

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kovalovszky Miklós: Nagy J. Béla nyolcvanéves

Papp László: Bárczi Géza hetvenéves

Móra Mihály: A jogi szaknyelv új szótára

Kollányi Teréz: Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez

Moór Elemér: A házi „férges” nevei nyelvünkben

Nagy J. Béla: Egy helyesírási buktató

Szűcs József: A vessző alkalmazása a határozói igeneves szerkezetek elkülönítésére

Sellei Zoltán: Magnetofon-tanszalag a helyes kiejtésről

Szalai János: Újabb pótlás a polgárdi tájszavakhoz

Szabó T. Attila: Baj van Köpecen

Pályázati felhívás: „Hogyan beszél a mai ifjúság?”

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

88. ÉVFOLYAM 1964. JANUÁR–MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Nagy J. Béla nyolevanéves	1
<i>Papp László</i> : Bárczi Géza hetvenéves	5
<i>Móra Mihály</i> : A jogi szaknyelv új szótára	7
<i>Kollányi Teréz</i> : Az egész mondatra vonatkozó <i>ami</i> kérdéséhez	17
<i>Moór Elemér</i> : A házi „féreg” nevei nyelvünkben	22
<i>Nagy J. Béla</i> : Egy helyesírási buktató	29
<i>Szűcs József</i> : A vessző alkalmazása a határozói igenes szerkezetek elkülönítésére	31

Nyelv és iskola

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Batsányi János A franciaországi változásokra	36
<i>Sellei Zoltán</i> : Magnetofon-tanszalg a helyes kiejtésről	41

Nyelvjárásaink

<i>Szalai János</i> : Újabb pótlás a polgárdi tájszavakhoz	46
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Nádulás	48

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila</i> : Baj van Köpecen	49
<i>Zsöldos Jenő</i> : Szótörténeti adatok	55
<i>Reuter Camillo</i> : A cservágás — Cándra, candura, flandura	60
<i>Mikesy Sándor</i> : Kendrusz	63
<i>Scheiber Sándor</i> : Még egyszer a Kóréh	64
<i>Prohászka János</i> : Kiegészítés a sörharang-hoz	65
<i>Molnár Antal</i> : Nyitány	66

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVŐR

88. ÉVFOLYAM * 1964. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Nagy J. Béla nyolcvanéves

Először mint nevelővel, leendő tanárok tanítójával találkoztam vele. A harmincas évek elején a budapesti egyetem tanárképző intézetében tartott számunkra magyar stílusgyakorlatokat és előadásokat a magyar nyelv és irodalom tanításának módszertanáról. A stílusgyakorlatok természetesen csak címükben emlékeztettek Négyesy László híres egyetemi „önképzőkör”-ének szabad fórumára. (Az ősz professzor különben tanított még, szenvedélyes és szónokias hévvel, de írók nevelése helyett „Költői művek esztétikai fejtegetése” címen dörgő hangon szavalta kedves Petőfi-verseit, a katedrán ütogetve a ritmust.) Nagy J. Béla stílusgyakorlatain nem nevelődtek írók, nem vitatkoztunk ifjú zsenijelöltek műveiről, de akik hallgatták az előadást, fellengzős, szép szavak helyett világos tájékoztatást kaptak a gondolatától a helyes kifejezéshez vivő, sokszor csalókan kanyargós útról, s közben kalauzunk feltárta előttünk a bebarangolt tájnak, a magyar nyelvnek egy-egy érdekes részletét, vonzó színeit, rejtett szépségeit és múltját: a lelkét. Nem sok hallgatójuk volt ezeknek a délutáni óráknak, s még kevesebb író nőtt ki e néhány év nemzedékéből, de ha megpróbálnám számba venni őket, úgy érzem, hogy Nagy J. Bélától tanulták a szó értékének megbecsülését, a világos, tiszta kifejezés tiszteletét, a nyelv ízei iránti érzéket és a gazdagságában való elmélyedést.

A diák a legérzékenyebb emberismerő és a legszigorúbb bíráló. Mennyivel nehezebb és felelősebb azonban annak a nevelőnek a dolga, aki a fiatal, leendő tanárok elé áll, hogy hivatásuk szeretetére és titkaira, mesterségük fogásaira oktassa őket, nemcsak fennkölt vagy tudákos elméletekkel, hanem saját emberségével, példájával, tapasztalatával és tudásával is. A fölényeskedő bírálatra oly hajlamos, emberi gyöngéket és fogyatkozásokat kegyetlen kárörömmel kigúnyoló fiataloknak gáncstalan embert kell látniuk tanárukbán, példaképet, eszményt.

Nagy J. Béla órái a pedagógus emberi és szakmai eszményképét testesítették meg hallgatói előtt, tökéletes és vonzó egységben.

Módszertani előadásáról készített jegyzeteimet sokat forgattam kezdő tanár koromban: tanácsot, ötleteket adtak munkámhoz. Azután megismertem tan-könyveit is. Kitűnő mintái annak, hogyan lehet és kell az elriasztó hírű nyelvi ismereteket, a száraz nyelvtani szabályokat egyszerű, világos, a lényegre sűrített és mégis könnyed fogalmazásban adni. Sőt ezek a könyvek kedvet ébresztenek a diákokban játékos ötleteikkel, változatosságukban szinte szórakoztató, észrevétlenül mégis elmélyedésre ösztönző, a munkát a játék élvezetében feloldó gyakorlatokkal.

Megismertem csakhamar ezeknek a pedagóguserényeknek az egyéni képességeken és a személyiség varázsán túlmutató magyarázatát. Nagy J. Béla kiváló elméleti művelője is volt a neveléstannak. Két évtizeden át szerkesztette a Magyar Pedagógiát, számos neveléstudományi tanulmánya jelent meg, de ezzel párhuz-

mosan sokasodtak nyelvészeti munkái is. Bár pályája jó időre a pedagógia felé kanyarodik, munkásságának igazi irányát végeredményben az a kis ifjúkori cikke szabta meg, amelyet első éves bölcsészettanhallgató korában közölt a Magyar Nyelvőr. Benne már az érett Nagy J. Bélára oly jellemző hang csendül meg. Érdeklődési irányának és működési területének jelzéseként idézzük néhány jelentősebb tanulmányát:

Az í, ú, ű a magyar helyesírásban (MNy. 34 : 112), Köznyelvi kiejtésünk (uo. 37 : 82), A megengedő i s szórendje (uo. 38 : 373), Helyesírási kérdések (uo. 47 : 299), Hibák vagy babonák (uo. 49 : 484), Helyesírásunk időszerei kérdései (uo. 53 : 230), A Péter tyúkja (uo. 55 : 263); Hangváltó ige-tövek (NyK. 50 : 312); Alakegyezés (Melich-empl. 276); A nyelvművelés elvei (Msn. 1 : 29), Hogy ragozzuk a magyar ige-t? (uo. 4 : 1), A személynevek kérdése (uo. 5 : 1), Az iskola a nyelvművelés szolgálatában (uo. 6 : 97), Helyesírásunk (uo. 18 : 6); Van-e nyelvhelyesség (Nyr. 79 : 1), Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése (uo. 81 : 407), Hogy nevezzük a nőket? (uo. 85 : 398 és 87 : 30); stb.

Valószínűleg az iskolai magyar nyelvoktatás problémái és tapasztalatai vonták Nagy J. Béla érdeklődését és munkásságát mindinkább a helyesírás és a nyelvhelyesség időszerei kérdései felé. Széles körű nyelvészeti tudás, a stílus kérdései iránti finom érzékenység és született pedagógustehetség egyesül benne a legszerencsésebb formában, s ez avatja őt kitűnő nyelvművelővé, a nyelvi ismeretterjesztés mesterévé. A nyelvtörténet és a nyelvjárások ismerete, irodalmi tájékozottsága, a klasszikusainkból merített gazdag példaanyag sugárzó bizonyító ereje, természetes és biztos érvelésű logika, kristályos tisztaságú, de egyéni zamati stílus, fordulatossá, szellemes előadásmód, egyszerűen: tudományos alaposság és a forma könnyedsége jellemzi minden írását. Ezek az erények adják Nagy J. Béla nyelvművelő munkásságának aranyfedezetét.

Vannak sokan, akik alig várják nyugalmomba vonulásuk napját, hogy megszabaduljanak a munka „nyűgétől”. Némelyek meg azért kíváncsiak a nyugdíjas állapotba, hogy annál többet dolgozhassanak. Nagy J. Bélában is a munkának ez a szenvedélye ég. Pedig alig kezdte élni a termékeny nyugalmat, közbenzolt a történelem: a háború olyan veszteséget okozott neki, amely gyengébb egyéniségeket leroskasztott volna: évek munkájával elkészült nagy helyesírási szótára kiszedve ott pusztult a Franklin-nyomda romjai alatt. Vidéki magányba vonult, a tudományos életből kiszakadva napi gondjaival küszködött, de a szellemi feleledés jeleire készen állt a munkára: ismét nekifogott a helyesírási nagyszótárnak. (Ha a nyugtalan időkben megint csak nem valósult meg a terv, Nagy J. Béla fáradozása mégsem volt hiábavaló: az ő kéziratossága lett egyik alapja a Helyesírási tanácsadó szótárnak.) Amikor pedig szóba került a Magyaroson feltámasztása, az Akadémia az ő segítő közreműködését kérte.

Az a három-négy év, ameddig szoros kapcsolatban voltam vele a Magyaroson közös szerkesztése során, tanulságos iskola és gazdagító élmény volt számomra. Ha egyes részletekben eltért is a véleményünk, és bár időnként voltak vitáink, hálával, tisztelettel és örömmel gondolok vissza arra, hogy vele dolgozhattam együtt.

Mivel vidéken lakott, levélben kellett megtárgyalnunk a szerkesztés kérdéseit, a kéziratokat. Nagy J. Béla elvi határozottsága, körültekintő józansága, mérlegelő tapintata nemcsak tanácsaiban érvényesült, hanem a cikkekre vonatkozó bíráló megjegyzéseiben és javító munkájában is. A legnagyobb figyelemmel, a legaprólékosabb gondnal nézte át a kéziratokat: tárgyi szempontok mellett fokozott felelősséget érzett a nyelvművelő lap hibátlan magyarságáért is. Egy-egy „nehezebb” esetről, vitás kérdésről néha egész kis tanulmányt írt levelében. Megőriztem sorait:

emlékül és tanulságul : ugyanazt a meleg emberséget és lelkesedést hallottam ki belőlük, mint ami előadásuiból is felénk sugárzott. Ez késztet, hogy — leghívebb jellemzésül — néhány megjegyzését idézzem.

Sokat foglalkozik a nyelv művelő folyóirat szerkesztésének külön nehézségeivel. „Megnehezíti a szerkesztő dolgát, hogy nagyon latra kell vetni minden szót, ami napvilágot lát, s olykor bizony a legtekintélyesebb cikkíró is meg kell kérni, hogy ezt vagy azt töröljön a cikkéből vagy módosítson rajta.

Ténybeli állításoknak gyakran utána kell nézni. Ez sok időt elrabol, de sok kellemetlenségtől is megóv bennünket. Senkinek se higgyünk, legkevésbé magunknak. — Nem kell személyeket támadni, mert senki sem szereti, ha kipellengérezik, csak a hibákra kell rámutatni és főképp megmondani, hogy mi a módja a hiba elkerülésének. A komoly hibákat kell tollhegyre szedni, és jól meg kell okolni, hogy mit miért hibáztatunk, mert enélkül a megbírált szerző pusztá gáncsoskodást lát a hibáztatásban.” A szerzőkkel való okos bánásmódról ezt írja : „Nem kell minden rossz cikket elfogadni. A rosszul megírt cikket vissza lehet adni a szerzőnek. Persze cukros vízben, mint minden keserű pirulát. Az ember tapintatosan elmondja, mit kellene megváltoztatni a cikkben, és azt ajánlja a szerzőnek, írja meg újra. Nem bizonyos, hogy sikerül, de olykor beválik. Az írókat is nevelni kell.”

A cikkeken felbukkanó részletkérdések mellett többször ír a nyelv művelés elvi kérdéseiről és gyakorlati módszereiről is, megszívlelendő tanulságokat nyújtva. A nyelvvédelmet abban az időben gyakran illették azzal a váddal, hogy reakciós, sovínisza mozgalom. Nagy J. Béla így érvel ez ellen : „Simonyi Zsigmondot és Balassa Józsefet, a Nyelvőr szerkesztőit bizonyára nem lehet azzal gyanúsítani, hogy akár csak egy picinykét is fasiszta érzelműek voltak, márpedig ők is ugyanígy védtek és művelték nyelvünket, mint a Magyarosan. Azt kellene megírtni szakemberekkel külön cikkeken, hogy más nemzetek hogyan gondozták és védtek nyelvüket már akkor is, mikor a fasizmusnak még híre sem volt.”

Ennek ellenére nem híve a szenvedélyes, már-már öncélú szógyártásnak : „A szófaragásra nem kell annyi helyet pazarolni. Kár a papirosért, hiszen az ajánlott szavakból úgysem kerül forgalomba jóformán egy se. A javíthatatlan szógyártók el fognak árasztani bennünket kényszeredett és sokszor egészen sületlen szókoholmányokkal. A szavak laikus kigondolói rendszeren nem törődnek arval, hogy az idegen szónak több jelentése van, a szócsaláddal sem vetnek számot. Csak nagyon szerény helyet adjunk ezeknek a szóajánlásoknak, hogy ne azonosítsák az egész nyelv művelést a szófaragással.”

Az idegenszerűségekkel kapcsolatban szól Nagy J. Béla a fordítás kérdéseinek fontosságáról. Azt ajánlja, nyissunk ezzel foglalkozó külön rovatot, főként az iskolák szempontjait, szükségét tekintve. A pedagógus tapasztalata és igénye szólal meg itt : „A fordítás nagyon élesítheti nyelvérzékünket, ha ügyelünk az indoeurópai nyelvek és a magyar nyelv közti sok különbségre, de nagyon el is ronthatja magyar nyelvérzékünket, ha átengedjük magunkat az idegen nyelvek hatásának. Egy-egy mondaton, sokszor csak egy-egy kifejezésen, címen is szépen lehet szemléltetni, mi a magyaros, mi a magyartalan. Erre a munkára persze olyan tanárokat kellene toborozni, akiknek megvan hozzá az érzékük és a tudományuk. Tapasztalatom szerint az iskolában nagyon magyartalanul fordítanak, főképp olyan tanárok keze alatt, akiknek a magyar nem szaktárgyuk.”

S végül ide iktatom a nyelvvédők legriasztóbb hibájaként emlegetett nyelvcsőszködésről mondott szavait : „Ez ellenfeleink szótárából való kifejezés, és ki vonja meg a határt a kicsinyes nyelvcsőszködés meg a tágabb értelmezésű nyelv művelés között? Akinek nem tetszik a megrovás (és senkinek sem tetszik), az úgyis

azt mondja a mi munkánkra is, hogy ez mind kicsinyes szöbogarászás, szavaknak gombostűre szurkálása. De hisz az egész nyelvtudomány csupa szó- és mondatbogarászás, és a dolog természeténél fogva nem is lehet egyéb!”

Az újabb nyelvi jelenségek és változások megítélésében általában szigorúbb volt nálam. Rendszerint abban maradtunk, hogy a vitás cikket közöltük, de kiegészítéssel, ellen- vagy vitacikkkel kísérve. Erre vonatkozólag tiszteletre méltó tárgylagossággal mondta: „Nem baj, hogy nem értünk egészen egyet. Én mindig a kérdések szabad megvitatásának híve voltam.”

Nagy J. Béla magatartása és módszere az igazi nevelőé, aki nem hatalmi szóval, hivatali tekintélyével dönt és irányít, hanem felvilágosítással, rávezetéssel, meggyőzéssel, s emberi és nevelői egyéniségének varázsával hat. Példája és életműve azt mutatja, hogy a jó nyelvművelő egyúttal kiváló pedagógus is.

Vidéki magányában sem szakadt el a nyelvtudománytól. Változatlan lelkesedéssel és termékenységgel dolgozik ma is. Munkáin semmi nyoma a fáradtságnak; érdeklődése ma is eleven, hatalmas tudásanyaga mindig felhasználásra készen áll, vitázó kedve, logikájának ereje, érvelő készsége töretlen. Ezért volt képes arra, hogy hetvenévesen bekapcsolódjék az új nyelvművelő mozgalom egymást követő kiadványainak munkájába. Ha nyelvhelyességi felfogása sok tekintetben köti is őt, józanul látja, hogy számolnunk kell a nyelvi változások tényeivel, és ezért törekszik a hagyomány és a nyelvfejlődés ésszerű összeegyeztetésére. Így lett ő híd múlt és jelen között. Tudós alaposága, a problémák életszerű megvilágítása és stílusának világos könnyedsége példamutató számunkra a nyelvművelésben és a nyelvi ismeretterjesztésben. Életművének eredményei és tanulságai így épülnek bele, eleven sejtekként, termékenyítő hatóerővel nyelvművelő munkánk folyamatoságába.

Szokatlan talán, hogy egy tudományos folyóirat nyilvánossága s voltaképpen a magyar nyelvtudományi közvélemény előtt emberi alakjában mutatunk be egy tudóst, aki eddig jobbára elrejtőzött művei mögé. Nyelvészeink fiatalabb nemzedéke csak névről és műveiből ismeri, róla magáról jóformán semmit sem tud. Mentse és magyarázza hát ezt a rendhagyó módon szubjektív hangot az ünnepi alkalom: nyolcvan éve, 1884. március 16-án született Nagy J. Béla a Heves megyei Gyöngyöshalászon. Magában talán ő is tiltakozik e szerény ünneplés miatt: ne az embert, hanem az ügyet nézzük, amelyet szolgál — mondaná. Amikor tíz évvel ezelőtt, hetvenedik születésnapján köszöntöttem őt, ezt válaszolta levelében: „Mikor életemnek tizenötödik évében először kezdtem nagy érdeklődéssel olvasgatni a Nyelvőrnek az önképzőkori könyvtárból kivett köteteit, nem gondoltam, hogy valamikor még nesztora is leszek a magyar nyelvművelésnek egy darabig. Az egymást váltó nemzedékek egymás kezébe adják a munka eszközeit és a tudomány világító fáklyáját. Így kell annak lenni, hogy a munka ne szüneteljen, a fáklya ki ne lobbanjon soha.”

Kívánnuk most a nyolcvanadik évét betöltő Nagy J. Bélának, viselje még sokáig termékeny erőben és alkotó kedvben „a magyar nyelvművelés nesztora” megtisztelő címét, hogy nagy tudását, sok tapasztalatot ért bölcsességét, pedagógiai érzékét ugyanígy szentelhesse anyanyelvünk ügyének.

Kovalovszky Miklós

Bárczi Géza hetvenéves

Sokunk emlékezetében él az a prosezemináriumi óra, amelyen a tudósok életének „szomorú” évfordulójára kiadott emlékkönyvek tudományos fontosságát méltatta professzorunk. Ez az évforduló az ő életében is elérkezett. Barátai, tisztelői és tanítványai őt is tanulmánygyűjteménnyel köszöntötték hetvenedik születése napján. Tudományos pályáját és munkásságát aratott toll méltatta az emlékkönyvben. A következő sorokban a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének és olvasóinak üdvözlétét, a tanítványok köszönetét — a szónak mind régi, mind mai jelentésében — és tiszteletét szeretném tolmácsolni.

Bárczi Géza úgy él a hazai és a külföldi olvasók, talán még folyóiratunk olvasói tudatában is, mint az elméleti tudományos kutatás képriselője. Kevesen ismerik tevékenységének azt a részét, amellyel a gyakorlati nyelvművelő munka egyes kérdéseire szólt hozzá, még kevesebben tudják — csak azok, akik tanítványai voltak —, hogy milyen kiváló pedagógus. A nagy tudós sohasem zárkózott be könyvei közé, a professzor sohasem zárkózott el tanítványai elől a katedra magasságában; eleven kapcsolatot tartott mind az élettel, mind tanítványaival.

Ha tudományos érdeklődését a középkori magyar—vallon érintkezések kérdése vagy az ómagyar hangjelölési sajátságok problémái kötötték is le, fölfigyelt a nyelvi hibákra, és szóvá is tette őket, akár a villamoson kifüggesztett hirdetés szövegében, akár egy fogkrémes tubus feliratán, akár az újságok ételreceptjein bukkant rájuk (Msn. 8 : 121—2). Nyitott füllel utazott villamoson, vonaton és az élőbeszédben elharapózó helytelenségről éppen úgy nem restelt írni (Msn. 1 : 69—70), mint a rádió kiejtési hibáiról (Msn. 8 : 18—20). Már a harmincas években hangsúlyozta a napi sajtó és a rádió fontosságát a nyelvművelő mozgalomban, különösen nagyra értékelte a sportsajtó nyelvjújtását, amely sportnyelvünk megmagyarítását eredményezte (Msn. 4 : 157—60).

Elvileg is vallotta, többször le is írta, hogy a nyelvész nem tarthatja magát távol a nyelvművelő munkától, sem a nyelvtudomány eredményeinek közkinccsá tételétől (I. OK. 2 : 420—6). Akár anyanyelvünk magyarságáról ír világos, elegáns stílusban (Nyr. 80 : 1—14), akár verses (Nyelvművelő 350—3) vagy prózai szövegen (Nyr. 83 : 429—39) végez stíluselemzést, megkapja, elragadja olvasóit. A magyar nyelv életének, történetének mozzanatai elevenednek meg előttünk, a tudomány eredményei szépen formált mondatokban jutnak el a közönség legszélesebb köréhez. Ebben a műfajban munkásságának koronája A magyar nyelv életrajza.

A magyar nyelvművelés, a magyar nyelvi műveltség ügyét azonban nemcsak a kifejezetten nyelvművelő és ismeretterjesztő cikkek, tanulmányok segítették és segítik elő. Tudományos munkásságának legnagyobb és legjelentősebb része nyelvről történetével foglalkozik. Kutatásainak eredményei egész nyelvművelő és ismeretterjesztő munkánk számára alapvető fontosságúak.

Bárczi Géza, a tudós mindenkor eleven kapcsolatban volt és van az élettel. Ezt az eleven, emberi kapcsolatot teremtette meg a professzor is tanítványaival.

Hosszú középiskolai működése után 1941-ben nevezték ki a debreceni egyetemre a magyar és a finnugor és urál-altaji összehasonlító nyelvészet tanárává. Ő a második tanévet kezdte mint professzor a debreceni egyetemen, amikor a mi évfolyamunk az első egyetemi félévet. Nagy élményt jelentettek számunkra az első órák, a magyar hangtörténeti előadások, de még nagyobbat az első prosezemináriumi órán tanárunknak az a bejelentése, hogy mindenkivel egyenként, személyes beszélgetés formájában kíván megismerni. Ezt — legalábbis akkoriban — senki sem

tette meg a debreceni egyetemen. Izgatottan készülődött mindenki : mit fog kérdezni, miről fogunk s miről lehet egyáltalán beszélgetni a professzornak egy most érettségizett golyával? Az izgalom rögtön a belépés után feloldódott. A szerény bútorzatú tanári szobában nem tanári, hanem emberi hang fogadta az elfogódott „kisasszonyt” vagy „urat”, cigaretta vagy édesség között választhatott a diák — s milyen jó volt ez az első beszélgetés alkalmával az idegesség levezetésére! Hova való? Hol érettségizett? Ki a kedvenc írója? Milyen idegen nyelven tud olvasni? Ilyen és efféle kérdések irányították az első beszélgetéseket. — Ezek a beszélgetések hetenként, kevésbé szorgalmas hallgatók esetében is kéthetenként megisméltódtak az első félévben. Ma már látom, hogy ezekben voltaképpen nem az volt a fontos, hogy elolvastuk az Ómagyar olvasókönyv bevezetését vagy bármi mást — egy szótörténeti vagy etimológiai cikket, egy német vagy francia nyelvű tanulmányt —, hanem az, hogy ezek a beszélgetések közvetlen emberi kapcsolatot hoztak létre tanár és tanítvány között.

A mi számunkra Bárczi Géza tanári működésének ez a vonása volt a legmaradandóbb élmény. Éreztük azt mi is, hogy az előadások tudományos színvonala milyen magas ; a későbbi tankönyvek anyaga — szókincs, hangtörténet, tőtan stb. — s nem egy későbbi önálló tanulmány, monográfia első fogalmazása — nyelvjárástörténet, a tihanyi alapítólevél stb. — előttünk hangzott el először előadás formájában vagy szemináriumi órák megbeszélésein. Különösen sokat tanultunk a szemináriumi órákon. A magyar nyelvtörténet minden lényeges problémája szóba került ezeken a szombat délelőttönként tartott gyakorlatokon. Valóban gyakorlatok voltak : a hallgatók mutatták be dolgozataikat, amelyek valamely nyelvemlékünk hosszabb-rövidebb részletének tüzetes magyarázatával foglalkoztak ; a hallgatók vitatták meg a dolgozatokat tanárunk vezetésével, aki bölcsen, szükség esetén ironikusan terelte mindig helyes irányba az igazság felé vezető úton a vitát. Az előadásokon és a szemináriumban tanultuk meg, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresése, hanem erkölcsi magatartás is.

Felejthetetlen az a délutáni óra — a tizenegyesben, ahol előadásait tartotta Bárczi Géza —, amelyen az egyetem akkori rektora egy német vezérkari tiszt társaságában benyitott a tanterembe. A német katonai parancsnokság a keleti „Oberkommando” szállásául szemelte ki a debreceni egyetem épületét 1944 tavaszán. A szemrevételezési aktus tanúi voltunk, s bennünk meghűlt a vér a német tiszt láttán, de az egyetemünk rektorát megillető tiszteletadás jeléül felálltunk. Tanárunk félbe sem szakította előadását, csak intett, hogy ülünk le. A tizenegyest akkor nem szemrevételezte a német vezérkari tiszt. Látogatóink megfordultak, tanárunk pedig folytatta s a megszabott időben fejezte be előadását. Si fractus illabatur orbis...

A szeminárium helyisége nemcsak tudományos kérdések vitáinak, hanem „szép beszélgetéseknek” is színhelye volt. Szép beszélgetéseknek nevezem azokat a beszélgetéseket, amelyek késő délutánonként, hazaindulás előtt egy vagy fél órával kezdődtek. Már vártuk, számítottunk rá, hogy hat, fél hét körül kinyílik a tanári szoba ajtaja, s átjön hozzánk, az ott tartózkodó néhány diákhöz professzorunk. Ilyenkor felült egy asztalra, s cigarettafüst mellett beszélt. A beszélgetés így meglehetősen egyoldalú volt, mi legfeljebb néha-néha egy-egy kérdéssel szóltunk bele. De így ismerkedtünk Franciaországgal és Svájcjal, a pesti nyelvészekkel és a krúzsokkal, irodalommal és művészettel, és bizony mindig sajnáltuk, hogy a beszélgetést félbe kell szakítani, mert haza is kell menni.

Ezeket a szép beszélgetéseket csak néhányan élvezték. A szemináriumi kirándulásokon és vacsorákon azonban csaknem minden hallgatója részt vett. Ezek a tréfából, játékból és komoly vitákból összetevődő alkalmak az egyik legfőbb színt

jelentették egyetemi éveinkben. Hallgatóit nemcsak a nyelvtudomány szeretete vagy a nyelvtudomány iránti kisebb-nagyobb fokú érdeklődés kapcsolta össze, hanem a tanár szeretete és tisztelete is. Azok, akik hallgatói voltak, szétszóródtak mindenfelé az országban. De ha kettő közülük valahol véletlenül összetalálkozik, villamoson vagy vonaton, Pesten vagy vidéken, az első kérdés az, hogy mit tudsz professzor úrról. A „professzor úr” Bárczi professzor urat jelenti számunkra. Benne nemcsak a nagy tudóst, hanem a nagy tanárt is tiszteljük és szeretjük.

A Magyar Nyelvőr szerkesztősége és olvasótáborra köszönti Bárczi Gézát mint a magyar nyelvi kultúra művelőjét; egykori és mostani, debreceni és pesti hallgatói és tanítványai köszöntik mint kiváló pedagógust és mesterüket. Kívánnak erőt, egészséget, változatlan munkakedvet és békés évtizedeket a további alkotómunkához.

Papp László

A jogi szaknyelv új szótára

1. Lexikográfiai irodalmunk jó időn keresztül meglehetősen szegényes volt. Annál öröndetesebb, hogy különösen az utolsó évtized második felében egészséges fejlődése tapasztalható: egyre-másra jelennek meg a nagy összefoglaló munkák és a legkülönbözőbb nyelvekre kis zsebszótárak. Aki a szótárakat nem úgy tekinti mint a szavak betűrendbe szedett halmazát, hanem mint izgalmas olvasmányokat, mint a nyelv szókészletének a leltárát, amely számot ad az elért fejlődési fokról, a nyelv kifejezőerejéről, árnyalatainak gazdagságáról, aki tehát (a szó szoros értelmén túl) „olvasni” tudja őket, izlelni képes bennük a nyelv sokszínűségének, hajlékonyságának a gyümölcseit, azt örömmel töltik el nemcsak az olyan hatalmas kollektív nyelvészeti erőfeszítések, mint a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szókincsének tudományos archívuma, A magyar nyelv értelmező szótára, hanem a különféle nyelvek gyakorlati célú, kétnyelvű nagy (vagy nagyobb) szótárainak a megjelenése is, amelyek közül elég, ha csak az orosz—magyar, német—magyar, francia—magyar, olasz—magyar, angol—magyar szótárakat, illetve szótárpárokat említem. Ami az utóbbiakat illeti, az az élénk érdeklődés, amely napjainkban az idegen nyelvek tanulása, az idegen nyelvű szépirodalom és szakirodalom tanulmányozása terén hazánkban megnyilvánult, és amely a külföldre utazás, a hazai idegenforgalom ugrásszerű megnövekedésében is szinte kézzelfoghatóan kifejezésre jutott, megnövelte a keresletet az ilyen *idegen nyelvű szótárak* iránt, mégpedig nemcsak a nagy formátumú, hanem a zsebalakú változataik iránt is.

Párhuzamosan jelentkezett azonban az igény a szakszókincs ilyen két-nyelvű összefoglalására is. A nagyszótárak ugyanis elsősorban és főleg az irodalmi és a köznyelv megragadására törekednek, és bár nem mellőzik az olyan nyelvtípusok, mint a szaknyelvek szóegyedeit, amelyek — mint műszaki és természettudományi szakszókészletünk mutatja — maguk is hatalmas kötetet töltenek meg, — ezekre azonban természetesen csak kisebb mértékben lehetnek figyelemmel. Egy időben az idegen nyelvű szakmunkák megismerésére irányuló szükségletet a széles körben megszervezett fordítószolgálat és a dokumentációs részlegek igyekeztek — legalább részben — kielégíteni. Ez a szükséglet azonban az idegen nyelvű munkák iránt olyannyira megnőtt, hogy mind többen kényszerültek — és a nyelvtanulás előrehaladása folytán voltak képesek — eredetiben (sokan még jó ideig erősen a szótárra támaszkodva) olvasni

a külföldön megjelent szakmunkákat. Ezek a szakemberek azonban számos szakszót és kifejezést az előbb vázolt okokból hiába kerestek a nagyszótárakban, s ugyanilyen nehézségeik voltak azoknak a fordítóknak és tolmácsoknak, akik ugyan jól értettek az idegen nyelven, de éppen azt a szakszókincset nem ismerték, amelyre szükségük volt.

Nem is abban volt inkább a hiba, hogy a megjelölt típusú kétnyelvű szótárak szerkesztői nem tudták áttekinteni a szakszókincset. Ezen valamelyest segíteni lehetett a szakemberek bevonásával, amint például Halász Előd a német—magyar szótára előszavában megemlékezik arról, hogy többek között Kalmár László a matematikai, Prinz Gyula a földrajzi, Dudich Endre az állattani, Koch Sándor az ásványtani, Hazslinszky Bertalan a növénytani, Szabolcsi Bence a zenei, Batizfalvy János az orvosi, Tardy Lajos a gazdasági-műszaki, e sorok írója a jogi anyag gyűjtésében, illetve feldolgozásában, értelmezésében működött közre. Az igazi ok a válogatás nehézségében, a terjedelem szabta korlátokban állott, amit a szótárkészítők ekként jelölnek meg: szinte sziszifuszi munka már az is, hogy kimerjék a folyton fejlődő és változó, beszélt és írott köznyelv szavainak majdnem végtelen tengeréből a szükséges mennyiséget s az ilyen irányú teljességre törekvés természetesen túlterhelt szab a szakszókincs nagyobb arányú feldolgozásának. Az előbb említett típusú kétnyelvű szótárak ekként nemhogy feleslegessé tennék, hanem éppenséggel igénylik a kiegészítő kétnyelvű szakszótárakat, s ez különösen áll a jogi tartalmúakra. Ilyenek külföldön szép számban jelennek meg. Elég, ha csak a legutóbbi két év terméséből említjük M. Doucet (*Wörterbuch der deutschen und französischen Rechtssprache. Lexikon für Justiz, Verwaltung, Wirtschaft und Handel, Deutsch—französisch. München—Berlin, 1963.*, *Dictionnaire juridique et économique, Allemand—français. Paris, 1963.*) és M. Matteucci (*Dictionnaire juridique français—italien, italien—français. Droit, finances commerce, douanes, assurances, administration. Paris, 1962.*) munkáit.

Nem alap nélkül fordul tehát újabban a figyelem a szakszókincs kétnyelvű összefoglalására, gyűjtésére, s ez annál indokoltabb, mert ilyenek vagy hiányoztak, vagy a már meglevők régen elavultak. Amellett legújabban szemlélői vagyunk a szakszókincs „azelőtt szinte elképzelhetetlen méretű megnövekedésének és differenciálódásának — és jórészt ezzel kapcsolatban rengeteg új szó születésének, — a modern szóalkotási módok (összetétel, csonkítás, összevonás, betűszóképzés stb.) kiterjedésének... szinte mérhetetlen mennyiségű jelentésváltozásnak... sok elavult szó... kihalásának” (Benkő Loránd: *Magyar Tudomány. 1963. 6—7. sz., 370*). Bár mindez nagyságrendileg elsősorban a műszaki és a természettudományi szakszókincsről áll, sokban talál a jogi szaknyelvre is. A köznyelvben a szavak elhomályosulnak és fölragyognak, a köznyelv életereje és az irodalmi nyelv sarjadzó képessége új meg új árnyalatokat terem. A jogi szakszókincset a szabatosan meghatározott tartalma mintha állandóbb jellegűvé tenné. Ha ez áll is a törzsretegére, azért ez a szaknyelv is hullámozik, mozog, változik, különösen akkor, ha az a társadalom, amelynek az életét a jog szabályozza, maga is jelentős mértékben megváltozott, mint a miénk. A jogi szaknyelv is él, fejlődik. Sok szava megfakul, kikopik, eltűnik, s a társadalom életének változása sok új fogalomra új szakszót, kifejezést teremt, a régiek helyébe újakat léptet. Ha összevetjük a maiakkal, szembevetjük, hogy a régebbi kézi és szakszótáraink szinte hemzsegek az akkori jogi-hivatali nyelv sok áporodott szavától, amelyek jó részét már száműzte az igényesebb jogi nyelvháznál. Ezek a régebbi,

a megporosodott avultságok ballasztjával terhes szóleltárak természetesen nem tartalmazhatják új életünk anyagát, a ma szóképzésének új rétegét. Ezt csak napjaink feldolgozásában kereshetjük.

Ezért kell örömmel üdvözlünk a Karcsay Sándor szerkesztésében megjelent kétkötetes magyar—német és német—magyar jogi szakszótárt*, amely ha nem éri is el a kerek 1250 lapos műszaki szótár terjedelmét, de az eddig megjelent hasonló munkákatokat mind terjedelemre, mind pedig a feldolgozás módjára messze felülmúlja. S hogy ez világosan álljon előttünk, elégséges, ha csupán kézbe vesszük Schwartz I. Jogi műszótárát (Budapest, 1908., 1912.) vagy Révész V. Jogi műszótárát (Magyar—német. Budapest, 1926.). Ez az új mű nemcsak azért szükséges, mert a korábbiak már jórészen elavultak, hanem azért is, mert azok a maguk idején is elég ösztövérek voltak. Nem szorul bővebb magyarázatra az sem, hogy az új szótár igen jelentősen maga mögött hagyta a Halász-féle szótár jogi szakanyagát. Szakszókincse nemcsak összehasonlíthatatlanul nagyobb mindháromnál, hanem az anyaga pontosabb, szabatosabb is. Ilyenformán valóban nem a nagyobb kéziszótár kivonata, hanem olyan kiegészítője, amely tartalmilag is nagymértékben tud újat adni. S jóllehet gyakorlati célból készült, minthogy azonban megbízható leltári anyagot ad jogi szókincsünk kutatásához, hasznát veszi a nyelvtudomány és a jogtudomány művelője is. Terjedelme eléri, sőt lapszámra meghaladja a külföldön megjelenő hasonló műveket (pl. az említett Doucet 413, az említendő Weinhold 420 lapra rüg). Mindezek alapján megérdemli, hogy némileg behatóbban foglalkozzunk vele. Érdemeinek mindjárt előjáróban hangsúlyozott elismerése nem ment fel az alól, hogy a szegről-végről megismerkedés során keletkezett benyomásainkat az újabb kiadásban felhasználás vagy még inkább további lépésként egy teljesebb munkát, a nagy jogi kéziszótár elkészítése érdekében összefoglaljuk.

2. Jogi szótár elnevezés alatt sokféle típusú munkát láthat napvilágot. Ilyen címet visel az olyanfajta egynyelvű zseblexikon is, amely főleg a nem jogász számára ad ábécérendszerbe és egyben dióhéjba foglalt első felvilágosítást a jognak a mindennapi életben felmerülő egyszerűbb tartalmi kérdéseire. Ilyen például Ewald Köst „Juristisches Wörterbuch”-ja (4. kiadás: Bremen, 1961. 774 lap; az előszó szerint: „ein juristisches Nachschlagewerk und Auskunftsbuch”, a kiadó tájékoztatása szerint: „ein praktisches Nachschlagewerk für jeden, der sich schnell und umfassend orientieren will”), amely 5000 címszót meghaladón tölti be a gyors és sokszor felületes tájékoztató szerepét. Az ilyen mű azonban csak a címében jogi szótár.

A megbeszélendő mű nem ilyen. Szerkesztőjének sikerült elkerülnie a szótár elnevezésének fent jelzett megtévesztő, bár külföldön nem ritka használatát: a munka a szó szoros értelmében kétnyelvű szótár, amely az értelmezés terén a leginkább használatos nyelvi megfeleléseket adja, s természetesen általában nem tekinti feladatának a tartalmi ismertetést.

Csak helyeselni lehet azonban, hogy kivételesen, rövid megjegyzés formájában, ahol multhatatlanul szükséges, átlépte ezt a korlátot a fogalom lényegére rámutató dőlt betűs magyarázattal. Többször előfordult az is, hogy a

* Német—magyar jogi és államigazgatási szótár, szerkesztette dr. Karcsay Sándor, főmunkatársak dr. Décsi Gyula, dr. Skripecz Sándor. Bp., 1960. XVI + 552 lap. — Magyar—német jogi és államigazgatási szótár, szerkesztette dr. Karcsay Sándor, főmunkatársak dr. Décsi Gyula, dr. Skripecz Sándor. Bp., 1963. XVI + 526 lap.

német szó magyar megnevezéséről lemondva, zárójelben dőlt szedéssel a német szónak csak a magyarázó értelmezését közölte. Pl. Mieterschutz (*a lakásbérlők érdekeit védő rendelkezések*), Mietkauf vétel bérlet útján (*bérleti idő lejártá után bérlet megszerezhető a dolgot.*) A két eljárás nem egészen következetes, mert a például felhozott első szót is vissza lehetne adni a tömörebb, bár szolgáibb *bérletvédelem*, *lakásbérletvédelem* tükörszóval. Az ilyen magvas, nem is kisszámú értelemzések nem is annyira a jogászok, mint inkább a munkát forgató nem jogász szakemberek számára hasznosak. Ami a szabatosságot, stiláris elemet illeti, a szótár jó tulajdonságai ezen a területen hozzájárulnak ahhoz, hogy a fordítások színvonala emelkedjék. Karcsay Sándor szerkesztő maga is igényes jogász és kitűnő fordító. Egyik legutóbbi fordítása (László Récsei: Internationales Privatrecht. Budapest, 1960.) szinte szebb nyelvi köntösben jelent meg, mint magyar eredetije; úgy hat, mintha eredetileg is németül fogalmazták volna.

A szótár egyik érdeme a mai s á g a. Az jellemző reája, hogy túlnyomórészt a mai nyelv használatát tükrözi, a dohos szavakat nagyrészt kiselejtezte. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha összevetjük a régebbi hasonló munkák anyagával. De arról is, hogy sok műszó, amelyet a nyelvi purizmus képviselői annak idején — nem is alaptalanul — ostromoztak, idővel meggyökeresedett, s ma már (talán, mert megszoktuk, talán, mert nem tudunk helyette jobbat alkotni) nem találunk benne kivetnivalót, legalább is a szakember így van velük. Kár is volna most ezek jó részét valami jogi nyelvújítási mozgalom útján kiirtani, bár még mindig maradt köztük elég, amely a nyugdíjazásra régen megérett.

A szaknyelv mai gyakorlatában bizonyos egészségesebb irányzat mindenestre megfigyelhető. Ezt az -onc, -enc, -önc képzős szavak használata is megmutatja, amelyeket tudvalevőleg a német -ling-es képzések mintájára gyártottak. Érdemes egy pillantást vetni arra, mi lett a sorsuk azoknak a jogi jelentőségű szavaknak, amelyeket Helmezy 1816-ban alkotott. *Lelenc* (Findling), *tanonc* (Lehrling), *tolonc* (Schübling) szavak Karcsay szótára szerint ma is élnek, és így egyik után sem áll a „tört”-jel, ami jelezte volna, hogy már csak (vagy legalábbis: inkább csak) történeti jelentőségűek. A demokratikus fejlődés azonban nem is jelentéktelen árnyalati színezést érzett bennük, s igyekezett a múltban hozzájuk tapadó keserű, bántó mellékhangzástól megszabadulni, amit a szótár részben tükröz is. Így a *tanonc* szónál jelzi, hogy helyette ma a társadalmi megbecsülésre, az emberséges bánásmódra utalva *ipari tanuló-t*, *kereskedelmi tanuló-t*, nem pedig régebbi *inas-t* mondunk, bár a *tanonc* némely összetétele és az *inas* szó „tört” jelzés nélkül a szótárban benne maradt. A hivatali nyelv ezenkívül *mezőgazdasági tanuló-t*, *közétkeztetési tanuló-t* is ismer. Viszont a szótár ma használatosnak tünteti fel a *lelenc-et*, holott ma az *állami gondozott* az elfogadott és a *lelenc ház* feliratú épületet is hiába keressük, akárcsak a *toloncház-at*, s nem használatos ma a *tolonclel*, *toloncügy* sem. A *kitoloncolt* helyett pedig *kiutasított-at*, *kitiltott-at* mondunk. S hogy nem elégséges a jogszabályok nyelvére hagyatkozni, hanem figyelembe kell venni a gyakran választékosabb jogi írók munkáit, arra fel lehet hozni az éppen napjainkban megjelent családjogi könyvet. Nizsalovszky Endre *kitett gyermek*-nek nevezi azokat, akiknek mindkét szülője ismeretlen, s ehhez távolságtartóan, a nyelvújítási szótól magát elhatárolva hozzáteszi, hogy ezek az *úgynevezett* lelencék. (A család jogi rendjének alapjai. Budapest, 1963. 287.) Ez az újabb, a mellézköngét kerülő jogi irodalmi nyelvhasználat finomabb és tapin-

tatosabb, bár persze a kéttagú kifejezés hosszabb. A szótár sem feledkezik meg erről, mert a *gyermek* és a *talált* szónál egyaránt megemlíti a *Findelkind* tükörszó mintájára alakított *talált gyermek* kifejezést (a *kített gyermek*-et nem). Ámde a magyar—német részben a *lelenc*-nél nem utal erre az újabb kifejezésre (ami azért nem következetes, mert a német—magyar rész helyesebben járván el a *Findling*, *Findelkind* ekvivalenciáját a *lelenc*, *talált gyermek*-ben adja meg) és a *kített gyermek* sem található meg benne.

A felhozottak azt is példázzák, hogy az újabb szaknyelvhasználat nem idegenkedik a hosszabb, több tagú kifejezésektől sem, ha ezáltal egy rövidebb, de nem megfelelőnek tartott régebbi szó kiküszöbölhető. Így kevesebb lesz a szakszó és több az azt tömör körülírással helyettesítő műkifejezés. Ha viszont az ilyen magvas értelmi körülírások, többszavas meghatározások elszaporodnak, szaknyelvünk terjengősebb lesz, márpedig a jogszabályi nyelv rövidséget kíván.

Ami a *fegyenc*-et (*Züchtling*) illeti, ez ma már annál fogva is ritkábban használt szó, mert a *fegyintézet*, *fegyház*, a *fegyházbüntetés*, a *fegyőr* kiköpött, s a *börtön*, a *börtönbüntetés*, a *börtönőr*, a *büntetésvégrehajtási ór* lépett a helyébe, a *fegyenc* helyébe pedig a (*börtönbüntetésre*) *elítelt*, a *büntetésvégrehajtást szenvedő*, a *büntetést letöltő*. A korábbi fogház-börtön-fegyház hármas fokozat ugyanis megszűnt. A *rab.szó* a *rabtartási költség*-ben él tovább, valamint abban, hogy a csíkos börtönruhán a „R” kezdőbetű látható. A rossz emlékü gyűjtő-fogház helyett a *Budapesti Országos Börtön* a használatos.

Talán öröme telnék ebben a szaknyelvben érezhető újabb tendenciában Szarvas Gábornak, aki ezek és más hasonlóak miatt fakadt ki annak idején olyan szenvedélyesen Ballagi Mór szótárai ellen: „Ballagi... egy nagy rakás német kaptára vert szónak első kodifikátora s meghonosítója... német—magyar szótárával többet ártott nyelvünk ügyének, mint a kontár szófaragók egész hada együttesen, mert az ő szótára segítségével készítették... a jogászok... s a német—magyar fordítók számunkra azt a nyelvet, mely eredetiségéből kiforgatva maga hirdeti a világnak: meghódoltam, idegen észjárás rabja vagyok” (Nyr. 10 : 543).

3. A mű nem egy időben, hanem két részletben jelent meg, ami bizonyos egyenetlenségek forrása, másfelől azonban azzal az előnnyel járt, hogy a szótárkészítők a három évvel később könyvpiacra kerülő magyar—német részben figyelembe tudtak venni néhány újabb jelentékeny lexikográfiai művet, és az előbb megjelent német—magyar részre vonatkozó bírálatot. Ilyen kisebb egyenetlenség például az, hogy az első rész a végén külön rövidítésgyűjteményt tartalmaz (526—51), míg a második rész mellőzi. Továbbá az, hogy a német—magyar részben különleges helyet foglal el a kapitalista országok között az osztrák jog. Ezt az előző a „történelmi fejlődés és a két ország lakossága között fennálló jogi forgalom gyakoriságában tükröződő szorosabb kapcsolat”-tal indokola, amikor előrebocsátotta, hogy „a területi megoszlás szerint legbőségesebben a Német Demokratikus Köztársaság jogi- és államigazgatási szókincsét” dolgozta fel, és terjedelmes helyet juttatott a kapitalista országok terminológiája számára is. Ezzel nem egészen áll összhangban az, amit a magyar—német rész előszava hirdet: „Az értelmezés alapjául a nagy német kódexek nyelve szolgált, a jellegzetes osztrák vagy svájci szavakat csak kivételesen, főleg szervezeti kifejezéseknél hoztuk. Igyekeztünk tudatosan megszabadulni attól az óosztrák hivatali nyelvtől, amelyet hazánkban német jogi nyelv

címén még ma is sokan szívesen használnak, de amelyet a mai osztrák jogi szóhasználat már régóta nem ismer”. Az természetesen helyes, hogy az NDK jogi szakanyagát teljességet megközelítő igénnyel dolgozták fel, s ez áll első-sorban az állami és társadalmi változásokat tükröző új szavakra. Az is helyes, hogy a kapitalista országok német nyelvterületének szókincsét, jelentés-változatait figyelembe vették, és hogy az osztrák hivatali nyelvtől igyekeztek megszabadulni. Az első rész állásfoglalásával azonban, amely „különleges helyet” juttat az osztrák jognak, ellentétesnek látszik a második rész visszakozása, amely már csak „kivételesen” közöl jellegzetesen osztrák szavakat, főleg a szervezeti kifejezéseknél.

Nem eléggé világos az sem, milyen nagy német kódexek nyelve szolgált az értelmezés alapjául úgy, hogy az osztrák és svájci szavakat csak kivételesen lehessen felvenni. A nagy német kódexek között szép számmal vannak osztrák és svájci kódexek is. Az NDK eddig kevesebb nagy kódexszel rendelkezik, mint az NSZK, bár a két utóbbi állam nagy kódexeinek szorosan vett szaknyelve túlnyomó anyagában nem tér el egymástól, amire a szótár *D* rövidítésjele helyesen akként utal, hogy az így jelzett szavak a két német állam közös kifejezései közé tartoznak. Hasonló jelenséget nálunk is megfigyelhetünk. Amikor e sorok írója a régebbi és az újabb (a felszabadulás utáni) magyar jogi szóanyag viszonyát vizsgálta, szembetűnt, hogy a népünk életében végbemenő nagy gazdasági-társadalmi, politikai-jogi változások tükröződtek a jogi műnyelvben is, sőt nagymértékben verődtek vissza benne. Akármennyire szoros is azonban a jognak a kapcsolata az említett változásokkal, a jogi szaknyelvnek van változatlanul megmaradott törzsanyaga is, és ide tartozik a számszerűleg nagyobb rész (Nyr. 83 : 17 kk., 84 : 271 kk.).

A feldolgozás mindenesetre egyöntetűbb, egyenletesebb lett volna, ha a két rész egyszerre jelenik meg, mint például E. Weinholdé (*Fachwörterbuch für Rechtspflege und Verwaltung, Französisch—deutsch, deutsch—französisch. Baden-Baden, 1949.*). Az is igaz viszont, hogy így, ha a szótár egészének egységessége, tükröképszerűsége csorbát szenvedett is, mód nyílt arra, hogy az első rész használatának, forgatásának a tapasztalatait a szerzők értékesíthessék a második részben.

A munka fő célját az előszó abban jelöli meg, hogy „segítséget nyújtson a nemzetközi vonatkozású kapcsolatok során a hivatalos szervek képviselőinek és magánszemélyeknek”; a szótár elsősorban a tolmácsok és a fordítók szükségletének szem előtt tartásával készült. Arra azonban szüksége van a nem jogász szakembernek is, például a közgazdaság, a kereskedelem, a politika területén. Gondolni kell ezenfelül arra, hogy bár pontosan meghatározott, különleges jelentéstartalommal bíró műszavak, műkifejezések sokasága jellemzi a jogi szaknyelvet, annak megvan az a sajátossága is, hogy nem pusztán egy szűkebb rétegé: szóanyagának jelentős részét és így a szótárat is a társadalom széles körei a többi szaknyelv szóanyagánál nagyobb mértékben használják. (Éppen ezért ajánlja a Budapesten megjelenő *Neue Zeitung* a német hivatalos nyelvet már nem jól ismerő hazai német kisebbség figyelmébe „*Neues Wörterbuch der deutschen Amtssprache. Auch im alltäglichen Leben zu gebrauchen*” című cikkében, 1963. június 24. sz. 2. lapján). A különféle jogágazatokra eső jogi szókinsnek a köznyelvbe való átvétele persze különböző erősségű, azaz a jogi szókins bizonyos rétegeinek szavait gyakrabban és szélesebb körben használják a nem szakemberek is. Ha tehát a jogi szókins peremszókinsnek tekinthető is, anyagának jelentős része az egész magyar nyelv területén használatos.

4. A jogi szakszótár — és minden szótár — alapvető kérdése, ami a feladatát körülhatárolja: milyen szótáranyagot, milyen válogatásban, milyen terjedelemben, mélységben foglal magában. Ezzel foglalkozni lehet abból a szempontból, hogy a gyakorlati fordítói szükségletnek az ilyen igényű szótár mennyiben felel meg, és egy, a gyakorlati kívánalmakon túleső szélesebb tudományos szempontból, amely a jogi szaknyelv elvi, nyelvtudományi vizsgálóját érdekli. Igyekeznünk kell ezt a kettőt különválasztani, hogy igazságtalanok ne legyünk a művel szemben.

A német—magyar rész előszava szerint a szótár „kísérlet a német nyelvet használó különböző államok jogi és államigazgatási szókincsének bár korlátozott terjedelmű, de rendszeres összegyűjtésére és értelmezésére”. Ami az anyag válogatását illeti, „a szótár elsősorban gyakorlati célokat szolgál, ezért a mindennapi jogi, gazdasági és politikai forgalom szókincsét tartalmazza, a ma élő és használatos terminológia alapján”, a „kimondottan elméleti vagy a rendkívül bőséges jogtörténeti anyaga csak igen korlátozott mértékben került felvételre”. A szótár tehát egyfelől túlhaladja a szoros értelemben vett jogi szaknyelv területét, mert a rokon gazdasági és politikai forgalom szavait is gyűjtőkörébe vonta. Ezt gyakorlati szempontból azért sem lehet kifogásolni, mert az utóbbi és a szoros értelemben vett jogi szakterület között gyakran észlelhető az elmosódó határ. A „jogi és államigazgatási” szókincs, szótár megjelölés azonban némileg pontatlanság. Az államigazgatással foglalkozó államigazgatási jog ugyanis maga is beletartozik a jogba. A jog és az államigazgatás ilyen szembeállítás, elkülönítése, szétválasztása tehát mellőzendő. Hazánkban ma jog- és államtudományi karok működnek. A röviden joginak nevezett szakszókincs magában foglalja az államigazgatás és az államigazgatási jog szavait is. A szótár másfelől csak korlátozott mértékben foglalja magában a jogi szókészletet, mert a tetemes „szigorúan elméleti” anyag összegyűjtését feladata körén kívül állónak tartotta, ami, ha gyakorlati szempontból indokolt lehet is, az elmélet és a gyakorlat állandó kapcsolata folytán egy-egy jogágazat nagyobb egységbe foglalt ma élő szókészletének csökkítését jelenti. Bár a teljesség rovására megy, a gyakorlati cél érthetővé teszi az igen nagy jogtörténeti szókészletnek csupán válogatott felhasználását.

Ezek az elvi alapokon nyugvó megjegyzések mindazonáltal inkább egy nagy kéziszótár méreteire találnak. Nyilvánvaló, hogy egy, a gyakorlat igényeivel számoló, bármely testes, de mégis zsebbe való jogi szakszótár terjedelmi korlátokkal bír, és helytelen volna az ilyen típusú műtől számon kérni egy tudományos szótárnak a teljesség megközelítésére jobban irányuló színvonalát. Mi sem lenne könnyebb, mint felsorolni a hiányzó szavakat, amikor tudjuk, hogy a jogi szaknyelvnek csak egy része fér el ilyen terjedelemben. Az ilyen munkálatok természetével jár, hogy minden szakember csőtűl tudna olyan szavakat találni, amelyeknek a hiányát kifogásolhatja. Ez azonban az ilyen típusú szótárral szemben túlzás volna, és nem is igazságos. Amit becsületesen meg lehet kívánni, az nem más, mint hogy a kiválogatás a kitűzött célnak megfelelő legyen, ami persze a szubjektivitást minden erre irányuló törekvés ellenére azért nem zárja ki, mert nincs egy olyan abszolút biztos mérték, amely a kiválogatásra felállítható volna. Számos próba alapján mégis bizvást állíthatjuk, hogy a két szakszótár a kitűzött célt elérte: okos válogatással tartalmazza mindazt, amire leggyakrabban, leginkább van szükség a gyakorlati jogélet használatos szókincsében.

Ez az anyag nem csekély. E sorok írója nem számlálta össze a két kötet szóanyagát. Egy nagyon hozzávetőleges (korántsem pontos) számítás mégis valamelyes képet ad róla. Ha a német—magyar részben laponként 30—40 szót veszünk, ez körülbelül 15 000—20 000 jogi szót jelent, amely a magyar—német rész eltérő szedésénél fogva valamivel több lehet. A jogi címszavaknak nem jelentéktelen része a köznyelvben is használatos (jó néhány, mint pl. *anya, apa, férj, feleség, vő, rokon* ősi finnugor és ugor eredetű), jogi műszóként azonos vagy csoportnyelvi különleges jelentésben él. Ha összehasonlítjuk a Langenscheidt-féle magyar—német zsebszótár kb. 30 000 szavával vagy az íróink, költőink között a leggazdagabb szókinccsel rendelkező Arany és Jókai szókészletének mintegy 20 000 szavával, a szótár szóanyaga elég tekintélyesnek mondható. Ennek ellenére szótárunk a jogi szókinccsnek nem teljes gyűjteménye, ennél a jogi szakszóállományunk jóval nagyobb. De hát erre is áll Kosztolányi mondásának legalább a második része: „A nyelv végtelen. A szótár véges.” Az mindenesetre kétségtelen, hogy ilyen terjedelemben eddig magyar—német és német—magyar jogi szakszótár nem készült és ez nemcsak a közölt szavak mennyiségére, hanem a szóállomány viszonylag egyenletesebb elosztására is áll. Nincsen ugyanis feltűnő túlsúlyban egyik jogágazat sem: talán a legbőségesebb szóanyag a tágabb értelemben vett civilisztikára jut (polgári jog, családi jog, munkajog, polgári eljárási jog), de megfelelően képviselve van az államjog, az államigazgatási jog, a büntetőjog és a büntető eljárási jog is.

5. A gyakorlati használhatóságot az eddigieknél jóval inkább előmozdítják az ügyesen alkalmazott szerkesztéstechnikai módszerek és jelzések. A szerkesztés alapos, gondos munkát végzett, nemcsak a különböző német jogterületek intézményeinek, fogalmainak összehasonlítása, hanem a lexikográfiai technika terén is.

Hogy csak éppen izelítőül emeljünk ki egy-kettőt a sok közül, a szótár a német szónak adekvát fordításául a *m a* hatályos, ilyennek nemlétében a *r é g e b b i* magyar jogszabályok szóhasználatát adja meg, indokolt esetben mind a kettőt, amikor is a *ma* hatályos jogszabály műszavát sokszor külön megjelölte egy csillaggal, mint — a rövidítésjegyzék szerint viszont — „jellegzetes magyar jogi kifejezés” jelével, ami már nem egészen pontos. (Pl. „Bezirks-tag kerületi gyűlés, megyei tanács*”; „Gefällsverkürzung jövedéki kihágás pénzügyi szabálysértés*.”) Ez arra mutat, hogy az időbeli változások több helyütt regisztrálva vannak. Ilyenformán tehát a nyelvész és a nem szakember tájékozódhat arról is, hogy egy német szakkifejezésnek a korábbi és a mai magyar jogi terminológiában milyen szó felel meg, továbbá arról, hogy egy német jogintézménynek a mai szocialista jogunkban mi a megfelelő jogintézménye.

A több értelmű címszavaknál a szótár a szorosan vett jogi jelentést kiegészítette a legfontosabb köznyelvi jelentésekkel. Ezeket a jogilag számottevő általános jelentéseket a szócikk beosztásában **0** sorszámmal első helyen tüntette fel és utána **1**-től kezdődően a szoros értelemben vett jogi jelentéseket. Megfelelő rövidítésekkel és szimbolikus jelekkel mutatott rá a szerkesztés nemcsak a jelentésmegkülönböztetés alapjául szolgáló országra, jogágazatra vagy törvénykönyvre, hanem a stílusrétegre is (például a jogi konyhanyelvre, az irodalmi nyelvre). Olykor meg jellel a szó ellenpárjára, rokon szavára, helytelen értelmezésére hívja fel a figyelmet. Szép számmal találunk a köz-

nyelvből átvett olyan szavakat, amelyeknek egy rétegét a szótár „tágabb értelemben vett jogi szavaknak” nevezi. Ezek közül azokat, amelyeknek önmagukban nincs jogi jelentésük, a szótár általában csak akkor vette fel, ha a jogi nyelvben, amelyhez a hivatalos stílust is odaérti, kiegészítő, funkcionális szerepük van, vagy ha sűrűn fordulnak elő bizonyos fordulatokban. A szerkesztés a tágabb értelemben vett jogi szavaknak, illetve jelentéseknek a joggal összefüggő, a jogi szövegekben lényeges szavakat, illetve jelentésköröket tekinti. Mindebből kitűnik, hogy elég széles körben találunk egyfelől pusztán köznyelvi szavakat, másfelől jogi kifejezéseket, szókapcsolatokat. Helyes is, ha a „brechen-t (meg)tör; megszeg; (fel)bont, érvénytelenít” értelemben megtaláljuk, s hogy itt olvashatjuk az olyan közkeletű jogi műkifejezéseket, mint pl. a „Kauf bricht Miete vétel bérletet bont, adásvétel megszünteti, felbontja a bérletet” vagy „die Ehe brechen házasságtörést követ el”. (Míg azonban az Ehe címszónál is fel van tüntetve az utóbbi, a Miete-nél már nincs. Az ilyen következtetlenségeket a hosszabb időre méretezett szerkesztés révén el lehet kerülni.) Helyes volna az is, ha a szótár használatához szóló tájékoztató mindenütt szó és kifejezés példát hozna fel, mint például a csillag alkalmazásánál.

6. Az eddigiekben számot vetve a most megjelent kétkötetes jogi szakszótár gyakorlati jellegével, ilyen szemszögből értékeltük, s nem léptünk fel olyan igényekkel, amelyet nem lett volna igazságos megszabni.

Felvetettük azonban a kérdést, hogy csupán ilyen jogi szakszótár lehet-e, és nem jött-e már el az ideje egy magasabb igényű, nagyobb méretű jogi szakszótár elkészítésének, bár persze nehezebb a kisebb szótárból nagyobb készíteni, mint megfordítva. A most kiadott zsebszótár példányszáma (2500 + 2300) nem túl nagy, és — különösen külföldi terjesztés esetén — számolni kell azzal, hogy a példányok hamarosan elfogynak. Egy újabb zsebkiadás helyett helyesebb volna nagyobb igényű, terjedelmesebb, teljesebb, a tudományos kíváncsiságot is jobban figyelembe vevő nagy formátumú vagy legalább is azt megközelítő jogi szakszótár, kéziszótár megszerkesztése. Ennek előkészítését szolgálják az alábbi megjegyzések is, amelyekre ugyan a szóban forgó két Karcsay-féle szótár adott alkalmat, mégsem tekinthetők olyanoknak, amelyeket a szótárakkal szemben kritikailag hozunk fel, s ez különösen az alább említendőkhöz azokra a szavakra áll, amelyek a megbeszélte szótárakból hiányoznak. Inkább annak tulajdonítunk fontosságot, hogy a jövőbe tekintve, a következő munkálat jelentősebb előrehaladást tegyen, kielégítse a kényesebb, nem pusztán gyakorlati igényeket is.

Szükségesebbnek látszik mindenekelőtt a gyűjtőkör kiszélesítése, mégpedig több irányban is.

Ama helyes kiindulás mellett, hogy a jogi nyelv nem jelentéktelen összefonódottságát a hivatali nyelvvel el kell ismerni (Nyv. 84 : 269 kk.), az új szótárnak a szóállomány teljessége érdekében fel kellene venni és következetesen külön jellel megjelölni a közelmúlt jogi és hivatali nyelvének olyan, ma már nem használt szavait is, amelyek azonban egy bizonyos idő jogszabályaiban, jogirodalmában még éltek. Így olyan, a régebbi és a Karcsay-szakszótárban közöltek, mint pl. *ítélőtábla*, *árvaszéki ügyész*, *albíró*, *közüvédő*, *büntetőparancs* mellett olyan típusúakat is, amelyeket az új jogi szakszótár nem vett fel, mint pl. a *tömegnap*, *közérdekű kifogás*, *előzetes ellenőrzés*, *előkészítő vizsgálat*, *előzetes megállapítás* (Nyv. 83 : 18 kk.).

A jogi szókincs megközelítő feltérképezése érdekében szükséges továbbá, hogy a szótár a jogszabályok mellett a joggyakorlatra és a jogirodalomra (folyóiratok, monográfiák, tankönyvek) is kiterjeszkedjék. Az utóbbi jelentős mértékben részes abban, hogy a jogi szaknyelv milyen, és jelentősége fokozottabb annál fogva, hogy a jogi írók a szakma kiválóbb tagjai közül kerülnek ki, s nyelvi igényességük is nagyobb az átlagos jogásznál. Némelyik jogi írónk nyelvi teremtmőereje ma már széles körben használt szavakat, műkifejezéseket alkotott, amelyeket mindenekelőtt az iskolája népszerűsített. Ilyen volt Groschmid Béni, aki a kötelmet *létszak*-okra bontotta, az adósra nézve szakonként változó, *hullámzó* felelősséggel; a szolgáltatás *elszegése*, a *kíróvó* és *lerovó* pénznem szembeállítás, a *sűrített kötelem*, a *mögöttes felelősség* elterjedt kifejezése mellett a szótárba kívánczik az alig meggyökeresedett *alpénz*, *névrekítés*, az elévülés *leperdülése*, a kötelem *átfordulása*, az *érdekérzékenység*, az *érdekműlás*, a felelősségből *kisodródás* is. Vannak szavak, amelyeket a kódexek vagy a gyakorlat nyelvében hiába keresnénk, mégis sok tintát pazaroltak el az irodalomban a meghonosításukra. (Pl. *törvénykezési jog*, MNy. 60 : 259). Mindez nemcsak azt az elméleti-elvi kíváncsiságot jelenti, hogy a jogi irodalom termékeinek szókincsét is számon kell tartanunk, hanem ez egyben gyakorlati szükséglet is annál fogva, hogy újabban örvendetes módon mind több magyar szerző jogi munkáját fordítják idegen nyelvre, így németre is, az önálló megjelenés vagy a kari Acták, Annalesek, az Acta Juridica, a külföldi szaklapok hasábjai számára. Lényegileg ugyanez áll a külföldi, adott esetben a német szakirodalomra is, amelynek sajátos szókészletét helytelen volna a szótározásból kirekeszteni.

Ilyenformán egy-egy jogágazat teljesebb szókincsét lehetne megragadni. Hosszú volna a sor, ha a jogtudomány valamennyi ágára példákat sorolnánk fel (polgári jog, családi jog, munkajog, termelészövetkezeti jog, földjog, nemzetközi jog, büntetőjog, államjog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, — jogtudományi ágként számítva az állam- és jogelméletet is). Elégséges, ha a példákat csupán a büntető és a polgári eljárás jogágazatából és itt is — rövidség okából — csupán egyetlen betű alá tartozó anyagból válogatom ki. Nem maradhat ki a polgári eljárásjogból olyan közkeletű szó- és műkifejezés, mint a *peralapítás*, *perbizomány*, *perkoncentráció*, *perlési óvadék*, *perviteli bizomány*, *polgári perút*, *perbelépés*, *perbenállás*, *perlési megbízás*, *permegszűnés*, *perviteli különös felhatalmazás*, *perviteli meghatalmazott*, *peren kívüli beismerés*, *perelhúzás*, *perfel-függesztés*, vagy a büntető eljárási jogból a *perbefogás*, *perbeli jogutódlás*, *polgári jogi igény*, *polgári jogilag felelős személy*. A német résznek tartalmaznia kell olyan szavakat és műkifejezéseket is, amelyekkel lépten-nyomon találkozunk a polgári eljárásjogban, mint pl. *Parteiänderung*, *-beitritt*, *-berichtigung*, *-handlung*, *-herrschaft*, *-öffentlichkeit*, *-vermehrung*, *Partei kraft Amtes*, *Personalvollstreckung*, *persönlicher Gerichtsstand*, *Pfandanzeige*, *-verzicht*, *-zeichen*, *Privatgutachten*, *Prozessabweisung*, *-betrieb*, *-dauer*, *-gebühr*, *-mangel*, *-nachfolger*, *-rechtsverhältnis*, *-trennung*, *Prozess-Prozess*, *Prozessunfähige* vagy a büntető eljárási jogban: *persönliche Beweismittel*, *Pflicht zur Verschwiegenheit*, *Pflichtverletzung der Zeugen*, *politische Strafrechtspflege*, *privates Wissen des Richters*, *Prozessgestaltungsvoraussetzungen*, *Personalbeweis*, *Prozess als Rechtslage*, *Prozessbeteiligte*, *-betrieb*, *-entwicklung*, *-helfer*, *-mittel*, *-rüge*, *-träger*, *-ziel*, *prozesstragende Entscheidung*, *Prozessführungsberechtigung*, *Prozessverkehrsfähigkeit*, még akkor sem, ha ezeknek a magyar megfelelőjét megtalálni nem mindig könnyű. Ha arra gondolunk, hogy magában az eljárási

jog többi betűje alatt, hozzávéve a többi jogágazat valamennyi betűjét, mennyi szó, műkifejezés rejlik, képünk lehet arról, hogy milyen méretű bővüléssel kell számolnunk. Ennek révén azonban egyenletesebb lenne az egyes jogágazatok feldolgozása is.

Ha a magyar jogi szakszótárt teljesebbé akarjuk tenni, figyelemmel kell lenni arra is, hogy a magyar jogi szóhasználat nem egy kérdésben a határainkon túl eltér. A *közigazgatás*, *kihágás* műszó ma már nálunk nem szokásos, de tovább él a környező baráti országokban. Romániában *közjegyző* helyett az *állami jegyző*, *ügyész* helyett az *államügyész*, *Legfelsőbb Bíróság* helyett *Legfelsőbb Törvényszék*, *fellebbezés* helyett *felfolyamodás*, *népbíróság* helyett *néptörvényszék* a használatos. Úgy látszik, van egy „jogi nyelvjárás” is eltérő variánsokkal.

Ateljességre törekvés megkívánja, hogy a jogtörténeti szóanyagot nagyobb mértékben vonjuk be a leltározási munkába. Nemcsak a ma már teljesen divatjamúlt, a jogéletből kivezett szavak tartoznak ide, amelyek jó részéről a gyakorló jogászok sem tudják már, pontosan mit jelentett (mint pl. *patvarkodás*, *perletétel*, *poroszló*, *pertárnok*, *suhadalom*, *torló*, *dusnok*, *asszonyos fiú*), hanem olyan, ma is használatos szavak, amelyeknek korábban más jelentésük volt. (Az *eladás* valamikor a leány férjhezadását jelentette, amire a köznyelvi *eladó lány* ma is utal.) A jogi közmondások szóanyaga is regisztrálást igényel, ugyanúgy, amint érdemes a néprajzi, nyelvjárási anyagot is átvizsgálni. A tolvajnyelv jogi vonatkozásai eléggé ismertek, ami arra int, hogy erre is legyünk figyelemmel. Itt az *iroda* a szenes- és fászkocsinak deszkával elválasztott előrésze (ez ma már a mérlegeléstechika „fejlettsége” folytán túlhaladottnak látszik), *járásbíró*, akinek nincs foglalkozása, *botos* a detektív, *evezős* a zsebtolvaj, *ring* az ügyészség volt; ezeknek a szavaknak egy része már kiment az argó divatjából, s „jogtörténetivé” vált. (Vö. Szirmay István: A magyar tolvajnyelv szótára. Budapest, é. n. 18, 23, 29, 30, 43.)

Ilyen széles alapokra helyezett szakszótárkészítés nagyobb kollektíva erőfeszítését kívánja meg. Volt ugyan példa arra, hogy egyetlen jogtudós készített el tudományos szintű szótárt. (Pl. H. G. Heumann: *Handlexicon zu den Quellen des Römischen Rechts*, a 9. kiadást átdolgozta E. Seckel, változatlan utánnnyomás. Jena, 1914.; Rudolf Köstler: *Wörterbuch zum Codex Iuris Canonici*. München, 1927, kk., az utóbbi tíz évig készült). Adottságaink mellett erre gondolni sem lehet. Sokkal eredményesebb, ha a munkát összefogó szótárszerkesztő nagyobb munkatársi gárdára támaszkodik, s a munkába bevonja az egyes jogágazatok képviselőit éppen úgy, mint a nyelvészeket.

Móra Mihály

Az egész mondatra vonatkozó ami kérdéséhez

1. Rác Endre 1959-ben a Pécsen megrendezett nyelvművelő konferencián a vonatkozó mondatok helyes használatával kapcsolatban különösen az egész mondat teljes tartalmára vonatkozó *ami* névmással kezdett mondatok problémájára hívja fel a figyelmet. Azért tartja fontosnak ennek tisztázását, mert véleménye szerint: „a stilisztikai szempontokat — mint másutt — ennek a kérdésnek eldöntésében sem lehet figyelmen kívül hagyni, s a nyelvtanítás meg a nyelvművelés nem mondhat ellen egymásnak” (Anyanyelvi műveltségünk 46; vö. még Tompa József: *MMNyR.* 2 : 330—1).

Valóban, míg a nyelvtanírók az *ami* névmásnak egész mondatra vonatkoztatását többségben elfogadják, addig a nyelv művelő szakirodalom szinte egyöntetűen idegenszerűnek tartja. Például: „Jóízűen felkacagott, *amit* ritkán szokott tenni.” „Ebben a mondatban — írja Édes Jenő — az *amit* névmás a főmondat egész tartalmára vonatkozik, vagyis a »kacagás«-t akarja éreztetni, de ezt a szót nem mondtuk ki a főmondatban, hanem csak odaértjük, azért nem is vonatkoztatathatunk rá jelzői mondatot. A gondolatot értelmesen és szabatosan így kell kifejeznünk: Jóízűen felkacagott, *pedig* ezt (t. i. a kacagást) ritkán szokta tenni” (Msn. 8 : 63).

Általában latin és német hatásnak tulajdonítják az *ami*-nek egész mondatra való használatát, s még Dengl János (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 228) is, aki pedig elismeri az *ami*-nek dologra, főnévvel megnevezett fogalomra történő vonatkoztatását (erre a kérdésre most nem térek ki), azt mondja, hogy „az *ez*, az *az* mutató névmással kapcsolt mellérendelt mondat helyesebb, mert a magyar inkább szereti a mellérendelést”.

Nagy J. Béla szerint is: „Az *ami* névmásnak az egész mondatra (az állítmányra) vonatkoztatása kétségtől idegenszerűség: »Megijedt, *ami* nagy hiba volt«. Így magyaros a mondat: »Megijedt, *s ez* nagy hiba volt« vagy: »Megijedt, *ez pedig* nagy hiba volt«” (MNY. 49 : 485).

Az *ami*-nek az egész mondatra vonatkozó használatát azonban védi Galambos Dezső (Nyr. 36 : 59—61), Orbán Gábor (A magyar nyelv 129), sőt Kelemen Béla is.

Galambos Dezső azt mondja, hogy ilyen esetben a *mi* (a régiségben a *ki* és a *mely* is) egyértékű ezzel: *amely dolog*, *amely körülmény*. S nem tartja helytelennek a relatívumnak efféle használatát; szerinte az egész mondat tartalmára való vonatkoztatása nem feltűnő idegenszerűség, hanem a mai művelt magyar nyelvhasználatában gyökerezik. Idegenszerűségről csak ott lehet szó, ahol magának a relatívumnak a használata idegenszerű.

Orbán Gábor is ezt írja: „Csak az *ami* névmás használható, ha az egész mondat tartalmára utalunk vele: A sekrestyés megzörgette a kulcsokat, *ami* azt jelenti, föl is út, le is út. Az ilyen beszéd természetesebb és nem kevésbé magyaros, mintha azt mondanók: *Ez pedig* azt jelenti, . . .” (i. h.).

Kelemen Béla (Jó magyarság² 79) is úgy nyilatkozik, hogy az *ami* vonatkozhat az egész főmondatra, s ez nem hibáztatható, föltéve, hogy a vonatkozó mondat és a főmondat között szorosabb összefüggés van: „A nevemet nem hallotta sohase, *aminek* csak örültem. De már ehelyett: A spártaiak megölték Ágis királyt, *ami* náluk hallatlan dolog volt — helyesebb: *ez pedig* náluk hallatlan dolog volt.”

Érdekes ehhez hasonlítva az ÉrtSz. megjegyzése az *ami*-re vonatkozóan. Nem kifogásolja, ha az *ami* az előző mondat egész tartalmára vonatkozik, de már az ellentétes mellérendelt mondat helyett álló *ami*-s mondatot csillaggal jelzi, azaz helyteleníti (1 : 199).

2. Ezeket a mondatokat valóban nem lehet egyértelműen elítélni. Mellérendelés és alárendelés között különbség van stilisztikailag is. A mellérendelés jobban kiemel, nyomatékosabbá teszi a gondolatot, ugyanakkor lazább is a kapcsolat a két mondat között. Az alárendelés esetén szorosabb ez a kapcsolat, de nem olyan lényeges a mondanivaló, kevésbé nyomatékos a mellékmondat tartalma. Ezt szem előtt tartva kell nézni ezeket a mondatokat: „Mindketten a földre zuhantunk, és ő átfonta vastag karjaival a derekam.

amitől úgy ropogtak a csontjaim, mintha az egész testem fűzfavesszőből fonták volna” (Rideg Sándor: Szüreti fűrt. Elbeszélések. 1959. 2 : 78) (~ ... *ettől aztán*...); „Sikerült is vagy háromszor leköpnöm, *amitől* annyira megvadult, hogy csaknem felrobbant” (uo.) (~ ... *s ettől*...); „Röviddel ezután a Kelet-Ázsiából hazafelé tartó 10 ezer tonnás Leipzig teherhajóval találkozottak, *ami* persze kölcsönös lelkes üdvözléssel járt” (Dél-Magyarország 1960. nov. 6. 6) (~ ... *ez*...); „Kétségtelen, nagy problémát jelent az edzésnapok emelése, a terhelést ennek ellenére emelnünk kell, *amit* csak úgy tudunk megoldani, ha felhagyunk a hagyományos edzés módszerekkel, kísérletezünk, újat hozunk a rendelkezésre álló idő gazdaságosabb kihasználására” (Népsport 1961. nov. 20. 2) (~ ... *de ezt* ... tudjuk...).

Láthatjuk, hogy mindkét megoldás helyes, s a mondanivaló fontossága, a gondolat erősebb kiemelése stb. dönti el, hogy mellérendeléssel vagy alárendeléssel élünk-e.

Érdekes megjegyezni, hogy egyesek, akik minden esetben üldözik az *ami*-t, s főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva is mindig az *amely* névmáshoz ragaszkodnak, helytelenül az egész mondatra vonatkozó *ami* helyett is *amely*-et használnak. Rácz Endre a Dél-Magyarország című napilap nyelvhasználatáról szólva a következő példákat hozza fel: „Ugyanebben az évben építették a góztávvezeték hálózatát, *amely* ugyancsak fordulópont volt” (1961. szept. 24. 3); „A kisvasút tizenöt korszerű, négytengelyes kocsit kapott — *melyet* némelyek nem értékelnek kellően” (1961. okt. 1. 7); „A következő évben tovább fejlődik a vállalat, jelentősen megnő gépkocsiparkja, *amely* magával hozza a teherforgalom újabb növekedését” (1961. nov. 14. 3). (A Dél-Magyarország című napilap nyelvhasználatáról. Sokszorosított kézirat 27.)

3. Akadnak olyan *ami*-s mondatok is, melyek csak hozzátoldást, közbevetést, mellékes körülményt fejeznek ki, s nem oly nyomatékosak, mint az *és*-zel kezdettek. Például: „Amikor férjét hasztalan próbálta leszoktatni az ivásról, elvált tőle — bírói úton — *ami erre felé nem igen szokás*” (Népszava 1960. júl. 13. 4); „Hát én nem is bántottam többet Papp Mihályt, *ami helyes is volt*, mert két esztendő múlva, midőn az öreg atya egyik lelkünk lett nekünk a harcban, akkor bezzeg megbántam volna” (Tamási: Hazai tükör. 1954. 44); „És hogy megszöktünk — *ami hiszen lényegében őt igazolta* — ki tudja, nem fordítja-e most még azt is ellene a börtönigazgató?” (Mesterházi: Pár lépés a határ. 1959. 1 : 98); „Ha már van házasság a világon, *ami szerintem helyes*, akkor jobb minden férfinak minél előbb megnősülnie” (Nagy Lajos: A tanítvány. 1959. 355).

A hozzátoldást kifejező *ami*-vel bevezetett mondat néha önállósulhat: „— Aló! Utána! Fogd meg mán! — szóval így történt, hogy Cseppentőéknél jércepaprikás volt vacsorára. *Ami hetfűn este, parasztkéknál, mindenképpen szokatlan dolog*” (Szabó Pál: Szüreti fűrt 2 : 190); „Kivéve, ha a jérce belé nem esik a csávéba, rá nem hág a tehén, rá nem lép a ló ... avagy ... rá nem hurkolódik az ostor a nyakára. *Ami egyszer esik meg az ember életében*, de leginkább egyszer se” (uo.); „Az ön leányának nem felelt meg, ... hogy az illető hölgy a táncművészet csillaga, s kijelentette, hogy ... kifejezte abbéli kívánságát, hogy ... önagsága a kora reggeli órákban távozzék... Most először nézett vissza ... az asszonyra! — *Ami természetesen meg is történt*” (Móricz: A fáklya. 1963. 1 : 228).

4. Az efféle vonatkozó mondatok stilisztikai szerepe még jobban kidom-
borodik, ha együtt szerepelnek egy mellérendelő mondatral, ugyanis így ennek
tartalma sokkal hangsúlyozottabbá válik. A nyomaték világosan a mellé-
rendelő mondatra helyeződik át: „Ugyanis a fiatalember polgári családoknál
zongoraleckéket is adott, *ami némelyek szemében különös
lehet, de* hogy a marosvárosiak a zenész kétféle foglalkozását nem találták
összeférhetetlennek, *az talán még dicséretükre is válhat*” (Nagy Lajos: Vad-
ember. 1959. 96); „Huszonnégyen jegyezték elő az Aranykönyvtár-at, ketten
az Én könyvtáramra fizettek elő, kilencen a Milliók Könyvére és a Világtörté-
netre eddig tizenegyen, *de még tart erre a szervezés, ami — nem hisszük,
hogy nagyon sok rábeszéléssel párosulna*” (Népszava
1962. aug. 4. 2); „— Kezét csókolom — mondtam halkan, s léptem volna kissé
közelebb hozzá, hogy mindenáron sikerítsék valahogy egy búcsúcsókot,
*ami úgy éreztem, a hozzám bújása után mégiscsak
kijár —, de ő védőn maga elé emelte a kezét*” (Bárany Tamás: Csigalépcső.
1956. 90).

Különösen szembetűnő a különbség, ha a vonatkozó mondat ez, és ez
kezdetű mellérendeléssel együtt jelentkezik. Például: „Pokol Tamás egyébként
ugyanúgy helyesen következett, mint a fogalmazó: A szökevények tudják,
hogy hétfőn reggelig hiába keresik Wurmot Szombathelyen, valószínű, hogy
addig Győrben rostokoltak. Igen ám, de most úton lehetnek. Eléjük
kell vágni Szombathelyre! Ha ők azok, *ami egyre valószínűbbnek
látszik,* és ha nem is hamis nyomnak hagyták a levelet — *ez pedig egyre
kevésbé valószínű;* majdnem biztos, hogy Gönyű volt az elterelő irány —
akkor Szombathelyen verembe esnek! . . .” (Mesterházi: Pár lépés a határ
2 : 159); „Keresztanyám aztán olyan édes örömmel fogadott — hogyne, egye-
dül neki mertem vágni a jeges pusztaságnak: *ezt nem minden kisfiú tenné meg!*
— hogy tán még meg is csókolt, *ami már ilyen nagyobb fiúcs-
kánál —* hat-hétéves forma lehettem — *ritka dolog volt arra
mifelénk*” (Veres Péter: Szüreti fűrt. Elbeszélések. 1958. 1 : 17); „Egyéb-
ként maradok régi (*ez nem baj*), egyszersmind öreg (*ami már baj*)
tisztelője” (Nyr. 62 : 59). Nagy J. Béla idegenszerűnek tartja az *ami*-nek
ilyen használatát (vö. MNy. 49 : 485). Szerintem a mondanivaló árnyalati
különbségét nagyon jól érzékelteti a kétféle szerkesztésmód.

5. Vannak olyan *ami*-vel bevezetett mellérendelő értékű vonatkozó
mondatok, amelyek egy kötőszós főmondat elé vannak vetve. Ezeknek
meg — szemben az előbbiekkel — szinte kiemelő szerepük van. Érdekes az
elhelyezésük is. Közvetlen a kötőszó után, de az egész mondat előtt állnak.
Például: „A munka oroszlanrészét — mondta Kádár János — Hruscsov szovjet
miniszterelnök személyesen végezte: pozdorjává zúzta az imperialisták takti-
káját, jobb körülményeket teremtett a leszerelési tárgyalásokhoz, és — *ami
a legfontosabb —* a Szovjetunió nyilatkozatát a gyarmati kérdés napirendre
tűzésére mindenkinek el kellett fogadnia” (Népszava 1960. okt. 15. 1); „Vítá-
jukra sportszerű keretek között tettek pontot, olyannyira, hogy azóta nagyon
jó barátok. *S ami még ennél is több,* azóta talán ők a miskolci Földes
Ferenc Gimnázium legjobb vívói” (Népsport 1960. nov. 20. 2); „Sőt, ami a táma-
dások indítását, a támadások kibontakoztatását illeti, nagyjában és egészében
az is jól ment. A játéktér középső harmadának átjátszása ezúttal jóval gyorsabb,
és ami nem kevésbé fontos, jóval pontosabb volt, mint a múltban”

(Népsport 1961. dec. 15. 1); „Következő állomásunk a Ferencváros volt. — Igen sok, 107 labdarúgó csapat játszik a kupáért — mondja Varga József — *de a mi még örvedetesebb, 54 röplabda csapat is alakult*” (Népsport 1960. nov. 20. 5); „A zivatarok heves esőzésekkel és villámlással érkeztek. Tegnap a hajnali órákban — *és a mi különös: éjjel — az ország ellenkező szögletéből jelentettek felhőszakadásokat*” (Esti Hírlap 1962. június 22. 6); „Ivanovics Antal reggelig dolgozott. Akkor lefeküdt aludni. Délután kelt föl. Éppen vasárnap volt. Lement a kávéházba, megkávézott, *azután — a mi szokatlan volt az ő programjában — visszament a lakására*” (Nagy Lajos: Vadember 147); „Mandarin szinte látta, hogy isznak, *sőt, a mi furcsább, magát is látta köztük*” (Moldova György: Szüreti fűrt 1 : 101); „*És a mi a legsúlyosabb: a párt egysége évek óta egyre bomlott*” (Gergely Sándor: Szüreti fűrt 2 : 263); „Ezek azt hiszik, *vagy a mi még rosszabb: azt próbálják elhitetni*, hogy a XX. kongresszus legfőbb s legsürgetőbb tanulsága a teljes garnitúra-csere” (Urbán Ernő: Szüreti fűrt 1 : 285); „*Sőt! a mi a legmeglepőbb: látnája van neki!*” (Bóka László: Karfiol Tamás. 1962. 18); „*S a mi a legszomorúbb és csakugyan biztos jele annak, hogy lelkiileg öregszem: már nem is vagyok kíváncsi rájuk*” (Bárány Tamás: Csigalépcső 101); „*S a mi a legszörnyűbb volt: nemcsak az iskolai órák teltek ebben a feszélyezett, viszolygó hangulatban — mert ezt még el lehetett volna viselni — hanem a délutánok és esték is, hisz itt már bentlakó növendék voltam*” (uo. 74); „Micsoda undorító család volt, a képzeletnek milyen idegtépő játéka: Edit karjából Mártáéba hullva eszmélni. . . *S a mi még szörnyűbbé tette: nemcsak magamat csaltam meg, kifosztottam vele Mártát is*” (uo. 169); „Mégis a magyar nyelvészeti füzetek kiadását a szakbizottság és a minisztérium részéről nem jellemezte elég tervszerűség: az egyik oldalról megjelentek olyan — a maguk nemében egyébként kitűnő — munkák, amelyek az egyetemen leadott tananyag céljait nem szolgálják közvetlenül, másrészt nem készültek el, *sőt — a mi majdnem olyan nagy baj — konkrét tervbe sem igen kerültek olyan kézikönyvek, amelyeknek a hiányát az egyetemi oktatás, tanár és hallgató a legközvetlenebbül érzi*” (Benkő Loránd: MNy. 55 : 336).

Csupán helyzetüket tekintve hasonlítanak az előbbiekhöz az *ami* azt illeti-féle tekintethatározói mellékmondatok. Az akadémiai leíró nyelvtan a következőket írja róluk: „Az efféle mellékmondatok jelentős mértékben különböznek a határozói mellékmondatok átlagától. Ezek ugyanis szintaktikailag kissé szervetlenül vezetik be az utánuk következő főmondatot, általában nem tartalmaznak lényeges mondanivalót, hanem inkább időnyerő, előkészítő töltelékként szerepelnek az összetett mondatban” (MMNyR. 2 : 389; 1. részletesebben Tompa József: Nyr. 80 : 443).

6. A megvizsgált mondat típusok — úgy érzem — meggyőzően bizonyítják, hogy nyelvművelésünknek el kell ismernie az egész mondatra vonatkozó *ami*-vel bevezetett mellékmondatok létjogosultságát, a maguk helyén, sajátos stilisztikai értékükben.

Kollányi Teréz

A házi „férgék” nevei nyelvünkben mint népünk életformája változásainak tanújelei

1. Nagyon sokszor hallhatjuk és olvashatjuk, hogy a régi magyarok „félnomádok” voltak. Akik ezt elkezdtek híresztelni, azt gyaníthatólag főleg azért tették, mert tudatukban valahogyan összekeveredett a kóbor sátoros vándorcigány fogalma a nomád fogalmával. És mivel mindenképp azt szerették volna hinni, hogy eleink mégis csak különbajta emberek voltak, mint a vándorcigányok, ezért inkább kinevezték őket „félnomád”-oknak, gondolván, hogy az ilyenfajta embereket mégis csak inkább lehet már ősöknek is vállalni.

Mindez persze a valóságban lényegesen másként volt, illetve van. Nomádokon tudniillik az óvilág száraz övezetének azokat az állattenyésztőit értjük, akik a mezőség gyér fűhozama miatt nyájaikkal állandóan költözni kénytelenek. Az igazi nomád a családját barmainak hozadékából tartotta el: a szükséges gabonát pedig többnyire csere útján vagy esetleg valami jobbágynép szolgáltatásai révén szerezte be. Ha valami okból szorult a helyzet, persze hogy a harácsot sem vetette meg. Mármost „félnomád” az az ember volt, aki — mivel állatállománya például egy szigorúbb télen erősen megfogyatkozott — kénytelen volt valami rövid tenyészidejű gabonaféle (ilyenek például az árpa és a köles) termelésével is foglalkozni. Szóval a „félnomád” csak afféle „végzett földbirtokos” volt a nomád népek társadalmában. Hogy ősünk igazi nomádok, nem pedig „félnomádok” voltak, azt már az a körülmény is tanúsítja, hogy aránylag rövid idő alatt sikerült nekik egy aszályos korszak idején elvergődniük a Volga mellékéről a Közép-Duna mellékére, mert hisz vándorútjuk során jóformán csak állataik hozadékára voltak ráutalva. Az persze nem lehetetlen, hogy a verekei hágón való keserves átkelés után sokan közülük már csak mint „félnomádok” érkeztek meg a Felső-Tisza mellékére; ezért is igyekezhetek közülük hamarosan sokan a nálunk eufemisztikusan kalandozásokként tisztelt külföldi rablóportyák hozadékai útján újra igazi nomádokká feltornászni magukat.

De a régi magyarok igazi nomád volta mellett tanúskodik az is, hogy az embert gyötrő élısdiel elnevezései közül csak annak a rovarnak a neve ősi nyelvünkben, amelynek az életfeltételeihez nem tartozik az állandó lakóhelyiség, hanem amelytől a lakóhely semmiféle megváltoztatása útján sem lehet megszabadulni. Ez az ősmagyar élısdi a *tetű*. Neve még a finnugor őskorból származik, bizonyára a *serke* szóval együtt (vö. SzófSz.). Sokan persze az utóbbi szót már a törökből szeretnék magyarázni, mert ez is lehetségesnek látszik; ennek azonban semmi valószínűsége sincs: ahonnan való a *tetű*, onnan való a *serke* is, mert hisz hangtani szempontból semmi akadálya sincs annak, hogy *serke* szavunkat finnugor eredetűnek tekintsük.

2. Egészen más már a helyzet a bolhát illetően. Annak a névnek, amely erre a kellemetlen állatkára a finnugor nyelvekben vonatkozik, már nyoma sincs a magyarban. Ez a név a finn *sonsar(i)* szó megfelelői a rokon nyelvekben. A mi szempontunkból pedig igen nevezetes most már az, hogy a bolha ősi neve a legközelebbi rokon népek nyelvében is megvan, mégpedig a vogulban *šónš*, *šóš*, *sons*, az osztjákban pedig *čunč* alakban (vö. Collinder: FUW. 114; Toivonen: Affr. 115). Hogy nyelvünkben a várható **cso(n)gy*, **so(n)gy* szóalak nincsen meg a bolha neveként, azt csakis annak tulajdoníthatjuk,

hogy amikor őseink a mezőségen áttértek a költözéses ló- és juhtenyésztésre — ezeknek az állatoknak nincs bolhájuk —, akkor hamarosan megszabadultak a bolhától is, annyira, hogy ennek a kellemetlen „féreg”-nek még ősi finnugor-kori neve is kiveszett nyelvünkéből. Ennek pedig nyilván az volt az oka, hogy a bolha az állandó lakóhely porában szaporodik. Ha nincs állandó lakóhely, nincs bolha, mert hisz a bolha kifejlődéséhez a „Brehm” szerint 5–6 hétre van szükség.

Persze őseink nyáron sem valami *sátor*-nak nevezett jurtában (kibitkában) laktak, mint sokan hitték (vö. Moór: MNy. L, 468—71), hanem valami *lak*-nak és *hajlék*-nak nevezett szekérre rakható fejlettebb szárnyékokban. A bolha ezekben persze hogy nem élt meg, de a téli földbe vájt, putriszerű, *ház*-nak nevezett veremlakásokban sem lehetett bolha, mert hisz oda annak lakói nem hurcolták be magukkal.

Szláv eredetű *bolha* szavunk (1230.) tehát azt tanúsítja az előbb felhozottak tekintetbevételével, hogy őseinknek legalább is egy része e szó átvétele korában már áttért az állandóan letelepült életmódra. Ha a szláv *blъcha* szó már a X. században meghonosodott nyelvünkben, amit Kniezsa alaki szempontok figyelembevételével lehetségesnek tart (SzlJsz. 1: 98), akkor csak a bolgárból kerülhetett volna a magyarba, mert a magyar lakáskultúrát a X. században csak az alföldi bolgárok lakáskultúrája befolyásolta, amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem, mégpedig elsősorban is az előkelők lakásai épültek bolgár minták nyomán. Ebből arra kellene gondolnunk, hogy először a magyarság előkelőinek a lakásai bolhásodtak el. Teljességgel persze nem lehetetlen ez, de azért talán mégsem így volt, mert ha valahol, hát az előkelők palotáiban gondoltak már a tisztaságra; ne feledjük ugyanis el, hogy *szemét* szavunk a legnagyobb valószínűség szerint már X. századi szláv jövevényszó (vö. Kniezsa i. m. 498), de szláv jövevényszó a *tiszta* szó is (vö. Kniezsa i. m. 525); általánosan elterjedt voltára való tekintettel valószínűleg még a X. században került nyelvünkbe, és ez a szó bizonyára a lakóhelyiség kitisztított voltára is vonatkozott.

De — amint már Kniezsa is megemlítette — szavunk a XI. századi szlovén vagy szlovák *blcha* szóalak átvételéből is származhatott. Ez utóbbi eshetőségre nézve egy érdekes körülményre hívta fel a figyelmemet Kiss István barátom, a szegedi Pedagógiai Főiskolának biológus professzora. Szerinte a legbolhásabb állat háziállataink között a disznó, amit azóta másoktól is hallottam. Ezek szerint nagy a valószínűsége annak, hogy a *bolha* szó annak a népnek a nyelvéből származik, amelynek arévén eleink a X. század végén és a XI. század elején megismerkedtek a sertésenyésztésnek paraszti formájával. A sertésenyésztés és disznóölés magyar terminológiájában csak szlovák és szlovén jövevényszavak akadnak, ami érthető is, mert hisz a középkorban a sertésenyésztés mindenütt nagymértékben a makkoltatáson alapult; tehát csak ott lehetett paraszti sertésenyésztés, ahol tölgyesek voltak, vagyis az Alföld szegélyterületein és a Dunán túl, ahol szlovák, illetve szlovén parasztok éltek. Mivel pedig a disznóölés terminológiájának legrégibb jövevény rétege — amint ezt másutt majd behatóbban is kifejtem — szlovák eredetűnek tekinthető, nagyon könnyen meglehet, hogy eleink közül azok bolhásodtak el először, akiket Géza nagyúr a X. század végén valószínűleg állatállományuk egy részének elkobzása útján szláv származású vitézei segítségével rákényszerített arra, hogy egy általa meghatározott helyen telepedjenek meg és ott a paraszti életformára térjenek át. E helyeken aztán a szomszéd szlovák parasztok példája

nyomán nyilván hamarosan áttértek a sertésitenyésztésre is. A sertés ugyanis a paraszti életformának legtipikusabb állata: sertésekkel költözéses, vagyis nomád állattenyésztést folytatni nem lehet.

Mármost nemcsak a sertésitenyésztés a jellegzetessége a paraszti életformának, hanem a baromfitartás is. Az pedig megállapítható, hogy a magyarság baromfitenyésztése egy kisalföldi szlovák hatás alatt álló és egy dunántúli szlovén hatás alatt álló központból indult ki (vö. Moór: Nyelvt. Ért.: 40: 260—5). Sőt ezt a területet más úton — úgy látszik — még közelebből is meghatározhatjuk, ha tekintettel vagyunk a magyar *Keszi* < *Kesziy törzsnévi helynév szlovák *Kosiň* < *Kosiňy megfelelőire: ezt a megfelelést találjuk *Garamkeszi*, *Kőkeszi* és *Ipolykeszi* esetében. Ezek a helynevek ugyanis valamikor a X. század vége felé kerültek a szlovákba, akkor tudniillik, amikor a *g* > *γ* hangváltozás a szlovákban már bekövetkezett, de a *ke-* szókezdet még nem lehetett meg; ez ugyanis csak 1000 után, vagyis a *jer*-hangok (ѣ, ѥ) elváltozása után jelent meg a szlovákban. Amíg tehát ez a szókezdet nem volt meg a szlovákban, azt *ko-*val helyettesítették.

A felhozottak szerint valószínűnek látszik, hogy a magyarok először a Kis-Alföld keleti felében tértek át az állandóan letelepült paraszti életformára, és itt vették át először a középszlovák nyelvjárást beszélő földművesektől a baromfitartást és a sertésitenyésztést, no meg a vízimalmot is (vö. Moór: *Studia Slav.* 2: 75—9). Kiss István barátom ujjmutatását követve most már az is valószínűnek látszik, hogy eleink itt — bolhasodtak el először; vagyis *bolha* szavunk eredetére vonatkozólag aligha tévedünk, ha a Kniezsa által felvetett származási lehetőségek közül mi ezek után e szavunk szlovák származása mellett adjuk le voksunkat.

Ez bizony eléggé kacsaringós út volt, amíg ide eljutottunk. Az azonban fejtegetéseink szerint már egyáltalán nem lehet kétséges, hogy egy 'Floh' jelentésű szó átvétele mindenképp az állandóan letelepült életmódra való áttérés tanújele, tehát a *bolha* semmiesetre sem tekinthető „felesleges idegenszó”-nak.¹

3. Tudjuk, van még egy kellemetlen „féreg” a házban, amelynek az állandóan letelepült életmóddal való kapcsolata még kézenfekvőbb, mint a bolháé. Ez a „féreg” a *p o l o s k a*. Hogy ezzel az állatkával a szlovákokkal való egykori együttélés révén ismerkedtek meg őseink, azt már nem körülményes bizonyítással lehet csak igazolni, mint ahogy ezt a *bolha* esetében láttuk, hanem ez már az összes erre a „féreg”-re vonatkozó szavainkból is félreérthetetlenül és határozottan következik.

A poloska — mondhatnánk — még igényesebb kultúrrovar az élősdiek sorában, mint a bolha. A poloska ugyanis veremházakban még aligha tudott volna kellemes otthonra találni, de már annál nagyobb átka volt mindig a boronaházaknak, ahol a boronafalak réseiben nagyszerű búvóhelyeket találhatott, úgyhogy elpoloskásodott boronaházból kiirtani régebben alig is lehetett, talán csak a falfelületek többszöri bemeszelése használt ebben a tekintetben valamit. Ezek szerint nagyon valószínűnek látszik, hogy a boronaházzal is annak a népnek a révén ismerkedtek meg őseink, amelynek a nyelvéből származik a poloskának legrégebbi elnevezése nyelvünkben. Ez pedig a *palacka* szó, amely mindenesetre felvidéki és székelyföldi nyelvjárásokban van elterjedve, vagyis

¹ E fogalomra vonatkozólag l. fejtegetéseinket „A nyelvtudomány mint a nép- és őstörténet forrástudománya” című tanulmányunkban (Budapest, 1963. 30—8).

olyan vidékeken, ahol még ma is vannak, illetve a közelmúltban még voltak boronaházak. A legrégibb rá vonatkozó adat a XVI. századból való *palaszk-féreg* szóalak, a még előforduló alakváltozatok Kniezsa összeállítása szerint (i. m. 375): *palack-féreg*, *palac-féreg*, *palack*, *palacka*.

Ez a szó Kniezsa szerint egy 'lapos' jelentésű északi szláv *ploska* szóból származik, amely egykor — úgy látszik — 'poloska' jelentésben is használatban volt a szlovákban, bár ma ebben a jelentésben e nyelvben csak ennek a szónak továbbképzett alakja van meg; ez a *ploskica alakból származó *plosčica*. A *palacka* szó nyelvünkben mindenesetre még az *o > a* hangváltozás általánossá válása, vagyis 1250 előtt honosodott meg. Mivel átadó nyelvként Kniezsa összeállítása szerint csak egy északi szláv nyelv kerülhet szóba, nyilván a szlovákból származik. Ez tehát azt tanúsítja, hogy őseink a földfelszín feletti boronaházakkal a szlovákok révén ismerkedtek meg, ami könnyen érthető, mert boronaházakhoz alkalmas faanyagnak leginkább a szlovákok lakta területek voltak bővíben.

Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a karóközös font falú házakkal is a szlovákok révén ismerkedtek meg eleink, mert hisz a 'karó' jelentésű szlovák *patyč* szó nyelvünkben *patics* alakban a 'sárral tapasztott fonott vesszőfal' jelentést vette fel, és ez a szó — úgy látszik — a Felvidéken és az Alföldön van elterjedve (vö. Kniezsa i. m. 401). Az pedig valószínű, hogy a *paticsfal* is megfelel a poloska ízlésének, illetve igényeinek.

4. A *palacka* szóalak *palaszk*, *palack*, *palac* változatai alakilag teljesen egybeestek a délszláv eredetű *palack* 'Flasche' szó alakváltozataival (vö. Kniezsa i. m. 374). Ezért újabb időkben 'Wanze' jelentésben a *poloska* szó terjedt el. Ez az elnevezés valószínűleg palóc nyelvjárásokból származik, mert az 1838-i Magyar tájszótár még palóc tájszónak mondja, de csakhamar bekerült az irodalmi nyelvbe is. Általános elterjedéséhez bizonyára hozzájárult a beszélőknek az a gyakran megfigyelhető törekvése, hogy lehetőleg egyetlen értelmű kifejezéseket használjanak. A palócban a *poloska* szó már nyilván a szlovák *plosčica* „Wanze” szó újabbkori átvételéből származik (vö. Kniezsa i. m. 431). Ez állatka elnevezése tekintetében tehát kétszer is támogattak bennünket a szlovákok. A két elnevezés nép- és művelődéstörténeti jelentősége szempontjából mégis igen nagy különbség van közöttük. A *palacka* névvel őseink az életforma és a lakás megváltozásával kapcsolatban egy olyan kellemetlen „férges” ismertek meg, amely a nomádus életforma idején semmiesetre sem gyötörte még őket, sőt az állandóan letelepült életmódra áttérve a legősibb putriszerű veremlakásaikban sem; csak akkor ismerkedtek meg vele mint a kultúra átkával, amikor házaik a földfelszín fölé kezdtek magasodni, és amikor gyaníthatólag már a lakás belsejében is emelkedett a kultúrszínvonal, vagyis amikor a ház lakói már nem a döngölt padlózat szintjén ültek, ettek-ittak, aludtak. A *poloska* név pedig a palócok nyelvében már „felesleges idegenszó” volt, és határozottan azt tanúsítja, hogy a szlovák—magyar kétnyelvűség a palóc nyelvterületen még az újabb korban is meglehetősen kiterjedt lehetett.

5. A *palack* elnevezés kettős értelműsége vezethetett oda is, hogy egyes helyeken *büdös féreg* néven kezdték el emlegetni a poloskát. Baranyában és Somogyban pedig — miért, miért nem — a cserebogár pondrójának a Dunán túl, a Felvidéken, sőt még a Székelyföldön is elterjedt, ismeretlen eredetű *csimasz* elnevezését (vö. MTSz.) ruházták át a poloskára. A *csimasz* szó 'cserebogár pond-

rója' jelentését azért tarthatjuk eredetibbnek, mert ez a szó ebben a jelentésben — úgy látszik — az egész országban el van terjedve, sőt nyilván ebből a jelentésből származtak 'lótetű', 'dohány gyökerét rágó féreg' és a 'krumplit pusztító féreg' jelentések is (vö. EtSz.); ellentétben ezzel a *csimasz* szó 'poloska' jelentésben — úgy látszik — jelentékenyen szűkebb körben van csak elterjedve. — Mivel pedig a 'poloska' neve az olaszban *cim*-mel kezdődik (*cimice*), Kőrösi és Melich szavunkat olasz eredetűnek tartják. Teljesen valószínűtlen azonban, hogy egy távoli ország nálunk nem beszélt nyelvének egy ilyen jelentésű szava sodródhatott volna el hozzánk. De persze még tisztára formalisztikus szempontból sem akart ez a származtatás sikerülni, úgyhogy az EtSz.-ban a magyar szóalakokat már két olasz nyelvjárási szóalakkal is próbálták magyarázgatni. Hát ez a talján poloskaimport bizony fölösleges; csodálkoztunk is, hogy ezt a magyarázatot még a SzófSz. is „valószínűleg” értékeléssel idézte. — Az persze ismét csak rejtély, hogy a Schlägli Szej. miért értelmezi a *chimasz* szóalakot 'szúnyog'-nak (eulex).

6. Az említett élısdieket népünk — amint ismeretes — összefoglaló névvel *féreg*-ként szokta emlegetni; ez az elnevezés nagyon ősi lehet, mert már a vogulban is a neki megfelelő *pēr*k szó 'Ungeziefer'-t is jelent (vö. EtSz.). De népünknel *féreg*-ként emlegetnek mindenféle kártékony állatot is, így például egeret, patkányt, hörcsögöt, farkast. Nyugat-Magyarországon a házban kellemetlenkedő 'férgek'-et *csúnyaság*-ként hallottam emlegetni, így a patkányt is. Ezzel az állattal eleink — úgy látszik — Dunántúl ismerkedtek meg, mégpedig a gazdálkodás közép-európais üzemformájának átvételével egy időben. Ez érthető, mert ez az üzemforma már gazdasági épületek létesítését is megkívánja, sőt — úgy látszik — ezzel egy időben ismerkedtek meg őseink a háromosztatú házzal is, márpedig a házi patkány csak ott tud megélni, ahol van már kamra, pince, pajta, istálló, asztal. Vagyis ha másféle adatunk nem volna is, de ismernők *patkány* szavunk meghonosodásának helyét és idejét, ez a körülmény is tájékoztathatna bennünket arra vonatkozólag, hogy hol és mikor tértek át őseink a gazdálkodás közép-európai üzemformájára és vették át a háromosztatú földfeletti házat. Mindezt az idevonatkozó nyelvi anyag figyelembevétele alapján már ismerjük,¹ és így a *patkány* szó hangalakja — amint mindjárt látni fogjuk — csak igazolhatja idevonatkozó következtetéseink helyességét.

7. Először is tudnunk kell, hogy kétféle *patkány* van: a házi patkány (*Mus rattus*) és a vándorpatkány (*Mus decumanus*). Az utóbbi csak a XVIII. század elején jelent meg az Alsó-Volgánál, s innen hamarosan egész Európát elárasztotta. De a házi patkány sem őshonos állat Európában, mert a régi görögök és rómaiak még nem ismerték. Szintén valahonnan Keletről származhatott el Európába. Tudniillik a bizánciak kezdték el először *μῦς πορτικός* 'pontusi egér' néven emlegetni, ahogyan korábban a hermelint ismerték (vö. Schrader-Nehring: Reallex. d. indogerm. Altertumskunde² 2: 211—2),

¹ Hogy a gazdálkodás közép-európai üzemformáját őseink a XI. század első felében a dunántúli szlovénoktól vették át, azt behatóan kifejtettem „Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slaw. Lehnwörter” című tanulmányomban (Studia Slav. 2: 79—112). — A háromosztatú ház meghonosodásának körülményeit pedig a közeli jövőben szándékozom majd más helyütt behatóbban is kifejteni.

aminthogy az újjörögben ma is *πορτικός* a patkány neve. A görögöktől ez az állat és neve először — úgy látszik — Itáliába került el, ahol is olasz nyelv-járásokban a következő alakváltozatokban van meg: bolognai *pondg(a)*, modenai *pondeg*, velencei *pantecana* és trienti *pantegana*.

A magyar *potkán* > *patkány* nyilván csak a szlovénből származhatott, mert csak ebben a nyelvben következett be az *-ont-* > *ot* > *-ot-* hangváltozás (vö. Kniezsa i. m. 402). Kniezsa azt teszi fel, hogy *patkány* szavunk (XII. sz.) egy pannóniai szlovén XI. századi **potkan* szóalak átvételéből származott volna; a mai szlovén *podgana* (a vendben is *podgan* Fliszár szerint) szóalak pedig az eredeti szlovén **potkan* szóalaknak egy később átvett velencei **pondgana* szóalakkal való keveredés eredményeképpen jött volna létre. Ebben a komplikált és tárgyilag semmivel sem indokolható és semmiféle szóadattal nem igazolható magyarázatban nem tudok hinni. Azért valószínűbbnek tartom, hogy az eredetibb szlovén **potbgana* szóalakban az *o* denazalizációja még az *-b-* eltűnése előtt következett be. Vége is az ezredforduló körüli időkre szokás mindkét hangváltozás bekövetkeztét tenni, ami azonban még nem jelentheti azt, hogy ez a két hangváltozás mindenütt pontosan ugyanabban az időben következett volna be. Viszont egy feltehető régi szlovén **potbgana* szóalakból a mai szlovén *podgana*, illetve a vend *podgan* levezethető, de ennek szabályszerű fejleményének tekinthető a régi magyar *potkán* szóalak is. Az átvett eredeti m. **potigána* hangsorból ugyanis nyelvünkben kiesett volna a két-nyíltszótagos hangtörvény következtében az *-i-*, azután pedig a *-tg-* hangkapcsolatból nyelvünkben szabályszerűen *-tk-* hangkapcsolat, a szlovénben pedig a *jer*-hang eltűnése után szintén szabályszerűen *-dg-* hangkapcsolat fejlődött. A szóvégi *-a* eltűnésére pedig szláv jövevényszavaink sorában számos példa van (vö. szl. *lopata* > m. *lapát*).

Hogy a régi magyar *potkán* szóalak még a XI. század első felében honosodott meg nyelvünkben, azt a patkánynak székelyföldi *buckány* neve is tanúsíthatja, amely név teljesen egyezik a Dráva melléki és baranyai szintén 'patkány' jelentésű *pockány* szóalakokkal. Az ugyanis ismeretes, hogy a *-tk-* hangkapcsolatból nyelvünkben több esetben *-ck-* hangkapcsolat fejlődött (ilyen szavaink például *kalicka*, *lapocka*).

Tudjuk, hogy a székelyeket a XI. század végén telepítették át a Dunántúlról Erdélybe. A *buckány* szóalak előzőjének átvételekor a székelyek őseinek nyelvjárásában a zárt *o* — úgy látszik — még nem volt meg, épp ezért helyettesítették a szlovének *o*-ját *u*-val, éppúgy, mint a szlovén *poliska* szóalakból származott *puliszka* esetében (vö. Moór: Südostforschungen 19: 370). De így lehetett ez a dél-dunántúli magyar nyelvjárások esetében is, ahol a *pockány* szóalak nyilván egy **puckány* alakra megy vissza, az *u* > *o* hangváltozás pedig általában körülbelül az *o* > *a* hangváltozással egy időben következett be.¹ Semmi esetre sem lehet véletlen az sem, hogy mind a dél-dunántúli *pockány* szóalakban, mind pedig a székely *buckány*-ban az eredeti *-tk-* hangkapcsolatot *-ck-* hangkapcsolat képviseli. Ezt a képviselést látjuk tudniillik a *kalitka* szó esetében is, amelynek az egész Dunántúl *kalicka*, a Székelyföldön pedig *galicka* felel meg (vö. Kniezsa i. m. 245).

¹ Arra, hogy a szláv *o*-t a magyarban *u*-val is helyettesítették, több példa is van. Legismertebb ezek közül a szláv *postav* 'Tűzh' szó átvételéből származott *posztó* szavunk esete, amely ti. a XIV. század közepén még *pustó* alakban van említve (vö. Kniezsa i. m. 441).

Ebből a *pockány* szóalakból aztán gyaníthatólag Dunántúl vagy esetleg az Alföldön játékosan egy *poc* szóalakot vontak el, amelynek kicsinyítő képzős alakjai mint *pocok*, *pocik*, *pucok* 'vakondok' meg 'egér' jelentésben — úgy látszik — az egész Dunántúl, meg a Felvidéken is el vannak terjedve (vö. Kniezsa i. m. 916). Ezt a másodlagos *pocok* szóalakot aztán az Alföldön újra átruházták a patkányra. Ennek a másodlagos *pocok* szóalaknak tehát semmi köze a patkánynak ilyenforma elnevezéseihez szláv nyelvekben, mint ukr. *pacjuk*, lengyel *pacuk*, szerb-horv. *pacov*, amit Beke és a SzófSz. (talán!) véleménye ellenében már Kniezsa is hangsúlyozott (i. m. 916). De azt már nem tartjuk valószínűnek, hogy a *pocok* valami ismeretlen eredetű szó volna a magyarban, ahogy Kniezsa gondolja, és így természetesen azt sem, hogy a *pockány* és *buckány* szóalakok a *pocok* és *patkány* keveredéséből jöttek volna létre, ami már csak azért is valószínűtlen, mert a *pockány* szóalak nem északon fordul elő, hanem délen, de déli származásának tekintendő a székely *buckány* szóalak is. Amint kifejtettük, ezek a szóalakok mind egyetlen szónak a származékai, illetve változatai. Az pedig, hogy a *pocok* szó 'patkány' jelentésben valahonnan észak felől származott volna el hozzánk, már csak azért sem tehető fel, mert a patkány mint állat délnyugat felől érkezve került el hozzánk. Ezt mi sem tanúsítja jobban, mint hogy a patkánynak szlovák *potkan* elnevezése ómagyar eredetű: a tőszótag *o*-ja pedig azt tanúsítja, hogy a szlovákok még 1250 előtt ismerkedtek meg ezzel a szóval és — ezzel a kellemetlen kártékony 'féreg'-gel, talán gabonáshajókkal hurcolták át ezt az állatot a Felvidékre.

8. Amint kifejtettük, őseink Dunántúl erdős tájainak 1000 körüli megszállása idején, ott mint eddig nem ismert új 'féreg'-gel ismerkedtek meg a közép-európai gazdasági forma átvételekor a patkánnyal. De az állandóan letelepült életmód másik két átkát, a bolhát meg a poloskát ekkor bizony már ismerték. A bolhát illetően ezt csak valószínűvé tudtuk tenni, de az már nem lehet a felhozottak szerint kétséges, hogy őseink már a poloska ismeretében szállták meg Dunántúl erdős tájait. Ha tudniillik nem ismerték volna, akkor a nevét a szlovénektől is átvették volna; ez a hiányzó név pedig a poloskának az összes délszláv nyelvekben meglevő elnevezése a *stenica* (a *stěna* 'fal' szó származéka). Az pedig nem kétséges, hogy a dunántúli faházakban sem volt ritka „féreg” a poloska.

Fejtegetéseinkből kitűnt, hogy őseink az összes a házban élő „féreg”-kel, amelyek az állandóan letelepült életmód velejárói, itt ismerkedtek meg hazánk területén, vagyis Kelet-Európában — mióta ott a költözéses állattenyésztésre áttértek — sohasem folytattak állandóan letelepült életmódot, hanem bizony mindig is nomádok voltak, és legfeljebb akkor és azok lettek közülök „félnomádok”-ká, akiket a szükség és a nyomorúság kényszerített arra, hogy áttérjenek a félnomádi vagy a paraszti életformára, mert hisz a félnomádi állapotban sem lehetett megmaradni.

Az persze csak a mi szemléletünk, hogy a félnomádi vagy paraszti életformát különbnek tartjuk az igazi nomádok életformájánál. A X. századi magyarok ezt a beállítottságunkat aligha tudták volna megérteni. Mert hisz — ugyebár — a parasztnak is, a „félnomád”-nak is dolgoznia kellett. Azt pedig egy X. századi magyarral még nem lehetett volna elhitetni, hogy a munka nemesít, vagy hogy a munka dicsőség stb., mert az ő számára a munka bizony 'gyötirelem' volt, hisz ez volt a *munka* szó eredeti jelentése. Sőt valószínűleg még csak azt sem lettek volna hajlandók elismerni, hogy a parasztok borona-

háza külön emberi lakás, mint az ő szellős *lak*-uk vagy *hajlék*-uk. Azt ugyanis tudhatták, hogy a parasztok házaiban nyüzsögnek a kellemetlen férgek, márpedig ők úgy gondolhatták, hogy nekik a saját tetűjük is túlon túl sok lehetőséget ad a — vakarózásra.

Azok a szavak, amelyekről az előzőkben szóltunk, az első ránézésre nem látszanak műveltségi jövevényszavaknak, de ezek is azokká válnak, ha felvetjük velük kapcsolatban azt a kérdést, hogy hol, mikor és miért kerültek a nyelvünkbe Ezek azok a kérdések, amelyekre nyelvészek szófejtő cikkeikben csak ritkán szoktak kitérni, úgyhogy a mi vizsgálataink jóformán ott kezdődtek el, ahol a nyelvészek kutatásaikat többnyire már abba is szokták hagyni. Vizsgálatunknak ez a beállítottsága azonban néhány esetben — amint láttuk — még legszorosabb értelemben vett nyelvészeti kérdések tisztázását is lehetővé tette számunkra.

Moór Elemér

Egy helyesírási buktató

Tudjuk nyelvünk történetéből, hogy a harmadik személyű birtokos személyragnak régebben nem volt *j*-s változata, mert őseink a mai *kapuja*, *teteje* helyett is ezt írták: *kapua*, *tete*. Később azonban az egymás után következő két magánhangzó között *j* kapcsolóhang fejlődött, és ebből keletkezett az *-a*, *-e* birtokos személyrag mellé a *-ja*, *-je* alakváltozat. Magánhangzóval végződő szavainkat ma így ragozzuk: *kocsija*, *biciklijé*, nem *kocsia*, *biciklié*. De még ma is él ez a régebbi ragváltozat a főnévi igenevekben: *tudnia* kell, *el kell érnie*, továbbá a *fi* szó ragozásában: az ő *fia*, csakhogy már *-ja* a rag ezekben: Jósika Miklós *Abafija*. Derék ember az ő *Pálffyja*. Sok a *baromfija*.

Az írott nyelvben még más efféle régies példákra is rábukkanunk némelykor. Egy irodalomtörténeti cikkben ezt olvastam: „A lélekidomár *Lándoryjában* gróf Ráday Gedeon, a Politikai divatok *Pusztafiában* Petőfi ismerhető fel.” Újságból való ez a mondat is: „A városnak van *polgária*.” Az ilyen szavakat ma már emígy mondjuk és írjuk: *Lándoryjában*, *Pusztafijában*, *polgárijá* (azaz polgári iskolája). Arany János *Toldijában* (nem *Toldiában*!) erre az idevágó adatra találtam: „Kinek az ég alatt már *senkie* sincsen, Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” (VII, 1). Így van az 1900-i 12 kötetes kiadásban és a Voinovich Géza gondozásában később megjelent, szintén Franklin-féle ötkötetes gyűjteményben is, ámbár a Toldinak Lehr Albert magyarázataival ellátott nagy kiadásában *senkije* olvasható (1890., 226. lap). Ebből nem derül ki, hogy Arany valójában hogyan írta; lehetséges, hogy *senkie* alakban, régiesen. Gyulai Pál szatírájában, A széchenyieskedőkben hasonló szóalakra akadunk: „Mit áldozott megyénk *Széchenyie!*” (Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok. Franklin 31 : 81). A mai nyelvszokásnak azonban ez az írásmód felel meg: nincs *senkije*, *semmije*; megyénk *Széchenyije*.

Továbbragozásban az *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* tudvalevőleg megnyúlik, *-á*, *-é*, *-já*, *-jé* lesz belőle: *háza*, *házát*; *pénze*, *pénzét*; *kocsija*, *kocsiját*; *biciklijé*, *biciklijét*. Ezért magas hangrendű szavakban az ilyen továbbragozott birtokos személyragos alakokat össze lehet téveszteni az *-é* birtokjelnek ragozott formájával, pedig különböznek egymástól: Most vette a *kocsiját* és a *biciklijét*. A vételárakat kérdeztem tőle, a *kocsiét* és a *bicikliét*. A birtokos személyragos alakot tehát *j*-vel írjuk: az ő *biciklijét*, a birtokjeles formát pedig *j* nélkül: Nem a kocsi árát kérdezem, hanem a *bicikliét*.

Egy újságcikk mégis ezt idézte az ifjú József Attila verséből: „Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni, Hogy melegednének az emberek. . . Dalolna forró láng az égig róla, S kezén fogná mindenki földiét.” Egy nyelvészeti cikk szerzője is így írta: „A becézőnév elvesztette *eredetiével* való kapcsolatát.” Egy irodalomtörténeti cikk írója szintén: „A szerző Horváth János *Petőfiét* tekintette mintaképének” (tudniillik Horváth Jánosnak Petőfiről szóló művét). Ezekben a kiemelt szavakban talán nincs összetévesztés, csak régies változatú birtokos személyrag: *földie, eredetie, Petőfie*. Minthogy azonban ma azt mondjuk, hogy valakinek a *földije*, valaminek az *eredetije*, Horváth János *Petőfije*, a továbbbragozott alakokat is így kell írni: *földijét, eredetijét, Petőfijét*. De alighanem másként ítélnék meg ezt a mondatot: „Író ismerősömnök megköszöntem, hogy megajándékozott újonnan megjelent szép *kötetkéével*.” Itt már valószínű, hogy összezavarodott a két különféle nyelvtani elem, mert a *kötetkée* birtokos személyragos alak ma már teljesen szokatlan e helyett: *kötetkéje*. Valaki tehát megajándékozhat az ő *kötetkéjével*, ellenben nincs *j* az -é birtokjeles szóalakban: A vaskos kötet ára nem is nagy, ha összehasonlítjuk a kis *kötetkéével*, azaz a kis kötetke árával.

Megezik az is, hogy tévedésből az -é birtokjel helyett írnak *j*-vel kezdődő személyragot: „Akkor is jutna ennyi föld meg állat haszna, s ráadásul egy hold *szőlője* is.” Itt nem valakinek a *szőlőjéről* van szó, hanem a föld és állat hasznán kívül arról a haszonról is, amely a szőlőből ered, ez tehát a szőlő haszna, a *szőlőe*. Ugyanilyen hiba van ezekben is: „A lenni a les *ige főnévi igeneve*, de egyúttal a *v a n igéje* is” (helyesen: a *v a n igéé* is). „Mindez a nemzet *összességéje*” (jól: *összességéé*, vagyis az egész nemzeté). „Az állatorvosnak kézbesített dobozban ugyanaz volt, mint a *szőnyegkereskedőjében*” (helyesen: a *szőnyegkereskedőében*, mert az egyik doboz az állatorvosé, a másik a *szőnyegkereskedőé*). De helyén volna a *j* ebben a mondatban: Barátom teljesen megbízott a maga *kereskedőjében*. Hasonló összezavarás van itt is: „Ez a munkaterv elűt a *koalíciójétől*” (jól: a *koalíciótól*, azaz a koalíció munkatervétől).

Még érdekesebb az olyan hibás írásmód, amelyben a -je birtokos személyrag együtt fordul elő az -é birtokjellel: „A fenti Petőfi-kép nem a mi Petőfink képe, de nem is a Horváth János *Petőfiéje*” (helyesen: *Petőfijéé*). Ezt ugyanis így kell érteni: Horváth János valamilyen képet rajzolt könyvében Petőfiről, s ez az ő *Petőfije*. Ha azonban valaki más képet rajzol a költőről, akkor az nem Horváth János *Petőfijének* a képe, nem Horváth János *Petőfijéé*. Így írunk tehát szabatosan: Ismerjük a két író költészetét, *Petőfiét* és *Goethét*. Olvassuk a magunk *Petőfijét* és a németek *Goethéjét*. Más nemzetbeliek szintén ismerik mind a kettőjük költészetét, a magyarok *Petőfijéét* és a németek *Goethéjéét*. A füzetek közül nem láttam a *Miciét*, a *Feriet*, az *Imréét*. Ismerem a szomszédék *Micijét*, *Ferijét*, *Imrjét*. A füzetek közül nem láttam a szomszédék *Micijéét*, *Ferijéét*, *Imrjéét*.

Régibb helyesírásunknak volt egy *cz* betűje, vagyis *cz-je* (*cézéje*), de pusztán *c*-re egyszerűsítettük ábécénknek ezt az egykori *cz-jét* (*cézéjét*). Könnyű is volt megváltoztatni az írásmódot, ezért a betűt, a *cz-ét* (*cézéét*), mert csak el kellett hagyni belőle a fölösleges *z*-t (*zét*).

Az -é birtokjelnek és az -ért határozóagnak, mint tudjuk, nincs *j*-vel kezdődő változata, ennél fogva megtörténik, hogy két, sőt három *é* kerül egymás mellé: Ez a könyv *Imréé*, a szomszéd *gyerekéé*. A házak közül legtöbbet ígértek a *Feketééért* (vagyis a Fekete házáért).

Nagy J. Béla

A vessző alkalmazása a határozói igeneves szerkezetek elkülönítésére

1. A vessző alkalmazásáról megjelent három cikkem után (Nyr. 82: 39—45, 280—9; 86: 33—41) ezúttal helyesírásunk egy másik nehéz vesszőhasználati problémájának megoldásához szeretnék elgondolással hozzájárulni. Közismert dolog, hogy a magyar nyelvben eredetileg *-va*, *-ve* (mód- és állapothatározó) és *-ván*, *-vén* (idő- és okhatározó) képzős határozói igenév volt, de a két alak már elég régen kezdett összeolvadni alakjában hasonlósága és jelentésbeli érintkezése alapján, s az utóbbi (*-ván*, *-vén*) ma már „alig-alig fordul elő a természetes társalgás nyelvében. Az írott nyelv azonban még eléggé használja, főleg ünnepélyes, esetleg régies (bibliás) vagy hivatalos nyelvi stílushangulattal” (A mai magyar nyelv rendszere. 1: 259). A kihalóban levő alak funkcióját is teljesen átvette az élő, s azért ma „a *-va*, *-ve* végű igenév kifejezhet állapotot, módot, együtt-történést, előzményességet, okot” (Klemm: MTörtM. 114), amint az igéknek egyik faja a mód- és állapot-, a másik az idő- és okhatározó kifejezésére alkalmasabb.

2. Mondatbeli szerepe szerint a határozói igenév legtöbbször valóságos állapothatározó: „*Halva* találták Bárczi Benőt” (Arany), gyakran valóságos módhatóározó: „*Játszva* tanulta meg a leckét” (közny.), ritkábban okhatározó: „*A feleléstől félve*, nem ment iskolába” (közny.), sokszor időhatározó: „*Levelet írva* hallgattam a zenét” (közny.).

Ezek az igenevek azonban nagyon gyakran komplexek, vagyis többféle határozóviszonyt is kifejeznek. Pl. „*Játszva* tanulta meg a leckét” határozója elképzelhető módhatóározónak (*könnýűszerrel*, *könnýen*), de állapothatározónak is (*játték közben*, *játszadózva*). A „*Sírva* hallgatta végig a zenét” mondatban pedig a határozó lehet állapothatározó (*síró állapotban*), de minősíthető időhatározónak is (*míg*, *mialatt sírt*).

3. Helyesírási szempontból vizsgálva a kérdést, megállapíthatjuk, hogy már 1901-i hivatalos helyesírási kiadványunk foglalkozik a határozói igenevek helyesírásával is következő szabályában: „*A ván, vén és va, ve* képzős igenév után is vesszőt teszünk, ha az igenévnek külön alanya van s ha hosszabb az igeneves kifejezés, úgy hogy szinte külön mellékmondatnak érezzük. P. Ők mégse akarván, én ide siettem (Arany); Egész életedet meghatározott elv szerint intézve, sohasem tenni mást, mint a mit az erkölcsösség kíván, ezt hűják erénynek (Kölcsény)” (AkH. 1901: 25—6).

Az akadémiai és iskolai helyesírási kiadványok 1950-ig ezt a szabályt közlik; a 9. és 10. kiadás is csak a külön alanya való utalást hagyja el, és a régi-ek helyett két új példamondatot közöl: „Hamar felvéve a kabátját, kiszaladt az udvarra. Gondolván egy merész, áteveztünk a túlsó partra” (AkH. 1950: 39, 1961: 65).

Balassa József egyszerűsítésre törekvő úgynevezett nyomdai helyesírása (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Bp., 1929.), hogy a vesszőhasználati bizonytalanságot megszüntesse, az igeneves szerkezeteket feltétel nélkül mellékmondatoknak minősíti: „A *-va*, *-ve* és a *-ván*, *-vén* képzős igenévi szerkezeteket külön mondatoknak tekintjük, tehát vessző választja el őket a főmondatától: Visszajő a lányka, az utast behíván (Arany). Előáll a Márkus, térdben össeesve (Arany) (i. m. XIX). Érdekes, hogy Balassa éppen-

séggel helytelennek tartja a főmondatától eltérő alanyú igeneves szerkezetet, szerinte csak akkor alkalmazható, „ha a főmondatnak és az igenévi kifejezésnek közös alanya van” (Helyes magyarság 112).

Megfigyelhetjük, hogy az akadémiai kiadványokban az igeneves szerkezetek mondatkezdő, a nyomdai helyesírásban pedig mondatzáró helyzetben vannak, közbeékeltsé alakra nincs példa. Megfigyelésem szerint a mellékmondat értékű igeneves szerkezetek valóban inkább a mondat elején vagy végén helyezkednek el, közbeékelve jóval ritkábban. Amint a közölt példák is mutatják, a mellékmondatokkal egyenlő értékű igeneves szerkezetet vesszővel különítjük el a mondat többi részétől, ha azonban mondatrészként szerepel, akkor nem használunk vesszőt ugyanúgy, mint az *és*, *s*, *meg*, *vagy* és *mint* kötőszó esetében. Vizsgáljuk meg kissé behatóbban ezt a kérdést.

4. A bővítmény nélküli mondatrészként szereplő határozói igenév természetesen vesszővel való elkülönítés nélkül foglal helyet a mondatban általában mód- vagy állapothatározói szerepben. Mondat elején: „*Megfogyva* bár, de törve nem Él nemzet e hazán” (Vörösmarty) — „*Keresve* is ritkán találni e könyvnél ékeőbb bizonytságot” (Népszabadság 1962. júl. 4. 4), mondat közben: „*S én dalolva* fölnezek az égre” (Juhász Gyula: Vidék), „*könnye, vére Összefolyva* csorgott le képére” (Petőfi: Szilaj Pista), mondat végén: „*S ott hagyjanak engemet összetiporva*” (Petőfi: Egy gondolat. . .); „... heteket töltött itt *vadászgatva*” (Remenyik Zsigmond: Afrikai románc 10).

A mellékmondat értékű határozói igenevet azonban bővítmény nélkül is vesszővel különítjük el: „*Nem tudott magáról semmit, elájulván*” (Petőfi). Itt okhatározói mellékmondatot helyettesít a határozói igenév: *mert elájult*. „*És pengeti, pengeti, sírván*” (Arany): itt pedig időhatározói mellékmondat van dolgunk: *miközben, mialatt sír* (vö. Helyesírásunk időszerű kérdései 109).

5. A több tagú, halmozott mondatrészekre vonatkozó vesszőhasználati szabályok természetesen a határozói igenevekre is érvényesek, tehát vesszőt kell tennünk két azonos mondatrész (módhatározó, állapothatározó stb.) közé, nincs azonban köztük vessző, ha nem azonos határozói viszonyokat fejeznek ki. A következő két mondatban például: „*De addig sírva, kínban, mit se várva*” (Ady Endre) — „*Megyünk az Őszbe, Víjjogva, sírva, kergetőzve* (Ady Endre) állapothatározók vannak (*sírva, kínban, várva* — *víjjogva, sírva, kergetőzve*), s ezeket vesszővel különítjük el egymástól. Adynak egy másik versében: „*Szemünk könnyes, mégis nevetünk, Föl-föltekintve vágyva, félve*” (A nyári délután) azonban már nem azonos funkciójúak a határozói igenevek, mert a *föl-föltekintve* időhatározó (*midőn, miközben föltekintünk*), a *vágyva* és *félve* pedig állapothatározó (*vágyó, félő állapotban*), tehát az első és második határozói igenév között nincs vessző, a második és harmadik között azonban természetesen van. A következő Ady-idézetben: „*S én künnrekesztve dideregve várok*” (Könyörgő májusi levél) sem találunk vesszőt a két határozói igenév között, mert az első inkább okhatározói funkciójú (*künnrekesztve* = mert ki vagyok rekesztve), a második pedig állapothatározó (*dideregve* = didergő állapotban), tehát nem több tagú (halmozott) mondatrészekről van szó. Egyébként a vesszős alak is elképzelhető volna, de akkor mind a két igenevet állapothatározónak, azonos mondatrésznek kellene minősítenünk (*künnrekesztve, dideregve* = künnrekesztett, didergő állapotban).

6. A „határozói igenévnek igen gyakran van külön, az igééhez hasonló bővítőmánya, sőt saját alanya is; az effajta szerkezeteknek a mellékmondatokhoz hasonló nyelvi értéke egészen nyilvánvaló” (A mai magyar nyelv rendszere. 1 : 258—9), különösen akkor, ha — kivételesen — saját alanya is van: „*S a bor az öreget jókedvre tüzelve*, Hogy’ kinyílt a szíve! hogy’ megoldott nyelve! (Arany János: Toldi estéje); „*Bika rugaszkodván*, kötél szakadt vala” (Ilosvai). Az első határozói igenév tulajdonképpen előidejű időhatározói mellékmondat (*s miután a bor az öreget jókedvre tüzelte*), a második (*rugaszkodván*) pedig inkább okhatározói mellékmondattal azonos értékű (*mert, mivel a bika nekirugaszkodott*), azért mind a két szerkezet vesszővel van elválasztva a főmondatától.

Ritkábban mai nyelvünkben is előfordul a határozói igenévhez tartozó külön szószerkezeti alany, legtöbbször úgynevezett általános alany alakjában: „*De ismerve az írás nagy kiejtésformáló erejét, valószínűnek látszik*” (Helyesírásunk időszerű kérdései 42); „*E körülményt is figyelembe véve*, az írásszabályok megváltoztatásától való óvakodás... a legésszerűbb eljárás volt” (i. h.). Az első mondatban levő igeneves szerkezet tulajdonképpen okhatározói mellékmondattal egyenlő értékű (*mivel ismerjük az írás nagy kiejtésformáló erejét, mivel az ember ismeri...*), amelynek általános alanya van (*mi, az ember*), a főmondat alanya pedig az utána következő alanyi mellékmondattal van kifejezve: „*valószínűnek látszik, hogy az í, ú, ű írásmódja egyre inkább valódi fonetikai írásmóddá fog válni*” (i. h.). A második mondat igeneves szerkezete feltételes időhatározói mellékmondatot helyettesít (*ha, midőn* e körülményt is figyelembe vesszük, vagy veszi az ember), tehát szintén általános alannyal, az úgynevezett főmondatnak pedig itt is egészen más alanya van (*óvakodás*). Találkozunk néha külön alanyú közbeékelte igeneves szerkezettel is: „*A boltvezetők, dicséretükre legyen mondva*, ugyanis öntevékenyen ragaszkodtak hibátlan szöveghez” (Nyr. 86 : 244). Az odaértett szerkezeti alany (*ez, az*) itt is különbözik a főmondati alanytól (*boltvezetők*).

7. Az esetek túlnyomó többségében a határozói igeneves szerkezeteknek nincs külön alanyuk, de legtöbbször ilyenkor is megállapítható mellékmondati, illetőleg mondatrészi jellegük. Megfigyelésem szerint elsősorban mondatkezdő és mondatzáró helyzetben — közbeékelve kevésbé — minősíthetjük mellékmondatnak a bővítőmánya határozói igenévet, és főleg az időt vagy okot kifejező, tehát eredetileg *-ván, -vén*-nel képzett igenév használata esetén. A következő mondatban például: „*Visszatekintve az 1945 óta megtett útra*, jogos büszkeséggel állapíthatjuk meg” (Dél-Magyarország 1962. ápr. 4. 3) a mondatkezdő igeneves szerkezet időhatározói vagy feltételes jellegű időhatározói mellékmondat helyett áll = *midőn (ha)* visszatekintünk az 1945 óta megtett útra. A következő mondatokban: „*Visszatérve a fordítás kérdéséhez*, megemlítjük, hogy...” (Nyr. 85: 63); „*Közelítve a fogalom tartalmi jegyeihez*, megállapíthatjuk” (Új Írás 3 : 617) az igeneves szerkezetek komplex határozói viszonyt kifejező mellékmondatok: *midőn, ha* visszatérünk (időhatározói-feltételes) — *ha...* akkor, *hogy, midőn* közelítünk (feltételes, állapot-mód, időhatározói).

Mondat végén is gyakran találunk mellékmondattal egyenlő értékű határozói igeneves szerkezeteket. Mutatóba egy-két példa: „*Ady képzelete a szót (világbíró) inkább Attilához kapcsolta, Isten kardjának mondáját idézve*” (Nyr. 86 : 409) — „*A győzelmes harcok eredményét összegezve... versszak után a költő ismét a »seregszemlére« folytatja, azonosulva a diadalmas sereggel*”

(i. m. 446). Mindkét igeneves szerkezet felfogható időhatározói mellékmondatnak (*midőn* Isten kardjának mondáját idézi — *midőn* a diadalmas sereggel azonosul), de az első eszközhatározói mellékmondatnak (. . . *azzal, hogy* Isten kardjának mondáját idézi), a második pedig állapothatározói mellékmondatnak is (*úgy* folytatja, *hogy* azonosul a diadalmas sereggel).

Ritkábban helyezkedik el a mellékmondat értékű határozói igeneves szerkezet közbeékelve, de azért erre is találunk néhány példát: „Goethe 1777-ben, *belefáradva a weimari kamarilla ügyeibe*, a Harzban keresett felfrissülést” (Ország-Világ 7. évf. 16. sz. 7); a szerkezet okhatározói mellékmondatnál helyettesíthető (. . . *mert belefáradt a weimari kamarilla ügyeibe*) — „Most minden erőt, *beleértve a fogat- és kézi erőt is*, mozgósítanak a termelőüzemek a vetések befejezésére” (Dél-Magyarország 1963. máj. 4. 1), itt inkább mód- vagy esetleg állapothatározói mellékmondatnak érezzük a szerkezetet (. . . *úgy mozgósítanak, hogy* beleértik a fogat- és kézierőt is).

Közbeékelte helyzetben — főleg a testesebb igeneves szerkezetek esetén — elég gyakori a szerkezeteknek gondolatjellel való elkülönítése a mondat többi részétől: „A gépkocsivezető — *hallva az ajtó csapódását* — körületekintés nélkül, azonnal tolatni kezdett” (Népszabadság 1962. júl. 13. 8); „Csak tanácsi vonatkozásban — *nem számolva az üzemek, intézmények beruházásával* — 620 millió forintot ruháztunk be Szegeden” (Dél-Magyarország 1961. ápr. 4. 3); „. . . jó néhány esztendeig — *a szótári rész kisebb hibaiqazításait nem számítva* — nem volna bölcse dolog. . . megbolygatnunk” (Helyesírásunk időszerű kérdései 16).

8. Természetesen az is elég gyakran előfordulhat, hogy a bővítményes határozói igenév — főleg, ha nem túlságosan terjedelmes — olyan szoros, szerves egységet alkot a mondat többi részével, hogy nem tekinthető külön mondatnak, hanem csak mondatrésznek, s ilyenkor nem is választjuk el vesszővel a mondattól. Véleményem szerint főleg mondatkezdő és közbeékelte helyzetben indokolt a vessző nélküli alak — elsősorban az utóbbiban —, mert ilyen esetekben a határozói igeneves szerkezet — főleg, ha nem túl hosszú — csak az utána következő vagy közbeékelő predikatív szószerkezettel együtt alkot egységes tudattartalmat (mondatot), mondatzáró helyzetben a mondatot már rendszertől lezárt egységnek érezzük az igeneves szerkezet előtt, s azért eléje legtöbbször vesszőt teszünk, vagyis mellékmondatnak minősítjük. Példák a mondatkezdő igeneves szerkezetekre: „*Vihart aratva* zendül a magyar nyár” (Juhász Gyula: Magyar Nyár 1918); „*A kérdés mélyére tekintve* azt látjuk, hogy. . .” (Helyesírásunk időszerű kérdései 89); „*Egymás szavába vágva* elmagyarázzák, hogy. . .” (Népszabadság 1963. ápr. 12. 4). Mind a három szerkezetnek (*Vihart aratva* — *A kérdés mélyére tekintve* — *Egymás szavába vágva*) mondatrész értéke van, csak a mondat egészében van értelmük. Sokkal több példát idézhetünk a közbeékelte szerkezetekre, általában legszínvonalasabb folyóirataink és kiadványaink sem használnak ilyen esetben vesszőt: „. . . a pedagógia tanára az *iskolai ballagásról beszélve* igen nagy mértékben nyelkergett mondatai végén” (Nyr. 86 : 20); „A vizsgált sorban *keresztírmként váltakozva* kapcsolódik párba két-két szó” (i. m. 416); „A fiú *kalapját levéve* lépett a helyiségbe” (A mai magyar nyelv rendszere. 1: 258). Máshonnan vett idézetek: „A magyar nép *Lenin tanításain okosodva* építi új, gazdag világát” (Dél-Magyarország 1961. ápr. 28. 1); „Ha majd minden rabszolga-nép *Jármát megunva* síkra lép” (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet. . .). Mindegyik közbeékelte igeneves szerkezet a mondat egészével annyira egységes tudattartalmat

alkot, hogy nem érezzük mellékmondatnak, hanem csak mondatrésznek, s azért nem is használunk elkülönítésükre vesszőt.

De természetesen vesszőt teszünk a nem mellékmondat értékű többtagú (halmozott) mondatrészeket kifejező igeneves szerkezetek közé: „és átfogva egymás derekát, erősen egymáshoz simulva csipőjükkel, kissé meghajolva, örvendezve és szorongva, hallgatagon és muzsikás szívvel futottak teljes erejükből” (Wladyslaw Reymont: *Parasztok*. Ford.: Tomcsányi János 1: 436); „[az áramló levegő] . . . rajtuk surlódva, bennük megakadva sajátos zörejt támaszt” (Nyr. 86 : 17); „a biztonsági előírásokat mellőzve, a következményekkel nem törődve” (Népszabadság 1962. júl. 19. 6).

9. Az igeneves szerkezet mondatban elfoglalt helyén (elején, közbeékelve, végén) kívül a mellékmondatra vagy mondatrészre való minősítés szempontjából sokszor eligazíthat bennünket az igeneves szerkezet szórendje is. A mellékmondatot pótló igeneves szerkezetekben ugyanis „gyakori, hogy az alárendelt rész mögéje kerül a föléje rendeltnek” (A mai magyar nyelv rendszere. 2: 484). Ezen az alapon tehát a következő mondatban: „*Megtanulva a holnapra feladott leckét*, elmentem barátommal sétálni”, amikor a bővítmény az igenév után helyezkedik el, inkább időhatározói mellékmondatnak (*miután megtanultam...*) minősíthetjük az igeneves szerkezetet, s ezért vesszővel különítjük el. A következő formában azonban: „*A holnapra feladott leckét megtanulva* elmentem barátommal sétálni”, amikor a bővítmény megelőzi az igenévet, inkább mondatrésznek érezzük, s ezért elkülönítésére nem használunk vesszőt. Hasonló elgondolás alapján tekinthetjük mellékmondatnak a következő igeneves szerkezetet is: „*Elsajátítva az új módszereket*, igyekezzünk eredményeinket fokozni” (igazgatói beszámoló), a szórend megváltoztatásával azonban: „*Az új módszereket elsajátítva* igyekezzünk eredményeinket fokozni” — inkább mondatrésznek. Az első esetben ugyanis érzésem szerint időhatározói mellékmondat van dolgunk (*miután elsajátítottuk, midőn elsajátítjuk* az új módszereket) vagy esetleg módhatározói mellékmondat (*Úgy igyekezzünk* eredményeinket fokozni, *hogy* elsajátítjuk az új módszereket), a második esetben azonban inkább módhatározói szószerkezettel (Hogyan igyekezzünk eredményeinket fokozni?: az új módszereket elsajátítva), s azért az első esetben vesszőt használnék, a másodikban nem. Figyeljük meg, hogy az idézett mondatrész értékű szerkezetek mind az alárendelt résszel (bővítménnyel) kezdődnek (*vihart aratva, jármát megunva* stb.), a mellékmondat értékűek általában az igenévvel (*visszatekintve*. . . a megtett útra, *belefáradva*. . . ügyeibe), azonban sokkal kevésbé következetesen.

10. Befejzésül összegezzük megállapításaink eredményeit:

a) A mondat értékű határozói igeneves szerkezet elkülönítésére vesszőt használunk, a mondatrész értékűre nem.

b) Külön alanyú igeneves szerkezet mindig mondat értékű.

c) Közös alanyú szerkezet mondat elején és végén gyakran mellékmondat, közbeékelve inkább mondatrész értékű.

d) Az igeneves szerkezet szórendje is számít: bővítmény + igenév = mondatrész, igenév + bővítmény = általában mellékmondat értékű.

Szűcs József

Batsányi János: A franciaországi változásokra

Márványba kívánczó szavak: mondjuk az olyan szövegről, amelyet a mondanivaló és a megfogalmazás legszerencsésebb összeállításának érzünk. Tartalom és forma ilyen tökéletes egybesimulása még az irodalomban sem mindennapos. A véglegesnek és megváltozhatatlannak érzett kifejezésforma egyszeri, bravúros, más szögből meg nem ismételhető telitalálat. Különös módon nem is okvetlenül azonos a költői szépséggel. Hatása inkább értelmi gyönyör, akárcsak a szellem tömény párlatát kecses üvegcsében nyújtó epigrammáé. A szavak varázsával és zenéjével elmámorító verseinket hosszan sorolhatnánk, de olyan tökéletes költemény, amelyben a megfogalmazás örök érvényét érezzük, igen kevés van. Inkább csak márványba véshető sorokat tudunk idézni. A klasszikus tökéletességet, a józan mámort, az értelem és a szépség tiszta ragyogását bennük érezzük igazán. Úgy látszik, ebben a nemben csak rövid távon lehet csúcseredményt elérni. Ritka kivétel, hogy egy teljes versben is sikerült ez a bravúr; igaz, mindössze nyolc sorban:

Batsányi János: A franciaországi változásokra (Kassán, 1789)

Nemzetek, országok! kik rút kelepcebén
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a Természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri!
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

A múlt év májusában ünnepeltük Tapolca költőfiának kétszázadik születési évfordulóját. 1789-ben, amikor a párizsi forradalom híre a delizsáncnál is gyorsabban megérkezik hozzánk, és beleharsan Kassa csendjébe, Batsányi még csak 26 éves, és II. József kamarai tisztviselője Kassán. Az első jelből felfogja a távoli esemény korszaknyitó jelentőségét, és ezt merész nyíltsággal ki is fejezi. Jobbágy őseinek százados keserve és lelkének a felvilágosodás eszméin forradalmivá edzett szabadság-hitvallása lázító, tette sarkalló szavakban lángol föl. Nemcsak ifjú lelkesedésre és a meggyőződés elszánt, hitvalló bátorságára vall ez, hanem szinte zseniális történelmi érzékre, próféta jövőbelátásra is.

Batsányi vallomása és a kéziraton levő 1789-es évszám tanúsága szerint a vers a párizsi forradalom első földrengéseinek robaját visszhangozza. A kézirat azonban látszólag ártalmatlan bombaként feküdt hónapokig Batsányi fiókjában, mert csak 1790 májusában engedélyezte a cenzor. Néhány héttel a szabad szellemű II. József halála után, az óvatosan liberális, engedékeny II. Lipót uralkodásának kezdetén, amikor Franciaország még csak az alkotmányos királysággá való átalakulás békés útján járt, nem csodálkozhatunk azon, hogy a cenzori jóhiszemőség nem látott veszedelmes szándékot a versben. A kedélyek egyébként is hozzászórtak lassanként ahhoz, hogy Európa levegőjében a felgyújtott Bastille szikrái röpködtek. Így aztán 1790-ben, a kassai Magyar Museum II. kötete I. negyedének 56. lapján meg is jelent A franciaországi változásokra, a politikai haladást sürgető más költemények társaságában. Nem is keltettek rosszallást vagy tiltakozást, Batsányi versét meg egyenesen tetszéssel fogadták az olvasók. A füzetet azonban az előfizetőknek csak 1792 elején küldték meg. Ez a késlekedés, az egyre forróbb történelmi időjárás azonban veszedelmessé érlelte a verset: a bomba kanóca izzani kezdett.

1792. március 1-én meghalt II. Lipót, s helyébe lépő fia, I. Ferenc megpróbált keményen szembeszállni a francia forradalom veszedelmesen hódító szellemével. Megváltozott nálunk is a szabadabb közhangulat, erőre kapott ismét a nemesi reakció. Így érthető, hogy 1792 decemberében Sáros megye főljelenti Batsányit lázító verséért. Megindul ellene a hajsza, és állásvesztéssel, bebörtönzéssel, majd száműzetéssel sújtanak le rá.

A költő megpróbáltatásával kezdődik azonban a vers diadalútja. Petőfi Talpra magyarja és Várnai Zseninek 1918. október 31-én plakátokra nyomott verse, a Katonafiamnak mellett (jellemző, hogy forradalom röpítette föl mindkettőt) alig van irodalmunkban még egy költemény, amely ilyen rohamos gyorsasággal vált volna ismertté országszerte. „Ezek a verssorok, amióta följelentették és nyomozás tárgyává tették őket, ... annyira híressé váltak, hogy mindenfelé száz meg száz ember idézi őket” — írja Batsányi (ÖM 2: 320, magyar fordítása: 574).

Nevéhez elválaszthatatlanul hozzáforrott ez a vers. Nagy vetélytársa, Kazinczy is ezt mondta róla: „A legszebb, amit valaha írt.” Értékét és szerepét nyilván maga a költő is tisztán látta; az ellene indított perben védekezésre készleti ugyan létérdeke, de védőiratainak óvatosabb fogalmazásán átüt bátor önérzete, meggyőződésének szilárdsága. Vádlottként is a vérbe fojtani szándékolt igazság és a haladás eszméjét vallja.

Élesen mutatják ezt éppen az elítélt költemény értelmezéséről írt sorai a nádorhoz intézett mentőiratában: „Ez a kis költemény nem más, mint annak a talán túlzott erővel kifejezett érzésnek versbe foglalása, amely minden emberbarátot, minden gondolkodó, érző, szabadságszerető férfit eltöltött annak a nagy, népeket megrázó eseménynek láttára, amely négy évvel ezelőtt egész Európát bámulatba ejtette. Egy költő érzései ezek, aki az emberiség történelmének birodalmát kutató szemmel és érző szívvel bevándorolva, már régóta gondolkozott a szenvedő emberiség méltatlan sorsán, s akit ez a nagy, még soha meg nem élt világraszóló esemény hirtelen meglepett. Jaj neki, ha nem érzett volna együtt vele; ha lelke egy ilyen rettenetes látvány előtt érintetlen maradt volna! Akkor nem lett volna sem értelemmel megáldott társas lény, sem gondolkodó ember, sem magyar. És jaj a megvetésre méltó nézőnek, az alacsonylelkű rabszolgának, aki költőnek véli magát, de ilyen

látvány előtt érzéketlen marad. Az emberiség álnok ellensége ő, az erkölcs és az igazság ellensége. Megvetésre méltó, önző teremtes, aki mindenütt csak a maga drága Énjét tekinti; eladó mindenkinek, aki megfizeti” (ÖM 2: 290—1; fordítása: 547).

Arra a vádra vonatkozólag, hogy „a lángban álló Franciaország példájából” merít ösztönzést verseihez, ezt mondja: „Az ami Párizsban történik és történt, természetesen feszült érdeklődést kelt, és kell is, hogy keltsen mindenütt a föld kerekiségén; s az emberek lelkében nem keltett, és különösen a jövőben sem fog kelteni kisebb forradalmat, ... mint maga. ... a keresztény vallás alapítása!... Szerencsétlenek azok az uralkodók, szerencsétlenek azok a miniszterek, akik a természetnek és az emberi dolgoknak. ... mineműségét által nem látva, ... a vélemények végzetszerű árját gyöngé és vakmerő kézzel inkább szeretnék és akarnák visszafelé terelni, mint megfelelő csatornákon és korlátokon belül levezetni. ...

Egyébként: az 1789. évi forradalmat minden nemzet legkiválóbb férfiai helyeselték. ... és ünnepelték. ...” (ÖM 2: 316—7, fordítása: 570—1).

Ez a hang nem a gyáva megalkuvásé, a hatalom korbácsa, sőt pallosa előtt rettegő meghunyászkodásé. Nem is védekezés, hanem önérzetes magyarázat. Bár ennél keményebb vers nem hangzott el akkoriban, Batsányi maga is méltatlankodva csodálkozik: nyolc verssorocskára még hat év múltán is olyan riadalmat és rettegést támaszthat, hogy „a filozófia századának kilencvenötödik évében” a felségsértés és hazaárulás vádját emelik költője ellen? (l. ÖM 2: 318, fordítása: 572).

Pedig hogy a maga korában gyújtogatásra lobbantott csóva, égő kanócú bomba volt ez a vers: mondanivalójából és hangjából nyilvánvaló. Társadalmi viszonyainkon és történelmi helyzetünk balszerencsés alakulásán múlt, hogy a csóva lángja nem kapott a Habsburgok trónkárpitjába, s hogy a bomba nem robbant, és nem vetette szét a birodalom börtönét. A szándék azonban a hatalmasok előtt így is örökre megbélyegzetté tette a költőt, és megpecsételte sorsát. Ő azonban vállalta ezt is, összes következményével, s az író számára a legfájóbbal, a száműzetés szellemi hontalanságával együtt.

Batsányi neve fölött az elbukott harc, a hiábavaló áldozat tragikumába borong. A franciaországi változásokra írt verse azonban ma is éppoly tiszta értelmi és érzelmi logikával, harsogó erővel és tetterre tüzelő hévvel zeng, mint a francia nép győzelmének visszhangos napjaiban. Mi ennek a hervadatlan frissességnek, a sorok ma is feszülő és feszítő erejének, e miniatűr remekmű hatásának a magyarázata? Amellett, hogy számunkra már bebizonyult történelmi igazság az, amiben Batsányi még csak hitt, nyilván a megformálásnak az a tökéletessége, amelyről bevezetőben szóltunk. Pedig ha szerzőjétől és címétől elszakítva, először hallja valaki Batsányi költeményét, szinte nem is annyira versnek hat, mint inkább egy kossuthi méretű szónok történelmi súlyú szótárának.

Az előszó természetességének ezt a benyomását elsősorban talán a versforma kelti. Az ősi tizenkettes, régi költőink szokott és kedvelt formája, amely Arany János révén ma is oly élő számunkra, nemcsak évszázados hagyománya folytán hat természetesnek, hanem bizonyára azért is, mert lejtése a költészet ősi szóbeliségét idézi vagy legalábbis az elmondott s nem csak olvasott vers élményét. A tágas sorokba kényelmesen, jól belesimulnak a versmondatok, bőven van hely természetes elrendeződésre, kifutásra, a mondanivaló nem kényszerül mesterkéltségre, fordulatokra, nem válik szakadozottá, hanem meg-

marad természetes ömléssel a vers medrében. Az ősi tizenkettes itteni alkalmazása azonban — bár Batsányi már előbb is él vele — mégis elgondolkoztató. A vers születésének ideje költészetünk első nagy formai kísérleteinek kora. Költőink versenyezve ültetik át magyar talajba a klasszikus és a nyugat-európai versformákat, s Batsányi maga is az akkori „moderne” közé tartozik. Igaz, a deákos, franciás és németes iskola mellett virul a hagyományörző magyaros irány is. „A franciaországi változásokra” azonban egészen elűt ennek hagyományos témaköreitől és hangjától. Miért választotta Batsányi a látszólag stílustalan népies-magyaros, itt-ott trocheusi lejtésűnek érezhető formát? Talán azért, hogy a maga hangjára ismerjen benne az is, akihez elsősorban intézte ébresztő-felrázó szavait: a nép. Ezt látszik megerősíteni formai hasonlóságával másik hatalmas prófécias költeménye, „A látó” is.

A nyolc sor keretét a költő nagyszerű tömörítő tehetséggel és arányérzékkel használja fel, hogy beleépítse a versgondolatot. A költeménynek mesteri szerkezetű és világos tagolású mondatépítményét ugyanis a nyolc soron fokozódó erővel végigüktető egyetlen gondolat tölti ki. Az első négy sorban a párizsi forradalom hírnökeként az elnyomott népeket riasztja fel a költő, majd — ismét megfelezve a másik részt — néhány vészjósló szóval a zsarnokokhoz fordul; a befejező sorpár pedig egybefogja a közös, de kettős arcú, mindkét fél számára más értelmű történelmi figyelmeztetést. Ez a célratörő és egyre gyorsuló iram viszi a stafétaként kapcsolódó gondolatsort a vers csúcsáig.

A vers élén álló, felkiáltójellel fölerősített, az utána következő természetes szünettel pedig kiemelt harsány kettős megszólítás: *Nemzetek, országok!* — először talán azokhoz a népekhez szól (a *nemzet* szót régi értelmében véve), amelyek még nem juthattak el saját, önálló állami létükig sem, hanem a nemzetiségi elnyomás vagy a gyarmati rabszolgaság kétszeres súlyú jármát nyögik. Batsányi szemében azonban minden uralkodói önkény alatt élő nép sorsának lényege közös: a rabság. Ezt festi öntudatra ébresztő és szabadulásra lázító erővel a négy első sort megfelelő két vonatkozó mellékmondat. A pontosvesszővel való félig lezárás után az odavetett kurta *Ti is* megszólítással az uralkodókhöz és a hatalmasokhoz fordul a költő, felségsértő gúny hangján, a közbevetett mellékmondatban felvillanó tör gyilkos fenyegetésével. Rájuk azonban nem sok szót veszteget; szinte csak odaint nekik, hogy — megnyomorított népeik mellé állítva őket — a két záró sor állítmányaival a párizsi forradalom tűzfényére irányítsa mindnyájuk tekintetét. Sorsuknak és jövőjüknek közös jelképe ez, de egyiküknek a szabadságot, a másiknak a bukást jelenti. A történelem nagy perének két szemben álló szereplőjéhez intézett felszólítás így fut össze egy irányba; így találkozik egy célban. A gondolatmenetnek és a hozzá simuló mondat szerkezetnek két ágban induló, majd egymáshoz egyre közeledő, szűkülő útvonala végül a csúcsra futó ösvénnyé olvad össze, ahonnan a Sorsra, a Jövőre nyílik kilátás.

Érdeemes megállnunk ennek az útnak egyes fordulójánál, kilátást nyitó emelkedőinél, érdekes, látványos részleteinél is. Utaltunk már az első és az ötödik sor élén álló megszólítások különbségére. Amaz — *Nemzetek, országok!* — látszólag szószaporító kéttagúságában árnyalatos; jelzőtlen egyszerűségben pedig nemcsak hogy stílusosan illik a helyzethez, hanem szónokiasan ünneplés is. Emezett, a királyoknak és a nagyuraknak odavetett, minden hódolatos cikornya nélküli *ti* névmást kiegészíti és körülírással pontosan meghatározza egy értelmezős szerkezet: *hív jobbágyitoknak felszentelt hóhérré.*

A régies alakú *hív*, az 'alattvaló' értelemben használt *jobbágy* főnév és az „isten kegyelméből uralkodó” királyok *felkent* jelzőjét helyettesítő *felszentelt* melléknév az első pillanatban a feudális alázat kifejezésének hat, de jelzett szava, a *hóhér*, váratlan disszonanciájával a hódoló főhajtás gúnyos cáfolataként, az engesztelhetetlen gyűlölet és a megvetés arcát mutatja. (A vers miatt indított eljárásban az úgy szolgálalkú kancelláriai előadója külön felhívja a figyelmet a jelző súlyosságára; l. ÖM 1: 309.) Erre azonban előkészít már bennünket a közbeékelt mellékmondat könyörtelen, megbélyegző ítélete: *kiknek vérét a Természet kéri*. Ha a világi hatalommal szövetséges egyház örök isteni parancsként hirdette is a felszentelt királyok népnymorító uralmát, a világ ősi rendje, a szabadságnak természetből belénk oltott törvénye viszont azt tanítja, hogy minden ember egyenlőnek és szabadnak születik, s a nép természetadta joga, hogy megszabaduljon elnyomóitól, kínzóitól. A *hóhér* szóra rímelő *vér* tehát nemcsak két szó összecsengése, hanem két fogalom logikai kapcsolata is: a gyilkos kegyetlensége és a rá felelő megtorlása.

Erdekes ezzel a zord, ítélkező szűkszavúsággal szemben a népekhez szóló soroknak agitatív erővel részletező képsora, amely, mintegy tükörben, elébük villantja sorsukat: *rút kelepce, rabság kínos kötele, gyászos koporsóba döntő vas-iga* — az elnyomatás és az önkény jelképei. Egymásutánjuk fokozódó erejű szemléletességgel tárja a népek elé nyomorúságos, megalázó helyzetüket, hogy öntudatra ébressze őket. A fokozást erősíti a három jelző is: *rút, kínos, gyászos*. A *rút* nem esztétikai értékű itt, hanem a *kelepce* fogalmához illő erkölcsi elítélés, megbélyegzés: alattomos, aljas. Az *iga* pedig, az elnyomottság, szolgaság jelképe, halálba gyötrő, súlyos *vas-iga*. A harmadik kép világosan ki is fejezi, hogy ez az állapot nem örök és változtathatatlan: azokhoz szól a költő, akik még nem rázhatták le nyakukból az önkény vasigáját, de ebben az is benne foglaltatik, hogy előttünk áll azoknak a példájára, akik már megtették ezt. Batsányi itt emeli föl a karját, hogy Párizs felé mutasson.

A vers értelmezésében és hatásában tekintetbe kell vennünk a szavak régi jelentésárnyalatát és a maitól többé-kevésbé eltérő stílusértékét. E különbségekből eredő feszültség ad némi korhangulatot a versnek, mert egyébként mondatszövése és nyelvtani sajátosságai szinte teljesen megfelelnek a mai nyelvhasználatnak. Bizonyára ennek is köszönhető, hogy A franciaországi változásokra csaknem két évszázad alatt semmit sem avult: éppoly megragadó erővel és természetes világossággal szól hozzánk, akárcsak első olvasóihoz.

A szentimentalizmus korában született ez a vers, még sincs benne semmi érzelmesség. Olyan, mint költője, aki a Martinovics-perben, felségsértéssel és hazaárulással vádolva, ezt mondta önmagáról: „Jelleme: keményen és részrehajlás nélkül keresi az igazságot. . . Barátja a szabadságnak, . . . gyűlöli és elátkozza az álnokságot és a zsarnokságot, mint az emberi nem legborzasztóbb és legvéresebb ostorait.” Gondoljunk Batsányi arcképére: a nyílt, rezzenetlen tekintet, az összeharapott fogaktól megfeszülő arcizmok és száj csupa kemény határozottság, dacos akarat, elszánt és kegyetlen őszinteség. A kor irodalmának jellegzetes igéje, a *nyög* sem úgy hangzik nála, azzal a fájdalmas vagy olvadó érzékenységgel, mint Kazinczynál, Kölcseynél vagy az almanachlírában: a *nyög* Batsányi versében reális értékű szó, a valóságos testi fájdalom kifejezője, a meggyötört rab kínjának hangja.

Mindössze a *rázhatatok* ige régies múltja, a *hű* melléknév eredetibb *hív* alakja és két főnév összevont birtokos személyragja: *jobbágyitok, hóhéri út* el a mai nyelvhasználattól, de ezek is alig feltűnők, nem szorulnak magyarázatra.

Mai nyelvérzékünknek szokatlan kissé a *vigyázó szemetek* kifejezés: ritka, választékos, szinte ünnepélyes. Batsányi korában azonban a *vigyáz* igének elsődleges 'éberem figyel' jelentése még általánosabb, természetesebb volt; a szó hangulatának, stílusértékének eltolódása szinte fokozza a hatást. Első olvasásra talán feltűnik a *sorsotok előre nézzétek* szókapcsolat igéje is. Úgy érezzük, helyénvalóbb, szokottabb volna a *lássátok* igealak, s arra gondolunk, hogy talán a következő sort záró *vessétek* ige vonta ide a *nézzétek* rímét. Nem kétséges azonban, hogy Batsányi a *lássátok*-ra is könnyen talált volna rímzót. Választása nyilván nem véletlen tehát, hanem a nyelvösztön sugallta tudatos döntés. A *lát* ige ugyanis a szemmel való pusztá érzékelést, a *néz* pedig aktív, határozott, többé-kevésbé tudatos megfigyelő tevékenységet fejez ki. Batsányi, amikor a népek és az uralkodók tekintetét Párizsra irányítja, nyilván azt akarta, hogy figyeljék is meg, ami ott történik, és okuljanak belőle. A mondat felszólító jellegéhez is a határozottabb, tudatos cselekvésű *néz* ige illik. Batsányi nyelvművészete tehát így kristályosította ki a méltán szállóigévé vált történelmi figyelmeztetést:

Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

Kovalovszky Miklós

Magnetofon-tanszalag a helyes magyar kiejtésről

A Művelődésügyi Minisztérium rendeletére az Iskolai Filmintézetben A helyes magyar kiejtés címmel magnetofon-tanszalag készült. Megjelent 1962-ben.

Szerkesztette: Szende Aladár. Közreműködik Kohut Magda és Ladányi Ferenc.

A szalag hangtani szemléltető anyagot tartalmaz a középiskola I. osztálya magyar nyelvtani anyagának tanításához.

Időtartama 60 perc. Tartalma: 16 téma a hangtan köréből. Tartalomjegyzék és használati utasítás mellékelve van.

A magnetofonnak szemléltető eszközként való alkalmazása talán sehol sem járhat nagyobb haszonnal, mint éppen nyelvünk hangtani jelenségeinek megfigyeltetésében. A nyelvtannak ez az a fejezete, melyet inkább hallva tanul meg az ember. Itt nem elég a szem, a könyv, fül is kell hozzá és hangoztatás. A bemutatásnak hangos szóval kell történnie.

Szalagunk jól megfelel a szemléltetés didaktikai céljának: hogy egy-egy jelenség lényegének megismeréséhez minél több megfigyelésen keresztül jussanak el a tanulók. A megfigyelésekre nemcsak a jól összeválogatott példanyag nyújt sok alkalmat, hanem az a lehetőség is, hogy a szalag sokszor visszapergethető.

Közvetlenül kapcsolódik a tankönyv szövegéhez. Az ott tárgyalt jelenségeket mutatja be mértékadó formában.

A jelenség bemutatását ismertető-tájékoztató jellegű szöveg előzi meg. Ha hibáról van szó, a helytelen ejtést vagy beszédet követi a kijavított változat.

Mivel az egyes témáknak nincs külön címük, és nincs köztük jelzés vagy hosszabb szünet sem (pedig a tagolás úgy világosabb volna!), a tanárnak pontosan, előre be kell állítania a szalagot a megfelelő helyre, nehogy az órán kell-

jen a kereséssel bíbelődni. Az előkészület a magnóhasználatkor egyébként is igen fontos!

Az első rész a nyílt *e* és a zárt *ē* hang megkülönböztetésére hívja fel figyelmünket. Ha mindkettőt használjuk, változatosabbá tesszük beszédünket. Sajnos a köznap beszéd során kevés ember érzi ma határozottan az *é*-vel azonos nyelvvállású rövid hang: a zárt *ē* és az alsó nyelvvállású nyílt *e* hang közti különbséget. A zárt *ē*-s és a zárt *ē* nélküli meseszöveg, továbbá a kétféleképpen hangoztatott szavak valamennyire érzékeltetik ezt a különbséget, de azért az alaposabb megfigyelés kedvéért nem ártott volna ezek előtt külön is bemutatni egy nyílt és egy zárt *e*-t.

A magánhangzók időtartamával kapcsolatban a nyelvtankönyv 15. lapján levő 5. gyakorlat példaszövegét halljuk helyes olvasással. A *felhúzták* szót azonban helytelenül rövid *u*-val, a *kívánság*-ot rövid *i*-vel ejti a felolvasó.

A mássalhangzók időtartamánál előbb néhány gyakran rosszul ejtett szó helyes kiejtését halljuk (*elemi, szalag* stb.), majd ismét a tankönyv gyakorlatát: a 20. lapon az 5.-et. Vigyázzunk azonban, mert az írott szöveg utolsó szavai nem egyeznek meg a szalag utolsó szavaival. Ezt említsük meg lepergetés előtt!

A két példaszövegről készült felvételt úgy alkalmazzuk helyesen, ha előbb megbeszéljük, hogy a példában a magán-, illetve mássalhangzók időtartamának helyes kiejtése a megfigyelendő feladat. Utána felolvastatjuk egy-két gyakran hibázó gyerekkel. Majd meghallgatjuk a szalagot. Először végig a szöveget, majd részenként, azoknál a helyeknél meg-megállva, ahol a gyerekek hibás időtartammal ejtették a hangzókat. Végül ismét a gyerekekkel olvastatjuk el, a leggyakrabban hibázókkal. De most már megköveteljük a hibátlan ejtést.

Mivel készségek kialakítása a cél, sok-sok ismétlésre van szükség. Hangoztassuk, ismételtessük a hibásan ejtett szavak helyes hangalakját minél többször!

A következő rész nem tartozik ugyan szorosan a kiejtés fogalmához, mint a többiek, mégis nagyon örülünk, hogy a szerkesztő erről is olyan sokoldalúan gondoskodott. A magán- és mássalhangzók esztétikai hatásáról van szó. Érdemes lenne csak ezzel a témával még egy egész szalagon keresztül foglalkozni; igen alkalmas rá a magnetofon-szalag!

Hiszen olvassa és tanulja az ember, hogy a magas magánhangzók vidám, a mély magánhangzók komolyabb hangulatot keltenek, hogy a mássalhangzók-nak is festő erejük van. Mégis mennyivel plasztikusabban jelennek meg előttünk ezek a törvényszerűségek, ha hivatott előadók hangja érezteti meg velünk példák sorával. Milyen szépen mondja például Ladányi Ferenc A Dunánál című vers két sorát, melyben a sok *l* hang a folyó hullámozását érezteti. Vagy az *a, o* hangzókkal milyen jól kifejezi a Szeged című vers komor hangulatát. Az amúgy is magas fekvésű női hang, Kohut Magda hangja a sok magas *i*-vel jól adja vissza az Április kezdősorainak friss, tavaszi hangulatát. És így tovább.

Ez a szalagrész az esztétikai nevelést is szolgálja. Arra nevel, hogy a tanulók feltegyék magukban a „miért szép?” kérdését. Honnan is származik az esztétikai hatás? Keresésre készítet és a műélvezet tudatosítására.

Rámutat arra, hogy a hozzáértő kezében mire lehetnek alkalmasak a hangzók, s így bepillantást nyújt a költői alkotás műhelytitkaiba.

Másrészt talán arra is ösztönöz, hogy hallgassunk és mondjunk verseket. Hiszen az *i* kelleme és az *l* dallama igazából csakis a hangos szóban érvényesülhet. Vannak költői alkotások, melyek elmondva bontakoznak ki teljes szépségükben.

Az idézett versrészletekből kiindulva érdemes lenne olyan feladatokat adni a tanulóknak (ha nem az órán, akkor a szakkörben), hogy keressenek példákat versekből a szövegben uralkodó hangok hangulatfestő hatása szerint. Jó hallás- és érzékfejlesztő gyakorlat hang és hangulat kapcsolatának megérzése.

Az ezután következő szalagrészek tankönyvünknek A jó és szép magyar beszéd című fejezetéhez nyújtanak szemléltető anyagot. Az irányító tanmenet erre a fejezetre mindössze 1 órát szán. Szalagunk 16 témájából 10 viszont ide tartozik, ezt illusztrálja. Ajánlatos ezért a fejezetet több részre osztani, és úgy tárgyalni több órában. Esetleg a magánhangzók és mássalhangzók előírt 4—4 órájából vagy a szótagok 2 órájából még erre szánni valamit. Vagy egy jelenséget a magán-, illetve mássalhangzókkal foglalkozó órákon tárgyalni és szemléltetni.

A fejezet 2. pontjában megtaláljuk „a helyes kiejtés általános követelményeit, továbbá a magánhangzók és mássalhangzók képzésének azokat a hibáit, amelyek leggyakrabban szeplősítik a magyar beszédet”.

Az első ide tartozó illusztráció a helytelen és helyes lélegzéssel történő beszédet mutatja be. Egy felelő gyereket hallunk, aki nem megfelelő helyeken vesz lélegzetet, mondanivalóját így rosszul tagolja, sokszor értelmetlenné is teszi. Feleletének értéke csökken. Elrettentő példa a többieknek.

Nyelvünkben minden magánhangzót tisztán kell kiejtenünk. E szabály ellen vétének, akik a hangszíntalan magánhangzókat elnyelik. Ilyen ember az az előadó is, akinek beszéde tele van tűzdelve „fenygetett”, „hábrúban”-féle szavakkal. Jót derülhetünk rajta.

Vigyáznunk kell a hangszínre is. Van, aki sajnálja a szükséges artikulációs fáradságot, és a kellenénél alacsonyabb nyelvéllással képi a magánhangzókat. Nála fordulnak elő a „mendenki”, „alvasás”, „deről” és hasonló szavak. Nyegle beszédű ember.

Ezzel ellentétben, talán még csúnyább hiba a kellenénél magasabb nyelvéllással képzett és ezért ébe hang. Szinte a pályaudvaron érezzük magunkat, amint felhangzik a szalagról a bemondó „mésodik végén”-a, a kalauz „indulás”-ra vonatkozó felszólítása vagy az újságárus „Népszabadság” kiáltása. Az eleven életből kiragadott, naponta hallott példák. Ideje, hogy fokozottan felhívjuk rájuk a figyelmet. Nevetünk rajtuk, pedig csöppet sincsenek eltűlözva.

Ugyancsak ilyen hibába esnek azok, akik más magánhangzókat ejtenek a kellenénél magasabb nyelvéllással. Így lett az *a*-ból *o* a „vállolják” szóban, *é*-ből *i* az „egész” szóban, *ö*-ből *ú* a „jövödelmezűen”-ben, és még sok másban, amint azt a fölvetett szövegben hallhatjuk. Az illusztrátor itt nem éri be ezeknek a hangoknak az eltorzításával, hanem az így beszélő embert még természetellenes hanghordozásával, szabálytalan hanglejtésével is kifigurázza (érzésünk szerint fölöslegesen).

Egyesek, hogy műveltebbnek tűnjenek föl, ott is idegenül ejtik a hangzót, ahol magyarosan kellene. Affektálnak: *a* helyett rövid *á*-val ejtik az aktivitás, átkció, szocialista-féle szavakat, holott rövid *a*

nincs is köznyelvünkben. Nem ártott volna azonban a *repertoire*, *refrain* és hasonló szavakat is megemlíteni.

Igen hasznos része a szalagnak az, amelyik a különféle beszédhibák a l foglalkozik. Tisztázza a pöszesség, a szigmatizmus (selypesség), a rotacizmus (raccsolás) és a hadarás fogalmát. Természetes példaként olyanok beszédét rögzítette, akik valóban az illető hibában szenvednek.

A tanárnak itt vigyázni kell! Óvakodjon attól, hogy megsértse valamilyik növendéke érzékenységét, esetleg az osztályban gúny tárgyává tegye, mert hasonló hibában szenved. Inkább adjon az ilyennek feladatokat, melyekkel beszédét javíthatja.

B e t ű e j t é s r ű l azoknál van szó, akik tudálékosan minden hangot kiejtenek. Így például az *adjanak* szóban a *d*-t is meg a *j*-t is, holott helyesen *gyy*-t kellene ejteni. Egy gyűlés felszólalóját halljuk, kinek beszédében burjánzanak az ilyenféle szavak. A kijavított változatban azonban az illusztrátor annyira igyekezett a betűejtést elkerülni, hogy egy alkalommal ott is elnyelt egy hangot, ahol nem kellett volna. „Fölgáz”-t mond *földgáz* helyett.

Egyébként az illusztrátorokról és az előadóról el kell mondanunk, hogy igen nehéz feladatra vállalkoztak, amikor a helyes magyar kiejtésről készített hangszalag szövegeit elvállalták. A feladatnak jól megfeleltek: általában mintaszerű a kiejtésük. Az előadó beszédét pedig még bizonyos sajátságos íz is fűszerezi.

A fenti témák a hangok helyes vagy helytelen képzésével, a most következők az összefüggő beszéd legfontosabb hangtani sajátságaival foglalkoznak.

Ilyen a b e s z é d t e m p ó j a, mely egészen más a rádió hírközlésében, sportközvetítésben és a művészi szövegek tolmácsolásában. Az utóbbinál a mű jellegének megfelelő: ünnepélyesen lassú a Husztnál vagy kerepelően gyors, amikor a Hej páva. . . kezdetű népballadában az asszonyt jellemzi vele az előadó. Az asszony beszéde egyébként arra is példa, amikor jellemzőeszközként a hangmagasság szerepel.

A szalag igen érdekes része az, amely arról szól, hogy hogyan lehet a legkülönbözőbb h a n g n e m e k e t k ö z v e t í t e n i a b e s z é d h a n g s a j á t s á g a i v a l. A hanglejtéssel, hangerővel, beszédtempóval. Ez a megszólítás, hogy „édesanyám” igen különbözőképpen hangzik, aszerint, hogy kérünk-e tőle valamit, elpanaszoljuk neki a bajunkat vagy köszönünk neki stb.

Ez aztán valóban olyan jelenség, amit csakis hangszalag tud viszonylag teljes értékűen rögzíteni és szemléltetni.

Lelki életünk sokféle tartalma: érzéseink, szándékaink, gondolataink legközvetlenebbül ezúton fejeződik ki beszédünkben.

Jó feladatokat lehet adni a tanulóknak: fejezzenek ki különböző érzéseket ugyanazzal a szóval!

A h a n g m a g a s s á g, h a n g l e j t é s, h a n g e r ő é s a b e s z é d t e m p ó együttes felhasználása különösen a művészi szövegek tolmácsolásában nyer jelentőséget. Ott ugyanis nem elég ösztönösen élni velük, tudatosan is kell tudni használni őket mint eszközöket a művészi cél szolgálatában. Először meg kell ismerni a szöveget, megérteni minden részletében, ezután pontosan tisztázni, hogy mit kell benne kifejezésre juttatni, végül megkeresni a fenti eszközök közül azokat, amelyek legalkalmasabbak a kifejezésre. Ezek változatos alkalmazására igen jó alkalmat ad az Egy gondolat bánt engemet című rapszódia, melyet Ladányi Ferenctől

hallunk. Szavalóverseny előkészítésekor, esetleg utána elemzésre igen alkalmas (bár a végénél kicsit több ünnepélyességet kívánnánk és azt, hogy a „S a zászlókon” helyett „*És* a zászlókon”-t halljunk).

Szalagunk utolsó témája: nyolc prózai szöveg mintaszerű felolvasása.

A szövegek Kosztolányi Dezső, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula és Darvas József műveiből valók. Főleg leíró jellegűek. Ezeket érdekesen olvasni nagyobb kultúrára van szükség, mint a párbeszédeteket. Noha egészen dinamikus leírás is van köztük (pl. Kaffka: A város égése), mégis érzésünk szerint egy másik szalagon szélesíteni lehetne a tanulmányozható jelenségek körét mozgalmasabb elbeszélő, illetve párbeszédes részletek beiktatásával.

Fel lehet használni őket a „helyes kiejtési versenyeken” mintaszövegként, nyelvtani elemzésre (a fenti szempontok alapján) órán vagy szakkörben, de még irodalomhoz is az illető író illusztrálására. Így bizonyos koncentrációra is nyílik alkalom.

Összefoglalva:

A helyes magyar kiejtés című magnetofon-tanszalaggal jó segédeszközt kap kézbe a tanár a magyar nyelvnek és irodalomnak tanórán belül és tanórán kívül való oktatásához, elsősorban a helyes beszédre neveléshez. Mint a nyelvtankönyvhöz tartozó hangos szemléltetőeszköz a hangtani jelenségek sokkal alaposabb megfigyelésére ad lehetőséget. Felhívja a figyelmet beszédünk több hibájára, ezáltal nyelvőri munkát végez. Megismertet beszédünk tulajdonságaival, és megmutatja, hogy ezek helyes felhasználásával milyen eredményeket kell elérnünk anyanyelvünk, legdrágább kincsünk méltó használatában.

Sellei Zoltán

Újabb pótlás a polgárdi tájszavakhoz

babkása: 'megfőzött és összetört babból egy-két marék liszt hozzáadásával készült pépes étel'

bag'gya, bog'gya: 'boglya'

borsó: 'bab'

büdöspanni: 'mezei poloska'

cicéré, -l, mēg-: 'kakas tyúkot hág'

cukorborsó: 'borsó, zöldborsó'

csalamádé: 'vetett, zab vagy árpa és

bükköny keverékéből álló takarmány'

csomó: 'kévében álló gabona keresztetekbe rakva (1 kereszt = 1 csomó)'

csurgaté: 'kicsorgó, kivezető csatorna, eresz'

duga: 'donga, hordódonga'

dúvesztibe van: 1. 'nagy összevisszaságban, rendetlenségben van' 2. 'veszendőben, elkallódóban, pusztulóban van'

előhasi (südő): 'először fialó (kocasüldő)'

étkes: 'jó evő, jó étvágyú'

farkastelenk: 'csomózási mód, hurkolás, amivel például az ostorszíjat a nyélre illesztik'

fatengölös [gúnyos jelző]: 'rég, elavult, nem korszerű' — *A régi fatengölös világ*

fātörő: 1. 'nehézfajú, nem éppen okos' 2. 'konok, nehezen meggyőzhető'

figurázik: 'tréfál, viccelődik'

folyárv...gu: 'bujá, kéjvágyó'

főhörken, főhörren: 'hirtelen fölcattan, felhördül, indulatba jön'

főjhő: 'felhő'

gubafánk: 'nagyobb evőkanállal mindjárt a forró zsírba kiszaggatott fánk'

gyere-kényér-megészlek: 1. 'élhetetlen, gyámoltalan' 2. 'sültgalambváró, tétlenkedő, passzív' Gúnyos, lesajnáló mondat: „A' csak ujan »gyere-kényér-megészlek« embér.”

gyónás: 'úrvacsoravétel'

gyónik: 'úrvacsorázik' [ref.]

gyónópohár: úrvacsorai kehely,

hamari-hamvas [gúnyos jelző]: 'elsietett, elhamarkodott, ezért felületesen végzett' „Hamari-hamvasnak sz...os a vége” (= elsietett, kapkodva végzett munka nem végződik jó eredménnyel)

helétt: 'helyett'

heléttēs: 'helyettes'

hērbatē: 'gyógynövényből főzött tea, herbatea'

hetfe, hetfēnn: 'hétfő, hétfőn'

hētkēznep: 'hétköznap'

hibādzik: 'hiányzik'

hōfuhāt: 'szél által összehordott hókupac'

hosszi: 'hosszú'

hugya, hugyan? 'hogyan?'

i-, u- [más szóval összetéve]: 'így, úgy' — *íjjó, ulláccik, usszép* (= így jó, úgy látszik, úgy szép stb.)

kacéró, -l, mēkkacéró: 'kakas meghágja a tyúkot' (gúnyosan emberre is mondják)

kelevény: 1. 'furunkulus, kelés' 2. 'aratáskor, behordáskor elhullott gabona-szemekből kikelt sarjűgabona, amit —ha érdemes mennyiségű — zöldtakarmánynak használnak fel'

kepesor: 'több keresztből vagy másképp „csomó”-ból álló sor'

kereskedik: 'törvényes úton keresi igazát, (leginkább anyagi dologban) jogi keresetet indít'

kóstá, kóstáll: 'kerül vmibe, ára vmi-nek' — *Mit kóstá?*

kőyalagos, -fejű: 1. 'kicsit hóbertos, beszámíthatatlan' 2. 'kicsit italos, spicces'

köz 'két szélesebb, párhuzamos utcát összekötő, keskeny, többször csak gyalogosok számára való mellékutca'

kulipintyó: 'egészen kisméretű épület: házacská, kunyhó stb.; hirtelenében összeütött „alkotmány”'

kupányi, mēkkupányi: '(diót) külső, zöld héjától megtisztítani'

lábóltan: 'búzálisztból készült maléféle sült tészta'

laputípró: 'nehézfajású, „nagy lábbon” járó, szélestalpú'

lōtyikő, -l, -: 'mos' (kicsit lenéző, megve-megnevezése a mosásnak)

malacozik, lē-, mēg-: 'kocadisznó megfiazik'

mēghīrosittanyi: 'a falusi bíró elé idézni valamely ügyben'

mégellik kisebb tőgygő: 'alább adja, „enged a 48-ból”, megjuhászodik' (gúnyos kifejezés)

mégnezi — *mit evett:* 'kihányja, amit megevett'

mégye: 'mezsgye, határ'

mégyeja, -kü: 'határkaró, -fa, határkő'

mén: 'megy'

moslák: 'teljesen elázott, tökrészeg' (becsmérlő jelző)

moslékkelű: 'megrögzött iszákos, részegeskedő'

mosófa 'mosáshoz használt sulykolófa'

mosófazék 'mosáskor vízmelegítésrehasznált nagyobb fazék'

mosószelek: 'hosszúkas, négy lábú, pad alakú székek, amin a ruhát sulykolják'

nász, nászba menni: régi lakodalmi szokás: ha a menyasszony más faluba való, akkor kora reggel a völégény és „népe” (főleg a fiatalja) földiszíttat kocsikon átmegy a menyasszonyért, estefelé a menyasszonnyal és az ottani násznép egy részével visszamegy a völégényes házhoz, és ott folytatódik a mulatság. A jövőmenők „nászba mennek”

nászasszon, -asszony, nászuram!: az örömszülők kölcsönös megszólítása

násznép, násznépe: 'a lakodalmi vendégsereg'

nyeszető, -öl: 'nyiszál (leginkább életlen késsel)'

nyomórúd: 'megrakott szénás szalmás és gabonásszekér lenyomtatására szolgáló nehezebb rúd, amit a rudallóköttel (l.: *rudallóköttel*) lekötnek'

nyomaték: 'mérészkor az eladó részéről adott kis ráadás, hogy a kívánt súly „biztosan meglegyen”'

odánni: 'odaadni'

ördöglaptika: 'csintalan, rosszkedő gyermek' (tréfás elnevezés)

összemarék: 'két egymás mellé illesztett tenyérrel mért „marék”'

ötözetés: 'jobb ruhába, ünnepesebben öltözött és megjelent (egyen)'

papkére: 'a gabonakereszt legfelső kévéje' (régén valóban a pap része volt)

papó, papol: 'sokat, fontoskodva beszél' (kissé gúnyos kifejezés)

pazá, pazall: 'pazarol'

peszmege, peszmegegél: 'elrontott, túl sűrű főtt étel v. keletlen, rosszul sült tészta gúnyneve'

petrénce: 'kisebb széna- vagy szalmarakás'. Több (2—3) petrence ad ki egy szabványos boglyát

petréncerud: 'vastagabb végén egy kicsit hegyesre faragott könnyebb széna- és szalmahordó rúd, melyet a petrence alá szúrva (kettőt párhuzamosan) és vele a rakást felemelve használnak a rakás továbbvitelére'

puffaszkodik: 'duzzog, mérges, haragot tart'

ragyiva: 'hitvány, silány'

rékvérência: 1. 'összessége bizonyos dolgoknak' 2. 'valamilyen gépezet, szerkezet' *Vigye az ördög az egész rékvérenciát. Eron-totta az egész rékvérenciát.*

rudallóköttel: 'erősebb, hosszú köttel, melyet megrakott szénás- stb. szekerek lekötésére használnak a nyomórúddal együtt'

sároznyi: 'sárral megtapasztani (falat, földes padozatú parasztszobát)'

sárazs, sározás: 1. 'a sároz igével kifejezett művelet' 2. 'a művelet eredménye: a frissen tapasztott rész'

sublót: 'kisebb, fiókos, ládaszerű szekéreny'

sülevényes (föld, talaj): 'olyan (föld, talaj), melyben nagy kánuikulai melegben

kisül a növényzet'

sűrűborsó: 'babfőzelék'

sűrűkrumpli: 'krumplifőzelék'

sűrűkukorica: 'csalamádénak sűrűn vetett kukorica'

süttojás: 'rántotta'

szá vessző, szálvessző: 'rosszul termő szőlőtőkéen hosszabbra hagyott vessző, hogy több fürtöt hozzon'

szijács: 'gyalúforgács'

szű: 'sző'

szűőszék, szűőszék: 'szőőszék'

szakajtókóssár: 'kerekek szalmakosár, melybe a kenyértésztát kiszakítják, és ez ad ki egy házikenyeret'

szaporátlan: 1. 'olyan (munka), amellyel igen lassan lehet haladni' 2. 'nem kiadós'

szaporodik, mekszaporodik: 'nő meg-szüli gyermekét'

takarodás: 'a gabona behordása és asztagba rakása a csépléshez'

takaronnyi: 'a földről a kepekben álló gabonát szekéren a szűrűre behordani és a csépléshez asztagba rakni'

tarró: 'tarló'

tengő: 'tengely'

tappancs: 'láb, talp' (tréfás elnevezés)

tappancsok: 'nagy, elnyűtt, régi lábbelik'

tó, tónyi: 'tol, tolni'

törveborsó: 1. *bakkása*

tözög-bozog: 'izeg-mozog'

tüskepecsenye: 'sertés testének egy bizonyos részéből (disznótor alkalmával) kivágott, egyik végén olvékonyodó, hosszúkas izomköteg; sütvé igen jóízű pecsenye'

tüskérelvő: 'házsártos, pletykás, csúnya szájú, rosszindulatú (idősebb nő)' (humoros, gúnyos)

uan, ujan, ujjan: 'olyan'

ugráncsi: 'fürgő, gyors mozgású, szemfüles'

vásányi, bevásányi: 1. 'bevásárolni, beszerezni' 2. (gúnyos, tréfás értelemben) 'pórol járni, rossz vásárt csinálni, meg-

járni, vmi rosszul sikerült „beszerzés-sel”. Emberre is értetődik; pl. rossz házastárs v. alkalmazott; v. bármi tárgy, állat esetében. *Na, mink jól bevásártunk!*
— *Na, az bevásárt alapossann!*

vasfazék: 'nagy rézüst'
zsinatónyi: 'zajongani, zajosan, rosszalkodva játszani (leginkább rosszalkodó gyermekekre mondják)

Szalai János

Nádlás. Szavunkat a MTsz. nem tartalmazza, a CzF. és Ballagi Aladár: A magyar nyelv teljes szótára. Bp. 1867. azonban közli, mindkettő 'nád vágás, nádaratás' értelemmel. A szónak azonban volt 'nádas terület, nádas víz' jelentése is, amint azt Kalocsa város tanácsa jegyzőkönyvének egy 1817-i adata bizonyítja:

„Mint hogy Városi *Nádlások* nem lévén mind ez ideig a lakosok között föl osztva, minden esztendőben tsak a sok viszálkodások, és engedetlenségek mellett nem kevés káraikkal minden nád nélkül maradtak, hogy tehát illy helytelenségek ennek utánna ne történjenek ezeknek ell mellőzésekre rendeltetett hogy a Rétek szállás számra tudni illik melly szálásnak melly rétekbe légyen jussa kineveztesse amint hogy illy képpen meg is határozattak úgy mint az úgy nevezett Drákszéli Árpási, Jáladi, Paléi, Kiss Ketske-mégyi Árpási és Hillei *Nádlások* az Drákszéli, Hillei, Homokmégyi, Negyven, Vörös szállási, és Mátsai Szállási Gazdasság részekre, Halomi, és Kiss üllési Árpási *Nádlás* ugyan Halomi és Kiss üllési gazdaság részekre. Maloméri, Kúvetsegi *Nádlás* Szakmári, és Kákonyi szállási gazdák részekre. Likári *Nádlás* Tényi Gombolagi, és Keserű Telekiekre Nánaj Palé Résztelekieknek, az öriegi *Nádlás* az Öreg és Kis Csertői Alsó Mégyi, alsó és Felső Ereki gazdák részekre rendeltettek azon hozzá adásal, hogy ha talán némelly határbeliek tetemessen lennének Csorbulva a többiekhez képpes, ezen hiba meg vizsgál-tasson, és amennyire kitelhető lészen a *Nádlások* meg vizsgál-tassanak és az egyenlőség eszközöltessen. Hosszú Tói és Szarapi Falu palléi *Nádlás* pediglen meg tartatott a város számára olly módal hogy a midőn számossabb mennyiségű Nádra a városnak szüksége nem lenne az a Házi zselléreknek felibül leendő vágásra ki osztathatik.” (Kalocsa város tanácsának jegyzőkönyve 1812—21. 197—8. f. 16. 1817. nov. 15.)

Kőhegyi Mihály

Szó- és szólásmagyarázatok

Baj van Köpecen. 1. Mindenki minden magyarázgatás nélkül, közvetlenül érti e, gondolom, általánosan elterjedt szólást, és mindenki nagyjából olyanformán érti, ahogy közelebből O. Nagy Gábor értelmezte a magyar szólásokat magyarázó szép kötetében. A *Baj van Köpecen* „tréfás hangulatú szólás, és pompás tömörséggel mondja meg — O. Nagy szerint — azt, amit egyébként e szólás híján csak ilyen lapos körülírással tudnánk kifejezni: baj van, de én nem veszem ám túlságosan komolyan ezt a bajt”. (L. tőle: Mi fán terem. Bp., 1957. 212; ugyancsak ő már előbb is foglalkozott e szólással: Pais-empl. 543–4.) A szólás általános elterjedtségét bizonyítja az, hogy tréfás minősítéssel első helyen tartja számon az ilyen vonatkozásban ma már nagyszerűen tájékoztató ÉrtSz. is. Ott az értelmezés ez: valami nincs rendben, valami hiba van. Minthogy azonban e szólás értelme, mint annyi más szólásunké is, kissé bizonytalan, elmosódó körvonaltú, nem csoda, ha mindkét előbbi értelmezésen ki-ki valamicskét formálgatni, módosítani szeretne. Magam például úgy érzem, hogy minden beszédhelyzetben nem a vele élő, hanem a s z ó l á s t h a l l g a t ó szempontjából alakul Köpec emlegetésével tréfássá a vészes *baj* szóval komornak induló szólás értelme. Azaz — laposan szólva — ilyenféle bevezető mondókát helyettesítünk vele: „*Baj*-jal kezdem, de azért te ne ijedj meg, egy pillanatig se sejtj valami komoly bajt abban, amit a következőkben mondok.” Ha aztán azokra a beszédhelyzetekre gondolok, amelyekben magam hallottam, használtam, használok, illetőleg használhatnám e Köpec-idéző szólást, érzésem szerint az előbb jelzett komolykodó tréfálkozástól a gyermekijesztgető, de a következőkben egyébként semmi valóságos, komoly veszélyt vagy éppen egyáltalában semmit be nem jelentő, merő felnőtt-évelődésig terjedhet e szólás hangulati értéke, illetőleg értelme. Mindebben lehet persze egyéni beleérzés is, de — úgy lehet — másban is felidézhet ilyenféle hangulatot és értelmet ez az újabban egyébként megfigyelésem szerint mifelénk elég ritkán hallható szólás.

2. Tulajdonképpen azonban nem ilyenféle megállapítások célzatával akartam szót ejteni a címbeli szólásról, hanem a szólásnak mindaddig ki nem derített keletkezése körülményeire nézve van valamelyes elmondani valóm. Mielőtt ezt tenném, utalok megint a szólással — tudomásom szerint — eddig egyedül foglalkozó O. Nagynak a keletkezési körülmények ismeretlen, bizonytalan voltára vonatkozó nyilatkozatára. Magam is felette bizonytalannak és O. Nagynál is valószínűlenebbnek tartom a szólás keletkezési körülményeivel kapcsolatban tőle — a forrás megjelölése nélkül — előadott székely anekdotából kiinduló magyarázatot. Már lélektanilag is csak akkor volna ez az anekdota elfogadható magyarázat a szólás keletkezésére nézve, ha a Göre Gábor egyszerűségéről tanúskodó anekdota nem a szikrázó kedélyű, szellemességtű és éppen nem ütődöttforma székelyhez, hanem Durbincs sógorhoz vagy — joggal-jogtalanul — valamelyik rátóti atyafihoz fűződne, hiszen olyanféle székellyel, mint amelyet az anekdota idéz, csak Szini Lajos „Nyüszkölés a feredőn s a nagy víz martyán” című kötetében meg más góbészkodó „írás”-

aiban emlegetett Laji bá-ja esetében találkozunk. Az ilyen anekdotikus szólásmagyarázat csak olyan társadalmi viszonyok között, utólagosan keletkezhettek, amely viszonyok között a falusi embernek — még ha székely is — kötelezően együgyűnek, sőt ostobának, bárgúnak illett-kellett lennie. Az utólagos anekdotagyártó is alkalmasint ilyen parasztszemlélettel vállalkozhatott erre a — szerintem — téves úton járó szólásmagyarázatra.

3. Azt hiszem, a keletkezés hátterének megvilágítása dolgában sokkal valószínűbb, történeti adatokkal támogatható magyarázattal is kísérletezhetünk. Az Erdélyi Magyar Oklevélszótár (I. Pais-empl. 69—77) anyagának gyűjtögetése rendjén ugyanis közelebről — Dani János levéltáros szíves figyelmeztetése nyomán — két olyan köpeczi vonatkozású levéltári darab jutott a kezembe, amelyekben a pillanatnyilag érdeklődési körömbé került címbeli szólással kapcsolatba hozható történeti mozzanatokról esik szó.

4. Az egyik darab egy Kőpecen 1743. december 2-án kirobbant „rebellió”-ról szóló, 1744. január 11-én tartott vallatás terjedelmes jegyzőkönyve, a másik pedig e vallatás alapján készült, keltezetlen, de közvetlenül a vallatás utánra keltezhető ténymegállapító véleményezésképe (Species Facti). Mindkettőt legalább kivonatossan ismertetnem kell ahhoz, hogy a szőlés keletkezésére nézve bizonyos észrevételeket tehessenek. Mivel a két levéltári darab közül időben is első, nyelvileg is érdekesebb a 85 tanú vallomását tartalmazó vallatási jegyzőkönyv, először ebből szemelgetem ki a köpeczi vonatkozásokat.¹

A jegyzőkönyv bevezető formulája szerint 1744. január 11-én Uzoni Pünkösti György, Hatolykai Pócsa László, Szörceş Szörceş Ádám és Bölöni Gazdag Miklós — mind a négy nemes személy — br. Apor Péter² Háromszék főkirálybírája a parancsolatjából fejedelmi vallató parancsal (compulsorium mandatum) a Miklósvár széki Középszájtán Simon János lófő (primipilus) házánál a következő vallató kérdésekkel vallat:

1. Ki akadályozta meg a Háromszéken 1743. december 2-án a connumerátorok és a szék birtokosai jelenlétében megkezdett „közönséges connumeratiót”, illetőleg erre a királybíró erőltette-e a „kösség”-et?

2. „Ki volt az oka, ki tanácsából esett, hogy az emberek a connumeratióra elő ne álljanak és mikor kezdődött a falu és a kösség között a felzendülés, s ki kezdett ”?

3. Kik hírlétek, hogy „nem az lészen a mit a Tisztek akarnak, hanem a mit a Kösség akar”?

4. Ki hirdetett a „kösség”-nek gyűléseket az ilyenféle conspiratióról, cursusokat egymás között ki hirdetett, mi volt bennük írva, és kinek az aláírása volt rajta?

5. Ki vetett fel a szék tisztjeinek híre és akarata ellen „különös felvetést” és micso-da „költésre” vetette fel?

6. Ki az az ember, aki a községet a közönséges végzések és directiok ellen „tanácsolja” és biztatja?

7. A connumeratio után „a kösség” a szék tiszteivel szemben miképpen viselte magát, engedelmeskedett-e vagy ellenkezőleg úgy viselték magukat, mintha semmiben sem akarnának függeni a szék tiszteitől? Azt miből tudja a tanú, s kinek milyen „illetlen” szavát hallotta?

¹ A jegyzőkönyveknek e korabeli szokásos terjengőssége miatt már a vallató kérdéseket is jócskán megrövidítve közlöm, s a vallatásrészletek kiszemelgetésekor is igyekszem a térrel a lehetőségig takarékoskodni.

² A Metamorphosis Transylvaniae szerzője mint a háromszéki Altorján birtokosa a szék vezető tisztjeként részt vett a helyi közigazgatásban is.

8. A miklósvárszéki faluk Háromszéknek Albisban tartott gyűlésére milyen írást adtak be, azt ki írta, ki vitte és mondotta-e, hogy az országból jött az írás és azt ki mondotta, kitől hallotta?

9. „A Mlgos Gubernium nevével ki micsoda híreket hirdetett?”

A Középpajtáról beidézett vallók feleleteiből ezeket tartom érdemesnek ide iktatni:

Incze György (54) vallja: „T(e)k(inte)t(e)s Király Biro Cserei Samuel Vram Connumerator Vraimékkal edgyütt ki jövének a Házból az Udvarra, és ott a Kösséget eleget erőltették hogy a Connumeratiora állyanak elő, mert ha elő nem állnak Rébellionak Speciesse léssen ez, nevezetesen Tompa Miklos Vr(am) mondá: Mellyre monda Bölöni kis György Mihály: Ez nem Rébellio, hanem Tiszt Vramék adgyanak Summát ki a Falukra, és a szerint az eo F(e)ls(é)ge Quantumát meg adgyuk: Arra monda Vajna Gábor Vr(am): E bizony Rébellio, mert ha K(e)g(yel)metek meg izente volna, mi által nem jöttünk volna a Connumeratiora, arra azt felelék az Emberek: hogy Nemes Háromszék Gyűlésén Léczfalván meg mondották, hogy a Connumeratiora nem engednek, Sött p(ro)testáltanak is. Tiszt és Connumerátor Vraimék eleget erőlteték ilyen Szokkal: Hogy állyanak elő a Connumeratiora, mert különben edgy Campagni a Németet küldenek rájuk; Erre monda Kis György Mihály: Mi sem vagyunk vétkesebbek Kézdi Széknél, mert tavaly eok Sem engedének a Connumeratiora, még Sem akasztották fel eokat, de ugy csak nem állának elő, hanem Székeljél bomlának.” „... a kösség edgy alkalmatossággal Kőpeczre gyűlvén, fel veték az eo költséket, az itt lako Nagy Jánostól meg izenék minekünk, hogy a mostani Költésbe Közép Ajtára esett 160 Pénz, hanem küldgük meg Kőpeczre; Azután mi Falustól beszélgetvén küldöttünk Kőpeczi Nagy Márton Kezibe 99 Pénzt úgy hogy a többitis utánna adgyuk, ha a Guberniumba Jó Szerentsésen járnak... Annak előtteis a nyárba Kőpeczről izentek volt ide, hogy a Kőpeczi Nagy Márton, és Balás István fáradságokra három forint esett Közép Ajtára, Adgyuk meg. Mi fel vetettük s megis Küldöttük Kőpeczre Nagy Márton és Balás Istvánék Kezekbe, Mellj fel vetésből minden emberre edgy edgy Poltura esett.”

Huszár János nobilis (52) vallja: „Az egész Székből valo Adózó Emberek Kőpeczre gűltenek majd mindenkor inkább, s ott tanácskoztak ezen dologrol.”

Simon János senior (57) vallja: „Kőpeczen. . . Tiszt Vraimék s a Nemes Szék híre s akarattja ellen mikor Adózó Rend egyben gyult Kőpeczre. . . vetettek Pénzt fel feleletsén.”

Kováts János primipilus (57) vallja: „Kőpeczről izentek edgynéhánszer ide Nagy Márton és Balás István, hogy mennyenek által innenis Kőpeczre, és beszélgessenek a Szebenben menetel felől.”

A felsorakoztatott bölöni vallók közül ezeket szólaltatom meg:

Borbély János (41) vallja: Középpajta már „bėjárt” volt a connumeratiora, mikor „a több Falusiak” egymással suttogni kezdenek, s „úgy determinálák”, hogy a connumeratiora mindaddig be nem mennek, míg Szebenből „haza nem érkezik a követtyek.” Nagyajtáról Darko Kelemen, Kőpeczről „a mostani Kőpeczi Bíró” mondott ellene a connumeratiora.

Raphael László nobilis (40) „úgy vette észre hogy Kőpeczről jó Cursusok, s olly Serényen hordozzák, hogy ejtzeza meg merüli a Széket, gűakorta gűlnek oda Kőpeczre, olly feles Számmal pedig, hogy a minapi alkalmatossággal. . . Száraz Ajtai Falu-Gyűlésiben. . . azt beszéllek hogy Kőpeczen majd többen voltunk, mint Sem itt vagyunk. . .”

Takó András nobilis (60) vallja: Mikor a connumeratio-t a faluk megtagadták és a connumeratorok a jelenlevő főkirálybíróval együtt azt kívánták, adják okát, hogy „compareálni” nem akarnak, a kőpecziek, bölöniek, nagyajtaiak, szárazajtaiak, bodosiak, barótiak és baconiak közül „a falu képiben” Kőpeczi Balás András köpeci falusbíró áll elő és kijelenti, hogy ők semmiképpen a connumeratio alá magokat nem bocsát.

ják, mert Háromszékhez fordultak, majd most újabban a Gubernium eleibe küldötték és míg válaszuk nem jön, ahhoz tartják magokat.

Lengyel Tobiás (40): „Miolta a Quotta mi közünkben jött, tellyes igyekezetünk azon volt minékünk, hogy Summában adgyák ki az Adót, és maguk között osszuk fel. Miolta pedig ezenn dologról a Kösségnek Gyűlése volt, többire Köpeczen volt, Közepin mintegy lévén a Nemes Széknek... a Nemes Szék ránk nehezédvén Rébelliseknek monda”.

Torok István primipilus (50) így vall: „Több két Esztendeinél miolta a kösség beszél-li, hogy nem vgý léssen az Adozás mint eddig, hogy csak az Erösse adgya az Adot, hanem füstre vettyük fel edgy aránt, hogy a Szegényeis annyit adgyon mint a Tehetösse.”

Maguk a köpeciek is egyöntetűen azt vallják, hogy valóban náluk voltak rebellis-gyűlések. Íme néhány vallomásrészlet:

Kis Péter Mihály (80) vallja: „Tudom hogy Miklosvár Székből az Adozo Rendnek mindenkor itt Köpeczen volt Gyűlések a Biro Egető János Házánál, minden Faluból két, három Ember.”

Kis Péter János (35) vallja: „Itt Köpeczen a Nagy Márton Házánál volt a Székbeli Adozo Rendnek Gyűlése edgy néhány izben. . . A Székből minden Faluból hoztak Pénzt ide a Nagy Márton és Balás Istvánék kezekbe. Még mi Kpoezczrol tobbet nem adtunk két Máriásnál.”¹

De ezzel egybehangzóan vallanak e kérdésben a többi Miklósvár-széki faluk is. Íme:

A Szárazajtáról való Getse István (40) nobilis így vall: „... most egy Esztendeje itt Baroton Connumerator Vrainék. . . megis verettek edgy Barothi Embert, Sokaknak marhájokat Falurol Falura hajtották, edgy Szoval igen nagý és Szoros Investigatio volt. Itt pediglen a szomszéd Nemes Udvarhelyi Széki Falukon Sokkal könnyebben vagyon az adozás, mert hat vonó élődő marhára edgy Ember nem ad többet, mint itt a mi Székünkbe 4. marhán élődő Ember.”

Két bodosi tanú vallomásában is van köpeczi vonatkozás. Íme:

Kobor István bíró (31) így vall: „Bodosfalva részről én nem akartam a Connumeratoriot. . . Enis küldöttem Pénzt miolta Biro vagyok 4. Máriást a Köpeczi Követek(ne)k.”

Fábján András (70) egyebek mellett ezt vallja: „T(e)k(in)tet(e)s Királybiro vramot — a connumeratióra való megjelenés megtagadását bejelentésére merőben² — az Ajtoba talállok, s monda eo Kglme Balás Andrásnak; E tsak a te dolgoz egyedül Balás András mellyre monda Balás András:³ En nem az én Szomot Szollom hanem a Kösség Szavát, hogý addig bé nem Járunk a Connumeratióra, a meddig meg nem Jő az Emberünk Szebenből, és micsoda vállaszt hoznak a tévők lészünk.”

A baróti tanúk közül csak Gere János (44) vallomásából jegyeztem ki az adó-kivetésre vonatkozó következő részletet: „En vgý hallottam hogý a Commissio ugý jött, hogý füstre, Marhára, vagy Kübölre vessék fel az adot, megengedte a M(é)ltósá)g(o)s Gubernium.”

Érthető, hogy Háromszék tisztsége mennyire érzékenyen vette a connumeratio-ellenesség mezében tulajdonképpen a felsőbbbségi rendeletek iránti engedetlenség ilyen

¹ Más valló, s éppen a Szebenben járt Nagy Márton szerint is a vallatás idő-pontjáig valóban a köpeciek adtak a költségekre a legkevesebbet.

² Ez a magyarázó közbevetés tölem.

³ A szólás tölem ismert első előfordulása nem egészen száz esztendő. Kriza Jánosnak 1865. május 7-én egyik gyűjtőmunkatársához, Péterfi Sándorhoz írt levelében ezt olvasom: „... Tájézők ha kerülnének elé azokat is kérem fel jegyezni vagy egy nevet rejtő példabeszédnek is magyarázatja, milyen: p: o: Másról beszél Bodóné, ha a bor arát kéri — vagy *Baj van Köpeczen* stb. (Magam szedtettem a szólást dőlten.) (A kiadatlan levél másolatban való felhasználásáért Faragó Józsefnek tartozom köszö-nettel.) Kriza idejében a címbeli szólás, úgy látszik, már ismeretes volt, de nem lehetett még általános elterjedtségű.

leplezetlen megnyilatkozásait, erre bizonyosság a vallató parancsbeli 7. kérdés. Hogy a széki tisztekkel szemben milyen engedetlenségre és fölényeskedő semmibevevésre ragadtatták magukat a zendülők, erre nézve a sok közül csak két bőlöni bizonyosság vallomásából idézek pótlólag részletet:

„Gazdag György mediocris” (45) nemes vallomásában hivatkozik arra, hogy mikor az „adozo Rendet Convocáltak Gyűlésbe Köpeczre”, és ifjú Kis György Mihálytól kérdezte, hogy hová siet, ez azt felelte, hogy Köpecre megyen „szék gyűlésibe”. Arra a további kérdésére aztán, hogy ott leszen-e a királybíró, nemmel, majd arra az újabb kérdésre, hogy ki leszen hát a királybíró, kérkedve így felelt: „Én leszek ma a Királybiro.”

Damokos Andrásné Farkas Kata (50) nyelvileg az összes vallomások között kétségtelenül legszínesebb, egyébként egyetlen asszonyi vallomásából — ha amolyan asszonyi temonda beszéd is — kiemelendőnek tartom a következő részletet: „... Aztis hallottam Mikó Máthénétol hozzám jöven azon este mikor a Connumeratio el homlot, hogy azt mondotta Király biro Vram a Köpeczi Bironak Balás Andrásnak; Megh ládd hogy a vasat a lábadra üttetem hogy így Cselekedtetek, arra monda a Köpeczi Biro: Még el bír az én lábam edgy vasat.”

5. A miklósvárszéki falukból kikerült tanúktól „bevett” vallomásokat mintegy összefoglalja és a szigorú ténymegállapítás céljából összegezi a másik, a formai hitelesség minden külső jegyét nélkülöző keltezetlen, de kétségtelenül közvetlenül 1744. január 11-e után keletkezett s Háromszék tisztségének hivatalos véleményét tartalmazó Species Facti. Ez a következőképpen összesíti a köpeciektől kezdeményezett és irányított miklósvárszéki zendüléssel kapcsolatos tényeket:

Háromszék tisztsége a véleményezés bevezetőjében megállapítja, hogy „a M(é)l-(tósá)g(os) Reg(ium) Gubernium a Miklosvár széki Kösségtől sok ízben molestaltván ... gratiose committat volt Háromszék(ne)k, hogy a Szegénység ereje felett ne terheltessek, hanem igaz proportio szerent imponaltassék nekik az adózás. Igaz proportiot peniglen más uton modon nem lehetett erigalni, hanem ha a Personak es facultasok conscribaltatnak.” Éppen ezért az összeírára kirendelt connumerátorok a szék tiszteivel, sőt magával a királybíróval együtt — 1742. december 3-án — megjelentek a helyszínen, hogy megéjtsék a miklósvárszéki „connumeratio”-t. Minthogy pedig a széki községek — egy kivételével — megtagadták a connumeratióra való „bejárás”-t, a megtagadás körülményeinek kiderítésére — 1744. január 11-én — Háromszék vallattatott (l. fennebb) és más úton is felvilágosításokat szerzett.

A vallatásból és „külömb-külömb féle hiteles információkbol elucescalt — állapítja meg Háromszék tisztsége —, hogy Köpeczi Balás Andras, Nagy Marton, és még két három ugyan Köpeczi Emberek voltak ezen Conspirationak első Inditoji, es Koholoi”. A középajtaiak ugyanis „béjártak” már és a bőlöniek is be akartak a connumeratióra menni, mikor Balás András Köpecről emlékeztette a bőlönieket egyezségükre, hogy az összeírára sem ők, sem a köpeciek, sem a szárazajtaiak, barótiak, baconiak és bodósiak nem „jáznak bé”. Így kezdtek aztán a bőlöniek is az összeírás ellen nyilatkozni és így „edgy néhány nyughatatlankodó Seditiosus Emberek” szavára mint „olyan kevés prudentiaival es ratioval biro vulgus szokott lenni, ökis tsak aprobálták az Oppositiot nem tudván azt, hogy a Tehetősebbeknek az a mestersége, hogy eok meg könnyebbítettessenek, és a mi rollok le száll a Szegényebbek(ne)k accrescallyon. Ha pedig Balás András három Társával nem érkezett volna, ... mind Bőlön, mind Nagy Ajta béjárt volna” ... „Hogj minden tumultus Köpeczen vette origoját, világos abbolis, hogy a miolta tumultualodni kezdetek a Seditiionak Authorai, mint valamely Magistratustol ugy dependeáltak Köpeczi Balás Andrástól, Balás Istvántól, és Nagy Martontól, azok szintén ugy Cursust jártattak a Falukon mint a Tiszt szokott, hol edgy hol más dolgot porontsolvan, Cursus által 6 vagy 7

versben bizonyos Expressusok minden Faluból convocaltattak ad consultandum, es olyan clandestine tartottak Conventiculumokat, hogy a Tistek semmit abb(an) nem su-bolfacialhattak”.

6. A miklósvárszéki zendülésről előbb előadott történeti hitelű mozzanatokkal kapcsolatban a következőket kell kiemelnie:

a) A zendülés ugyan csak Miklósvárszék néhány falujára (Bodos, Bölön, Köpec, Közép-, Nagy- és Szárazajta) terjedt ki, de a Háromszék tisztségét érintő volta miatt bizonyos egész Háromszék közvéleményét többé-kevésbé izgalomba hozhatta. Ilyenformán részben a tisztségnek a felettes központi hatósághoz, a Guberniumhoz való jelentései, sőt ezt megelőzőleg és hihetőleg követően a köpeczi követeknek többszöri Szebenben járása révén a köpeczi „baj” bizonyos mértékig az országos érdeklődés körébe is szükségszerűen bekerülhetett.

b) A vallók egyöntetűen, a háromszéki tiszti ténymegállapítással együtt a földrajzilag is központi fekvésű Köpecet tekintették a „rebellio” középpontjának.

c) Kiemelendő mozzanat az is, hogy a költségekben való részvétel mértékét illető vallomásrészletek tanúsága szerint a költségekből a legkevesebbet éppen a rebellióra felbújtó köpeciek viseltek. Míg ugyanis a többi falu egy-egy alkalommal 3–7 forintot is adott, Köpec a vallatás időpontjáig mindössze két márvást adott össze. Ez a mindenkitől nyilvánvalóan akkorában is tudott tény a csúfondárosságra való hajlamtól nem éppen ment székelyek között a szűkebb széki viszonylatban, de talán a széki határokon túl is sok tréfálkozó szóbeszédre, temondára adhatott okot.

d) Továbbmenőleg maguk a háromszéki tisztek megállapították hivatkozott véleményükben, hogy a Gubernium „a Miklosvár széki Kössegtől sok ízben molestaltatvan... gratiose committált volt Háromszéknek, hogy a Szegénység ereje felett ne terheltessek, hanem igaz proportio szerent imponaltassek nekik az adózás”. Megállapítható tehát, hogy a Miklósvárszék anyagi érdekei védelmének mezében jelentkező rebelliskedő mozgolódást nyilvánvalóan csak a tehetősebb köpeciek saját terheik könnyebbítésére a „szegénység ereje felett” való megterheltesével mit sem törődve irányíthatták.

e) Természetesen mentől inkább napvilágra került egyrészt a köpecieknek a követésjárás anyagi terheiben való aránytalan osztozása meg a rebelliskedés következtében esetleg jelentkező anyagi előnyöknek a társadalmi-gazdasági vonatkozásban egyoldalúan a tehetősebbek anyagi előnyeire irányában való eltolódása, annál inkább komolytalanná vált legalábbis az anyagi érdekeikben veszélyeztetett, a tehetőseknél természetesen jóval számosabb szegényebb rendűek között az egész mozgolódás. Éppen ezért hovatovább semmi esetre sem tekinthette hát komolynak többé a tömeghátteret nélkülöző okvetetlenkedést Háromszék tisztsége, közvéleménye, sőt nem a Miklósvárszéktől „sok ízben molestált” Gubernium sem.

7. Ilyenképpen aztán Köpec és a vele kapcsolatos dolgok-bajok emlegetése eléggé tág körben, széki, sőt országos közvéleményben a XVIII. század közepétől előbb pontos földrajzi környezetre vonatkozóan, majd a gyakori ilyen emlegetés következményeként a vonatkozás körének tágulásával hovatovább komolyan számba nem vehető, nem egyszer tréfálkozóan nevetséges események képzetét idézhette fel előbb a szűkebb széki, majd a tágabb erdélyi nyelvközösségben. Hihetőleg csak mikor már Erdélyben széles körben és a helyi-történeti vonatkozások teljes elhomályosulásával mai értelmével már elterjedt a szólás, innen juthatott aztán bele nyilván az erdélyiek közvetítésével az egyetemes magyar szóláskincsbe is.

Nem lehetetlen, hogy a komolytalanná vált, sőt esetleg — a fenti értelemben — nevetségbe is fulladt miklósvárszéki zendülés köpeczi indítóit, irányítóit, sőt az egy-

falubeliség egyetemes felelőssége szokásos alkalmazásával általában a köpecieket a csúf-fondáros-tréfálkozó szűkebb széki közvélemény ingerelhetette kezdetben a címbeli szólaşsal vagy valami ilyenféle szólaşváltozattal, s így válhatott aztán ez a tréfálkozó-csúf-fondáros szólaş az előbb jelzett fokozatos földrajzi terjedezéssel általánosan ismert szólaşsá.

8. Nincs mit tagadni, mindebben sok a csak valószínűsíthető feltételezés. Megítélésem szerint azonban sokkal inkább a székelység lelki és érzelmi világának ismeretében fogant magyarázó kísérlet ez, mint amilyen az O. Nagy említette, de tőle is csak erős fenntartással felvetett anekdotikus keletkezésmagyarázat.

A továbbiakban szerencsés esetben történeti adatok kerülhetnek elő a miklősvárszéki felzendülésnek előbb jelzett elkomolytalanodására, nevetségbe fúlására vonatkozólag éppen úgy, mint a szólaşsá válás egyes mozzanataira nézve is. Nagyon fontos volna az első jelentkezés és a földrajzi terjedezésre vonatkozólag mentől több adalék összegyűjtése is. Mindennek kiegészítéseként az irodalmi jelentkezés mentől bőségesebb adatolása sem elhanyagolható feladat. Nyilvánvaló, hogy csak az itt jelzett kérdések tisztázása után dönthet a szólaşkutató a tölem felvetett magyarázat elfogadása, részleges felhasználása vagy teljes elvetése ügyében.

Szabó T. Attila .

Szótörténeti adatok. Algebra. Szavunk gyakori használatát feltételezve utaltam arra, hogy Dugonics András szinte szükségszerűen alkalmazza a szót értelemerítő rámutatásul a betűvetés mellett (Nyr. 64 : 143). Feltevésemet az újabban felbukkanó adatok igazolják. Szavunk korai előfordulásaira legutóbb Szilágyi Ferenc mutatott rá: Maróthi György már 1743-ben, Páriz Pápai 1775-ben használja a szót. Költői szövegbe elsőnek Csokonai iktatta 1795 előtt, majd Gvadányi 1795-ben (IrNyDolg. 88—9). Alábbi példamondataink tovább sorjáztatják az a l g e b r a lelőhelyeinek rendjét. Bethlen Miklós szóhasználatát megelőzi Maróthit, s egyben egy emberöltővel javítja meg az eddig ismert első forráshely dátumát: 1708—10: „A l g e b r á t is kezde tanítani Lunelschoss, de a négy első speciese után beléuntam” (Önéletírása 1955. 1 : 181). Maróthit követően, de Páriz Pápainál korábban él a szóval Halmágyi István: 1752: „elhullatta az a l g e b r á t és teljességgel elfelejtette” (Naplója. MonÍrók 38 : 534). Időrendben a harmadik ismert lelőhely Orczy Lőrincnek a Csokonaiénál előbbi verses szövege: 1763/1787: „Öszvér nem tanulta soha az A l g e b r á t; Azért, hogy koldussá tegye a vad bikát” (Költeményes holmi 223). A szó előfordul Szathmári Paksi Sámuel „Pandorának históriája” című iskoladrámájában is: 1773 vagy 1774: „A’ fonóba ne járj *Algebrát* tanulj” (Bernáth Lajos: RMK. 21 : 128). Kazinczy érdekes megjegyzésben idézi Dugonics matematikai könyvét: 1789: „És nem több szükség vagyon é most a’ Románokra, hogy azoknak olvasások által a’ szólaş és maga-viselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a’ Kánonok Molnár’ Physicájára ’s Dugonits’ *Algebrájára?*” (KazLev. 1 : 440).

Ércherceg. Loványi Gyula „Ércherceg és társai” című tanulmányában az összetétel első előfordulásának évszáma 1749, a másodiké 1757, a harmadiké 1767 (PPBl.). Itt a kifejezés hangalakja: *Ertz hertzeg* (Pais-empl. 347). A szó korai példáinak számát egy-két adattal megnövelhetjük.

A XVII. század végén még a magyarítás alapjául szolgáló német *Erzherzog* helyezkedik el a magyar szövegben: 1699: „Kegyelmes urunk ő felsége az nemes várme-gyéket az felséges József *erzherzog* fia, magyarországi király lakodalmára...

convocáltatta” (A Pálóczi-Horvát család naplója. MonÍrók 31 : 246). A másfél évtizeddel későbből idézendő példamondatunk kiemelt szavának írásmódja már a PPB-változattal tart rokonságot: 1716: „Kgmcs asszonyunkat ő fgét hogy az úr Isten fiú er z h e r c e g g e l megáldotta, én csak az községtől hallottam” (Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 558). Az előfordulás időrendjének harmadik helyén említendő adatunk dátuma: 1753: „Jöve az híre, hogy felséges József é r t z h e r c z e g n e k portugalliai infans Mária Annát viszik Bécsben in spem matrimonii” (Halmágyi István naplója. MonÍrók 38 : 573); 1753: „[A bécsi udvar visszaadta az elvett tüzérséget a bavariai udvarnak,] hogy ne ellenkezzék felséges József é r t z h e r c z e g római királyságra való választásában” (uo. 576) stb. A szó Hermányi Dienes Józsefnél is előfordul: 1759: „a harmadik Asszony szülte József és Károly szép és dicsőséges É r c z H e r c z e g e k e t” (Nagyenyedi Demokritos 70/142–3 = az anekdota száma törve az akadémiai mikrofilm lapszámával). Halmágyi István naplójában az 1763–1769 évhatárok között szavunk többször ismétlődik: 1763: „A Prussussal való békesség conditioi között az is benne lévén, hogy felséges József é r t z h e r c z e g római király legyen” (i. m. 63) stb.

Loványi számbaveszi az é r c-előtag egyéb összetételeit is, köztük Poóts Andrásnak 1791-ben használt kifejezését: É r t z b o l o n d. Ehhez az adathoz azt az észrevételt fűzi, hogy nyelvünkben Poóts próbálkozásán kívül nem akadt egyéb é r c-előtagú pejoratív összetételre (i. h. 351). E megjegyzéssel kapcsolatban rámutatnánk arra a rosszalló értelmű kifejezésre, amely az átvétel pillanatában rögzíti az idegen nyelvi hatás jelentkezését: 1708–10: „[Körtvélyesi] mindentől megvált, kuruccá, Pekry Lőrinc secretariusává lett, aki ezelőtt Körtvélyesít E r z h u n d s f u t t n a k híja vala” (Bethlen Miklós Önéletírása 1955. 2 : 124; idézi Csefkó Gyula: Nyr. 72 : 255).

Kuruc világ. Sándor István Toldalékában (1808.) nemcsak a *kuruc* szót szótároztta, hanem származékait, összetételeit is, köztük a *kuruc világ* kifejezést 'revolutio, tempus civilis belli' jelentésben (Gáldi László: MSzótár. 233). Gáldi László szerint ebben a mozdulatban családi hagyomány is közrejátszott: az író ősei közt kuruc tábornok is akadt. A XVIII–XIX. századforduló időpontjában a kifejezés minden személyi vonatkozás nélkül is megérett szótári rögzítésre: állandósult kapcsolatként ismétlődött nyelvünkben.

Kezdetben valóságos időkört jelölt, eseménytörténeti állapotot határozott meg: 1708–10: „ő minden gestusiból, szava járása és ábrázatjából kitanulta, hogy Nalácsi kuruc és a *kuruc világnak* örül” (Bethlen Miklós Önéletírása 1955. 2 : 113); „az *kuruc világban* igen megszokta ő kgme is az paraszt policiát” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 334); 1759: „azt a Titulust Rákóczi Ferencznek sem adá meg Leopoldus Császár, 's a' lón egyyik oka ama boldogtalan *kuruc világnak*” (Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritos 64/121); „A' *kurucz világ* végén, . . sok Úri és Nemesi Rendek vevék magokat Molduvába a' pacificatioig” (uo. 101/243); „Dániel Ferenc Udvarhely Széki fő Király Biró vala a' *Kuruc világ* előtt (uo. 112/270) stb.; 1764: „gyermekkorában interveniálván a *kurucvilág*, a tanulástól elesett” (Rettegi György emlékiratai. Hazánk 1885. 3 : 65) stb., 1768: „a *kurucz világ* pro libertate universalis kezdődván, azután megtért” (Halmágyi István naplója MonÍrók 38 : 367); 1780 k.: „A *kurutz világban* sokat porobáltam” (Bernáth Lajos: RMK. 21 : 253) stb. A fogalom általános ismeretére vall a kifejezés -i képzős származéka is. 1759: „mint *kurucz világi* szabad libidóhoz szokott Ember. . . [az] asszonyokat maga szerelmére hajtja vala” (Hermányi Dienes József i. m. 86/198); „Vala pedig Enyeden egy Fogarasi Sámuel nevű *kuruc világi* erkölcsű Deák” (uo. 130/311); 1764: Az Ófelségének átadott munkához „ingyen sem hasonlítottatik a Rákóczi *kurucvilági* manifestuma” (Halmágyi István i. m. 150).

Később az időponthoz kötöttség tartalma elhalványul, és a kifejezés használatában a háborús nehézségek, nyugtalan életlehetőségek általános jelzése érződik. Az átme-

netet szemléltető példánkban az eredeti jelentés még visszakísért, de egyben már el is hajlik a minőségi jelölés felé: 1790: „Még a *kurutzvilágban* vagy annál is szakállasabb időben hívségtelen leve férjéhez egy Prókátorné” (Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid anekdoták 2 : 223). Viszont az eredendő képzet már teljesen elhomályosult a következő kijelentésben: 1790: „elég dolgok vólt az írónak a Haza fő-dolgaival, a sok nyughatatlan *kurucz-világgal*, változásokkal, hadakkal” (uo. 2 : 5). Ez a jelentés honosodott meg a népnyelvben is: 'nyomorúságos világ', 'nyomorúságos idő', 'veszedelmes idő' (MTsz. 1 : 1255; vö. Zolnai Béla: Nyelvtud. Ért. 38 : 203).

Utóbb a kifejezés a francia forradalom jelenségeihez kötődik, s beilleszkedik a *revolució*-t helyettesítő magyar stíluselemek közé: 1791: „Párisban is újra kezdett zenebonáskodni a' Nép Augusztusnak 25-dikére, melly a' Király neve napja vólt — *kuruz világott* (!) jövendöltek” (Hadi s Más Nevezetes Történetek 2 : 340).

Opera. A szónak két alapjelentése van: 1. 'dalmű'; 2. 'operaház' (vö. ÉrtSz.). Karinthy Ferenc szavunkat mindkét jelentésben csak szótári forráshelyről idézi: 1. 'dalmű' jelentésben 1838-ból említi a Tzs. alapján; 2. 'operaház' jelentésű előfordulását pedig Kelemen Béla szótára nyomán veszi számba (MNY. 43 : 182). A kifejezés e kései előfordulásait maga Karinthy is feltűnőnek tartja, számít régebbi adatok felbukkanására, amint hogy zenei művelődési múltunk mozzanatai valóban szükségszerűen feltételezik a szó korábbi jelentkezését. A XVIII. században a Pozsonyban, Kismartonban működő operatársulatok a főnemesi igényt elégítették ki, a század végén Budán előadott első magyar daljáték már a polgári rétegben tudatosítja az 'opera' fogalmát (Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve² 38). Ennek a folyamatnak felel meg, és vele mintegy párhuzamos az *opera* szó feltűnése nyelvünkben. Bothlen Miklós önéletrajzi visszaemlékezésében a XVII. századközépi Velence világát villantja fel: 1708–10: „Ami kíváltképen valót láttam: ... 6. Comediák vagy *operák*” (Önéletrása 1955. 1 : 209). Hazai jelenségekre utal Széchényi György, amidőn az Esterházyak kismartoni kastélyának zenei életét távolról érinti: 1716: „az kismartoni nagy companiában hiszem inkább elmeneteleket, ... ifjú János uram is, úgy az prágui asszony is ott lesznek, s valami *operák* is lesznek, mire az hg és hgasszony sokakat invitált” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 594). Főúri társalgás témái elvenednek meg Orczy Lőrinc verssoraiiban: 1762/1787: „... jó a' szó 's megyen jeles Actorokra, | Onnan Bál házakra, és Comédiákra | Végre *Operára*...” (Költeményes holmi 103). A századfordulóra szinte köznyelvivé válik a szó: 1790: „Verseket tsinála. . . a víg *Operákban* éneklő fejérnépek ellen” (Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid anekdoták 2 : 36); „Egy ifjú . . . az *Operának* elkezdése előtt. . . a felső ülésekbe kandikált” (uo. 2 : 140); 1793: „Pikkó Hertzeg és Jutka Perzsi. Szomorú víg *opera*, két felvonásban. Német nyelvből Magyarra alkalmaztatott S. A. Úr által Pest, 1793” (az első magyar daljáték szövegkönyve); 1793: „mondj egy Áriát ama híres nagy Sándor *Operájából*” (A Lantosok vagy-is A víg Nyomorúság 65); 1795/1962: „Az énekesjáték, avagy *Opera* Olly Drúma vers, mellyben a' Játsszószíni előállatással az Éneklés és Musika is egyesítettnek” (Földi János: A' Vers-írásról 89); 1804: „mort ki orchestrákat csinál templomokból, | . . . avvagy *operákat* egyházi dalokból, | okot ad. . . a' csúfolódásra” (Verseghy Ferenc: Rikóti Mátyás 11).

Szavunk metonimikus használatával ritkábban találkozunk. Faludi Ferencnél ugyan már előfordul az *operaház* kialakult összetétele: 1770/1771: „el-időzött napokon meg fog jelenni az *Opera & Comoediás házakban*” (NU. 137), de magának az *opera* szónak 'operák előadására épített színház' értelemben való használata csak elvétve fordul elő: 1788: „Azt gondoltam, hogy a' méltóságos Grófné, | . . . *Operán* első énekesné” (Gvadányi József: Peleskei nótárius 93); 1790: „Báró Croustillac jó barátival ebédelvén a' fogadóban, felkelnek az asztaltól alkalmas boros fővel, és indulnak az énekes játékba (*Opera*)”

(Andrád i. m. 2 : 148); „alig mene haza az *Operából*, gazolni és fenyegetni kezdi feleségét” (uo).

A fogalom körébe tartozó *operista* 'operaénekes' is ez idő tájt tűnik fel nyelvünkben. Gyalmos János csak az MLSz.-ből idézi (MNYTK. 31 : 7). Itt egy 1802-i kiadvány tartalmazza a szót; magyar szövegkörnyezet előbb jeleníti meg: 1768: „a dániai király... két *operista* leánynyal kerüli most az európai nevezetesebb udvarokat” (Halmágyi István naplója. Monfrók 38: 389).

Adataink alapján tehát *opera* szavunkat már a XVIII. századi műveltségszók között kell számon tartanunk.

Pudli. A *pudli* > *puli* eredetének kérdésében még nem hangzott el az utolsó szó. Loványi Gyula érveivel szemben (MNY. 39 : 28) Bárczi Géza további, új adatokon alapuló vizsgálatot kíván (uo. 139). Implom József a Loványitól hangoztatott feltevést, hogy a *pudli* Mária Terézia idejében került Magyarországra, a szó újabb előfordulásával ingatja meg: a *pudli* már 1728-ban előfordul egy szegedi boszorkányper tanúvallomásában (uo. 139). Szavunk valójában ennél is korábban jelentkezik nyelvünkben. Bethlen Miklós írja emlékiratában: 1708—10: „Az atyámtól külön ebem s pecérem nem volt addig, ... hanem egy pár igen szép és jó Armás és Talpas nevű agaram, vizslám, *pudlim*” (Önéletírása 1955. I : 230). Mint esetlegesen felhasználható adat megemlíthető, hogy a Florentina című protestáns iskoladramában a *pudli* szónak hangátvetéses (vagy sajtóhibás?) alakja fordul elő: 1770—1780-as évek: „Ejnye kutya szedte vette *puldi* piti | Né! a szegény Leányt mint becsteleníti” (Bernáth Lajos: RMK. 21 : 191).

Sváda. Fábíán Pál a latin *Suada* tulajdonnévből köznevesült magyar *sváda* szó használatáról a következőket jegyzi meg: „A *Sváda*, *sváda* szót mind tulajdonnévként, mind pedig köznévként elég széles körben használhatták magyar beszédbe szöve is, mégpedig... elég régóta.” Mivel azonban a szót nem vette fel a NySz., az Akadémiai Nagyszótár pedig csak a XIX. század elejétől kezdve követi nyomon a *sváda* életútját, a tanulmány szavunk első köznévi jelentésű előfordulását csak 1813-ból, a Mondolat szövegéből idézi (MNY. 53 : 428). Fábíán Pálnak a szó korábbi használatára utaló megjegyzését igazolja, s egyben a szó köznévi alkalmazását közel félévszázaddal előbből adatolja alábbi példamondatunk. Halmágyi István 1767. évi naplószerzője szerint Szebenben a hivatalokra jelölt egyházi személyeket a tanácsházban szokták megválasztani, mert nem volt köztük katolikus vallású. Később az udvar parancsára katolikusok is lehettek szenátorok. Választásuk a templomban történt. A katolikusok utóbb ez ellen tiltakoznak, azonos eljárást kívánnak. A protestáns consiliariusok „csodálják, olyan képtelen dolgot miért kérnek. Felvevő a püspök a maga nagy *svádája* szerint s beszélő, hogy jus patronatus pertinet ad integrum magistratum et communitatem...” (Monfrók 38 : 321). A napló a következő évben a püspök szónoki teljesítményét így fogalmazza meg: „én is azon opinion voltam, de a püspök nagy *oratoriájával* elrontá” (uo. 379).

Szélütés. O. Nagy Gábor a boszorkányhit nyelvi emlékeiről írt tanulmányában jogi, néprajzi, népnyelvi adatokkal bizonyítja, hogy a nép a szélben földöntúli erővel rendelkező személyek ártó, rontó hatását érzékelte, s elképzelésében a szél mintegy azonosult az emberfeletti lények, a boszorkányper idején a boszorkányok romlást hozó akarátával. Ez a szemlélet tükröződik a *megütötte a szél*, *szél érte* szólásokban (Nyr. 76 : 37).

O. Nagy Gábor szerint a *megüti a szél* szókapcsolat korábbi nyelvi alakulat, mint a *megüti a guta*. Ez utóbbi csak a XVIII. század végén engedte irodalmi szerephez az általa az írott nyelvből hosszú időn át kiszorított *megüti a szél*, *szélütés* kifejezéseket. A népnyelv használta a *megütötte a szél* szólást, „ha talán az irodalmi nyelv nem ismerte is

a 18. század végéig" (i. h. 37—8). Ennek a boszorkányok üzelmeihez tapadó képzetnek emlékét a XVIII. század korábbi éveiből való irodalmi lelőhelyek is őrzik: Beke Ödön egy Széchényi György leveleiből idézett példamondatban mutat rá arra, hogy a szolás irodalmi ismeretéről már 1723-ban vall ez a szerkezet: *szel[1]ete a gudának* (Nyr. 72 : 85, 76 : 42). De ennél az utalásnál határozottabb adatokkal is valószínűsíthetjük a *megütötte a szél* lassú térhódítását. Bethlen Miklós nyelvében a sűrűn előforduló *megütötte a guta* mellett felbukkan a *szél*-lel alkotott szolás is: 1708—10: Beldivel társalkodni nem mertem. . . Ezen a pénzvesztő rövid gyűlésen vagy hamar azután micsoda *szél ütötte* vagy *érte*, ő tudja" (Önéletírása 1955. 1 : 288). Halmágyi István naplójában is találkozunk a kifejezéssel: 1765: „midőn a thesaurarius onnét elment, 3 lovát az útban a *szél megütötte*" (Monfrók 38 : 199).

O. Nagy Gábor idézi a *szélütés* eddig ismert legkorábbi adatát (i. h. 37): Az összetétel előfordulásának éve: 1791 (Kovács Dezső: MNy. 9 : 91). A szót Pálóczi Horváth Ádám már előbb használta: 1789: „ha elég hosszú nyakam nem volna, attól félnék, hogy a' guta, vagy *szél ütés* háborgat" (Kaz. Lev. 1 : 465).

Tea. Csongor Barnabás a *tea* és *csája* párhuzamos átvételéről szóló cikkében a *tea* szó első ismert előfordulásának helyét Apor Péter Metamorphosis Transsylvaniae-jában jelölte meg: „(1720—30?): *thé*" (Pais-empl. 278). Bethlen Miklós szókincsében már előbb találkozunk a szóval, mégpedig eddig számba nem vett változatban: 1708—10: „ott estve én vacsora után hat vagy hét kis csésze *téét* ivám" (Önéletírása 1955. 2 : 11).

Csongor a *tea* szó jelentésanához közli a 'nem teából készült, ivásra használatos növényforrázat' jelentést is: „Nyelvünkben erre már 1759-ből van adat: NySz.: *herbatéj*" (uo. 279). E teaőzet nevének a NySz.-ban korábbról említett előfordulási éve pontosan: 1704: „Cave, Csukaladi és *herbaté* Bornál | Jobb volna, ha otthon jó magyar bort innál" (Palocsay György: Nay modi. Irod. Közl. 22 : 8; vö. NySz. 2 : 141); 1717: „*Herbathét*, badiant (így !) is küldöttem" (Apor Péter levelei. Monfrók 37 : 65); „*herbatét* is küldött s nádmézet" (uo. 72); 1718: „azon orvossággal él, az kivel ez előtt való nyavalyájában (az kitől meg is gyógyúlt) élt, úgy mint *herbatejel* (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 694); 1718: „Házi orvossággal mással nem subveniálhatok, az egy *herbateval* lacsáltathatom, avval enyhíti hurutját" (uo. 695); 1720: „Fogarasi uram az mandola olajat jovalotta, hogy azt vegyek be egy néhány cseppet *herbatejben*" (Apor Péter levelei i. h. 79); 1752: „egy ebéd egy tallér, . . . boron, seren, *herbathédn* kívül" (Halmágyi István naplója. Monfrók. 38 : 527).

Csongor Barnabás cikke a *thea* változat első adatát 1762-ből idézi. Halmágyi István naplójában már előbb feltűnik a szóalak: 1752: „mindjárt *theával*, kafféval, gyümölcsökkel. . . rakott asztalhoz ültünk" (Monfrók 38 : 472); 1752: „Praescribált erre nézve Segner uram valamely port és füvekből álló *theát*" (uo. 494). A példamondataink *herbatea* összetételeinek utótagjaiban jelentkező alakok is korábbiak, mint a Csongor-cikkben megjelölt egyik-másik változat első előfordulása. Így a *té* változatot ott az 1760., itt az 1704., a *thé* alakulatot ott az 1763., itt az 1717. évszám jelzi.

Zerge. Szavunk történetét Szilágyi Ferenc vizsgálta Csokonai költői szókincsének elemzése közben. Tanulmányában a NyÚSz. közölte első adat időpontját 1801-ről (Földi János Természethistóriája) 1792-re javítja (SzD²), s rögzíti a kifejezéshez kapcsolódó megoldatlan mozzanatokot, mindenekelőtt azt a kérdést, honnan vette Baróti Szabó Dávid a *zerge* szót (IrNyDolg. 89—90). Mivel szavunk már két emberöltővel előbb megjelenik Széchényi György leveleiben, lehetővé válik a következő válaszfeltevés: a *zerge* állatnév már a XVII—XVIII. század fordulóján ismert fogalmat jelöl az uralkodó osztály egy részének tudatában. Erre enged következtetni a *zerge* szóképi használata: 1722:

„[Berke Péter uram] vagy egyképen vagy másképen Pozsonyban megjelenik, fogadott s csaknem adoptált fia lévén az ifjabbik, (de az öregbik is nem lévén nála kivetett *zerge*) együtt elhozza magával” (Széchényi György levelei 1042). A képes kifejezés természetismereti tájékozottságra vall. A *zerge* „társas hajlamú állat”, csak az öreg bakok élnek magányosan (Brehm: Az állatok világa 1960. 4 : 326). Széchényi mondanivalója világos: az idősebb fiú sem különül el a családtól, ha történetesen nem jelenik is meg apjával a pozsonyi országyűlésen.

Zsámfutter. Szavunkkal legutóbb Bárczi Géza foglalkozott. Bálint Kelemen cikkére (Nyr. 27 : 33) utaló megállapításait így foglalhatnók össze: A francia *jean-foutre* 'hitvány, gyáva, pimasz' jelentésű kifejezés enyhe káromkodásként honosodott meg nyelvünkben, s legeredetibb formájában *zsámfutter* alakot öltött. Irodalmi változatai 1857 óta mutathatók ki, népnyelvi előfordulásai a szó jelentkezését a Dunántúlhoz kötik. Feltehető, hogy a napóleoni háborúk idején a Dunántúlon átvonuló vagy ott fogolyként élő francia katonák közvetíthették hozzánk (MNY. 48 : 202).

Jóval korábban idézhető példamondatunk módosítja e feltevéseket. Szászi János losonci tanár színjátékát, a „Didónak szomorú története” című iskoladramát 1792-ben vagy 1793-ban adták elő a losonci gimnázium növendékei. A drámában szereplő Satyra népies hangú tréfás közbeszólásokkal kíséri a vergiliusi történet fordulóit. Egy helyütt ekképp vigasztalja Didót: „Nem gavallérság így bánni a Dámával | Mert jó hogy odébb állt most a lóts árával | Csak így hidj a holmi gyüt ment Katonának | *Sámfutter* az, a' ki nem ura szavának” (Bernáth Lajos: RMK. 21 : 151). A szó tehát már a XVIII. század végén megvolt nyelvünkben, s valószínű, hogy a Rákóczi-szabadságharc éveiben kerülhetett hozzánk. Rákóczi seregében ugyanis Lengyelországból és Törökországból érkezett francia tisztek, mérnökök, menekültek szolgáltak, francia gránátoszázad állt a fejedelem közvetlen irányítása alatt, és a zsoldos csapatok között elfogott franciákból kiállított alakulatot is találunk (II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. 1951. 110, 133, 197 stb.): A kurucok hadmozdulatai az északkeleti és északnyugati országrészek között hullámanak, egységeik Borsod, Nógrád vármegyében szállnak téli táborba, Hont megyében vívják meg a romhányi csatát. Losonc közeli és távoli viszonyában tehát adva voltak a francia személyekkel való érintkezés feltételei. A szó itt ragadt a magyar tájon. De talán a dunántúli népnyelvbe is ez időben juthatott. Rákóczi említi, hogy Károlyi Sándor a dunántúli vidéken „bőven talált harcedzett és a maguk módján a török háborúkban vagy a franciák ellen, a Rajnánál, begyakorolt katonákra” (i. m. 79).

Idézetünk a *zsámfutter* szót káromkodó jelleg nélküli elsődleges tartalmában ragadja meg, mintegy feleletet adva a Bálint Kelemtől felvetett kérdésre: „érdekes lenne tudnunk: megvan-e eredeti francia jelentése is?”

Zsoldos Jenő

A cservágás. Egy meglehetősen ismeretlen munka menetét és annak szakmai kifejezéseit kívánom ismertetni. E munka a *cservágás* (*cserhántás*), más szóval *cserzőkéreg-termelés*. A cservágás szó első — személynévi — használatát 1522-ből ismerem (Mich. Cherwago Bodrog helységből, Szabó, Bács, Bodrog és Csongrád m. dézsmalajstr. 60). Más magyarázatot ad Kálmán B. (MNYj. VII, 37), de. vö., hogy Bodrog vidékén és a dunai mocsárerdőkben nincs cser (*Q. cerris* L.), hanem csak mocsártölgy (*Q. robur* L.), amely cserhántásra is szolgál. Ahhoz azonban, hogy a munka célját, a munka szükségességét láthassuk, és tisztában legyünk azzal, hogy a munka végeredményét mire használjuk fel, röviden meg kell ismerkednünk a cserzéssel.

Cserzésen értjük általánosságban a könnyen rothadásnak induló bőrnek egy kívánt tulajdonságokkal rendelkező, tartós terméké váló átalakítását. Ezt az átalakítást különböző cserzőanyagokkal érjük el. A cserzési munkákat a felhasznált cserzőanyagok eredete szerint felosztjuk növényi cserzésre, fehér vagy ásványi cserzésre, írha vagy zemes (zsir) cserzésre, mesterséges (szintetikus) cserzőanyagokkal végzett és egyéb cserzési módokra (formaldehid-, chinon-, halogéncserzés).

A továbbiakban csakis a növényi cserzéssel kapcsolatban használatos anyagokat ismertetem, de azok közül is csak azokat, amelyeket a magyarság jelenlegi vagy egykori hazájában használhatott, s amelyeknek a megszerzését cservágással oldotta meg. Az újabban megismert dél-európai és trópusi növényi cserzőanyagok ismertetésétől eltekintek.

A következőkben felsorolom a cserkéreg termelésére alkalmas növényeket, utánuk részben zárójelben közlöm alsó és felső értékhatárral megadva a szárított kéreg cserzőanyag-tartalmát. Ez egyúttal a megnevezett cserkéreg jelentőségét is jelzi. Rá kell mutatnom azonban arra, hogy a szükség (pl. Skandináviában, Észak-Oroszországban) az alacsonyabb cserzőanyag-tartalmú növényi cserkéreg felhasználását is szükségessé teszi.

A tölgyfajok (*Quercus robur*, *Q. petraea*) kérget mint az egyik legfontosabb cserkérget gyűjtik. (A tisztítatlan cserepes kéregnek 4–5%, a tisztítottnak 8–13%, a jó minőségű tükörkéregnek 15–20% cserzőanyag-tartalma van). A cserfa (*Q. cerris*) kérget tudomásom szerint csak Burgundiában használták ilyen célra (vö. a német burgundische Eiche '*Q. cerris*' névvel). A molyhos (*Q. pubescens*) és a magyar tölgy (*Q. farnetto*) cserkéregtermelésre alig jön számításba.

Nagy cserzőanyag-tartalma van az éger (*Alnus*) kérgének (16–22%). A nálunk és a Szovjetunióban honos fűzek (*Salix*) cserkérgé 6–19% cserzőanyagot tartalmaz, a Skandináviában és Észak-Oroszországban cserzésre használt nyírfák (*Betula*) pedig már csak 3–5%-kal rendelkezik.

A tűlevelűek közül a lucfenyő (*Picea excelsa*) 7–12%, a vörösfenyő (*Larix decidua*) 8–10%, a jegenyefenyő (*Abies alba*) 4–8% cserzőanyagot tartalmaz a száraz kéregben.

Most pedig rátérek arra, hogy mi vezetett arra a gondolatra, hogy a cservágásról és annak népi mesterségzavairól beszámoljak. Ennek szükségét akkor éreztem, amikor az ÉrtSz. *cser* 3. szócikkében magyarázatként azt olvastam, hogy a *cser* „A c s e r f a lehántolt kérge, héja, amelyből a nyers bőrök kikészítéséhez használatos cserlé készül.” Félreértés nem lehetett, mert előtte a cserfáról, a *Quercus cerris*-ről volt szó. Felkeltette érdeklődésemet, s a régebbi szótárakban is utánanézzve (CzF., Ballagi 1873.) hasonló, de nem ennyire a cserfára szűkített magyarázatot leltem.

Úgy látom, régi adósságuk a magyar szótáraknak, hogy tisztázzák a kérdést. A szóban forgó szakma ritkasága miatt szótárkészítőink és szövejtőlők figyelmét elkerülte a cservágásnak, a cserhántásnak, ennek a régen igen fontos bőrcserző anyagot termelő, ősi erdőgazdasági munkának a szókinése. Ez okozhatta, hogy főleg összetételek előtagjaként szereplő *cser* szavunkat (*cservágás*, *cserkéreg* stb.) a magyar nyelvbe jövevényként bekerült, azonos hangsorú *cser* 'cserfa; *Quercus cerris*' növénynévvel azonosították.¹

A *cser* 'cserfa; *Quercus cerris*' fajtát őseink a Kárpát-medencébe érkezésükkor ismerték meg. Kérget tudomásom szerint Burgundiában használták cserzési célra. Ez azonban egészen kivételes eset, mert ma sem igen használják sehol. Oka, hogy kérge igen korán, fiatalon cserepesedik (vö. a magyar *cserhajú* 'durva, ripacsos kergű' kifejezéssel CzF., Ballagi 1873., SzamSz., SzegSz.), és ekkor cersavtartalmát elveszíti. Fiatalon vékony törzse miatt kis felülete kevés kérget ad, termelése gazdaságtalan (Fekete Lajos: A tölgy

¹ Meggondolandó azonban, hogy a magyar nyelvterület igen nagy részén *cser*-nek hívja a nép a tölgyfát (is), nyilván azért, mert a *cser* és a tölgy olyan mértékben hasonlít egymáshoz, hogy ritka ember tud köztük különbséget tenni. (L. L.)

és tenyésztése. Bp., 1888. 41; Hassack, Karl: Lehrbuch d. Warenkunde. Wien, 1919. 270). A magyar „Budapesti fakereskedelmi szokványok” (Bp., 1927.) 142. §-a is kimondja, hogy tölgy-cserzőkéregként „A cserfa kérgének kivételével minden egyéb tölgyfa kérge szállítható.” A M. Népközt. Szabványai 43–58 sem ismeri.

Ezzel szemben rendszeres cserkéregtermelésre régen is, ma is elsősorban a kocsánytalan tölgy (*Q. petraea*) fiatal, 12–25 éves erdejét használták. Ezt rendszerint sarjeredetű állományként tartják fenn. A mocsártölgyet (növénytani nevén ’kocsányos tölgy; *Q. robur*’) elsősorban ott nevelik így, ahol a sík, ártéres területeken a *Quercus petraea* nem él meg.

A *cser* (*cserhaj*, *cserkéreg* — Komlóskán ez utóbbi néven) termelését a Zemplén megyei Makkoshotyka községbe való Dancs Ferenc, Gulyás András és Gulyás Ferenc (Mh.), valamint a közeli Komlóskára való Szemán Péter (K.) cservágók előadása alapján ismertetem, akik falujukban és a szomszédos Erdőbényén ma is termelnek csert. A következőkben dőlt szedéssel kiemelt szavakat adatközlőimtől jegyeztem fel.

A *cservágás* vagy *cserezés* (adatközlőim szerint ez utóbbi néven a munkát vezető erdészek nevezik) eljárása a következő. A 2–4 főből álló cservágó csapat (*parti*) a vezetővel (*partifűrer*) kimegy a cserkéreghántásra kijelölt fiatal *simatölgy* vagy *tölgyfa* (*Q. petraea*), esetleg *mocsártölgy* (*Q. robur*) állományba. Az ilyen fiatal, 10 év körüli tölgy-erdő neve — amelyet *cser* alá kívánnak *nevelni*, — *csernye* (< *cserje*), másképpen *slóg*^k (< *Schlag ’vágás’?). Ez határozottan a fiatal (rendszerint sarj-, s ezért bokros), cserkéregtermelésre használt tölgy- (*Q. petraea*, *Q. robur*) állomány neve. A *csernye* (~ *cserje*) tehát fiatal tölgy-(sarj)erdő. Erdőgazdasági kezelése abból áll, hogy többszöri ápolóvágással (3–5 évenként) a nem tölgy (pl. gyertyán stb.) fajú fákat eltávolítják belőle.

Ha a *csernye* a kellő kort, a 15–20 évet elérte, megkezdődik a tulajdonképpeni *cservágás*. Először végzik a *döntés*-t, majd a törzs *felgallyazása*, azaz a fa ágainak levágása következik. Utána a munkát vezető erdész *felhossztolja*, azaz a választékolásnak megfelelő méreteket a törzson kaccorral megjelöli. Ekkor a csapat tagjai nekilátnak az *összejárszelés*-nek. Ezeknek a munkaműveleteknek az elvégzése után kezdik a *csert vágni* (*nyúzni*, *hántani*); a munkát a *cserhántókéssel* végzik (ábráját l. A magyarság népr. 1 k: 333. lap 9. ábra). Az így megnyúzott fa neve *cserfa* (Mh., K.) vagy *hántottfa* (K.). Ez tehát nem más, mint csersavtartalmú kérgétől megfosztott tölgyfa ág- vagy törzsdarabja. A MNOSZ 43–58 szerint ennek *vargafa* a neve.

A lefejtett *cser*-t (*cserhaj*, *cserkéreg*) *pratálják*, azaz *telézsiba* (Mh.) vagy *piramitába* (Mh., K.) *rakják*. (Utóbbinak az erdélyi Szováta vidékén *csikó*, a Mecsekben *sír* a neve). Először két *ágasfá*-t (Mh., K.) szúrnak le egymástól 3–4 méterre. A két ágasfán átfektetik a *telézsí*- (Mh.) vagy *piramítarud*-at (Mh., K.). Ezt nevezik Komlóskán *piramita-alap*-nak. A vízszintes rúdhoz, háztetőszerűen támogatják *fehérjé*-vel befelé, *barnájá*-val kifelé a lehántott *cser*-t. Ez igen fontos művelet, mert az eső a *fehérjé*-ből gyorsan kioldja a cserzőanyagot. De ez nem elég, ezért eső ellen a *telézsí*-t — mint a háztetőt a *kupacserepek*-kel be kell fedni (K.: *be kell kúpolni* a gerincét) a *dudá*-val (K.: *kupás cserkéreg*). A *duda* úgy készül, hogy a törzset egy oldalon végighasítják, majd óvatosan egészben csőszerűen lehántják. Ezt fektetik rá a *piramita* gerincére. Az így elkészített *cser*-t azután napon szárítják. Tarvágásban *kétoldalas*, gyéritésben *jéloldalas piramita* (K.) készül. Ha közben másfajú fa is akad, pl. bükk, gyertyán stb., azt is kitermelik, és az erdész *hossztolja*. Az így kivágott és tűzifának feldolgozott fát *feketébe rakják* (Mh.), azaz kéreghántás nélkül úrméterbe *sarangolják*.

Ha fiatal *csernyé*-t vágnak, akkor az 1–5 centiméter átmérőjű és megadott hosszúságú tölgy (*Q. petraea*, *robur*) botfa neve *paprikafa* (Mh., K.). (A MNOSZ 43–58 is e néven ismeri.) Ennek kérgét cserkéregtermelés alkalmával — fejsze fokával fatönkön

történt megütogetés után — lehúzták. Az így termelt cserzőkéreg neve *paprikakéreg* (K.). Ez minőségben megfelel a kereskedelmi szokványokban I. o. tükörkéreg néven ismert választéknak. A *paprikáját* paprika, paradicsom csemete mellé karónak használják. Ma már ritkán termelik, mert drága, nem gazdaságos. A *paprikakéreg*-termeléshez mindig alacsonyabb *piramitát* készítenek, mert ez a gyengébb, lágyabb kéreg saját súlya alatt behajlana (K.).

A megszáradt *cserhaj*-at egy méter hosszú darabokból álló, kb. 25 kilogramm súlyú mindkét végén lágyvashuzallal lekötött kéregkötegbe rakják. Ennek neve *kéve* (Mh.).

Így történik ma is a *cser* (*cserhaj*, *cserkéreg*) termelése Erdőbénye, Makkoshotyka vidékén, amint azt az említett falvakból származó adatközlőim elmondották.

Szükségesnek tartom elmondani, hogy nevezettek a *Q. cerris*-t *csertölgy*-nek nevezték, s ez vidékükön alig fordul elő. E fajtát a Mecsekben ismerték meg, s csak azóta ismerik a *cser*, *cserfa* szavakat 'Q. cerris' értelemben.

Gyűjtésem nyomán látjuk egy népi mesterség szókinszét, amelynek használata ma csak szűk körre szorítkozik. Igen fontosnak tartom, hogy földrajzilag közeli helységek lakosainak a mesterségszavaiban is akad lényeges eltérés, jellelhet igen sokszor dolgoznak azonos munkahelyen.

Megismerve *csernye* (*cserje*) szavunknak egy ősi értelmét, földrajzi neveinknek ezzel a szóval alkotott csoportja is más értelmezést kap. Ennek kifejtése azonban meghaladja tanulmányom keretét.

Cándra, candura és flandura. A Nyr. 1962. évi 3. számában (30. l.) a *cándra*, *candura* tájszavunkra két adatot közöltem erdész szaknyelvünkéből, s ebből azt a következtetést vontam le, hogy jelentése nem 'fahulladék, — törmelék', hanem bizonyos méretű fenyőfűrészáru, fenyődeszka.

Most élőnyelvi adat jutott birtokomba, s ezt hasznosnak vélem közölni. A Tolna megyei Izmányból székely fuvarosok állítottak be kárászi fűrésztelepünkre, s az iránt érdeklődtek, hogy kaphatnak-e *flandurát*? Talán *candurát*? — kérdeztem, majd kimenve az árutérre, egyenesen a pengehulló, és fűrészhulladékot tartalmazó halomhoz vittek. A továbbiakban közölték, hogy a *candura* 'fenyődeszka', s amit venni akarnak, a fűrészhulladéknak a neve *flandura*. A székelyek tudták, hogy mindkét szó románul van, de ők ezt használták otthon is

Reuter Camillo

Kendrusz. Újságjaink többször hírt adtak a dunaújvárosi *Kendrusz* szocialista brigád eredményeiről. *Kendrusz* Ferenc brigádvezető neve nyilvánvalóan összefügg a szlavóniai Kórógyról közölt *Kindrusz* gúnynévvel (NéprÉrt. 12: 222; a falu mai névanyagában már nem él: Nyr. 82: 476 kk.). — A név bevonult az irodalomba is. Lauka Gusztáv „Rettenetes éj” című, 1847-ben megjelent elbeszélésében Gordon Habakuk kosarat kap Feliciától. Tánemulatságot tartanak, de Felicia ezen is kikosarazza Habakukot, és hol Libucz jogással, hol Quintli úrral, hol pedig *Kinrusz* főhadnaggyal táncol. Különféle bonyodalmak után azonban meggyőződik Gordon szerelméről és felesége lesz.

A Laukától a humoros hatás kedvéért adott nevek közt szereplő *Kinrusz* rávilágít a név eredetére, a német *Kienruß* 'fenyőkorom' szóra. A fehérre meszelt magyar házak alját szokták volt bemázolni vele, hogy az eső után felverődött sár ne látszódjék meg. A Szamosháton a fejfékat festették vele feketére. Oláh Gábor debreceni szóláshasonlatként közli: *Fekete, mint a bakacsín vagy kindruc* (NyF. 26: 36). Előfordul a *kindrusz* szó Móricz Zsigmond „Az Isten háta mögött” című regényében (Nyr. 73: 389) és megvan ugyanilyen

formában a rozsnyói szűcsök nyelvében (MNy. 37: 212), valamint a SzegSz.-ban is. Az utóbbi helyen Bálint Sándor megjegyzi, hogy van *kéruusz* alakja is. A SzamhSz.-ban a debrecenivel megegyező hangalakban kerül elénk: *kindruc*. A szóvégi *sz < c* változás nem szokatlan nyelvünkben. Fadrusz János vezetéknévének is volt *Fadruc* ejtése (vö. Malonyay Dezső: A magyar nép művészete 3: 33).

Mivel a *kindrusz* régen kereskedelmi cikk volt, azért feltehető, hogy — már tudni illik amennyiben nem eseménynév (pl. valakit bekentek vele, belelépett a kindrucos edénybe) — a fenyőkormot árusítók kapták e nevet.¹ A *Kendrusz* tehát újabb korban keletkezett m a g y a r vezetéknév, olyan, mint a XV. század végén és a XVI. század elején a Szaboles megyei Ajakon élő *Kámfor* család neve (ZichyOkm. 11: 95, 12: 348). Ez is kétségtől kívül magyar család, noha a vezetéknév alapjául szolgáló közszo idegen eredetű. Az alapul vett közszo eredeti vagy jövevény volta ugyanis a vezetéknév származása szempontjából közömbös. A *Kendrusz* névben az első szótag *e* hangja és a közbeékelődött *d* a vezetéknév magyar eredetét még jobban támogatja.

Mikesy Sándor

Még egyszer a Kóréh. Szegedi Péter a *Kóréh* személynevet a *góré*-ből származtatja (Nyr. 84: 111). Ezzel szemben annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogy a *Kórách*-ből ered, mivel a héber név legkorábbi átírásaiban (LXX, Vulgata) így szerepel (84: 482). Mikesy Sándor kétségbevonja igazamat és így érvel: „A *Kóréh* név nem származhat a *Kórách*-ből többrendbeli hangtani nehézségen kívül többrendbeli névtani szempontból sem. Mindenekelőtt ki kellene mutatni a *Kóréh* név *Kórá(c)h* változatát, de legalábbis valószínűsíteni magyarországi személynévi használatát” (86: 448–51).

Minthogy nem sorolja fel a többrendbeli hangtani nehézséget, így csak a névtani nehézségeket tudom eloszlatni. Ilyen családnév van. *Cora* szerepel a karaiták között (Mitt. z. Jüd. Volkskunde. XVII. 1914. 107); mint szerző — Giuliano Cora — a Congress Library katalógusában (The National Union Catalog. I. Washington, 1960. 1136) s Varesi Giulia Cora mint olasz könyv írója (Catalogo Generale della Libreria Italiana. I. Milano, 1957. 401). Megtalálható az 1963-i stockholmi telefonkönyvben is *Korach* alakban.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy Korach Mór, a Műszaki Egyetem Kossuth-díjas professzora, évekkel ezelőtt átadta nekem nagy gonddal összeállított kéziratot családfáját, amely mutatja, milyen nagy számmal éltek Korachok Magyarországon is. Az általa ismert első ős, Leopold Korach, Kluknón élt, onnan vándoroltak fiai Mindszentre, Sirokára, Miskolcra, Zakárfaluba, Szepesolasziba, Szepessümegre. Utódaik szokás szerint elszéledtek Magyarország és külföld legkülönbözőbb helyeire.

Visszatérünk a *Kóréh*-hoz (Endrén kívül van még ilyen nevű: Kóréh Ede Budapestben). Nem származhatik a *góré*-ből, különben hogyan kerül a szó végére a *h* betű, s hogyan kerülne külföldre e név oly sok viselője? Nem rendszeresen, csak találomra jegyeztem ki külföldi utamon a következőket: Amerikában Arthur C. *Core* (J. Cattell): Directory of American Scholars. New York, 1957. 152), Jesse Franklin *Core* és Lemley *Core* (Who's Who in America. XXXI. Chicago, 1960–61. 61). A cincinnati telefonkönyvben találtam Maurice *Core* nevét. A British Museumban a következő szerzők szerepelnek e néven: Donald Elmes *Core*, Giovanni *Core* és Thomas Hamilton *Core* (British Museum General Catalogue of Printed Books. XLIII. London, 1949. 81–82). Az 1962-i

¹ A *Rußmann* német vezetéknév korommal (fenyőkorommal) kereskedő embert jelent (vö. Bücher Karl: Die Berufe der Stadt Frankfurt a. M. im Mittelalter. Lipcse, 1914. 101).

londoni telefonkönyvben négy Core található. A párisi Bibliothèque Nationale-ban Charles Coré és François Coré művei vannak meg (Catalogue Général les livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. XXXII. Paris, 1929. 158–9).

Mindez talán az én feltevésem mellett bizonyít.

Scheiber Sándor

Kiegészítés a sörharang-hoz. A Nyelvőrben (87 : 266) adott magyarázat helyes, a *sörharang* valóban a német *Bierglocke* tükörszava. Mindössze azt kívánom megjegyezni, hogy ezt az „ismeretlen szó”-t Mikszáth is használja — igaz, hogy németül — és meg is magyarázza A fekete város című regényében: „— Ah! A Bierglocke!* Milyen hamar. Hogy elsiet az idő.” „A kis kotnyeles Bierglocke hangja kilenc órát jelent. Záróra Lőcsén, amikor a kocsmákat, sörméréseket elhagyni kötelesek a vendégek. A Bierglocke csilingelése után italt már csak haza lehet vitetni, de azt is csak a második csengetésig...” (1 : 149). Az idézett helyhez * (csillag) alatt hozzáfűzött lapalji jegyzetben ezt találjuk: „Szó szerint »sörharang« ; a régi német városokban a zárórát jelző esti harangszó.”

Ez a szóban forgó *sörharang* tükörszó bántja nyelvérzékünket, szívesebben látnánk *sörösharang* alakban. Bevilacqua Borsodi Béla csakugyan ilyen formában ismerteti A serivási szokások című munkájában: „Ballai Károly is közölte a régi magyar vendégfogadósokról szóló munkájában a *seresharang* intézményét (én emeltem ki. P. J.). Eszerint minden városban, így Pozsonyban is, a középkorban a városi plébániatemplom volt egy kis harang, melynek éles szava a régi időkben a vendégfogadók és korcsmák záró óráját jelezte. Így például okleveles nyomok vannak a pozsonyi, budai és a győri seresharang intézményéről, még az 1700-as évek elejéről is. Nürnberg városában máig is este hét órakor meghúzzák az összes templomok seresharangjait. Az egyik ottani seresharang neve máig »Zum Bierglocklein«” (A magyar vendéglátóipar története. Szerk. Ballai Károly. Bp. 1943. 1 : 158).

A *sörösharang* éppenolyan magyarosan hangzik, mint a *söröskocsi*, *söröshordó*, *söröskancsó*, *söröskorsó*, *söröspohár* stb., de ezt nem mondhatjuk a *sörharang*-ra, amely ugyanolyan magyartalan, mint a *sörhordó*, *sörkorsó*, *sörkancsó*, *sörkocsi* stb. Folyóiratunkban már az 1900-as évek elején megrótták az akkortájt divatba jött *sörkorsó* meg *sörkocsi* összetételeket. Nagy József szellemes írását ide is iktatjuk a Nyelvőr 31. évfolyamából (459): „Íme a legújabb sütetű összetétel! ... Hajdanában a magyar ember *boros* pohárból ivott bort, *vizes* pohárból bor híján vizet, újabban *sörös* kancsókból sört, sőt a *pálinkás* butykost se vágta éppen földhöz, a magyar gazdasszonynak pedig *tejes* fazekai és *befőlt* üvegei voltak. Attila fakupája fából volt, az üvegpohár üvegből, az aranyserleg aranyból készült, ennél fogva a *sörkorsót* sörből csinálják...” — Horger Antal egy Fiók Károllyal folytatott vitájában többek között így ír (Nyr. 33 : 491): „... *boros* hordó van-e jobban mondva magyarul vagy *borhordó*, *sörös* kocsi-e vagy *sörkocsi*... aki magyar nyelvészeti kérdések fejtegetésére is erőt érez magában, tudhatná, hogy ezek csak némely mult századi német—magyar szótárban kísértének. Az élő magyar nyelvben sohase volt, és ma sincsen se *borhordó*, se *sörkocsi*, csak *boros* hordó meg *sörös* kocsi...”

Befejezésül ennyit: nyelvünk a jelzős összetételekben különbséget tesz aközött, hogy a jelzett szó miből készül, vagy hogy mi célra szolgál, vagyis: *faláda* = fából készült láda, *fásláda* = láda, mely fa tartására szolgál. Az első esetben az összetétel előtagja főnév, az utóbbiban pedig melléknév. Meglehetősen elterjedt azonban ma már a német mintára készült *káposztakocsa*, *személláda*, *könyvespolc* stb. is a magyaros *káposztáskocsa*, *szemetesláda*, *könyvespolc* stb. helyett. Mindamellet bizonyos megütközést kelt bennünk a *sörharang* a *sörösharang* helyett.

Prohászka János

Nyitány. Az igetöböl *-any, -ány* képzővel előállított főnévi alakok — mint köztudomású — hemzsegek a nyelvújításban. Jó részüket kivetette a nyelvérzék (*virány* stb.), de néhányuk jobb híján fennmaradt (*higany* stb.). A zenei 'uvertúr' magyarítva könnyen lehetett volna *megnyitó* vagy *bevezető*. De tudós zenészeink egyértelmű szakszóra törekedtek. Mégpedig abban az időben, amikor a nemzetközi nevektől eltérő hazai megjelölés minden tudományágban a hazafiasság jelének számított. Ezek a magyarföldi muzsikuskok jórészt német anyanyelvűek lévén, kevésbé visolyogtak az idegenszerű hangzástól, mint irodalmi ortológusaink. Ne feledjük, hogy operai (filharmonikus) zenekarunk hivatalos nyelve 1914-ig német maradt! S ha tösgyökeres magyarságú nyelvészek *talány*-ról, *éleny*-ről beszélhettek, miért ne szánta volna rá magát a zenei nyelvújító a *nyitány*-ra? ! Hangzása sem volt szokatlan (*bárány, márvány*).

Molnár Antal

Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Budapest, 1963.

Akadémiai Kiadó. 186 lap

Az utóbbi évtizedben a magyar nyelvtudományban — többek között — a történeti nyelvjáráskutatás is fellendült. Különösen a XVI. század második fele vonzza a kutatókat. Ez érthető, hisz ez a korszak sorsdöntő mind a magyar nyelvjárások, mind pedig a magyar irodalmi nyelv történetére. Ebből a korszakból már kellő mennyiségű személyhez és helyhez köthető forrás áll a kutatók rendelkezésére, amelyek alapján fontos megállapítások vonhatók le a nyelvjárások alakulására. Deme László „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” (Bp., 1959.), Papp László „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” (Bp., 1959.) és „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” (Bp., 1961.) című könyvei, valamint több idevágó tanulmány után most ismét értékes kötettel gyarapodott az e korszakról szóló nyelvészeti irodalom. A könyv főbb eredményei francia nyelven az *Acta Linguistica*-ban „Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique” címen már korábban megjelentek (12 : 67—94).

Papp László ebben a könyvében a keleti 4-zés XVI. századi földrajzi elterjedtségével, valamint az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeiből való fokozatos kiszorulásával foglalkozik. Vizsgálata alapjául saját levéltári kutatásai során gyűjtött 400 XVI. századból származó különféle irat szolgált, amelyeknek együttes terjedelme 230 000 szótag.

A szerző az 4-zés problémáinak tisztázása mellett új módszer kidolgozását és alkalmazását is célul tűzte ki. A különféle források adatainak egymással való összevetésére eddig már felhasználták a mai nyelvjárások adatainak egybevetésére Deme által kidolgozott módszert (vö. *NyelvtudÉrt.* 3. sz.). Erre a célra Papp László is ajánlott már egy feldolgozási lehetőséget, az úgynevezett „kérdőíves” módszert (vö. *Pais-empl.* 466—72), ebben a művében pedig elsőnek alkalmazza a statisztikai módszert a nyelvjárástörténeti kutatásban.

A szerző helyesen mutat rá arra, hogy a többi nyelvvizsgálati módszerekhez hasonlóan a matematikai módszerek sem oldanak meg minden problémát, de alkalmazásukkal a munka eredményesebb lehet. Módszere a „type-token” viszony vizsgálatának a tárgyhoz mérten módosított változata (11). Szerinte az egyszerű százalékszámítás csak akkor volna kielégítő, ha a feldolgozott szövegek nagy terjedelműek volnának, viszont az ő forrásai néhány sor vagy legfeljebb néhány lap terjedelműek. Ezért kétféle statisztika elkészítését tartja szükségesnek: 1. ki kell számítani és százalékban kifejezni a vizsgált jelenség körébe tartozó példák és ellenpéldák abszolút számát és arányát, 2. meg kell állapítani, hogy az előfordulást hány különféle jel (morféma) adja, és hogy a jelek hogyan oszlanak meg a példák és ellenpéldák között szám szerint és százalékosan. Ez a kétféle statisztika azért szükséges, mert más a százalékos arány akkor, ha az összes szótagszámmal viszonyítva állapítják meg a jelenség mértékét, és más akkor, ha jelekre vonatkoztatva teszik ugyanezt. A szerző ezt példán is bizonyítja (vö. 12).

Papp László a 400 iratból kiírta azokat a szóalakokat, amelyekben *i*-zés lehetséges volt. Az általa megvizsgált morfémák mindegyikének van *i*-ző alakja vagy a XVI. században, vagy az általa ismert hosszúpályi nyelvjárásban. A zárt *i*-zésre összesen 11 472 adatot gyűjtött össze, amely az egész terjedelemez képest 4,99%. Az adatok csoportosítását és a statisztikákat teljes adatgyűjtésen végezte el. Az *i*-ző morfémákkal kapcsolatosan azt is megállapította, hogy hány iratban hányszor fordulnak elő. Az adatokat számlálással kapta meg. A számszerű összefüggések általánosítását és képletben való kifejezését későbbi feladatnak tekinti, bár nem hiszi, hogy egy ilyen képlet fölöslegessé tenné hasonló vizsgálatok alkalmával a számlálást (vö. 13).

A szerző itt alkalmazott módszerével kapcsolatosan rámutat arra, hogy munkájának fő eredményei valószínűleg a statisztikai módszer alkalmazása nélkül is ugyanazok lettek volna. Helyesen állapítja meg azonban, hogy a kutató a számok segítségével reálisabb eredményt kap, s ha „csak egy árnyalattal is igazabb képet kapunk bármilyen nyelvi jelenségről a statisztikázás alapján, már megéri a többletmunkát” (177–8).

Az *i*-zés tárgyalása három részre oszlik: az *i*-zés belső nyelvi kérdései (19–41), az *i*-zés földrajzi kérdései (45–150) és az *i*-zés társadalmi kérdései (153–74). Az *i*-zés belső nyelvi kérdései című részben Papp bemutatja az adatokat szám szerint. Itt olvashatjuk, hogy az egyes morfémák melyik iratban hányszor és milyen formában (*i*-ző vagy *i*-zű) találhatók meg (20–33). Az adatok kategorizálásában lényegében Deme Lászlót követi (Nyelvatlaszunk 201), de az elnevezésekben eltér tőle. A következő csoportokat különbözteti meg: 1. zárt *i*-zés a tömorféma első szótagjában, 2. zárt *i*-zés a tömorféma nem első szótagjában, 3. zárt *i*-zés szuffixumok előtt, a) a *béke* ~ *békét* típus és b) a *keze* ~ *kezét* típus), 4. zárt *i*-zés szuffixumokban.

Papp László szerint, hogy egy-egy szöveg milyen mértékben *i*-ző, attól is függ, hogy milyen gyakoriak az *i*-ző morfémák. Az egyes morfémák azonban nem egyenlő arányban fordulnak elő, ezért értékelésükhöz átlagszámok megállapítása szükséges, s a tüzetesebb vizsgálatba csak azokat a morfémákat kell bevonni, amelyek az átlagnál többször fordulnak elő. Az átlagszámot a következő formula segítségével kapta:

$$\frac{x_1 + x_2 + \dots + x_{n-1} + x_n}{n} \text{ iratban } \frac{y_1 + y_2 + \dots + y_{n-1} + y_n}{n} \text{ adat.}$$

Ebben a képletben x = az az irat, amelyben előfordul *i*-zés, y = *i*-ző adat, n = az *i*-zés egyes kategóriába tartozó morfémák száma. A csak néhány iratban egy-két alkalommal előforduló adatot ebben a vizsgálatban figyelmen kívül hagyta a szerző (34). Az *i*-zés egyes csoportjainak statisztikai adatai is azt mutatják, amit már eddig is tapasztaltak, hogy ezt a jelenséget nem lehet merev szabályba foglalni. „Etimológiailag vagy alaktanilag azonos morfémák sem viselkednek egyöntetűen” (36). Papp László az adatok alapján megállapította, hogy az *i*-zés az általa vizsgált korban a *keze* : *kezét* ~ *kezít* típusban a legerősebb, de az ide tartozó szóalakok sem mutatnak egységes képet (uo.).

A szerző elkészíti mind a szótagszám szerinti, mind a jelek szerinti statisztikát, s a kapott adatok alapján a 400 szöveget hat csoportba sorolja (37). A szótagszám szerinti *i*-zést a „message” *i*-zésének, a jelek szerinti *i*-zést a „code” *i*-zésének nevezi. A százalékszámokat szimbólumokkal fejezi ki: $+m$ = a szótagszám szerinti *i*-zés adatainak százalékszám; $+c$ = a csak *i*-ző alakokban előforduló jelek százalékszám; $-m$ = a szótagszám szerinti *i*-zés ellenpéldáinak százalékszám; $-c$ = a csak *i*-ző formában előforduló jelek százalékszám; a diftongusos előfordulást pedig D_m - és D_c -vel jelöli. Bemutatja a vizsgált iratok szótagszám szerinti és jelekre vonatkoztatott *i*-zésének összefüggéseit. Ezek az összefüggések támpontot nyújtanak a jelenség földrajzi és társadalmi kérdéseinek tisztázásához (38–9).

A 400 irat, amelynek alapján Papp László az *i*-zés kérdéseit vizsgálta, mintegy 150 „kutatópontról” való. Az *i*-zés központi területein kívül a csatlakozó területeket

is bevonta a kutatásba. Az iratokat keltezésük helye, valamint leíróik lakóhelye alapján kapcsolta az egyes helységekhez. Igyekezett az arányok megtartására, amennyiben ezt a források megengedték (45). Sorba veszi az egyes helységekhez tartozó iratokat, de nem teljes egészükben teszi közzé őket, hanem közöl rövid regestát, közli az irat dátumát, valamint levéltári helyét, majd megadja a zárt *i*-zés lehetőségeinek szótagszámát, továbbá azt, hogy hány különböző jel előfordulása adja ezt a számot, végül betűhíven megtaláljuk az iratban előforduló *i*-ző, diftongusos és az *é*-ző alakokat egyaránt (45–143).

A szerző az *i*-zés mértékének kifejezésére igen találóan a *—c* értéket, vagyis a jelekre vonatkoztatott statisztikában szereplő ellenpéldák százalékszámát veszi alapul. A kérdéses irat annál *i*-zőbb, minél kisebb a *—c* számértéke (vö. 145). Ezen az alapon az iratokat öt csoportba sorolja. A megvizsgált anyag szerint a XVI. századi keleti *i*-zésnek két góca lehetett, egy kisebb és egy nagyobb. A kisebb *i*-ző terület a Kraszna felső folyásának vidékén volt a nagyobb, „a fő *i*-ző terület” pedig „délen a Szamos, illetőleg a Szatmárt Ecseddel összekötő vonal, nyugaton Ecsedtől kezdve a Kraszna és a Tisza melléke, északon a Latorca, keleten a Szinérváralján és Vereckén át húzható egyenes határolja”. Nagyon érdekes, hogy az adatok tanúsága szerint a XVI. században Hajdú-Bihar, Békés és Szolnok megye még nem volt *i*-ző (148).

Az *ie* földrajzi problémáit a szerző nem tudja tisztázni, mert kevés adata van. Csak tizenegy adat tartalmaz diftongusos formákat (40), de ez is megoszlik az *ie* és az *ei* kettőshangzó között. A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy az *ie* diftongus Ung megye déli és Szabolcs megye északi részén élt a XVI. században. A kérdés tisztázását a további kutatásoktól várja a szerző (149–50). Természetesen a kutató itt nehéz feladat előtt áll, mert a szóban forgó hang ma élő változatát, még — egy időben — nyelvész körökben is monoftongusnak tartották (vö. 40). Kérdés, hogy a XVI. századi források lejegyzői el tudták-e különíteni az *é*-től vagy az *i*-től ezt a kettőshangzót. De ha felismerték is a különbséget, szükségesnek látták-e, hogy ezt írásban is kifejezésre juttassák? Véleményünk szerint a XVI. század végi iratok *i*-s és *é*-s jelölése mögött esetleg feltételezhető a diftongusos ejtémód. Az olyan iratokban ez kétségtelennek látszik, amelyekben váltokozva vannak *i*-s, *é*-s, valamint diftongusos adatok (vö. 276. számú irat), de elképzelhető olyanokban is, amelyekben egyáltalán nincs kettőshangzóra utaló jelölés.

Az *i*-zés társadalmi kérdéseivel kapcsolatban a szerző megvizsgálja, hogy mi az oka annak, hogy ugyanarról a helyről származó emlékekben az *i*-zés eltérő mértékben jelentkezik (153–67). Az adatok alapján 38 „kutatóponton” tapasztalható ez a jelenség. Papp László korábbi munkáiban többször használta magyarázatként azt a feltevést, hogy az *i*-ző anyanyelvjárású emberek főképpen a XVI. század végén műveltségüktől, társadalmi helyzetüktől függően igyekeztek kerülni írásukban az *i*-ző alakokat (vö. Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában). Ebben a művében bebizonyította, hogy korábbi feltevése helyes volt. Iratai között vannak olyanok több család részéről is, amelyek az apától, a fiútól és az unokától maradtak fenn. Az apa, a fiú és az unoka nem ugyanazt a nyelvhasználati formát használja, az eltérés pedig az *i*-zés visszaszorulásában jelentkezik. Ez kétségtelenül az írott nyelvi norma hatásával magyarázható. Helyesen állapítja meg, hogy „A század közepe tájától — esetleg korábbi időtől — kezdve a század végéig, az irodalmon kívüli írott nyelvi norma nemcsak kialakul, hanem valóban normává, követendő, sőt követett példává is válik” (167). Az írott nyelvi norma hatásának tudható be az is, hogy erősen *i*-ző területről nem *i*-ző források maradtak fenn. Ezek az emlékek deákok vagy már az írott nyelvi normát követő nemeselek írásai (168–70).

Társadalmi tényezőknél a szerző az *i*-zés földrajzi terjedését. A kérdést azonban az ő anyaga alapján nem lehet vizsgálni. Úgy véli, hogy ezt az általános nyelvészeti szempontból is érdekes kérdést esetleg a XVII. és a XVIII. századi források alapján sikerül tisztázni (167).

A 400 irat közül 205-ben van $\acute{e} \sim i$ váltakozás. Ezekben ugyanaz a morféma $\acute{e}$ -zõ és i -zõ formában is elõfordul. A váltakozás szimbólumául Papp a $\pm c$ -t választotta, ezt az értéket az i -zés társadalmi mutatójának tekinti, ennek számszerû értéke ugyanis az i -zõ területen azt mutatja meg, hogy az i -zõ nyelvjárásuk milyen mértékben küszöbölték ki írásukból az i -zést (171–4).

Papp László könyve az i -zés fõbb kérdéseinek tisztázása mellett módszertani szempontból is igen tanulságos. Az általa alkalmazott statisztikai módszer természetesen nemcsak az i -zés, hanem más jelenségek vizsgálatára is megfelelõ. Más kérdés az, hogy napjainkban gazdaságos-e ez a módszer. A szerzõ nagyon jól tudja, hogy nem az, de ha a kutatóknak majd elektronikus számológép áll rendelkezésükre, akkor nyilván szélesebb körökben fognak élni a statisztikai módszer adta lehetőségekkel (178). Addig azonban valószínűleg kevesen vállalják azt a fárasztó munkatöbbletet, amelyet Papp László a kísérletezés során elvégzett. Még megemlíthjük, hogy a kötet igen gondos munka, s igen hálátlan feladatot jelentene benne még csak sajtóhibát is keresni. Méltán nyerte el a Magyar Tudományos Akadémia 1961. évi pályázatán az elsõ díjat.

Jakab László

Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 37. sz. 1963. 67 lap

Vannak, akik azt vallják, hogy a tudományok határkérdései a legerdekesebbek, pontosabban: a tudományok határsávjának senkiföldjén sarjadó s ide is, oda is átnyúló témák, újabban használatos kifejezéssel: a „komplex problémák”. Fónagy újabb munkái mindenesetre megerősítik ezt a vélekedést. Szorosan vett szaktudományából, a fonetikából kiindulva, különféle irányokba tett fölfedező utakat: a stilsztika, a költői nyelv, az információelmélet felé, s mindenütt új területeket sikerült föltárnia vagy legalábbis vázlatosan föltérképeznie (A költői nyelv hangtanából. Irodalomtörténeti Füzetek. 23. sz.; A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. 62 : 73; A stílus hírértéke. Általános nyelvészeti tanulmányok 1 : 91).

„A metafora a fonetikai műnyelvben” című értekezése nyilván kiegészítése a költői nyelv hangtanáról írt könyvének, annak egyik fejezetéből mint csirából sarjadt ki (Metaforásdi gyerekekkel és felnőttekkel 33–7). Alcíme szerint: Adatok a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez. Lényegében azt az érdekes jelenséget vizsgálja, hogy a beszédhangokat a különféle érzékterületekről vett metaforikus, pontosabban: színesztétikus jelzőkkel jellemezzük, tesszük érzékletessé, szemléletessé. Ezek a metaforák egészen régiek, ősiak; a mindennapi beszédben, a köznyelvben születtek meg, egyéni változatokkal gazdagodtak az irodalom nyelvében, és végül fonetikai műszóként, szakkifejezésként is meghonosodtak. E folyamat valóban érdekes és jellemző módon szemlélteti az emberi gondolkodás általános lélektani törvényeit és a tudományos terminológia kifejlődését.

Fejtegetéseit Fónagy imponálóan gazdag anyaggyűjtésre alapozza. Erről tanúskodik a bőséges jegyzetanyag és a kis terjedelmű munkához viszonyítva hatalmas forrásjegyzék. Az európai és az amerikai fonetikai irodalmon kívül feldolgozott arab, kínai, japán, mongol forrásokat is, „exotikus” példákat is elemez, hogy Európa-központiségű és ezért elfogulttá szűkült szemléletünket minél egyetemesebbé tágítsa.

A grammatikusok és a fonetikusok hangjellemzéseinak és elnevezéseinek felsorakoztatásával nemcsak a szemléletmód történeti alakulása bontakozik ki előttünk, hanem a nyelvek szerinti különbözőségek és egyezések képe is.

Az első fejezet a grammatikusok metaforáit veszi sorba, előbb a magánhangzókra (pl. *sötét* — *világos*, *éles* — *tompá*, *vékony* — *vastag*, *kemény* — *lágy* stb.), majd a mással-

hangzókra vonatkozóan (pl. *kemény* — *lágý, nyílt* — *zárt, folyékony, nedves* stb.), végül a prozodikus hangtulajdonságok (dallam, nyomaték, időtartam) metaforikus megnevezéseit (pl. *magas* — *mély, súlyos* stb.) tekinti át. A költői nyelv hangtanáról című munkájára utalva, itt csak jelzi Fónagy, hogy az irodalomban és a primitív nyelvekben található, valamint a gyermekekkel végzett játékos kísérletekből született metaforák milyen természetes egyezést mutatnak a tudomány megállapításaival és terminológiájával. (A hangoknak metafora jelölte jellege szerint haladó tárgyalás helyett talán jobb volna a terminológiának a fonetikai rendszerből kiinduló történeti áttekintése.)

Igen érdekes és tanulságos adatokat kapunk azonban így is az ókori és középkori grammatikusoknak a hangtörténet számára jelentős megfigyeléseiről és finom megkülönböztetéseiről, a jellemzések egyezésének vagy ingadozásának, eltérésének tanulságairól, a fonetikai terminológia kialakulásáról és előzményeiről.

A munka legfontosabb és legérdekesebb része az a fejezet, amely a hangok jellemzésére általánosan használt metaforák eredetét és értelmét világítja meg — nem szubjektív érzés alapján, hanem a fonetika tudományos módszereinek és eredményeinek segítségével.

Két fő forrása van a metaforáknak: a hang keltette a *k u s z t i k a i h a t á s* és a hang képzésével, vagyis a hangképző szervek működésével kapcsolatos *m o z g á s é l m é n y e k*. Fónagy a fonetikus tudásával és a képzelet megjelenítő erejével, ötletes elemző készséggel igyekszik föltárni a metaforák magyarázó okát. Nemcsak a néha egymásnak ellentmondó megnevezések, hanem a lehetséges magyarázó okok összeszövődő bonyolultsága miatt sem adhat minden esetre kielégítő magyarázatot. Gyakran meg kell elégednie szellemes föltevésekkel, amelyeknek bizonytalanságát, feltételeességét maga is jelzi egy-egy „talán”, „valószínűleg”, „esetleg”, „alighanem” óvatos lazításával.

Néha nehéz azt is megállapítani vagy eldönteni, hogy a két fő tényező közül melyiknek van nagyobb vagy lényeges szerepe a metafora létrejöttében. Igen érdekes és ötletes kísérletsort végeztek erre vonatkozólag, az ép hallásúak nyilatkozatainak ellenpróbájaként: süketen született és vak gyermekekkel is, akiket hallási érzetek és látási képzetek nem befolyásolnak. Bár az eredmények nem egyértelműek, igen tanulságos az a tény, hogy a süket gyermekek válaszai rámutattak a képzésmód nagy szerepére a metaforák keletkezésében, bár tudatunkban a hangjelenség az uralkodó. Igen jellemző az is, hogy a költői és a tudományos metaforák fő iránya a mozgás-, illetőleg tapintásélmények felé mutat. Az ember fejlődésének és a világgal való kapcsolatának legősibb emlékei tükröződnek ebben.

A tudománynak, a mi esetünkben a fonetikának metaforái voltaképpen kerülő úton közelítik meg a lényegét: rávilágítanak a még pontosan nem ismert, nem tisztázott, meg nem határozott fogalomra. A tudatosodást, a jelenségek elemzését az ösztönösség készíti elő a metaforák segítségével, amelyek mint ideiglenes állványzat segítik a tudományos fogalmi rendszer felépítését.

A négy ívbe sűrített érdekes tanulmány gazdag anyaga, sokoldalú, problémalátlató utalásai szinte ösztönöznek a további vizsgálatokra.

Kovalovszky Miklós

Bolgár írók az anyanyelvről. Szófia, 1963. „Tudomány és művészet” kiadó. 198 lap

1. Néhány hónappal ezelőtt egy karcsú, de komoly külsejű könyv jelent meg a szófiai könyvesboltok kirakatában, amely a „Bolgár írók az anyanyelvről” címet viselte. A bolgár nyelvet, ha nem is anyanyelveként, de nagyon szerető olvasó örömmel lapozott

bele a kötetbe, és nem csalódott: a legilletékesebbek, a bolgár szó ihletett mesterei, az írók és költők szólnak a könyv lapjain a bolgár nyelv és stílus kérdéseiről. A gyűjtemény körülbelül száz év anyagát öleli fel, helyet kapnak benne a bolgár irodalomnak olyan klasszikusai, mint Iván Vázov, Petko és Pencso Szlavejkov (apa és fia), Ljuben Karavelov, Fodor Vlazkov, a XX. századiak közül Anton Sztrasimirov, Pejo Javorov, Nikola Vapcarov, Elin Pelin, Jordan Javkov, az élő nagyok közül Dimitar Talev, Ljudmil Sztojanov, Georgi Karaszlavov, Dimitar Dimov stb.

Az idézetek hosszúsága változatos: egymondatos alkalmi megnyilvánulásoktól hosszabb írásokig, valóságos kis tanulmányokig terjed. A szerkesztők hat fejezetbe csoportosították az általuk kiválogatott idézetanyagot. Az előszóban megjegyzik, hogy nem törekedtek teljességre, nem közlik az összegyűjtött teljes anyagot, kihagyták egyrészt azokat a nyelvre, stílusra vonatkozó korai megjegyzéseket, amelyek a maguk idején még értékesek és érdekesek voltak, de már elvesztették aktualitásukat, másrészt azokat, amelyek az író művében más kérdésekkel olyan szorosan összefonódnak, hogy nem lehet őket kiszakítani a szövegből.

A fejezetek a következők: 1. A bolgár nyelv dicsőrete. Ez a fejezet külön érdekessége a gyűjteménynek. A bolgár nyelv szépségét éneklik meg benne a költők. A túlesorduló patriotizmus mellett van egy másik, nagyon is racionális vonásuk ezeknek a verseknek: rámutatnak — vagy inkább ráéreznek — a bolgár nyelvnek nemzetmegőrző szerepére, amelyet az 500 éves török rabság alatt játszott. 2. Népnyelv és irodalmi nyelv. 3. A műalkotás nyelve és stílusa, az író munkája a művészi nyelv kialakításában. Szerencsésebb lett volna „műalkotás” helyett „irodalmi mű”-vet mondani, hiszen a könyvben csak nyelvi-irodalmi tényekről van szó. 4. A tiszta, helyes és jó hangzású bolgár nyelvért. 5. Bolgár írók nyelvének és stílusának értékelése. 6. Néhány szóról és elnevezésről.

2. Ismertetésünkben nem követjük a felosztást, inkább csak néhány érdekesebb kérdést, problémát említünk meg.

A bolgár irodalmi és köznyelv tisztaságának és gazdagságának a kérdése jóformán valamennyi író és költőt foglalkoztatja. Legtöbbjük tagadja az idegenszavak létjogosultságát, helyettük inkább mesterségesen alkotott vagy a népnyelvből átvett szavakat ajánlanak. A bolgár irodalmi nyelv gazdagítására három utat-módot javasolnak: a) belső szóképzést a meglevő nyelvi elemek felhasználásával (ugyanakkor elítélik a nyakatekert, a bolgár nyelv szellemétől idegen szó-invalidusok sorozatgyártását), b) meríteni a népnyelv, a nyelvjárások kiapadhatatlan forrásából, c) meríteni a többi szláv nyelv szókincséből. (Egyidejűleg azonban hadat üzennek az 1878-i felszabadulás után mértéktelenül elburjánzott russzicizmusoknak. Ma már tudjuk, hogy ez átmeneti jelenség volt, a rengeteg russzicizmusból csak az maradt meg, amire valóban szükség volt, ami hiányt pótol, a többi — mint a divatszók általában — néhány évtized alatt kiavult, kipergett a bolgár nyelvből.) Ezek a nézetek a száz év folyamán lényegesen nem változtak, természetesen minden kor, minden stílusirányzat, sőt minden egyes író a maga sajátos igényeinek, problémáinak és elveinek megfelelően nyúlt az egyes kérdésekhez.

A stílusról szóló gondolatok és eszmefuttatások közül íme néhány érdekes: Elin Pelin egy hozzá intézett kérdésre válaszolva elmondja, hogy milyen hatások alatt formálódik az író egyéni stílusa. „Egyéni stílus nélkül nincs nagy író” — állapítja meg. Anton Sztrasimirov az egyes stílusrétegek megkülönböztetésére hívja fel a figyelmet és bepillantást enged írói alkotóműhelyébe. Ugyanezt teszi Javorov is, aki nem restelli megmutatni, hogyan javítgatta, csiszolgatta verseinek fogalmazványait. Mladen Iszajev költő a bolgár írók konferenciáján (1946.) mondott beszédében rámutatott arra a stílusváltozásra, amely a bolgár költészetben az utóbbi negyven év leforgása alatt végbement.

Szinte valamennyi író és költő szól a sablon, a kész nyelvi formák stílusgyilkoló veszedelméről. A sablonok óvatos elkerülésén kívül fontos tényezőnek tartják az alkotómunka során az írói fegyelmezettséget, a szűkszavúságot. Amikor saját és egymás műveit elemzik, írásaikból kitűnik az a nagyfokú tudatosság, amellyel ezek az írók és költők használták és használják anyanyelvüket. A romantikus, a szimbolista, a realista író vagy költő egyforma tudatossággal alkot és ítéli meg kortársa vagy előde művét.

Helyet kap a kötetben az íróknak a műfordításról és a színházról alkotott véleménye is. Emilijan Sztanev satirikus hangú karcolatban teszi csúffá a külföldimádatban szenvedő, anyanyelvét nem ismerő, sőt lenéző műfordítást, aki szolgain másolva az eredeti nyelv alak- és mondatát, fordításában nyelvi szörnyszülöttekkel „gazdagítja” a bolgár nyelvet. Nikolaj Liliev arról a nagy és megtisztelő feladatról szól, amely a színészekre hárul a szép bolgár beszéd kialakításában és elterjesztésében. Nem hallgatja el azonban a hibákat sem: az idegenszerű, éneklő intonációt, a nyelvjárásiasságot vagy hiperurbanizmusokat, amelyek egyes színészek beszédét jellemzik.

3. Különösen érdekes számunkra a bolgár íróknak és költőknek nemcsak az anyanyelvhez, hanem a nyelvészethez és a nyelvészekhez való viszonya. is. Ilyen szempontból első helyen kell említenünk Ivan Vazovot, akinek írásaiból kitűnik, hogy jól ismerte nyelvész kortársait és azoknak munkásságát. Meglepő az a tisztánlátás, amellyel azt tanácsolja nekik, hogy hagyják a jelentéktelen részletkérdésekkel foglalkozó meddő vitákat, saját fantáziájuk szülötteit helyettesítsék nyelvi tényekkel, forduljanak az „emberi gondolkodás e mozgékony kifejezője, a nyelv felé, amely a különböző szociális és történelmi viszonyok hatására állandóan újabb lépéseket tesz előre fejlődésének útján” (Vazov tanácsa abban az időben sajnos jogos volt). Elítéli a túlzásairól híres nyelvújítót, Bogorovot, és annak sokszor öncélú szófarigcsálásaival szembeállítja a bolgár lexikográfia atyjának, Najden Gerovnak munkásságát, aki a maga korában monumentális szótárának anyagát az irodalmi nyelven kívül a népnyelvből merítette. Vazov örömmel üdvözlí és türelmetlenül várja a szótár megjelenését.

Anton Sztrasimirov kortársával, Sztefan Mladenovval, a híres nyelvészprofesszorral polemizál, aki Sztrasimirov műveit elemezve elmarasztalta a nagy író. Válaszában Sztrasimirov nemcsak azt mondja el az íróknak és nyelvészeknek a nyelvhez való viszonyáról, amit Arany János olyan klasszikus tömörséggel fogalmazott meg, hanem az írói intuícióra és szabadságra való hivatkozás mellett olyan érveket hoz fel önmaga védelmére, amelyek egy tudományos igényű stilisztikai tanulmány mondattani fejezetét tehetnék. Sztrasimirov cikkének hangja éles, de nem sértő, s miközben a nyelvészprofesszorral stíluskérdésekről vitázik, nem a stilisztika ellen harcol, hanem azok ellen a művelői ellen, akik túlbuzgalmmal gúzsba akarják kötni az író kezét-lábát.

Sz. Daszkalov író meglepő filológiai felkészültséggel és hozzáértéssel kel védelmére egy olyan szónak, amelyet „a bolgár irodalmi nyelv szótára”-nak szerkesztői — szerinte helytelenül — török eredetűnek minősítettek. Daszkalov adatokkal és finom jelentés-tani megfigyelésekkel bizonyítja, hogy a népnyelvi eredetű szó bolgár.

Nikolaj Hajtov író elkéseredetten panaszkodik, hogyan akarják a szerkesztőségi lektorok kigyomlálni írásaiból a kifejező, szép, ízes népnyelvi szavakat. Példákkal bizonyítja igazát: az általa használt tájszók, amelyek új színeket, új árnyalatokat tudnának hozni a meglehetősen elszürkült irodalmi nyelvbe, egyáltalán nem érthetetlenek az olvasó számára, mint azt az öt nyelvrontással vádolók állítják. (Tegyük hozzá még a nem bolgár anyanyelvű olvasó is könnyűszerrel, első olvasásra „ránézett” a tájszók jelentésére, hangulatára.) Hajtov a nyelvrontás vádját visszafordítja a lektorokra, bebizonyítja, hogy történelmi és falusi témájú elbeszéléseiben, amikor egy-egy korhangulatot

vagy bizonyos helyet jellemző tájszót „kijavítanak” egy tipikusan mai, városi jellegű szóval, akkor a lektorok követnek el durva stílustörést, sokszor olyat, amelynek hatása a nevetségességig fajul.

A „Bolgár írók az anyanyelvről” című gyűjteményt méltatni — úgy véljük — nem kell. (Nem jelenti ez azt, hogy megtagadjuk az elismerést a kötet anyagának válogatóitól és összeállítóitól. Ezek név szerint: Vencse Popova, Hriszto Porvev és Konsztantin G. Popov.) Ez a könyv beszél önmagáért. A szerkesztők az ajánlásban ezt írják: „A gyűjtemény hasznos lesz nyelvészek, irodalmárok, írók, kulturális téren dolgozók, diákok és mindazok számára, akik érdeklődnek a nyelvi kérdések iránt.” Tegyük még hozzá a kissé száraz meghatározáshoz: ... és mindazok számára, akik szívükön viselik bolgár anyanyelvük ügyét.

Krállné Reményi Mária

A Nyelvőr postája

A -nál, -nél németes alkalmazása. Természettudományi értekezésekben, különösen cikkek, előadások címében gyakran találkozunk a következő fogalmazással:

„Rendellenességek a méheknél”; „Csonttuberkulózis az embernél”; „Fehérvirágúság a szegfűknél” stb. Ez a fogalmazás a német *bei* hatására keletkezett, a magyar nyelv szépségének rovására. A felsorolt címek magyarosan így hangzanak: „A méhek rendellenességei”; „Az ember csonttuberkulózisa”; „A szegfűk fehérvirágúsága” stb.

A -nál, -nél, bár német hatásra, annyira megszokottá vált, hogy alig tudunk tőle szabadulni. Azt, hogy a szegfűknél előfordul a fehérvirágúság, csaknem kifogástalannak érezzük, pedig magyarosan a *szegfűk között* vagy a *szegfűk sorában* fordul elő a fehérvirágúság. „A liliomfélénél hattagú virágtakaróval találkozunk” helyett sokkal magyarosabb, szebb azt írni, hogy a liliomféléknek hattagú virágtakarójuk van. „A veszettség az embernél is előfordul” németes fordulat, magyarosan: „A veszettség az emberek között is előfordul”, vagy „A veszettséget az ember is megkaphatja.” Kirívó eset, amikor a cikk címe a következő: „A haj a nőnél.” Helyesen: *A nő haja.*

Boros Ádám

Adatok a buli-hoz. Az Élet és Tudomány 1963. évi 1453. lapján dr. Kiss Lajos szellemesen elemzi a *buli* szó eredetét. Megfelelkezik azonban a szónak két — szerintem — igen fontos vonatkozásáról, melyek mai értelmezéséhez és elterjedéséhez nem kis mértékben járultak hozzá.

1. Az egyik vonatkozás a szállítmányozási szakmához vezet, ahol a *buli* szó eléggé régen, legalábbis tudomásom szerint több évtizede a szakma egyik — hivatalos iratokon is gyakran szereplő — műszava annak az elszállítandó egységnek az elnevezésére, mellyel ez a vállalkozási forma foglalkozik. Súlyra, terjedelemre és belső minőségre való tekintet nélkül *buli*-nak hívják azokat a darabokat, melyeket külön kell megfogni elszállítás közben. Tehát például huszonöt egy kötegbe kötött bergmanncső éppúgy „buli”, mint ahogyan egy csak szétszedve szállítható gép alkatrészei ugyanannyi bulit jelentenek. Az átadáskor ez ott fontos szerepet játszik. A szállítmányozó szakma mindig is szerette a nehéz, súlyos, tömör darabokat, a kényes árut, amelynek magas volt a fuvartétele. Ezek voltak a „jó bulik”, ahogyan már a szakmabeliek egymás között nevezték. Rossz bulinak számított viszont mindaz, amit terjedelmessége miatt nehéz volt szállítani, például üres bőröndök, gyermekkocsik stb.

2. Nem tudom, azért-e, mert egy időben a szállítmányozási szakmában igen sok kétes elem vezetett, üzletelt és dolgozott hazánkban, vagy éppen a szállítómunkások igen széles érintkezése miatt a budapesti alvilággal, a pesti tolvajnyelv, az alvilág argója még a második világháború előtt átvette a szót, főleg a *jó buli*, *rossz buli* jelzős használat-

ban. Betörés rajtaérés nélkül: „Jó *buli* volt.” „Hány *buli*d volt?” — kérdezte meg a nyomozó is az elfogott besurranó tolvajtól vagy zsebmetszőtől. Kihallgatás után társai azzal fogadták a cellában: „Na, elvitted ('elvállaltad, bevallottad') a *buli*t?” Az új börtönlakónak a cella lakói mindig ugyanazt a kérdést tették fel először: „Mi volt a *buli*?” S el kellett mesélnie az esetet, amiért idekerült.

Nagy Zoltán

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Joghurt. Vállay Károly Frigyes nyugalmazott okleveles közigazda Sztambulban jártakor hallotta és törökül olvasta is, hogy annak a bizonyos mesterségesen megalvasztott tejnek török nevét nem mondják, nem írják *h*-val, nálunk mégis nemcsak írják, hanem mondják is benne nagy erőlködve azt a *h*-t, így: *jog-hurt* (írásban néha még *y*-nal is látjuk: *yoghurt*) ; a *jogurt* írás- és ejtismódot ajánlja helyette.

Utánajártunk a dolognak, és igazat kell adnunk Önnek. Török szótárakban így látjuk: *yoğurt*, vagyis lágy (yumuşak) *g*-vel; ez a *ğ* pedig, mint a török nyelvtanok írják, magánhangzók között csaknem teljesen eltűnik, úgyhogy magyar fülnek efféleképpen hangzik a szó: *jourt*. A *h*-nak tehát semmi nyoma.

Ellenőrzésül kikértük kiváló turkológusunknak, Németh Gyula akadémikusnak a véleményét. Őszerinte is legjobban a *jourt* írásmód közelíti meg a török kiejtést, mindamellett ő sem idegenkedik a magyar *jogurt* írás- és ejtismódtól. Kifejtette, hogy a *jogurt* szó egy töröl fakad török eredetű *gyúr* igénnkel; a török *yoğurmak* jelentése: 'gyúrni, dagasztani'. A *jogurt* eszerint megfelel *gyurma*, *gyúrt* szavunknak. (A *gyúr* igét még a honfoglalás előtt vettük át valamely török nyelvből; vö. Bárczi Gézának Magyar szófejtő szótárával.)

Mint Ön is mondja, a *h*-s írásmód nyilván a németektől került hozzánk. Valóban, a Duden régebbi kiadásában így látjuk: *Joghurt*, 1960-ból való 15. kiadásában: *Joghurt* vagy *Yoghurt*. A lipcsei Bibliographisches Institut kiadásában megjelent Fremdwörterbuch (1954.) vaglyagosun három alakot is föltüntet: *Joghurt*, *Jogurt*, *Yoghurt*. Mindenik német munkának jelölése szerint így kell elválasztani: *Jo-ghurt*, *Yo-ghurt*. A Fremdwörterbuch még a kiejtését is megadja; ezt a következőképpen írhatjuk át köznyelvi helyesírásunk szerint: *jógurt*. A németek, az osztrákok valóban így ejtik, *h* nélkül, minálunk mégis a németes írásképp magyar kiejtése szerint többnyire külön hangoztatják a *g*-t meg a *h*-t: *jog-hurt*. Mind a Helyesírási tanácsadó szótár, mind A magyar nyelv értelmező szótára *joghurt*-ot ír, de egyik sem adja meg a szó elválasztásmódját; a *gh*-s írás miatt ez nehéz is volna, mert vagy helyeselni kellene a *g-h* különjeztését, s ehhez kellene igazítani az elválasztást, vagy a *jo-ghurt* elválasztásmódot kellene ajánlani, ennek láttán pedig méltán kérdezhetnénk, miért is írjuk a *h* betűt, hiszen ez az elválasztás azt jelentené, hogy nem ejtjük a *g* után a *h*-t. Amint nem ejtjük a *Faraghó*, *Némethy*, *Bartha*, *Wargha* családnévben sem (vö. A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 12. és 331. pontjával), épp ezért ezeket a neveket is így választjuk el a *t* és a *g* határán: *Fara-ghó*, *Néme-thy*, *Bar-tha*, *War-gha* (331. pont). Következésképpen a „régies” *joghurt* írásmód valósággal sugalmazza a *jog-hurt* ejtést. Véleményünk szerint már ezért is fölül kell majd vizsgálni a *joghurt* írásmódot; mert ha áttérünk a *jogurt* alakra, azzal az elválasztás módja is nyomban megoldódik. Talán *jourt*-ot mégsem kellene írunk, mert az teljes szakítás volna a hagyománnyal.

Mi is azt hisszük hát, kár ragaszkodnunk a *h*-s írásmódhoz, hisz rajtunk, a németeken és a hollandokon kívül más népek ritkán írják *h*-val ezt a szót (a holland helyesírás

szerint: *yoghurt*). A nagy jogurtkedvelő bolgárok sem írják *h*-val (nem is írhatják, nincs rá betűjük), sem az oroszok (a cirillbetűs írásképpnek ez a magyar forma felel meg: bolgár: *jogurt*; orosz: *jugurt* és *jugurt*). Az angolok így írják: *yogurt* (ritkán: *yoghourt*), a franciák: *yogourt* vagy *yaourt* (ritkán: *yoghourth*), a spanyolok: *yogurt*, a csehek, szlovákok: *jogurt* stb.

F. G.

Elnéz valakinek valamit; elnézést kér valakitől valamiért. Koppány Sándor lelkésznek a címül írt kifejezéseket illetően ezeket válaszolhatjuk:

A régi magyar nyelvben az *elnéz* valóban nem jelentett 'megbocsát'-félélt; ilyen értelme volt: 'figyel, szemlél, megnéz'. Új jelentése — úgy látszik — már a múlt században általánosan ismeretes volt. Czuczor—Fogarasiék szótárában (2. köt. 1864.) már első helyen adja ezt az értelmezését: „Valamely hibán, rendetlenségen, hiányon stb. fenn nem akad, elhallgatja, eltűri. *Kisebb vétségeket elnézni, nagyobbakat megfeddeni. Holmi gyarlóságokat el lehet nézni.*” Hasonlóképpen főnévi származékának, az *elnézés*-nek címszava alatt. Napjainkban is az egész magyar nyelvterületen járatos, legalábbis az ige, a 'megbocsát' jelentésű *elnéz*. Tájszótáraink is jól tükrözik ezt; a Szamosháti Szótár harmadikuk közli a 'megbocsát' jelentést, idézve az ismert népdalnak egyik sorát: „Nézzétek el ezt a csekély hibámat”, majd a következő példamondatot olvassuk ott (köznyelvre írjuk át): *Sokat elnéz neki az anyja*. Megtaláljuk az igét ebben a jelentésében az Ormánysági Szótár meg a Szegedi Szótár címszavai közt is; az utóbbiban a 'megbocsát' (*Sokat elnéz neki az ura*) jelentéshez odajegyzi a szótár szerkesztője, Bálint Sándor: Hasonlóan Dugonics Andrásnak 1803–1804-ben megjelent Jólánkájában (1. köt. 140).

Érdemes A magyar nyelv értelmező szótárából is tájékozódunk. Az *elnéz* negyedik, átvitt jelentése: „<Észrevett hibát, gyengeséget, mulasztást> nem tesz szavá, nem ró fel; eltűr. *Elnézi a késéseket, az apró mulasztásokat. Nem nézte el a visszaéléseket.*” Azután egy-egy szemléltető idézetet olvasunk Madáchtól és Jókaitól: „Te nagy konyhádba helyzed embered S *elnézed* néki, hogy kontárkodik” (Madách); „Tovább hallgatni annyit tesz, mint csendesen *elnézni*, mint rohan az ország saját veszte felé” (Jókai). Az *elnéz*ő melléknévnek idevágó jelentése pedig: „Hibákkal szemben türelmes, engedelkeny, megbocsátó. *Elnéző valaki iránt; elnézően bánik valakivel.*” Az *elnézés* főnév harmadik, átvitt jelentése: „Valamely hiba, tévedés, gyarlóság, helytelen cselekedet enyhe elbírálása, megbocsátása.” Ezt az értelmezést a következő példamondatok kísérik: *Elnézést kérek. Elnézést kérünk olvasóinktól lapunk szabálytalan megjelenéséért. Elnézéssel van valaki, valami iránt.* Az *elnézés* főnevet csakugyan szélteben-hosszában használják ilyen értelemben, ha a nyelvjárásokban talán nem gyökeresedett is meg annyira, mint alapszava, az ige. Magyar fejlemény, nincs benne semmi idegenszerűség; nem kell a német *Nachsicht* főnév és a *nachsehen* ige hasonló jelentésére gyanakodnunk, hiszen más igekötője van a német szónak. Az 'elvé, elhibáz' értelmű *elnéz* igénkben és főnévi származékában inkább kereshetjük a német *versehen* (*Versehen*) ihletését, amint Simonyi Zsigmond föl is rója (Helyes magyarság. 3. kiad. 133. lap).

F. G.

Kiei, kikéi? Márkus Sándorné nyelvtanár (Jászberény) a *kíé?* kérdőnévmás szám-beli egyeztetésének szabályát tudakolja.

A *ki?* kérdőnévmás -é birtokjellel ellátott egyes és többes számú alakjai szabályosan a következők: *kié? kiéi? kiké? kikéi?* Ez azt is jelenti, hogy a kérdő névmást a birtokkal számban is mindig egyeztetni kell: *Kikéi ezek a könyvek?, Kiké ez a sok pénz? Kikéi ezek a házak?* A *kiké, kikéi* alakok kissé ritkán fordulnak elő, mert a kérdező csak akkor

használhatja, ha biztos abban, hogy több a birtokos: *Kiké ez a társasház? Kikéi ezek a lakások?*

Való igaz, hogy gyakran találkozunk a felemás egyeztetésű kérdő névmási alakokkal: *Kié ezek a könyvek?* Az egyeztetés hiánya az ilyen esetekben régebbi nyelvünkben is elég gyakori, Jókainál is előfordul: *Kié is lehetnének ezek a kincsek?* (Összes munkái 45: 136). A nyelvi fejlődés útja azonban a pontos alaki egyeztetésnek kedvez az -é jeles szavakban is. Mindezek alapján a *Kié ezek a könyvek?* szerkesztésmódot elterjedtsége miatt nem marasztalhatjuk el teljesen, de az irodalmi nyelvben s az igényes köznyelvben lehetőleg kerüljük el az ilyen felemás egyeztetésű formákat.

Sz. L.

Nálamnál. Vállay Károly Frigyes okl. közgazda (Budapest) e szóalak helyességét vitatja.

Nem szabad a *nálamnál* szóalakot hibásnak tekinteni. Már Simonyi Zsigmond ezt írta róla: „*nálamnál* középfok mellett kifogástalan, szokottabb, mint *nálam*” (Helyes magyarság. 3. kiad. 188. lap). Néha mindenképpen szükség van a *nálamnál*-ra; előfordulhat, hogy a *nálam* félreértésre adhat okot; nem tűnik ki esetleg a mondatból, hogy a *nálam* alak pusztán ottlételt (adessivust) jelent-e, vagy pedig a középfok mellett hasonlítást fejez ki; például a következő mondatot bele lehet tenni egy olyan mondatkörnyezetbe, hogy kétféle is jelenthet: *Többet eszik nálam (a gyerek): a)* 'többet eszik, mikor nálam van', *b)* 'többet eszik, mint én'. Már nem is tekintjük a *nálamnál*-t népiességgnek, hanem nyomósított szóalaknak mondjuk. Az Értelmező Szótárban is (természetesen minden megrovás nélkül) ezt olvashatjuk a *nála* szócikkben: „Gyakran nyomatékosan: *nálánál* stb.” S ott van egy idézet Eötvös Józseftől: „Nem lehet senki, aki apádat *nálamnál* inkább tisztelné.” Itt nem is mondhatnók: *nálam*, mert erős nyomaték való oda.

Ez persze nem azt teszi, hogy helyeselhettük az irodalmi és a köznyelvben az *eztet*, *aztat* pleonasztikus alakot meg hasonlókat. Nem szabad az ilyen eseteket általánosítani. Ha megfigyeljük a nyelvek életét, sok efféle képződményt találunk bennük, s nem mondhatjuk az ilyesmit „butaság”-nak. Itt vannak például a mi nyelvünkben az úgynevezett összetett képzők vagy képzőbokrok. Századok alatt olykor egy-egy képzőnek a jelentése, funkciója gyöngülni kezd, s ilyenkor a nyelvérzék jónak látja, hogy újabb képzőt, szóelemet ragasszon az elkopotthoz. Ilyen többek közt a *-lal*, *-lel* igeképző (*foglal*, *fájlal*, *kérlel* stb.); az *-l* egymagában is lehetett gyakorító igeképző, példának okáért ezekben az igékben: *rejlík*, *hámlík*, *omlík*; *lohol*, *lehel*, *püföl*; stb. Épp a gyakorító képzők között sok ilyen összetettet ismerünk. — Vagy egymásfajta példa: az *ünnep* főnévnek „pleonasztikus” társa, az *ünnepnap*; az *ünnep* az *idnap*-ból lett; ez az összetétel (id + nap) ezt jelenti: 'szent nap'. Mikor elhomályosult annak a tudata, hogy a *-nep* azonos a *-nap*-pal, bátran mondták ezt is: *ünnepnap*. A *nálamnál* alakban ugyan még könnyű észrevenni, hogy a *-nál* rag kétszer fordul elő benne, de szerepénél fogva már nem látjuk fölöslegesnek.

F. G.

Tagadva állítás. Gállfy Gábor (Budapest) e szerkezet magyarosságáról érdeklődik.

Nem szokatlan a magyar nyelvben sem a tagadva állítás. A csodálkozást, meglepetést, megrendülést, általában erős érzelmi hangulatot kifejező mondatokban a tagadó szerkezet kifejezhet nyomatékos állítást. Pl. *Mennyi pénzt nem találtak nála!* (Mikes Kelemen Törökországi Levelei); *Mit meg nem tesz az ember jó remény fejében* (Vörösmarty: A fátyol titka); gyakran használt kifejezés a *Ki ne ismerné. Ki ne tudná? Nem megjövedöltem?* (Arany: Toldi) stb. Az efféle mondatokban azonban csak egyszer tesszük ki a taga-

dószót. Természetesen ha a mellérendelő összetett mondat minden tagmondatának van külön-külön igéje, ezek elé külön-külön ki szoktuk tenni a tagadó, illetőleg tiltószót. Pl.: *Ki ne látta, ki ne hallotta volna!*

R. L. G.

Idegen keresztnév sorrendi helye. Dr. Regőczy Emilnek, a Geodézia és Kartográfia főszerkesztőjének írjuk:

Azt kérdezi Főszerkesztő Úr, le kell-e fordítani az idegen szerző keresztnévét, s a családnév elé vagy mögé tegyük-e. Önök így közölték folyóiratukban két osztrák szerző nevét cikkük címe alatt: *Ledersteger Károly (Bécs)*; *Mitter József (Bécs)*. Szerkesztő bizottságuknak néhány tagja helytelenítette ezt, így tartották volna jónak: *Ledersteger, Karl*; *Mitter, Josef*. Mások pedig emígy: *Karl Ledersteger*; *Josef Mitter*.

Századunk elején még általában így írták az idegen nevet: *Mitter József*, tehát lefordították a keresztnévet, és magyaros sorrend szerint a vezetéknév mögé került ez a keresztnév. De lassan-lassan az a szokás terjedt el minálunk is, külföldön is, hogy nem fordították le, s jöllehet ellentmond szőrendünk törvényeinek, mindenestül meghagyták az idegen nevet eredeti alakjában: elől a keresztnév, hátul a családnév. Ma már szinte általános ez a szokás, vagyis: *Karl Ledersteger*; *Josef Mitter*. Mikor magyar szerzőnek a nevét idegen nyelvű munkában közölték, eleinte azzal is próbálkoztak, hogy meghagyták a magyar sorrendű névalakot: elől a vezetéknév, utána a magyar alakú keresztnév. Minthogy azonban ebből gyakran félreértés támadt (a hátul levő magyar keresztnévet családnévnek vélték az idegen olvasók), alkalmazkodtak az idegen nyelvszokáshoz, s előre-tették a keresztnévet idegen nyelvű szövegben, néha lefordított, de egyre többször magyar formájában.

Most tehát az a felemás szokás járja nálunk, hogy a magyar nevet idegen szövegben az idegen nyelv természetéhez alkalmazzuk, legalábbis szőrend tekintetében, magyar beszédünkben és írásunkban pedig meghagyjuk az idegen nevet idegen sorrendben. S ebben annyira megyünk, hogy például még a japán neveket is rendszerint a nyugati nyelvek szokása szerint emlegetjük: elől az egyéni név, utána a családnév, holott a japán nyelvszokás, akárcsak a kínai, teljesen megegyezik e tekintetben a mienkkel. Mostanában volt itt nálunk egy neves japán karmester, így hirdették a nevét: *Hirojuki Ivaki*, pedig ő maga magyarázta a Rádió riporterének, hogy ő így használja a nevét japánul: *Ivaki Hirojuki*; s *Ivaki* a családnéve. Mi mégis inkább az indoeurópai szokást követjük.

Véleményünk szerint kétféle módon járhatnak el Önök. Ha a mai legelterjedtebb szokáshoz kívánnak igazodni, akkor írják az idegen (osztrák, német stb.) nevet változtatlanul: *Karl Ledersteger*, *Josef Mitter*, vagy pedig nyelvünk szőrendjére ügyelve így: *Ledersteger Karl*, *Mitter Josef* (a szőrendcsere jelölő vesszőt inkább csak könyvészetben szokták használni: *Ledersteger, Karl*; *Mitter, Josef*). Magyarra fordított keresztnévvel ma már ritkán használják az idegennek a családnévét; csak a régi hagyomány szerint rögződött neveket mondjuk, írjuk így: *Husz János*, *Kálvin János*, *Kapisztrán János* (ezekben még a családnévet is magyarosan ejtjük, írjuk), *Luther Márton*, *Engels Frigyes*, *Marx Károly* stb. (vö. A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 274. pontjával). Néhány évtizede, sőt nem is olyan régen még így írták és ejtették nálunk, magyarosan: *Verne Gyula*; ma már kiadókink szándékosan visszaidegenesítik *Jules Verne*-re (s gyerekeink gyakran ezt az idegen formát is magyarosan ejtik). A nagy Tolsztoj Leóból is *Lev Tolsztoj* lett újabb kiadványaink címlapján. Ritkán előfordul, hogy egy-egy ismertebb idegen nevet némelyek még hagyományosan, magyarosan használnak; mikor 1959-ben Haydn halálának 150. évfordulóját ünnepelték, a megemlékezésekben többen is a *Haydn József* névalakot használták előszóban és írásban (például Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence).

Újabb neveket azonban — legalábbis egyelőre — aligha lehetne föltűnés nélkül ilyen alakban mondani, írni: *Ledersteger Károly*, *Mitter József*. De annyira talán még elmehetünk, hogy legalább magyar szórend szerint hátrategyük az eredeti formájú keresztnevet. Nemrég akadt kezünkbe a Bukarestben megjelenő Méhészet című szaklap (az ottani Apicultura című folyóirat magyar kiadása); az mindig magyaros szórend szerint közli az idegen neveket: *Bogdan T.*, *Antonescu C.* stb. (a keresztnevet rövidítve). Az ilyen példa is fölbátoríthatna bennünket, hogy óvatosan terjesszük ezt a mi szórendünknek megfelelőbb formát, tehát így: *Ledersteger Karl* (vagy *Ledersteger K.*), *Mitter Josef* (vagy *Mitter J.*).

F. G.

Nagyköötjel. Körömi György nyomdai korrektor levelére ezt válaszolhatjuk a nagyköötjel szerinte helytelen alkalmazásának kérdésében:

Szová teszi Ön, hogy a Népszabadság, a Népszava, a Magyar Nemzet, sőt a Magyar Nyelvőr és más folyóiratok is „az esetek többségében csak nagyköötjelet használnak a számok között”; például: „... a jelölő gyűléseken a választóknak 65—75 százaléka megjelenik” (Népszabadság 1963. január 26.); „S a pályázók további mentségére hadd jegyezzem meg még azt is, hogy összesen 90—100 idegen »nyelvi jel« nem ugyanannyi pályázó között oszlik meg, hanem az idegen elnevezéseknek több mint fele négy-öt idegenszó-kedvelő javaslattevőnek az alkotása” (M. Nyelvőr 1962: 385). Tehát 90—100, de: négy-öt!

Ön a nagyköötjelnél ilyen használatával kapcsolatban Szemere Gyulának egy Nyelvőr-beli cikkét említi, s kér bennünket, hívjuk föl a sajtó figyelmét a nagyköötjel alkalmazásának főntebbi hibájára. Ön szerint az iménti idézetekben a számjeggyel írt számkapcsolatokban nem nagyköötjel a helyes, hanem (rendes) köötjel, ahogy a betűvel kiírt négy-öt kifejezésben is látjuk.

Szemere Gyula néhány éve valóban írt erről a kérdésről egy korrektornak adott válaszában (M. Nyelvőr 84 [1960]: 32). Az érdeklődő úgy gondolta a *hét-nyolc ember* kifejezés jelzői részének számjeggyel való írására nézve, hogy ilyenkor nagyköötjelet kell használni, tehát így: 7—8 ember. Szemere Gyula ezt nem tartja helyesnek, ő így véli: „A 427. pont kimondja, hogy »a számokat írhatjuk betűvel is, számjeggyel is«. Ha mármost a 146. pont értelmében így írunk: *tíz-tíz*, s a 152. pont szerint a *hét-nyolc* a helyes forma, akkor világos, hogy számjegyekkel írva a számokat, 10-10-et és 7-8-at kell kapnunk. Hogy mit ért a 411. pont az »összetartozás«-on, azt az ott található négy példa jól mutatja. A 8-10 és a 8—10 mást-mást jelent: a 8-10 értéke lehet esetleg 7 vagy 11 is, a 8—10 pedig pontos határokat jelöl meg (pl. az előadás vagy a rendelés kezdetét és végét). A 411. pontból nem szabad azt a következtetést levonni, hogy számjegyek között csak nagyköötjel lehet.”

Van a 8-10 és a 8—10 számkapcsolatnak javasolt jelentésbeli megkülönböztetésében logika. De vajon szabad-e ennyire elmennünk az írásjelezésnek logikai finomításában? Aligha.

Később, 1961-ben megjelent *Hogy is írjuk?* című könyvében már ehhez az álláspontjához híven ezt mondja Szemere Gyula (a 164. lapon): „Nagyköötjelet teszünk a számok közé is, ha a 'valamitől valameddig' jelentést akarjuk kifejezni: a *II—IV. kötet*; az *1848—49-es szabadságharc*; stb.” Ezzel szemben így szól a szabályzatnak 411. pontja: „Két vagy több számnak olyan kapcsolatát, amellyel összetartozást vagy valamitől valameddig értelmet akarunk kifejezni, nagyköötjellel írjuk: az *1953—54. évi*, a *128—9. lapon*, az *I—IV. osztályban*, *Ménési út 11—13. stb.*” Szemere Gyula fogalmazásából tehát már hiányzik az *összetartozást* kitétel, idézett értelmezéséhez híven. A szabály-

zatnak 411. pontjában csakugyan nincsen 7–8 ember-féle példa, de a csatlakozó 412. pontban szó szerint ezt olvashatjuk: „A nagyköötőjellel írt számkapcsolatokhoz a toldalékokat kötőjellel írjuk: 1848–49-ben, az 1914–18-as világháború, 1945–1946-ból stb.” Ezt a kifejezést: „A nagyköötőjellel írt számkapcsolatokhoz” – szerintünk csakis úgy lehet érteni, hogy a szóban levő számkapcsolatokat, tehát a 7–8 ember-fajta is nagyköötőjellel kell írni, hiszen az egészen természetes, hogy a toldalékot mindig (rendes) kötőjellel kapcsoljuk. Ha nem így kellene érteni a mondatot, akkor nagyon furcsa volna ez a szabály, mert különben úgy is érthetnénk, hogy a nem nagyköötőjellel írt számkapcsolatokhoz a toldalékokat esetleg nagyköötőjellel írjuk; ez pedig képtelenség. A szabály tehát valaképpen azt az esetleges félreértést akarja elhárítani, hogy eszébe ne jusson valakinek a nagyköötőjeles kifejezés után nagyköötőjellel kapcsolni a toldalékot. Hogy a toldalékot egyébként számjegyhez sose fűzhetjük hozzá közvetlenül (mint például a németben vagy más nyelvekben), hanem csak (rendes) kötőjellel, az világosan kitetszik a szabályzatnak több más pontjából is (405., 431., 435.). Azt se vette figyelembe Szemere Gyula, hogy erősen meggyökeresedett hagyomány szerint minálunk a tárgyalt számkapcsolatokban a nagyköötőjel a szokásos, legalábbis nyomtatásban.

A gépirásban például gondolatjelként is kötőjelet ütnek (természetesen előtte és utána közszel). Csak nagy nehezen sikerült belevéteztünk A gépirás szabályainak szabványába (MSZ 3495–56 R, 9. pont) ezt a passzust: „A nagyköötőjelet az egyszerű kötőjelenek közvetlen egymás utáni kétszeri leütésével írjuk. A nagyköötőjel előtt és után nem ütünk közt. Pl.: *Erdey-Grúz--Schay : Elméleti fizikai kémia | Hadrovics--Gáldi : Magyar--orosz szótár*”. Azért idegenkedtek a gépirás oktatói a nagyköötőjel használatától, mert írása több leütéssel jár.

De a nemzetközi gyakorlattal is ellenkezik Szemere Gyulának az az elképzelése, hogy a „8-10 és a 8–10 mást-mást jelent”, azazhogy szerinte mást-mást kellene jelentenie. Nem ismerünk egy nyelvet sem, amelyben számkapcsolatok közé az ő értelmezése szerint egyszer (rendes) kötőjelet, máskor nagyköötőjelet tennének. Azt gyakran látjuk (például angol, francia könyvekben), hogy minden számkapcsolat közé egyformán (rendes) kötőjelet, nem pedig nagyköötőjelet tesznek; az ő újítása szerinti jelentésmegkülönböztető használattal még nem találkoztunk. Szerintünk nem is tanácsos ilyesmivel tovább bonyolítanunk helyesírásunkat. Az ő felfogása ellenében idézhetjük a filológiai szempontból világszerte mintaszerűnek elismert Dudent; a Der Große Dudennak 1960-ban megjelent 15. (lipcei) kiadásában ilyen példákat olvashatunk a *bis* címszó alatt: *das Buch darf 3–4 Mark kosten ; der Hund erreicht ein Alter von 15–20 Jahren ; 8–9mal ; stb.* Igaz, ez mind egyaránt 'körülbelül'-féle jelentésű, de a könyv 912. lapján egymás mellett van a következő két példa: *ein Preis von 3–4 DM : Burgstraße 14–16.* (Az első példában körülbelüli értékről van szó, a másodikban pontos alsó és felső határértékről.)

Végeredményben azt kell mondanunk, hogy a szabályzatnak és az eddigi gyakorlatnak megfelelően tegyünk az említett fajta számkapcsolatok közé egyformán nagyköötőjelet.

Abban igazat kell adnunk Önnek, hogy helyesírási szabályzatunk nem kielégítő világossággal tárgyalja a nagyköötőjel kérdését. Ennek bizonyára az az oka, hogy a nagyköötőjel fogalma újonnan került bele szabályzatunknak 10. kiadásába; alkalmazásának helyes módja nem tisztázódott addig eléggé. Ma már látjuk, hogy nem tanácsos e különben nagyon hasznos írásjel használatának túlságos kiterjesztése, de az sem volna célszerű, ha eltérnénk használatának említett hagyományos módjától.

Arra biztat Ön bennünket, hogy írjunk újra erről a kérdésről a Nyelvőrben. Következő számunkban sorra kerítjük a dolgot.

F. G.

Melich János

1872—1963

Életének kilencvenkettedik évében elhunyt Melich János, a magyar nyelvészek nesztora. Kivételesen hosszú és eredményekben rendkívül gazdag nyelvtudományi munkásságát 1893-ban, egyetemi hallgató korában kezdte („A Besztercei szójegyzék” Nyr. 22 : 117—24, 173—82), és 1963-ban, utolsó önálló kötetének (Dolgozatok II. Nytud. Ért. 41. sz.) közreadásával fejezte be. Több mint hét évtizedet töltött szakadatlan alkotó tevékenységben, művelve a magyar nyelvtudománynak szinte valamennyi területét. Páratlan bőséggel ontotta a kisebb-nagyobb közleményeket, amelyeknek teljes száma az 1100-at is meghaladja. Pályája elején Melich Jánost főként a jövevényszavaknak a kutatása vonzotta, így különösen a magyar szókinsz német és szláv elemeié. Ennek a korszaknak összefoglaló jellegű terméke a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” (Innsbruck, 1900.), melyet Lumtzer Viktorral társulva készített, valamint a „Szláv jövevényszavaink I.” (Bp. 1903—1905.). A német és szláv jövevényszavakkal való foglalkozás készítette elő Melich Jánost arra, hogy Gombocz Zoltánnal együtt a magyar szókinsz egészét felölelő „Magyar Etymologiai Szótár” (I—II. Bp., 1914—1944.) megírására vállalkozzék. E szótár, sajnos, monumentális torzó maradt, mert mindössze egyharmada került nyomdába. A Magyar Etymologiai Szótár írása közben, de már korábban is, szüntelenül kutatta Magyarország földrajzi névanyagát. A földrajzi névanyagra támaszkodva írta meg „A honfoglaláskori Magyarország” (Bp., 1925—1929.) című monográfiáját, mely serkentőleg hatott a történeti toponomasztika művelésére az ország határain túl is. Melich János forráskiadó és kritikai működése ugyancsak nagy jelentőségű. Alapvető tanulmányt írt a régi magyar szótárakról („A magyar szótáriródalom”. Bp., 1907.).

Nem volt még magyar nyelv tudós, kinek életműve Melich Jánoséhoz volna fogható. Joggal zárhatta egyik, 1959-ben írott dolgozatát a büszke horatiusi szavakkal: „Azal a boldogító tudattal szállok síromba: *N o n o m n i s m o r i a r*” (Dolgozatok II. 74).

Kiss Lajos

Klemm Imre Antal

1883—1963

Teljesült kívánsága. Megérte a nyolcvanadik esztendő. Többször említette közvetlen hozzátartozóinak a tőle megszokott szerénységgel: „Szeretném, ha nyolcvanéves lehetnék”.

Tisztelet, barátai és tanítványai ebből az alkalomból meleg ünneplésben részesítették, és szeretettel köszöntötték a Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportjának ünnepi felolvasó ülésén. Együtt örültünk a körünkben megjelent idős professzorral, aki testi és szellemi frissességben érte meg e tisztes kort.

E meghitt találkozás után, amelyben még további évfordulók reménye ébredt bennünk, sokszorososan megrendítőbb volt a hír, hogy Klemm I. Antal nincs többé, 1963. december 23-án csendesen, váratlanul elhunyt.

Élete a szaktudományában végzett áldozatos, szakadatlan munkálkodással telt el. Hogy milyen eredménnyel, arról tudományos öröksége mindennél és mindenkinél éke-
sebben szól. A hetvenöt éves tudós érdemeit méltató megemlékezések egybehangzóan vallják, hogy azon kevesek közé tartozott, akik a nyelvelmélet, a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvészet szerteágazó kérdéskörében egyaránt otthonosak, és maradandót alkottak. S ami talán legfőbb érdeme, hogy szemléletében s műveiben sem különült el élesen e három terület, hanem az ellentmondások helyett hozzájárultak egymás problémáinak világosabb megvilágításához és nemegyszer megoldásához.

Tudományos tevékenységének legkimagaslóbb eredménye a Magyar történeti mondattan című munkája (Bp. 1928—42). Jelentősége túlnő a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen forrás határain, hisz nincs olyan magyar szakos tanárjelölt, aki ne kötné vele hosszabb-rövidebb ismeretséget.

Klemm I. Antal olyan tudós volt, aki szenvedélyesen kutatta a nyelv fejlődésének és működésének törvényeit, de nem volt közömbös számára anyanyelvünk használata, a magyar dolgozó nép anyanyelvi műveltségének alakulása sem. A nyelvművelés alapja a nyelvtudomány. Az ő tudományos megállapításai többségükben kiállják az idő próbáját, s biztos alapjai a nyelv törvényeire építő nyelvművelő munkának.

Nem mint nyelvművelőről emlékezünk meg elsősorban, de önálló művei, tanulmányai, cikkei igazolják, hogy a nyelvművelést nem a laikusok kedvtelésének, hanem a szaktudós megtisztelő kötelességének tartotta.

A vonatkozó mondatok eredete (NyK. 46: 34—65); A tárgyas igeragozás mondat-tanához (MNY. 21: 188—92); A magyar igealakok használata a *hogy* kötőszós mellék-mondatokban és a függő kérdésben (MNY. 27: 25—31); Szeder Fábán nyelvművelő működése (Györi Szemle 6: 59—67); A magyar szenvedő ige (Melich-émlékkönyv, 186—95); A helyes magyar kiejtés (Egyetemi jegyzet, 1949.); A számbeli egyeztetés főbb kérdései a magyarban (Nyr. 58: 165—75) — csak találomra kiragadott néhány cím. Tartalmuk, mondanivalójuk nemcsak nyelvtudományi, hanem nyelvművelési érdekű is.

Klemm I. Antal azonban nemcsak nyelvtudós volt és nyelvművelő, hanem jóságos tanár és szelíd ember is. Több százra tehető azoknak a magyartanároknak a száma, akik a pannonhalmi főiskolán, a pécsi, majd a szegedi egyetemen tőle tanulták anyanyelvünk szeretetét, tiszteletét, és tőle kaptak ösztönzést szenvedélyes kutatására, lelkiismeretes iskolai tanítására. Nagyon jól tudta, hogy az iskola csak akkor képes ellátni az anyanyelvi műveltség kialakításában rá váró feladatot, ha kitűnően képzett magyar szakos tanárai vannak. Ebből érthető az az igényesség, amelyet hallgatóival szemben támasztott.

Halála nagy vesztesége a nyelvtudománynak s mindazoknak, akik ismerték, tisztelték és szerették. Köztünk marad mégis gazdag öröksége által. Műveinek hosszú sora hűséges kísérőnk lesz anyanyelvünk kutatásának és művelésének kanyargós útjain. Mély humánusmot tükröző emberi egyénisége, rendkívüli szerénysége pedig olyan példa, amely követésre kötelez.

Rónai Béla

Kitüntetés. A művelődésügyi miniszter Nagy J. Bélának 80. születésnapja alkalmából az anyanyelvi műveltség fejlesztésében kifejtett több évtizedes munkájáért *Az oktatásügy kiváló dolgozója* kitüntetést adományozta.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1963. november 4-i üléséről

A megbeszélésnek egyetlen témája volt: az ifjúság nyelve. Hogy erről a fontos kérdéstről minél több szempontú s minél eredményesebb vita bontakozhasson ki, meghívtunk néhány vendéget is: pszichológusokat, pedagógusokat, szociológusokat, ifjúsági írókat, a Budapesti Rendőrfőkapitányság gyermekvédelmi osztályának szakértőit, a KISZ Központi Bizottságának képviselőit stb. Sajnos, nem mind jöttek el. A bizottság jelen levő tagjain, Bencédy Józsefen, Ferenczy Gézá, Grétsy Lászlón, Hernádi Sándoron, Kodály Zoltánon, Kovalovszky Miklóson, Lőrincze Lajoson, Rácz Endrén, Szathmári Istvánon, Szende Aladáron és Tompa Józsefen kívül a következők vettek részt a megbeszélésen: Bartha Lajos kandidátus, a Gyermeklélektani Intézet igazgatója, Fajcsék Magda, a Cukor utcai gyakorló iskola tanára, Justné Kiry Hedvig, a Gyermeklélektani Intézet osztályvezetője, Kiss Károly, a Budapesti Rendőrfőkapitányság társadalmitulajdon-védelmi osztályának h. vezetője, Komlósi Ferenc, a Budapesti Rendőrfőkapitányság gyermekvédelmi osztályának h. vezetője, Sós Levente, a Magyar Rádió ifjúsági osztályának vezetője, Szilágyi Lilla, a Gyermeklélektani Intézet munkatársa, Vásonyi Endre, a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó munkatársa, valamint — előzetes bejelentés alapján — több rádióriporter.

A vitaindító előadást Lőrincze Lajos bevezető szavai után Kovalovszky Miklós tartotta meg. Értékes beszámolójában, amelynek teljesebb, tanulmány formájában elkészített változata megtalálható a Valóság című folyóirat 1963. évi 5. számában, mindenekelőtt az ifjúság beszédmódjára jellemző nyelvi réteg meglétének okait világította meg az előadó. Rámutatott arra, hogy a fiatalságra mindig is jellemző volt a túlzott hangoskodás, a szertelenkedésre való hajlam, az újnak, a rendkívülinek, a szabálytalannak a keresése, a másoktól való különbözésnek az ösztönös vágya, az egy-egy szűkebb közösségbe való szorosabb beletartozásra, az úgynevezett „beavatottság”-ra való törekvés, s hangsúlyozta, hogy főleg ezért terjedtek el a múltban is és terjednek el ma is az ifjúság széles rétegeiben számszámra ezek a hol szellemes, hol inkább erőltetett, hol pajkos, hol inkább trágár, hol hangulatos, hol inkább csak tiszteletlen szavak, kifejezések, fordulatok. Persze, nem minden fiatal él — vagy él vissza — egyformán ezzel a nyelvi anyaggal. Kinek-kinek a műveltségbeli színvonalától, családi környezetétől, lakóhelyétől, természetétől stb. függ, hogy az e nyelvrétegbe tartozó szavak és kifejezések közül milyen jellegűeket s milyen sűrűn használ. Nyilvánvaló, hogy az *oltári klassz* 'nagyon jó', *csurglizik* 'táncol', *tyúkszemtok* 'cipő', *kobrabűvölő* 'csinos nő', *bicaj* 'kerékpár', *mankó* 'női láb', *séf* 'osztályfőnök'-féle nyelvi képződményeket nem lehet egyértelműen megítélni, hisz míg egyiknek az ötletesség, a szellemesség a legszembetűnőbb vonása, addig a másikat esetleg a durvaság, az argószerűség jellemzi legjobban.

Az előadást követő vitában összesen kilencen szólaltak fel. A hozzászólók egy része főleg azt a célt tűzte maga elé, hogy az ifjúság nyelvéről az előadó által rajzolt képet még élesebbé, még árnyaltabbá tegye. Többen rámutattak arra, hogy a mai fiatalság — minden látszat ellenére — általában semmivel sem rosszabb a mindenkori ifjúságnál, sem nyelvhasználatát, sem viselkedését tekintve (Bencédy, Tompa). Hangsúlyozták hogy a fiatalok körében ma nem ritkán tapasztalható cinizmusnak, érzelmi elsívárosodásnak nem utolsósorban az az oka, hogy az utóbbi két évtized nagy társadalmi változásai következtében a régi erkölcsi normák, a régi tekintélyek már elvesztették hitelüket, az alakulóban levő újakat viszont — ez különösen a női egyenjogúsággal kapcsolatos kérdésekben mutatkozik meg — még nem tisztelik vagy nem ismerik eléggé a fiatalok (Bartha, Bencédy). Felhívták a figyelmet az ifjúsági íróknak a diáknyelv alakításában, helyes mederbe terelésében betöltött óriási szerepére (Hernádi). Kifej-

tették azt a véleményüket, hogy ennek a nyelvrétegnek kinövéseit nyesegetni, pozitív vonásait ellenben — éppen ellenkezőleg — erősíteni kell (Szathmári) stb.

Az elhangzott felszólalások másik csoportjába azok a megjegyzések tartoznak, melyek a gyakorlati tennivalóknak és a nyelvművelő bizottság lehetőségeinek együttes szem előtt tartása és mérlegelése nyomán születtek. Többen megjegyezték, hogy az ifjúság nyelvvel csak akkor foglalkozhatunk eredményesen, ha felvesszük a kapcsolatot az o kérdésben szintén érdekelt szervekkel, bizottságokkal, például az Akadémia pszichológiai bizottságával (Kodály) és szociológiai munkabizottságával (Szende). Felmerült az a gondolat, hogy — főleg tanárok irányításával — szervezzünk széles körű szógyűjtést az ifjúság körében (Grétsy, Tompa) s az egybegyűlt anyag alapos feldolgozása után készítsük elő egy olyan, az ifjúság nyelvvel foglalkozó könyvnek a kiadását, amely azonkívül, hogy érdekelné a fiatalokat — talán a felnőtteket is —, egyben ízlésüket is nevelné (Grétsy). A szógyűjtésről és a kiadványról mások is kedvezően nyilatkoztak, s egyszersmind még pontosabban megfogalmazták a javaslatokat (Bartha, Fajcsék) stb.¹

A hozzászólások után Kovalovszky Miklós válaszolt a felszólalóknak, majd Lőrincze Lajos zárta be az ülést. Zárószavában hangoztatta, hogy bár a nyelvművelő munkabizottság tűzte napirendjére a megvitatott kérdést, mégsem első-sorban nyelvészeti feladat az ifjúság nyelvvel való foglalkozás.

A Magyar Rádió munkatársai a megbeszélés teljes anyagát magnószalagra vették azzal a céllal, hogy az ifjúsági sorozatokban, műsorszámokban felhasználhassák. Bízunk benne, hogy az ülésen felvetett gondolatoknak a nagy nyilvánosság elé kerülése is egyengeti majd az ifjúsági nyelv helyes irányba való fejlődésének útját.

Grétsy László

Hogyan beszél a mai ifjúság?

Pályázati felhívás

Mindnyájan tudjuk, hogy a fiataloknak mindig volt, s mindig is lesz sajátos nyelvük, stílusuk. Folyóiratunk már megalakulásának első évtizedeiben, a múlt században is közölt diáknyelvi szavakat, sőt — részben az akkori Magyar Nyelvőr közleményei nyomán — önálló könyvecske is megjelent ebből a tárgykörből, Dobos Károlynak A magyar diáknyelv és szótára című munkája (Budapest, 1898.). Az akkori ifjúság jellegzetes szavai között ilyenek találhatók: *bekvakázik* 'elégtelent kap', *bika* 'forint', *kacsát fog* 'elégtelenre felel', *létra* 'liter', *pacalista* 'elemi iskolába járó', *záptojás* 'basszus az énekkarban' stb.

Az ilyen, kisebb vagy nagyobb embercsoport nyelvére jellemző szavak és kifejezések divatja persze változó. Mai ifjúságunk nyelve, szóhasználatára már nem sokban hasonlít a hetven vagy akár a húsz évvel ezelőtti ifjúsági nyelvhez. De hogy ma is van egy ilyen nyelvi réteg, s hogy ez a nyelv a rá jellemző szavak és kifejezések tekintetében sajátosabb, összefüggőbb s általánosabb érvényű, mint valaha, az kétségtelen (vö. Kovalovszky Miklósnak a Valóság 1963. évi 5. számában megjelent tanulmányát: „Az ifjúság nyelvéről”).

Ha azonban így van, akkor törődnünk is kell ezzel a nyelvvel. Nem nézhetjük jó szemmel, hogy ebben a széles körű elterjedtsége miatt ma már bátran „az ifjúság nyelvén”-nek nevezhető stílusrétegben olyan szavak és szólások is találhatók, sőt divatoz-

¹ A hozzászólások eredményeként folyóiratunknak ebben a számában — néhány sorral alább — meg is hirdetjük a szógyűjtő pályázatot. *A szerk.*

nak széltőben-hosszában, amelyek elkoptatottságuk, alvilági gyökereik vagy éppen durvaságuk miatt csak számszerűleg, „gazdagítják”, értékben azonban okvetlenül szegényítik ezt a nyelvet. A fiatalokra — s így nyelvükre is — mindig jellemző volt a játékoság, az ötletesség, az újak a keresése. Éppen ezért a nyelv művelőknek, az anyanyelvüket szerető fiataloknak és felnőtteknek egyaránt mindent el kell követniük, hogy az ifjúság nyelve az ellaposodás, az eldurvulás helyett ebben az utóbb említett irányban fejlődjen tovább.

Hogy ennek a fejlődésnek az útját körültekintő, józan tanácsaival a szakember is egyengethesse, ahhoz mindenekelőtt alaposan meg kell ismernie ezt a nyelvi réteget. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-művelő Munkabizottsága ezért pályázatot hirdet, mégpedig olyan szavak, kifejezések, szólások és beszédfordulatok gyűjtésére, amelyek — akár szélesebb, akár szűkebb körben — az ifjúság nyelvében használatosak. A pályázaton bárki részt vehet, akár pusztán szójegyzékkel, akár — és ez a kívánatosabb — szójegyzékkel és ezt részben mindjárt feldolgozó tanulmánnyal. A bizottság arra kéri a pályázókat, hogy legalább száz-százötven szót és kifejezést tartalmazó gyűjteményt küldjenek be, mégpedig akár az ifjúsági nyelvnek egészéből, akár csupán egy többé-kevésbé jól körülhatárolható részterületéről (az iskolai élet nyelvéből, az üzemi fiatalok sajátos kifejezőkészletéből stb.). Az anyagot betűrendben is, fogalmi körönként csoportosítva is be lehet küldeni. Ilyen fogalomkörök például a következők: érdemjegyek (például *tök, deszka, szigony*), tantárgymegjelölések (például *közgáz, matek, töci*), ruházati (bré, jakó, kultúrmadzag), rikító, túlzó jelzők (*atomi, lepra, ollári*), járművek (*bicaj, járgány, vilinger*), testrészek (*mankó, sérő, tejszarnok*), verekezés (*bunyó, horig, ruha stb.*), nő (*bőr, pipi, spinkó*), tánc (*csurgli, pörgés, rázás*), lopás (*bugázik, megfúj, meglovastt*), köszönés (*szerka, szí, twiszi*), éhség (*flammós, háborog a belügyminiszter*) stb.

A gyűjtőktől a következő adatok beküldését kérjük:

1. A beküldésre kiszemelt szó vagy kifejezés. Ha több változatban él a szó, akkor alakváltozatai is (például *hári* vagy *háré, kasa* vagy *kassa*).

2. A szó pontos jelentése. Ha több jelentése van, akkor a többi is (például *csöves* a) 'vagány, csavargó' b) csőnadrágot viselő, a legújabb divat szerint öltözködő fiatalember').

3. Egy-két olyan példamondat, amelyből kiderül, hogy a beküldött szónak, kifejezésnek milyen szerepe van a beszédben. Tehát az 'abbahagyja a beszédet' jelentésű *leveszi a lemezt* szókapcsolat használatát például ilyen példamondattal szemléltethetjük: „Most már *vedd le a lemezt*, öregem, elég volt a süket dumából!”

4. A szó stílusértéke és használati köre (például: Ritkán vagy sűrűn használják? Tréfás, kedélyes vagy gúnyos, sértő színezete van? Csak fiúk, csak lányok használják vagy mindkét nembeliek? Csak diákok, csak ifjúságok, csak parasztfiatalok használják vagy nincs ilyen tagozódás? Csak egészen fiatalok, például általános iskolások használják vagy idősebbek is?)

A pályázatokat 1964. augusztus 31-éig kell beküldeni a bizottság folyóiratának, a Magyar Nyelvőrnek a szerkesztőségébe (Bp. V., Szalay, u. 10.), a pályázó nevének, foglalkozásának, korának, pontos lakóhelyének feltüntetésével, s annak rövid vázolásával, hogy a gyűjtés köre milyen fiatalokra terjedt ki. A bizottság a pályázat tanulságait és leghasználhatóbb részét nyomtatásban is közzéteszi — természetesen a gyűjtőkre való hivatkozással —, ezenkívül a legjobb pályázatok beküldőit jutalomban részesíti. A pályázat eredményéről a Magyar Nyelvőr 1964. évi negyedik számában adunk hírt.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelv-művelő Munkabizottsága

Az V. nemzetközi szlavista kongresszus (Szófia, 1963. szeptember 17—23.)

A szláv filológusok I. nemzetközi kongresszusát a „szlavisztika atyja”, Josef Dobrovský (1753—1829). halálának 100. évfordulóján, 1929-ben tartották Prágában. A II. szlavista kongresszusra 1934-ben került sor Varsóban és Krakóban. A III. kongresszusnak a tervek szerint 1939-ben kellett volna Belgrádban lefolynia. Az előkészületek megtörténtek, a kongresszus megtartását azonban a második világháború kitörése megakadályozta. A háború után elsőnek a Német Tudományos Akadémia és a berlini Humboldt Egyetem szervezett nemzetközi szlavisztikai tanácskozást (Berlin, 1954.), de ez nem volt kongresszus jellegű. A kongresszusok felújítását az 1955-ben Belgrádban rendezett szlavisztikai konferencia határozta el. 1958-ban Moszkva volt a színhelye a minden korábbinál nagyobb szabású, IV. nemzetközi szlavista kongresszusnak. Öt évre rá, 1963-ban Szófia adott otthont az V. szlavista kongresszus résztvevőinek. A szófiai kongresszust az tette különösen ünnepélyessé, hogy a szlávság művelődésében korszakos jelentőségű esemény évfordulójára esett: 1100 évvel azelőtt, 863-ban alkotta meg Ciril és Metód a szlávok első írásrendszerét.

Az V. nemzetközi szlavista kongresszusnak hozzávetőleges pontossággal 1500 résztvevője volt, közte 1000-nél több külföldi a világ legkülönbözőbb részeiből, így Ausztráliából, Kanadából, a Dél-afrikai Unióból és Izraelből is. A magyar szlavisták csoportjának a létszáma meghaladta a húszat. A hivatalos delegációt K n i e z s a I s t v á n akadémikus vezette, aki tagja a kongresszusokat irányító nemzetközi szlavista bizottságnak.

A kongresszuson mintegy 500 hosszabb-rövidebb — általában 20 vagy 10 perces időtartamú — előadás hangzott el a szláv nyelvészet, irodalomtudomány, valamint a folklorisztika és történettudomány tárgyköréből. A továbbiakban a nyelvészeti szekció munkájának vázlatos ismertetésére szorítkozom.

A legnépesebb hallgatósága annak az előadásnak volt, amelyet a szovjet küldöttség vezetője, V. V. V i n o g r a d o v akadémikus a kongresszus első napjának teljes ülésén tartott „A szláv irodalmi nyelvek fejlődésének törvényszerűségei közötti különbségek a nemzetek kialakulása előtt és a nemzetek korában” címmel. A teljes ülések kivételével az előadások egyidejűleg több teremben is folytak, egymással párhuzamosan. Az előadásokat tematikájuk alapján csoportosították: *a)* A szláv irodalmi nyelvek. *b)* Összehasonlító-történeti és tipológiai szláv nyelvtudomány. *c)* Szláv dialektológia. *d)* A szláv és a nem szláv nyelvek kölcsönhatása, nyelvi uniók és onomasztika. *e)* Leíró és alkalmazott szláv nyelvtudomány. *f)* Irodalmi-nyelvészeti problémák. — A hagyományos nyelvészeti témák mellett a kongresszuson figyelembe részesültek a nyelvvizsgálat strukturális módszerei, a nyelvatlazok és tájszótárak készítésének problémái, valamint egyes stilisztikai és verstani kérdések is. Az előadások és hozzászólások nyelve többnyire valamelyik szláv nyelv volt, de sokan beszéltek angolul, németül és franciául is.

A szófiai kongresszus magyar résztvevői a következő nyelvészeti előadásokat tartották: 1. B i h a r i J ó z s e f: Szláv elemek a magyarországi jiddisben. — 2. D e z s ő L á s z l ó: Visszaható és szenvedő igés orosz szerkezetek gépi fordítása magyarra. — 3. D o m b r o v s z k y J ó z s e f: A tér és idő fogalma az indoeurópai aspektus-tempus-rendszer kialakulásában. — 4. F o d o r I s t v á n: A szláv nyelvek tipológiája és a nyelvtani nem. — 5. G á l d i L á s z l ó: Lermontov költői mondattanának kifejezőeszközei. — 6. H a d r o v i c s L á s z l ó: A magyar közvetítés hangtani ismérvei Délkelet-Európa német és olasz jövevényszavaiban. — 7. K i r á l y P é t e r: A magyarországi szlovák nyelvjárások készülő atlaszának módszertani problémái. — 8. K i s s Lajos: A magyar szókincs jelentősége a szláv etimológiai kutatások szempontjából. — 9. K n i e z s a

István: A magyarországi szláv helynevek nyelvi jellege. — 10. Papp Ferenc: A mai orosz nyelv szókapcsolatrendszerének strukturális modellje. — 11. Péter Mihály: A műfordítás stilisztikai egyenértékűsége (A. Tvardovszkij, „Vaszilij Tyorkin” című elbeszélő költeményének magyar fordítása alapján). — 12. Sipos István: A hely-, határ- és dűlőnevek két nyelvnek az érintkezése és együttélése során. — 13. Sulán Béla: A cseh nyelv magyar elemeinek problémái.

A programot több kulturális esemény és társas összejövetel gazdagította. A könyvtárak és múzeumok különleges kiállításokat rendeztek. Kiváltképpen sokan látogatták azt a könyvkiállítást, amely az utóbbi öt év szlavisztikai termését mutatta be országok szerint. Kirándulásokra is volt lehetőség. Nagyszámú érdeklődő kereste fel a híres rilai kolostort. A kongresszus zárónapján a Művelődésügyi Minisztérium és a Bolgár Tudományos Akadémia fogadást adott a résztvevők tiszteletére. A fogadáson megjelent és beszédet mondott Todor Zsivkov, a Bolgár Népköztársaság minisztertanácsának elnöke.

A kongresszus értékes munkát végzett és általános sikerrel zárult. A résztvevők számára maradandó élményt jelentett, hogy olyan kiváló, nemzetközileg megbecsült tudósok társaságában vitathatták meg tudományszakjuk problémáit, mint R. I. Avanesov, W. Doroszewski, V. I. Georgiev, B. Havránék, A. V. Isačenko, P. Ivić, R. Jakobson, V. Kiparsky, E. Koschmieder, T. Lehrsplawiński, V. Machek, E. Petrovici, B. Unbegaun, A. Vaillant, V. V. Vinogradov és sokan mások. Az elhangzott előadások rendkívül nagy száma azonban néhány hátrányos következménnyel is járt. A szlavisztika elvi fontosságú, sarkalatos problémáin kívül óhatatlanul szóba kerültek olyan kevésbé jelentős részletkérdések is, amelyek nem valók nemzetközi tudományos tanácskozás elé. Ugyanakkor a napirend zsúfoltsága folytán néha még azoknak az előadásoknak is ütközött az időpontja, melyek hasonló tárgyról szóltak, tehát nagyjából ugyanazt a hallgatóságot vonzották.

A nemzetközi szlavista bizottságnak Szófiában hozott határozata értelmében a legközelebbi nemzetközi szlavista kongresszus Prágában lesz 1968-ban.

Kiss Lajos

Tanulmányi verseny Szegeden. A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékének vezetője szorgalmazására a főiskola gyakorló iskolájának magyar szakos munkaközössége tanulmányi versenyt rendezett felső tagozatos tanulói számára 1963 májusában. Tizenkét felső tagozatos osztálynak csaknem négyszáz tanulója mérte össze erejét a büszke címért: ki az V., VI., VII., VIII. osztály legjobb fogalmazója, helyesírója, ki olvas legjobban, legszebben. Nemcsak a tanulókat mozgatta meg a verseny, hanem a tanárokat is, hiszen a legjobbak eredményei hihetőleg reálisan mutatják, mit lehet elérni, mi a maximuma lelkiismeretes, odaadó, kutató munkával megnövelt, jelöltképzéssel megterhelt tanári munkájuknak.

A jó eredményt elért tanulók a verseny mindhárom számában jutalomkönyvet kaptak. Ezután — ugyancsak a főiskola ösztönzésére — kiszélesítettük a versenyt, s négy — Szeged város legjobb iskolái közül a városi szakfelügyelő felkérésére — önként vállalkozó iskolával együtt úgynevezett „városi döntőt” rendeztünk. Erdemes leírni a résztvevő iskolák nevét: Gutenberg Általános Iskola, Hámán Kató Általános Iskola, Rókusi Általános Iskola, a Tanárképző Főiskola Gyakorló Általános Iskolája, a Tudományegyetem Ságvári Endre Gyakorló Általános Iskolája. Iskolánként és évfolyamonként 3—3 tanuló szerepelt, korcsoportonként tehát 15—15 versenyző. Egy-egy tanuló akár mindhárom számban is indulhatott. Semleges zsűri, jelíges dolgozatok, pontozásos elbírálás

alapján alakult ki az egyes versenyszámokban és osztályokban a helyezések sorrendje 1–15-ig.

A helyes olvasás, szép kiejtés versenyében öröm volt hallani a 13–14 éves lányok árnyalt, érzelmekkel fűtött kifejező olvasását, de jelentkeztek tipikus hibák is (közpon- tozás, értelmezés nélküli, elstetett olvasás, a kiegészítendő kérdés helytelen hanglegjtése stb.).

A fogalmazás pályamunkái néhány mélyen gondolkodó és pontosan fogalmazó tanuló mellett azt is elárulták, hogy a jövőben van tennivalójuk — az eddigieken túl is — általános iskolai tanárainknak a fogalmazás tanításában. Különösen szókincesfejlesztő gyakorlatokra lesz szükség fokozottabb mértékben.

A helyesírás versenye tollbamondás volt, természetesen osztályonként más- más, a tantervi anyagnak megfelelő nehézségű szöveg leírása. Az eredmény igen tarka képet mutatott. Öt jó városi iskola — évfolyamonként — legjobb 3–3 tanulója verseny- zett. E versenyszámban is körülbelül ugyanaz lett az iskolák eredményssorrendje, mint a másik két versenyszámban, de itt talán nagyobb volt a különbség az egyes versenyzők között. Az 1–3. helyezettek kitűnően dolgoztak, többjük teljesen hibátlanul vagy csak jelentéktelen hibával. A 8–15. helyezettek között egészen gyengék is akadtak. Példa- képpen ideiktatunk néhány hibásan írt szót, zárójelben annak feltüntetésével, hogy a 15 írásban a hiba összesen hányszor fordult elő: VII. o.: *paprikáscsirke* (11), *pirosvirágú* (6), *jól esik* (*jólesik* helyett 6), *ki-ki néz* (3), *melegszóval* (2); VIII. o.: *emelett*, *emmelett* (1–1), *elhalgattatni* (5), *áldozatott* (1), *forradalomratüzelő* (1), *kizsákmányolok* (. . . *nyolók* helyett, 1), *vállt* (1), *övéit* (1) stb.

Reformtantervünk a készségek kialakítására több gyakorlást fog biztosítani. Szükség is lesz erre.

A verseny megrendezése fáradságos munka volt. De jelentősége — úgy érezzük — akkora, hogy 1964 tavaszán talán minden szegedi általános iskolára kiterjesztve ismét- ljük meg.

Somjai László

TIT-hírek. 1963. október 11-én Lőrincze Lajos, Deme László és K o v a l o v s z k y M i k l ó s a Békés megyei TIT meghívására előadásokat tartott a megyében. Délután Békésen, Battonyán és Mezőberényben „Iskola és nyelvművelés” címmel beszéltek, nagyrészt pedagógushallgatóság előtt. Este Békéscsabán a három elő- adó „Általános műveltség — nyelvi műveltség”, „Helyesírás és nyelvi műveltség”, „Irodalmi műveltség — nyelvi műveltség” címmel tartott ankétot és válaszolt az érdeklő- dők kérdéseire.

„Bevezetés az előadás művészetébe” címmel nyelvi sorozat indult a József Attila Szabadegyetemen az elmúlt év októberében. A retorikai tárgyú előadások nagy részét az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai tartják.

A TIT nyelvi és irodalmi szakosztálya a szakosztály tagjai és az érdeklődő szak- emberek részére 1963–64-ben előadássorozatot rendez. Az előadások témája: mai nyelv- szemléletünk, anyanyelvi ismeretek tanítása, idegen nyelvek oktatása, nyelvi ismeret- terjesztés. A sorozat előadói: D e m e L á s z l ó és S z e n d e A l a d á r. A sorozatnak az a célja, hogy erősítse a nyelvtudomány és a nyelvoktatás gyakorlatának kapcsolatát, s így segítse a magyar nyelvtant és az idegen nyelvet oktató tanárok továbbképzését. Hasonló céllal indította meg a TIT a múlt év tavaszán a Modern Nyelvoktatás című fo- lyóiratát.

Vendégeink. Robert Austerlitz a New York-i Columbia Egyetem profesz- szora 1963 szeptemberében Magyarországra látogatott. Itt-tartózkodása alatt több ízben

járt az MTA Nyelvtudományi Intézetében, s ott előadást is tartott A finn fonológia két koncepciója címmel.

R o m a n J a k o b s o n, a Harvard Egyetem (Cambridge, Egyesült Államok) professzora október elején több napot töltött hazánkban. Ezalatt találkozott az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársaival és az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának oktatóival, s elbeszélgetett velük az általános nyelvészet és általában a nyelvtudomány időszerű kérdéseiről. A Magyar Tudományos Akadémián előadást is tartott „A fonológia előfutárai” címmel.

Műszaki nyelv. A kéthetenként megjelenő Műszaki Élet című folyóirat elmúlt évi számaiban júniustól kezdve több részletben kivonatossan közölte a Magyar Tudományos Akadémia májusi műszaki nyelvi tanácskozásának anyagát.

Nyelvi műsor a tv-ben. 1963 októberében nyelvi sorozat indult a televízióban. A havonta egyszer sorra kerülő műsorban nyelvhelyességi, helyesírási és más nyelvi kérdésekről esik szó.

Sz. L.

Szemle

Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika (Ismerteti: <i>Jakab László</i>)	67
Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	70
Bolgár írók az anyanyelvről (Ismerteti: <i>Krállné Reményi Mária</i>)	71

A Nyelvőr postája

Boros Ádám: A -nál, -nél németes alkalmazása	75
Nagy Zoltán: Adatok a <i>buli</i> -hoz	75

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

F. G.: Joghurt — F. G.: Elnéz, valakinek valamit; eluézést kér valakitől valamiért — Sz. L.: Kiei, kikéi? — F. G.: Nálamnál — R. L. G.: Tagadva állítás — F. G.: Idegen keresztnév sorrendi helye — F. G.: Nagykötőjel	76
--	----

A Nyelvőr hírei

Kiss Lajos: [Melich János]	82
Rónai Béla: [Klemm Imre Antal]	82
Kitüntetés	83
Grétsy László: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1963. november 4-i üléséről	84
Hogyan beszél a mai ifjúság?	85
Kiss Lajos: Az V. nemzetközi szlavista kongresszus	87
Somjai László: Tanulmányi verseny Szegeden	88
Sz. L.: TIT-hírek — Vendégeink — Műszaki nyelv — Nyelvi műsor a tv-ben	89

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Véres O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencsdy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

•

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete.....	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Solész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárássaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk, 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	5 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	5 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer.....	16 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárási igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Beke Ödön

Büky Béla: Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban

Rácz Endre: „A birtokos jelző és társának” alakja

Nagy J. Béla—Lócsei Judit: Hogy nevezzük a nőket?

Bakos József: Gárdonyi és a magyar nyelv

Aujeszky László: Az időjárási jelentések megfogalmazásának újabb kérdései

Elekfi László: A nagyködőjel használata

Áprily Lajos: Nem vette magának a fáradságot

Wacha Imre: József Attila: Kosztolányi

Fábián Pál: Készül a magyar helyesírás kézikönyve

Károly Sándor: Az alany és az állítmány elemzéséhez

Gregor Ferenc: A csallóközi három Paka tájszávaiból

Moór Elemér: A hét napjainak elnevezése nyelvünkben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA,† BEKE ÖDÖN, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Benkő Loránd:</i> Beke Ödön	91
<i>Büky Béla:</i> Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban	92
<i>Rácz Endre:</i> „A birtokos jelző és társának” alakja	106
<i>Nagy J. Béla—Lőcsei Judit:</i> Hogy nevezzük a nőket?	110
<i>Bakos József:</i> Gárdonyi és a magyar nyelv (Második közlemény)	115
<i>Aujeszký László:</i> Az időjárás-jelentések megfogalmazásának újabb kérdései	127
<i>Elekfi László:</i> A nagyköötőjel használata	131
<i>Áprily Lajos:</i> Nem vette magának a fáradságot	136
<i>Erdődi József:</i> A kulturált szó dicső pályafutása	136
<i>R. L. G.:</i> Kagyló a pesti aszfalton	138
<i>P. G. P.:</i> „Ju pi aj” és társai	139

Íróink nyelve

<i>Wacha Imre:</i> József Attila: Kosztolányi	140
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Fábián Pál:</i> Készül a magyar helyesírás kézikönyve.	150
<i>Tompai József:</i> Mondatelemlés	155

A nyelvtudomány műhelyéből

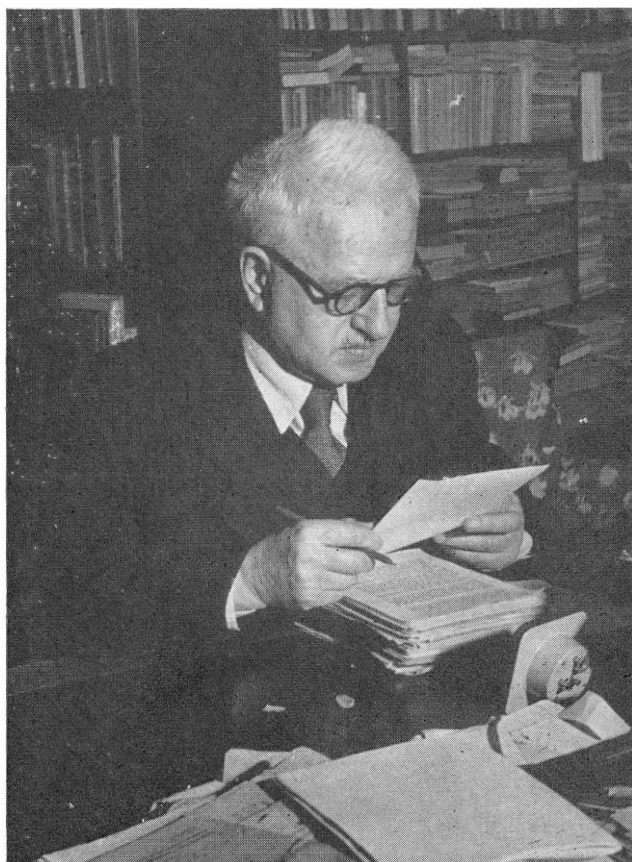
<i>Károlyi Sándor:</i> Az alany és az állítmány elemzéséhez	158
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Gregor Ferenc:</i> A csallóközi három Paka tájszavaiból	169
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Moór Elemér:</i> A hét napjainak elnevezése nyelvünkben	188
<i>Szabó T. Attila:</i> Fogadatlan prókátor	196
<i>Reuter Camillo:</i> Surkuscher	198
<i>Mikesy Sándor:</i> Árpádina	200
<i>Tompai József:</i> Tantusz	201
<i>Implom József—Kőhegyi Mihály:</i> A folyónevekből lett kutyanekvekhez	203
<i>Zsoldos Jenő:</i> Szótörténeti adatok	206
<i>Scheiber Sándor:</i> Ki olaját nem fecsérli	210

MAGYAR NYELVŐR

88. ÉVFOLYAM * 1964. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Beke Ödön*
1884—1964.

Kedves Beke Elvtárs!

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárai nevében, volt kollégáid, munkatársaid és folyóiratod, a Magyar Nyelvőr szerkesztősége nevében búcsúzom Tőled. Alig egy évtizedet dolgoztál körünkben, mint a finnugor nyelvtudomány tanszékvezető professzora. Ez a lényegében rövid idő már önmagában sem igen volt egyenes arányban tudósi és tanári rátermettségeddel, kiváló alkotó és nevelő képességeddel; s tevékenységed teljes kibontakozását kétségkívül gátolta, hogy viszonylag magas korban, nem a legjobb egészségi állapotban jutottál erre a posztra. Jól ismeretesek azok az okok, melyek miatt az egyetemi katedra ily későn, közel fél évszázadnyi magas szintű tudományos munkálkodás után jutott csak részedül: kommunista voltod, ezzel járó világnézeted és politikai állásfoglalásod a letűnt idők illetékesei előtt nem volt megfelelő ajánlólevél. A felszabadulásnak kellett jönnie ahhoz, hogy a köz javát tehetségedhez, tudásodhoz méltó szinten szolgálhassad.

Az egyetemünkön eltöltött néhány évéd azonban még ily későn is nagyon jó volt arra, hogy szakmád hasznára érődhöz, lehetőségeidhez képest maximális eredményességgel tevékenykedhessél, s hogy munkatársaid, tanítványaid megismerhessék azokat az értékeket, amelyek egyéniségedet, illetőleg egész munkálkodásodat jellemezték.

E szomorú alkalom néhány perce nem elegendő arra, hogy ezeket az emberi, tudósi és tanári értékeidet kellően méltathassuk. Mégsem mehetünk el szó nélkül egy-két olyan jellemvonásod mellett, amelyben különösképpen példát mutattál, mások számára tanulságot szolgáltatottál.

Mindenekelőtt ki kell emelni azt a nagy-nagy becsületességet, őszinte, egyenes emberi magatartást, amely egész lényedet áthatotta, minden szavadban, tetteiben jelen volt. Elveidhez mindig — a nehéz helyzetekben is — hű maradtál, a politikában vagy a tudományban éppen úgy, mint az élet minden más dolgában. Bátor kiállásaidra, szakmai szélkakaskodás elleni föllépéseidre mi, nyelvészek még külön is mindig emlékezni fogunk. Harcos természeted, szókimondásod, sőt talán egy-két, mint mindenki, benned is meglevő emberi gyöngeséged miatt nem tudtál mindenkiel egyforma jó viszonyt fönntartani; de a meghunyászkodást, a megalkuvást, az igazság elhallgatását még akkor sem vállaltad soha, ha ebből időlegesen, rövid lejáratra károd, hátrányod származott. És ebből a magatartásodból gyűjtöttél magadnak hosszú lejáratra olyan erkölcsi tőkét, amelyet mindenki, osztatlanul elismert.

Egyik kiemelkedő jellemvonásod volt páratlan tudományoszereteted. Szakmád iránti rajongásod egész életedet betöltötte; ez adott erőt Neked — a méltatlan mellőzések, megpróbáltatások idején éppen úgy, mint a legutóbbi időben, az öregség és betegség nyomasztó súlya alatt — a szüntelen, hangyaszorgalmú tudományos munkálkodásra, újabb és újabb feladatok vállalására és elvégzésére. Ősz fejjel, életed nyolcadik évtizedében is ifjúi akarattal és lendülettel vállalkoztál olyan

* Gyászbeszéd Beke Ödön temetésén, 1964. április 13-án.

messzi tanulmányutakra, amelyekkel tudásszomjadat kielégíthetted, magad és mások ismereteit gyarapíthattad. — Azok közé tartoztál, akik a tudományos értékeket másokban is fel tudják fedezni; sőt ezek kedvéért még az emberi gyöngeségeket is el tudtad nézni, meg tudtad bocsátani.

Tudományos és oktató munkában a nyelvtudomány összetartozó ágait egy-ségben szemlélted. Nem önmagában, a magyartól elszakítva művelted és tanítottad a finnugor nyelvészetet, hanem nyelvünkkel szoros összefüggésben, a régi magyar nyelv és a mai nyelvjárások anyagának, jelenségeinek kitűnő ismeretében és azok állandó felhasználásával.

Szeretted az embereket, különösképpen a fiatalságot, tanítványaidat. Nemcsak szakmailag oktattad az ifjúságot, hanem nevelted is. Hallgatóid nemcsak azért szerettek, mert a kívülállók szerint talán száraz, elvont szakmádat érdekes, színes előadásban tanítottad, hanem azért is, mert törődöttél életükkel, ügyes-bajos dolgaikkal, figyelemmel kísérted útjukat, segítetted az arra érdemeseket az egyetem kapuin túl is. Kiváló érzéked volt a jó és a kevésbé jó szakemberek megkülönböztetésére és általában a tudományos utánpótlás nevelésére. Bár több fiatalabb finnugor nyelvész így vagy úgy, bizonyos mértékben tanítványodnak vallhatja magát, e tulajdonságaid ismeretében kétszeresen sajnálhatjuk, hogy nevelő tevékenységed kibontakozására már nem volt elegendő időd és tered.

A Magyar Nyelvőrnek évtizedeken keresztül egyik leghűségesebb, legtermékenyebb munkatársa voltál. A folyóirat kényszerű szünetelése után — időt, erőt nem kímélve — Te keltetted azt új életre, és Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Balassa József nyomdokain haladva emelved ismét magas tudományos színvonalra, de tetted egyszersmind változatossá, érdekessé, a szélesebb közönség számára is olvashatóvá. A Magyar Nyelvőr újra való megindításával, munkatársi gárdájának megszervezésével is nagy tanúságát tetted akaraterővel, alkotó kedvvel, lelkeséggel párosuló tudományos szeretetednek; bizvást elmondhatjuk, hogy ide vágó tevékenységed tudománytörténeti jelentőségű.

Kedves Beke Elvtárs! Az emberi élet végességét most Te példázod előttünk legjobban. De ha maga az ember végképp elmúlik is halálával, nem múlik el minden, amit szelleme teremtett. A tudósnak művei megőrzik eredményeit; a tanárnak tanítványai továbbviszik tudását, ismereteit; a nagy egyéniségnek környezete, munkatársai fönntartják emléket, óvják eszméit, folytatják törekvéseit. Az olyan tudós, tanár és ember, amilyen Te voltál, erre bizton számíthat, s ezt bizonyval megérdemli.

Benkő Loránd

Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban (az 1962. évi adatok alapján)

1. 1961-ben „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” című tanulmányunkban kísérletet tettünk a budapesti keresztnévhasználat jellegzetességeinek megállapítására. Persze az adatok túl nagy száma miatt csak bizonyos évjáratok (1895—1899, 1945—1949, 1959) adatait dolgozhattuk fel, de ez elegendő volt a fejlődés irányvonalának megrajzolásához. Tanulmányunk egyik megállapítása szerint 1945 után megnövekedett a divat, valamint a jóhangzás és más esztétikai hatás szerepe a keresztnévadásban, ugyanakkor viszont a hagyományoszerűen követett szokások (például a szülők és rokonok nevének

öröklése; a lakóhely szerinti névszokások; vallási meggondoláson alapuló névválasztás; a naptárnak, mint névválasztási segédeszköznek hagyományos felhasználása; stb.) sok tekintetben háttérbe szorultak.

A névdívat és a névadásban érvényre jutó esztétikai szempontok szóba hozásával tulajdonképpen olyan kérdést érintünk, melyről, legalábbis az esztétikai szempontokról, nem is olyan régen Mikesy Sándor igen érdekes cikket írt (Mikesy: A névszépítésről. MNy. 59: 216—21). Alábbi megállapításaink — úgy gondoljuk — szervesen kiegészítik Mikesy cikkének anyagát, mivel mi kizárólag a keresztnévadásban uralkodó esztétizáló törekvésekről fogunk írni, mellyel a fent említett cikk mindössze néhány sorban foglalkozik (220). E néhány sorban elmondottak is inkább általános érvényűek, s nem támasztanak olyan igényt, hogy e terület („A keresztnév szebbítése”) legújabb tendenciáit bemutassák.

A keresztnév-használatbeli divathullámzások és esztétizáló törekvések növekvő szerepe nem véletlen. E tendencia egyik oka például az, hogy a hagyományok és megkötöttségek szerepe társadalmunkban csökkenő tendenciát mutat, és e folyamat részjelenségeként csökken a hagyományok és megkötöttségek szerepe a keresztnévadás területén belül is. Valamilyen szempontnak vagy elvnek azonban meg kell határoznia a névadást. Ha csökken a hagyományok szerepe, e csökkenés helyén nem támad úr, hanem ide valami más meghatározó szempont lép, például a divat vagy az esztétikum. — A szóban forgó hatások előretörésének egy másik oka az, hogy az emberek egymáshoz való közelebb kerülése ez utóbbi évtizedek során különösen kedvezett a névhasználatbeli szokások átvételének és esetleges divatra hozásának, általános elterjesztésének. — A nemzetközi kapcsolatok bővülése egy további oka a divat és az esztétizáló törekvések minden népréteg körében való növekvő érvényesülésének. Manapság sok külföldi diplomata, sok külföldi egyetemista, sok művész és sportoló, sok műszaki, illetőleg tudományos szakember érkezik hazánkba napról napra. E személyek keresztnéve nem marad hatás nélkül. A rádió vagy a sajtó útján, sőt egyéb módon is eljutnak ezek az idegen nevek a szülőkhöz, a névadókhoz, és ha névadásra kerül a sor valamelyik családban, sokszor ki lehet mutatni egy-egy ilyen idegen keresztnév hatását. Zolnai Béla így ír az idegen nevek befogadásával kapcsolatban: „Talán egy nép sincs, amely az idegenből asszimilált neveket olyan magától értetődőnek, olyan bizalmasan és meghitten a maga tulajdonának ismerte volna el, mint a magyar” (Nyelv és stílus. Gondolat. 1957. 234). Néhány sorral lejjebb számos vezetéknév közöl fenti állítása igazolására; szerintünk azonban az idegenszerűségek befogadásának tendenciája még élesebben megfigyelhető a keresztnévadás körében, mint a vezetéknév esetén. Az idegen hatások átvételi lehetőségének számszerű megnövekedése is, természetesen, hozzájárult tehát a divat és az esztétikum névadásbeli előretöréséhez. — E szempontok szerepének növekedését az anyakönyvi közigazgatás szabályai is kedvezően alakították. 1896-ban például a következő szövegű BM- rendelet olvashatjuk: „Utónév¹ megváltoztatása egyáltalán nem engedélyeztetik” (vö. Kampis János: Az állami anyakönyvvezetés összes szabályainak rendszeres gyűjteménye. Községi nyomda. Bp., 1902. 130). Ezzel szemben a keresztnév megváltoztatása 1945 után hivatalosan is lehetségessé vált. A 11/1955 (II. 20.) MT- rendelet ugyanis a következőképpen intézkedik:

¹ Utónév = keresztnév. E szó már gyakori a múlt századi közigazgatási nyelvben is.

„Magyar állampolgár családi és utónevét — kérelmére — a belügyminiszter megváltoztathatja”¹ (a kiemelés tőlem. — B. B.). — „Az állami anyakönyvvezetők hivatalos kézikönyve” (Bp., 1906.) című összeállításban megjelent egy több száz nevet tartalmazó mutató arra vonatkozólag, hogy egy-egy idegen alakú névnek mi a magyar megfelelője. Az anyakönyvvezetők körében, különösen az állami anyakönyvvezetés kezdeti időszakában, úgy értelmezték sokszor ezt a keresztnévjegyzéket, hogy ha egy keresztnév nem szerepel ebben a jegyzékben, az az anyakönyvbe se jegyezhető be. Már 1942-ben, az úgynevezett „ősi magyar nevek” tömeges anyakönyvvezetési igénye alkalmával, szükségessé vált annak a ténynek leszögezése elvi jelentőségű BM-határozatban, hogy nemcsak azokat a neveket lehet bejegyezni az anyakönyvbe, amelyek ebben a szóban forgó jegyzékben szerepelnek. 1945 után még fokozottabban megszűnt az 1906-i keresztnévjegyzék hegemoniája, ekkoriban ugyanis sok idegen állampolgár határozottan ragaszkodott az idegen ortográfiájú keresztnév bejegyzéséhez, és voltak olyanok is, akik bizonyos szimpátia-érzésektől indítatva idegenes alakú keresztnév bejegyzését kívánták. Az említett keresztnévjegyzék figyelembevételének csökkenésével egyidejűleg megnövekedett a legkülönbözőbb idegen alakú keresztnév és divatnév anyakönyvi bejegyzésének lehetősége. Manapság például a szülők választhatnak az *Aliz* vagy *Alice*, a *Szilvia* vagy *Sylvia*, az *Ivetta* vagy *Yvette* névalakok bejegyeztetése között. Igaz ugyan, hogy az anyakönyvi utasítás határozottan kijelenti, hogy „erkölcsi szempontból kifogásolható vagy becéző neveket az anyakönyvbe bejegyezni nem szabad” (vö. Sass László: Anyakönyvi igazgatás. Jogi Kiadó. Bp., 1951. 10). Ennek ellenére az utóbbi időben elég gyakran tapasztaljuk, hogy bizonyos rövidített keresztnévalakok (pl. *Beatrix* mellett *Bea*, *Lilian* mellett *Lili*, *Erzsébet* mellett *Liza* — az eddigiek 1959-től —, *Krisztina* mellett *Kriszta*, *Magdolna* mellett *Magda*, *Zsuzsánna* mellett *Zsuzsa* — ezek 1962-től), melyek ha úgy tetszik a becézés funkcióját is betölthetik, fel-feltűnnek az anyakönyvbe bejegyzett nevek között. Az ilyen alakok önállósulásának és hivatalos rangra emelkedésének is fokozott lehetőségei vannak a mai anyakönyvvezetési gyakorlat révén. — A divathatások keresztnévadási szerepét végezetül az is növelte, hogy manapság, a század eleji évtizedek viszonyaitól eltérően a szülések legnagyobb része kórházakban vagy szülőotthonokban történik, ahol olyan tanácsok és ötletek érhetik a még határozatlan névadó szülőt, melyek hatására valamilyen divatos vagy „felkapott” nevet ad gyermekének. Ugyanilyen hatás érheti a szülőt munkahelyén is, a szülési szabadság előtti időben.

Természetesen mindezen jó feltételek mellett, melyek a divat és az esztétikai szempont névválasztásbeli érvényesülését az utóbbi évtizedekben elősegítették, elég sok szokás maradt még mindig a keresztnévadásban, amit okvetlenül hagyományos szokásnak kell tekintenünk. Nemrégiben elvégeztük az 1962. évi VIII. kerületi fővárosi születési anyakönyvek átnézését, az innen gyűjtött adatok — úgy véljük — alkalmasak lesznek annak bemutatására, hogy a hagyományos névadási szokások megtartása, illetőleg az újszerűsége való törekvés körülbelül milyen arányban van meg ma a fővárosi keresztnévadásban. Ezek az adatok természetesen annak ábrázolására is alkalmasak lesznek, hogy melyek ennek a közelmúltban lezárult évnek a legfontosabb keresztnévadási jellemzői.

¹ E rendelet megjelenésével egyidejűleg megszűnt a névváltoztatásról szóló 40200/1933. és az 5151/1945. B. M. sz. rendeletek hatálya.

2. Nézzük mindenekelőtt a h a g y o m á n y érvényesülési mértékét! 1953 januári hatállyal megjelent egy BM.-rendelet, amely az anyakönyvbe jegyezhető keresztnévek számát kettőre korlátozta. Ez a korlátozás tulajdonképpen megkönnyítette számunkra annak kiderítését, hogy milyen mértékben is öröklődik a szülők keresztnéve az újszülött keresztnévei között: két név esetén ugyanis sokkal kevesebb névegyeztetést kell végeznünk, mint mondjuk 4—5 bejegyzett név esetén, ami 1953 előtt nem volt ritkaság. A névöröklődés számszerű adatainak bemutatása során nézzük előbb a fiúgyermekeknél tapasztalható névöröklődést, akik az apjuk keresztnéveit örökölhetik:

Névöröklődés a férfinevek körében 1962-ben

Az anyakönyvbe első keresztnévként bejegyzett férfinevek száma	Az első keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az apa első keresztnévével	Az első keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az apa második keresztnévével
1587	698 (43,98%)	9 (0,56%)
Az anyakönyvbe második keresztnévként bejegyzett férfinevek száma	A második keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az apa első keresztnévével	A második keresztnév a következő számban és százalékban egyezik az apa második keresztnévével
592	116 (19,59%)	13 (2,19%)

A fenti táblázatból látható, hogy a fiúgyermekek még manapság is viszonylag nagy százalékarányban öröklök apjuk első keresztnévét. — A leánygyermeknél az alábbi táblázat tanúsága szerint egészen más százalékos értéket mutat a névöröklődés:

Névöröklődés a női nevek körében 1962-ben

Az anyakönyvbe első keresztnévként bejegyzett női nevek száma	Az első keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az anya első keresztnévével	Az első keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az anya második keresztnévével
1552	368 (23,71%)	12 (0,77%)
Az anyakönyvbe második keresztnévként bejegyzett női nevek száma	A második keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az anya első keresztnévével	A második keresztnév a következő számban és %-ban egyezik az anya második keresztnévével
659	133 (20,18%)	10 (1,51%)

A legkülönbébb megfontolás következménye lehet az, hogy az újszülött az apja vagy az anyja nevét öröklök. Lehet ez egyszerűen a családi összetartozást, a vérségi kapcsolatot megpecsételő szimbólum. Lehet annak következménye is, hogy az apa vagy az anya (ill. a nagyapa vagy a nagyanya) valamilyen kiváló képességgel bírván, a szülők a névadás által mintegy arra akarják buzdítani gyermeküket, hogy felnőtt korában ugyanolyan kiváló

legyen, mint az, akinek nevét viseli: méltó legyen az öröklött névhez. Előfordul természetesen az is, hogy az elhunyt szülő vagy még inkább az elhunyt nagyszülő nevét a kisgyermek, rendszerint az első szülött, kegyeletből örökli (vö. Lőrincze L.: A tolna-baranyai székelyek névadási szokásaihoz 6–7). Persze — amint már említett tanulmányunkban utaltunk rá (33–4) — nemcsak a szülők neve öröklődhet, hanem az oldalági rokonok, keresztszülők, jó barátok neve is. Minderre, sőt a nagyszülők nevének öröklődésére az állami anyakönyvekben adatokat hiába keresnénk. Ez utóbbi névöröklődési lehetőségekre némi fényt vethet, az egyházi anyakönyvek átlapozása illetőleg a névadók személyes megkérdése. A hagyomány szempontja természetesen a névöröklődés esetein kívül még egyéb névadási szokások formájában is érvényesülhet. Előfordul például, hogy egy-egy családban vagy rokonsági körben bizonyos típusú nevek használata válik hagyományossá. Egyes családok tagjai például szívesen választanak nevet az újszülött családtagnak az irodalomban előforduló nevek anyagából. Ez az irodalmi névadásnak a polgári keresztnévadásra tett hatását bizonyítja. Más családoknál viszont a különleges nevek iránti vonzódás tanui lehetünk. Egyik munkatársnőnk (Papp Mártonné, az MTA Könyvtárában) leánykori neve Szilas Timea. Maga a *Timea* név is a különösen ritka nevek közé tartozik.¹ Leánya, *Indira* még ritkább nevet kapott. De az ő nevén kívül is több bizonyítéka van még e családban a különlegességre törekvő névválasztásnak: Szilas Timea egyik unokahúgát Repkényi *Mikolt*-nak hívják, és két más unokatestvére: *Felicia* meg *Zenobia* is igen ritka névvel dicsekedhet. — Egy-egy családban hagyományossá váló szokás lehet az ún. „ősi magyar nevek” közül való névválasztás. — A vallásos színezetű nevek egy-egy családon belüli gyakori előfordulása is tulajdonképpen egy ilyen hagyományosan követett szokás jele lehet. — Bizonyos keresztnevektől való tartózkodás is hagyományossá válhat egyes családoknál.

A hagyományokhoz való ragaszkodás imént említett esetein túl ugyancsak a hagyomány befolyásolhatja a vezetéknév és keresztnév kapcsolatát is. A már említett tanulmányunkból átveszünk egy példát, amely azt bizonyítja, hogy a vezetéknév és keresztnév azonos magánhangzóra való végződése szintén több nemzedéken keresztül ismétlődhet egy-egy családban. „Az 1945-ös adatok között szereplő *Taucsa Mária* második keresztnéve *Paula*; anyja neve: *Csizmadia Etelka*; apja neve: *Taucsa Gyula*” (i. m. 19). A vezetéknévnek és a keresztnévnek azonos magánhangzóval való kezdődése is ismétlődhet egy-egy család névanyagában, de se szeri, se száma a sok egyéb hangesztétikai szempontra visszavezethető névadási formának (pl. a vezetéknév magánhangzóinak fordított sorrendben való megismétlése a keresztnévben; mint a Moldován Ágoston, vagy Maglódi Ilona, stb.), ami szintén az öröklhetőség lehetőségének van alávetve.

3. Ha a keresztnévadásban jelenleg is érvényesülő hagyományok szempontján túljutottunk, nézzük meg a divat és a névesztétika szempontjának érvényesülését, melynek fokozódó voltát cikkünk elején már említettük. E szemponttal kapcsolatban különösen indokolt a férfinevek és a női nevek két külön csoportba való tagolása és viselkedésüknek elkülönített tanulmányozása. A divatnak és a névesztétikai szempontoknak nagyfokú érvényesü-

¹ A *Timea* név előfordulása 1895–99, 1945–9, 1959-ben! 1895–9: —, 1945: —, 1946: 1, 1947: 1, 1948: —, 1949: —, 1959: 1.

lését elsősorban a női keresztnévek anyagának megfigyelésekor tapasztaljuk. A férfinevek és a női nevek e tekintetben való különbsége abban az eltérésben is megmutatkozik, ami a két csoport között a névöröklődés százalékarányát illetően az előbbieken megfigyelhető volt: a leánygyermek sokkal kisebb százalékban öröklök anyjuk sokszor már divatjamúlt vagy esztétikai szempontból a modernebb ízlésnek már meg nem felelő keresztnévét. Ha egybeveszünk minden névöröklési lehetőséget, amit az állami anyakönyvek adataiból egyáltalán nyomon követhetünk (a szülő első nevének öröklése, a szülő második keresztnévének öröklése, a szülők keresztnéveinek második keresztnévként való öröklése), akkor azt tapasztaljuk, hogy a fiúgyermek keresztnéveinél 52,68%-ban látunk valamiféle névöröklődést, a leánygyermeknél viszont csak 33,69%-ban.¹ A leggyakrabban előforduló nevek csoportjában is elsősorban a női nevek körén belül történt változás a három-négy évvel ezelőtti állapothoz viszonyítva. A legtöbb „divatnév”² tehát a női keresztnévek között található. Az 1962. év legfontosabb női divatos keresztnévei: *Zsuzsanna, Éva, Katalin, Ildikó, Erika, Andrea, Krisztina, Anikó, Csilla*. A divathullámmás könnyebb áttekinthetősége végett közlünk három névoszlopot: az első az 1945–1949 közötti leggyakoribb 25 keresztnévet tartalmazza, a második az 1959. év és végül a harmadik az 1962. év ugyanilyen sorrendbe állított adatait:

Férfinevek

1945–1949 között		1959-ben		1962-ben	
László	(5,16%)	László	(5,93%)	László	(5,82%)
István	(4,53%)	István	(4,18%)	István	(3,34%)
József	(3,31%)	József	(2,85%)	Zoltán	(3,31%)
János	(2,84%)	János	(2,71%)	Gábor	(3,02%)
Ferenc	(2,68%)	Ferenc	(2,57%)	János	(2,54%)
György	(2,55%)	Sándor	(2,54%)	József	(2,42%)
Péter	(2,25%)	Gábor	(2,52%)	Ferenc	(2,29%)
Sándor	(1,90%)	Zoltán	(2,52%)	Attila	(2,23%)
Gábor	(1,56%)	György	(2,18%)	Péter	(2,16%)
András	(1,43%)	Tibor	(1,86%)	György	(2,03%)
Károly	(1,36%)	Péter	(1,81%)	Sándor	(1,75%)
Béla	(1,30%)	András	(1,54%)	Tibor	(1,62%)
Gyula	(1,25%)	Gyula	(1,40%)	Tamás	(1,27%)
Lajos	(1,25%)	Károly	(1,40%)	András	(1,27%)
Tibor	(1,10%)	Tamás	(1,32%)	Imre	(1,21%)
Imre	(1,05%)	Attila	(1,24%)	Zsolt	(1,17%)
Miklós	(1,05%)	Imre	(1,18%)	Béla	(1,11%)
Tamás	(0,97%)	Lajos	(1,17%)	Miklós	(1,08%)
Zoltán	(0,89%)	Miklós	(0,98%)	Lajos	(0,95%)
Attila	(0,77%)	Béla	(0,98%)	Gyula	(0,95%)

¹ A névöröklődés vidéken kissé más képet mutat. Lőrincze írja: „A szülők neve ... ritkán öröklődik első fokon a bukovinai székelyeknél” (i. m. 7). Kálmán Béla XVI. századi jobbágynéveinkhez című tanulmányában (Magyar Nyelvjárások 7: 27) szintén azt állítja, hogy a keresztnév első fokon való öröklődése „a legnagyobb ritkaság” a XVI. században a mai Bács-Bodrog megyének megfelelő területen.

² Egy keresztnév „divatkeresztnév” voltának legbiztosabb kritériuma e név százalékos előfordulásában megfigyelhető hirtelen ugrás, ill. növekedés.

Pál	(0,70%)	Csaba	(0,93%)	Károly	(0,89%)
Géza	(0,63%)	Pál	(0,78%)	Csaba	(0,89%)
Mihály	(0,62%)	Mihály	(0,61%)	Mihály	(0,57%)
Antal	(0,52%)	Antal	(0,56%)	Antal	(0,54%)
Jenő	(0,40%)	Géza	(0,46%)	Pál	(0,38%)

Női nevek

Mária	(5,57%)	Éva	(3,72%)	Zsuzsanna	(4,11%)
Éva	(3,47%)	Zsuzsanna	(3,48%)	Éva	(3,72%)
Erzsébet	(3,21%)	Mária	(3,33%)	Katalin	(3,56%)
Katalin	(2,90%)	Katalin	(3,26%)	Ildikó	(3,31%)
Zsuzsanna	(2,53%)	Ágnes	(2,66%)	Mária	(2,58%)
Ilona	(2,12%)	Judit	(2,56%)	Erika	(2,19%)
Anna	(2,06%)	Erzsébet	(2,40%)	Judit	(2,16%)
Judit	(2,00%)	Ildikó	(1,83%)	Ágnes	(2,07%)
Ágnes	(1,61%)	Ilona	(1,73%)	Andrea	(2,01%)
Margit	(1,20%)	Edit	(1,34%)	Ilona	(1,46%)
Julianna	(1,09%)	Anna	(1,22%)	Gabriella	(1,33%)
Ildikó	(1,00%)	Gabriella	(1,22%)	Erzsébet	(1,24%)
Magdolna	(0,91%)	Andrea	(1,12%)	Márta	(1,05%)
Márta	(0,91%)	Márta	(1,10%)	Krisztina	(0,98%)
Klára	(0,89%)	Erika	(1,03%)	Anikó	(0,92%)
Edit	(0,88%)	Magdolna	(0,76%)	Edit	(0,92%)
Irén	(0,74%)	Györgyi	(0,73%)	Csilla	(0,76%)
Gabriella	(0,72%)	Margit	(0,73%)	Magdolna	(0,73%)
Veronika	(0,53%)	Marianna	(0,64%)	Anna	(0,70%)
Györgyi	(0,51%)	Julianna	(0,64%)	Györgyi	(0,60%)
Gizella	(0,47%)	Klára	(0,63%)	Marianna	(0,57%)
Terézia	(0,46%)	Irén	(0,61%)	Ibolya	(0,54%)
Ibolya	(0,43%)	Anikó	(0,52%)	Klára	(0,51%)
Anikó	(0,43%)	Rita	(0,42%)	Margit	(0,47%)
Annamária	(0,40%)	Gizella	(0,42%)	Annamária	(0,47%)

Ha a nevek százalékos előfordulási arányát is figyelembe véve szemléljük a fenti keresztnévoszlopokat, valóban, elég sok jelét látjuk a női nevek körében tapasztalható névdivathullámnak, mégis túlzás volna azt állítani, hogy a divaton és az esztétikai szempontokon alapuló keresztnév választás kizárólag a női neveknél mutatható ki. A férfinevek körében is számos jelét tapasztaljuk e szempontok érvényesülésének. Az 1962. évben például meglepően nagy számban fordul elő a *Zoltán*, a *Gábor*, az *Attila* és a *Zsolt* név. Érdekes e nevek érvényesülési mértékének százalékos változásait is nyomon kísérni az előbb közölt táblázatokon. A legmeglepőbb változás a *Zsolt* névnél fordul elő: ez 1945–1949 között és 1959-ben még nem szerepelt a 25 leggyakoribb férfinév listájában, 1962-ben viszont már az összes nevek 1,17%-ára rúgott.

A névdivat hullámozásának a jelenségeihez természetesen az az eset is hozzátartozik, amikor egyes nevek kiszorulnak a használatból. A női nevek között a 25 leggyakoribb keresztnév anyagából kiszorult a *Julianna*, az *Irén*, a *Veronika*, a *Gizella* és a *Terézia*. Jelentősen csökkent emellett a *Margit*, az

Ilona, az *Erzsébet*, a *Mária* és az *Anna* nevek százalékos előfordulási aránya. — A férfinevek csoportjában a leggyakoribb 25 keresztnévből csak kettő szorult ki teljesen: *Géza* és *Jenő*. De igen nagy a százalékosan csökkenő tendenciát mutató nevek száma: *Ferenc*, *József*, *János*, *György*, *Károly*, *Lajos* és *István*.

A csökkenő és a növekvő tendenciát mutató nevek mellett vannak azonban olyanok is, amelyek hosszú időn keresztül megőrzik stabilitásukat, és előfordulási arányszámuk alig változik. Ilyen férfinév például *László*, *Mihály*, *Miklós*, *Antal*. — A női nevek divatmozgásának fokozott mértékét az is bizonyítja, hogy ilyen változatlan százalékarányú név ezek között csak egy van: a *Márta*.

Lehetne még beszélni a százalékos arányukat illetőleg fluktuáló, időszakosan növekvő, illetőleg csökkenő nevekről is (bizonyos fluktuációt mutatnak pl. *Béla*, *Péter* — *Ibolya*), de az általunk gyűjtött adatok, mivel nem szabályos időközökkel elválasztott évek adatai, az ilyen divatfluktuációk felderítésére nem alkalmasak.

Azt az állításunkat, hogy a divathatások szerepe bizonyos növekvő tendenciát mutat a keresztnévadásban, megcáfolni látszik az a tény, hogy a különféle keresztnévek száma mind a férfi, mind pedig a női nevek körében jelentékenyen csökkent. Azt várnók ugyanis, hogy a divathatások növekvő szerepével egyidejűleg (és azzal egyidejűleg, hogy sok „divatos” keresztnév kerül az anyakönyvekbe) megnövekszik a különféle keresztnévek száma évenként is. Ha jobban elgondolkodunk e látszólagos ellentmondáson, be kell látnunk, hogy a névdivat és a névválaszték nagysága, tehát a különféle nevek száma között nincs egyenes arányú kapcsolat. A divat szempontjának érvényesüléséhez a keresztnévadásban nem szükséges ugyanis a névválasztéknak évről évre való számszerű bővülése, hanem elegendő az, ha a régi és divatját múlt keresztnévek helyébe ugyanilyen számban új keresztnév kerül. A divat szempontja tehát a névcserélődés folyamatával és ennek sebességével van szorosabb kapcsolatban, nem pedig a névválaszték nagyságával. Ezek tisztázása után nézzük meg a különféle keresztnévek számának évenkénti alakulását:

	Férfinevek	Női nevek
1945	106	131
1946	119	145
1947	120	146
1948	128	138
1949	115	165
1959	113	147
1962	94	132

A jóhangzás és egyéb esztétizáló szempont keresztnévadásbeli érvényesülésében jelentős szerep jut annak a törekvésnek, amit a keresztnévek idegen-

szerűvé tételének nevezhetünk. Cikkünk elején már megemlékeztünk arról a hatásról, amit idegen személyek keresztnévei tehetnek magyar névadókra. De jelen esetben arról a jelenségről van szó, hogy olyan keresztnéveket, melyeknek megvan a szabályos magyar helyesírási formájuk, vagy legalábbis meg lehetnének e formák, következetesen idegen ortográfiájú formára „szébbítik”. Mikesey Sándor a már korábban idézett tanulmányában megemlékezik ugyan e névadásbeli törekvésekről (i. m. 219), de ő ezt sajnos kizárólag vezetéknevek és földrajzi nevek anyagán vizsgálja, és dokumentálja példákkal. Mi az általa mondottakat az 1962. évi keresztnévadás idevágó példáival szeretnénk kiegészíteni, mivel ez a típusú esztétizáló törekvés szerintünk mindennél inkább a keresztnévadásban fordul elő manapság. Az anyakönyvi utasítás úgy intézkedik, hogy „A gyermek utónevét a bejelentett utónevet ... kell bejegyezni. ... kerülni kell az olyan idegen hangzású nevek bejegyzését, amelyeknek magyar alakjuk is van. Pl. *Helena* ; ennek ugyanis magyar alakja *Ilona*. Az Anyakönyvi Utasítás C melléklete tünteti fel az idegen hangzású nevek magyar alakját” (Sass László i. m. 10). Sajnos az Anyakönyvi Utasítás sokat emlegetett C melléklete nem mindig ad útbaigazítást egy-egy idegenszerű névalak magyar megfelelőjére vonatkozólag. Nem kap útbaigazítást az anyakönyvvezető a Helyesírási tanácsadó szótártól sem. Mit tehet ilyenkor az anyakönyvvezető? Csak azt, hogy a szülő által kívánt formában jegyzi be a keresztnévet az anyakönyvbe. Ez annál inkább így van, mert az Anyakönyvi Utasítás C mellékletének igen kevés a hitele: sok olyan keresztnévalaki problémára kap feleletet az anyakönyvvezető, ami gyakorlatilag sohase fordul elő, gyakran előforduló problémákra viszont nincs benne válasz. Sokszor tehát, problematikus keresztnévalak esetén nem is nézik meg ezt a C mellékletet, hanem közvetlenül a szülő névalaki igényét veszik figyelembe. Így jön tehát létre az anyakönyvek anyagában az a jelenség, hogy egyazon év keresztnévanyagában, sőt néha ugyanazon a napon bejegyzett keresztneveknél a magyar helyesírásnak megfelelő névalakok mellett jelentkeznek e nevek idegen helyesírási változatai. Ilyen változatok 1962-ben: *Adrienn* (3) mellett *Adrienne* (1), *Aliz* (1) mellett *Alice* (1, másodnévként), *Angyalka* (1) mellett *Angella* (4), *Borbála* (4) mellett *Barbara* (1), *Marianna* (18) mellett *Marianne* (1), *Mirtill* (—) mellett *Myrtill* (1), *Mónika* (5) mellett *Mónica* (1), *Odett* (1, anya neve) mellett *Odette* (1, leánya neve), *Rezső* (3) mellett *Rudolf* (8), *Szilvia* (4) mellett *Sylvia* (7).¹

Mikesey Sándor említett cikkében a névszépítés célját szolgáló névrégiesítésről is megemlékezik. „Legegyszerűbb formája — írja e törekvéssel kapcsolatban — a szóvégi *i*-nek *y*-nal való írása: *Pesti* → *Pesty*, de egyéb régiességek *ma* *i* bevezetése is ezt a célt szolgálja: *Bencédi* → *Benczédi*” (i. m. 218). A keresztnév régiesítésére sokkal kevesebb lehetőség nyílik, de itt-ott mégis előfordul mind az idegen, mind pedig az „ősi magyar nevek” anyagában. 1962-ben egyetlen ilyen eset van: *Zsolt* helyett *Solt*.

A névszépítő törekvések fokozódó érvényesülését a keresztnévhasználatban — az előbbieket mellett — a keresztnévek becéző alakjainak alkalmazásai

¹ Az idegenesítéssel ellentétes irányú, de szintén névszépítési célzatú törekvés a magyarosítás. A millennium idejében ez igen divatos keresztnévszépítési megoldás volt. Ekkor terjedt el a *Ferdinánd* mellett a *Nándor*, a *Rudolf* mellett a *Rezső*, a *Viktor* mellett a *Győző*, a *Konstantin* mellett a *Szilárd* stb. Manapság inkább a névszépítő cézzal végzett keresztnévidegenesítés példáival találkozunk.

is alátámasztják. Az ilyen alakok ugyanis — a becézés funkcióján kívül — a névszépítés funkcióját is képesek ellátni. A becező alakok ilyen funkciójú szereplésére, láthatóan, egyre nagyobb szükség van. Fontos bizonyítéka a megállapításnak az, hogy anyakönyvi adataink között egyre gyakrabban találunk olyan, immár hivatalos keresztnévi rangra emelkedett becező alakokat, amelyek a keresztnév rövidítése által ható becező szerep mellett, egyúttal magát a nevet is szebbé, kíváncsabbá teszik. (A rövidítéssel történő névszépítés kérdését vö. Mikešy S. i. m. 219.) Az anyakönyvvezetők a jelek szerint nem képesek kitérni az ilyen rövidített alakok bejegyzését igénylő szülők tömeges kérelmei elől. Jelen közleményünk elején már említettük a becezőkből alakult hivatalos rangú keresztnévek néhány példáját, mint *Bea*, *Dóra*, *Kriszta*, *Magda*, *Zsuzsa* stb., de ha nem tekintjük a hivatalos anyakönyvi keresztnévadatokat, és a társalgási nyelvben rendkívül gyakori becező megszólítások jelenségei felé fordulunk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a becézés területén tulajdonképpen ugyanazt a tendenciát (a névszépítés szempontjainak fokozott érvényesülését) tapasztaljuk, mint az anyakönyvbe is bejegyezhető hivatalos rangú keresztnév alakok körében.

Az utóbbi állítás egyik bizonyítékaként utalunk azokra az idegen hatást mutató vagy a megszokottól eltérő (tehát az átlagosnál szebb) becező formákra, melyek manapság igen elterjedtek. Pl. *Anni*, *Dzsoni*, *Hanni*, *Nelli*, *Ricsi*, *Trúdi*, *Gitta* stb.

A becezőknél való szépségre törekvés még szembeszökőbb jele emellett az, hogy a pejoratív hangulati hatású becezők, mint *Dorka*, *Gergő*, *Istók*, *Jankó*, *Lali*, *Lackó*, *Marcsa*, *Mári*, *Máli*, *Mihók*, *Rézi*, *Trézi* stb. egyre inkább kiszorulnak a használatból.

Ha valakit nem magyar alakú keresztnévén szólítanak meg, hanem a keresztnév idegen kiejtésű változatán, ez az eljárás, még ha nem idegen becező alak szerepel is a megszólításban, funkcióját tekintve tulajdonképpen a becézés egy formájának tekinthető. Ilyen például a *Méri* ejtismód (az ang. *Mary*-ből). Vannak olyan nevek, amelyeknek a becézése az e célra általában használt képzők (pl. kicsinyítőképzők) segítségével nem oldható meg, mivel ezek használatát a nevet és egyúttal a megnevezett személyt nevetségessé tenné (pl. *Csabácska*, *Gézácska*, *Oszkárka* — felnőtt személyekről szólva). Ilyen esetben a becézés funkcióját és egyúttal a névszépítés funkcióját is igen sok esetben a birtokos személyrag veheti át. Így keletkeznek a *Csabám*, *Gézám*, *Oszkárom*-féle megszólítási formák, melyeknek az utóbbi időben észlelhető fokozódó térhódítása szintén a névhasználatban érvényesülő esztétizáló törekvések egy további jeleként fogható fel, az előbbieken megemlített hasonló célzatú jelek mellett.

Az utóbbi néhány rövid bekezdést tulajdonképpen zárójelben mondtuk, mivel a becézés körében ható esztétizáló törekvésekre vonatkozólag adatgyűjtést nem végeztünk, és mivel ezekben a megállapításainkban pusztán személyes megfigyelésre támaszkodhattunk. E kis kitérés után forduljunk azonban vissza az adatgyűjtésünkkel dokumentálható névszépítési törekvések területére!

Idézett tanulmányunkban (18–20) kitértünk a vezetéknev és a keresztnév kapcsolatának kérdésére is. Jelen közleményünkben is foglalkozni kívánunk e kérdéssel, a névesztétikai törekvések ugyanis a vezetéknev és keresztnév kapcsolatát is befolyásolják. Az úgynevezett „névalliteráció”-ra 1945-ben (vö. i. m. 19) 12 férfinévi és 6 női névi adatot találtunk, 1962-ben viszont

már más az arány. Ekkor 1000 név között csak 10 ilyen férfinév, ugyanakkor 12 ilyen női név fordult elő. Nem lehet tehát azt állítani, hogy a vezetéknev és a keresztnév közötti ilyen hangzásbeli kapcsolat teljes mértékben visszatekintést keltene; egyelőre csak az látszik, hogy ez a névadásbeli sajátosság a férfinevek körében jelentősen csökkent ugyan, a női nevek körében viszont kissé növekedett. — Az úgynevezett „rimelő nevek”-kel kapcsolatban nehéz eldönteni, hogy használatuk kiveszőben van-e, elsősorban azért, mert sokszor, amikor látszólag névrímeléssel van dolgunk, a névadónak valójában esze ágában sem volt a vezetéknev és a keresztnév rímeltetése. Ilyen rímelés-szerű kapcsolat keletkezhet például abból a körülményből (erre Berrár Jolán hívta fel figyelmünket az 1961-ben megjelent, már idézett tanulmányunkkal kapcsolatos lektori jelentésében), hogy sok női keresztnév *a*-ra végződik, az *a*-ra végződő vezetéknevek esetén tehát bizonyos magánhangzóegyeztetés könnyen létrejöhet. — A szülő sokszor nem a hivatalos névformával számol a névválasztás esetén, hanem e hivatalos névalak becézó vagy rövidített formájával (hiszen általában így fogják majd hívni a kisgyereket), nem is gondol tehát arra, hogy a hivatalos keresztnévforma a vezetéknevvel egybeolvasva bizonyos rimszerű hatást kelthet. Mindezek előrebecsítésével az a megfigyelésünk, hogy a névadók, éppen a szóban forgó esztétikai szempont alapján igyekeznek elkerülni a vezetéknev és a keresztnév rimszerű egybecsengését. Az esztétikai névhasználati törekvéseknek nagyobb mértékben teret engedő női nevek körében például 1945-től 1962-ig lényegesen csökkent az ilyen esetek száma, a férfinevek körében viszont csak jelentéktelen eltolódás figyelhető meg az ilyen esetek számszerű előfordulásában. Nézzük meg ezek után az 1962-ből származó adatokat: Férfinevek: *Fodor Gábor, Pártos Miklós, Márton Sándor, Lipták István, Kohlben Róbert, Kondor Sándor, Szabó László* (kétszer), *Havrilla Béla, Bodnár Zoltán, Kovács András, Sályi Bálint, Horváth Zoltán*. — Női nevek: *Holeszka Erika, Varga Zsuzsanna, Róna Dorottya, Gyömrei Györgyi, Fekete Tünde, Thomka Magdolna, Ofra Andrea, Dávid Judit, Walentin Katalin*.

A vezetéknev és a keresztnév ilyen esztétikai szempontból érintett összefüggésének témakörében lehetne még beszélni arról a kérdésről, hogy a vezetéknevben előforduló magánhangzókat hogyan egészítik ki, illetőleg hogyan teszik változatossá a keresztnév magánhangzói. E jelenségre, tehát a keresztnév magánhangzóinak a vezetéknev magánhangzóihoz való illeszkedésére vonatkozólag kutatást és adatgyűjtést nem folytattunk ugyan, de az a benyomásunk, hogy a hangzóbeli változatosságra való törekvés fokozott mértékben van meg manapság a névhasználatban, és ez is a névadásbeli esztétizáló célok egyik lényeges iránya (vö. idézett tanulmányunk 12. lapján az azonos magánhangzójú keresztnévek csökkenésének adatait, amelyek ehhez hasonló törekvést tükröznek).

Adattár

Az adattár összeállításában ugyanazokat az elveket követtük, mint a sokat idézett „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” című tanulmányunkban. Külön megjegyezzük, hogy a zárójelbe tett számok azt jelzik, hogy az illető névnél hány újszülött neve egyezik apja vagy anyja keresztnévvel. A többnyire + jellel kapcsolt dőlt szedésű számok a szülők második keresztnévvel való egyezésre utalnak. A százalékos értékek kiszámíthatósága érdekében közöljük, hogy az adattárban szereplő abszolút számokat a férfinevek esetén 1587 első és 592 második helyen bejegyzett keresztnévből nyertük; a női nevek esetén 1552 első keresztnévből és 659 második keresztnévből.

- Achill* f. Második név: 1.
Ádám f. Első név: 1.
Adél n. Első név: 3 — Második név: 1 (1).
Adolf f. Második név: 1.
Adorján f. Második név: 1.
Adrien n. Első név: 2 — Második név: 1 |
Adrienn alakban: Első név: 3 — Második név: 1 | *Adrienne* alakban: Első név: 1 — Második név: 2.
Ágnes n. Első név: 65 (7 + 1) — Második név: 26 (5).
Ágota n. Első név: 4.
Ákos f. Első név: 6 — Második név: 1.
Alajos f. Második név: 1.
Albert f. Első név: 2(2) — Második név: 3(1).
Aliz n. Első név: 1 | *Alice* alakban: Második név: 1.
Alizetta n. Első név: 1.
Amadé f. Második név: 1.
Amália n. Első név: 1.
Amaryll n. Első név: 2.
Andor f. Első név: 2(2) — Második név: 1 — Lásd még: *András*, *Endre*.
András f. Első név: 40(16) [egy közülük szovjet állampolgár, de az apa magyar] — Második név: 10(2) — Lásd még: *Andor*, *Endre*.
Andrea n. Első név: 63 — Második név: 13.
Anetta n. Első név: 1.
Angella n. Első név: 4 — Második név: 2(1) — Lásd még: *Angyalka*.
Angyalka n. Első név: 1(1) — Lásd még: *Angella*.
Anikó n. Első név: 30 — Második név: 6.
Anna n. Első név: 22(14) — Második név: 11(2).
Annamária n. Első név: 15(1) — Második név: 3.
Antal f. Első név: 17(14 + 1) [egy közülük szovjet állampolgár, de az apa magyar] — Második név: 5(1).
Antónia n. Első név: 1 — Második név: 1(1).
Aranka n. Első név: 3(2) — Második név: 3.
Arnold f. Első név: 1.
Árpád f. Első név: 11(3) — Második név: 6.
Artemis n. Első név: 1 [görög állampolgár].
Artur f. Első név: 3(1).
Aszen f. Első név: 1 [bolgár állampolgár].
Asztrid n. Első név: 1.
Attila f. Első név: 71(5) — Második név: 22.
Balázs f. Első név: 8(1) — Második név: 4.
Bálint f. Első név: 2(1) — Második név: 1.
Barbara n. Első név: 1 — Lásd még: *Borbála*.
Barnabás f. Első név: 1.
Beáta n. Első név: 5 — Második név: 4.
Beatrix n. Első név: 6 — Második név: 3.
Béla f. Első név: 35(25 + 1) — Második név: 13(3 + 1).
Benedek f. Első név: 1(1).
Bertalan f. Második név: 1.
Borbála n. Első név: 4(1) — Második név: 3(1) — Lásd még: *Barbara*.
Brigitta n. Első név: 6(1).
Bulcsu f. Első név: 1(1).
Christophe f. Első név: 1 [francia állampolgár].
Cecília n. Első név: 2(1) — Második név: 2.
Cvetan f. Első név: 1 [bolgár állampolgár, de az anya magyar].
Csaba f. Első név: 28(1) — Második név: 10.
Csilla n. Első név: 24(2 + 1) — Második név: 8.
Csongor f. Első név: 1.
Dalma n. Első név: 1(1).
Dániel f. Első név: 2(1).
Dénes f. Első név: 4(1) — Második név: 3.
Dezső f. Első név: 3(3).
Donka n. Második név: 1.
Dóra n. Első név: 4 — Második név: 3.
Dorottya n. Első név: 6(1) — Második név: 1.
Dregetta n. Első név: 1 [bolgár állampolgár].
Ede f. Második név: 1.
Edina n. Első név: 4 — Második név: 1.
Edít n. Első név: 29(9 + 1) — Második név: 8(6).
Ekaterina n. Második név: 1.
Elek f. Első név: 1(1) — Második név: 1.
Elemér f. Első név: 2(1) — Második név: 1.
Elena n. Első név: 1 — Lásd még: *Helén*, *Ilona*.
Eleonóra [!] n. Első név: 1 — Második név: 1(1).
Eliane n. Második név: 1.
Ella n. Első név: 1 — Második név: 1.
Elza n. Második név: 1.
Emese n. Első név: 5 — Második név: 3.
Emil f. Első név: 1(1).
Emília n. Első név: 4(4) — Második név: 1.
Emma n. Második név: 2.
Emőke n. Első név: 3.
Endre f. Első név: 7(3 + 1) — Második név: 4(1) — Lásd még: *Andor*, *András*.
Enid n. Második név: 1.
Enikő n. Első név: 3 — Második név: 1.
Erika n. Első név: 69(3 + 1) — Második név: 6(1).
Ernő f. Első név: 7(6) — Második név: 3(1).
Ervin f. Első név: 2(2).
Erzsébet n. Első név: 39(23) — Második név: 45(16 + 1).
Eszter n. Első név: 11 — Második név: 1.
Etelka n. Első név: 4(4) — Második név: 7.
Éva n. Első név: 117(43 + 1) — Második név: 52(13 + 1).

- Fábián* f. Első név: 1.
Ferenc f. Első név: 72(47) — Második név: 34(11+1).
Flóra n. Második név: 1.
Franciska n. Első név: 1(1).
François f. Második név: 1 [francia állampolgár].
Frigyes f. Első név: 1(1).
Gábor f. Első név: 95(12) — Második név: 22(1+1).
Gabriella n. Első név: 42(7) — Második név: 12(2).
Georgios f. Első név: 1 [görög állampolgár].
Gergely f. Első név: 2 — Második név: 2(1).
Gertrud n. Első név: 2 — Második név: 1.
Géza f. Első név: 9(3) — Második név: 6(1).
Gizella n. Első név: 9(4) — Második név: 5.
Gréti n. Második név: 1.
Gusztáv f. Első név: 3(2) — Második név: 2.
Gyöngyi n. Első név: 13 — Második név: 2.
Gyöngyösné n. Első név: 1 — Második név: 1.
György f. Első név: 64(28) — Második név: 22(5).
Györgyi n. Első név: 19 — Második név: 5.
Győző f. Első név: 2 — Második név: 1.
Gyula f. Első név: 30(20+1) — Második név: 13(2+1).
Ha f. Második név: 1 [vietnami állampolgár].
Hajnal n. Első név: 1 — Második név: 1 — Lásd még: *Hajnalka*.
Hajnalka n. Első név: 8 — Lásd még: *Hajnal*.
Helén n. Első név: 1 — Lásd még: *Elena*, *Ilona*.
Helga n. Első név: 2 — Második név: 1.
Henriett n. Első név: 1 — Lásd még: *Henrietta*.
Henrietta n. Első név: 1 — Lásd még: *Henriett*.
Henrik f. Első név: 1.
Hermin n. Első név: 1(1) — Lásd még: *Hermina*.
Hermina n. Első név: 1 — Második név: 1 — Lásd még: *Hermin*.
Hrisula n. Első név: 1 [görög állampolgár].
Hrisztosz f. Első név: 1.
Ibolya n. Első név: 17(5) — Második név: 7(2).
Idi n. Második név: 1.
Ildikó n. Első név: 104(5+1) — Második név: 12(2).
Illés f. Második név: 1.
Ilona n. Első név: 46 (37) — Második név: 27(9) — Lásd még: *Elena*, *Helén*.
Imre f. Első név: 38(32) — Második név: 9(2) [ezek közül egy bolgár állampolgár, de az anyja magyar].
Ingeborg n. Második név: 1.
Ipokratész f. Első név: 1 [görög állampolgár].
Iren n. Első név: 10(7) — Második név: 7(4).
Iríz n. Első név: 1.
István f. Első név: 105(70+1) — Második név: 51(10+2) [ezek között egy jugoszláv állampolgár, de az anyja magyar].
Iván f. Első név: 5(1) — Második név: 3.
Janisz f. Első név: 1 [görög állampolgár].
János f. Első név: 80(59+1) — Második név: 40(20).
Jegor f. Első név: 1 [szovjet állampolgár].
Jenő f. Első név: 7(6) — Második név: 5.
Johanna n. Első név: 1.
Jolán n. Első név: 6(4) — Második név: 1.
József f. Első név: 76(64) — Második név: 40(14+1).
Judit n. Első név: 68(5+1) — Második név: 24(2).
Júlia n. Első név: 9(2) [egy ezek közül szovjet állampolgár, de az apa magyar] — Második név: 4(1) — Lásd még: *Julianna*.
Julianna n. Első név: 5(4) — Második név: 5(2+1) — Lásd még: *Júlia*.
Jusztina n. Első név: 1.
Kálmán f. Első név: 7 (6) — Második név: 1.
Kamilla n. Első név: 1.
Karolina n. Második név: 1.
Károly f. Első név: 28(22) — Második név: 18(5) [ezek közül egy szovjet állampolgár, de az apa magyar].
Katalin n. Első név: 112(32) — Második név: 37(10+1).
Kinga n. Első név: 2 — Második név: 1.
Klára n. Első név: 16(5+1) — Második név: 14(4).
Kornél f. Első név: 1 — Második név: 1.
Kornélia n. Első név: 3(2).
Kosztasz f. Első név: 1 [görög állampolgár].
Kriszta n. Első név: 1 — Lásd még: *Krisztina*.
Krisztina n. Első név: 31 — Második név: 12 — Lásd még: *Kriszta*.
Lajos f. Első név: 30(19) — Második név: 10(3).
László f. Első név: 183(82+3) — Második név: 32(9).
Lázárossz f. Első név: 1 [görög állampolgár].
Lenke n. Első név: 2(2) — Második név: 2.
Levente f. Első név: 1 — Második név: 2.
Lidia n. Második név: 1(1).
Lilien n. Első név: 1.
Lilla n. Második név: 1.
Livia n. Első név: 1 — Második név: 1.
Lolita n. Második név: 1.
Lóránt f. Első név: 1(1) | *Lóránd* alakban: Első név: 1.
Lucián f. Második név: 1.

Magdolna n. Első név: 22(14+I) — Második név: 15(5+I).

Marcel f. Második név: 1.

Margit n. Első név: 15(13) — Második név: 10(2).

Mária n. Első név: 81(48+I) [ezek közül egy görög állampolgár] — Második név: 86(25+5).

Mariann n. Első név: 9 — Második név: 6 | *Marianne* alakban: Első név: 1 — Lásd még: *Marianna*.

Marianna n. Első név: 18(3) — Második név: 3 — Lásd még: *Mariann*.

Marietta n. Első név: 2.

Márta n. Első név: 33(6+I) [ezek közül egy bolgár állampolgár, de az anya magyar].

Márton f. Első név: 2(1) — Második név: 2.

Mátyás f. Második név: 1.

Mauh f. Első név: 1 [vietnami állampolgár].

Melinda n. Első név: 3 — Második név: 2.

Mercedes n. Második név: 1 | *Mercédes* alakban: Első név: 1.

Mihály f. Első név: 18(14) — Második név: 8(4+I).

Miklós f. Első név: 33(14) — Második név: 10.

Mirella n. Első név: 1.

Mónika n. Első név: 5 [ezek közül egy görög állampolgár, de az anya magyar] — Második név: 1 | *Monika* alakban: Első név: 8 — Második név: 1 | *Mónica* alakban: Első név: 1.

Myrtil n. Első név: 1.

Nándor f. Első név: 5(3) — Második név: 1.

Nikola n. Első név: 1.

Nikolett n. Első név: 1.

Nikosz f. Első név: 1 [görög állampolgár].

Noemi n. Első név: 3 — Második név: 1.

Nóra n. Első név: 3.

Norbert f. Második név: 2.

Odette n. Első név: 1(1).

Olga n. Első név: 6(3) — Második név: 2(1).

Olimpia n. Második név: 1.

Orania n. Első név: 1 [görög állampolgár].

Orsolya n. Első név: 3.

Oszkár f. Első név: 2(1).

Ottó f. Első név: 5(3) — Második név: 3.

Ödön f. Második név: 1.

Pál f. Első név: 12(8) — Második név: 12(4+I).

Paraszkivi n. Második név: 1 [görög állampolgár, de az anya magyar].

Paula n. Első név: 1.

Péter f. Első név: 68(5) [ezek közül egy görög és egy szovjet állampolgár, de az elsőnél az anya, a másodiknál az apa magyar] — Második név: 18(2).

Petra n. Első név: 1.

Piroska n. Első név: 7(4) — Második név: 3(1).

Réka n. Első név: 2.

Rezső f. Első név: 3(2) — Második név: 2(2) — Lásd még: *Rudolf*.

Richard f. Első név: 2 — Második név: 2.

Rita n. Első név: 14 — Második név: 5.

Róbert f. Első név: 10(1) — Második név: 4.

Rókus f. Első név: 1(1).

Róza n. Második név: 1 — Lásd még: *Rozália*, *Rózsa*.

Rozália n. Első név: 5(2) — Második név: 7(1) — Lásd még: *Róza*, *Rózsa*.

Rózsa n. Első név: 5(4) — Második név: 3 — Lásd még: *Róza*, *Rozália*.

Rudolf f. Első név: 8(6) — Második név: 3(1) — Lásd még: *Rezső*.

Sámuel f. Első név: 1.

Sándor f. Első név: 55(35) [ezek közül egy görög és egy jugoszláv állampolgár, de az anyjuk magyar] — Második név: 22(5).

Sarolta n. Első név: 5(1) — Második név: 2.

Solt f. Második név: 1 — Lásd még: *Zsolt*.

Szabolcs f. Első név: 2.

Szilárd f. Első név: 1.

Szilvia n. Első név: 4 — Második név: 1 | *Sylvia* alakban: Első név: 7 — Második név: 1.

Szófia n. Első név: 1 [görög állampolgár] — Lásd még: *Zsófia*.

Sztratosz f. Első név: 1 [görög állampolgár].

Tamás f. Első név: 40(3) [ezek közül egy görög állampolgár, de az anya magyar] — Második név: 13(2).

Tekla n. Második név: 1.

Teréz n. Első név: 1. — Második név: 5 — Lásd még: *Terézia*.

Terézia n. Első név: 5(4) — Második név: 6(2) — Lásd még: *Teréz*.

Tibor f. Első név: 51 (13+I) — Második név: 30(3).

Timea n. Első név: 2.

Tivadar f. Első név: 2(2) — Második név: 1.

Todorosz f. Első név: 1 [görög állampolgár]

Tünde n. Első név: 14 [ezek közül egy görög állampolgár, de az anya magyar] — Második név: 1.

Valéria n. Első név: 3(1) — Második név: 2(1).

Vendel f. Első név: 1(1).

Veronika n. Első név: 13(6) — Második név: 9(1).

Viktor f. Első név: 2 — Második név: 2 [ezek közül egy jugoszláv állampolgár, de az anya magyar].

Viktória n. Első név: 2 — Második név: 4.

Vilma n. Első név: 1.
Vilmos f. Első név: 6(5) — Második név: 4.
Vince f. Első név: 1(1).
Viola n. Első név: 1(1).
Virág n. Második név: 1.
Vladimir f. Első név: 1.

Xénia n. Első név: 1.

Zafiruba n. Első név: 1 [görög állampolgár].

Zelma n. Első név: 1.

Zita n. Második név: 2.

Zoltán f. Első név: 102(12+1) [ezek közül egy jugoszláv állampolgár, de az anyja magyar] — Második név: 29(5+1).

Zsófia n. Első név: 5 — Második név: 4(1)
 — Lásd még: *Szófia*.

Zsolt f. Első név: 37(1) — Második név: 7
 — Lásd még: *Solt*.

Zsuzsa n. Első név: 1 — Lásd még: *Zsuzsanna*.

Zsuzsanna n. Első név: 130(14+1) —
 Második név: 40(8) — Lásd még: *Zsuzsa*.

Büky Béla

„A birtokos jelző és társának” alakja

1. Az ismétlő ragok elhagyásáról újabban két jeles nyelveművelőnk is írt: nagyobb összefüggésben Tompa József, és részletesebben Prohászka János (Nyr. 81 : 297, ill. MNy. 59 : 354; a kérdés irodalmát l. uo.). Mindketten említenek olyan eseteket, amelyekben a birtokos jelző *-nak*, *-nek* ragja marad el. Tompa szerint ezzel a kérdéssel „nyelveművelő szakirodalmunk . . . elég bőven foglalkozott” (Nyr. 81 : 301); úgy látszik azonban, hogy ez a megjegyzése elsősorban az értelmezős birtokos jelzőkre vonatkozik (s ez a probléma — mint Tompa is említi — más, mint a ragelhagyás többi esetéé). Arról az egyeztetési hibáról, hogy az ilyen értelmezős szerkezet egyik tagjáról — elsősorban az értelmezetről — el szokták hagyni a *-nak*, *-nek* ragot, valóban sok szó esett már (bár még mindig nem elég, oly makacs ez a hiba). Kevesebben figyeltek föl arra a jelenségre, hogy a halmozott, egymással mellérendelő — elsősorban kapcsolatos — viszonyban álló birtokos jelzők ragozásában is találkozni hasonló inkongruenciával: sokszor csak az egyiket (rendszerint az utolsót) látják el *-nak*, *-nek* raggal; a másik, illetőleg a többi ragtalan marad.

Egyesek az idevágó példákat beiktatják az ismétlődő ragok elhagyására felhoyzottak közé (így Meskó Lajos: Msn. 10 : 43; Tiszamarti: Szeplőtlen magyarság 31; Fábán—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 37; Tompa: i. h., RefNy. 364, 383, Nyelv. 209; Prohászka: i. h.; stb.), mások viszont úgy tárgyalják őket, mint a birtokos jelző — egyébként lehetséges — ragtalanságának hibáztatható eseteit (Simonyi: Jelz. 161—2, 2. jegyz.; Bencédy József: Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. Sokszorosított kézirat. 2: 120; Deme László: Nyr. 84 : 440—2). Ez az utóbbi felfogás jogosultabbnak mondható, hiszen míg a „*permetezés és fametszésen kívül*” (id.: Tompa: Nyelv. 209) stb.-féle kifejezésekben valóban azért hagyja el a beszélő vagy fogalmazó az első határozó(k)ról stb. a ragot, mert már eleve tudja, hogy a szerkezet végső tagjára ki fogja tenni, addig az „*ige és összetételeinek használatában*” (id.: Tompa: uo.) típusú példákban azért nem teszi ki az első birtokos jelző(k)re a ragot, mert még nem eszmél rá, hogy az utolsóhoz hozzá fogja kapcsolni. (A két szerkesztésmód közötti különbséget másképpen is érzékeltethetjük: az első esetben a halmozás utolsó tagjának elhagyása értelmetlenséget szül: *permetezés kívül*; a másodikban viszont a maradék is értelmes lesz: az *ige használatában*.) Mindamellett — mint látni fogjuk — e két indíték nem mindig választható el teljesen egymástól, sőt olykor az előbbinek mintha nagyobb szerepe volna a tárgyalandó alakzatok létrehozásában.

2. A halmozott birtokos jelzők említett felemás ragozásával legújabbban és legrészletesebben Deme László (i. h.) foglalkozott, „köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásairól” írván. Ezt ajánlja: „Ha egy birtok két vagy több birtokoshoz tartozik, jó őket összekapcsolni azzal, hogy mindegyikre kiteszük a *-nak*, *-nek* ragot . . .” (Nyr. 84 : 440; hasonló tanácsot ad Simonyi: i. h.). Majd később: „De akár kiteszük az ilyen kettős vagy hármas birtokosokra a *-nak*, *-nek* ragot — ahogy ezt a jobb érthetőség megkívánná —, akár nem — amint ez mostanában közzokás —, egy biztos: az egymással párhuzamos és egyenlő értékű birtokosokkal csak egyformán szabad eljárni: vagy kiteszük a ragot mindegyikre, vagy akkor egyikükön sem. Ezt talán magyarázni sem nagyon lenne érdemes, ha nem történnék ellene annyi vétség, mint amennyire már egy futólagos anyaggyűjtés is fényt derít” (Nyr. 84 : 441). Néhány példája: „a községi vezetőség(*nek*), de a pártalapszervezetek vezetőségének a tagjait is”; „a reáljövedelem(*nek*) és a fogyasztás reálértékének összefoglaló adatai”; „az Egyesült Államok(*nak*) és Csang Kai-sek klikkjének távolkeleti provokációs lépései” (uo.). „A példákból — írja Deme — alighanem látszik e ferde párhuzamosság oka is. A fogalmazó általában oda tesz ragot, ahol a birtokos láncolatban belül áll, maga is birtok . . .; ahol viszont a birtokos nem láncolatban áll, oda nem tesz . . . Pedig ezt az önmagában helyes eljárást párhuzamon belül nem váltogathatjuk; a párhuzam tagjainak egyformán ragozottaknak vagy ragozatlanoknak kell lenniük.” (Nyr. 84 : 441—2.)

3. A Deme tárgyalta alakulatokra emlékeztet az általam megfigyelt jelenségtípus is, de csak részben. Itt — az *antenna és kábelének átvizsgálása* típusú szerkezetekben — a két halmozott birtokos jelző közül a második ugyan nem „láncolatos”, többszörös birtokviszonyon belüli, azaz nincs még egy (neki alárendelt) birtokos jelzője, — birtokosa mégis van, mégpedig maga az első, a vele mellérendelő szintagmatikus viszonyban álló birtokos jelző, illetőleg az általa jelzett fogalom. Éppen ezért természetesen — többnyire 3. személyű — birtokos személyrag van a második birtokos jelzőn. A birtokos személyragos birtokos jelzőt egyébként a nem többszörös szerkezetben rendszerint nem ragozzuk (vö. MMNyR. 2 : 291); a 3. személyű birtokos személyragos birtokos jelző azonban másként szokott viselkedni, ez — a jóhangzás kedvéért — legtöbbször megkapja a *-nak*, *-nek* ragot (Dengl: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 214—5; Fábíán—Köves i. m. 8; Bencédy i. m. 2 : 120). Ráadásul a mi esetünkben eléggé világos a rokonság a többszörös birtokviszonnyal, hiszen a „rejtett” birtokost — mint említettük — az első birtokos jelző fejezi ki. Ennélfogva a második birtokos jelzőt ilyenkor általában ragozni szokás. Csak az a baj, hogy az első birtokos jelzőhöz meg sokszor elfelejtik hozzákapcsolni a *-nak*, *-nek* ragot, s így ebben a típusban is felemás lesz a halmozott birtokos jelzők alakja.

De nem mindig csupán ezért jön létre a „ferde párhuzam”. Közrejátszhat benne az ismétlődő ragok elhagyásának legfőbb kiváltó oka is, az a körülmény, hogy a két halmozott birtokos jelző olykor frazeológiai egységet alkot. Ebben az esetben viszont a ragelhagyást nemigen hibáztathatjuk (vö. Tompa: i. h.; Prohászka: i. h.; MMNyR. 1 : 127, 559—60; 2 : 321; stb.). Amikor tehát a következőkben nyelvhelyességi próbának vetjük alá példáinkat, különbséget kell tennünk az egyes altípusok között aszerint, mennyiben védheti őket ez az utóbb említett szabályszerűség.

4. Vegyük szemügyre őket egyenként!

a) Alig emelhetünk kifogást a jelzett szerkesztésmód ellen akkor, ha az első birtokos jelző földrajzi tulajdonnév, a második pedig a *környéke*, *vidéke* vagy más hasonló jelentésű szó, s így a kettő együtt egy tájegység neve: „*Nagyvázsony és környékének utikalauza*” (a Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa; szerk.: Dr. Zákonyi Ferenc. 1963.); „*Rákospalota és környékének régészeti kiállítása*” (egy kiállítás címe; elhangzott pl. a Kossuth Rádióban, 1963. okt. 24-én, a kiállítások reggeli ismertetésekor); „*Fűzfő és környékének ipartelepei rövid tárolás után a Séd patakba engedik a káros vegyi anyagokkal fertőzött vizet*” (Népszabadság 1964. febr. 1. 3.); „250 000 kiló pörkölt mogyorót értékesítenek karácsonyig a Békés megyei *Medgyesegyháza és környékének* termelőszövetkezetei, amelyek nagyüzemi módon termesztik a földimogyorót” (Népszabadság 1962. dec. 5. 8). Igaz, a legutóbbi mondatban a földrajzi tulajdonnévnek jelzője van, s ez a körülmény némileg vitássá teheti e szerkesztésmód helyességét (ti. a *Békés megyei Medgyesegyháza és környéke* kifejezés már kevésbé tekinthető frazeológiai egységnek). — Egyébként jól kimutatható az a körülmény, hogy itt elsősorban nem a halmozott birtokos jelzők felemás ragozásával, hanem az úgynevezett ragelhagyással állunk szemben, tudniillik olykor más mondatrészt ragját is csak egyszer tesszik ki az efféle szókapcsolatokban; pl.: „... elvégezték a szükséges karbantartási munkálatokat, hogy a tél folyamán üzembiztosan szállíthassák az üzemeknek és a lakosságnak *Miskolc és környékére* a hajdúszoboszlói és a román földgázt” (Népszabadság 1963. aug. 28. 5). Kissé más képp áll a dolog viszont a Tiszamarti által joggal helytelenített példában: „... *Munkács, Ungvár és környékét*...” (i. m. 31). — Csak némileg emlékeztetnek a tárgyalt altípusra azok a szerkezetek, amelyekben a földrajzi tulajdonnévnek és köznévi birtokának mellérendelő viszonyú együttese újság stb. címeként szerepel: „A hír benne volt az *Esztergom és Vidékében*” (Prohászka példája: MNy. 59 : 359; az ilyeneket nem is lehetne másképpen ragozni).

b) Ha az első birtokos jelző nem földrajzi tulajdonnév, hanem köznévi, akkor ragtalansága már inkább kifogásolható: „1963. végére elkészül a budapesti nagyadó magyar gyártmányú 5 kilowattos tartaléka, amely a *főváros és környékének* műsorellátását a fő adó elromlásakor el tudja látni” (Esti Hírlap 1962. dec. 5. 6); „A *tópart és környékének* rendezése érdekében hívták létre 1958-ban a Velencei-tavi Intéző Bizottságot” (elhangzott a Magyar Televízióban, 1963. dec. 1-én, 19 óra 45 perckor). Vö. az efféle helyesebb szerkesztésű mondatokkal (igaz, itt az első birtokos jelző többszörös birtokviszonyon belül áll, s ezért is ragos): „Reméljük, hogy útikalauzunk elősegíti Kinizsi Pál egykori *várának és környékének* alapos megismerését” (Nagyvázsony és környékének utikalauza 4).

c) Még bántóbb az első birtokos jelző ragtalansága abban a nagyszámú példában, amelyben ez személynév, a hozzá kapcsolódó második birtokos jelző pedig a *társ*, *társai* vagy hasonló jelentésű más köznévi: „Ugyancsak nagy jelentőségű *Dér Sándor és hat társának* javaslata a rugalmas acélbiztosító gyűrűk hazai acélból való előállítására” (Esti Hírlap 1961. okt. 29. 4); „*Di Stefano és társainak* együttese ugyanis a jelenlegi védő Milan csapatával találja szemben magát...” (Népszabadság 1964. jan. 24. 12); „*Csámbi és társainak* sajnálatos esete eléggé közismert” (Esti Hírlap 1963. szept. 10. 2; itt kivételesen nem személy, hanem állat tulajdonneve az első birtokos jelző); „A katonák elkedvetlenedtek és árulásnak érezték *Mobutu és társainak* intéz-

kedéseit” (Népszabadság 1961. nov. 23. 4); „*Ben Bella és társainak* állapota az éhségstrájk 13. napján válságosra fordult” (Esti Hírlap 1961. nov. 15. 1); „*Ben Bella és miniszter társainak* éhségstrájkja tovább tart” (Dél-Magyarország 1961. nov. 19. 1); „Ez utóbbi tényező a Budapesti Orvostudományi Egyetem Szövettani Intézetében dr. Csaba György kandidátus és munkatársainak kísérleteiből derült ki” (Esti Hírlap 1962. nov. 21. 5); „Kitűnően illet a műsorba *Szegő Tamás és partnereinek* groteszk totó-táncjelenete” (Népsport 1962. szept. 27. 2). — Ezekben a példákban már sokkal inkább a halmozott birtokos jelzők felemás ragozásával állunk szemben, mint a frazeológiai egységet alkotó szókapcsolatok egyszeres toldalékolásával. Távolabbi analógiaként mégis hathattak rájuk az *Igor és társai*-féle könyvcímek meg a lassanként már feledésbe merülő *Weisz és társa(i)* típusú cégnevek stb., s más nyomai is vannak még frazeológiai egységként való kezelésüknek; vö.: „Ugyis be kell mennem *Weisz és társához*” (Kosztolányi: Pacsirta. 1957. 76; a dőlt betűk az eredetiből); „1964. jan. 6-án előzetes letartóztatásba helyezték dr. *Matheovits Ferenc pécsi lakos és négy társát* . . .” (Dél-Magyarország 1964. jan. 10. 4). Ilyesmit példáz a talár-ide vonható következő mondat is: „*Midőn Balassa Tamás és zenekarának* átadom a színpadot, ezennel búcsúzom” (elhangozott a Kossuth Rádióban, 1962. nov. 7-én, 9 óra 49 perckor).

d) Az előbbieknél is kevésbé indokolható az első birtokos jelző ragtalan volta akkor, ha a halmozott birtokos jelzők közül az egyik személynév vagy személyt jelölő köznév, a másik pedig olyan köznév, mely a vele fennálló családi viszonyt mutatja (*fia, gyermeke* stb.). Például: „*Híszzen nyilvánvaló, hogy a méltóságos és nemzetes előzházi és bazíni Eőz József báró és gyermekeinek* regénye jelképesen a történelmi magyar középosztály széthullásának nyomasztóan borús rajzával egyértelmű” (Török Gyula: A zöldköves gyűrű. 1963. 2 : 234; Domokos Mátyás utószavából); „Az FLN hivatalos sajtószolgálatának közleményében rámutat: az *európai asszony és gyermekeinek* meggyilkolása az OAS tervszerű provokációja volt . . .” (Esti Hírlap 1962. márc. 4. 1); „Nem messze *első királyunk és feleségének* szobrától bukkantam kőre írt nevükre” (Pápai Napló 1962. ápr. 10.); „Itt van immár egy friss példa, *Háber Pál és anyósának, Gerő Imrénének az esete*” (Népszabadság 1962. márc. 11. 6; itt a második birtokos jelzőnek értelmezője is van, s ez még inkább szükségessé tette a ragozást). Mindezekben a mondatokban ragozni kellett volna az első birtokos jelzőt is; vö.: „Megtalálták *Rettenetes Iván cárnak és két fiának* sírját a kremlbeli Arhangelszk-katedrális fundamentumának javítása közben” (Népszabadság 1963. júl. 26. 6). — A *Kovács és Fia(i)*-féle cégnevek analógiás hatására itt alig-alig gondolhatunk.

e) Merő és semmiképp sem menthető hanyagság következménye a felemás ragozás akkor, ha a halmozott birtokos jelzők viszonyát más körülmény nem fűzi szorosabbra, csupán a „rejtett” birtokos és a birtok alkalmi kapcsolata. Ezekben az esetekben gondolhatunk legkevésbé arra, hogy a ragelhagyás szándékos, vagyis hogy az ismétlődő toldaléknak — akár helyes, akár helytelen — tudatos egyszeri kitevésével állnánk szemben. Tehát — minden grammatikai különbség ellenére — e példák állnak legközelebb (bár a c) és a d) pontbeliek sem voltak távol) a Deme által bemutatott és jogosan helytelenített „ferde párhuzamosság”-hoz: „Elegendő utalni *Paraguay és szomszédainak* a XIX. század végén bekövetkezett háborújára . . .” (Népszabadság 1964. jan. 4. 2; ez még némileg emlékeztet a *Nagyvázsony és környékének*, illetőleg a *Ben Bella és társainak* típusúakra); „A József körülton pillantotta meg a

perzsabundát, utána ment a Kálvin térig, majd az Apáti István utcába, betért a *bunda és gazdájának* nyomában a Tabányi Zeneiskolába” (Hétfői Hírek 1963. márc. 11. 6); „Javasoljuk, [!] az *antenna és levezetőkábelének* a fentiek értelmében történő alapos átvizsgálását” (Rádió és Televízió Újság 8. [1963.] évf. 27. sz. 23); „Egy *kutrica és tartozékainak* költsége 600 Ft” (más összefüggésben idézi Lőrincze Lajos: Népszabadság 1963. jún. 26. 8). Ide tartozik Tompának — csonkán már idézett — példamondata is: „Gyöngyösi . . . [ez] *ige és összetételeinek* használatában az általános középkeletű gyakorlattól nem tér el” (egy akadémiai szakfolyóiratunkból idézve: Nyelv. 2 209). Róla és társairól Tompával együtt azt is elmondhatjuk, hogy nemcsak nyelvtani hiba van bennük, hanem stilisztikailag sem találjuk tetszetősnek „az egyébként sok íróknak szerint csúnya hangzású *-nak, -nek* rag elhagyását” (Nyr. 81 : 304).

Rácz Endre

Hogy nevezzük a nőket?

Még egyszer hozzá akarok szólni ehhez a nagy vitát felkavart kérdéshez, abból a kétségtelen igazságból indulva ki, hogy minden vitás ügy eldöntésének a tárgyilagos tanulmányozás az alapja. Úgy hiszem, nem vádolhat senki azzal, hogy elhamarkodva, kellő tájékozódás nélkül foglaltam állást ebben a dologban, sőt inkább éppen én kezdtem vele egy kissé részletesebben foglalkozni, és róla írt cikkem (Nyr. 85 : 398) terelte rá mások figyelmét is erre a tárgyra. Nagyon jó, hogy többen kedvet kaptak a vizsgálódásra, s hozzászóltak a nők megnevezésének kérdéséhez, most azonban vegyük számba, mi az eredménye ennek a tanulmányozásnak.

Először is ami a vitás jelenségnek néprajzi elterjedtségét illeti, kiderült, hogy nyelvjárásainkban sem egészen ismeretlen a nőknek pusztán vezetéknevükön való emlegetése. Egy dunántúli faluban az elemista fiúk már több évtizeddel ezelőtt is nevezgették ilyen kurtán tanítónőjüket „néha”, leánydiáktársaikat pedig „elég gyakran, igen sűrűn” (Nyr. 87: 170), de a felnőttek nyelvhasználatában az efféle megnevezés a „ritka kivételek” közé tartozott (uo. 171). Egy tiszántúli adat szerint *Nádasdi Julcsát* is „sokszor csak *Nádasdinak* mondták a lányok. Persze leginkább csak egymás között” (uo. 288), de szülőfalujában fiatalkori ismerősei még ma is teljes nevén szólítják az illetőt (uo. 289). Ez a két kis adalék nem valami bőséges adathalmaz ugyan, és csak azt bizonyítja, hogy nem ismerjük eléggé nyelvjárásainkat ebből a szempontból. Lássuk azonban az új nyelvi jelenségnek stilisztikai értékelését is különféle nyelvi rétegekben.

Ha erre vagyunk kíváncsiak, akkor olyan megállapításokat olvashatunk a hozzászólásokban, hogy a megrövidített női névalak „lekicsinylő, lekezelő, tiszteletlen” hangulatú, némelykor haragot fejez ki (uo. 170—71), „gúnyos használatban is előfordul” (uo. 286), „a lányiskolák diákos, kamaszos hangulatát idézi”, „a nőknek nem elég tisztelettudó megnevezése jobban bántja fülünket” (uo. 292).

De átsap a stilisztikai minősítés az ellenkező végletbe is, mert ha a „csapatvezetőféle” lányt csak *Nádasdinak* hívják a szülőben dolgozó leányok maguk között, az „már olyan kistrang-féle” (uo. 171), tehát kitüntetés, továbbá a pusztán vezetékneven való említés mások vélekedése szerint is „hírességeket

illet meg” (uo. 292), „női kiválóságokat”, vagyis akkor szokásos, ha „bármilyenből kiemelik a nőket” (uo. 293).

Ezen a két, teljesen ellentétes érzelmi színezeten kívül azonban lehet az ilyen névhasználat minden különleges „stílushangulat” nélküli, tehát közömbös is, nem „lenéző”, nem „flaszterstílusú” (uo. 285), hanem „tárgyilagosa megnevezés” (uo. 288), például ha felnőttek a tanárnőt csak *Fürst* néven emlegetik, a női minisztert *Jóború*, az orvosnőt pedig *Szócs* néven (uo. 286).

Így tehát egyszerre háromféle stilisztikai értéke volna az újfajta névalaknak: rossz, jó vagy közömbös, kifejezhet tiszteletlenséget, dicséretet, vagy nem fejezi ki sem az egyiket, sem a másikat. Ez pedig egy kissé talán mégis sok a jóból, mert azt tudjuk ugyan, hogy idő jártával megváltozhat a szavaknak hangulati értéke, de itt nem ilyen nyelvtörténeti változással van dolgunk, hanem ugyanabban az időszakban észlelhető nyelvi jelenséggel, ennél fogva ha a női nyelvészt ma csak úgy *Fludorovitsnak* nevezi valaki, mindig meg kell kérdeznünk, mi akar ez lenni, vajon illetlenkedés-e, a tudomány műveléséért kijáró elismerés vagy egyik sem a kettő közül. A női keresztnévet a családnév mellől el nem hagyó, szabályszerű megnevezés hangulata, érzelmi velejárója azonban nem kétséges. Ezért úgy gondolom, megmaradhatok a mellett a felfogás mellett, hogy a keresztnévnek divatosná vált mellőzése bizony semmi egyéb, csak jóra való restség. A kérdésnek újabb tanulmányozása egy csöppet sem ingatott meg eddigi hitemben, sőt inkább megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy jó úton járok a nyelvhelyességi megítélésben.

Abban egyetérthetünk, hogy mindenkinek el kell ismernie a nemek egyenrangúságát. A nő is ember, éppúgy, mint a férfi. Mind a két nem tagjaiban egyformán meglehetnek a legkülönbözőbb jó és rossz emberi tulajdonságok. A nevek azonban arra valók, hogy az embereket megkülönböztessük egymástól. Márpedig bármennyire valljuk a nemek egyenlőségét, a nők és a férfiak társadalmi egyenjogúságát, ezzel nem szüntetjük meg azt a természeti tényt, hogy vannak nők és férfiak, tehát nincs semmi értelme annak a törekvésnek, hogy ne tegyünk különbséget a megnevezésben, mert ez ellenkezik azzal a nagyon természetes kívánsággal, hogy tudni akarjuk a megnevezett-ről, vajon nő-e vagy férfi. Hiszen a keresztnévek is megoszlának nemek szerint. A családi körben teljesen egyenlő joguk és rangjuk van a leányoknak és a fiúknak, a megnevezésük azonban mégis különbözik, az egyik például *Janka*, a másik meg *Janika*. Itt egyetlen *i* betű különbség van köztük, de mégis van. Vagy talán ez is baj? A külön női keresztnévek eltörlése is kíváncsi volna a fejlettebb társadalomban? Nem gondolnám. *Kovács Klára Kovács Ernővel* teljesen azonos rangú tanulónak és embernek érezheti magát akkor is, ha az egyiket *Kovács Klárának* hívjuk, a másikat pedig csupán *Kovácsnak*. Ezért én továbbra is azt hirdetem, hogy a gondos és szabatos irodalmi és köznyelvben a nők nevének újabban felkapott megcsonkítása nyelvi helytelenség, pongyolaság; küzdeni kell ellene.

Az persze tökéletesen igaz, hogy „a tudományt . . . a tények jobb megismerése . . . viszi előre” (Nyr. 87: 284). Ámde a tény egyebek között nem az, amit éppen ezen a 284. lapon olvasok, hogy én „csak Adynak *Laborfalvy* írásmódját”, vagyis az *y* betű használatát kifogásoltam, hiszen mindjárt a helyesírási hiba után megróttam azt is, hogy Ady ilyen kurta színésznői nevekkél él: *Laborfalvy*, *Márkus*, *Duse*, majd olasz meg német szövegre való hivatkozással igazoltam, hogy *Duse Eleonóra* sem az olasz, sem a német irodalmi nyelvben nem pusztán *Duse*, hanem „az olasz nyelv is, a német is jelzi valahogyan, vagy

a keresztnév kitételével, vagy más módon a nőt" (uo. 33). Most még hozzáfűzöm ehhez, hogy írta Ady Endre a női neveket helyesen is verseinek ajánlásában, így: *Lesznai Annának, Lesznai Anna, Lesznai Anna asszony* (Ifjú karok kikötőjében, Őszi, piros virágok. Összes versei, propaganda-kiadás 310, 372).

Nem lehet az új szokást azzal se mentegetni, hogy „a két *Kerekes* leány” jelzős szerkezetből is „elő-előállhatott az ominózus, pusztá családnévi megnevezés” (Nyr. 87: 285). Mikszáth hibátlanul adott regényének ilyen címet: „A Noszty fiú esete Tóth Marival”, de ezt a női nevet sem egyszerűsíthetjük csupán *Tóth*-ra. *Tóth Mari Tóth leány* ugyan, azaz *Tóth* vezetéknevű lány, de nem pusztán *Tóth*. Ha azt mondjuk, hogy „Noszty esete Tóthtal”, két férfira gondol mindenki. Azt se hiszem, hogy a vezetéknev rövidsége vagy hosszúsága alapján valami szabályt lehetne megállapítani akár a nők, akár a férfiak megnevezésében. A *Kosztolányi* családnév elég hosszú, de *Kosztolányi Etelka* helyett mégse mondhatjuk ezt: *Kosztolányi*. A *Szabó* vezetéknev pedig meg lehetős rövid és nagyon gyakori, Várkonyi Nándor mégis csaknem mindig *Szabó*-t emleget *Szabó Dezsőről* írt méltatásában (A modern magyar irodalom 330—35). A Nyr.-ben is többször olvashatjuk *O. Nagy Gábor* nevét ilyen egyszerűsített alakjában: *O. Nagy* (82: 498—500).

A becézőneveket fölösleges ebbe a vitába belekeverni, mert a becézetésnek aligha vannak nyelvi szabályai, s az ilyen nevek csak a bizalmas stílusban használatosak. A kelleténél szigorúbb nyelvműveléssel szemben én már régebben is felszólaltam az efféle ártatlan becéző leánynevek védelmére: *Pipi, Buci, Buckó* (Msn. 4: 134—5). Természetesen vannak a családnemeknek is különféle tréfás, kedélyes becéző változatai, s ezeket a keresztnév hozzátétele nélkül is használják. *Gombaszögi Frida* lehet *Gomba, Büleskrantz Évi Büli, Fludorovits Jolán Fluci, a Radákovics* vezetéknevű nő *Radi, Nagy Eszti* nevéből is faraghattak *Gyanesz* névalakot. Én is tudok olyan *Sipos* családnévű tanárnőről, akit így becézgettek tanítványai: *Sipike*. Mindez azonban nem bizonyítja azt, hogy a rendes vezetéknev egymagában is elegendő a nők megnevezésére a választékos vagy — hogy divatos szóval éljek én is — az „igényes” irodalmi és köznyelvben.

De az új nyelvi szokásnak „elmúlt századokba visszavetítéséről” sem szükséges beszélni (Nyr. 87: 292), hisz nem erről van szó, hanem arról, hogy ha ma él *Szilágyi Erzsébet* vagy *Szendrey Júlia* nevű nő, azt sem lehet pusztá *Szilágyi* vagy *Szendrey* néven emlegetni. Továbbá én nemcsak arra mutattam rá, hogy a régi székely népballadában *Kádár Kata* egyetlenegyszer se *Kádár*, hanem a mai *Kádár Jolánt* se nevezhetjük így, most pedig megtudtuk azt is, hogy az új divat követőinek a *Kádár János* név sem ok arra, hogy helytelenül pusztán *Kádárnak* ne hívják a „falusi ifjúsági szervezőt”, *Kádár Bözsit* (uo. 287, 291). Én azonban annak a mai regénybeli *Molnár Eszternek* adok teljes mértékben igazat, aki „rossz néven veszi” a fiatal agronómustól, hogy csak úgy kurtán *Molnárnak* szólítja (uo. 291).

A mozgalmi nyelvre sem lehet mint nyelvhelyességi bizonyítékra hivatkozni, mert ez éppenséggel nem valami nagyon mintaszerű nyelvváltozat. Minden magyar nyelvész tudja, hogy Fónagy Iván és Soltész Katalin (a külső címlapon ugyan csak Fónagy—Soltész) egy egész könyvecskét töltött meg a „mozgalmi zsargon ferdeségeinek” ismertetésével: A mozgalmi nyelvről. 1954. Hiába nevezték tehát — mondjuk — *Szotáknét* már 1930-ban *Szoták elvtársnőnek*, ez mégis helytelen. Igaz, hogy *Szoták bácsi* feleségét *Szoták néninek* hívjuk, *Korsós bácsiét* meg *Korsós néninek*, ez azonban kivétel (uo. 430). Talán

azért nem szokásos így: *Szotákné néni*, *Korsósné néni*, hogy ne legyen egymás mellett kétszer a *-né* szótag. De Korsós komámuram feleségének már nem *Korsós komámasszony* a neve, hanem *Korsósné komámasszony*. Ezért nemcsak az nyelvi hiba, ha „*Bónis Pálné* tanár neve a tiszteletlen diáklányok száján *Bónis*”, hanem azt is hibának kell minősítenünk, ha *Török Gyulánét* és *Szepes Lászlónét* így emlegetik tanítványai: *Török tanító néni* és *Szepes tanárnő* (uo. 291, 430). Nem a mozgalmi nyelvből és a diáklányok beszédéből kell magyarul tanulni, hanem a népdalból (uo. 36).

Ha pedig a társadalom fejlődése átalakító hatással van a nők megnevezésének módjára, akkor talán jogunk van föltenni, hogy egyik nyelv sem vonhatja ki magát e hatás alól. Nem kell éppen ravasz krokodilusnak lennünk, ha eszünkbe jut az az érv is, hogy a szláv nyelvekben sem egyforma a nők és a férfiak megnevezése, mert ott külön női alakjuk van még a vezetékneveknek is. Inkább akkor van valami bökkenő az okoskodásban, ha valaki megdicséri Arany János művészi érzékét, hogy költeményének végén *Rozgonyi Cicelle* néven említi *Rozgonyinét*, mert „jobban és szebben nem is lehetett volna kifejezni, hogy a férfias hőstettet véghez vivő asszonyt feleség mivoltától függetlenül, emberi értékei miatt ünnepelték országsgazte” (uo. 431). Hiszen a *Rozgonyi Cicelle* név éppen arra mutat rá, hogy ez az asszony Rozgonyinak a felesége, ennél fogva nem *Rozgonyi Cicelle*, hanem *Szentgyörgyi Cicelle* ennek a derék nőnek feleség voltától független neve. Én tehát azzal az Arany Jánossal vagyok egy véleményen, aki világosan megírta, hogy nyelvünkben *Szilágyi Erzsébetből* akkor sem lesz *Hunyadi Erzsébet*, ha férjhez megy Hunyadi Jánoshoz (ÖM. 10: 332. Franklin, 1900). Nyilvánvaló ebből, hogy *Szentgyörgyi Cicelle* sem *Rozgonyi Cicelle*. Tisztelet illeti meg Arany Jánost, mert annyira igazságszerető ember volt, hogy megrótt olyan nyelvi hibákat is, amelyekről maga sem volt mentes (Iskolai nyelvművelő 133).

Azt nagyon megértem, hogy az új divat pártolói nem szívesen látják a szláv nyelveknek a vitába való belevonását, és senki sem merne vállalkozni arra, hogy javasolja a szláv népeknek, korszerűsítsék személynév-rendszerüket a két nem társadalmi egyenrangúságának megfelelően, azaz ne tegyenek különbséget a férfiak és a nők megnevezése között. Tehát ne hívják a világ első úrhajósnoáját így: *Tyereskova*, hiszen ő sokkal híresebb személy, mint akár az apja, akár az öccse, ezért ha azoknak *Tyereskov* a vezetéknevük, őt még jobban megilleti az a jog, hogy ezt a férfias névalakot viselje.

Más indoeurópai nyelvek névhasználatáról szólva én elég sok irodalmi példára hivatkoztam (Nyr. 85: 400). Most megtoldom adataimat még néhány francia névformával, abban a reményben, hogy a franciát talán mindenki elég gazdag és pallérozott nyelvnek tartja. Újabb példáim véletlenül szemem elé került lapokból valók. Egy svájci városból közölt hírben ezt olvastam: „Karl Seiler ... a avoué avoir assassiné *Mlle Chabert* (Seiler Károly bevallotta, hogy megölte *Chabert kisasszonyt*). La découverte du cadavre de *Mlle Chabert* (*Chabert kisasszony* holttestének megtalálása) ... (Le Temps 1939. június 1., 9. lap). Amint látjuk, a női áldozat megnevezése másodszor sem pusztán *Chabert*, hanem *Chabert kisasszony*. Egy másik újság szerint valami vitában felszólalt egy elvtársnő is. Kétszer így van megnevezve: *Julie Dewintre*, egyszer így: la camarade *Julie Dewintre*, a férfi felszólaló ellenben először le camarade *Léon Delfosse*, azután kétszer már csak *Delfosse* (l'Humanité 1953. június 19., 6. lap). Megint egy más ülésen való felszólalásokról írt cikkben a női szereplő az első említéskor *Alice Sportisse*, később notre camarade *Alice*

Sportisse, végül még háromszor *Alice Sportisse*, tehát egyetlenegyszer sem csupán *Sportisse*, keresztnév nélkül (uo. 7. lap). Ebből is az tűnik ki, hogy a franciában sem lehet a nőt pusztá vezetéknévén emlegetni.

Az egyik hozzászólásban érintett társadalomfejlődési újításokra kész-akarva nem térek ki bővebben. Hogy mit hoz majd a jövő, azt nem tudhatom, de vigasztalást találok abban, hogy senki sem tudja. Vajon mi lesz? A házasság mai formájának miféle átalakítása, a „férjnek való alárendeltséget” kifejező -né képzős asszonynevek eltörlése, az anyai vezetéknév öröklését rendszeresítő, vagyis anyajogú társadalom a mostani apajogú helyett? Ki mondhatná meg ezt előre? Majd meglátja, aki megéri.

Nagy J. Béla

II.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, az egyik magyar nyelvészeti szemináriumon megvitattuk a Magyar Nyelvőrnek a nők megnevezéséről szóló cikkeit. Úgy látjuk, hogy a mi körünkben szinte általános jelenség a nőknek vezetéknévén történő szólítása. Az a körülmény, hogy a vidéken nem szólítják a nőket vezetéknévén, valószínűleg azt mutatja, hogy új nyelvi szokással állunk szemben: a vidék jobban őrzi a nyelvi hagyományokat, mint a főváros. S a nálunk idősebb korosztálynak is valóban az idegszálaiba vésődhetett a régebbi gyakorlat. Mi, akik nemrég kerültünk ki a középiskolából, már nem érezzük idegennek a nőknek vezetéknévükön való szólítását, s bár nem tartozunk már egy egészen szűk közösségbe, továbbra is vezetéknévén hívjuk egymást, úgy, mint annakidején a középiskolai osztályban. Ha nem így járunk el, az a különösebb udvariasság, gyengédség, illetőleg a pontosabb személyazonosítás kedvéért történik. De mindez független a nemektől.

Magam az ötvenes években jártam iskolába, koedukációs osztályba. Osztálytársaim között volt Kovács György és Kovács Ágnes. Tapasztalatom szerint nem állja meg a helyét az a vélemény, hogy koedukációs osztályokban mindig „a fiú Kovács, a lány pedig Kovács Klára” (Nyr. 85: 400). Mindkettőről teljes nevük említésével beszéltünk, és csak vezetéknévén szólítottuk meg őket, mint egymást valamennyien, nemrő való tekintet nélkül.

Szemináriumi vitánkon természetesen sok egyéb kérdés is szóba került. Még kettőt emelek ki közülük.

Nagy J. Béla írja, hogy Ady „Rengj csak, Föld” című versében *Báthori Erzsébet*-hez hasonlítja Tisza Istvánt, s nem *Báthori*-hoz, viszont *Báthori István* helyett valóban lehet azt mondani, hogy *Báthori* (Nyr. 85: 399). Azt hisszük, elsősorban nem azért nem nevezhetjük Báthori Erzsébetet *Báthori*-nak, mert nő, hanem mert a *Báthori* név a köztudatban Báthori Istvánhoz kapcsolódott. Ha például a *Ruttkai* nevet emlegetjük, akkor — egy kisebb miskolci közösségen kívül — mindenki Ruttkai Évára gondol. Ha Ruttkai Ottóról, a miskolci színingazgatóról óhajtunk beszélni, teljes nevén kell megneveznünk, hiába van szó férfiről. Éppen így az elhangzó *Kaffka* név számunkra Kaffka Margitot jelenti, ezért Franz Kafkát szóban teljes nevén kell említeni.

Lehetséges, hogy helytelen a *Hruscsova asszony* megnevezés, de szerintem a *Hruscsovné* sem jobb. Mivel az idegen neveket nem írjuk át magyarra, Hruscsova nevét is fölöslegesen lefordítani, ahogy az orosz apai nevet (pl. *Ivanovics*) sem tesszük át magyarra (így: *Iván fia, Ivánfi*). Az -a végződés egyébként sem azonos a -né képzővel, hanem a nemet jelöli (*Tyereskova* sem *Tyereskovné*).

Lőcsei Judit

Gárdonyi és a magyar nyelv*

(Második közlemény)

12. Gárdonyi Tolnai Vilmosnak írt egyik levelében (1916. II. 29.) nem véletlenül szól arról, hogy a szótár ne legyen csak a szavak „puszta inventáriuma”, hanem legyen útmutató, eligazító, „írók, hírlapírók, tudósok, tanárok *főszerszáma*”. Gárdonyi itt egy modern értelmező, magyarító, illetőleg nyelvhelyességi szótár szükségességének a gondolatát is felvetette, ugyanakkor arról is vall, hogy ő maga is nagyon gyakran nyúl a szótárakhoz, a különféle nyelvtudományi kiadványokhoz, sőt nyelvtanokhoz is eligazításért, tanácsért, illetőleg „megerősítésért”. Hogy mennyire gyakran, arról az is tanúskodik, hogy a nyelvtudomány munkásai által szerkesztett és kiadott, jóformán valamennyi szótár, több nyelvtudományi szakkönyv és igen sok nyelvtani kiadvány lapjain is olvashatók Gárdonyi megjegyzései, itt-ott kiegészítései, jobbításai is.

Értékes megjegyzésekkel látja el például a Simonyi Zsigmond szerkesztette „Német és magyar szólások” (Bp. 1896.) című kiadványt is. Különösen értékesek azok a megjegyzések, amelyek egy teljesebb magyar szinonima-szótár példatárához is jó adalékok. A szótár *aufsitzen: fölsülni* címszavához például ezt írja pótlásul: *megjárja, kudarcot vall, lépre megy, az einsehen: belát* címszóhoz pedig ezt jegyzi: *megért, átért, általért, megösmér*. A *Fall* címszóhoz társult *Es Kommt der Fall vor* frázist Simonyi így magyarítja: *előadja magát az eset*. Gárdonyi kihúzza, s helyette ezt írja: *megtörténik, lehet, fordul* (előfordul). A *du hast Recht*: „igazad van”, nyelvi formát is javítja. Az ajánlott formák: *Jól beszélsz! Igaz a szavad! Ez az igaz!*. A *keblére veti magát* helyett az *omlik, cikket ad a lap* helyett *cikket közöl, adja a gavallért* helyett *gavallérkodik* szavakat, illetőleg nyelvi formákat ajánlja.

Már az itt olvasható megjegyzések arról is tanúskodnak, hogy Gárdonyi komolyan foglalkozott nyelvhelyességi kérdésekkel is (vö. pl. Nyr. 53: 40—1), s ennek eredményeképpen több szakeikke is megjelent, sőt Magyarul így! címmel egész kötet kerekedett ki a „papiros szeletkékre írt” (vö. Gárdonyi József: Az élő Gárdonyi 2: 142—3) nyelvhelyességi vonatkozású megjegyzéseiből. A nyelvművelő munka elmélete és gyakorlata iránti tudományos igénnyel is párosult érdeklődése nyomán születtek meg Gárdonyinak erősen *purista*, illetőleg *ortológus* felfogású, sok ellentmondásra ingerlő, de nyelvtudományi tájékozottságot és jó nyelvréket is tükröző szakeikkei (vö. pl. Nyr. 34: 520). A nyelvművelő és nyelvvédő Gárdonyi ezen a területen sem végzett öncélú munkát. Írásainak nyelvében, ma is élő stílusában is tükröződik e tevékenységének hatása. Bársony István is helyesen jegyezte meg (MNY. 22:285), hogy Gárdonyi „szinte kinos lelkiismeretességgel igyekezett minél makulátlanabban írni. Ez volt legnagyobb ambíciója.” S valóban nemcsak szakeikkeiből, a magyarító szótárak és nyelvhelyességi szakkönyvek lapjaira rótt megjegyzéseiből ismerhetjük meg a tanult, a didaktikus nyelvvédő Gárdonyit (vö. Magyarosan 7: 121), hanem minden írásának tiszta, egészséges és erővel teljes magyarságából is. De a nyelvművelő és a szépíró Gárdonyi purizmusa között minőségi különbség van. Szakeikkeiben erősebben purista, s egészen

* Az első közlemény folyóiratunk 1963. évi 4. számában jelent meg (87: 399—411).

szélsőségesek az ortológus Gárdonyi nézetei. Jól tükröződik ez „A bankó magyarsága” (Nyr. 31: 405), A kerékpár (Nyr. 29: 76), Pechvogel (Nyr. 29: 180), Balogsüti (Nyr. 36: 45) című kisebb cikkeinek tételeiben és következtetéseiben is. A *kerékpár* szóról például így ítélkezik: „A *kerékpár* szót én nem szeretem. A magyarnak ha van is egy pár csizmája, egy pár kesztyűje, egy pár ökre, de azért sohasem jár *csizmapárban*, nem von a kezére *kesztyűpárt*, és nem szánt *ökörpáron*...” Ha Gárdonyi egy idegen szót, nyelvi formát kíván magyarítani, a legritkább esetben folyamodik a neológusok eszközeihez, inkább szereti megkeresni a megfelelő magyar formát a régi magyar nyelvben vagy a nép nyelvében. A *pechvogel*, a *pech*, a *peches* idegen szavak magyarítására is csupa népnyelvi szót ajánl: *balogsüti*, *baj*, *kátyu*, *bogáncs*, *péntekes*, *ballabas*, *balogos* (vö. Nyr. 36: 45, Magyarul így! 276). „A kapitány” című alkotásában is nagyon jellemző sorokat olvashatunk éppen az eddig elmondottak igazolására: „No, az asszony lelkében összezavarodott a *zenit* és a *nadir*, avagy magyarul szólva a *világ padlása* és *pincéje*.”

A purista és az ortológus nyelvész Gárdonyi különösen „Magyarul így!” kötetével ingerli olvasóit sok ellentmondásra.

Nem tartjuk helyesnek például, hogy Gárdonyi a nyelvújításnak olyan alkotásait is, amelyek a szociális használatban már jól teljesítették nyelvi szerepüket, szélsőséges ortológus elveinek megfelelően helytelen nyelvi formáknak bélyegzi, s a legtöbb esetben nem is okolja meg, miért, legfeljebb csak azt jegyzi meg, hogy „nem jó magyar szó”, „ostoba csinálmány”, „szógyári csinálma”, „csinálmány” stb. Az *adoma* szóval kapcsolatban például ezt írja: „Szógyári csinálma. Akinek tetszik, annak már nem is *adoma*, hanem *kapoma*...” A *jutányos* szóhoz ez a megjegyzése: „ostoba csinálmány”. A *lakoma* szó sem tetszik Gárdonyinak, a miértre azonban nem ad megnyugtató választ: „Szófejtő tudósok dolga, hogy kinyomozzák, hogyan került a nyelvünkbe. Itt csak annyit, hogy *lakmároz* ige jó magyar szó, de a *lakoma* épp olyan, mint az *adoma*.” A Magyarul így! hasábjaira került s a nyelvújítás alkotásait bíráló vagy éppen elvető megjegyzéseinek első megfogalmazásait a Szily Kálmán szerkesztette „A magyar nyelvújítás szótára” (Bp. 1902., 1908.) lapjain találhatjuk meg. Az itt olvasható lapszéli jegyzetekben azonban nemcsak szélsőséges ortológus álláspontjáról kapunk képet, hanem jóízű humoráról is. A másik figyelemre méltó jelenség, hogy a szótár lapjaira rótt megjegyzésekben nem minden, a nyelvújítás útján alkotott szót hibáztat, és arra külön is figyelmeztet Gárdonyi, hogy „a veressel aláhúzott jó, a késsel aláhúzott rossz.” Itt már meg is okolja ítéletét: Az *ábra* szóhoz például ezt jegyzi: *Ábra* (piros jelzéssel húzta alá!) jó szó, mert az *ábra* tő kétségtelenül megvolt, ha nincs is a NySz.-ban, csak *ábráz*, és *ábrázol*.” Jó alkotásnak tartja Gárdonyi többek között még az *adalék* szót, s mellé írja az analóg szavakat: *pótlék*, *hajlék*, *törmelék*. Az *érték* szóval kapcsolatban is úgy ítélkezik, hogy „nem rossz szó (vö. *mér*, *mérték*), de minek, ha megvan a *becs*?” A *házalni* szóról is azt állapítja meg, hogy jó szó, s így okolja meg ítéletét: „Jó, mert a népnél *szomszédol* (= a szomszédokat járja).”

Nagyon jellemző az is, hogy Gárdonyi ítéleteiben leginkább a régi és a népnyelv analóg példáira hivatkozik, s amennyiben az analóg sorba beleillik a nyelvújítási szó, Gárdonyi ítélete: „jó szó”. Az *írka* szóhoz is ezt fűzi: „*Csuszka* falun az a jeges hely, ahol a gyermekek csuszkálnak, sinkóznak.” A NyÚSz. *jóslat* címszavához ezt írja Gárdonyi a lapszélre: „*Jósol* régi jó magyar szó, tehát a *jóslat* is tökéletes.”

Igen egészséges vitatkozó kedvvel boncolgatja Gárdonyi a szótár szerkesztőjének, Szilynek nem egy megállapítását, tételét is. Az *akolbolítani* szóval kapcsolatban azt állítja Szily, hogy „1892-ben arról értesítették a Nyelvőrt, hogy *kiakolbolítani* él Csurgón, él Cegléden, sőt még a Vilyi pusztán is.” Gárdonyi epésen ezt veti lapszélre: „Él ám, ha a Vilyi pusztára megy ki Bugátnak valami jókedvű terjesztője. *Akolbolít* épp oly képtelenség mint volna *kocsmabolít*, *házbolít*, *anyábolít*. Hogy lehet ilyet komolyan mondani: Él Csurgón, él Cegléden!”

Ez a megjegyzése is belekerült a Magyarul így! című kötetébe (188—9).

Gárdonyi különben egyik írásában (vö. Én magam 186) az *akolbolít* analógiájára alkotott szót szerepeltet, s ez a szó a szövegkörnyezetben legfeljebb megállítja az olvasót, de semmiképpen sem botránkoztatja meg: „Végre..., mikor már a testvéreim lefeküdtek, s Zordont [a kutyát!] *konyhábolították* . . ., az apám rámszólt szelíden.”

A NyŰSz. rovar szavát csak helyteleníti, s jó humorának megfelelően még csak ennyi kerül a lapszélre: „Rovar Imre hova oly szaporán — Azon a tajtékzó paripán.” A Magyarul így!-ben is megjegyzés nélkül csak a NyŰSz. példáját toldja meg eggyel: „Cseh rovar, cseh rovar, sárga cseh rovar.” Gárdonyi azonban sok esetben arra is sort kerít, hogy egy-egy általa hibáztatott szóalkotásról külön is értekezzen. Ezt tette a rovar szóval kapcsolatban is. „Rablás a bogárvilágban” című cikkében Gárdonyi természetesen elveinek megfelelően nem használta a rovar szót, s igen haragosan tiltakozott az ellen, hogy A Természet című lap egyik szerkesztője Gárdonyi *bogár-világ* kifejezését *rovar-világra* „javította” (1899. aug. 15. sz.). A „Mai csodák” címmel megjelent kötetében is olvasható Gárdonyinak ezzel kapcsolatos fejtegetése: „Én a rovar szót mindaddig nem veszem be a szótáromba, míg csak azt nem fogom hallani, hogy: a marha rovarzik, míg a cserebogarat csererovarnak nem hívják, míg a csehbogár nótát így nem dalolják: Csehrovar, csehrovar . . .”

A NyŰSz. Honderű címszavának, illetőleg e címszóhoz adott szerkesztői megjegyzésnek is humorosan ad vágást Gárdonyi. A szótár lapjain ugyanis ezt olvashatjuk: „1841-ben társaság akart alakulni, hogy *Pestnek* aestheticátlan nevezetét *Honderűre* változtassák”. Gárdonyi rövid és epés megjegyzése csak ennyi: „Bécsét meg talán *Honborúra!*”

Sajnos a Magyarul így! nem egy címszavához írt megjegyzését is csak úgy értékelhetjük, mint sziporkázó szellemességének, jó humorának lecsapódásait, pedig Gárdonyi nem ennek szánta. De túlzásba vitt ortologizmusa mégis csak azt eredményezte, hogy megmosolyogjuk például az ilyen megjegyzéseket: „*Bűvész* . . . nem éppen rossz szó, csak éppen az a hibája, hogy aki alkotta, nem ismerte a magyar nyelv lelkét. A mi nyelvünk eredetileg nomád népnek a nyelve. A nomád népek nyelvét pedig az jellemzi, hogy nincsenek benne homályos szavak. Sokkal szebb volna, ha a régi *garabonciás* szót vennék ki a bűvészek a lomtárból. A garabonciás az ősidőkben pap volt. A kereszténység elfogadása után varázslathoz értő kóborló. Elvégre a bűvészek is kóborolnak.” Meggyőződésünk, ha maga Gárdonyi készítette volna elő ezt a könyvét kiadásra, az ilyen megjegyzéseket okvetlenül kiostálta volna. Fia, József azonban kritikátlanul szedte össze Gárdonyi lapszéli jegyzeteit, olykor éppen csak ötleteit. Nem menti azonban ez sem Gárdonyinak az idegen szavakkal kapcsolatban elfoglalt elvi álláspontját és e könyvben követett gyakorlatát. Az az önmagában véve nem hibáztatható mód, hogy az idegen szavakra, kifejezésekre a régi magyar nyelvből és a nép nyelvéből keressünk

alkalmas és kifejező magyar szavakat, Gárdonyi gyakorlatában sokszor eltorzulva jelentkezett, mert egy-egy idegen szó magyarítására szánt régi vagy népi szó sem szemantikailag, sem hangulatilag nem alkalmas erre a szerepre. S valóban inkább mosolyt fakasztanak, mint meggyőznek bennünket például ezek a magyarítási kísérletek, illetőleg a Gárdonyitól ajánlott szavak: *dandy: divatszarka*; *detektív: vizsla, kabátos rendőr*; *dilemma: ebutca*; *expressz-vonat: szilajvonat, hamarvonat* (Gárdonyi „A papa nem örül” című írásában [Bp. Hírlap, 1908. XII. 25.] él ezzel a szóval: „Gyorsvonaton, azaz még annál is különbön: a keleti izén, szilajvonaton . . .”); *stréber: ragadánacs, árbocmászó*; *paszta: pépkigyó*; *pózol: pávdz*; *ambíció: líhegés*; *energikus: vaskezü, acélos*; stb. Nem egy esetben olyan tájnyelvi szót ajánl egy idegen szó kiiktatására, amely éppen azért, mert valódi tájszó, s csak egy vidékhez van kötve, nem alkalmas arra, hogy gyorsan köznyelvi szóvá váljék. Ilyen szó például a *kurizál* magyarítására javasolt *kacsalódik* (‘szerelmesen enyeleg’) hangsor. Helytelen utat követett Gárdonyi egy-egy tudományos műzsó, terminus erőszakos magyarításában is. Nem hinnénk, hogy a *barbarizmus* szó magyarítására ajánlott *konkoly*, *gaz* szavak jobban teljesítenék nyelvi szerepüket, mint idegen megfelelőjük. De hát megfelelnek-e az ajánlott magyar szavak az idegen szó jelentéstartalmának? Gárdonyi nagyon jól tudta, hogy nem, de túlzásba vitt purizmusa mégis arra kényszerítette, hogy erőszakoltan keresse meg az idegen szavak magyar megfelelőit, helyesebben helyettesítőit. Gárdonyi Józsefnek, a kiadónak itt is rostálnia kellett volna. Gárdonyi is ezt tette volna. Ezt bizonyítja például az a tény is, hogy a Tolnai Vilmos szerkesztette Magyarító szótár (Bp. 1900.) számára ajánlott szavak tekintetében sokkal nagyobb kritikával válogatott. Ugyanis e szótár lapjaira is írt néhány figyelemre méltó megjegyzést. Az első lapon már arra figyelmeztet, hogy „az alávont szavakat” ő ajánlotta Tolnainak. Csak néhány jellemző szót a példatár számára: *abszurditás: képtelenség* (Gárdonyi még ezt is lapszélre jegyezte: codexbeli szó!), *agitator: kontató* (a MTSz-ban feltűnő jellel látta el a kontat: ‘készítet, bujtogat, fölloval’, és a *kontató*: ‘öszöntő, bujtogató, izgató’ szavakat is. Gárdonyi „Az agg norvég” című írásában fel is használja ezt a szót: „Csak a tót *kontatók* vihognak markukba” [vö. Bp. Hírlap. 1906. X. 27.]), *antipathikus nekem: fázom tőle, nem állhatom*; *bankett: lakoma* (Érdemes most itt arra emlékezni, hogy milyen szigorúan ítélkezett a Magyarul így! hasábjain erről a szóról!); *banalitás: szalmabeszéd*; *cinikus: falelkű*; *filigrán: apró munka*; *mási: csokor*; *pesszimista: balhítű*; *ringelspiel: körhinta, ördögmalma*; *spurius: szimat*; *spuriusa van: megszimatol, megneszel*; *trucczol: bakolódik, megbakolja* vagy *megköti magát*; *tussol: elsemmiz*; *zuruckoltat: hőköltet*; stb. stb.

13. A Magyarító szótár első lapjára jegyzi fel Gárdonyi azokat a szavakat is, amelyeket magáénak vall, illetőleg amelyek az „ő műveiből kerültek forgalomba”. Ezek a következők: *világjáró, tágra nyílt szemmel, megkedvesedik a bortól* (Bor!), *irdatlan* (vö. Március c. versét!), *füstmacska: füstmacskákat ereget* (Énújságom!) (E szó után még a következő érdekes jegyzés olvasható: „Mikszáth gyermekeinek járt akkoriban. A Szt. Péter esernyőjének ötlete is egy cikkemből való az Énújságomból!”), *hökkentő* (frappáns), *mindentudó könyv* (lexikon). Ez a példatár annál is inkább értékes számunkra, mert Gárdonyi ritkán szól a nyilvánosságnak is szánt írásában műhelymunkájáról, írásmódjának, szókincsének sajátosságairól. De kézírataiban, például a lapszéli jegyzetekben és egy-két levelében vall ezekről a kérdésekről is. Tóth Bélának írt

egyik levelében például a neki tulajdonított *kiszörkesztés* szóval kapcsolatban ezeket írja: „A *kiszörkesztés* szó nem az enyim, készen találtam Szegeden, és így sajnálom, de le kellett mondanom arról a dicsőségről, hogy Ön ezt a szót bebalzsamozván, a nevemmel cédulazza meg. Abban a paraszt városban ugyanis, akinek eljegyzési vagy haláli híre van, bemegy a szerkesztőségbe és kéri, hogy *szörkesszék ki*, vagy pedig, ha valami rendőri hírbe keveredett, beállít egy füttykössel, s tudakolja, hogy ki volt az az ilyen-olyan, aki őt ki merte *szörkeszteni*. Hát én ezt a szót az élőbeszédben hallottam” (vö. még: Tóth Béla: Szájrul szájra. 1901. 255–6).

14. Ez a levélrészlet is arról tanúskodik, hogy Gárdonyi — ortológus elveinek megfelelően — általában tartózkodik a „szócsinálástól”, s a nyelvújítási szavak tudatos kerülése is jellemző rá. „Az öreg tekintetes” című regényének nyelvéből is kigyomláta a *járda* szót, s használja helyette a *járó-t*: „A *járón* (= a járdán!) egy rendőr sétált.” Hogy mennyire következetes volt e nyelvújítási szó kerülésében, mutatja Bibi című írásának e mondata is: „...követtek bennünket a *járón*.” A szépíró Gárdonyi tehát hű maradt azokhoz az elvekhez, amelyeknek alapján a fiatal újságszerkesztő Tanítóbarát című lapjában már oly buzgalommal rostálta ki például a *képezde*, *képezdész*, *járda*, *óvoda* stb. szavakat, s a korabeli tankönyvek e furcsa neologizmusait *teknőnc* (= teknősbéka), *utáncs* (= orángutáng), *bőgőnc* (= bőgőmajom), *billegény* (= barázdabillegető) stb. Méltán írta akkor Gárdonyi, hogy „természetráji kifejezéseink átkozott rosszak. Az ember egészen megbetegül... e szavakban” (vö. Tanítóbarát 1866. 1. sz. 13–4, 2. sz. 32, 4. sz. 71–2; Szórosta). Az „Ábel és Eszter” egyik szereplője tehát nem véletlenül kel ki „az orvosi *ficdagnyelv*” ellen is.

A „Szunyoghy miatyánkja” hasábjain is egyik szereplője szájába adja Gárdonyi elítélő szavait kora tankönyveinek „rossz” nyelvéről, amelyben „német mondatok” sorakoznak fel „magyar szavakból, s leginkább rossz magyar szavakból”. A *rossz* jelző itt is természetesen „a szógyári csinálmak”, a „merőben fölösleges csinálmányok” elítélésére szolgál.

Az ortológus Gárdonyinak nem tetszik a *felhőkarcoló* szó sem, s azért kerüli is a használatát, s az „Aggyisten, Biri!” című regényében helyette a *felhőbontó* szóval él.

Ez a szóhasználat ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a szépíró Gárdonyi, az alkotó nyelv- és művész egészséges ízlését nem rontották meg az ortológus nyelvész Gárdonyi elvei, nézetei. A „Magyarul így!” lapjain ajánlott szavak (*felhővágó*, *égbenyúló*, *csupaemelet*, *házonház*, *óriásház*) közül a legszemléletesebbet illeszti be a regény mondataiba.

Az ortológus Gárdonyi gyomláló kezenyomát érezzük „Az a hatalmas harmadik” e mondatán is: „A magunkfeledte ölelkezést a *viszontos szimpátia* nyilvánulásának is magyarázhatjuk.” A *viszontos* szó is azért került Gárdonyi tollára, mert nem tartotta helyes nyelvi formának a *kölcsönös szimpátia* kifejezést. A „Magyarul így!” lapjain (202) meg is okolja e szóval kapcsolatos nézetét: „*Kölcsönös*; jó szó, ha a *kölcsön* szó körül fordul, de *kölcsönös* szimpátia értelmetlenség. Mondjuk helyette: *viszontos*, *viszontvaló*.”

Az „Én magam” című kötetében is tudatosan kerül a *léghajó*, a *léghajós* szavakat, mert szerinte helytelen nyelvújítási szóval társult összetétel (vö. Magyarul így! 215–6), s ezért él az *éghajós* formával: „Az *éghajós* kiveti a homokzacskót.” A Magyarul így!-ben Nádasdi levelezésére hivatkozva utal

arra, hogy az *éghajó*, *éghajós* szavak helyesebb alkotások, mert „az *ég* régebben úgy is *levegő* értelmű volt.”

A nyelvész és az író Gárdonyi különösen elítéli a korabeli hírlapok, folyóiratok neologizmusainak használatát, és sokszor olyanokat is kerül, amelyekkel szemben az akkori nyelvhasználat is türelmesebb volt, ma pedig semmiképpen sem tartanánk helyesnek a kiiktatásukat. Az Ida regényében például a *belváros*, szerinte „germános” szó (vö. Magyarul így! 44) helyett a *belsővárost* használja. Ugyanebben a regényében következetesen kiiktatja a *villany*, a *villanyvilágítás*, a *villanykörte* szavakat, s helyettük a *villamosvilágítót*, a *villamot*, a *villamoskörtét*, a *villamoslámpást* használja: „A boltban akkor gyűlt ki a *villamos világító*”. — „Világosságra lobbantotta a *villamot*.” — „A *villamos körte* is rózsaszín . . .” stb. stb. „Az a hatalmas harmadik” lapjain sem véletlenül olvasható ez a nyelvi forma: „. . . *maga-gyilkosa* volt.” Gárdonyi ugyanis az *öngyilkos* szót ismét csak a „germános” jelzővel látja el (vö. *Selbstmörder*), s ezért kerüli például a Szunyogh miatyánkja-ban is, s használja a *maguk-megölői* formát. Ugyanebben a regényében szélsőséges ortologizmusa miatt nem él az *őszinte* szóval, s használja helyette a *szerintevaló* kifejezést: „. . . a szava a régi *szerintevaló*, meleg szó volt.”

15. Bár a nyelvész, a nyelv művelő Gárdonyi a Magyarul így! hasábjain általában szélsőséges purista elveket vall, s igen leleményesnek mutatkozik az idegen szavak magyar megfelelőinek feltalálásában, s nem egyszer az idegen szó helyett a rokon értelmű nyelvi formák egész garmadáját sorakoztatja fel (pl. *konfidens*: *komázó*, *pajtáskodó*, *cimborázó*, *mingyárt-cimbora* [sic!], *mingyánkoma* [sic!], *mingyárt nyakamba*, *pistikázó*) (Gárdonyi a MTSz. *pistikáz* 'tréfál, bolondozik, mókázik' szavát is megkülönböztető jellel látta el!), az alkotó Gárdonyi sokkal türelmesebb az idegen szavakkal szemben. A *konfidens* idegen szóra ajánlott magyar megfelelők közül mindössze egyet használ fel: „Az a hatalmas harmadik” című regényében olvashatjuk: „. . . nem szeretem a *mindjárt-cimbora* embereket”, „Az öreg tekintetes”-ben azonban az idegen szó továbbképzett alakja olvasható: „. . . Hogy mernek a bácsival *konfidenskedni*.”

„Az a hatalmas harmadik” című regényének *viszontos szimpátia* jelzős szerkesztében használt idegen szó is arról tanúskodik, hogy az alkotó Gárdonyi purizmusa valóban nem volt annyira szélsőséges, mint ortologizmusa.

Gárdonyi ugyanis írói gyakorlatában az *ábrázolás hitelessége* érdekében gyakran él idegen szavakkal is, s elsősorban akkor, amikor a felhasznált idegen szavak, nyelvi képletek kort, társadalmi rétegeket vagy személyeket jellemeznek. S valóban művészi hitelességgel tudja felkelteni a megfelelő török szók beiktatásával is az „Egri csillagok” korának sajátos hangulatát: „. . . hogy szokás *piláfot*, *böreket*, *malebit*, *meg szörbetekeket* főzni” — „. . . ezek a *gurebák*, ezek a *szilidárok*” — „. . . a *jaszaulok* (hadrendező) mind itt vannak” — „. . . a *dervis* rábámul a *delire*” stb. stb.

„Ali rózsáskertje” című elbeszélése török származású szereplőinek ajkán is hitelesen csengenek a török szavak: „S én valóban *köpek* ('kutya') . . . még akkor sem gondoltam semmit” — „. . . egy vén gazdag *kunduradsinak* volt a felesége” stb. Az sem véletlen, hogy Gárdonyi ebben az elbeszélésében az ábrázolás hitelessége érdekében török példabeszédeket is felhasznál: „*Nem tudja a bambusz, mikor tapod rá az elefánt*” — „*A halál fekete teve — minden ház elé letérdel*” stb.

Az „Isten rabjai” nyelvét a korhűség érdekében tűzdeli meg latin szavakkal, illetőleg magyar nyelvi képletekben latinizmusokkal: „... a kántor akkor megkezdte a *misererét*” — „János fráter is ott van a fekete *skapulárésok* között” — „... a négy *novicius* *veniába* terült a *prior* elé” — „... épp a *kompletóriumot* végeztük” — „... *vesperásig* dolgozott” stb. stb.

Az „Ábel és Eszter”, az „Ida regénye”, „Az öreg tekintetes”, „Az a hatalmas harmadik” című regényeinek nyelvében elsősorban a korabeli társasági életre s a félig polgári, félig feudális társadalomra, illetőleg nyelvhasználatára jellemző latin és német eredetű szavak gyakoriak: *korrigál, kurrentál, fotografíroz, zsúroz, komplikált, respektál, repetír-jóság, diszkrét, fixíroz, gardíroz, konzultükör, komilfó, klavírmájszter, flott, flottság, bagatell-bíró* stb.

Ezek a szavak Gárdonyinál elsősorban festői erejükkel és stilisztikai értékükkel tűnnek ki, s a reális ábrázolást, a hiteles környezetrajzot, s egyes személyek jellemzését egyformán elősegítik. Mennyire kifejező például „Az a hatalmas harmadik” egyik mondatában a *mössziő* szónak használata ebben a nyelvi mezőben: „... egy *mössziő-nyelvtanító* karjába (bele hajtja a leányt).” A „polgári világ” (Gárdonyi ezt a kifejezést is nagyon gyakran leírja regényei lapjain) érdekházasságairól vallott nézeteknek is jellemző idegen szóhasználat adnak kifejezést szereplői: „... a házasság is üzlet, hideg, *cvancig-drájszig-fafcig üzlet*” (Ida regénye).

Gárdonyi alkotó módszerének egyik jellemző sajátossága, hogy komoly műhelytanulmányok előzték meg egy-egy alkotásának létrejöttét. Ugyanezt tapasztalhatjuk regényeinek nyelvi megformálására vonatkozólag is. Egyes csoportok, foglalkozások reális rajzához járulnak hozzá azok a csoportnyelvi szavak is, amelyekkel Gárdonyi a jellemzés kedvéért gyakran él. Ezek között nem véletlenül sok az idegen szó is. Az „Ida regénye” nyelvében a müncheni festők környezetének reális rajzához is hozzájárulnak a regény nyelvében felsorakoztatott, s a festők száján oly gyakran megjelenő idegen szavak is: *skurc, plener, zsüri, giccs, verniszázs, lazur, pasztics, matt, eksztázis, ornamentális, monumentális* stb. stb.

Az sem véletlen, hogy a filologizálásra hajlamos Gárdonyi didaktikus céllal a regényei nyelvbe emelt idegen szavakat értelmezi is, sok esetben csak rövid odavetett megjegyzés formájában: „... a *tarsókámat*, vagyishát *ridikülömet*, ahogy itt Pesten mondják” (Vallomás) — „*Kunduradsi*, az: *varga*” (Ali rózsáskertje). Nem egy esetben (például az Ida regénye egyik fejezetében) az idegen szó és magyar értelmezése szervesen illeszkedik a regény cselekményébe, illetve nyelvi formálásába („... *korrekte* viselkedjék”... „*korrekte* latin szó...” stb. stb.).

16. Eddig a megfelelő szakirodalom nem utalt arra, hogy a nyelvművelő és a nyelvvédő Gárdonyi regényeiben, elbeszéléseiben didaktikus szándékkal, de meggyőző művészi formálásban sok nyelvhelyességi, sőt helyesírási vonatkozást is leír, illetőleg a műalkotás szerves alkotó részeként tár az olvasók elé. Széljegyzeteinek áttanulmányozása után meglepetéssel vehettük tudomásul, hogy Gárdonyinak nem egy lapszéli megjegyzése és szakcikkének nem egy nézete és példája újra elevenedik szépirodalmi alkotásainak nyelvében. Balassa József és Simonyi Zsigmond könyvének (vö. Tüzetes magyar nyelvtan 1. Hangtan és Alaktan. 1895.) egyik lapján ezt olvasta Gárdonyi: „Az egy nyelvet beszélők között ritkán van szükség az egész szó, szólam vagy mondat felfogására, hogy egymást megértsék.” Ehhez fűzi Gárdonyi ezt a megjegy-

zését: „Beszélgetés Aradi Gerő színigazgató meg Gonda titkár között: megértik egymást, nemcsak kerek mondatok nélkül, hanem még szavak nélkül is.” Ismeretes, hogy Gárdonyi „Az állatok beszéde” című írásának mondanivalója is erre a megjegyzésre utal. Szépirodalmi eszközökkel a nyelvtankönyv lapjára rótt megjegyzése szellemében írja le Gárdonyi a színigazgató és titkára közötti beszélgetést. A két ember valóban csak hümmögéssel s néhány rövid, hiányos és egyszavas mondat segítségével cseréli ki gondolatait: „Aradi Gerő ott ül egyszer kedves titkárával ... s megszólal ... *izé*. Gonda erre felvesz egy árkus papirost és azt mondja: *Csak hat*. Aradi erre fejet csóvál és így szól: *Hm*. Gonda vállat von ... stb. stb.” Gárdonyi meg is fejti a rövid és titokzatos nyelvi formák mondanivalóját.

Simonyi Zsigmond nyelv művelő könyvének (Helyes magyarság. 1903.) lapjaira is több megjegyzést rótt Gárdonyi. Különösen feltűnő jelekkel és megjegyzésekkel látta el a hivatalos nyelv idegenszerűségeivel, papirosízű nyelvi formáival kapcsolatban olvasott részeket, illetőleg a hivatalos nyelv németes szerkezeteit kipellengérező sorokat. E könyvnek a lapjaira rótt megjegyzetekben Gárdonyi több nyelvhelyességi vonatkozású megjegyzést is tett, s az itt olvasott nyelvhelyességi vonatkozásokkal s idegenszerűségekkel kapcsolatban leírt nézetek és korrekciók újra élednek „A pintyőkék” című elbeszélésének nyelvi formálásában is. Gárdonyi azonban jó érzékkel úgy illeszti bele szervesen az elbeszélés nyelvi szövetébe a nyelvhelyességi vonatkozásokat, hogy egy hivatalnok, illetőleg a kihallgatást vezető kapitány és egy tanárember szájába adja őket. A tanár a „segítőt *akarunk*” nyelvi formát azonnal javítja, s helyette a *keresünk* szót ajánlja, mert „... *akarunk* germanizmus”. Amikor a kihallgatást vezető kapitány hivatalosan így fogalmaz: „*A tanár úr panasztétele szerint ...*”, megszólal a „nyelvvédő” tanár, s így javít halkán: „... mondjuk csak *panasz*nak ... *tétellel* germanizmus.” A nyelvész Gárdonyi maga is beleavatkozik ebbe a nyelvi formálásba, s nem véletlenül ítéli el a „hivatalos hangon, mondatonkint diktáló” kapitány papirosízű nyelvét és zárja le ezzel az elítélő megjegyzéssel: „*tatik-tetik minden mondat ...*”. Gárdonyi a korabeli nyelvvédő írásokban az oly gyakran hibáztatott *miszerint* kötőszóval kapcsolatos tanításokat is feltűnő jellel jelölte meg. „Az a hatalmas harmadik” című regényében az egyik szereplő szájában újra elevenednek ezek a megjegyzések is, különösen kiemelve azt, hogy ez a kötőszó alig szerepel az *élő* beszédben, annál inkább elburjánzik a hivatalos iratokban: „Már a harmadik mondatnál azt kell írnom, hogy *miszerint ...*, soha az én nyelvemre nem jön, de ha írok, mindjárt ott a *miszerint ...*”.

Gárdonyi különben néhány nyelvhelyességi „hiedelemnek” is hitelt adva, kerüli a hibásnak ítélt nyelvi formákat. Már Simonyi is utalt arra, hogy Gárdonyi pl. a *be van fejezve*, *be van zárva* kifejezőmódokat „magyartalannak” bélyegzi, s helyettük használja a *befejezett* („A történetek után *befejezett a szolgálatom*” [Szunyoghy]), a *zárott* („Nyitnám a faajtót ... az ajtó *zárott*”) kifejezéseket (uott) vö. Nyr. 46: 230. Gárdonyi válasza: Nyr. 48: 86).

17. Figyelemre méltó különben az is, hogy Gárdonyi a nyelvnek csak füllel felfogható jellegzetességeiről, sajátosságairól is gyakran megemlékezik. Nemcsak azokra az elítélő mondatokra gondolunk, amelyeket ezzel kapcsolatban szervesen beleilleszt írásainak nyelvébe, mint például amikor megrója a ficsur hibás kiejtését, „raccsolva nyafogó hangját” (Az a hatalmas harmadik), vagy amikor a pesti polgárok idegenszerű hanglejtését ítéli el: „Ah,

aláasszolgája — örvendezik a legváciutcaibb énekléssel” (Az a hatalmas harmadik), vagy amikor több ízben figyelmeztet arra a kiejtési hibára, hogy az előkelősködő polgárok ajkán a labiális *á* helyett az illabiális *a* hang hangzik: „A mákk persze a nemzeti kaszinó kiejtésével inkább máknak hangzott” (A lánvirág) stb. stb., hanem inkább azokra a megjegyzésekre, amelyeket az élőszó erejéről, a magyar beszéd jellegzetességeiről vetett papírra. Vargha Gyulának írt egyik levelében (MTA k 74: Levelestár) arról panaszkodik, hogy a magyar kiejtés is nagyon romlik, s ezt a romlást minden lehető eszközzel meg kell állítani, s ebben a munkában nagyobb részt kell vállalnia az Akadémiának is. Az „Én magam” című kötetében is arról ír, hogy „az iskola nem tanítja a fiataltságot beszélni”. Baj van a versmondók kiejtésével, hangsúlyozásával, s több versmondó „úgy kunkorgatja már a mondatot, hogy kótára szedhetjük...” Szükség lenne tehát olyan kiadványra, amelyben „a magyar hangsúly törvényeit”, s a magyar mondatok dallamait is leírnák, sok példa elemzésével. Az élő szó erejéről s az írásjelek elégtelenségéről sem véletlenül hallatja szavát Gárdonyi: „Az író csak négy jellel ír h a t j a ezt a szót: Nem,: kérdőn, kiáltón, gondolatjellel, ponttal, de csak kiáltva hányféle-képpen m o n d h a t j a a színész!” (Én magam). Gárdonyi írásainak, különösen színdarabjainak nyelvét nagyon jellemző sajátosság, hogy ez a nyelv jó akusztikai hatással is van a hangosan olvasóra, s különösen az egészséges beszédritmusra nyújt követendő példát. Az is ismeretes, hogy Gárdonyi többször javíttatta regényeinek, elbeszéléseinek és színdarabjainak a nyelvét, s a változtatás igen gyakran elsősorban azért történt, mert a jó hangzásnak, az egészséges és hathatós beszédritmusnak is igen nagy szerepet szánt írásaiban. Az „Ábel és Eszter” nyelvi formálásában, illetőleg a regény nyelvének, mondatainak állandó változtatásában, javíttatásában is elsősorban arra törekedett, hogy ne csak a mondanivaló állítsa meg az olvasót, hanem a mondatok csak füllel felfogható zenei értékeiben, változatos dallamformáiban, egyáltalában a regény nyelvének széphangzásában is gyönyörködni tudjon az olvasó.

Nagyon gyakran találkozunk Gárdonyi írásaiban emfatikus, az *érzelem-kifejező* nyelvi eszközök változatos formáival is, s különösen az erősebben artikulált szókezdeti hangzókkal kapcsolatosan nyújt erre jellemző példákat: „A nyugalom édes kenyerén” című elbeszélésében a vén színészpár reális jellemzéséhez is igen jó eszköz az emfatikumok felhasználása is. Amikor a szóváltás közben a színész felesége ajkán elhangzik ez a mondat: „Ebnek parancsolsz, a magam házában vagyok, rrrripacs!”, a szó valóban „ropogó menykőként sújtott a vén színészre”. Gárdonyi sokszor külön megjegyzéssel is utal arra, hogy a szokottnál erőteljesebb érzelmi telítettséggel hangzik el a szó, s ezért kettőzi vagy éppen hármazza meg az érzelmileg színezett hangok betűjegyeit: „Szszszegény! ... két sz-szel mondta a szegényt...” (Ábel és Eszter). — „Akkasztófára való eretnek!” — „Akkasztani való!” (Hosszúhajú veszedelem) stb. stb.

18. Gárdonyi az „élő nyelv”, a beszélt nyelv szempontjából ítélkezett a helyesírással kapcsolatos kérdésekről is, s nemegyszer hangoztatta, hogy mivel „előbb volt a beszéd, azután az írás”, akkor a kiejtésnek nagyobb úrnak kell lennie a helyesírás területén is. Ennek az elvnek megfelelően írja egyik érdekes cikkében (Helyesírásunk kérdéseire, MNy. 15: 26—7), hogy helyesírásunk elsősorban a „kiejtésből indul”. Ezért kívánja azt, hogy az *eső* helyett írjunk *essőt*, hiszen „az *eső* a romlatlan beszédű nép ajkán mindenütt *esső*”.

Különben is — folytatja a gondolatmenetet — „más a magyarnak a tarpataki *eső-víz* és *esső-víz*”. Az előbb jelzett elv alapján volt „különcködő” (vö. F—ó: Gárdonyi helyesírása, MNy. 12: 226) Gárdonyi az idegen tulajdonnevek írásában is. Regényeiben, elbeszéléseiben ugyanis az idegen neveket „az idegen betű magyar ejtése szerint” írta: *Sekszpír, Kocebu, Dikkensz, Betóven* (Hosszúhajú veszedelem). A kiejtés szerinti átírás híve még az idegen köznevek írásában is.

Ismeretes, hogy az 1900-as évek elején a nyelvészek és a nagyközönség egyaránt érdeklődéssel fordult a magyar helyesírás reformját érintő kérdések felé is. Különösen sokat munkálkodott e tekintetben Simonyi Zsigmond, akivel Gárdonyi helyesírási és nyelvi kérdésekben több levelet is váltott, s e levelek közül néhányat Simonyi kis cikkekseként ki is adott a Magyar Nyelvőr hasábjain (vö. pl. Nyr. 34: 520. 48: 86). Gárdonyi és Simonyi a helyesírás kérdéseiben sok tekintetben egyező véleményt hangoztatott. Mindketten erősen a fonetikus elv védelmezői voltak. Gárdonyi „Az Akadémia helyesírása” című s a Budapesti Hírlap hasábjain (1901. 141. szám) megjelent cikkében igen érdekes és értékes nézeteket vall a magyar helyesírás reformjával kapcsolatban is. Figyelemre méltó az a követelménye is, hogy a magyar helyesírás „a nemzet egészének” szabályoztassék, és olyan helyesírási szabályt adjon ki az Akadémia, amelyben világosan vannak megfogalmazva a szabályok, és igen gazdag benne a „szólajstrom”. Helytelen tehát az Akadémia eddigi gyakorlata, hiszen nagyon hiányosak a megfogalmazott szabályok, és éppen a leginkább kérdéses esetekre nincs megfelelő példatár a kiadott „A magyar helyesírás szabályai”-ban. Az sem helyes Gárdonyi szerint, hogy az Akadémia csak a „saját kiadványaiban” kötelezi az írókat a helyesírás szabályainak megtartására. Nem ért egyet a c-nek cz-vel való íratásával sem. Külön is kiemeli, hogy mivel „a magyar helyesírásnak fő elve a kiejtés”, helyes, ha az Akadémia *keszkenőt* írat és nagyon helyes lett volna, ha *eggy-et, eggyet-értést, essőt* íratna az *egy*, az *eső* helyett. Hibáztatja, hogy sok a kettős alak: *alj ~ aly, ként ~ kint, taval ~ tavalj* stb. Helyteleníti, hogy az Akadémia az *azzal*, ezzel helyett *avval*, *evvel* formát írat, s felteszi a kérdést, akkor miért nem használjuk az *avvá, evvé* formákat is. Gárdonyit jó humora most sem hagyta cserben, és az akadémiai helyesírási szótárban található hibákkal kapcsolatban igen szellemes megjegyzéseket tesz: „Igen fontos helyesírási pont lehet, mert kétszer is meg van a füzetben, hogy *pök* vagy *köp* mindegy . . .” A *sem, se* használatával kapcsolatban nagyon jellemzően nyilatkozik Gárdonyi a korabeli korrektorok sokszor hibás gyakorlatáról és erőszakosságáról is: „Eszembe jut a Budapesti Hírlap egy korrektora, aki semmiképpen meg nem tűrte a *se* szócskát. Neki minden *sem* volt. Hiába vontuk körül vörös plajbásszal, hiába írtunk külön levelet. Megesett, hogy tisztán egynéhány *se* szócska kedvéért bementem éjfélkor a szerkesztőségbe, és kijavítottam a *sem*-eket. A korrektor éjfélkor észrevette a gépben és rémülten rántotta ki az öntést, s korrigálta az *m*-eket. Így jöttek napvilágra a *sem lát, sem hall, a fülét sem billenti, sem tuled, sem hozzád* hibás formák.”

Tudjuk, hogy Gárdonyi igen sokat harcolt szerkesztőkkel, korrektorokkal, szedőkkel és elsősorban sajátos egyéni helyesírása érvényesítése, pl. az *esső*, a *karácson* („Kérem szedőúr *karácson* szándékosan van *y* nélkül!”) stb. írásformák miatt. A már megjelent műveket is újra átnézte, átjavította ebből a szempontból is. Erről is több dokumentum, többek között az az érdekes levél is tanúskodik, amit Melich Jánosnak írt az Isten rabjai 1908-i kiadásá-

ban talált hibákkal kapcsolatban. Gárdonyi a hibajegyzéket is megküldi Melichnek, hogy „ragassza be a múzeumi példányba” (az OSZK-ban meg is találtam ezt a példányt, a beragasztott hibajegyzékkel együtt), s arra is kéri, hogy „ha ideje engedi”, írja meg azokat a hibákat is, amelyek „az Ön szemét fogták meg”. Gárdonyi hibajegyzékében van néhány olyan korrekció is, amit az újabb kiadásokban okvetlenül fel kell használnunk. Ilyen például a regény e mondatának „... és mély lélekzettel nekidőlt a klastromajtó zárkövének” hibás szóhasználata, mert ahogy Gárdonyi is megjegyzi, a zárkövének helyett *szárkövének* olvasandó” (vö. *Szárfa: ajtófélfá, Vas megye*).

Már említettük, hogy Gárdonyi és a korabeli pedagógusok, írók egyaránt kívánták, hogy egy könnyen kezelhető nyelvhelyességi könyvet, illetőleg szótárt is meg kell szerkeszteni és az Akadémiának kell kiadnia. Gárdonyi az idézett cikkében újra felveti ezt a gondolatot, s e kiadványhoz is ad eligazító szempontokat. Olyan kiadványra van ugyanis szükségünk — írja Gárdonyi —, amely a beszélt és írott nyelv „nyomorék és torz” szülőtteivel kapcsolatban is megadja a nyelvi javítás módjait. Az *igény, körönd, dalár, áldozár, mérv* stb. szavak kiiktatására alkalmas helyes magyar formákat is tartalmaznia kell az ilyen füzetnek. Az meg különösen figyelemre méltó, hogy a hibás kiejtés ellen ismét felemeli szavát, s különösen elítéli a betűejtést: *tud-játok, egész-ség, egyez-ség* stb. Felhívja a figyelmet a fővárosi emberek „hibás hanghordozására” és a nagymértékben elharapódzó hibás ejtésekre: „A budapesti magyarok igen *szelemesek és kelemesek*.” Ma is időszerű Gárdonyinak ez a megfigyelése is: „Súlytalanul lebegnek elő a szavak az ajkakon, s némelyek már csak a mondat végén kunkorítják föl egy kissé a hangokat.” Sokan, különösen a felolvasók nem tesznek különbséget a közlő és a kérdő mondat dallama között. Ezért ajánlja Gárdonyi, hogy a kérdőjelet ne a mondat végére, hanem a mondat elejére tegyék ki. A Budapesti Hírlap hasábjain a közönség is hallatja szavát helyesírási kérdésekről. Az egyik orvos azt ajánlotta, hogy mivel az összetett szavak írásával kapcsolatban súlyos nehézségek adódnak, „ne írjunk ezentúl összetett szót”. Gárdonyi epésen jegyzi meg: „Nem tudom, mit szólna az a beteg, aki levélben való tanács kérésére ezt a választ kapná az orvostól: Önnek *számár hurutja* van”.

1903-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízásából az iskolák számára külön helyesírási szabályzatot adtak ki, s így akkor hazánkban kétféle helyesírási szabály szerint is írhattak az emberek, ami önmagában véve is sok vitára adott alapot. Nagyon jellemző, hogy Gárdonyi egy ilyen jellegű helyesírási vitát is szervesen beleillesztett Vallomás című írásának cselekményébe. A hősnő és apja a kétféle, az akadémiai és az iskolai helyesírás alapjáról vitatkozik. Az Akadémia ugyanis elfogadta a kétjegyű hosszú mássalhangzóknak képzős és ragos alakokban való rövidített írását, de a személynévokban továbbra is a teljes alakot íratta: *Mihály-lyal, Nagy-gyal*. A két vitatkozó fél közül az egyik arra hivatkozik, hogy a tanító az iskolában már nem így íratja a tulajdonneveket, hanem csak a *Mihállyal, Naggyal* formákat követeli. Az apa szerint a tanító „tudatlan”, s az Akadémia helyesírási szabályzatával bizonyít. A másik vitatkozó fél „hozza az iskolai helyesírást”. A tanító megkérdezése után világossá válik, hogy neki az iskolai helyesírást kellett követnie, mert — ahogyan kifejezte magát — „... nekem a miniszter parancsol, s nem az Akadémia!”

Gárdonyi könyvtárában rendre sorakoznak az Akadémia által kiadott „A magyar helyesírás szabályai” példányai is. Az 1915-i kiadást is sok lapszéli

jegyzettel látta el. Különösen sok megjegyzés olvasható a szótár szabályokat leíró részében. Ezekben a megjegyzésekben több olyan is található, ami ma is megállítja az embert, például ez is: A sok *e* hang miatt jogosult a kettős alakok használata: *csendes* ~ *csöndes*, *cseppen* ~ *csöppen*, *fel* ~ *föl*, *megé* ~ *mögé*, *ser* ~ *sör* stb. stb.

19. Ismeretes, hogy Gárdonyi többször elmondta véleményét általában a magyar nyelvről, annak értékeiről. „Te, Berkenye!” című regényének egyik szereplője, Fülöp Albert a Bach-rendszer szisztematikus elnyomó, németesítő politikája elleni tiltakozásul könyvet ír a magyar nyelv gazdagságáról, tökéletességéről s a német nyelv szegénységéről, tökéletlenségéről (vö. Nagy J. B.: MNy. 32: 48–50). Ilyen szituációban érthető, ha a két nyelv összehasonlítása nyomán a német nyelvet marasztalja el. Fülöp Albert különösen azt emeli ki, hogy a német nyelv „hosszadalmas”, s amit a magyar nyelv egy szóval ki tud fejezni, arra a német nyelvnek két, három s több szó is szükséges: *fáradoz*: *sich Mühe geben*, *tehetem*: *ich kann es machen* stb. stb. Gárdonyi hasonló véleményt hangoztat az „Én magam” című kötetében is, s itt már a francia és az angol nyelvet is belevonja az összehasonlításba: megvan: *Ich habe es gefunden*, — *I have found it*, — *Je l'ai trouvé*. Az ilyen jellegű összehasonlítás nem alkalmas arra, hogy ebből értéktételeket alakítsunk ki. Gárdonyi nem vette tekintetbe, hogy a különböző nyelvek más és más szerkesztésmóddal élnek: az egyik nyelv a szintetikus jellegű szerkesztésmódot követi, a másik az analitikust. Gárdonyi a magyar nyelv szintetikus, tömörítő szerkesztésmódját dicséri akkor, amikor a *látlak* magyar szóalakot tökéletesebbnek véli az *ich sehe dich* német kifejezéssel szemben. Tehát nem véletlen az sem, hogy Gárdonyi írásaiban sokszor kerül az analitikus, a funkciórészleteket szétválasztó nyelvi formákat, s helyettük az egy szóban több funkciót sűrítő nyelvi képleteket részesíti előnyben: „Mariskának az áldozatát még is *különösöltem* kissé” (Az a hatalmas harmadik). Ezzel a szokatlan képzésű szóval kívánta elkerülni a *különösnek találtam* analitikus nyelvi formát. — „Gergely kezdett rítul *érezkedni* a bilincsekben” (Egri csillagok). A *kezdte magát rítul érezni* kifejezést tudatosan kerülte Gárdonyi. A nyelvi sűrítésre, a tömörségre törekvés vezette Gárdonyi tollát akkor is, amikor a *sírni kezdett* helyett a *megsírاملott* szót írta le: „... a gyermek *megsírاملott*” (Szunyoghy miatyánkja) stb.

A szakirodalom méltatlanul keveset foglalkozott Gárdonyi egyik fordításával is (A Pokol. Írta Dante Alighieri, fordította Gárdonyi Géza. 1896.). Számmunkra most elsősorban a fordítása elé írt bevezető sorok értékesek. Gárdonyi világosan látja, hogy a nyelvek közötti különbségek a nyelvek eltérő struktúrájában gyökereznek. Itt nem nyilvánít igaztalan véleményt a magyar és az olasz nyelv közötti különbségekből.

Egyik regényének (Hosszúhajú veszedelem) szereplője a román nyelvről azt tartja, hogy a legdallamosabb hangzású nyelv a világon. Ez a mondat azt tanúsítja, hogy Gárdonyi — mert a szereplője szájába adott vélemény mögött maga Gárdonyi áll — nem minden esetben ítélkezett igaztalanul más népek nyelvéről. A magyar nyelv iránti szeretete azonban olykor túlzásokra is ragadtatja: „A magyar nyelvnek természete a világosság. A magyar nyelv olyan, mint a fű, amely a pinceablakból is világosságra tör...” (vö. Fordítás; Én magam 222).

Gárdonyi egész életműve bizonyítja azt az Erdélyi Jánostól is hangoztatott igazságot, hogy „a nyelv örök tanulmánya volt minden nagy írónak”. Arra a kérdésre, hogy miért foglalkozott oly sokat és tudományos igénnyel a magyar nyelvvel Gárdonyi Géza is, a választ Kölcsey adja meg számunkra. Amit mond, Gárdonyira is vonatkoztatható, ezért idézzük most mi is összefoglalásnak és tanulságnak egyaránt: „Minden író, ki a klasszikusság magvait keblében hordja, bizonyos jókori szerelemmel viseltetik a nyelvhez, mert a nagy író elengedhetetlen feltétele a legnagyobb lépcsőjű és kiterjedésű nyelvismeret, ízlés és vele bánás, a lehetőségig tisztává, csinossá, hajlékonyá, jelentővé és erőssé tett nyelv, az előadás tehetségével egybekapcsolva...” (Kölcsey: Minden munkái 3: 112).

Bakos József

Az időjárási jelentések megfogalmazásának újabb kérdései

A Magyar Nyelvőr 1962-i évfolyamában a 283–9. lapon már foglalkoztunk azokkal a szómegválasztási és stilisztikai kérdésekkel, amelyek a hivatalos időjárási jelentések megfogalmazása kapcsán felmerülnek. Rámutattunk, hogy különösen a rádióban közzétett időjárási jelentés nagy néptömegekhez, az ország lakosságának minden rétegéhez szól. Ezért nemcsak igen világos szövegezésűnek és félreérthetetlennek kell lennie, hanem azt is meg kell követelnünk, hogy nyelvi hibáktól mentes legyen. Ez annyit jelent, hogy az időjárási jelentés olyan szöveg, amelynek nemcsak természettudományi, hanem egyúttal nyelvi szempontból is kifogástalannak kell lennie.

Említett első tanulmányunk a felmerülő szóhasználati és fogalmazási kérdésekkel általánosságban foglalkozott. Az alábbiakban néhány konkrét problémát kívánunk röviden feltárni, amely elsősorban a felhőjelenségek előrejelzésével kapcsolatosan adódik.

A felhők a természet legváltozatosabb jelenségei közé tartoznak. Példányaik nagyon eltérnek egymástól méreteikben, alakjukban, színükben, sűrűségükben és belső szerkezetükben. Megjelenésüknek nagy gyakorlati jelentősége is van, mert korlátozzák a nappali világosságot, mesterséges fényforrások használatát teszik szükségessé, túlterhelést okoznak az országos áramfejlesztő hálózatban; bizonyos fajtáikból pedig csapadék alakjában nagy víztömegek hullanak ki, amelyek a vízgazdálkodás számára egyrészt nélkülözhetetlenek, szélsőséges esetekben azonban igen károsak lehetnek, és az elemi csapás méreteit ölthetik.

A felhők megjelenésének ezek a fontos gyakorlati következményei szükségessé teszik, hogy a hivatalos meteorológiai előrejelzésekben a várható felhőjelenségekről is ugyanolyan részletesen és ugyanolyan világosan legyen szó, mint az időjárás többi lényeges jelenségéről, például a küszöbönálló hőmérsékleti változásokról, az esőkről vagy a szélviszonyokról. Ennek kapcsán néhány probléma merül fel a gyakorlati stilisztika köréből.

1. Az égbolton egyidejűleg is a legkülönbözőbb fajta felhők lehetnek jelen. Az egymás felett következő levegőrétegekben ugyanis más és más a levegő fizikai állapota, és ez sokszor abban is kifejezésre jut, hogy például az 1000 és 2000 méteres magassági szintek közt apró, gömb alakú felhőcskék

(nemzetközi elnevezéssel *cumulus humilis*-ok) jelennek meg, ezzel egyidőben 5000—6000 méter között nagy területet elborító magas gomolyfelhők (*alto-cumulus*-ok) láthatók, ezek hézagain át pedig megállapítható, hogy az egész égboltot 8000—9000 méter magasságban úszó, hófehér fátyolfelhő (*cirrostratus*) borítja be. A felhőviszonyok bonyolult volta miatt szükséges, hogy az égbolton egy időben jelenlevő igen különböző fajta felhőknek közös gyűjtőelnevezést adjunk. Ezt a célt szolgálja a magyar nyelvben a nem egészen jól hangzó *felhőzet* elnevezés. Használata révén lehetőségessé válik, hogy az előrejelzésekben a felhőzet növekedéséről, vastagodásáról, csökkenéséről, szétszakadozásáról beszélhessünk. A felhőzet növekedése nem jelenti okvetlenül az égbolton látható felhőpéldányok egyéni növekedését. Sőt igen gyakori eset a felhőzetnek olyan megnövekedése, amikor a már meglevő felhőket a légáramlás elsodorja, és az ellenkező égtáj felől már készen meglevő, de nagyobb felhőket szállít hozzánk.

A köznyelvben a *felhőzet* szót ritkán és nem szívesen használják, valószínűleg azért, mert képzési módja a nyelvújítási idők ízlésére emlékeztet, és a mai nyelvérzéknek kevésbé felel meg. Más nyelvekben nincsen ehhez hasonló nehézség: az orosz *oblacnoszty*, az angol *nebulosity*, a francia *nébulosité*, a német *Bewölkung* mind olyan szavak, amelyeket az illető országokban a nagyközönség is könnyen vesz a nyelvére.

A meteorológus, amikor nem szakértekezést ír, hanem a rádióhallgatók nagy tömegeinek tájékoztatására fogalmaz meg egy időjárási jelentést, akkor kerülni igyekszik az olyan kifejezéseket, amelyek a mindennapi beszédben nem élveznek teljes polgárjogot. Közvetlenül és egyszerűen igyekszik magát kifejezni, ezért szívesen mellőzné a *felhőzet* szót is, de sajnos ezt nem mindig teheti meg, mert szókincsünkben nem áll rendelkezésre azonos értelmű másik kifejezés. Amikor az egyes felhők nem növekednek, de a felhőzet mégis megnövekedik, nehezen térhetünk ki a *felhőzet* szó használatára elől. Bizonyos esetekben a következő stílusos megoldást alkalmazzuk: *Több felhő*. Ez közvetlenül és kifogástalanul hangzik, de nem illik rá az időjárási átalakulásokra olyankor, amikor az égbolton látható felhőkben nem a számuk növekedik meg, hanem a fentebb már leírt eset következik be, hogy a légáramlások nagyobb méretű felhőpéldányokat sodornak hozzánk.

Köznyelvünk ma is széles körben használ olyan főneveket, amelyek *-zat*, *-zet* képzővel egy másik főnévből származnak: *alakzat*, *karzat*, *talapzat*, *homlokzat*, *kőzet*, *fedélzet*, *személyzet* stb. A *felhőzet* szó ellen megnyilvánuló hangulat azonban nem annyira a szokatlan vagy hibás szóképzés vádján alapul, mint inkább azon a véleményen, hogy erőszakolt, nagyképzűsködés látszatát keltő kifejezéssel van dolgunk, és ezért nem való az igen nagy tömegek számára készülő időjárási jelentésekbe.

A felsorolt körülmények a meteorológusokat arra a gyakorlatra készítették, hogy a *felhőzet* szót legalább azokban az esetekben kerülni igyekezzék, amikor másféle stílusos fordulattal pótolni lehet. Erre már felhoztuk a *több felhő* kifejezés példáját. Ezzel elérhető, hogy a nem szívesen fogadott szó aránylag ritkábban szerepel az előrejelzésekben.¹

¹ Az igaz, hogy a nyelvújítás korában igen elszaporodtak a *-zat*, *-zet* képzős főnevek, a *felhőzet* azonban nem abból az időből való; már Szenczi Molnár Albertnek 1604-i magyar—latin szótárában megtaláljuk (M. Nyelvtört. Szótár). Az is igaz, hogy a népi nyelvben nem él, a *felhőzik* azonban annál inkább; a *felhőzet* ennek az igének *-et* képzős

2. Az égbolt felhőzeti állapotának jellemzésére a következő közhasználatú kifejezések állnak rendelkezésünkre: *derült idő*, *kevés felhő*, *sok felhő*, *felhős idő*, *borult idő*. A meteorológiai szolgálat ügyfeleivel érintkezve azt a kellemetlen tapasztalatot kellett szereznünk, hogy a nagyközönség igen széles rétegei nem ismernek különbséget a *felhős idő* és a *borult idő* fokozatok között. A meteorológiában nemzetközileg szokásos értelmezés szerint *felhős idő*-ről akkor beszélünk, ha az égboltnak legalább a felét takarják felhők, de nem borítják be az egész égboltot. A *felhős idő*-ben tehát félborultság és teljes borultság közti állapotok foglaltatnak benne. A *borult idő* viszont azt jelenti, hogy a felhők az egész égboltot elborítják, vagy annak csak elenyészően kicsiny részét hagyják szabadon.

Ez a megkülönböztetés gyakorlati szempontból azért fontos, mert a *felhős idő* még megenged bizonyos kisebb mennyiségű napsütést, a *borult* vagy *borús idő* pedig a napsütés teljes hiányával egyértelmű. Színes filmfelvételek például felhős időben többnyire igen jól sikerülnek (sokszor még jobban, mint derült időben, amikor a felhők szép látványa hiányzik a kép háttéréből), borult időben azonban nem végezhetők el. A *felhős* és *borult* megkülönböztetése tehát nem csupán szóhasználati finomkodás, hanem fontos gyakorlati értéke is van.

A két kifejezés közti jelentésbeli eltérés nem ismerése miatt gyakran megtörténik, hogy némelyek panasszal fordulnak a meteorológiai szolgálat-hoz olyan előrejelzések kapcsán is, amelyek tartalmukban helyesek voltak. „Az t jelezték, hogy felhős lesz az idő, pedig kisütött a nap.” Ez a bíráló csak akkor jogos, ha a felhők az égbolt felénél kisebb területet foglalnak el, mert az ilyen időjárás már nem nevezhető felhősnek. Azonban a felhők közül előbújó napfény még nincs ellentmondásban a felhős idő fogalmával.

Az időjárás szeszélyes alakulása olykor szükségessé teszi, hogy *tűlnyomóan derült idő*-ről szóljunk az előrejelzésben. Ez a kifejezés azt jelenti, hogy az előrejelzés érvényességi idejének (egy nap vagy másfél nap) legnagyobb részében derült lesz az idő, de ezt az állapotot egy vagy két alkalommal kisebb átmeneti felhősödések zavarják meg. A *tűlnyomóan derült* kifejezést a rádióhallgatók néha félremagyarázzák. Úgy gondolják, hogy a *tűlnyomó* kifejezés valamilyen bizonytalanságot foglal magában. A valóságban azonban a kifejezés szabatos és egyértelmű, mert arra utal, hogy az időszak legnagyobb részében derült lesz az idő.¹

3. Gyakoriak az olyan időjárási helyzetek, amikor egy napon belül többször is beborul és ismét kiderül az égbolt. Ennek az időjárásnak a leírására a következő kifejezések szolgálnak: 1. *átvonuló felhőzet*, illetőleg *felhő-átvonulások*; 2. *változó mennyiségű felhőzet*. Az 1. és 2. alatti kitételek nem

származéka, ahogy például a régi, már a XV. században meglevő *főzet* főnév is ilyen -et képzős szó. Semmi okunk sincs rá, hogy mellőzzük *felhőzet* szavunkat; szerintünk nagyon jól megfelel az időjárásjelentésben. A szerk.

¹ Azt hisszük, legjobb volna más szót tenni a *tűlnyomóan* helyébe; nemcsak azért, mert egyik-másik rádióhallgató félreérti, hanem azért is, mert az *überwiegend*-nek, e sajátosan német szemléletből eredő szónak utánzata, s akad alkalmasabb szavunk helyette: *jobbára*, *többnyire*, *nagyobbára*, *nagyobbrészt*, *legnagyobbrészt* stb. A magyar nyelv értelmező szótára megcsillagozza a *tűlnyomó-t*, *tűlnyomóan-t*, *tűlnyomólag*-ot és a *tűlnyomórészt* határozószót, azaz szintén helyteleníti. A szerk.

azonos értelműek. Szeleesebb időjárás alkalmával ugyanis a felhők mennyisége általában azért változik meg, mert a szél elviszi az egyik felhőrendszert és bizonyos idő múlva egy másikat hoz a helyébe. A felhők mennyisége azonban szélcsendes időben is változhat azért, hogy az egy helyben időző felhők széteszlanak, és bizonyos idő múlva új (esetleg más fajtába tartozó) felhők keletkeznek a helyükbe. Az utóbbi esetben már nem lehet szó *felhőátvonulások*-ról, hanem csak *változó mennyiségű felhőzet*-ről.

A 2. alatti kifejezés jóhangzás szempontjából kifogás alá esik. Egy kissé hosszadalmas, és talán már súrolja a fellengősség határát is. Régebben használatban volt helyette a rövidebb *változó felhőzet* kifejezés. Ez ellen viszont azt hozták fel, hogy nem maguk a felhők változnak meg ilyen alkalommal (alakjuk és fajtájuk változatlan marad), hanem csak az égbolton látható felhőknek a *m e n n y i s é g e* lesz több vagy kevesebb.

4. Aránylag könnyebben megoldható nyelvi kérdés az úgynevezett *cumuloid* felhőzet egyik fajtájának közérthető szavakban való előrejelzése. Olyan felhőkről van szó, amelyeket a talajhoz közeli, alsó levegőrétegek nappali felmelegedése hoz létre. Dél előtt indul meg a képződésük, és az esti lehűlés folyamán széteszlanak. Leírásukra a hivatalos időjárási előrejelzésekben a következő fogalmazást használjuk: *nappali felhőképződés*.

Tapasztalataink szerint a nagyközönség, különösen pedig a vidéki lakosság ebből a kifejezésből jól megérti, hogy az időjárásnak olyan alakjáról van szó, amelyben nappali periódussal felhők képződnek, az éjszakák pedig derültek. Maga a kifejezés ugyan csak a nappali keletkezést emeli ki, az esti széteszlásra pedig külön nem utal, mégis a rádióhallgatók többsége helyesen szokta ezt a kifejezést felfogni. Előnye még a *nappali felhőképződés* kifejezésnek, hogy rövid és egyszerű.

5. A felhők előrejelzésével szoros kapcsolatban van a napsütés időtartamának és zavartalanságának előrejelzése. A meteorológiai előrejelzésekben újabban gyakran használjuk a *napos idő* kifejezést. Magától értődőnek tartjuk, hogy a *napos idő* még nem jelent napkeltétől napnyugtáig szakadatlanul tartó, szünet nélküli napsütést. Éppen az erős napsütés következtében igen sok nyári napon keletkeznek a délelőtti és déli órákban a fentebb már említett *cumuloid* felhők, amelyek a Nap korongja előtt elvonulva, tíz-tizenöt percre árnyékba boríthatnak bennünket. Azonban a *napos idő* kifejezés mindenesetre megköveteli, hogy a nappal nagy részében süssön a nap, és a napfényes időszak együttvéve sok óráig tartson.

Olyan időjárásban, amikor a napsütésben már nagyobb megszakítások is vannak, az előrejelzésben a *több óras napsütés* kifejezést szoktuk használni. Ezen azt kell érteni, hogy a meteorológus véleménye szerint legalább két-három órán át zavartalanul fog sütni a nap, de a napsütés időtartama nem éri el azt a mértéket, hogy már a *napos idő* kifejezést is használni lehessen.

Természetesen a meteorológiai jelentésekben csak olyan kifejezéseknek szabad előfordulniuk, amelyeket mindenki könnyen megért, hozzáfűzött külön magyarázatok nélkül. A használt kifejezéseknek mintegy önmagukért kell beszélniük, amennyiben a szavaknak általánosan elfogadott és közzismert jelentésére támaszkodnak. A felhőjelenségekre vonatkozó előrejelzések megszövegezésében azonban felvetődnek azok a kisebb-nagyobb nehézségek, amelyeket tanulmányunkban kifejtettünk. Hálásan fogadnók a nyelvi kérdések ille-

tékes szakértőinek állásfoglalását és útmutatásait a felhozott problémákban. Ilyen hozzászólások lényegesen támogatnák azt a törekvésünket, hogy előrelépéseink nemcsak tartalmilag helyesek, hanem nyelvi szempontból is kifogástalanok legyenek.

Aujeszký László

A nagyköötőjel használata

1. Akadémiai helyesírásunk 10. kiadásában (AkH. 1954. 73—4) teljesen új fejezet szól a nagyköötőjéről. Pedig maga a jel nem új. Használtuk régebben is, például számjegyekkel írt számok összekapcsolására: 1848—49. De írásban ezt nemigen különböztettük meg a rövid köötjeltől. Csak a nyomtatásban különbözött tőle határozottan: hosszabb és valamivel vékonyabb a köötjelnél. Éppen olyan, mint a gondolatjel. Az AkH. 9. kiadása a 185. szabályban még gondolatjelnak nevezi: „Két vagy több név összekapcsolása esetén a nevek közé nem köötjelet, hanem gondolatjelet teszünk: *Petőfi—Arany levelezése, Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár.*” Csakhogy a tulajdonképpeni gondolatjel használatához az is hozzátartozik, hogy utána hézagot hagyunk. Utána és — ha nem bekezdés elején áll — előtte is van egy betűnyi köz. A nagyköötőjel ugyanilyen vízszintes vonal, de köz nélkül kapcsolódik az előtte álló és az utána következő szóhoz. Ily módon fejezi ki azt, hogy a két szót összeköti.

De milyen két szót is kötünk össze nagyköötőjellel? Vizsgáljuk meg közelebbről a használatát.

2. Az AkH. 1954. 406. szabályában a következő példát találjuk: *Hadrovics—Gáldi: Orosz—magyar szótár.* A nagyköötőjel itt kétszer is előfordul: először tulajdonnevek közt, másodszor két nyelv neve közt. Mind a két helyen olyan szavakat köt össze, amelyek szorosabb mellérendelő viszonyban állnak egymással, de mégsem alkotnak igazi összetett szót. A két tulajdonnév mellérendelő viszonyát pontosabban így fejthetjük ki: (a) *Hadrovics és Gáldi szerkesztette* (szótár). Ebben a teljes világossággal kifejtett nyelvi szerkezetben az *és* kötőszó jelenti azt, hogy a két szerző egymással kapcsolatban állva, közösen szerkesztette a szótárt.

Ezt a kifejtett szerkezetet azonban inkább csak beszéd közben használjuk, írásban csupán olyankor, ha a szerzőket és műüket összefüggő szövegben, mondatba ágyazva említjük. Ha könyveknek vagy más szellemi termékeknek a szerzőjét (vagy szerzőit) és címét csak önmagában, nem „szabályos” mondatban akarjuk írásban megnevezni, akkor rövidítő eljárással élünk. A szerző vagy szerzők nevét és a mű címét nem kapcsoljuk össze egyetlen összetett szószervezéssel, hanem a *szerkesztette* (vagy *írta, szerezte* stb.) igenévi értelmű igealak elhagyásával kettőspontot teszünk a mű címe elé. Az ilyen rövidített címmegjelölésben a társszerzők nevét is tömören jelezzük: *és* kötőszó nélkül, nagyköötőjellel kapcsoljuk össze őket. A kettőspont is, a nagyköötőjel is egy-egy meghatározott viszonyt jelöl. A kettőspont az igenévvé átvértékelt tárgyas ragozású igealaknak, a nagyköötőjel a mellérendelő *és*-nek felel meg.

Az így kapcsolt nevek két külön személyt jelölnek, akik a megnevezett munkát együttesen írták. Ezzel a nem valódi összetételt, hanem alkalmi kapcsolatot jelentő, tömörítő írásmóddal ellentétben a kis köötőjel azt jelenti, hogy

egyetlen személynek van összetett vezetékneve, például *Rippl-Rónai József*, *Szádeczky-Kardoss Samu*.

Nagykötőjellel írjuk (az AkH. 1954. 409. szabálya alapján) a tulajdonnevek kapcsolatából álló jelzőt is, mint *Marx—Engels—Lenin Intézet* 'Marx, Engels és Lenin munkásságával, tanításával foglalkozó intézet'.

A kétnyelvű szótár címe azt példázza, hogy a nagykötőjellel két nyelv vagy nép alkalmi kapcsolatát fejezzük ki. Ezt is kifejthetjük pontosabban: az *orosz—magyar szótár* annyit jelent, mint 'az orosz és a magyar szavak jelentésének megfelelését feltüntető szótár', vagyis olyan könyv, amelyben az orosz szavak jelentése magyar szavakkal van megadva. Rövidebben és szabatosabban így is mondhatnánk: „orosz és magyar szavak jelentésbeli kapcsolatának tára”. Ezt persze sem az élő beszédben nem mondjuk így, sem írásban nem használjuk, hanem helyette a *szótár* szó elé a két nyelv nevét tesszük egymás mellé jelzőként, írásban nagykötőjellel kapcsolva őket egymáshoz. Ilyenféle kapcsolatot jelentenek ezek is: *magyar—angol labdarúgó-mérkőzés* 'a magyarok és az angolok közötti labdarúgó-mérkőzés'; *bolgár—román művelődési kapcsolatok* 'a bolgárok és a románok közötti m. k.'; *szovjet—kínai árucseré* 'a Szovjetunió és Kína közötti árucseré'. Bármely két népet vagy nyelvet kapcsolatba hozhatunk egymással, ezért itt alkalmi kapcsolatról, t ö m ö r s z ó k a p e s o l a t r ó l beszélhetünk, de nem összetételről.

Ahol a mellérendelő viszonyban álló két népnév állandó kapcsolatot jelent, összetételszerűbb, ott kis kötőjelet használunk. A *görög—római birkózás* nem a görögök és a rómaiak közt zajlik le, hanem olyan egységes stílusban, amelynek kialakítását egy időben a görögöknek és a rómaiaknak tulajdonították. Kis kötőjel kell a *szerb—horvát nyelv* leírásához is, mert az nem a szerbek és a horvátok mint két teljesen különálló nép közt létrejött nyelvet jelenti, hanem e két népnek egymáshoz nagyon közel álló, szinte egynek tekinthető nyelvét. (Vannak, akik kötőjel nélkül egybeírják.) Kis kötőjelet használunk ebben is: *rabló—pandúr játék*. Ez ugyanis nem egyszerűen annyit jelent, mint 'rablók és pandúrok közti játék'. Itt a kapcsolaton kívül ellentétet is kifejez a szókapcsolat: 'olyan játék, amelyben rablók és pandúrok küzdenek egymással'. Ez azonban még nem tenné kiskötőjeles összetétellé, hiszen a csaták, háborúk megnevezésében is kapcsolatról és ellentétről van szó, pl. *angol—búr háború*. A *rabló* és a *pandúr* szorosabb, nem alkalmi kapcsolatot alkot. (Az összetett szók jelentésében gyakran több van alkotó tagjaik jelentésének összegénél.) Ebben a mellérendelő szókapcsolatban összetett szóvá lett a két főnév, mégpedig elsősorban összetett főnévvé, mely csak az utótag végén kap toldalékot: *rabló—pandúrt játszik*. Melléknevet is képezhetünk belőle: *rabló—pandúros játék*, ígét is: *rabló—pandúrozik*. Ilyen továbbképzést a nagykötőjellel összekötött alkalmi szókapcsolatokkal nemigen tehetünk meg. — Ilyen állandóbb jellegű kapcsolat ez is: *béka—egér harc*. Ez az irodalmi eredetű elnevezés az átvitt értelmű használat következtében ('nagy lelkesedéssel vívott jelentéktelen harc') annyira egy fogalommal vált, hogy sokszor teljesen egybeírták: *békaegérharc*. Ehhez hasonlóan írjuk ezt is: *ország—világ csalo*. Itt persze nincs szó ellentétről, de ez is összefoglaló páros kifejezés, mégpedig mellérendelő (halmozott) tárggyal egyértékű: 'olyan, aki az országot és a világot csalja'.

3. Népek, nyelvek alkalmi kapcsolatához hasonló viszonyt jelölhet a nagykötőjel tulajdonnevek közt is: *Budapest—Pozsony—Prága légijárat*

'Budapest, Pozsony és Prága közötti légijárat'. Megtartjuk a nagykötdjelet ilyen tulajdonnevek alkalmi kapcsolatából képzett melléknevekben is: *budapest—miskolci gyorsvonat* 'Budapest és Miskolc között közlekedő gyorsvonat'. Akkor is, ha a viszonyt megjelölő főnév elmarad, mert a helyzetből odaérthető: *Újpesti Dózsa—Ferencváros* (ti. labdarúgó-mérkőzés).

Ezeket a jórészt helyesírási szabályzatunkban található példákat megtoldhatjuk kissé más típusúakkal is. Fogalmak viszonyát jelölő közszoí kapcsolatban is nagykötdjel kell: *ok—okozati viszony* (Rác Endre: A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 4, 29, 48). Jelentése a népnévi kapcsolatokéhoz hasonló: 'ok és okozat közötti viszony'.

Nem viszonyt, hanem összevonást jelent: *május—júniusi szám* 'a májusban és júniusban esedékes szám együtt'. Még világosabb a nagykötdjel szerepe, ha kettőnél több egység összevonását jelenti: *július—decemberi szám* 'a július tól decemberig esedékes számok együtt' (de semmivel sem több). „Valamitől valameddig” jelentésben képző nélkül is: *április—június hónapban* (vö. Szemere Gyula: Nyr. 84: 32). Többkötetes lexikonok, szótárak köteteit is szoktuk így nevezni: az *Arány—Beke kötet* 'az „Arány” címszótól a „Beke” címszóig terjedő cikkeket tartalmazó kötet'; az *A—D kötet* 'az a-tól d-ig terjedő kezdőbetűs szavakat tartalmazó kötet'. (Hasonló ehhez a számjegyek közötti nagykötdjel, melyre e cikk utolsó szakaszában még visszatérünk.)

Nagykötdjelet használunk természetesen a nem jelzőként használt, nem mondatba beépített kapcsolatok önálló, címszerű tömör megjelölésére is: *I. kötet: A—D*; *5. szám (május—június)*; *Budapest—Szeged* ('Budapesttől Szegedig közlekedő vonat vagy vasúti kocsí' vagy 'a Budapest és Szeged közötti távolság', vagy 'az út Budapesttől Szegedig' stb., a helyzetnek megfelelően).

4. Ami új, könnyen divatossá válik, és egyszer csak azt vesszük észre, hogy behatol oda is, ahol nincs rá szükség. Még tíz éve sincs, hogy a nagykötdjel a nyomdai gyakorlatból bevonult az akadémiai helyesírássba, és máris úton-útfélen találkozunk vele olyan helyeken, ahol azelőtt megfelelt a közönséges, kis kötdjel is. Úgy látszik, még nyelvészek is a kellenél nagyobb területen használják. Igaz, nehéz pontosan meghúzni a határvonalat a kétféle kötdjel használati tartománya közt. Nézzük meg mégis néhány példán, amely közelesik ehhez a határvonalhoz, megokolható-e a nagykötdjellel való kapcsolat.

Egy angol nyelvű művelő könyv alapelveinek magyar fordításában (Nyr. 87: 200) találjuk: *latin—görög—francia eredetű szó* (az eredetiben egy szóval: *Romance*. Fowler: *The King's English*. 1906. 1931.² 11). Vajon itt is olyanféle kapcsolatról van szó, mint például a *latin—görög szótár*-ban? A latin—görög szótárban latin és görög szavak vannak együtt (úgy, mint ahogy Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond együtt szerkesztették a Nyelvtörténeti Szótárt, a bolgár—román árucserében bolgár és román áruk együtt, kölcsönösen vesznek részt, a magyar—angol mérkőzésen az együtt levő magyar és angol csapat küzd egymás ellen, a budapest—miskolci vonat Budapestet és Miskolcot köti össze). Az angol nyelv latin—görög—francia eredetű szavai azonban nem kötik össze a latin és a görög és a francia eredetet, nincs bennük együtt a latin, a görög és a francia eredet, hanem ez az összetett kifejezés másra akar utalni. Arra, hogy vannak az angolban latin és görög eredetű — sőt görögből latinosított és úgy az angolba átvett — szavak, továbbá franciából

és más román nyelvekből átvett szavak, amelyeknek jelentős része szintén latin vagy görög vagy görögre visszavezethető latin eredetű. Ez az összetett szó jobban hasonlít a kis kötőjellel írt összetételekhez (*piros-fehér-zöld zászló, sík-domború lencse*), mint a *cseh—magyar mérkőzés-féle* tömör szókapcsolatokhoz. Három alkotó elemből álló egységet jelölünk vele, nem pedig valamilyen alkalmi kapcsolat két szélső pontját.

Ugyanígy kis kötőjellel írhatjuk ezt is: *görög-latin műveltség*, mely görög és latin elemekből álló egységes műveltséget jelent, akár egyes emberekre, akár társadalmi rétegekre, akár egy egész ókori társadalomra vonatkoztatjuk, de nagykötőjellel ezt: *görög—latin művelődési kapcsolatok*, mert ezzel az ókori görögök és a latinul beszélő rómaiak közti kapcsolatokat akarjuk megjelölni. — Inkább egységet jelent ez: *munkás-paraszt kormány*, mert nemcsak a munkásokból és parasztokból álló kormányt jelenti, hanem azt is, hogy ez a munkások és parasztok államának a kormánya. Talán még ebben is megmaradhat a kis kötőjel: *munkás-paraszt szövetség*, mert valami többet fejez ki a munkások és a parasztok valamiféle szövetségénél: a dolgozó osztályok összefogását egy meghatározott politikai cél érdekében.

Egy másik nyelvészeti cikkben (Nyr. 87: 18—9) kis kötőjel fejezi ki — helyesen és egyszerűen — a mellérendelő összetételt: *a felvilágosodás korának nyelvi-irodalmi* ('nyelvi és vele kapcsolatosan irodalmi') *mozgalmai, literátus-grammatikus hajlandóságú nyelvi-trásbeli fejlődés*, de a további bekezdésekben az ugyanilyen kapcsolatot jelentő összetételt már nagykötőjellel: *írói—grammatikus réteg, irodalmi—nyelvi tekintély*.

Talán ebben is elég volna az egyszerű kis kötőjel: *szótörténeti-etimológiai vizsgálatok* (nagykötőjellel MNy. 58: 262). Vajon arról van itt szó, hogy a vizsgálatok feladata a szótörténet és az etimológia összekapcsolása? Ha igen, akkor helyes a nagykötőjel. De úgy gondoljuk, ebben a kifejezésben nem a szótörténet és az etimológia közti viszony a lényeges, hanem a vizsgálatok körének összetett jelzővel való, összefoglaló meghatározása: olyan vizsgálatokról szól az értekezés előadója, amelyek a szótörténet vagy az etimológia vagy mindkettő körébe vágnak. Ez a jelző közelebb áll a *sík-domború lencse* jelzőjéhez (a lencse egyfelől sík, másfelől domború) és a *görög-latin műveltség*-éhez (melyben görög vagy latin, de inkább görög és latin elemek vannak). — Ugyanabban a nyelvészeti közleményben (MNy. 58: 286—7, 295) találjuk még a következő vitathatóan nagykötőjeles jelzőket: *etimológiai—bibliográfiai (rész)*, *hangutánzó—hangfestő (szócsaládok)*, *nomen—verbum (tövek)*. Ezekben is egyszerűbb volna a kis kötőjel: *etimológiai-bibliográfiai rész, hangutánzó-hangfestő szavak, nomen-verbum tövek*.

Elvégre elképzelhető a nagykötőjel használatának olyan arányú kiterjesztése, hogy ezek a mellérendelő, valamilyen kapcsolatot jelentő kifejezések mind belefernek. Ha azonban ezen az úton haladunk tovább, milyen szerep marad a kis kötőjel számára? Legalábbis a mellérendelő összetételekben előbbutóbb teljesen át fogja adni a helyét a nagykötőjelnek. Szükség van-e a kötőjelnek erre a fokozatos nyúlására?

5. Ha a kétféle kötőjel megkülönböztetésének eredetét és okát keressük, alighanem a két vagy több személy nevének összekapcsolásában találjuk meg. Az olyan rövidített szerzőnév-megjelölésekben, mint *Szarvas—Simonyi*, feltétlenül szükségét érezték az előttünk élt nemzedékek, hogy megkülönböztessék az egy személyt jelölő kettős névtől, mint *Szádeczky-Kardoss*. A gon-

dolatjelhez hasonló hosszabb vízszintes vonal jobban érezteti azt, hogy itt két külön egyénről van szó. Egy 1902-ben megjelent könyv gerincén még csak a személynevek közt találunk nagyköötjelet: *Lévy—Vida: Magyar-görög szótár*.¹ Ha kiterjesztjük is ezt az összekötő és egyúttal elválasztó jelet a közszavakra, maradjunk meg olyan értelmű használata mellett, hogy két határozottan különálló dolog kapcsolatát jelöljük vele. Ahol nem két összekapcsolt dolog különállását, nem valamely alkalmi kapcsolatot, viszonylat két vagy több határpontját hangsúlyozzuk, hanem összeolvadó és egységes, szorosan összetartozó voltukat, ott maradjunk meg továbbra is a közönséges kötőjel mellett. Akadémiai helyesírási szabályzatunk nem kívánja a nagyköötjel kiterjesztését az ilyenekre.

6. Nem a megkülönböztetés szükségletéből, hanem csak nyomdai szokásból ered a nagyköötjel használata számjegyek közt. Nagyköötjellel kapcsoljuk ennek alapján az olyan számjegyeket, amelyek két vagy több különböző szám összetartozását fejezik ki: *Ménesi út 11—13, 1848—49-ben*, vagy „valamettől valameddig” értelmet, vagyis egy számokkal jelölt sorozat kezdő és végpontját: *az I—IV. osztályban*. (Régi házzsám táblákon ma is kis kötőjelet találunk.) Ezeket a számokat nem is szoktuk betűkkel kiírni. Vannak azonban olyan összetett számneveink, amelyek tagjai külön-külön határozott számot, összetéve pedig határozatlan mennyiséget jelentenek. Ezeket inkább betűvel és kis kötőjellel írjuk, pl. *két-három* 'talán kettő, talán három, talán valamivel több'. Akiről azt mondjuk, hogy *huszonnyolc-harminc éves*, az lehet esetleg huszonhét vagy harminckét éves is. Ezek nem két különböző határozott szám összetartozását vagy valamely sorozat határértékeit jelentik. Nem önálló egyedek alkalmi kapcsolatai, hanem megközelítő értéket jelentő összetett számnevek, nyelvünk szókincsének sajátos tagjai. (Nem is alkotóhatók tetszés szerint bármely tőszámnévből. A *huszonkettő*-t vagy a *huszonhat*-ot például nem kapcsoljuk ilyen értelemben össze a *harminc*-cal.) Szemere Gyula (Nyr. 84: 32) a határozatlan értékű összetett számneveknek számjegyekkel való leírásában is a kis kötőjelet javasolta. Ez azonban már meglehetősen ellenkezik a nyomdai gyakorlattal. Amellett nem célszerű a határozott értékű számjegyeket határozatlan értékek kifejezésére használni. A határozatlan értékű *nyolc-tíz* fogalmát írjuk inkább csak betűvel és kis kötőjellel. (A számjegyes írásmód fölösleges elszaporodásáról l. már Nyr. 87: 392.) Nagyobb számok esetén, amelyeket szívesebben írunk le számjegyekkel, a határozatlanságot külön határozószóval fejezhetjük ki: *mintegy 150—200*. (A számjegyek mint ideogrammak különben sem vonhatók teljesen egy kalap alá a betűírású szavakkal. A ragot például kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk: *20-ra*, melléknévképzős jelzett szavát különírjuk: *20 éves*, jóllehet betűvel *húszéves*.)

A számjegyek és a számnevek írásmódjának összehasonlítása is arra az elvre vezet, hogy a nagyköötjelet határozott fogalmak, határozott számértékek alkalmi kapcsolására tartsuk fenn.

Elekfi László

¹ Könyv belsejében még később is előfordul két különböző személy nevének összekapcsolása kis kötőjellel: *Boyle-Mariotte törvénye* (Révai-lexikon, 1911.), pedig ez az írásmód könnyen kelthette — főleg a tanuló ifjúság tudatában — azt a tévhitet, mintha ezt a gáztörvényt egyetlen hosszú nevű fizikusról nevezték volna el.

Nem vette magának azt a fáradságot ...

Száz ember közül kilencvenkilenc ismeri és használja ezt a germanizmust. Úgy meghonosodott nyelvünkben, mint az „úgy néz ki”, melyet szinte kikerülhetetlennek s kiirthatatlannak érzünk.

... A negyvenes évek elején kis nyaralót — boronaházat — rakattam össze két parajdi sóbánya-áccsal. Az esti tűzhöz mindennap melléjük telepedtem, s hallgattam gyökeres, ízes beszédüket, a régóta nem hallott udvarhelyszéki székely tájszólást.

Az egyik egy barátjáról beszélt, akiben csalódott. Elvárta volna tőle, hogy szorult helyzetében megtegyen érte valamit, de az elmulasztotta megsegítését. Minden szó és minden fordulat érdekelt, hiszen gyermekkorom nyelvi zenéje muzsikált a hanghordozásban. Az eleven előadásban a beszélő ács egyszer olyan ponthoz érkezett, ahol általános kifejezéshasználatunk szerint ezt kellett volna mondania: „... de nem vette magának azt a fáradságot...” Szinte izgatottan vártam a közeledő kifejezést. De a székely nem ezt mondta, hanem egyszerűen ezt: „... de *nem tette meg* nekem azt a fáradságot...”

Örömmel állapítottam meg, hogy régi falum tájékát nem érte el a címben írt germanizmus. De ha ilyen egyszerű a nyelvi megoldás, miért mondja száz közül kilencvenkilenc magyar azt, hogy „... nem vette magának”?

Azóta — műfordításban is — mindig az esti tűz mellett hallott kifejezést használok. Hátha akad, aki eltanulja tőlem. Nem is tőlem, hanem attól az egyszerű székely ácostól.

Áprily Lajos

A kulturált szó dicső pályafutása

Nem tagadom, régebben is használtuk a *kulturált* szót. Megemlékeztünk az énekesnő *kulturált hangjáról*, mivel csiszolta és művelte, szóltunk *kulturált emberről*, kinek alapos volt a műveltsége. Az ÉrtSz. még *kulturált színházlátogató közönségről* is tud (4: 498/b).

Évek óta figyelem, hogy a címben említett szó új jelentésárnyalattal gazdagodik, amióta nemcsak emberek tudására, szellemi képességeire vonatkoztatjuk, hanem viselkedésmódjára is. Az a benyomásom, hogy ez a szó egy bizonyos mértékben elfoglalja az *udvarias* szó terét. Ugyanis amikor ezt olvasom a Magyar Ifjúság egyik számában „Az önkiválasztó rendszer a *kulturált* és igényes vásárlást szolgálja” (1960. 7. sz. febr. 13. 2), akkor tudom, hogy a cikkíró csupán azt kívánta, hogy simán, zökkenő nélkül vásárolhassunk, ahogy ez jóindulatú emberek közösségében szokásos. Ha Kapályag Imre így elmélkedik a Népszabadságban közölt cikkében: „A *kulturált* kereskedelemhez hozzátartozik a dolgozók gondolkodásmódjának és magatartásának a megváltoztatása is” (1962. aug. 30.), akkor szintén az egymáshoz *udvarias* emberek együttesére gondolt. 1963 novemberében a budapesti mozik egyik hirdetése „*kulturált* megjelenést” követelt, és bizony ennek a „kulturá”-nak semmi köze sem volt a műveltséghez: a hirdetés csupán azt óhajtott, öltözködjék tisztességesen a mozilátogató, és ne kötött kabátban, hanem kiskabátban menjen moziba! A Fővárosi Villamosvasút egyik hirdetése megállapítja: „Az udvariasság a *kulturált* közlekedés alapja” (1963. december).

Nincs nap, hogy bele ne botolnánk valamelyik újságunkban, a rádióban vagy másutt ebbe a szóba. Így a Magyar Rádió munkatársának, Szablyár Ferencnek előadásában: „... a tanulókat intézményesen szoktassák *kulturált* étkezésre” (1963. szept. 8-án), sőt Tamás Istvánnak a cápaveszélyről szóló gúnyos karcolatában is felbukkant: „Mindegyik betonból épült, általában *kulturált* vetkőzőkkel, férfiakkal, nőkkel külön” (Népszabadság 1963. szept. 8. 8). Még szélesebbre fogta ennek a szónak a használati körét Fehér Lajos, aki ezt írja: „... a földek mindenütt szépen, *kulturáltan* vannak megmunkálva” (Népszabadság 1962. júl. 8. 3). Ez az utolsó mondat tulajdonképpen pleonazmus, mivel magyárosítva így mondanók: *megművelten* vannak *megmunkálva*.

Úgy gondolom, ennek a szónak a jelentésmezője akkor kezdett kiszélesedni, amikor nekiláttunk *kultúrcikkeket* emlegetni, pl. „... bővülni fog a közszükségleti cikkek: a ruha, a cipő, az élelmiszerek, a háztartási cikkek és a *kultúrcikkek* termelése” (Szabad Nép 1955. február 10. 1), amikor egy másik lapunk Krónikása „a magatartás *kultúrájáról*” cikkezett (Új Világ 1955. szept. 15.). Ha ezt az írást elolvassuk, kitűnik, hogy a magatartás kultúráján semmi egyebet nem értenek, csak „az emberek együttélésének szabályait mondhatjuk így is: az illemszabályokat” (az idézett helyen).

Éppen ezért úgy vélem, felesleges kényelem, céltalan stiláris korszerűsége való törekvés minden esetben előrángatnunk a *kulturált* szót. Ha megteszi az *udvarias* szó, folyamodjunk hozzá, és szóljunk *udvarias* pincérről, *udvarias* kiszolgálásról, *udvarias* beszédről, *udvarias* kereskedelemről. Az ÉrtSz. e három utolsónál a *kulturált* jelzőt alkalmazza, de ez nem jelent állásfoglalást, hiszen a szótár összeállítói csak rögzítették a szókapcsolat használatát, de nem óhajtották értékelni nyelvhelyességi szempontból. Hiszen a VII. kötetben ilyen példák találhatók: *udvarias ember*, *udvarias beszéd*, *udvarias viselkedés*. Tehát a *kulturált pincér* és a *kulturált kiszolgálás* szókapcsolatokba bátran behelyettesíthetjük az *udvarias* jelzőt. És a magam részéről azt se bánom, ha azokat a földeket nem művelik meg *kulturáltan*, meg leszek elégedve, ha szépen megművelik őket a tsz-tagok!

Az *udvarias* viselkedés egy bizonyos kor, egy bizonyos társadalmi réteg eszményeként tündökölt. Története eléggé közismert: a francia királyok korából, a XVII–XVIII. századból származó ideál az udvarhoz tartozó ember, az *udvari ember*. Aki tudja, miként viselkednek az udvarnál, és ő maga is ugyanúgy viselkedik, az *udvarias*. Ennek a külsőséges ideálnak és a hozzá tartozó szavaknak a történetét jól vázolta Kertész Manó Szállók az úrnak című, mindenkor élvezetes könyvében (é. n., 156). Csakhogy az eszmények se örökéig valók. A francia forradalom az észt dicsőítette, majd a XIX. század végén az állítólagos civilizált embert választották követendőül. Az ilyen eszményváltozás egyik állomása a kulturáltság, a műveltség dicsőítése.

Ez a tény el is árulja, hogy valószínűleg az orosz nyelv a forrása a *kulturált* szó ilyenén használatának. Az orosz он ведёт себя культурно azt jelenti, hogy ő illedelmesen viselkedik. (Vö. Д. Н. Ушаков: Толковый словарь русского языка 1935. a культурный szó 2. jelentésénél.) Közismert ez az orosz mondás: провести время — отпуск культурно 'az időt, a szabadságot rendesen, civilizált ember módjára eltölteni', azaz szórakozva és tanulva, illedelmesen, nem garázda módon. Ennek az ellentéte: вести себя некультурно 'műveletlen, illetlen emberként viselkedni'. És az az ember, aki illetlen, aki garázdálkodik, az orosz szóval: некультурный человек.

А Русско-финский словарь (M. Kuusinen és V. Olikainen szerkesztette, Moszkva, 1963.) a бескультуре szót *civilizálatlanság*-gal és *kulturálatlanság*-gal fordítja, az első kétségtelenül a magatartásra vonatkozik; а некультурный человек szerintük 'sivistymätön henkilö', azaz 'illetlen, civilizálatlan személy'. Az Usakov-féle értelmező szótár szerint a некультурный szó egyik jelentése 'goromba, aki nem ismeri a műveltséghez tartozó szokásokat'.

Természetesen nem egyetlen forrásból származik minden „kultúra” szavunk. Azt bizonyossággal állíthatjuk, hogy a *kultúrcikkek* összetétel az orosz культуровары mintájára készült, ám sok *kultúr*- előtagos szavunk német kaptafára csinált (vö. Kodály Zoltán: Nyr. 79: 282—4), ide sorolható a *kultúr-mérnök*, *kultúrharc* és néhány társa.

Az orosz культура szóban és származékaiban egyesül a műveltség és a civilizáció fogalma. A szónak és származékainak kétjelentéses volta az oka annak, hogy mereven utánozva, óvatlanul átvéve nem jól illeszkedik a magyar nyelvben már meglévő *kultúra* szóhoz, amely csak szellemi műveltséget jelöl.

Erdődi József

Kagyló a pesti aszfalton

A pesti argóban a *kagyló* szónak eddig szokatlan használata figyelhető meg. Értelmező szótárunk és több más szótárunk tanúsága szerint ennek a szónak a következő jelentései vannak: 1. Puhatestű kis vízi állat, 2. ennek héja, 3. a telefon része, a) rádiókészülék fülhallgatója, 4. mosdó vagy illemhely medencéje.

Megfigyelésem szerint ötödik jelentésként a 'hallószerv' jelentésű *fül* szinonimájaként kezd terjedni. Egy VI. kerületi eszpresszóban hallottam nemrégiben a következő mondatot: „Képzeld, egész idő alatt X-ékről beszéltek, tartottam ám a kagylót!” kérdésemre, hogy mit jelent a *tartja a kagylót* kifejezés, ezt a választ kaptam az „adat” közlőjétől, egy fiatal felszolgálónőtől: „Hát tartottam a fületem, jól kinyitottam a fületem, szóval nagyon figyeltem arra, amit beszéltek.”

Az idézett kifejezésben világosan felismerhető a *tartja a [telefon]kagylót* hatása. Aki tartja a kagylót, az hallgatja, figyel is, amit a telefonon keresztül közölnek vele. Valószínű azonban, hogy nem csak ez az egyedüli mintája kifejezésünknek. A *tartja a kagylót* forma véleményünk szerint nem hangozhatott volna el a beszélt nyelvben már régóta élő *tartja a fülét*, *tartsd a füledet*-féle kifejezések meg az irodalmi és köznyelvi *fülkagyló* szó ismerete nélkül.

A *kagyló* főnévből képzett *kagylóz* ige szórványosan, inkább csak egyéni, alkalmi szóhasználatban fordul elő nyelvünkben. Jelentése: 'kagylóval játszik, kagylót szedeget stb.'. Pl.: *Ott kagylóznak a gyerekek a parton.* Sem az Értelmező Szótár, sem más szótáraink nem tartják számon. Még kevésbé mutatható ki egy 'hallgat, figyel' jelentésű *kagylóz* ige. Úgy látszik azonban, hogy *oda*- igekötős alakja *odakagylóz* 'odahallgat' jelentésben megszokott kifejezés a kevésbé igényes élőbeszédben. Ugyancsak az említett „presszóslány”-tól hallottam: „Mesélte, mi mindent látott, és milyen csuda helyeken járt! Gondolhatod, hogy odakagylóztam!” Hallgatója a legcsekélyebb meglepetést sem mutatta, magától értetődőnek találta az *odakagylóz* használatát. Kérdésemre megjegyezték: tudják, hogy „csúnya” szó, „de hát így mondják”, jelentése pedig 'odafigyel, odafülel'. Miután a *kagyló* — bár szórványosan és csak

ebben a nyelvi rétegben — ’fűl’ jelentésben használatossá vált, nem meglepő, hogy igét is képeztek belőle. Az *odakagylóz* származék „megalkotásában” alighanem a *fűl*-ből képzett *fűlel*, *odafűlel* igék hatásának is szerepe volt. Arról, hogy Budapesten kívül másutt is ismeretesek-e a tárgyalt kifejezések, egyelőre nincs tudomásunk.

A ’tartja a fűlét, figyel’ jelentésű *tartja a kagylót* kifejezést is, az ’odafigyel’ jelentésű *odakagylóz* igét is csak fiataloktól hallottuk. Alighanem az ifjúság nyelvére jellemző, kérészetű divatszók szokott útját fogják megjárni ezek is. Pár esztendei tündöklés után elvesztik frissességüket, kétségtelen humoros hatásukat és feledésbe merülnek.

R. L. G.

„Ju pi áj” és társai

A rádió és a tv híradásaiban és más — főleg külpolitikai — műsoraiban gyakran idézik a nagy amerikai hírszolgálati irodákat, a United Press Internationalt és az Associated Presst. Időtakarékosság kedvéért azonban rendesen nem mondják ki e hosszú neveket, hanem a nevek rövidítését használják: az UPI-t és az AP-t. A mellett azonban, ahogyan ezeket kiejtik, már nem lehet szó nélkül elmenni! A bemondók ugyanis következetesen „ju pi áj”-t és „é pi”-t mondanak, ennek helyessége pedig — úgy vélem — vitatható. Ha ugyanis valaki egy rövidítést — vagy akár egész szót — betűz, akkor olyan hangokat vagy hangcsoportokat kell mondania, amelyekhez hallgatója ugyanazoknak a betűknek a képét társítja, amelyeket ő maga előtt lát. Milyen betűre gondol azonban a magyar ember, ha ezt hallja: „ju pi áj”? Legjobb esetben a mértanból ismert görög pi (π) betűre, amelynek számértéke 3,14, de a „ju”-hoz és az „áj”-hoz nem kapcsolódik semmi képzelet. Az angol anyanyelvű (vagy angolul beszélő) ember a „ju pi áj” hangcsoport hallatán valóban erre a három betűre gondol: UPI. De rádiónk és tv-nk magyar anyanyelvűekhez szól, tehát helyesebb lenne, ha a betűzés a magyar nyelv szabályainak megfelelően történnék.

P. G. P.

József Attila: Kosztolányi

Kosztolányi Dezső halálakor (1936. nov. 3.) írta ezt a szép halottsirató verset József Attila. Költőtársától, szellemi rokonától s egy kicsit talán az idősebb testvértől vesz búcsút benne. Először a Szép Szó 1936. novemberi számában közölte. Némileg módosítva a Nagyön fáj kötetben jelent meg végleges formájában. Ezeken kívül még két változatát ismerjük a versnek: a Petőfi Múzeumban őrzött kéziratos első fogalmazványát s egy 1936. nov. 13-áról származott kéziratos másolatát, melyet Magyar László ismertetett az Élet és Irodalom 1961. dec. 2-i számában. Érdekes az egyes változatokat egymás mellé téve olvasni:

Az első fogalmazvány szövege:

Szenvedni még csak most kezdünk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.

Mint gondolatjel, vízszintes a tested.
Téged csak elme és féreg szeret,

mint mi a csirkét, <s> bort. Senkim, barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.

<Arany> Gyémánt szavaid nem méred karáton,
mert nincsen súly, ha föld zuhog reánk.

Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
mint ahogy elbánt a halál veled.

És <még hogy> reméltünk! Bár tudtuk, hogy hiába,
mint <az aki> tudja, ki halottat költöget.

A Nagyön fáj kötet szövege:

A kínba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.

Mint gondolatjel vízszintes a tested.
Téged már csak a féreg fal, szeret,

mint mi a csirkét, bort . . . Senkim, barátom !
Testvérünk voltál és lettél apánk.

Gyémánt szavaid nem méred karáton:
nincs egyéb súly, ha föld zuhog reánk.

Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
ahogy letört a halál tégedet.

Reméltél; én is. Tudtuk, hogy hiába,
mint tudja, ki halottat költőget.

A Nagyon fáj kötetben megjelent végső változattól a Magyar László közölte és a Szép Szó-beli szövegnek csak a 4–5. sora tér el:

s gondolkodik, ki veled szenvedett.
Férgek szeretnek . . . Senkim, barátom !

A keresztrimes (Ab Ab Cd Cd Ef Ef), tizenkét tizenegyes és tízes jambusi periódusokból (hatodfeles és ötös jambusokból) álló vers meghökkentő ellentéttel kezdődik:

A kínba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.

— indítja a verset a költő. S az ellentét ebben a mondatban többszörös. Ott feszül a szenvedés, a kínlódás megkezdése és befejezése között, de ott él állandóan a rest élők és a halott költő között is. Az élők és a holtak közötti állandó, éles, hangsúlyozott ellentét.

E két sorban azonban nemcsak ez a tartalom a fontos, hanem az is, hogyan, milyen módon fejezi ki a költő. A szenvedés kezdetét a *kínba fog* szókapcsolattal nyíltan, egyenesen kimondja. Ellentétére, a szenvedés befejezésére és egyúttal a halálra egy gazdag asszociációkat ébresztő, metaforikus jelentésű ellentétes mondat, körülírással utal: „*de te már aláírtad művedet.*” A költő nevét akkor írta és írja műve alá, ha befejezte. A mű aláírása tehát rendkívül fontos dolog. Azt jelezte és jelzi, hogy a mű elkészült, befejezett egész.¹ (Az aláírás József Attila korában, az álnevek és a betűjelek korában egy kicsit a felelősség vállalását is jelentette.) Kosztolányi tehát befejezte, József Attila szavával élve „aláírta művét”. A *mű* szó itt szintén több értelmű. Vonatkozhat asszociációk kapcsán Kosztolányi verseire, egész életművére, de vonatkozhat és elsősorban vonatkozik is a költő Kosztolányinak szenvedésekben gazdag életére. De egy kicsit utalhat a *kín* — és az első kidolgozásban szereplő — *szenvedni* szóra is, sőt talán azonosítható is azok jelentésével.

A verset indító két sor azonban nemcsak tartalmi és szóhasználati szempontból érdemel figyelmet. A tartalmi vonatkozások mellett még más, első-

¹ József Attilának alig van olyan kézírata és saját kezűleg készített gépirata, melyet, ha kész verset tartalmaz, alá ne írt volna. A 30-as években a szépirodalmi folyóiratokban (Nyugat, Szép Szó stb.) minden nyomtatásban megjelent vers alatt vagy felett ott volt a szerző neve, még ha egymás után több verse jelent is meg egy számban.

sorban lelki vonatkozásokról is árulkodik. Mégpedig a mondatok elrendezése, megformálása, szórendje és eredeti szövegének megváltoztatása által. A vers első szava, a *kín* szó azért, hogy a vers élén áll, tartalmának fontosságát hangsúlyozza; a vele egy szerkezetbe tartozó (*valamibe*) *fog* szó a tagmondat utolsó szava lesz. A kettő mintegy közrefogja a mondat határozóját, mely ige — előtt állván — szintén valamelyes hangsúlyt kap. Azt, hogy a *kínba fog* kapcsolat a mondat legfontosabb tagja, bizonyítja az is, hogy a költő a vers első megfogalmazásában e sort: „*Szenvedni* még csak most *kezdünk*, mi restek,” nem találta elég „erős”-nek s két szavát megváltoztatta, kicserélte, kifejezőbbekkel helyettesítette.

A *szenvedni kezdünk* szókapcsolat megváltoztatásával a költő a műbe új értelmet vitt. Hiszen a *kín* szó a testi és lelki gyötrődésnek nagyobb, mélyebb fokát, erőteljesebb, fájdalmasabb, intenzívebb, nehezebben elviselhető voltát fejezi ki, mint a *szenved(és)*. A *szenvedni kezd* kifejezés a szenvedésbe való beletörődést (melyet zömében egyhangú, vontatott spondeusokat görgető, jambussal záródó ritmusa is tükröz: $\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$), jelen idejével pedig a múlttal való szembenállást fejez ki; a *kínba fog*, a 'valamibe belekezd, belefog' jelentésű *fog* ige használata által a kínlódás, a gyötrődés megkezdésén kívül annak tudatos vállalását, tudatos elkezdését, az elkezdés és a szenvedésnél egy intenzívebb érzélem, a *kín* tudatos, akart vállalását is tükrözi. Tiszta jambusokat löktető szaporább ritmusával ($\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$) pedig a fájdalom nyugtalanító, eleven munkálkodását. (Szemben áll vele az elmúlásról szóló következő sor lassúbb, nyugodtabb ritmusa: $\text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—} \text{—}$.) A szöveg megváltoztatását a mai olvasó szimbolikusnak is érezheti. A *kín* szó ugyanis ettől kezdve válik gyakorivá József Attila költészetében. Eddig főleg a *szenved(és)* szót használta.

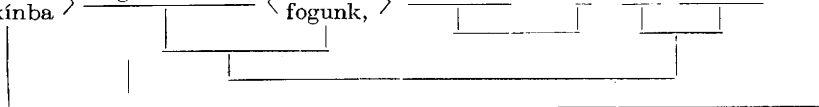
Nem kevésbé érdekes a két sor mondat szerkezete sem. Az első két sorból álló szakaszt ugyanis két mellérendelő, ellentétes mondatból álló összetett mondat, melyben a mondatok nyelvtani megformálása, szórendje is az ellentét hangsúlyozását, fokozását szolgálja. Hiszen a második ellentétes mondat szerkezeti szempontból szinte teljesen fordítottja az elsőnek. A két mondat szerkezete a *de* ellentétes kötőszó körül fordul meg. Az összetett mondat két végén (elején és végén) ugyanis a tartalmilag ellentétet és azonosságot is kifejező, egymásra utaló tárgy, illetőleg határozó (*szenvedni*, ill. *kínba — művedet*) áll. Ezt a mondat közepe, a fordulóponthoz jelző *de* kötőszó felé haladva a két ellentétes határozótól (*még csak most — már*) megelőzött, szintén ellentétet kifejező állítmány (*fogunk*, ill. *kezdünk — aláírtad*) követi. A kötőszó két oldalán pedig a két alany (*mi restek — te*) foglal helyet.¹

A második versszak az elsőben megkezdett, a literátus emberek életéből vett képet viszi tovább:

Mint gondolatjel vízszintes a tested.

¹ Hogy ezt a szerkesztésmódot kissé világosabbá tegyük, nézzük meg a mondat szerkezeti felépítését szemléletesen is:

<Szenvedni> még csak most <kezdünk> mi restek, de te már aláírtad művedet.
<A kínba> fogunk,

— rögzíti a halál tényét; írja körül ezt a Kosztolányi egyéniségéhez nem illő, durva szót: halottan fekszel. A halálban való kinyújtózás, kiegyenesedés, a vízszintes testhelyzet a halál realitásából származó kép, mely gyakran visszatér József Attila halottat sirató verseiben. De ezt a reális tényt szinte mindig valamilyen körülírással fejezi ki. Hogy csak a legismertebbeket említsem: a Kései siratóban így ír:

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
K i n y u j t ó z t á l a halál oldalán.

...
Mért görbitetted mosásnak a hátad?
Hogy e g y e n g e s d a láda fenekén?

A Meghalt Juhász Gyula című versében pedig ezt olvashatjuk:

Szól a telefon, fáj a hír,
hogy megölted magad, barátom,
hogy k o n o k u l f e k s z e l a z á g y o n.

Kosztolányi című versében a halálban való kinyújtózás kegyetlenségét, megváltoztathatatlanságát jellegzetes vagy talán inkább jellemző hasonlaltal próbálja enyhíteni a költő. A jambikus zárlat kivételével főleg monoton spondeusokat és eléggé egyszínű magánhangzókat (i ooa e iie a ee) tartalmazó sorban a halott testének helyzetét az általa oly nagyon sokat használt, korrektúrákban rengeteget javítgatott gondolatjelhez hasonlítja.¹ Ahhoz a gondolatjelhez, mely ha nem gondolatot kifejező, közvetítő betű is, de a gondolat tagolásának, a precíz, pontos kifejezésnek — melyre József Attila mindig törekedett — egyik nélkülözhetetlennek tartott eszköze, s mint ilyen a költő életének egy picinyke darabja. Alakjával, formájával pedig szemléletes kifejezője a holtában kiegyenesedett, kinyúltan, kiterítetten fekvő embernek.²

A végleges szöveg kialakulásáig a vers negyedik és ötödik sora ment át a legtöbb változtatáson. A legelső megfogalmazásban ez a két sor így hangzik:

Téged csak elme és féreg szeret,
mint mi a csirkét, <s> bort. Senkim, barátom !

Ez az enjambement-nal (a versben az egyetlen versszakok közötti enjambement-nal) egyik versszakból a másikba átfutó mondat mehökkentő képet állít elénk. A halott Kosztolányit már csak a fennkölt, komoly dolgokkal, eszmékkel, emberi problémákkal foglalkozó, a lét-nemlét kérdésein rágódó *elme* és az a — *mint* szóval hozzánk, emberekhez hasonlított — *féreg* szereti, mely minden szépet, minden emberit elpusztít, elemészt a gondolatokat már csak nem is hordozó testet is. Az a költő állítja elénk ezt a mehökkentő hasonlatot, ki egy hónappal később ezt írja: „mit úgy hívtam: én, az sincsen. Utolsó

¹ József Attila kéziratának, első versmegjelenéseinek, gépiratának, korrektúráinak tanúsága szerint a versvariánsok zöme gondolatjel-, pontosvessző-, vesszőeltéréseket és -javításokat tartalmaz. A gondolatjel fontosságára, József Attila gondolatjelhasználatának lényeges szerepére többször utal Fővény Lászlóné József Attiláról írt könyvének verselemzéseiben. Vö. Fővény Lászlóné: József Attila. Bp. 1953. 81, 97, 138.

² Nem lehetetlen, hogy József Attilában — ki sok verset tudott kívülről — ott rezgett Kosztolányi Hajnali részegségének e két sora is:

Az emberek földöntve és vakon
v i z s z í n t e s e n f e k ü s z n e k

morzsáit rágom”, az a költő, ki egy év múlva ezeket a sorokat veti papírra: „Mindent, mi nem ennivaló, megrágtam, kiköptem”.

A költő a fenti két sort többször is megváltoztatta. Nem tartotta megfelelőnek s eléggé kifejezőnek. A Magyar László közölte szövegben, valamint a Szép Szó szövegében ez a két sor így hangzik:

s gondolkozik, ki veled szenvedett.
Férgek szeretnek most . . . Senkim, barátom !

Mint láthatjuk, ebben a változatban a negyedik és ötödik sorban egészen más megoldással kísérletezik, mint az első és a végső kidolgozásban. A negyedik sor itt egy s kötőszóval mellérendelő mondatként az előző sor(ok)hoz, az(ok) gondolatsorához kapcsolódik. Eltűnik az enjambement is. A negyedik sor első tartalmas szava talán a *gondolatjel* szó, vagy az első változat *elme* szavának hatására kerülhetett a versbe; a sor utolsó szava a vers első szavaira, a *szenvedni*-re, illetőleg a *kínra* utal vissza. A sor egészében a szenvedés „miért”-je fölötti eltűnődést fejezi ki, *veled* szava pedig a halott és az élők közötti kapcsolatot. Lényegében gondolatrítmusszerűen az első sort zengi vissza, bár módosított, megváltoztatott tartalommal. Az ötödik sor megváltoztatva is az első kidolgozás 4–5. sorának gondolatát adja, de annak csak lényegét, hiszen az abszurd, szinte szentségtörésnek tetsző hasonlat (*mint mi a csirkét, bort*), ebben a változatban elmaradt.

Annak ellenére, hogy az első változat megfelelő mondataiban rejlő ellentétet a második fogalmazás is kifejezte, a költő megváltoztatta ezt a szöveget is. Feláldozta még a sorok között levő feszültséget, ellentétet, gondolatrítmusszerű megoldást is. Hisz az első sor az élőről, a második és a harmadik a halotról, míg a negyedik ismét az élőről szólt. Feláldozta azért, hogy a negyedik sornak az első kidolgozásban meglevő kifejezőbb hasonlatát megmenthesse, visszaállíthassa, sőt fokozhassa.

A Nagyön fájl kötetben a költő visszatért az eredeti, a kezdeti megoldáshoz, de ezt tovább módosítva még erőteljesebbé, meghökkentőbbé és nyersebbé tette. Itt már szó sincs az *elme* szeretetéről, csak a *férgek* és az *ember* örömeinek — a *fal* igével kifejezett — mohó élvezeteinek szembeállításáról és párhuzamáról:

⟨Téged csak elme és féreg szeret,
s gondolkozik, ki veled szenvedett.⟩
Téged már csak a féreg fal, szeret
⟨Férgek szeretnek most . . . Senkim, barátom !⟩
mint mi a csirkét, ⟨s⟩ bort . . . Senkim, barátom !¹

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az öt sor ritmusának jellege a három kidolgozás során eléggé megváltozott. Az első kidolgozás ritmusa jóval nyugodtabb volt. A második kidolgozástól kezdve az első és negyedik sor szaporább lejtésű, több jambust találunk benne, míg a második és harmadik sor a spondeusok nagyobb száma miatt méltóságosabb, lassúbb. A 4–5. sor párhuzamát még fokozza a choriambust tartalmazó két sor lüktetése is. Az első kidolgozásban a 4. sor első két üteme spondeus, majd egy jambus, egy újabb spondeus, végül a jambikus zárlat következett. A hatodik sorban hasonló ritmusszerkezetet találunk. A végső kidolgozásban ez a ritmus erőteljesen felgyorsul és

A hasonlat, a gondolat, a kép ismerős. Már találkoztunk vele József Attila költészetében; mégpedig legmegrázóbb, legmélyebb fájdalmakat, kíno-
kat tükröző versében, a Kései siratóban:

Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emléőd s magad.¹

a choriambusok miatt lüktetővé válik. Hevesebb lüktetése meggyorsult irama a gasztro-
nómiai élvezetek mohóságát jobban kifejezi.

- I. Szenvedni még csak most kezdünk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.
Mint gondolatjel, vízszintes a tested.
Téged csak elme és féreg szeret,
mint mi a csirkét, bort. Senkim barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.

I. $\angle$ — $\cup$ — — $\angle$ — — $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\cup$ $\cup$ — $\cup$ — — $\angle$ — — $\angle$ $\cup$ —
— $\angle$ $\cup$ — — $\angle$ — — $\cup$ $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\angle$ — $\cup$ $\angle$ $\cup$ — $\angle$ — — $\cup$ —
 $\angle$ $\cup$ $\cup$ — — $\angle$ $\angle$ — — $\cup$ —
 $\angle$ — — $\angle$ — — $\cup$ — — $\cup$ —

- II. A kínba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.
Mint gondolatjel, vízszintes a tested
s gondolkozik, ki veled szenvedett.
Férgek szeretnek most . . . Senkim, barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.

II. $\cup$ $\angle$ $\cup$ — — $\cup$ $\angle$ $\cup$ — — $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\cup$ $\cup$ — — $\cup$ — — $\angle$ — — $\angle$ $\cup$ —
— $\angle$ $\cup$ — — $\angle$ — — $\cup$ $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\angle$ — — $\cup$ — — $\cup$ $\cup$ — — $\cup$ —
 $\angle$ — — $\cup$ — — $\angle$ $\angle$ — — $\cup$ — $\cup$
 $\angle$ — — — $\angle$ — — $\cup$ — — $\cup$ —

- III. A kínba még csak most fogunk, mi restek,
de te már aláírtad művedet.
Mint gondolatjel vízszintes a tested.
Téged már csak a féreg fal, szeret,
mint mi a csirkét, bort . . . Senkim, barátom!
Testvérünk voltál és lettél apánk.

III. $\cup$ $\angle$ $\cup$ — — $\cup$ $\angle$ $\cup$ — — $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\cup$ $\cup$ — — $\cup$ — — $\angle$ — — $\angle$ $\cup$ —
— $\angle$ $\cup$ — — $\angle$ — — $\cup$ $\cup$ $\angle$ $\cup$
 $\angle$ — — $\angle$ $\cup$ $\cup$ — — $\angle$ $\cup$ —
— $\cup$ $\cup$ $\angle$ — — $\angle$ $\angle$ — — $\cup$ — $\cup$
 $\angle$ — — — $\angle$ — — $\cup$ — — $\cup$ —

¹ Némileg módosulva felbukkan ez a motívum a Majd eljön értem a halott, illetőleg a Kinek adtam a boldogot című versben is:

Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.

Még megdöbbenőbb formában, megrázó hasonlatban kerül elő a motívum a Thomas Mann üdvözlésében. Ebben Kosztolányi is szerepe, akinek Néró című regényéről

A párhuzam a két vers között meglepő. Ott, a Kései siratóban és itt a Kosztolányi címűben is továbbviszi a képet a költő. Beszél a halotról. Ott az anyáról és fiáról szól, itt testvéréről és apáról. Mert az ötödik sor meglehetősen párhuzamát és egyben szembeállítását újabbal zárja: a halotthoz intézett új gondolatokat és — tegyük hozzá — újabb szembeállításokat megindító olyan megszólítással, mely egyszerre tagadja és vállalja a halottal való közösséget. *Senkim, barátom!* — mondja a költő és így folytatja: *Testvérünk voltál és lettél apánk*. Ebben a nyugodt, a jambusi zárlat kivételével spondeusokból álló sorban két intenzív, mely kapcsolatot mutat be a költő. Az egyiknek megszűntéről, a másiknak megszületéséről beszél. De talán a sor mondani-valójában nem is a kapcsolat megszűnte a fontos, hanem az, hogy e kapcsolat testvéri volt (ezért kezdi a sort a *testvérünk* szóval), és Kosztolányi halálával megváltozott, mélyebbé vált, átlényegült. A halott költőre a hátramaradtak már nem mint velük együtt szenvedő, küszködő testvérré tekintenek, hanem az iránymutatóra, a példaképek örök megtestesítőjére, az apára. (A példamutató felbukkan a Meghalt Juhász Gyula első sorában is.) S hogy ez az érzelmi változás éppen Kosztolányi halálával következett be, abban talán az is szerepet játszott, hogy József Attila életében az erőt, a férfias támaszt képviselő apa mindig távol volt; tudatában az apa nemcsak mindig a követendő példa, de mindig olyan személy volt, aki elérhetetlen messzeségbe távozott, olyan távolba, honnan visszatérni már nem tudott.¹ Éppúgy, mint a halott is, ki olyan országba távozott, honnét még nem tért meg utazó.

A vers következő, a negyedik versszakot alkotó két sora:

$\left\langle \begin{array}{l} \text{Arany} \\ \text{Gyémánt} \end{array} \right\rangle$ szavaid nem méred karáton:
 $\left\langle \begin{array}{l} \text{mert nincsen} \\ \text{nincs egyéb} \end{array} \right\rangle$ súly, ha föld zuhog reánk.

— tulajdonképpen a halotthoz intézett szavait folytatja, kicsit a Kései siratóra emlékeztető módon, hisz ott is, itt is utalás van a sírra, a sír mindent betakaró, elfedő hantjaira. A siratott személy szavaira és halálában való némaságára.²

Thomas Mann rendkívül elismerően vélekedett. Sőt mi több, az emberiség szörnyű helyzetét bemutató hasonlatnak ő a sarkpontja:

Most temettük el szegény Kosztolányit,
s az emberiségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állat iszonyata rág.

¹ Vö. a Nemzett József Áron és a Csak most értem meg ... kezdetű verssel s annak is ezekkel a soraival: „Elhagyta bölcsen a családját, azért, mert keményen keres, a csemetéi őt ne áldják.”

² Hogy a párhuzamokat teljesebbé tegyük, megemlítjük, hogy ugyanez a motívum megvan a Meghalt Juhász Gyula című versben is, annak egyik variánsában. Nézzük először a Kései sirató fájdalmasan jajongó sorait:

Levesem hűtöttem, fujtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra, szentem!
Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.

A Juhász Gyulát sirató versből néhány kiragadott sor:

E szakaszban a halott költő szavainak és a halál némaságának ellentétére való utaláson kívül még egyéb is van. A *gyémánt szavak* latolgatásának, karát-súlyra mérésének és a koporsóra zuhogó föld súlyának ellentéte. A halál minden egyéb fontos földi dolgot háttérbe szorít. A gyémánt szavak súlya már megszűnik, hogy helyet adjon egy kegyetlenebbnek. A költő e két sorban ismét mesterien válogatja össze szavait. Az első változat *arany* szavának helyébe a sokkal értékesebbet jelentő *gyémánt* szót teszi. (Értékelése ez egy kicsit Kosztolányi életművének is.) Még egy szót cserél ki a költő az eredeti fogalmazványból. A *nincsen* szót helyettesíti a *nincs egyéb* szókkal. (A Magyar László-féle szövegben a *nincs* után egy áthúzott *nehézség* szó olvasható. E helyett is a végleges szöveget írta a költő.) Az első változat *nincsen* szava minden súly megszűnését, eltűnését jelzi; a többi változatban a szűkítő értelmű *nincs egyéb súly* ritmusával is (— o — —) a föld súlyának az összes többi fölé növekedését, minden másnak a háttérbe szorulását, szinte megszűnését, ennek az egynek pedig a végtelenségig növekedését fejezi ki. A sort lezáró három jambus pedig jól érzékelteti a zuhogó föld dobolását.

Ez a sor mindezekén túl még egy kissé fordulópontja is a versnek. Eddig ugyanis állandóan a halott és az élők közötti ellentét, a szembeállítás dominált a versben. Ennek a sornak utolsó szava, a *reánk* szó lehetőséget ad arra, hogy a költő saját és Kosztolányi életsorsa között párhuzamot vonjon. Az élők és holtak ellentéte helyett életsorsuk közötti párhuzam kerül az előtérbe. Sőt, most már a hangsúly annyira eltolódik, hogy a következő két sorban nem is a siratott személy a fontos. A nyolcadik sorra visszautaló kilencedikben a költő már — első személyben — önmagáról beszél, s a halott személye a tizedik sorban már csak mint hasonlító kap szerepet. E két sor József Attiláról szól, hiszen éppen ő az, aki *tudja* a zuhogó föld súlyát, ő az, akit az élet éppúgy letört, mint ahogy a halál Kosztolányit, vele az élet bánt oly mostohán, mint a halál költőtársával:

Ezt onnan tudom, hogy letörtem vágyva,
 < mint ahogy elbánt > a halál < veled >
 < ahogy letört > < tégedet. >

A tizedik sorban kimondott *halál* szó nyersségét enyhíti az, hogy a szakaszban nem Kosztolányiról, hanem önmagáról beszél a költő. Talán ez is egyik eszköze annak, hogy Kosztolányi haláláról ne a maga nyersségében szóljon, hanem együttérző társként. S ezt a két sor ritmusa is nagyon kifejezően illusztrálja. A saját haláláról beszélő költő a spondeusokat tartalmazó, a letört ember szomorú lelkiállapotát érzékeltető, egyetlen jambussal vidámított sorban szól; a hasonlító sor, melyben saját letörését Kosztolányi halálával hasonlítja össze, choriambussal, illetve pirrichiussal színezett könnyed lejtésű ambusokból áll.¹

Szép csengő versed mért pereg? ...
 Fölmondjuk sok szép versedet. ...
 Mi rád most deszkát veretünk. ...

¹ A két sor, illetve a sorváltozat ritmusképlete:

— / — o — — / — — / o
 < / o o / — o / — o — >
 / — / — o / — / — o —

Az ellentét megszűnése mellett egy fokozatosság lezárulását, kiteljese-
dését is megfigyelhetjük ebben a szakaszban. A meghalt Juhász Gyula már
címeiben is a halál, halott szóval indul. Körülírás formájában a Kései sirató-
ban is a vers elején tűnik fel a *halál* szó, igaz, hogy feloldottabban, légiesebben:

Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a h a l á l oldalán,

Kosztolányit sirató költeményében a *halál*, *halott* szót csak a vers végén írja le.
Már korábban is utal a halál tényére, de mindig csak körülírással, mondat-
nánk szimbólumokkal, melyek egyre erősebbé, konkrétabbá, nyersebbé válnak:
aláírtad művedet, vízszintes a tested, férgek szeretnek, föld zuhog reánk, elbánt a
halál veled, illetőleg *letört a halál tégedet*. A *halott* szót csak a vers végén mondja
ki, mintha maga is félne tőle, csak előkészíti az olvasót, hogy legyen ereje a
szörnyű szó elviselésére.

A szó kimondása tulajdonképpen sem itt, sem később nem válik bor-
zalmassá. Az utolsó előtti versszakban is, melyben már megjelenik a *halál*
szó, asszociációkat ébresztő kép enyhíti, teszi elviselhetővé: *elbánt a halál*
veled, illetőleg a végső kidolgozásban a lelki letörésre és a virág letörésére,
leszakítására egyaránt utaló: *letört a halál tégedet*. Hasonlóképpen jár el a
vers utolsó sorában is, hiszen a *halott* szó itt szinte alig vonatkozhat Kosztolányira.
E sor halott költögetéséről szól, mégpedig hasonlattal, amely a Kosztolányira
vonakoztatás lehetőségét majdnem teljesen elmosza. Inkább a régi
és népi halottsirató szertartások egyik mozzanatát, a fájdalmas, de eredmény-
telen halottköltögetést idézi emlékezetünkbe, s így a reménykedés hiába-
valóságára, hasztalanságára utal.

A verset záró utolsó két sor, mely a halottat sirató költő letört, remény-
vesztett lelkiállapotát mutatja be, a lezárás módjával nagyon hasonlít többi
halottsirató verséhez. Végső kicsengésükben azok is hasonló, kiúttalan, kilá-
tástalan lelkiállapotot ábrázolnak.¹ Csakhogy a Kosztolányi című versben ez
a pesszimista lelkiállapot nem oly általános érvényű, mindenkre vonatkoz-
tatott, mint például a Kései siratóban. Elsősorban két személyre, Kosztolányira
és József Attilára vonatkozik. Ők ketten tudták, s talán csak ők
tudták igazán, hogy reményük hiábavaló, mint a halott költögetése.² S ez
a tudatosság annyira fontos, hogy már az első fogalmazásban is cserélgeti a
szavakat hangsúlyozása végett. A *tud* szót ismétli meg a korábbi *az, aki*
helyett, hogy a hiábavaló reménykedés tudatosságát sokkal fokozottabban,

¹ Vö. például Kései siratóban:

Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csálni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

A Meghalt Juhász Gyula egyik variánsában:

Hát más nem éppen annyit élt át,
mást nem roskaszt-e annyi vélt vád?

² Talán a két személy erősebb kiemelése, hangsúlyozása miatt változtatta meg
a költő az első kidolgozás *remélünk* szavát, s ezért kísérletezett két, a reménykedés
fokát kifejező határozóval.

erősebben fejezhesse ki. A vers így jobban tükrözi azt a „reménytelenül, de mégis küzdök” lelkiállapotot, melyben a költő — végigtekintve egy kicsit a maga sorsán, felmérve egy kicsit a maga életét is — halott társát, Kosztolányit elsiratta. Azt a lelkiállapotot, melyben talán már ott rezeg az egy hónappal később megjelent Kész a leltár záróakkordja is:

⟨Nem uccán, nem csatában, nem szelid kötélén,⟩
Nem dicső harcban, nem szelid kötélén,
de ágyban végzem, néha ezt remélem.
Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.
Éltem — és ebbe más is belehalt már.

Wacha Imre

Készül „A magyar helyesírás kézikönyve”!

Helyesírásunk fejlődésének útján a mérföldkövek, az útjelző táblák azok a helyesírási kiadványok, amelyek írásunk szabályait időről időre összefoglalták, rögzítették, tökéletesítették. A bennük feldolgozott problematika, a színvonal, a tárgyalás módszere, a terjedelem, a példányszám stb. pontosan tükrözi a megjelenés korának helyesírási igényeit, az íráskultúra színvonalát, a helyesírási küzdelmeket. A helyesírási kiadványok és a társadalom viszonyának történeti elemzése tanulságos lehetne, de most — hogy figyelmünket a jelenre irányíthassuk — be kell érünk a reformkortól napjainkig terjedő időszakból néhány eset rövid említésével. — A Magyar Tudós Társaságnak 1832-ben kibocsátott szabályzata például fordulat bekövetkeztét jelzi és jelenti egyszersmind: az addigi helyesírási sokféleség helyébe — fokozatosan erősödve — a társadalomtól régóta óhajtott egység lép, amely az Akadémia mindenkor szabályzatán nyugszik mind a mai napig. Az akadémiai helyesírási szabályzatoknak fokozatos bővülése, a szabályozás körének kiterjesztése egyrészt tükrözi a helyesírásunk fejlesztése iránti igény erősödésének, másrészt hatékony tényezője az írásgyakorlat színvonala emelkedésének. Századunkban az 1903-ban megjelent Simonyi-féle iskolai meg az 1929-ben kiadott Balassa-féle nyomdai helyesírási szabályzat és szótár, valamint egész sor más kiadvány közönségünknek az Akadémia helyesírás-szabályozó tevékenységével szemben megnyilvánuló elégedetlenségére világít rá; arra, hogy az Akadémia egyrészt nem ismerte fel idejében a helyesírási igényeket, másrészt elkésett terveit sem tudta megvalósítani.

A felszabadulással társadalmunkban olyan új feszítőerők léptek működésbe, amelyeknek hatására fokozatosan megváltoztak a magyar közönségnek helyesírásunkkal szemben tanúsított igényei. Az 1945 előtti meg a mai helyzetet összevetve nemcsak abban láthatjuk a különbséget, hogy ma jóval nagyobb a helyesírás pontos és szabatos tudása iránti vágy, mint régebben volt, hanem abban is, hogy az ország lakosságának helyesírási szempontú rétegződése megváltozott, a múlthoz képest differenciáltabb, árnyaltabb lett. Nagy vonalakban, tehát szükségképpen kissé torzítva, így vázolhatnánk a két helyzetet: 1945 előtt egy, a helyesírást kielégítő mértékben tudó szűk körre és a helyesírás elemeit úgyszólván nem is ismerő nagy tömegre oszlott az ország lakossága. Ma ezzel szemben három főbb helyesírási szintet lehet megfigyelni. A magas szintet a helyesírással hivatásszerűen foglalkozó egyének jelentik (nyelvészek, nyomdászok, magyartanárok, kiadói szerkesztők, kéziratelőkészítők stb.). Ezeknek helyesírási igényei a szabályozás terén maximálisak, azaz a jelenleginél is részletesebb szabályozást kívánnak. Bár erre még csak egyes részletekben került sor, ezt a réteget kíségeti munkájában

az 1961-ben megjelent, gazdag anyagú Helyesírási Tanácsadó Szótár. A közép-szintet azok jelentik, akik a helyesírással hivatásszerűen ugyan nem foglalkoznak, de a helyesírás szabályainak ismeretét napi munkájukban nem nélkülözhetik. Ez a réteg az előbbinél szélesebb: a nem magyar szakos tanárok, az újságírók, írók, mérnökök, orvosok (általában értelmiségi munkakörben dolgozók), gépírók, titkárnők stb. sorolhatók ide. Helyesírási igényeiket az akadémiai szabályzat általában kielégíti, sőt olykor túlságosan részletes is nekik a szabályzati, kevésbé már a szótári rész. Ha tekintetbe vesszük, hogy a szabályzaton és a tanácsadó szótáron kívül 1954 óta több, csak helyesírási kiadvány is megjelent (a Helyesírásunk időszerű kérdései, a Hogy is írjuk? stb.), továbbá hogy nyelvművelő könyvek is foglalkoztak helyesírási kérdésekkel (a Nyelvművelő, az Iskolai nyelvművelő, a Magyar nyelvhelyesség stb.), a magas szintnek és a középszintnek helyesírási tájékoztatását megfelelőnek mondhatjuk. — Nem így áll a helyzet közönségünk harmadik, a fentebbi kategóriákon kívül eső és számban legnagyobb rétegével. Azok, akiknek nincs szükségük a helyesírás tüzetes ismeretére, de írniuk mégis gyakran kell, nehéz helyzetben vannak, mert nincs olyan helyesírási kiadvány, amelyből a nekik szükséges fokon és mértékben tájékozódhatnak helyesírásunk felől. Az akadémiai szabályzat ennek a körnek feleslegesen sok és nehéz is; sokan, ha használják is, inkább csak szójegyzékét nézik meg alkalmasszerűen. Rontja a helyzetet az is, hogy az említett helyesírási kiadványok és nyelvművelő könyvek sem jutnak el mindenhova. A jelzett és egyéb okok miatt (annak ellenére, hogy e szabályzatból tíz év alatt már több mint félmillió példány kelt el) egyre növekedik az igény egy olyan helyesírási kiadvány iránt, amely könnyen érthetően, röviden, népszerű formában tájékoztatja közönségünket (a szó el nem koptatott értelmében: a nagy tömegeket) helyesírásunk lényeges tudnivalóiról.

Egy népszerű, a nagy tömegeknek szóló helyesírási kiadvány szükségeségének gondolatát Deme László vetette fel elsőnek már évekkel ezelőtt a Helyesírási Bizottságban. A terv megvalósítására azonban (a bizottság erejének más irányú lekötöttsége miatt) csak az után kerülhetett sor, hogy az Elnökségi Helyesírási Bizottság a könyv megírását 1963. április 29-i ülésén munkatervébe iktatta, és az Akadémiai Kiadó a munka kiadását elvállalta. Fontos hozzájárulás volt a mű sikerének biztosításához, hogy a Művelődésügyi Minisztérium is magáévá tette a kézikönyv gondolatát, és Lugossy Jenő miniszterhelyettes szakértő pedagógusokból tanácsadó testületet küldött ki a munkálatok módszertani vonatkozású támogatására.

A szerkesztés munkája még nem indult meg, a kézikönyv jelenleg az előkészítésnek, az alapelvek kidolgozásának szakaszában van. Ennek volt egyik, kétségekkívül jelentős állomása az a tanácskozás, amely 1964. január 16-án zajlott le az Akadémia épületében. A megbeszélésen az Elnökségi Helyesírási Bizottság több tagja és a Művelődésügyi Minisztérium kiküldöttjei megvitatták mind az Akadémiától felkért szerkesztőknek a kézikönyvre vonatkozó elképzeléseit, mind a meghívottaknak az előzetes tervre tett bíráló megjegyzéseit.

Azt a gondolatot, hogy közönségünk helyesírásiilag még kellőképpen nem tájékoztatott részének könyv készüljön, mégpedig az Akadémia gondozásában, általános helyesléssel fogadta a tanácskozás minden résztvevője. Közös véleményt fejezett ki Ligeti Lajos akadémikus, az Elnökségi Helyes-

írási Bizottság vezetője akkor, amikor az értekezletet megnyitva egyrészt azt hangoztatta, hogy a könyvre nagy szükség van, másrészt rámutatott arra, hogy az új helyesírási kiadvánnyal a Magyar Tudományos Akadémia régi hagyományait ápolja tovább, hiszen alapításakor vállalta a nemzeti nyelv és helyesírás művelésének gondját.

Úgy gondoljuk, nyilvánvaló mindenki számára, hogy a leendő népszerű kézikönyvnek az úgynevezett helyesírási minimumot kell tartalmaznia. — Helyesírási minimumon (pontos definíció igénye nélkül) azt a helyesírási ismeretanyagot értjük, amelynek tudása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy valaki mai fogalmaink szerint általánosan műveltnek és korunk színvonalán kielégítő tudású helyesírónak legyen nevezhető. A szabályok közül a minimumba való egyebek közt: a hosszú mássalhangzókat jelölő kétjegyű betűk kettőzésének módja (külön kitérve a *ddz*-re, *ddzs*-re); a *t* tárgyrag mindig egy *t-s* írása; a múlt időben a *t ~ tt* váltakozásának szabálya; a szóelemző írásmód gyakori esetei (*tűzhöz*, *azonban*, *egészség*, *botja*, *egyszer*, *mondd* stb.); a földrajzi nevek leggyakoribb típusainak írásmódja; az elválasztás fő szabályai; stb. Nem tartoznak viszont már a minimumba a teljesebb ábécé szerinti betűrendbe sorolás szabályai; a szabályzatban levő tárgyalásmódnál sokkal rövidebben lehet és kell összefoglalni az *i*, *ú*, *ü ~ i*, *u*, *ü* váltakozásának eseteit; a kettős alakokról elegendő egy rövid tájékoztatás; a különírás-egybeírás részletező szabályai, a földrajzi nevek bonyolultabb típusainak írását meghatározó szabályok a helyesírásban kevésbé jártasak számára erősen megnehezítenék az átfogó elvek megértését; stb. stb. Természetesen bizonyos szó- és szóalak-mennyiség helyesen írni tudása is beletartozik a minimumba: *higgye*, *játszunk ~ játsszunk*, *kevésbé*, *kesztyű*, az *ly*-os szavak stb.; de nem való már bele például a ritkább idegen szavak (*streptomycin*, *staphylococcus* stb.) írásmódjának ismerete. Az iskolai helyesírástanítás az előbbi szabályok elleni vétségeket „nagy hibák” vagy „durva hibák”, az utóbbiak ellenieket „kis hibák” vagy megbocsátható hibák” stb. néven szokta emlegetni.

Hogy a fentebbi két kategóriát a helyesírási problémák között el lehet különíteni, az iránt nincs semmi kétség, tehát a helyesírási minimum meglétét tovább nem is szükséges bizonyítani. A tekintetben azonban, hogy mi tartozik ebbe a minimumba és mi nem, a vélemények eltérnek, például az úgynevezett helyesírási normát tárgyaló szakirodalomban. Az Akadémia jelzett kiadványának munkálatai során az első és legfontosabb feladat a helyesírási minimum anyagának kiválasztása lesz. Ezt a munkát a szerkesztők és a tanácsadó testület tagjai közösen fogják végezni; az akadémiai szabályzat minden egyes pontját mérlegre téve együttesen fogják eldönteni, mi és hogyan kerül bele a kézikönyvbe, és mi marad ki belőle.

A kézikönyv jellegét illetőleg két nézet kerül szembe egymással. — Az egyik szerint a helyesírási minimumot körvonalázó kiadványra főként az iskolákban, mégpedig leginkább az általános iskolákban van szükség, mert itt a könyv mérték lehet a tanár és norma a tanuló számára, s ezáltal jelentősen segítheti mind a helyesírási maximalizmus, mind a helyesírási minimalizmus elleni küzdelmet. E szerint a felfogás szerint az ismeretterjesztés meg a népművelés érdekeire csak másodsorban kell tekintettel lenni. — Az ellenvélemény szerint (mivel az iskolákban egyre javuló színvonalú, rendszeres helyesírástani oktatás folyik) inkább azoknak van szükségük a helyesírási minimumot tartalmazó kézikönyvre, akik a rendes korúak iskoláztatásából valamilyen ok miatt kimaradtak vagy kimaradnak, de helyesírási ismereteiket fel akarják

frissíteni, vagy mulasztásaikat óhajtják pótolni. E szerint a felfogás szerint a kézikönyvnek elsősorban nem iskolai, hanem ismeretterjesztő jellegűnek kell lennie. — Az említett tanácskozáson lezajlott vitában a következő álláspont kristályosodott ki: A kézikönyv (mivel a két eltérő igényt egyszerre nem tudja kielégíteni) iskolai jellegű lesz, de az iskolai szónak tágabb értelmében, azaz közönségszerűen nemcsak az általános iskolai tanulókra számít, hanem mindazokra is, akik valamilyen rendszeres formában (dolgozók iskoláiban, ismeretterjesztő előadássorozatokon, népművelő tanfolyamokon, tsz-akadémiákon stb.) foglalkoznak helyesírással. A kézikönyv színvonalát perspektivikusan kell megszabni; azaz úgy, hogy a jelenlegi általános iskolai követelményeknél valamivel több legyen benne. Az új kiadvány (ebben mindenki egyetértett) nem lehet azonos sem az iskolai tankönyvek helyesírási fejezeteinek summájával, nem lehet tanári segédkönyv, sem pedig a helyesírási szabályzat kicsinyített változata. Új típusú munkára van szükség: a magyar helyesírás belső logikáját, átfogó törvényeit, összefüggéseit is feltáró kalauzra.

A kézikönyv jellege és az anyag elrendezésének mikéntje bizonyos fokig összefügg. Ha főként általános iskolai célzatú kiadványra gondolunk, a helyesírási anyag elrendezésének legcélszerűbb sorrendjéül a nyelvtan fejezeteinek hagyományos egymásutánja kínálkozik. Ha viszont más, elsősorban nem általános iskolai közönségre számítunk, az látszik a jobb megoldásnak, hogy a helyesírás sajátos rendszerére építjük a kiadványt, s csak ezen belül alapozzuk mondanivalóját a nyelvtanra. — Mivel a könyv profiljának kérdése az ismertetett módon dőlt el, azaz a kézikönyv nem kötődik csak az általános iskolához, a helyesírási rendszer szerinti anyagelrendezést a tanácskozás résztvevőinek többsége a nyelvtani tárgyalási rendnél jobbnak ítélte. Egyrészt azért, mert helyesírási anyagot a hosszú hagyományra visszatekintő akadémiai szabályzati elrendezésben lehet legtermészetesebben közölni; másrészt azért is jobb megoldás lehet a helyesírási rendszert követő anyagközlés, mert takarékosabb (a szóelemző írás szempontjából például felesleges szétválasztani az igéket és a főneveket stb.). A helyesírás törvényszerűségeinek megismertetése végett is hasznosabb az anyagnak a sajátos helyesírási rendszerben való tárgyalása.

A könyv — a felépítésére tett szerkesztői javaslat szerint — két részből fog állni: I. Szabályok; II. Szójegyzék. — A két rész közül a Szabályok anyaga természetesen adódik: itt tárgyalatnak meg a helyesírási minimumba felvett tudnivalók. A Szójegyzék ügye már nem ilyen egyértelmű. Felvetődhet, és a tervezethez hozzászólók közül néhányan fel is vetették, hogy két ok miatt is le kellene mondani a szótári részről. Először azért, mert túlságosan kis terjedelmű, 6—8 ezer szavas lehet csupán, tehát okvetlenül sok csalódást fog okozni a keresőknek; másodszer pedig azért, mert a szójegyzék leszoktatja a könyv használóit a szabályok tanulmányozásáról. — A kétségtelenül nyomós érvek ellenére a gyors tájékoztatás érdekét figyelembe véve — az a döntés született, hogy legyen szójegyzék (nem szótár!). Ebben azonban csak a helyesírásilag problematikus, gyakran hibásan írt szavak és szóalakok szerepelhetnek (*poggyász, hívő*; az *ly*-os meg az *i, ú, ü*-s szavak stb.), a fontos idegen szavak, a nehéz írású tulajdonnevek, továbbá a Helyesírási Tanácsadó Szótár módszerét követve instruktív külön- és egybeírási szöbokok. Felesleges már a szójegyzékbe felvenni azokat a szavakat és szóalakokat, amelyeknek helyesírása problémátlan (*asztal, tábla, szék* stb.), vagy amelyeknek írásmódja ismert átfogó szabályok szerint könnyen megjegyez-

hető (*háztető, botja* stb.). A fontosabb esetekben a szabályokra utaló számokkal fogja a szójegyzék a szavak és a szabályok kapcsolatára felhívni a figyelmet.

A feldolgozás módszerére nézve a következők az elképzelések: A szabályok egyes nagyobb kérdéscsoportokra oszlanak (a betűk, a szóelemzés szerinti írásmód, a különírás és az egybeírás, az elválasztás stb.). Minden egyes kérdéscsoport tárgyalása rövid magyarázattal kezdődik. Ebben a bevezetőben találhatja meg a könyv használója a kérdéscsoport fő problémáit, s a megoldás elvi okait. Itt esnék szó a nyelvtörténeti háttérrel, a helyesírástörténeti előzményekről is, már amennyire ezekből szükség van a mai szabályok lényegének megértéséhez. Az egyes problémakörök után következnek a szabályok, ha szükséges, magyarázatokkal. A feltétlenül elsajátítandó anyag után kitekintések lehetségesek a ritkább, bonyolultabb, de még említésre érdemes esetekre. A szabálycsoportok bevezetőiben és az egyes szabálypontok magyarázataiban külön kitér majd a könyv a már elavult vagy éppen téves helyesírási nézetek eloszlására (a *dz, dzs* problémáira, a műszaki helyesírásban gyakori „egy fogalom egy szó” elméletére; stb.). A tipográfia eszközei is segíteni fogják a lényeges és a kevésbé fontos anyagrészek megkülönböztetését.

A kézikönyv — ha jól sikerül — hathatósan hozzá fog járulni ahhoz, hogy közönségünk helyesírásunknak ne csak betűjét, hanem szellemét, lényegét is megismerje, és az ösztönösség helyett tudatosság hassa át írástevékenységét. Nagyobb távlatban a kézikönyv bizonyos befolyást is fog gyakorolni helyesírásunk fejlődésére, mégpedig azáltal, hogy helyesírásunk jelenlegi szabályait helyesírásunk fejlődésének irányait szem előtt tartva közli. Egy konkrét példa: ha könyvünknek a különírást-egybeírást tárgyaló fejezetéből kiderül, hogy egybeírás felesleges mindaddig, amíg arra kényszerítő okaink nincsenek, megállíthatjuk a német mintára elharapózott és még ma is ható egybeírási járványt.

Talán nem érdektelen a készülő kézikönyv néhány adata sem. A kiadvány terjedelme 10—12 szerzői ív (azaz a helyesírási szabályzatnak körülbelül a fele) lesz. Előreláthatólag 1965-ben fog megjelenni. Szerkesztői: Bencédy József, Deme László, Fábián Pál és Szemere Gyula.

A Helyesírási Bizottság reméli, hogy a kézikönyv vázolt terve meg fogja nyerni pedagógusaink tetszését, és kér mindenkit, hogy a Nyelvőr szerkesztőségén keresztül a helyesírás-tanításban szerzett tapasztalatokkal, bíráló megjegyzésekkel segítse a szerkesztés munkáját.

Fábián Pál

az Elnökségi Helyesírási Bizottság
titkára

Mondatelemzés

1. Dr. Sz. A. budapesti gyakorló gimnáziumi tanár azt kérdezte folyóiratunktól, hogyan kell szintaktikailag helyesen elemeznünk az alábbi — rádióunkban elhangzott — mondatnak dőlt szedésű szakaszát: „A Guatemalai Hazafias Szövetség vezetői, *köztük Arbenz volt elnök*, akit 1954-ben elűztek az amerikaiak, hazájuk helyzetéről nyilatkoztak.”

Mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a beküldő valóban „csavaros” szerkezetű mondatot „szúrt ki”; amellet olyant, amely, bár nem fehér holló mai nyelvhasználatunkban, nincs benne ismertebb nyelvtanainkban — még a terjedelmes, új akadémiaiban, a MMNyR.-ben sem. Igaz persze: a közbeékelés miatt nehézkes is az ilyen mondat, a főtebbi meg kiváltképpen nem „mutató”.

2. A kiemelt szedésű kifejezés mondattani szerepét nézetünk szerint két könnyebben elemezhető szintaktikai szerkezettel való összehasonlítás által világíthatjuk meg legjobban. Így az is kitűnhet, hogy példánkban a *köztük Arbenz volt elnök* egység a („A Guatemalai Hazafias Szövetség vezetői... hazájuk helyzetéről nyilatkoztak”) főmondat többes számú alanyához (*vezetői*), illetőleg alanyi — állítmányi szószerkezetének állítmányi tagjához (*nyilatkoztak*) — de értelmileg akkor is az iménti alanyra utalva — tartozik-e, illetőleg hogy bizonyos fokig mindkét összefüggés megvan-e.

a) Az egyik figyelembe veendő lehetőség tehát abból fakad, hogy a *vezetői, köztük Arbenz volt elnök* többé-kevésbé rokonítható a mellérendelő, illetőleg az értelmezős szószerkezetek egyik-másik típusával. „A család s benne Öcsi megúsza a járványt” példában a *család s... Öcsi* rész nyilván kapcsolatos mellérendelő szószerkezet; „A család — így Öcsi is — megúsza a járványt” változatban pedig következtető és egyben némileg hozzátoldó kapcsolatos utótagú szószerkezetet láthatunk. A *s benne Öcsi*, illetőleg az *így Öcsi is* azonban valahogy utólag, közbeszúrásformán van hozzáfűggesztve a *család* elsődleges alanyhoz, s ezért eléggé erős értelmezőszerű jellege is van. (A közbeszúrászerűség fokát a hanglejtés megfigyelése nélkül nem tudjuk pontosabban meghatározni.) Emellett arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a társadalmi csoportot kifejező *család* főnév jelentésköréhez képest az *Öcsi* szó csak egy már a m a b b a n f o g l a l t t a g n a k pontosabb megnevezését adja, mintegy kifejtve ezt az előzőből. Az értelmezőszerű árnyalat tehát egy sajátos jelentésviszonnyal van kapcsolatban. A MMNyR.-nek Károly Sándor írta részében ehhez csak az az azonosító értelmező hasonlítható távolabbról, amelyben nemi és faji fogalom van összekapcsolva: „Ez egy madarat tartott a kezében, egy csókát” (Kosztolányi mondata, lásd i. m. 2: 300).¹

¹ Rácz Endre „Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel” című tanulmányában (Nyr. 85: 403—15) a tárgyalt példatípusban nemcsak értelmezőszerű jelleget lát, hanem valóságos értelmezőt, pontosabban „közbevetett vagy részleges” értelmezőt. Idevágó két példájában mellérendelő kötőszó is van: „a belsők mindannyian — de elsősorban a középcsatár Kruiver és a jobbösszekötő, H. Groot — nagyszerű lövő!” (410; az egyeztetésről most ne essék szó!); „Múzeumokból előszedett és rendbehozott autók — köztük egy 1908-ban készült csomagszállító... autó, még... quadricikli is — vonultak végig” (409—10).

Az egyik lehetőség tehát az volna, hogy „*a vezetői*, közöttük Arbenz volt *elnök*” kifejezés két kiemelt tagját lazán összefüggő kéttagú alanyra tekintsük azzal, hogy az utóbbi erősen értelmezőszerű hozzátoldás az előbihez. Az *Arbenz* tulajdonnév és a *volt* igenév ennek minőségjelzője; a *közöttük* szó pedig állapothatározó („képes helyhatározó”), amelynek névmási jelentés-tartalma a *vezetői* szóra utal. — Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy igazában a mellérendelő szószerkezetre sem jellemző, hogy a második tag az elsőnek összefoglalóbb jelentéséből így fejtsen ki egy vagy több részt.¹

b) Tudvalevő dolog másfelől, hogy van egy olyan állapot-, körülmény- stb. határozói mellékmondat tal egyértékű, stílusárnyalata szerint igen magyaros, de lassan régiessé vált szerkezetünk, mely határozóból és ragtalan („nominativusi” alakú) főnévből áll; szakirodalmunk egy része „nominativus absolutus” néven is emlegeti (vö.: Beke: NyK. 44: 1—4; Nyr. 42: 197 és 71: 91; Fényes: Nyr. 72: 128; Herczeg: Nyr. 73: 355—7 és 80: 216; stb.). Kétféle szórendjét két közismert példán ábrázolva: „Pór menyecske jött. *Korsó kezében*” (Petőfi: A Tisza); „Két ifiu térdel, *kezőkben a lant*” (Arany: Szondi két apródja).² Az újabb nyelvfejlődésben e szerkezet alapalakú főnévének helyére — tudjuk — mindinkább benyomult az idegenszerűbb instrumentalis-comitativusi -val, -vel ragos alakú. A MMNyR.-ben B. Lőrinczy erre a maibb, tipikusabb állapot-, illetőleg körülményhatározói stb. szerkezetre ilyen példákat említ: „a vadkan közel jött *a kutyákkal a hátán*”; „... anya lépett be, *karján a gyerekeivel*” (i. h. 2: 233, 240 stb.). Ő ez utóbbi szerkezetet az úgynevezett összekapcsolt határozók közt tárgyalja. — Suganyúgy gyakran előfordul a béketábor, a *szocialista államok* stb. megnevezés utáni állapothatározós szerkezetként publicisztikánkban, értekező prózáinkban a *Szovjetunióval* az *élén* (*élükön*), illetőleg *élén* (*élükön*) a *Szovjetunióval* kifejezés; de ennek meg szintén ismerjük „nominativus”-os *élén* (*élükön*) a *Szovjetunió* változatát is. Ez utóbbi pedig látszólag szintén elég pontos mása a kérdésbeli *közöttük Arbenz volt elnök* szerkezetnek.

3. Igen ám, csak hogy ez az *élén* vagy *élükön* a (hatalmas) *Szovjetunió* szerkezetforma eléggé nemzetközi tükörfelfejtés még így, „nominativusi” taggal is (-val határozóragossal még inkább az volna!), s nem az a bizonyos ízes-magyaros „nominativus absolutus”. A különbség alakilag is jól „kiugrik”, ha nem alanyhoz, hanem — mondjuk — tárgyhöz kapcsoljuk őket: „Ott láttam *őket*, kezükben a *jegyük*” (ez utóbbi rész így persze némileg régies,

¹ Ha a kérdéses mondatban esetleg *közöttük Arbenz, volt elnök* lett volna a vizsgált rész helyesírása, akkor egy kissé más volna a benne levő főnévi tagok mondatnani értéke: az *Arbenz* szó volna értelmezőszerű mellérendelő viszonyban a *vezetői*-vel, s a *volt elnök* egységet csupán ennek értelmezőjéül vehetnénk. Ez esetben az *akit* kezdetű értelmezői (kevésbé valószínű elemzéssel: minőségjelzői) mellékmondat az *Arbenz, volt elnök* szó-szerkezethez vagy csak alaptagjához (*Arbenz*), esetleg értelmezőjéhez (*elnök*) tartoznék. A cikkekünkben alapul vett helyesírás ellenben arra mutat, hogy ez az alárendelt mondat az *Arbenz volt elnök* jelzős szószerkezettől, illetőleg az ebben levő *elnök* alaptagtól függ.

² Más szakmunkák ezeket is önálló, legfőljebb közbevetett, illetőleg hozzátoldott mondatoknak nevezik, s egybevonják a „Nyakunkon a török hada” (Czuczor: Hunyadi), „Nyakatokon vad, úri tatárok” (Ady: Csák Máté földjén) mondatfípussal. Így jár el például Simonyi: NyK. 25: 8—18 stb.; Gombocz: Syntaxis 56; Klemm: Pais-empl. 229 stb. (Az utóbbi típusnak elemzésére lásd Temesi: Pais-empl. 247.)

s inkább külön tagmondat), de: „Megkérdeztük a GHSZ vezetőit, közöttük Arbenz volt *elnököt*”; „10 családot — s benne 8 *kisgyermeket* — központi fűtéses lakásokban helyeztek el”. Az állítmányhoz tartozás s az állapot- vagy körülményhatározói jelleg tehát itt korántsem olyan erős, mint a *-val, -vel* viszonyragos változatban volna, s *a-t* stb. viszonyrag egyeztetéses kitétele ugyancsak inkább az *a)* pontbeli elemzés helyességét igazolja.¹

Szerintünk tehát a *(közöttük Arbenz volt) elnök* leginkább lazán közbeékelt, értelmezőszerű második alanynak tekinthető, de *közöttük* bevezetőjével egészében emlékeztet egy kissé az állítmányhoz tartozó, bár az alany állapotát meghatározó „nominativusos” szerkezetekre is. (Az értelmezőnek pedig kifejtő alcsoportjával rokon, amennyiben részleges kifejtést tartalmaz.)

Tompai József

¹ Megjegyzem, az egyeztetés a sietős stb. gondolatáramlás jeléül egyszer-egyszer jó tollú írók műveiben is elmarad, így pl.: „kitűnő *mesterek*, köztük Európa egyik legnagyobb *belgyógyászának* az óráin szívtam magamba az élettani gondolkodást” (Németh László: A kísérletező ember. 1963. 430). Ez azonban nem ilyen mellérendelő — ritkábban értelmezős — *szószerkezetekben* is elő-előfordul (vö. Nyr. 81: 297–306 stb.).

Az alany és az állítmány elemzéséhez

Ha a következő mondatot: *Az új vezér neve Haynau volt* úgy elemezzük, hogy a *Haynau volt* részt vesszük állítmánynak (vö. Nyr. 86: 124), akkor hogyan elemezzük ezt a ritkább típust: *Kegyetlen Haynau volt*, amely csak akkor értelmes közlés, ha a *Haynau volt* részen kiemelő nyomaték van, s ezáltal a mondat értelem szerint magába foglal egy tagadást is: *Kegyetlen Haynau volt. (Nem más.)* Az első mondatban elfogadható volna a Nyelvőrben ajánlott elemzés, de vajon nem kényszerít-e ez bennünket arra, hogy a második mondatban is a *Haynau volt* részt vegyük állítmánynak? Mert ennek viszont komoly nehézségei volnának: nem szerencsés dolog a névelőtlen *kegyetlen* melléknevet alanyként elemezni. Lehet-e határozott különbséget tenni a két mondat között az alany—állítmány szempontjából, s ha lehet, milyen megfontolások alapján?

1. A probléma. — A feltett kérdést így fogalmazhatjuk meg általánosabban: hogyan kell elemezni alany—állítmány szempontjából azokat a mondatokat, amelyekben nincs igei állítmány, hanem csak névszó vagy névszó és a *volt, lesz* stb. úgynevezett segédige kapcsolata. A probléma valóban fennáll, s az eddigi szakirodalom megnyugtatóan még nem tudta megoldani, illetőleg javaslatait még nem tudta kellően bizonyítani. Az alábbiakban újabb módszertani eljárással kísérlelem meg az előbb említett Nyelvőr-cikk — és több más cikk, így egy tőlem származó régebbi dolgozat (MNy. 48: 103—12) — javaslatának az igazolását.

2. Kiinduló tételek. — Hogy ne essünk abba a hibába, amelyet a grammatikai certant nagyon sok esete mutat, hogy tudniillik az alapvető fogalmak tisztázatlansága miatt terminológiailag zavaros és meddő vitát folytatunk, először tisztázunk kell, mit értünk alanyon és állítmányon. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az alany és az állítmány megléte csak a teljes szerkezetű mondatra kötelező. A hiányos szerkezetű mondatokat így már eleve ki is kapcsolhatjuk vizsgálódásunkból (*Pénzt ide! A kalapom!*). Ezeknek a számbavétele is fontos az alany és az állítmány szempontjából, de más jellegű problémákat vetnek fel, amelyeket ezúttal mellőzhetünk. Tovább menve — tapasztalataink alapján — arra az eredményre jutunk, hogy az alany és az állítmány a teljes szerkezetű mondatban mindig megtalálható, sőt, csak ez a kettő található meg mindig. Tehát a teljes szerkezetű mondatban kötelező a meglétük. Még egy lépéssel tovább haladva azt is kimondhatjuk, hogy e két mondatrész korrelációs viszonyban van egymással, egyik a másikra vonatkoztatva létezik, az alany annyiban alany, amennyiben egy állítmánnyal lép kapcsolatba, s az állítmány annyiban állítmány, amennyiben alanya van. Alany és állítmány tehát a teljes szerkezetű mondat két nélkülözhetetlen, egymásra vonatkoztatva létező része. Ebből következik, hogy minden teljes szerkezetű mondat leegyszerűsíthető erre a képletre: *Sj—P*: Subjectum—Praedicatum.

Eddig azonban még nagyon is csak általánosságban mozogtunk. Az eddigiek alapján még nem tudunk mondatot elemezni. Hogy tovább juthassunk, mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy az alany és az állítmány eddigi definíciójának az érvényben létele mellett az alannak és az állítmánynak háromféle értelme, értelmezhetősége van. Beszélhetünk úgynevezett lélektani, úgynevezett logikai és úgynevezett grammatikai állítmányról. E háromféle állítmány általános, közös sajátosságairól az előbb volt szó, s éppen előbbi definíciónk teszi lehetővé, hogy e háromféle állítmányt közös kategóriába vonjuk. Külön-külön való meghatározásukat az utóbbi időben nálunk legfrappánsabban Papp István egyik tanulmányában találhatjuk meg (Magyar Nyelvj. 3: 10 kk.). E szerint lélektani állítmány az újat közlő rész, külső, formális kifejezője a hangsúly; lélektani alany az ismert rész, kifejezője a hangsúlytalanság. A lélektani alany és állítmány szimbolikus kifejezése lehet: C—N: Cognitum (ismert) — Novum (új). (Ez így csak a legáltalánosabb séma, részletproblémákra, például a többhangsúlyúságra itt nem térünk ki, mert bennünket a lélektani állítmány és alany kérdése most különösebben nem érdekel.)

Logikai állítmány az egyik típusú mondatban a tágabb körű fogalmi tartalmat kifejező rész, logikai alany a szűkebb körűt: *A kolibri madár.* (Mondhatnánk ezt úgy is, hogy itt a szavak szemantikai elemzése alapján állapítjuk meg az alanyt és az állítmányt, a *kolibri* és a *madár* szó fogalmi körének összehasonlítása ugyanis szemantikai elemzést kíván.) E mondatfajta szimbolikus kifejezése: St—Ac: Substantia—Accidentia. A másik típusú mondatban a fogalmi kör szempontjából nem tehetünk különbséget alany és állítmány között, mert a mondat két része egyenlő fogalmi körű. Ilyenkor az identifikáció viszonyával állunk szemben: *Az én ügyem a te ügyed (is).* *A párt vezetője az állam vezetője.* E mondatfajta szimbólumokkal kifejezve: St—St: Substantia—Substantia. (A logikai alannak és állítmánynak másféle felfogása is van, de ezzel itt most ismét csak nem foglalkozunk.)

Grammatikai állítmány az ige, alany a főnév. E tétel látszólag mindjárt hibásnak minősül, mert köztudomású, hogy például a finnugor nyelvekben gyakori és szabályszerű a névszói állítmány. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás. — Az állítmány a modern grammatikai felfogás értelmében egyrészt csak paradigmatiszta rendszerben, alakpárjaival együtt értékelendő, s akkor *A szél csípős*-féle mondatok *csípős* állítmánya a *csípős vagyok*, *csípős vagy*, *csípős* $\emptyset$ stb., vagy a *csípős volt*, *csípős lesz*, *csípős* $\emptyset$ stb. sorban verbo-nominális állítmánynak számít, tehát funkcionálisan vagy szerkezetileg pusztán nominális állítmány nincs, másrészt a szintagmakapcsolatban, a szószervezetben a *csípős* + segédige kapcsolat mint egység számít szintagmatagnak, amelynek szemantikai zöme a névszói rész, szintagmatikus zöme a segédige. (Vö. L. Tesnière: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, 1959. 397.) A grammatikai állítmány ezek szerint tehát valóban az ige. Az ige személyt, időt, módot fejez ki, s ez a formai ismertetőjegye. A *verbum finitum*, tehát a határozott igealak a suffixum: jelek és ragok segítségével (*men-t-em*), a verbo-nominális állítmány a segédige finitum alakjának a felhasználásával, annak a suffixumaival: *Csípős vol-t-ál*-. Grammatikai alany a főnév, akár úgy, hogy eredetileg is ilyen értékű, akár úgy, hogy a mondatban kap ilyen értéket. Formai ismertetőjele a névelő vagy a névmás: *A kolibri madár.* — *Ez a kolibri madár. Egy koldus ült a sarkon.* = ($\emptyset$ névmás) + *koldus ült a sarkon*) s a nominatívusi, $\emptyset$ ragos alak. Bennünket most a grammatikai alany és állítmány érdekel elsősorban. Szimbolikus kifejezésük: S—V: Substantivum—Verbum.

Módszerünk tehát deduktív jellegű, mert az alany és az állítmány definíciójából indul ki. Ez azonban nem azt jelenti, hogy önkényes, fiktív vagy koholt alapot választottunk. Maga a kiindulópontul szolgáló főtétele, a grammatikai állítmány definíciója indukció alapján született meg: általános tapasztalatunk az, hogy a teljes szerkezetű

mondat grammatikailag főnévre és igére bomlik, s a segédige nélküli verbum finitumos mondatokban az igét állítmánynak fogjuk fel, állítmánynak nevezzük. A segédigés mondatok altípust alkotnak, s ennek az elemzésében támad a bizonytalanság, természetesen nem a segédigét, hanem a hozzátartozó névszói részt illetően. Tehát nem circulus vitiosusról van szó, nem azt definiáljuk előre, amit keresünk, hanem egy altípus besorolási módjával foglalkozunk.

Az most másodrendű kérdés, hogy grammatikai alanyon és állítmányon a mondat két fő szavát vagy két fő részét, felét értem, ugyanis ha a két fő felét értem, ezek akkor is a két fő szón keresztül lépnek kapcsolatba egymással, grammatikailag a két fő szóra redukálhatók. Például: *Szerelem tüze ég fiatal szívében* mindenképpen $S-V$, akár úgy érteve, hogy *tüze* (S) *ég* (V), akár úgy, hogy *szerelem tüze* (S) *ég fiatal szívében* (V), ahol aztán $S = S + S$ és $V = V + (A + S)$. Egy $S^2 - V^3$ jelölés már eleve jelzi, hogy az alanyi rész és az állítmányi rész hány tagból áll, vagy hogy az alany és az állítmány hány taggal egészül ki.

Hogy minden teljes szerkezetű mondat főnévre és igére, főneves és igés részre bontható, ezt a tapasztalatból tudjuk, anélkül, hogy minden egyes valóságos mondatot megvizsgáltunk volna, éppen úgy, ahogy tudjuk, hogy igaz ez a tétel: *Minden ember halandó*, anélkül, hogy alkalmunk lehetne meggyőződni arról, hogy valóban minden ember meghal. A szillogizmus főtételehez tehát nem kell teljes indukció útján eljutnunk, mert ez nem is lehetséges. Ezt azért kellett megmondanunk, mert a modern nyelvészetben gyakran beszélnek deduktív módszerről, s ebben egyesek önkényes tézismegállapítást vélnék. Erről azonban szó sincs.

3. A feladat. — Ismerve a problémát, szem előtt tartva a kiindulópontul szolgáló tételt: a grammatikai állítmány definícióját, feladatunk most már az, hogy a verbo-nominális állítmányok esetében megtaláljuk a verbális részt, és megkülönböztessük a nem verbálistól. A verbális rész lesz az állítmány, a nem verbális az alany. Eljárásunk szillogisztikus útja tehát így fest:

Az ige a grammatikai állítmány.

XY mondatban X az ige

XY mondatban X az állítmány

De hát probléma-e az, hogy valamely mondatban melyik az ige? Az igei állítmányos mondatokban nem. A verbo-nominális mondatokban az lehet a probléma, hogy a segédige melyik névszóhoz tartozik, illetőleg — szerkezetтанról és nem szemantikáról lévén szó — fordítva, mivel a segédige a szintaktikailag fix pont: melyik névszó tartozik a segédigéhez. Ha ezt a kérdést megoldjuk, feladatunkat el is végeztük.

4. Bizonyító eljárás. — Induljunk ki egy igés mondatból, mert ez biztosan elemezhető. Nevezzük az időmozzanatot t -nek, és a három igeidőt egyenként t_1 , t_2 és t_3 -nak, a három igemódot m_1 , m_2 , m_3 -nak. E szimbólumokat felhasználva egy $S-V$ mondatnak ilyen felbontása lehetséges: $S-Vt_1$, $S-Vt_2$, $S-Vt_3$; $S-Vm_1$, $S-Vm_2$ és $S-Vm_3$. Példa: *Az eső esik. Az eső esett. Az eső esni fog; Az eső esik. Az eső essék. Az eső esnék.* Ugyanakkor ilyen szembeállítások lehetségesek: *Az eső most esik. Az eső tegnap szakadt. Az eső holnap eláll.* Tehát ugyanazon alanyra vonatkozólag egyszer ugyanazon állítmány időbeli és módbeli variánsai váltakoztak, másszor más-más állítmányok az egyes időváltakozásoknak megfelelően. Kérdés, elvégezhető-e ilyen művelet olyankor, ha segédige van a mondatban. Íme: *Kovács a gyár igazgatója. K. a gyár igaz-*

gatója volt. K. a gyár igazgatója lesz. K. a gyár igazgatója legyen. K. a gyár igazgatója lenne. — K. a gyár igazgatója. K. a gyár főmérnöke volt. K. a gyár igazgatóhelyettese lesz. A próba bevált, ezekben a mondatokban az állítmány szemantikai zömét az *igazgatója* alkotja. Most próbáljuk a segédige szórendjét megváltoztatni, s figyeljük meg, ugyanúgy forog-e a *Kovács* + segédige egység az *igazgató* körül, mint ahogy előbb az *igazgató* + segédige forgott *Kovács* körül; *A gyár igazgatója Kovács*. *A gyár igazgatója Kovács volt*. *A gyár igazgatója Kovács lesz*. *A gyár igazgatója Kovács legyen*. *A gyár igazgatója Kovács lenne*. — *A gyár igazgatója Kovács*. *A gyár igazgatója Halász volt*. *A gyár igazgatója Szabó lesz*. A próba itt is bevált, ez utóbbi mondatokban az állítmány szemantikai zömét *Kovács* alkotja. Különösen a második típusú váltakozás mutatja (más-más állítmányok), hogy a *Kovács a gyár igazgatója* és *A gyár igazgatója Kovács* nem egyszerűen csupán sorrendi változatok, hanem éles különbséget mutatnak: részeik strukturális elhelyezkedése is egészen más. E mondatok grammatikai viszonya felcserélhető. E mondatokban különösen erősen nyomatéknak nem kell lennie.

A *Kovács a gyár igazgatója* és *A gyár igazgatója Kovács* mondatok szemantikai különbséget is mutatnak (normális hangsúlyozás esetén, tehát ha nincs a mondatban erősen kiemelő hangsúly). E különbséget körülírással lehetne érzékelteni, az azonosító viszony lexikai feloldásával, valahogy így: *Kovács a gyár igazgatójával azonos* és *A gyár igazgatója Kovácsal azonos*. Az átalakítás másképpen is megvalósítható: *Kovács a gyár igazgatójának a funkcióját tölti be* és *A gyár igazgatójának a funkciója Kovács által van betöltve*. Az utóbbi mondatnak adott esetben ez is megfelelehet: *A gyár igazgatója Kovácsnak nevezetik*. *A gyár igazgatója Kovács névre hallgat*. Hogy a szövegkörnyezet alapján is reális mindkét variáció, hogy a *gyár igazgatója* alany szerepét is játszhatja a tulajdonnévi résszel szemben, erre irodalmi példák egész sorát lehetne felsorakoztatni, de ebben a dolgozatomban a csak vázlatzerű kidolgozás mellett maradok meg. — Az átalakításnak vannak bizonyos korlátai. A fenti két mondat szemantikai különbségére mutat rá, hogy csak a *Kovács a gyár igazgatója (volt)* alakítható át így: *Kovács a gyár igazgatója akar lenni*, mivel szemantikai realitása inkább csak ennek van. Kevésbé valószínű egy ilyen mondatnak a realitása: *A gyár igazgatója Kovács akar lenni* (ahol *Kovács lenni* alkot egy szintagmát), bár ez sem lehetetlen, ha tegyük fel magyarosítani akar az igazgató, s idegen hangzású nevét a *Kovács* névvel akarja fölcserélni.

Részletezés. — A következő típusokkal végezhető el ugyanez a művelet, ugyanez a megcserélés, ha S_1 = tulajdonnév; S_2 = határozottan determinált főnév (névelővel, névmással, személynaggal):

1. S_1-S_2V : *Kovács a gyár igazgatója*; *Kovács az igazgató*.
2. S_1-S_1V : *Hamlet—Major Tamás*.
3. S_2-S_2V : *A párt vezetője az állam vezetője*.

További példák:

1. *Jóska az öcsém*. *Budapest Magyarország fővárosa*. *A Balaton Magyarország legnagyobb tava*. *Széchenyi ez az ember*. *Kovács István én vagyok*. *A Hernád ez*.
2. *Benkő Loránd — Kő Benedek*. *A Károlyi utca Egyetem utca volt*.
3. *Ez az alma a legnagyobb alma*. *Az élmunkás a mintaképünk*. *Az ő húga az én feleségem*. *Ez a katona az öcsém*. *Azok mi vagyunk*. *Ez az ember te vagy*. *Az ember, akiről szó volt, te vagy*. *A pártütő te vagy*. *A tied az*. *Az ildom vezérehrünk*. *A rózsza a legszebb virág*. *Ez ő*.

További bizonyítás. — 1. Hogy mondatainkban valódi strukturális csere történik, azt bizonyítja az is, hogy mindkét változatuk átalakítható értelmezős szerkezetű és mellékmondatos szerkezetű, s ennek következtében nyilvánvaló lesz,

hogy az alany egyszer az egyik, másszor a másik névszó: *Kovács a gyár igazgatója. ~ Kovács, a gyár igazgatója, ma nem jött be. ~ Kovács, aki a gyár igazgatója, nem jött be. — A gyár igazgatója Kovács. ~ A gyár igazgatója, Kovács, nem jött be. ~ A gyár igazgatója, aki Kovács, nem jött be.*

Megjegyzés: Az S_2 – S_1V mondat típus múlt és jövő idejű mellékmondatos formára nehézkesen, ugyanilyen értelmezésre egyáltalán nem alakítható át: *A gyár igazgatója, aki valamikor Kovács volt, nehéz feladatot vállal magára.*

2. Az *-e ~ -é* állítmányi kérdőszó mindig az állítmányi részhez kapcsolódik a szakirodalom megállapítása szerint. Nyelvjárásokban ugyan az alanyhoz is szokott csatlakozni, de bizonyítéknak különböző nyelvi rétegek adatait keverve nem használhatjuk. Ha a magyar köznyelvet beszélők nyelvbe úgy rendeződik az ide vágó nyelvi tényanyag, hogy az *-e ~ -é* kérdőszó csak állítmányhoz csatlakozik, akkor ezt az elrendeződést itt is bizonyító kritériumnak használhatjuk. A hiányos szerkezetű mondatok viselkedését itt sem vehetjük tekintetbe. Tehát: *Kovács a gyár igazgatója-e?* Vagy: *Kovács-e a gyár igazgatója?*

5. **Ellenvetés.** — A verbo-nominális mondatoknak még a következő típusai vannak: S_1 – S_3V : *Kovács Péter igazgató. S₂– S_3V : Az igazgató mérnök. S₁AV: Kovács Péter feledékeny. S₂–AV: Az igazgató feledékeny*: ha S_3 = névelőlen (vagy határozatlan névelős határozatlanul determinált) főnév, s A = melléknév. Mármost ezekkel is végrehajtható ilyen szerepcsere, legalábbis szórendileg: *Igazgató Kovács Péter. Mérnök az igazgató. Feledékeny Kovács Péter. Feledékeny az igazgató.* Ugyanígy múlt időben vagy jövő időben: *Igazgató Kovács Péter volt. Mérnök az igazgató volt. Az igazgató, mérnök, feledékeny* szavakat pedig mégsem elemezhetjük alanynak. De ha ezeket nem, akkor — mondja az ellenvető — a többi típusú verbo-nominális állítmány esetében sincs jogunk a segédige szórendje alapján elemezni.

Az **ellenvetés elhárítása.** — Azok a mondatok, amelyeknek az állítmányában S_3 vagy A van, a segédige szórendje szempontjából valóban hasonlóan viselkednek azokhoz, amelyeknek az állítmányában S_1 vagy S_2 van. De ez az egyezés csak külsőleges, látszólagos. A kétféle típus között határozott különbséget lehet tenni a nyelvi rendszerben való helyzetük, viselkedésük szempontjából. Amit a naiv nyelvérzék is megérez és megérezett, hogy a *Budapest Magyarország fővárosa* és *Budapest főváros*, vagy *A rózsza a piros* és *A rózsza piros* között határozott különbség van a felcserélhetőség szempontjából, azt bizonyítani is lehet. A két típust el lehet különíteni egymástól.

1. *Igazgató Kovács Péter. Mérnök az igazgató. Feledékeny az igazgató. Feledékeny Kovács Péter.* E mondatok ezzel a sorrenddel csak akkor jól szerkesztett, érvényes mondatok, ha egyik részükön erős, kiemelő nyomaték van. — *Az igazgató Kovács Péter. A mérnök az igazgató. A feledékeny az igazgató.* Ez utóbbi mondatokra ilyen megszorítás nem kötelező. Az előbb felsorolt mondatokban — bármilyen sorrend esetén — csak akkor csatlakozik a létige az S_3 -mal vagy A-val szemben álló részhez, ha azon fő nyomaték van. Ez azt mutatja, hogy ebben a mondattípusban a létigének az S_1 -hez vagy az S_2 -höz való csatlakozása lélektani kötöttségű, az S_3 -hoz vagy A-hoz való kapcsolódása nem. Ilyen különbség a másodsorban felsorolt mondatok esetében nem tapasztalható.

Az összes lehetőségek vázlatos bemutatása a következőképpen fest:

I. típus: *Budapest Magyarország fővárosa.*

Budapest St, Magyarország fővárosa St¹

¹ A *főváros* Ac volna, de *Magyarország fővárosa* a leszűkítés által egyenlő körűvé válik *Budapest*-tel. Hogy azonban egy tágabb körűből szűkült le az eredetileg is szűk körű tulajdonnévvel szemben, annak van némi szemantikai kihatása. A *Magyarország*

1. *Budapest* C és S Magyarország fővárosa N és V.a) nyomatéktalan mondatban: *Budapest* áll az első helyen: *Budapest Magyarország fővárosa*

b) nyomatékos mondatban:

a) *Budapest* a nyomatéktalan rész, s a második helyen áll: *Magyarország fővárosa Budapest* (nem más ország fővárosa)β) *Budapest* a nyomatéktalan rész, s ez az első helyen áll: *Budapest Magyarország fővárosa* (nem más országé).2. *Magyarország fővárosa*: C és S; *Budapest* N és V.a) nyomatéktalan mondatban: *Magyarország fővárosa* az első helyen áll: *Magyarország fővárosa Budapest*.

b) nyomatékos mondatban:

a) *Magyarország fővárosa* a nyomatéktalan rész, a második helyen áll: *Budapest Magyarország fővárosa* (nem más város).β) *Magyarország fővárosa* nyomatéktalan rész, az első helyen áll: *Magyarország fővárosa Budapest* (nem más város).II. típus: *Az igazgató feledékeny*.*Az igazgató* mindig S és St, a *feledékeny* mindig V és Ac.1. *Az igazgató*: C; *feledékeny*: Na) nyomatéktalan mondatban: *Az igazgató* első helyen: *Az igazgató feledékeny*

b) nyomatékos mondatban:

a) *Az igazgató* a nyomatéktalan, a második helyen áll: *Feledékeny az igazgató* (nem jól-emlékező)β) *Az igazgató* a nyomatéktalan, az első helyen áll: *Az igazgató feledékeny* (nem jól-emlékező)2. *Feledékeny*: C; *az igazgató*: Na) nyomatéktalan mondatban: *ilyen nincs!*

b) nyomatékos mondatban:

a) *feledékeny* nyomatéktalan, a második helyen áll: *Az igazgató feledékeny* (nem más).β) *feledékeny* a nyomatéktalan, az első helyen áll: *Feledékeny az igazgató* (nem más).

főváros-nak innen eredően van bizonyos minősítő jellege is, amely a *Budapest*tel szembeállítva abban nyilvánul meg, hogy *Budapest*-nek mintegy megadja a státushelyét. Viszont ebben a mondatban: *Magyarország fővárosa a világ egyik legszebb városa* a *Magyarország fővárosa* a *Budapest* tulajdonnév helyett áll, egyáltalán nem minősítő, hanem egy konkrét egyedre utaló jelentéssel. Sőt, a mondatban egy tulajdonnévnek is lehet végeredményben minősítő szemantikai értéke, ahogy értelmeztük is fentebb a *Budapest* szót: *Budapesttel* azonos, *Budapestnek* nevezetük. „Végeredményben az összes két főnévből álló (s nem hirtokviszonyt vagy határozós viszonyt kifejező) főnévi szerkezetek olyan azonosítást is meg minősítést is kifejező szerkezeteknek foghatók fel, amelyek a kétféle sajátság aránya alapján olyan sorrendbe állíthatók, amelynek az élén a *Budapest főváros*, a végén az *én sógorom a te férjed* típus áll: az előbbiben az azonosító mozzanat a leggyengébb, az utóbbiban a minősítő.” (Nyelvt. Ért. 16. sz. 16.) A pontos szemantikai értelmezés csak a konkrét beszédhelyzetben vagy szöveggörnyezetben lehetséges. Ilyen rugalmasan kell tehát felfognunk az St (= Substantia) megjelölést. Ha a tulajdonnévnek is kölcsönözhetünk minősítő értéket, akkor az St mindig egybeesik S-sel, Ac V-vel, azaz a szemantikai-logikai elemzés a grammatikaival, azaz a szerkezetivel.

Elkülönítés. 2. Az A és S_3 típusú állítmányos mondatok értelmezős megoldása nem lehetséges és mellékmondatos megoldása is csak úgy lehetséges, ha a V az A-hoz illetőleg az S_3 -hoz kapcsolódik.

Kovács Péter, igazgató ma nem jön be: ilyen nincs. Csak bizonyos megszorításokkal vagy egyes altípusokban, amelyekkel most nem foglalkozunk.

Kovács Péter, aki igazgató, ma nem jön be: ez van.

Igazgató, Kovács Péter, ma nem jön be: ilyen nincs. Csak bizonyos megszorításokkal.

Igazgató, aki Kovács Péter, ma hiányzik: ilyen nincs.

Általában: A és S_3 csak erős megszorításokkal lehet alany. Az esetek többségében, amikor tehát nem lehet alany, csak állítmány lehet, és ilyenkor a másik félnek kell alanynak lennie. Igés mondatban is csak megszorításokkal lehet az A és az S_3 alany. *Feledékeny* S-ként általában nem állhat: *Feledékeny bejött:* ilyen nincs. *A feledékeny bejött:* ilyen van. De *Feledékeny ne bizza magát az emlékezetére.* Ilyen van. Nem feladatunk a lehetséges esetek részletes bemutatása, ezt most mellőzzük.

Elkülönítés. 3. Az -e ~ -é kérdőszó próbája: *Kovács Péter igazgató-e? Igazgató-e Kovács Péter?* ilyen van. *Kovács Péter-e igazgató?* vagy *Igazgató Kovács Péter-e?* Ilyen nincs. Ugyanígy: *Kovács Péter feledékeny-e?* vagy *Feledékeny-e Kovács Péter?* ilyen van. *Kovács Péter-e feledékeny* vagy *Feledékeny Kovács Péter-e?* ilyen nincs. Viszont S_1 vagy S_2 az egyik tag s a másik nem S_3 , akkor: *Kovács Péter-e az igazgató? Az igazgató Kovács Péter-e?* ilyenek vannak. *Kovács Péter-e a feledékeny?* vagy *A feledékeny Kovács Péter-e?* ilyenek is vannak. Szokásosabb, ha az -e kérdőszós állítmány előtt áll.

6. Újabb ellenvetés. A pártütő te vagy-féle mondatnak olyan elemzése, hogy *te vagy* az állítmány, ellentmond az alany és az állítmány kongruenciás szabálynak, amely szerint az alany személyben mindig megegyezik az állítmánnyal.

Elhárítás. A kongruenciás szabály álszabály, illetőleg csak verbális mondatokra érvényes. Ezt igazoljuk a következőkben. Nézzük először verbális mondatok egyezését. Személye végeredményben csak főnévnek lehet, az ígének csak annyiban, amennyiben a főnév személyére vonatkozik, tehát csak másodlagosan. Egy S—V mondatban személye tehát az S-nek van: *én, te, vagy X, Y, Z stb. = ő vagy az.* Az ígén vagy nincs személyre utaló elem, mint például a franciában a *je parle, tu parles, il parle* esetében (a *tu parles* csak írásos kép!), vagy ha van, akkor az egyszerűen az alanyi főnév személyére való utalás: *ich gehe, du gehst, er geht*, mintegy ismétlés. Ezért egyes nyelvekben el is maradhat, vagy rendszerint el is marad: *megyek, mész, megy Ø.* Személy-nem-egyezésről tehát a verbális mondatok esetében általában nem is lehet szó.

Egyes altípusokban azért itt is lehetséges ilyesmi: vonatkozó névmás után a magyarban: *Én, aki azelőtt ifjú elmével játszottam szerelemnek édes versével.* De itt is van, amire utaljon a személyrag: *Én.*

A személykongruencia kérdése komolyan csak az S— S_1 V vagy az S— S_2 V-s mondatokban vetődik fel. Ilyenkor azonban elvileg lehetséges a személyinkongruencia, mert két főnév áll szemben egymással, s ezeknek nem szükségképpen egyezik meg a személyük. Tehát az, hogy a főnévi állítmányos mondatok esetében lehetséges a személyinkongruencia, nem dönti meg azt a szabályt, hogy az igei állítmányos mondatok esetében általában nem lehetséges. Mindig meg kell vizsgálni, hogy egy szabály pontosan melyik osztályra vonatkozik: vonatkozik-e az egész osztályra vagy annak csak egy alosztályára, melyek azok az alosztályok, amelyekre nem vonatkozik stb. Az -ás ~ -és képző általában minden ígéhez hozzájárulhat. De -hat ~ -het képzős ígéhez mai köznyelvünk szabálya szerint nem. Ebben az alkategóriában tehát nem érvényesül az általános szabály. Ez mégsem teszi kétségessé a szabály általános jellegét, csak azt írja elő

számunkra, hogy korlátozzuk egyetemes érvényét. Ez azért is lehetséges, mert a korlátozások is szabályba foglalhatók, mivel egy alkategóriára vonatkoznak. A személy-kongruencia tehát S_1V és S_2V állítmányos mondatokra nem vonatkozik.

Menjünk tovább. Van-e kétségtelen formális bizonyíték az inkongruenciára? A magyarban, ahogy láttuk, csak közvetve tudjuk bizonyítani az inkongruenciát: a segédige strukturális hovatartozandósága által. De: Vegyük ezt a mondatot: *Ez a katona én voltam*. Mi történék akkor, ha az *én voltam* egybeolvadna, egy szóvá? Lehetne-e akkor kétséges, hogy *ez a katona* az alany, *én voltam* az állítmány? Nyilvánvaló, hogy ez nem volna kétséges. Vajon bizonyítaná-e a magyar mondat segédigéjének a hovatartozandóságát egy olyan idegen nyelvi mondat szerkezet, amely pontosan megegyeznék a magyarral, csak abban különbözne, hogy a segédige suffixumszerűen tapad a névmáshoz? Igen. Ezt a bizonyítási módot mindig igénybe vehetjük. De jelen esetben mi nem is ezt tűztük célul, hanem csak annyit, hogy az inkongruencia kétségtelen tényét igazoljuk. Nos, alább egy olyan felsorolást adok a mordvinból, amely személynévmáshoz járuló állítmányi suffixumos példák sorából áll (a példákat A. P. Foehtyisztov volt szíves rendelkezésemre bocsátani):

<i>Ez a katona én voltam:</i>	<i>tā saldats' monələn</i>
<i>Ez a költő te voltál:</i>	<i>tā pajəts' tonələt</i>
<i>Ez a gazda ő volt:</i>	<i>tā azərs' sonəl</i>
<i>Ezek a tanulók mi voltunk:</i>	<i>tā učihik'hä minələmä</i>
<i>Ezek a traktoristák ti voltatok:</i>	<i>tā traktoristtyhä</i>
	<i>tihələdä</i>
<i>Ezek a juhászok ők voltak:</i>	<i>tā uča vanjərhä šiñəl</i>

Hasonló tanulsággal szolgálnak török nyelvek is. Az alábbi példáimat a Bakuban lakó Amina Avievától kaptam:

<i>bu əsər mənəm +</i>	<i>Ez a katona én vagyok.</i>
<i>Mən bu əckərəm</i>	<i>Én ez a katona vagyok.</i>
<i>Mən müəlliməm</i>	<i>Én tanító vagyok.</i>
<i>Sən müəllimsən</i>	<i>Te tanító vagy.</i>
<i>O müəllimdır</i>	<i>Ő tanító.</i>
<i>Azərbaydzsən pəjtəxti Bakıdır</i>	<i>= Azerbajdzsán fővárosa Baku.</i>
<i>Bakı Azərbaydzsən pəjtəxtidır</i>	<i>= Baku Azerbajdzsán fővárosa.</i>

Az inkongruenciát egyébként az orosz mondatok is elének tárják, mivel az orosz mondatokban az állítmány rendszerint második helyen áll az első helyzetű alanyhoz képest.

«Сказуемое, выраженное именем существительным в именительном падеже без вспомогательного глагола, всегда постпозитивно, напр.: мой брат — учитель; Москва — столица СССР, Кислород — газ. Поскольку порядок слов выступает здесь как основное синтаксическое средство выраженной сказуемостной функции имени существительного, постольку этот порядок слов является строго обязательным. Инверсия здесь почти невозможно, так как она привела бы к изменению синтаксических функций организующих предложение слов; ср. Отец — доктор (т. е. отец является отцом).» (Грамм. русск. языка II, 2 668.) «... в семье рывака, родился сын. Мальчик этот был Михаил Васильевич Ломоносов.» (Родная реч III. 1960. Чп.) «Мне сдается, что этот белый еретик, вор, мошенник — ты. Самая глупая в нашей семье — это ты. — Техника — это мы.»¹ (Грамм. Русск. Языка II, 2 469, 470).

¹ Az alanyesetű, segédige nélküli főnévi állítmány mindig az alany után következik; pl.: *Barátom — tanító*; *Moszkva a Szovjetunió fővárosa. Az oxigén gáz*. Mivel a szórend itt a főnév állítmányi funkciójának a fontos kifejező eszköze, kötelező. Az

Ez utóbbi példák a nagy orosz akadémiai nyelvtan állítmányról szóló fejezetében vannak.

7. Kiterjesztés. Alany és állítmány-elemzésünk kiterjeszthető az alanyi és állítmányi mellékmondatok elemzésére is. Ha főmondatokban mutatószó és S_1 vagy S_2 van, akkor elemzésünket a segédige hovatartozandósága határozza meg. *A hús az, amit legszívesebben eszem. A hús volt az, amit legszívesebben ettem.* Ezekben alanyi mellékmondat van. *Az volt a hír az Azov partján, hogy Dál király vén csont és konok.* Itt állítmányi mellékmondat van.

Ezt szépen lehet igazolni magyar és francia mondatok összevetésével is. *C'est mon ami qui a sonné = A barátom az, aki csöngetett. Ce sont mes amis qui ont sonné = A barátaim voltak azok, akik csöngettek. C'est moi qui ai dit cela = Én vagyok az, aki ezt mondtam.* A francia kiemelő szerkezetekben a mutató névmási elemet grammatikailag nem lehet másnak elemezni, mint alanynak, s ez a mutató névmási elem pontosan megfelel a magyar mondatok hasonló elemének.

Az ilyen mondatok rávilágítanak a grammatikai és a lélektani alany — állítmány közti sajátos viszonyra is. A normális hangsúlyozású mondatban a kettő összeesik. Ha a mondatnak nem az igei részét akarom kiemelni, hanem ennek a rovására egy másik részt, akkor azt hangsúlyozom feltűnően, s ebben az esetben a mondatban valami ellentmondás jön létre: ellentmondás a mondat grammatikai és lélektani szerkezete között. Tulajdonképpen az ilyen mondatokat úgy is nevezhetném, hogy „trükkös” mondatok. Ezekben a kecske is jóllakik (az lesz a lélektani állítmány, amit akarok) és a káposzta is megmarad (megmarad az ige igének). De minden ilyen esetben létrehozható egy olyan forma, amelyben ismét összeesik a kétféle tagolás. De azt csak úgy tudom megcsinálni, ha a mondat alanyából állítmányi igét formálok, az állítmányból pedig alanyt (főnév). Ezt pedig úgy érem el, hogy az alany mellé segédigét teszek, az állítmányt pedig névmással helyettesítve mintegy főnevesítem: *A barátom csöngetett; A barátom csöngetett. = A barátom volt az, aki csöngetett.* Itt is megmaradt az igei állítmány, de mivel mellékmondatba szorult, egyúttal át is értékelődött. A francia nem tudja egyszerűen a hangsúllyal megoldani, hogy a grammatikai állítmányt pszichológiáivá transzponálja, mert a műveletet az úgynevezett szupraszegmentális elem (hangsúly, hangjelzés) nélkülözésével, grammatikai úton éri el, az úgynevezett kiemelő szerkezettel. A magyar nyelv mindkét módját ismeri és használja a lélektani állítmány formális kiemelésének. (E formák stilisztikai értékéről néhány megjegyzést már tettem, vö. NyelvtÉrt. 16: 17.)

8. Összegezés. — Azt hiszem, sikerült igazolnunk, hogy ha abból a tételből indulunk ki, hogy a grammatikai állítmány az ige, akkor a verbo-nominális mondatokban az a főnév lesz az állítmány részé, amelyhez a segédige tartozik. Ez a hovatartozás eldönthető, mégpedig a segédige sorrendi helyzete alapján. *Az új vezér neve Haynau volt:* itt *Haynau volt* az állítmány. *Haynau az új vezér neve volt:* itt az *új vezér neve* volt az állítmány. Az ilyen mondatokban az alany és az állítmány viszonya megcserélődhet. Ezekről jól elkülöníthetők a *Haynau volt gyilkos-féle*, csak nyomatékos formában jelentkező mondatok, amelyekben mindig a melléknévi vagy névelőtlen főnévi rész az állít-

inverzió az ilyen esetekben szinte lehetetlen, mivel az a szavakat mondattá szervező funkció szintaktikai megváltozásához vezetne; vö. *Az apa — doktor és a doktor — apa.* (Az orosz nyelvi nyelvtana.)

A halász családjában megszületett a fiú. Ez a fiú Lomonoszov Vászoly Mihály volt. (Anyanyelv.) *Nekem úgy tetszik, hogy ez a szökevény eretnek, gaz, lator — te v a g y. A legostobább ami családuknban — te v a g y. — A technika mi v a g y u n k.*

mány. A felvethető ellenérveket elhárítottuk, többek között azt az eddig hangoztatott álszabályt, hogy az ilyen mondatokban is a személykongruenciának meg kell lennie az alany és az állítmány között.

Nagyon érdekes és tanulságos a kérdés tudománytörténeti vizsgálata is. Ez azonban még legalább kétszer ennyi terjedelmet venne igénybe, ezért ettől most elállunk.

A megoldás távlatai. — A kérdést grammatikai, pontosabban *szintaktikai* szempontból vizsgáltuk. A szintaxisban ugyanis azt kutatjuk, hogy a szavak és morfémakomplexumok miféle szabályok szerint állnak össze mondatná, hogyan bontható a mondat közvetlen és nem közvetlen összetevőkre. Azok a kategóriák, amelyekkel a szintaxis dolgozik, a morfológiából valók: a szóosztályok, illetőleg morfémaosztályok. Az állítmány szintaktikai elemzésében az a szempont vezetett, hogy *Az új vezér neve Haynau volt* és a *Haynau volt az új vezér neve* mondatokat másképpen kell közvetlen összetevőkre bontani: a segédige egyszer az egyik, másszor a másik szóval alkotott egy szintagmatagnyi egységet.

Egészen más szempontú elemzés a mondatnak az úgynevezett lélektani szempontú elemzése. Ez azt vizsgálja, hogy a mondat, mint a beszélő és hallgató között feszülő, a valóságra vonatkozó kommunikációs egység hogyan tagolódik abból a szempontból, hogy mi benne az ismertnek vagy ismertebbnek vehető, tehát kiindulópontul szolgáló rész és mi a másik, az új, a mondanivaló, azaz lényegében a hallgató szempontjából fontosabb rész. Ha külön tudományágban vizsgáljuk a mondatnak ezt az oldalát, amely tehát a mondat és a kommunikáció viszonyával, a modalitás kérdéseivel, a mondatfajtákkal stb. foglalkozik, akkor a lélektani alany és állítmány tárgyalási helye itt van. Ha ezt a tudományágot — a szintaxissal szembeállítva — a szűkebb értelemben vett mondatannak neveznénk, ami elvileg lehetséges, akkor nevezhetjük a lélektani állítmányt mondatanni állítmánynak, szembeállítva az igével, amely a szintaktikai állítmány. Ha ezt a megkülönböztetést nem ilyen módon akarjuk megtenni, nevezhetjük a lélektani állítmányt beszédfunkciós állítmánynak, utalva arra, hogy az ilyen állítmány a beszédhelyzetben kapja meg funkcióját. Akár így, akár úgy nevezzük, az a hasznunk megvan a régi elnevezéssel szemben, hogy a mások által is jogosan kifogásolt *lélektani* szót kirekesztettük. E szó használatának gyakorlati szempontból is sok hátránya van. Egyik ilyen hátrány az, hogy azt a látszatot kelti, mintha a vele való foglalkozás a pszichologizmusba torkollana. Holott nagyon jól tudjuk, mi a pszichologizmus: a nyelvi, tehát társadalmi tényeknek vagy társaslélektani tényeknek (vö. Gombocz: ÖM. I: 66) az egyéni, végeredményben a fiziológiai jellegű lélektan tényeiként való felfogása. Az úgynevezett lélektani alany és állítmány azonban nemhogy nem e pszichologista felfogás fogalomrendszerébe tartozik, hanem éppen ellenkezőleg: a beszéd folyamán realizálódó, társaspszichológiai erők és tendenciák vizsgálatából adódó fogalomrendszerbe. S mint ilyennek igen fontos szerepe van a mondatalkotásban, a mondatok egymáshoz fűzésében, a fogalmazásban, a stílusban. Az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet érdemel az iskolai fogalmazástanításban, a fordításelméletben. Elemzése is kollektív, társadalmi szabályszerűségek alapján történik, a nyelv körébe vág, alkalmazása kihat a mondat egész szervezetére, hangidomi, szórendi képére, sokszor morfológiai szerkezetére. Elemzése és tanulmányozása tehát a grammatika körébe vág, nem a pszichológiához tartozik.

Vajon a nyelvnek és a nyelvi stúdiumnak melyik szférájába tartozik a harmadik fajta állítmány, a logikai? Tudjuk, logikai állítmányról is csak nagy óvatossággal beszélhetünk, mert nem egyértelmű az elnevezés, ahogy e kérdés nagy szakirodalma mutatja. De hát mit is vizsgálunk végeredményben akkor, amikor a szavak fogalomkörét mérjük egymáshoz, amikor a substantia és az accidentia megkülönböztetést tesszük? Világos, hogy az ilyen elemzés a szavak szemantikája alapján történik. Ezért helyes

volna, ha az ilyen elemzés eredményeül kapott alanyt és állítmányt megint csak nem egy más tudományág körébe utaló szóval jelölnénk meg, hanem a nyelvtudomány saját szavával. Erre a célra természetesen nem alkalmazhatunk más elnevezést eddigi gondolatmenetünk szerint, mint a szemantikai állítmány és alany elnevezéseket.

Vizsgálataink oda vezettek, ahová általában a modernebb nyelvszemlélet és elemző módszer jut: ugyanazok a nyelvi tények sokszor másképpen szerveződnek a szemlélet egyik síkján és az ennek megfelelő tudományágban, mint a másokban. Ha komplex nyelvi kategóriákba akarjuk a nyelvi tényeket begyömöszölni, a végtelenbe nyúló viták terméketlen mocsarába süppedünk, mert reménytelen vállalkozásba fogtunk: a nyelvi tények rokonsági kapcsolatai más képet mutatnak például a szintaxisban, mint a szemantikában,¹ s a közös kategória erőltetése az egyes különböző jellemvonások szubjektív mérlegelésén alapul, nem is szólva arról, hogy így elkerülhetlenné válik minden tudomány egyik legnagyobb ellensége, a szempontkeverés, amikor is egyszer az egyik fajta, máskor a másik fajta tulajdonság lesz az osztályozás alapja ugyanabban a résztudományágban. A grammatikák általában mentesek az ilyenfajta hibáktól. Az alany és az állítmány kérdésében is a sok évszázados terméketlen szócsátának tulajdonképpen tudomány módszertani hibák az okai. A teljes szerkezetű mondat két félre bontásában a két félnek a mondat egészéhez mint szerkezethez egyrészt, a beszédhelyzethez másrészt, harmadsorban a az egyes szavak valóságvonatkozásához való viszonya szerint járunk el, s nemcsak bele kell nyugodnunk, hanem ellenkezőleg, természetesnek kell tartanunk, hogy e három szempontú tagolás — a modern szimbolikus logika műszavával a szintaktikai, a pragmatikus és a szemantikai tagolás — kategóriái sokszor nem esnek egybe.

Módszeremmel, amely a dolgozat egyes részeiben az eddigi szakirodalomban már felbukkant megállapításokat is felhasznált, egy igen régóta vitatott kérdésben szerettem volna egy lépéssel tovább jutni. Egyáltalán nem állítom, hogy ez tökéletesen sikerült. De úgy gondolom, hasonló módszerrel a dolgozat hibáinak a helyreigazítása is megfoghatóbb, objektívabb lehet. A nyelvleírásban még — sajnos — nagyon sok a szubjektív eljárás, a vélekedés, az önkény. A harc, amely mostanában a nyelvleírás körül forog, ezt az állapotot akarja felszámolni. A képletek alkalmazásában, az egyes lépések formális elkülönítésében magam sem látok öncélt, mindez csak a tudományos absztrakció szemléltetésére való. Söt tovább megyek: magának a nyelvleírásnak az objektív módszereiért való küzdelmet sem tartom öncélnak: részben pedagógiai jelentőséget tulajdonítok neki, részben a nyelvi struktúra tökéletesebb megismerését várom tőle, a nyelvi összefüggések pontosabb feltárását, amely végeredményben a beszélő ember és a nyelvben élő társadalom alaposabb megértéséhez vezet.

Hálás köszönetet mondok azoknak, akik még 1962 őszén szívesek voltak dolgozatomat elolvasni, megjegyzéseikkel kísérni és mintegy jóváhagyni. Egy ilyen sokat vitatott kérdésben ezt az előzetes kontrollt szükségesnek tartottam, nehogy feleslegesen fogyasszam a drága papírost és olvasóim még drágább idejét.

Károly Sándor

¹ A szintaktikai és a szemantikai elemzés különbözőségei közül legyen szabad csak utalnunk arra, hogy az ilyen sokszor emlegetett badarságok, mint mondjuk ez: *A nyers székábrán hadarós bilincsmagok zamata percegett szintaktikailag tökéletes mondat, szemantikailag zagyvaság, vagy hogy egy másik kettősséget említsünk, Az ugató kutya nem harap* mondat szintaktikai elemzésében a kutya és a nem harap kapcsolat kiragadásával tökéletes szintaktikai szerkezetet kaptam, ugyanakkor ez jelentés tanilag hamis ahhoz képest, amit a teljes mondat jelentene. Szintaktikai elemzéskor tehát értelmes és hasznos dolog a pusztán alany és pusztán állítmány kiragadása, szemantikai elemzéskor csak az egész alanyi résznek az egész állítmányi résszel való összekapcsolása célszerű.

A csallóközi három Paka tájszavaiból

Csallóköz nyugati részén, Pozsonytól 27–28, Somorjától 6–8 km-re délkeletre fekszik három kisközség: Nagypaka (Vel'ká Paka), Kispaka (Malá Paka) és Csukárpaka (Čukárska Paka). A kisközség elnevezés a szó szoros értelmében vett apró településeket jelöl, hiszen a három falucskában együtt sincs sokkal több kétszáz háznál, pedig például Nagypakán az utolsó tizenöt év alatt körülbelül másfél tucat ház épült, több, mint az előző 40 év alatt. A három Paka egy képzeletbeli háromszög sarkán helyezkedik el, egymástól 1–1,5 km távolságra. Legnagyobb közülük a kb. 500–600 lélekszámú Nagypaka. Itt van a vasútállomás (az utóbbi időben vasúti megállót kapott Kispaka is), a tanácsháza, a r. k. templom és pár év óta, mint új létesítmény, a posta is. A lakosság leginkább földműveléssel foglalkozik. Az ötvenes évek elején mindhárom községben termelőszövetkezetek alakultak, amelyek később egy tsz-ben egyesültek, Nagypaka központtal.

Közismert tény, hogy a második világháború után rohamosan fejlődő és iparosodó Szlovákia és annak fővárosa Bratislava (Pozsony) egyre több munkást toboroz faluról, a parasztság köréből. Ez fokozottan érvényesül a Pozsonyhoz közel fekvő Pakák esetében; innen az eltelt másfél évtized alatt csapatostul járnak be naponta Pozsonyba dolgozni, főleg a fiatalabb korosztálybeliek. Ennek következtében e falvak paraszti öslakosságának egy része ipari munkássá válik.

A lakosságcseré során 1947-ben Nagypakáról és Csukárpakáról több (Kispakáról csak néhány) család átkerült Magyarországra. Helyükbe magyarországi szlovák családok, valamint két-három Franciaországból repatriált szlovák család került. Ezáltal e falvak eddigi színmagyar volta megszűnt, de a magyar nyelv még most is dominál bennük.

A Pakák nem fekszenek a magyar nyelvterület legperemén, mivel északnyugatra kb. 20–22 km-nyire vannak az első nem magyar (német, szlovák) települések, éppen ezért különöbben sok idegen nyelvi elemmel itt nem találkozunk. Tudtommal e három faluról a szakirodalomban mind ez ideig nem jelent meg semmilyen ismertetés (vö. NyjBibl. 135–6). A Pakák nem szerepelnek a magyar nyelvatlasz kutatópontjai között sem, pedig a rohamos gazdasági és kulturális változások ellenére e kis falvak nyelve sok nyelvjárásbeli jellegzetességet, szókincsbeli érdekességet őriz még ma is, megérdemli tehát, hogy legalább futó pillantásra méltassuk. Annál is inkább kíváncsú ez, mivel a már említett lakosságeveredés és az ipari központokban való elhelyezkedés mellett sok egyéb tényező (villany, rádió, televízió, filmvetítés, sajtó stb.) is elősegíti az ősi nyelvi formák és szavak feledésbe merülését. Különösen jól észlelhető ez a fiatalok beszédében.

Már 20–30 évvel ezelőtt voltak bizonyos különbségek az idős és a fiatal generáció szóhasználatában, itt-ott ejtésében is, s ez a különbség — ahogy meggyőződtem róla — egyre inkább kidomborodik, illetőleg az öregek eltávozásával az új formák győzedelmeskednek. Hogy csak néhány példát említsek erre a jelenségre: Gyerekkoromban, a harmincas években az öregek főleg *acci*-t ~ *hocci*-t mondtak, ha valamit elkértek valakitől, a fiatalok körében azonban inkább az *ajide* felszólítás járt, s ma már az *acci*, *hocci*

alakot alig hallani, hogy úgy mondjam, annyira kiment a divatból. Továbbá: *bacskó*-t az idősök szájából hallottam, mi fiatalok inkább *acsó*-t használtunk, az *alé* már akkor is csak ritkán fordult elő, az egészen idősök mondták csak így, a nagy többség *olaj*-at használt. Ugyanígy: id. *buborka* — ifj. *uborka*, id. *bugyogó* ('mindenféle rendű és rangú nadrág') — ifj. *nádrág*, id. *doká* — ifj. *kábát*, id. *fölöstököm* — ifj. *reggeli*, id. *gőrádics* — ifj. *lúpcsó*, id. *gyíngye* — ifj. *dínnye*, id. *innya* ~ *innyi* — ifj. *innyi*, id. *káposzta* — ifj. *kápuszta*, id. *ketű* — ifj. *kötű*, id. *lajbi* ~ *pruszlík* — ifj. *pruszlík* ~ *mellű*, id. *lám pás* — ifj. *lám póg*, id. *lú* — ifj. *ló*, id. *lik* — ifj. *luk*, id. *ótá* — ifj. *osztá*, id. *őreg* ('nagy': *őregfejsze*, *őregkés*, *őregülj* stb.) — ifj. *nagy*, id. *pejig* — ifj. *pedig*, id. *tányírvérág* — ifj. *napraforgó*, id. *té* — ifj. *tej*, id. *terü* — ifj. *teher*, id. *tík* — ifj. *tyúk*, id. *ümmög* — ifj. *üng* stb. Manapság pedig már alig-alig ismeri valaki a fiatalok közül az olyan szavakat vagy legalábbis azok pontos jelentését, mint pl. a *kapta* 'kolonc', *nyűg* 'béklyó, (állatra)', *pintű* 'pendely', *pupéró* 'keletlen sült tészta', *gerebő* 'gereben', *járgá* 'járgány' stb.

Mindhárom falura a csallóközi nyelvjárás e-ző, í-ző típusa jellemző, ugyanakkor nyolc km-re északra már inkább ő-zést találunk. Egy részletesebb nyelvi elemzés minden bizonnyal sok figyelemre méltó jelenségre mutatna rá, jelen szemelvényünk célja azonban nem ez. E három falucska nyelvének néhány jellegzetesebb szavát, illetőleg szóalakját szeretném csupán bemutatni, ezért éppen csak megemlítem azt a hangtani sajátosságot, hogy a hosszú á előtt levő szótagban a rövid a helyett következetesen ä hangot ejtenek.¹ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az illabiális á — amellyel egyéb falvakban párhuzamosan bukkan fel az általam ä-nek jelölt hang — hiányzik a Pakák hangrendszeréből. Példák: *bagla* — *bäglát*, *galya* — *gätyás*, *has* — *häsábg*, *idésanya* — *idäsányám*, *kábát*, *kabla* — *käbláskodik*, *kánál*, *kasz* — *käszás*, *mostajd* — *mostänájig*, *pajta* — *päjtábg*, *pattogat* — *pattogätás*, *pállás*, *számár* stb. De bekövetkezik az ilyen ä hang ejtése akkor is, ha a hosszú á előtt két szótagban volna rövid a. Pl.: *arat* — *ärrätás*, *saragla* — *särräglábg*, *valag* — *evälgädsz* stb.

Hosszú á után függő helyzetben nagyon gyakori, de korántsem következetes az a helyén az o használata.² Pl.: *ágyog*, *hájjánábg*, *hijábg*, *kácsog*, *lám póg*, *mámog*, *väsárnog*, *vigyázogtok*, *vónánogk* stb.

Az *el*- igekötő esetében akkor is megtalálható a pótlónyúlásos ē-, ha az igétől különválva szerepel, s utána magánhangzó következik. Ilyen helyzetben hiátustöltő j teremti meg a folyamatos ejtés lehetőségét a két szomszédos magánhangzó között. Ez a jelenség azonban inkább csak az idősebbeknél figyelhető meg, a fiatalabbak szóhasználatában az -l rendszerint megmarad, a pótlónyúlás nem következik be. Pl.: *Vidd ē ja kovácsó* — *Vidd el a kovácsó*; *Hogyam bugázzott ē ja tehé?* — *Hogyam bugázzott el a tehé?*; *Aszittük, hogy nem fogy ē ja kényír* — *Aszittük, hogy nem fogy el a kényír* stb.

Az itt közreadott szavak mindegyikét jól ismerem magam is, de pontos rögzítésükhöz több pakai lakost hallgattam meg. Az adatközlők kora 15 évtől 90-ig terjed, a legtöbb szót azonban nagypakai őslakos nagyapámtól, a 90 éves korában elhunyt Nagy Györgytől, valamint 63 éves édesanyámtól jegyeztem le. Természetesen e szavak egy része nem ismeretlen, s esetleg még hangtanilag sem mutat eltérést az egyéb (csallóközi, mátyusföldi) falvakból közölt formáktól,³ közlésük mégis érdemesnek látszik, mivel teljesebbé teszik Csallóköz nyugati részének még eléggé ki nem dolgozott nyelvi képét.

¹ E hang megtalálható a Csallóköz egyéb falvaiban is, de színének megkülönböztetése eléggé nehéz. Kálmán Béla *e*-vel, Imre Samu *á*-val jelölte (vö. MNy. 49:516), Kovács István pedig *ä*-vel (vö. Nyr. 87: 239), véleményem szerint azonban itt mintha az *ä* magasabb nyelvéállással képződne, ezért használok az *ä* jelölést.

² E téren sok a hasonlóság Amadékarcsa nyelvével, különbség azonban van. Ld. Kovács I.: *A utáni o-zás Amadékarcsán*. Nyr. 87: 238–46.

³ Vö. MNy. 50: 212–21; 501–6 és MNy. 4: 173.

ábakásq 'hurkalében kifőzött és megsütött hurkatöltelék' — *Nígy napik csak ábakását éltünk vacsoráq.*
 ábálé 'levesként felhasznált lé, melyben disznóöléskor abároltak' — *Aggya ide aszt a kandlút, merég belé ábálét.*
 ábáll 'abárol' — *Ábányi hy fogunk?*
 abla (áblát) — *Védd le rúlk a áblát, mer úgy jobbq tunnak ínnya.*
 acci 'add ide' — *Acci aszt a zsákot! Kő óma? Acci!*
 acskó 'zacskó' — *Hosztam eggy acskó tök-magot.* L. bacskó.
 ágáci 'akác, akácfá' — *Ágácivā igē jó tűzēnyi.*
 ákár- (-hová, -hy, -hunng, -mēre stb.)
 alam 'alom' — *Horgyá alamot a disznók álá.*
 alamull 'almol' — *Nem írök rá, mer még alamánom kő.*
 alé 'olaj' — *Ítēre legjobb a lem mag alé.*
 alés 1. 'olajos' — *alés lepj; 2. 'olajárus' — Idēsanya, itt a alés!*
 alutté 'aludttej' — *De jó vóna eggy jó fazík alutté! Szeretēd a aluttejet?*
 ára 'arra' — *Eriggy te jis ára, amēre ja többijek.*
 arpa (árpát) 'árpa' — *A kukoricátú jobba híznak a disznók, mind a árpátú.*
 arzsag 1. 'piszkafa a kemencénél'; 2. hosszú karó — *Fogott eggy arzsagot, nos úty körösztü váktq, hogy maj letört a dērka. Ejjó lész díjóverő arzsagnak.*
 asztáfiya 'asztalfiók' — *A guriga ott van a asztáfiyáq.*
 asztaq 'kévéből vagy szálas gabonából, takarmányból rakott kazal' — *Jó nagy asztagok vannak a kertyibe. Szipe rąkjátok még aszt a szóma asztagot.*
 átterdőlilis 'erdővágás sávokban' — *A zidēnn is lész átterdőlilis.*
 átújjáq 1. 'együttesen, együtt' — *Kiatta a fóggyit átújjáq; 2. 'akárhogyan, össze-vissza' — Nē csak úgy átújjáq csinájátok, hanem rendēsē.*
 bábráll 'babrál' — *Ne bábrád aszt a órát mer ērontod!*
 búdōs v. tarka v. búbos babuka 'banka' — *Te, ebbe ja fáq búdōs babukák físzkēnek.*
 bacskó 'zacskó' — *Acci ja kostōg bacskómot, gyerék! L. acskó.*

bagla (báglát) 'boglya' — *Esz a hat báglát má ēvisszük ēccērre.*
 bágláz 'boglyáz' — *Erték ki Sáforjámbq, nos báglázzátok fő ja herét.*
 bajucc 'bajusz' — *Jó mekstruccúták a bajuccát.*
 bárátfüle 'derelye' — *Mārhasq szeretēm a lekvározs bárátfülit.*
 bárzsing 'nagyon jó szagú, apró kék virágú növény' — *A földi lapozsba sok bárzsing nyóll.*
 bászli 'málészájú, bamba' — *Emmindlg ojam bászli vót.*
 basszorkányos (enyhe szitkozódás) 'boszorkányos' — *Basszorkányos Varga János! A basszorkányossát is nēkije!*
 batta (enyhe szitók) 'ebadta' — *batta dōréje, batta kölke, batta gónója, batta mār hájō stb.*
 bazguráll 'baszkurál, babrál; ingerel' — *Egisz álló nap aszt a biciglít bazgurátatok; Nē bazgurád a Bundást, mer mēkkap.*
 befogláll 'a szélső kévét, vagy a kazalban a szalma (széna) szélét újabb sorral lerőgzíti' — *Foglád be aszt a fület, mer kidűll!*
 bēkékül v. bēkékül 'bőfög' — *Teli zqbátq mágát, nem csuda, hogy annyit bēkékűt.*
 belle 'belőle' — *Neték ez a hatos, vęgyeték rajta cukrot, de aggyatok belle ja Pistinek is.*
 bēllebüszött 'étvágytalan, kedvetlen' — *Esz a bēllebüszött borjút legjobb vóna má csak levágnyi.*
 bērtákul 'virraszt' — *Nē bērtákúj annyit, alugy má! Egisz este fōm bērtákút, vėlágír sē tētte le aszt a búdōs könyvet.*
 bēsō 'rudas ló' — *De jó ez a bēsō! A bēsō-nek mindig a bárázdábq kő mēnnyi.*
 beszapul ~ -űll 'mosás után áztat' — *Íjjēre beszapúttuk a ruhát a szapullóba.*
 bille 'hímvevő' — *Nem tēsēd el a billédēt, gyerék!*
 bōcéros 'kócos' — *Mijen a feje ennek a bōcérozs boszorkánngk ē.*
 bōdbeli 'üzletben vásárolt háztartási cikk' — *Kő nēkēm a tojás bōdbelire.*
 bōdbeli galiba (szólásmód) 'hiba' — *Emmá bizom bōdbeli galiba!*

bodda — *Fősztem neki boddzavérágú téját, de nem hűsznát. Boddzafábú jó vèlla-nyelet lehet csinányi.*
 bóg 'hámfa' — *ëggyezs bóg; kettezs bóg; Rak fő ja bógokot a kocsira, mer befogok.*
 bógáncs 'bojtorján' — *Teli lett a ruhád bógáncsú, te sèmmirevaló kölök!*
 bóha 1. 'bolha' — *Ugrik, mind a bóha; 2. 'bigé' — Gyerèkèk, faraktam új bóhát, azzá jáccunk!*
 bóházik 'bigét játszik' — *Ki gy' közülleték bóháznyi?*
 bolog 'csavarog, mászkál' — *Mère boloktá idájia? Nem tom, hoty hám bolognak ezék a tetves malacok íje soká.*
 bomúll 'bolondozik, rendetlenkedik' — *Në bomúj má, te! Annyit bomútok itt, hogy má ëmégy túle ja eszëm.*
 borító 'borító' — *Azelött jobbg csak vesszóbú fonták a borított, de csinángk má lecegbú jis.*
 borsó 'bab' — *A borsó csuszpejsz füstútt hússá jó.*
 borsoska 'mézeskalács' — *borsoskakáács, borsoskacsikó, borsoskababa; A búcsúba vètt a szeretójinek borsoskabábat.*
 botlófa 'fa, melyet rendszeresen botolnak' — *A szási út mellett vigig botlófák vannak.*
 botul ~ botúll 'botol' — *mégyék a kerbe botúnyi. No, szomszíd, látom, hogy má lebótúta ja fájít.*
 böffent 'kelletlenül mond egy-egy szót' — *No, csakhogy böffentétté má ëggyet.*
 bögü 'bögöly' — *A lovakat maj mégéttik a bögük.*
 böködő ~ mácsonya böködő 'aszatolásra használt szerszám' — *A böködöt mácsonya böködésre hűsznájuk.*
 buborka 'uborka' — *Nagy buborkák nyótek a kiskertiðbe. A buborka sáldátó téfúvë jó.*
 buckó 'bütyök a lábon' — *Ige fájnók a buckójim, biszto érzik, hogy megváltozik az idő.*
 búcsúskodik 'lassan készülődik' — *Gyere má, në búcsúskoggy annyit!*
 budabácsi 'katicabogár' — *A Julis kezire rászát a budabácsi.*
 bugla 1. 'szalma v. széna csutak a kazal felső csücskén' — *Mék főtészëm a buglá, osztá kss is a asztag; 2. 'sapkabojt' — De nagy bugla van a sipkádó.*

bugyogó 'nadrág' — *Csupa fót a bugyogója térgye.*
 bukor 'bokor' — *Nem tálállom úköt, mer ëbújtak a bukok közé.*
 buktat 'szundikál, bóbiskolva alszik' — *Öjjé, öregnyátok má buktat!*
 bukli 'bukta' — *Három tepsí lékvározs buklit süttöttem ebídre, mék sè akart ölíg lènnyi.*
 bulgár 'kertész' — *A zembër most a bulgárokná dúgozik.*
 bulgárkodik 'kertészkedik' — *Nëkifogott bulgárkonnyi, mer abbú jobban megáll.*
 bunkó 'buta' — *Hágass, te bunkó, nem tucc te sèmmít!*
 bútyor 'bugyor' — *Futottak a cigányok, vittik a butyorajikot.*
 búvábéllött 'kedvetlen, bánatos, szomorú' — *Mír ojam búvábéllött a Bözsi, ki bántotta?*
 búvábászott (durva) 'tohonya, lusta' — *Èkergettem a tallóru aszt a búvábászott kölket, mer csak mírëgre vót ott.*
 búrbútyúll 'hangosan szürcsöl' — *Még búrbútyúnek a disznók a vállúba.*
 bút 'böjt' — *Mink nem járunk búdbe mulbléccságbó.*
 ütül ~ bútúll 'böjtöl' — *Nem bútúnek azok mék kántorbúdbe sè.*
 búzlóget 'válogat, fitymál' — *Nem akart megzábányi sèmmít, csak búzlógetétt mindëmbë; Nincs eze mít búzlógetnyi, szíp csikók ezék.*
 celleculla 'cókók' — *A celleculládot még vídd a pokolba.*
 cikkad 'szikad, szárad' — *Cikkad má ja föld, mëhetünk vetnyi. De lassú cikkatt még ez a ruha.*
 cihog 'cikákol' — *Biszto a gégülëbë mënt a kukurica, attú cihog ennyire. I. cipákúll.*
 cölindër 1. 'lámpaüveg'; 2. 'alkatrész a cséplógépben' — *Èromút a cölindër, le kó ányi.*
 cipákúll ~ cipákul 1. cihog.
 cire 'kisliba' — *Jaj, de helëssek ezék a cirek!*
 ciri libahívó szó, ismételtetve.
 cipákjó (id.) 'valamilyen ismeretlen, meghatározatlan baj, kinövés' — *Ággyá má neki no, nem látod, hogy mennyire bámúl,*

úty kívánnyo, hogy mék cipákjy nyöll.
L. cupákájó.

cukkor 'eukor' — Kő cukkor?

cupákájó (ifj.) l. cipákjy.

csáng ~ csángelő 'láb' — *Ētöröm a csángelőjídöt, ha még ěccer idegyűsz, te büdös kölök.*

csarabúll '(el)csal, (el)kér' — *Kitű csarabúlad eszt a cĕruzát? Csarabújuk el a Pistitű a lăbdăt.*

csatlog 'pörlekedik' — *Rĕggetű estĕlik csatlog, egĕsz nap nem áll be ja pofájg.*

cserebó 'cserebogár' — *A zidĕn ĩgĕ sok cserebó vg.*

cseszik 'közösül' — *Ott vótak a bukorba, nos csesztek; Csesz mĕg a pĕzĕdĕt, nekĕm mos má nem kő.*

cseszvett 'fejlődésben visszamaradt (rendszerint növény)' — *Nem tĕrĕdik ezĕkkĕ a jăkkű sĕnki, azĭr oja cseszvettek.*

csigaliga 'csiga' — *Măszik, mind a csigaliga.*
csikmák 'kifőtt metélt tészta' — *Legjobbĕ szeretĕm a mákos csikmăkot; Pintĕkkĕ főzĕk maj csikmăkot.*

csülle 'gyermek hímvevő' — *Tĕszĕd el a csüllĕdĕt, gyĕrĕk!*

csipĕdő 'csipetke' — *Vót jó hűsleves is, csipĕdĕvĕ.*

csiport 'apró göröngy' — *Idĕsapa, a Sanyĭ mĕgdobott ety csiportă! De csiportos ez a föld.*

csirinkelĕddzik 'csimpaszkodik, kapaszkodik' — *Gyula bácsi, a Pisti má megĭn a szekĕr hátűjĕg csirinkelĕddzik!*

csirĕppűll l. 'csiripel (a veréb)' — *Csirĕppűnek a kerbe a verebek; 2. 'fecseg, beszél' — Gyĕrĕkĕk, nĕ csirĕppűjetĕk annyĭt, mer má mĕksűketűllĕk.*

csiszlik 'fejlődésben visszamaradt (állat)' — *Nem ĩr sĕmmĭt a zĭgĕ csiszlik kutya.*

csĭve 'vetőgépcő' — *Abba kĕllĕtt hannyĭ ja vetĭst, mer ĕromútak a csĭvik.*

csĭvĕttűll ~ csĭvĕttűl 'fecseg' — *De sokat tuttok csĭvĕttűnyĭ.*

csĕni (gyerm.) l. 'disznó' — *Jaj, de kĕvĕr ez a csĕni; 2. 'disznőhivogató szó (ismételve)' — Csoni, csĕni, csĕni!*

csĕnő (gyerm.) l. csĕni.

csőrmă 'orgonához hasonló fehér virágú fa' — *Hătű má virăgzik a csőrmă.*

csoroszla l. 'csoroszlya' — *Herefĕdet csoroszla nĕkű nem ĩgĕ tuttunk fĕszăntĕnnynĭ; 2. 'őregasszony, banya' — Vĕ csoroszla vót mă, mĕk sĕ lĕtt sĕmmĭ baja.*

csóvă 'csalán' — *Csóvămbo nem ũt a mĕnkű.*
csóvănzsăk 'nagymeretű, durva szövésű zsák'.

csĕk l. 'fatuskó' — *Hĕnap kimĕgyĕk csĕkĕt 'ásnyi; Csĕkĕt hasogatnyĭ csak tĕlĕ jó, mer akkor nem izzad mĕg ũgy a zembĕr.*

2. 'kis növesű ember (gúnyos)' — *Mĕg ez a kis csĕk is ki mĕri nyĕtnya ja szăjăt?*
csĕmbĕlik 'csomó, galacsín' — *Nem tom, hogy hű jărtă ezĕkkĕ ja mărhăkkű, hoty csupa săr, mĕk csĕmbĕlik a szĕrűk.*

csĕmĕ 'darázs' — *A Pistĭ bácsi lepĭszkătĕg a csĕmĕ fĭszket a szĕrha alű; Vigyăzz, mĕkcsĭpnek a csĕmĕnyĕk!*

csĕmĕcsĭng 'szemölcs (a kézen)' — *Ėccĕr a bătűmĕngk teli vót a kezĕfeje csĕmĕcsĭngĕ, de otăn ĕműt nĕki.*

csukott konyha 'zárt kéményű konyha' — *Mă majnem mindĕg házĕg csukott konyha vg.*
csuszpejz 'főzelék' — *A borsó csuszpejzsz fűstűtt hűssă jó; A csuszpejzot vĕlăgĭr sĕ akarja mĕgĕnnynĭ a dĭsznĕ kutya.*

csurgó 'ereszcatorna' — *Ėromlott a szĕrhăn a csurgó, nos kifolĭk belle ja vĭz.*

csutka 'kukoricaszár levágása után a földben maradt rész' — *Tavasszĕ ki-szĕggyűik a csutkăt a vetĭzsbĕ, hogy ĩră-tăskor nĕ akaggyom belĕ ja kasza.*

csuvik 'bagoly' — *Kimĕgyĕk, nos ĕkergetĕm s csuvĭkkot.*

csuvĭkkul ~ csuvĭkkűll 'huhog, kuvikol' — *Rohatt csuvĭkk, egĭsz este ũtt csuvĭkkűll.*

csuzgoráll 'csuszkál' — *Ėmĕgyűnk csuzgorănyĭ a Pilĭstĕra.*

csűnik 'fejlődésben visszamarad, visszafejlődik' — *Montam ĕ, hogy ĕnnem nyöll, ĩnkăbb csűnik.*

csűnĕtt 'fejlődésben visszamaradt' — *Iĕg csűnĕtt malacokot mĕg nĕ vĕgyĕ!*

dĕdó 'ostoba, buta' — *Műt vărsz etű ja dĕdĕtű; Tĕszĕd a helĭre aszt a sulkot, a dĕdĕ ĩnyădĕt!*

deregle l. 'teherhordó saroglya' — *Tragăccă hordom ki ja ganĕt, mer a dereglĕnĕ kĕt embĕr kő; 2. 'dereglye' — Dereglevĕ mĕntekăt a Kĭzsdung.*

dí 'dél' — *Sijessünk, mer minnyá dí lész ;
Díre meggyövk, addigra kiesz légyén a ebéd.
doká 'kabát' — kizsdoká, nagydoká ; Acci
ja dokányom ! ; Kocsira muszáj nagy-
dokánt is vennyi.*

donyha 'dunna' — *Télen is még nyáron is
donyhávi takaróddzik.*

döbö 'bödön' — *Ládd-é, hosztunk új zsírozsz
döbönt is.*

dödögő rosta 'mezőgazdasági gép, rosta' —
*Kihozzuk a kerbe ja dödögő rostát, nos
azq leerisszük a mohart.*

dögledézik 'döglődik' — *Mije ríge dögle-
dézik má, mégis ill még.*

durung 'dorong' — *Támosszátok még a
pálangot durungokká, mer edüll.*

duzmatkozik ~ duzmaszkodik ~ duzmatko-
dik 'duzzog, dúrcáskodik' — *Míd duz-
matkocc, mí nem beszisz má vele? Nē
duzmaszkoggyatok, jáddzotok inkább!*

düllő 'dülő' — *A szomszidék kimēntek
krumplit szēnnyi ja keskenyi düllőbe.*

ēbitangüll 'elfecsérel, elpazarol' — *Te min-
dēnt csak ēbitangúná ja hásztú, ha en-
genním.*

ēbolog 'eltéved' — *Vince bácsi, nem gyöttek
még a csordárú a malaccajik, biztos
ēboloktak valahy.*

ēbugárizik 'elszalad' — *A Pisti bögve gyött
haza, mer ēbugárosztak neki ja teheiyejí.*

ēcsikkad 'elpusztul' — *Vigyázzotok a erdő,
hogy ē nē csikkaggyatok.*

ēcsikkaszt 'elpusztít' — *Átkozott kölök,
hogy emmindēnt ēpusztít a hásztú!*

egérfa 'égerfa' — *Egérfa jobba csak a
erdőbe nyóll.*

ēggyátujja 'egyáltalán' — *Hijábq neki be-
szinyi, ēggyátujjám nem fogad a zem-
bērnek szótt.*

ēkämpicsorodik 'elkedvetlenedik, elszon-
tyolodik' — *Láttom rajta, hogy ēkämpí-
csorodott, mer dúgoznyi asse szeret ;
E vót kämpicsorodva, mikor hazagyött.*

ekiz 'ekekával kapál' — *Mámq, úgy
láccik, ángyijék is megekísztik a répájukot.*

eklendézik 'lábatlankodik' — *Takaroggya-
tok a dúgotokra, nē eklendēzzeték a lábqn
alatt!*

elő 'rend' — *Ige szülēs előt foktá, íty sosē
jucc a táblq vígíre.*

énnye 'ejnye' — *Énnye, má hogya tud oiant
álítottannyi, hogya én is ott vótam a kocsmábq.
ēphal 'ebihal' — Jé, mennyi ēphal úszkáll
a vízbe!*

ēpoccad 'megpüffed' — *Úgy ēpoccatt a
csizmám, hogya állk tuttam lehúznýi.*

érmağ 'egyetlenke' — *No, te érmağ, nekēd
is szabát sōpörnnyi?*

ertēgbertēG 'semmitérő' — *No, csak ijen
ertēgberteg virágot hozott a Iré?*

ēsłóg 'kén, kénező' — *Mēgáj, maj meg-
mutatom én ezeknek a pátkányoknak,
hogya megdögűnek. Maj jó befűstüllök
nēkik esłoggā.*

ēvásul ~ evásüll 'savanyú v. fanyar íz
érzekennyé teszi a fogat' — *Óma nēkēm
nem kő, mer ēvásúja a fogajimqt.*

ēvg 'megvan, megél, elmarad' — *Hāggýá-
tok itt nálunk ēggy évig, jóll ēlēs velünk.
fāłás 'falat, kis mennyiség' — Ippen nem
akar lemēnnýi ez a fāłás ! ; Éty fāłás a
zegisz.*

fandli 1. 'teafőző edény' — *Főztem ēggy
egisz fandli tēját ; 2. 'kőműves merő-
kanál' — Csabđ oda aszt a majtert, ne
sājnad a fandlit!*

faridzsgáll 'faragesál' — *Éggy álló napik
faridzgatq eszt a vacakot.*

farka 'kukoricacímér' — *Ettú ja esőtú
sokat nyóhet a kukurica. Éty kettőre ki-
bűjik a farka.*

fatengű (fatengűs ~ fatengülős) 'fatengely
(fatengelyes)' — *Mámq má nem hāsz-
nāngk fatengűt, csak vasat ; A fatengűs
szekér jó vót, mer nehezeđ dūt fő.*

fattyú 'fattyúhajtás a kukoricán' — *Dobok
a mārháknqk fattyút.*

fekvő kímí 'a kéményt és a tűzhelyet
összekötő falazott cső' — *Fé zsák lisztēt
szűrtak el a fekvő kímímbe.*

fersłóg 'gabonás rekesz' — *Óndzs be ja
fersłógbq.*

fértál 'fél véka (kb. 10–12 kg gabona fér
bele), gabona, liszt mérésére használták' — *Még éty fērtállú belējér ebbe ja zsāgbq.*

fodra 'belfodor' — *Mi csinájunk a fodrávú?
Kisűssük ; fodraszír ; fodratōpörtýű.*

fog ~ főfog 'felfog, elvállal' — *Foktá ma-
gadnak kápányivalót? Főfogott hūsz hódat
aratnyi, mos még nem bír vele.*

fogla 'kaszakocs' — Abba kő hannom a kőszállást, mer kitört a foglám; naty-fogla, kisfogla.

fosóka szíva 'apró szemű sárga szilva' — Kinek kéne ijen ócska fosóka szíva.

fölöstököm (id.) 'reggeli' — Nő fíjeték, fölöstökömre szalonnát annak, avvá kibírjuk dília.

förgetyű 'fergettyű' — A hétszázát, nyes a förgetyű!

förhéc 'felhérc' — Megvadútat a lovak, nos összetörték a förhécét.

föve 'fövény, homok' — Gyerékek, lăpátújá-tok le ja fövent a szekérrű; Föven-dombrű má hazahosztátok a ģrpát?

frizli '(bárány)himlő' — Mi baja a lěján-kánk, Mári? Frizlije va.

fújott káso 'rizsfelfűjt' — A fújott káso nem rossz, csak nem tudok vele jólaknyi.

fűjtat 'liheg (ökö, ló)' — Te Jancsi, pihentess má, nem látod, hogy mennyire fűjtatnak má azok a ökrök!?

fűláng 'fullánk' — Űgy mőkcsipte a csömű, hogy még a fűlánkjo ĵis belétört.

funt '(fém)nehezék' — Nem męgy belé ja vetőgép csívije a földbe, mer lepottyant rula ja funt; Nem jár az óra, látod, hogy éveszett rula ja funt.

furugla 'furulya' — Mit hosztá búcsúfíját? Furuglát.

furvizéré 'ostoba, hatökör' — Buta, mind a furvizéré; Te furvizéré, hogya tucc ijent mondannyi!

fűl 'a szalma-, szénakazal végén levő, tömöltre csavart nyáláb' — De jóll megcsővǎrták ezékét a fűlekét; A szíső fűlet jó befoglād, mer kibuggya.

fűlez 'szalma, széna nyálábot készít a kazal (szekér) végeire' — Szípen áll ez a asztag. Há persze, a Pisti bácsi tud fűlezni.

fűlház 'téglaalap alakú ház' — Nem is oja rígen ipítették ide aszt a fűlházot, mer azelőtt nem vót itt sęmmi.

fűtyök 'főlösegesen, hiába' — Naty fűtyök-re kítártom a kapukot, mők sę gyött męg a kocsi.

fűtyölík 'kevés mennyiség a zsákban' — Kap fő aszt a fűtyölíkét, nos vidd ě srótúnji.

fűtyör 'kotorászik, kutat' — Mit fűtyörsz a lādábó?; Főfűtyört írte mindęnt, mők sę tǎlātq męg.

gánci 'gánica' — A krumpli gáncit jobban szeressük, mind a kukurica gáncit.

gané 'ganėj' — ganédomb; ganélé; gané-hordás; ganérákás; ganéhúzó kapa 'két-ágú villa, amely kapa formájára van meghajlítva'.

ģǎrádics (id.) 'deszka lépcső' — Hun az a kevertes tál? Ott van a ģǎrádics alatt.

gátor 'léckerítés' — Ádbúznak a gátor alatt a tikfíjak.

ģėbula 'valami rossz (étel, ital)' (ritk. id.) — Mi ĵez a ģėbula?

ģėda 'kecske' — Fussunk a ģėdák utģ, leleģelik a herét. Ez a bűdözs ģėda örökkė mekeģ.

ģėģű (ģėģűlit) 'ģėge' — Ģėģűlin akatt a szákq, nos maj mőkfulatt.

ģėlėsza 'gilisza' — Sovģ szegģ feje, mind a ģėlėsza; ģėlėsza cukkor 'bėlfėreg hajtó cukor'; ģėlėsztás — Bisztos azír oja sovám, mer ģėlėsztás.

ģėnyó 'ondó' — Folik túle ja ģėnyó.

ģėpli 'lővontatta kezdetleges cséplőgép' — Azelőtt ģėplivė masinásztunk.

ģėrģ 'ģörény' — Bűdös, mind a ģėrģ.

ģerebģ 'gereben' — Ģǎģǎnábő ģerebėnt ģǎsznátq a kendėrhő.

ģerebėnyģz 'gerebenez' — Ģerebėnnė ģigerebėnyģsztík a csőpűt.

ģibėrnyűz 'nagyon sovány, vékonydongájú' — Ki fűll attú a nyomorűtt ģibėrnyűsztű?; Mit akarsz, te ģibėrnyűz?

ģombóta (id.) 'ģombóc' — Oja ģemínyek ezék a ģombóták, mind a kű. Há mők ha kukuricábű vőnonqk.

ģónó 'buta, esztelen' — Mit értű te hozzá, te ģónó.

ģónóskodik 'butáskodik, esztelenkedik' — Nő ģónóskoggyatok örökkė, sosė ģyőm męg má ja esztėték?

ģölőngy 'fakolonc, fatuskó' — Nem tudott ģbugároznji a tehém, mer ģölőngyöt kő-töttünk a lādāq.

ģörhő 'ģörhe' — Eģisz tēģ ģörhőnt zǎbátqk, mer nem vót főznji valőjuk.

ģörög 'párzani akar a disznó' — Nem akar zǎbányi a disznó, mer ģörög.

gugyorodik 'guggol' — *Mid gugyorocc ott oja sokájig?*

gunnyaszkodik 'gunnyaszt, gubbaszt' — *Ez a gyermek biztos beteg lesz, mer ige gunnyaszkodik.*

gunnyó 'kunyhó' — *Nem vót azoknak má sémmitük sē, csak eggy öreg gunnyójuk gyam 'gyom, gaz' — De lusta ez a Vincéné, még most is teli ja kiskertye gammā. gyāmáll ~ főgyamáll 'fölrak, megpakol, megterhel' — Nē gyāmāj ide annyi szómāt, nem látot, hogy nincs hovā tēn-nēm!?* *A szemvedisit, de sokat fő-gyāmátotok āra ja szekérre!*

gyāmláll 'gyomlál' — *A Bőzsi hátrömēt gyāmlányi; Ki kő mē a repcēt is gyām-lányi.*

gyámútala 'gyámoltalan' — *Te gyámútala veszkódís, te!*

gyeggyéget (id.) ~ gyöngyörget (ifj.) 'félt, kímél, óv' — *Csak gyeggyégettük, gyeggyégettük, nos mi lett a vége? Élopták; Nem érdemēs annyit gyöngyörgetnēd aszt a kölket, mer a fejedre tojik.*

gyihisztűll ~ gyihisztűll 'nógat, ösztönöz, hajt' — *Mēhettēk a zānyátogba, én ugyan nem gyihisztűllek annyit bennetēk! No, csak gyihisztűd azokat a lovakot, mer sosē írunk oda.*

gyingye (id.) 'dinnye' — *Öreg, itt a piz, nos végē gyingyēt.*

gyömölök 'nehezen emészthető tésztafélék' — *Igyā vizet is ēre ja gyömölökre, hoty tarcson a hasadba.*

gyöp 'fű' — *Ispántōba már akkora gyöp vā, hogy mēg lehet kāsžányi.*

gyöplű 'gyeplő' — *Szántášho mēk kő a gyöplūt tōnnyi.*

györgyina 'dália' — *De szíp györgyina, hunnā vā?*

gyugó 'dugó' — *Űgy begyugasžuták envē ja gyugōvā, hoty ki sē tudom belle háznyi. gyújtó 'gyufa' — Asszō, gyūjtót ē nē felejšcs hoznyi ja bōdbū.*

gyukik 'nemileg közösül' — *Láttam, hogy a Jancsi meg a Julis szōmaasztogba gyuktak.*

gyukós 'akinek olyan a természete' — *Tuggya rula mindēnki, hogy miē gyukós.*

há 'igen' — *Jārsz iskolábō? Há; Vonattā mīsz Somorjábō? Há.*

habarik

hāgggán attú 'dehogy, ugyan már' — *Hāgggán attú, hogy asz csinājō, amūt monnak nēki; Vót-ē Csukáron a Lajozs bácsi? Hāgggán attú!*

hājjáll (gyerm.) 'hajcsikál' — *Hājjájā szīpe, Jōzsika, hājjájā!*

hāj ~ há (ökörirányító szó) 'balra' — *Hāj, Szūlaj, hāj!*

hajma (hājmāt) 'hagyma' — *Sok hājmāt nē tēgyē belē, mer űgy nem lesz jó.*

hajtōvő 'összehajtogatott lepény' — *Annyi tōpörtűs hajtōvānt sūtōtem, hogy mēk szombatra is maratt.*

hajzli 'illemhely' — *Nem tom mi lehet vele, hogy egisz nap a hajzliba űll.*

hāldāndik 'halánték' — *Űty hāldāndikō suj-totta, hoty főfordūt.*

hāngyál 'hangya' — *Ige futkároznak a hāngyálok, biztos eső lesz; hāngyál domb.*

hāngyálos csikmāk (tréf.) 'mākos me-télt'.

hāppáll ~ lehāppáll (gyerm.) 'esik, leesik, elesik' — *Lādd-ē, hāppāt.*

hārītō 'hárítógép' — *Tēnnap a hārītōvā vōtunk hārītannyi.*

hārmonika 'harmonika' — *Mūt kāptā ja būsšubō? hārmonikāt.*

hārodik 'kusza' — *A hārodikot is kivibe kōssük, űgy nem szōródik szījjē.*

hēbēr 'emelő, hēbēr' — *A verō fārat maj hēbērrē mēgnyomjuk.*

hebreg 'gyorsan beszél, hadar' — *Nē hebregj annyira, mer nem ērcsük mēk, hogy mūt monc.*

hebretyű 'hebrecs' — *Mindēnt összevissza kodūt az a hebretyű.*

hebretyűll 'összehadar' — *Nē hebretyűj má mēgē, te kelekōtya.*

hēcšēdli 'csipkebogyó' — *Ēty kötē hēcšēdli szētem a fālu vīgē; hēcšēdlibukor; hēcšēdliškvar.*

hēgyibe 'rá, tetejére' — *Ēsōbb a ekīt tēgyi-tēk fő, hēgyibe mēg a sūrūkōrót.*

hējjaz 'a kévekezal felső részét, tetőzetét rakja' — *Szīpe hējjāžnyi nem mindēnki tud.*

héjjazat 'a kévekazal tetőzete' — Gyerünk, emberek, mer éfogyott a héjjazat.
 hembölgő 'henger' — Idésapa, a Jóska ráát a hembölgőre, nos úty hembölgőzött.
 hellekolla 'összevissza beszéd, zavaros beszédű' — Mid beszísz má megí, te hellekolla! Van eccsak hellekolla beszéd.
 hellekolláll 'összevissza beszél' — Itt vót a Tërus, de annyit hellekollát, hogy nem is tudom, hogy mír gyött.
 hetyepetye 'etyepetye' — No, vót-é hetyepetye, Pisti?
 hibáll 'öblöget' — A Mári kimént a kútho hibányi; Mék kihibállom eszt a ruhát, osztá futok főznyi.
 hóbelevanc 'retyerutya, cókmók' — Vidd eszt a zegisz hóbelevancot a nyűvölábog!
 hocci 'add ide' — Hocci ja kést! Hocci ja sípkám!
 hodvas 'hódvas' — Íjjere kütette a pátkányokra a hodvasat.
 hosszúpecsinye 'karaj (csont nélkül)' — A hosszúpecsinyébű vágjá díre, a többít még lesüssük.
 hosszúszmű szíva 'magvaváló szilva' — Lékvárt maj hosszúszmű szíwabű főzünk.
 hozzád (ló irányítása) 'balra' — Hozzád, Bandi!
 hógöli 'bumfordi, buta' — Mit tucc te, te hógöli Jancsi!
 hőjk (állatterelő, a befogott ökörnek) 'vissza' — Hőjk, Huszár, Vitéz, hőjk!
 hőss 'tyúkok, csirkék elkergetése' — Hőss inneg hátró!
 hü 'hol' — Hü láttod a varjúfíszket? Hum van a fejsze? Hum vótá íje spkájji?
 hunnaj(d) (id.) ~ hunna 'honnan' — Hunna hosztátok a körtút? Hunnaj valók vattok? Hunnajd a pokolbű kerütetek elő?
 hüss 'hűs' — Oda nē mēnnyeték, ott nincs sēmmi hüss.
 hüssüll 'hűsöl' — Nyomjuk mēg a gombot, maj díbe jót hüssüllünk.
 hüvők 1. 'kukoricaeső' — A zidē szíp a kukurica, mi? H. Akkora hüvőkök vanak rajta, mind a karom; 2. 'hüvely' (bab, borsó stb.) — A borsót észpütik, a zót hüvőkököt mēg leszöttik rúla.
 hüvőüj 'hüvelykujj' — Vigyássz, te marha, kütörík a hüvőkújjam!

iccsogviccsog 'villog, villámlik' — A rohatt sarok felű má iccsogviccsog, nem sokárg ideír a eső.
 ide (ököirányítására) 'jobbra' — Ide, Fakó, ide!
 idēsanya (idēsānyát) ~ isanya (isānyát) — Idēsānyátok hazagyött má? Isanya, aggyon éty karé zsíros kényeret!
 igenyēs 'egyenēs' — Ojan igenyēs bārázdd húzott, hoty csak no! Igenyēsset.
 ígevű, ígevínyēs 'homokos, kavicsos, rosszul termő föld' — Messzirű láccik a vetíse, hoty hum van a ígevím benne; Ígevínyēs fődek Ógya felē vannak.
 ihar(ja) 'juharfa' — Pákán nem íge látnyi iharfát.
 ihas 'szomjas' — Ojan ihassak vótak, hoty kéccer mēkhúsztam a vállút vízzē.
 íjeszt (íjesztēt) 'ijedelem, félsz' — Aszütte a dőre, hogy megverēm, pejik csak ráattam a íjesztēt.
 íjjē 'éjjel' — Ém bizq ki nem mēgyék íjjē a kertēk ālá.
 ík 'ék' — Évvē ja íkkē jó mēgíkehetēd a kēsádót.
 impēr 'málna' — A kiskerbe a kerittis melletti bukrokrű szēggyük a impert.
 iprikáll 'székel' — Sijetēk, mer iprikánom kő.
 isterc 'sterc' — lisztisterc; krumpliisterc; Mit tuttam vóna főznyi mást, mind istercēt.
 istók (összetételben, tréfás esküvés) 'istenuccse' — istók Jancsi; istóg báró bicigli; istóg zicsi; istók uccsa.
 istrázsog 'strázsa, (éjjeli)őr' — Ha valaki istrázsog, akkor nē aluggyog.
 istrázsáll 'strázsáll, örködik' — Ámos vagyok, mer egisz íjjē istrázsátom.
 itē (ítēt, ítelék) 'étel' — A kutyángk sē kő a te ítelēd, zqbad meg magad; A jó ítēt mindēnki szereti.
 járgá 'járgány' — A gēpli risze vót a járgá.
 jászú 'jászoly' — Dobj éty kis kórót a jászúba; Kiszettítēk a ízikēt a jászulugbű?
 jédám, jédámkóm 'jé, igazis, jaj' — Jédám, el is felejtettem, hogy mámg pintēk vg; Jédámkóm, te gyerek, mēg mos sē mēntē el a ziskolábog?

jej libakergető (rendszerint ismételve) —

Jej, jej, érték a heletekre!

jó ~ (jóll) 'jól' — Jó tetteid no, csak ne járgzsd annyit a szádgt; Jóll éverte a kölkit ~ Jó megverte a kölkit.

kábát (ifj.) 'kabát' — Vigyeték kábátot is, mer mekfásztok ije hidegbe. L. dokg.

kabla 'szeles, sedre' — Szip az a lējá, csak kabla.

kāblāskodik 'szeleskedik, sedréskedik' — Mit kāblāskocc örökkí?

kāboszta (id.) 'káposztafőzelék' — Tők kābosztát is főszhetnűék má.

kácső 'kácsa' — Verjűték hátrő a kácsákgt a udvárú.

kahittyul ~ kahittyüll 'köhécsel, köhög' — Má rīgűta kahittyúnak mind a kette, igāzán nem tudom, hogy mi lész velük.

kahul ~ kahüll 'fúj, liheg' — Nem akar ignyi ez a bűdös tűsz, kahűj má ālá; Sokat futott a kutýátok, mer ije ka-hüll.

kajmó 1. 'kampó a szalmahúzáon' — Benne maratt a kajmó a szómábő; 2. 'hárító a kaszán' — Ekkora rozsbā kajmó nékű nem lehet kāsánýi.

kamű 'a kémény alsó, falban levő része' — Ki kő pucúnýi a kamint, má mektēt korommā; kamínluk; kamínajtó.

kámvp 'káva' — No, Lajozs bácsi, csinājón ehē ja kűtho eggy új kámvát.

kandli 'ételhordó fazék, kanna' — Tavvā mék két kandlivā hortam a tejet; Eggyik kandliba hoztam a mártást, a mosigba a levest.

kandlicukkor ~ -cukor 'kandiscukor' — Ne ē, vėgyé magadnak kandli cukrot.

kapta (kāptát) 'kolonc (az állat lábára)' — A Szekfűt kapta nékű ki nem lehetett haj-tannýi, mer minnyā ēbugārzott.

karapűll 'megöntöz, locsol' — Szípe karapűja a fűdekēt; Dilelött mekkarapűta ja eső, de dilutánrő má mekszārgtt.

karattyűll 'fecseg, beszél' — Annyit karattyúnak ezek a kölkek, hogy má mekfājdul belē a fejem.

karéső 'szélső' — Ennek má mindėggy, mind a karéső házngk.

kārmáll 'karmol' — A mācskávű vigyāznýi kő, mer kārmáll.

kaszli 'kredenc, konyhaszekrény' — A kenyir a kaszliba vg.

kasztról 'lábás' — Tēdd rá a fűdőt a kasztrólra.

kátyű 'tokmány, féntok' — Kilukatt a kátyűm, folik belle ja víz.

kátyulos tarisznya 'a kaszás szerszamos tarisznyája' — A kátyulos tarisznyábő van a kāsás holmija.

kėkk 'büszke, gőgös' — De naty kėkk vagy!

keletle 'száraz, nagyon szegényes sült tészta' — Tik má nem is ismerűték a keletlent, pejig borső leveshē jó vót.

kepickėll 'kapálódzik a vízben' — Addig, addig kepickėt, míg a vigi csak áttűrt.

kergetyű 'kerge' — Mi csinátá má megi, te kergetyű?!

kėrha 'torokra ülepedett váladék, köpet' — Vigyāzz, ne lıpj a kėrhábő. L. torha.

kėrhácsul 'harákol' — Nē kėrhácsűj má annyit!

kėrház 'a torokra ülepedett váladékot kikőpi' — Kėrhāzz a istállőba, nē a szobábő, te disznő.

kerűttis 'a disznő kifutója' — Bėcsukom a disznókat a őlba, mer halloom, hogy még a kerűttiszbe vannak.

készűső 'a rűdnál a baloldali lő' — Ez a kőrságos készűső, essoha sē akar indít-tannýi.

kėtű (id.) ~ kőtű (ifj.) 'kötény' — Vāsār-nőp tiszta kėtűnt kőtők. Ēszakatt a kőtűnyed, Bőzsi!

kėzvonyó 'vonókés' — Jó, ha van a házna kėzvonyó, avvā könnyű faragnýi.

kibli 'vödör' — Feri, van a kibligbe víz?

kicibaklik 'kibicsaklik' — Kicibaklott a Tėrus lábő, azir sántikáll szėgi.

kicsinkő 'kicsi, kicsike' — Hosztam nēkēd verėpfjőkákgt, nízđ ē. Jė, de helēs kiccsinkók!

kifaszul ~ kifaszűll 'kifaszol, kikap, szidást kap' — No megáj, te bűdös kölők, kifaszűsz te még ezir tűlem!

kifiszűtt 'kimutatja (a fenekét)' — Nem mondott nēki sēmmit, csak kifiszűttotta a vglėgát.

kimenyűll 'kificamodik' — Kimenyűt a Vendi lábő, azir jajgat.

kolész 1. 'két kerekű taliga'; 2. 'otromba formájú szekér' — *Látom, hogy a kolészt vitted elő ére ja rossz útra.*

kollát 'szarvasmarhák számára elkerített hely' — *A barmokat nyáron íjjére jis a kolládbg tarcsuk.*

komat 'nyakba akasztós lószerszám' — *Komatot jobbg csak a morvák hāsznānok.*

kostók '(sertéshólyagból készített) dohányzacskó' — *Māmq mā nem igē látnyi ojant, akinek kostógbū van a dohāmbacsokója.*

koszorúslējā 'nyoszolyólány' — *A koszorúslējānyoknak is majnem oja szīp ruhájuk vót, mind a mēnyasszonnak.*

kótēr 'kamraszerű helyiség' — *Nem baj, ha esik a hó, azír a kótērba lehet jāt vāgnyi.*

körözbőrfa 'a szekér oldalain keresztbe tett két rúd, amely tartja a vendégoldalakat' — *Jancsi, hé, évesztētíték a körözbőrfāt mēg a nyomórúdat!*

körösztház 'L alakú ház' — *A napamék ott laknak a falu közepin, ēty szīp köröszthāzuk vg.*

körösztős 'gabonakereszték (sora)' — *Oda-nízzeték, itt mēg mennyi körösztős van a tallókg.*

körösztű 'keresztül' — *Fogd be ja pojádót, mer ūty körösztű vāglqk, hogy belē gebecc,*

kőtīs 'kicsírázott és összetört búza levéből, lisztből (és esetleg cukorból) sütött lekvárszerű, ragacos, édeskes étel' — *Būdbe maj csírāsztgtunk buzāt, otān ānyātók kifűtti ja kemēncēt, nos sūtūnk jó ides kőtīst.*

kötözō 'kéveköto aratómunkás' — *Kēt kasza utā fogattunk ēty kötözēt; Hārmq arattak náluk: a kāsás, a marokszēdō mēg a kötözō.*

kövēcs (összetételben): kövēcserēm 'kőbánya'.

kövecses 'kavicsos' — *Nem terēm ebbe ja kövecses földbe sēmmi.*

krāmānc 'mindenféle limlom' — *Annyi krāmānc vót a lādābg, hogy mēktelik vele ēgy vesszőkosár.*

kublī 1. 'falba vájt fülke' — *Mi nem dobjátok ki eszt a sok vacakot a kublībū?; kublīdēsška — 'polc a falba vájt fülkében'; 2. 'szelvényflás az istállóban vagy*

a padlás tűzfalán' — *A piros hūvōkōkōt maj kītēsszūk a kublība; 3. 'kugli, teke' — Azelőtt a kocsmā udvārbōg vót a kublī; kublīgolō.*

kublīzik 'tekézik, kuglizik' — *Te embēr, muszāj nēkēd vāsārnqg mindīg kublīznī? kūdūskāsg 'sült ābākāsg' (L. ott) — Tep-sibe ja kūdūskāsg, merjē, nos ēgyē.*

kūdūstetō 'apró, ragadós termésű növény' — *Csupa kūdūstetō lēt a gātājg.*

kukas 'kakas' — *Valaki mēg māmq gyōn a hāszo, hogy annyit kukkurikkūll ez a dōk kukas.*

kukkō (gyerm.) 'cukorka' — *Nidd-ē, Bōzsi, hosztam nēkēt kukkōt!*

kurvānyād (szitok) 'kurva anyád' — *Kurvānyāt, te marha! A kurvānyāt annak a baromnak!*

kūszalīk 'a kibuggyanó kévékből keletkezett szálak tömege' — *A zōrdōk tuggya, hogy kötōstik be ezēkēt a kīvīkēt, hogy annyi ja kūszalīk.*

kūtsūjtō 'kútgém' — *Hé, Pisti, fejbe csap a kūtsūjtō vige!*

kutyaszōr 'ellenőr' — *Vigyāzgtok a mīrisné, meg gyōn a kutyaszōr.*

kutyatej 'pityang' — *Szēttūnk kutyatejet, nos annak a levīt csōpōktettūk a Bōdi kezīre.*

kutyaverō 'kutyaházi, haszontalan' — *Kutyaverō gyērēk, hogy mit ki nem fundāll mājābg.*

kūdōtt farkas (hasonlatként) 'lassú, kedvetlen' — *oja lassg hūzza ja bokājā, mind a kūdōtt farkas.*

kūllū 'küllő' — *Hozzá tīs kūllūt is, hogy mēk tuggyam csinānyī a bicīgli kerekekēt.*

lādōfija 'ládafiók, kis rekesz a ládában' — *Vēt ki ja cērnat a lādōfijābū.*

lābg, ikrājg ~ -kāsājg 'lábikra' — *Belē-kapott a kutya a gyērēk lābg ikrājābg; Ūty fāj a lābgm kāsājg.*

lafatyūll 'lefetyel' — *De rendetlen vagy, úgy lafatyūs, mind ēty kutya. L. lefetyūll lajbi (id.) 'mellény' — Asszō, fōdoz meg a lajbimot is. L. pruszlik.*

lajtērja 'létra' — *Lēveszekēdēt a lajtērjārū, nos ētōrte a lábāt.*

lāmpās (id.) ~ lāmpg (ifj.) 'lámpa' — *Fūs-tūl a lāmpg, lejjēpp kō csavarnyi; Nem gyūjsuk mēg a lāmpāst, mēg vilāgos vg.*

lállng 'sztaniol' — *Vikonyg kented rá, mind a lállng; A csukolládét lállnábg pakúják.*

lefetyüll 'lefetyel' — *De hama kilefetyüte belle, biztos igen éhes vót szégj kutya.*

lapicka 'lapocka' — *Úty fájnók a lapickájm, nem tom mit érznek. Főjüstúttik a lapickákot is.*

leborjazik ~ (megborjazik) 'fölfordul a szekér a rakománnyal' — *No, ezek is leborjasztak, este lesz, mire aszt a sok szómát újbú főrkják a szekerre; A magukéji még nem gyönnnek, láttuk, hogy megborjasztak a keskényi fődekné.*

lelappaD 'leapad' — *Sokájig még vót a keze dagadva, de osztá csak lelappatt neki.*

lepj 'lepény' — *Nincs jobb a jó túrós lepinné.*

lepínleső 'lepényleső' — *Fogd be ja lepínlesődöt, mit kő nekéd mindénbe belepofáznýi.*

licijum 'iglice' — *A főli fődekné nyőtek licijum bukrok.*

lile (gyerm.) 'kiskacsa' — *Beméntek a lilék a vízbe; Jaj, de helés ez a kis lile!*

lili 'kacsahívó szó' (rendszerint ismételve) — *Lililili, gyerték má no, hosztam jó kevertet.*

líp 1. 'lép, megy' — *Éggyet előre lipétt, kettőt mők hátrg; 2. 'lép (anat.)' — A lipüt má kivétteD?; 3. 'a méhek termelte lép' — Hónap kipörgetém a lipet; Lípés mizet kaptok a kényeretekre.*

lilylotty 'semmit érő, haszontalan, összevissza' — *Van accsak lilylotty beszéD.*

lódárázs 'poszméh' — *Marha nagy lódárázs szát ére, úgy megijtettem tüle.*

lotyó (nem pejor.) 'kislány, lányka, süldő-lány' — *Te lotyó, vigyé vizet a kácsáknok! Hid a lotyókot ebédűnyí.*

löcskötüll 'lubickol, pancsol' — *Né löcskötüü a vizet a pallóra.*

lú (id.) ~ ló (ifj.) 'ló' — *Igen öreg lú vót má ja Mancí; Annyi kóró, haza hozú egy lóva jis.*

luk (ifj.) ~ lik (id.) 'lyuk' — *Kiöntöttük a ürget a lukábú; Csupa lik a dokányom.*

lüttyő 'ügyetlen, ütődött' — *Takaroggy el a hástú, nekém íje lüttyőre sèmmi szükségem!*

má 'már' — *Aszittük, hogy má főfordúta-tok; No, hónap má jókor indúhatunk. macat 'maszat' — Mozsgyá még, mer csupa macat a arcoD.*

mădzsgáll (id.) ~ maricsküll (ifj.) '(össze-)gyúr, fogdos' — *Összemădzsgátod má ja krumplít a mosligba?; Maricskújátok szítt a földet, úgy rákjátok belé.*

madibicsak 'bugylibicska' — *Ez a marha a madibicsájkját écserte harminc golójír.*

magos 'magas' — *Jóll íg a tűz benne, biztos magos a kímj.*

majoráng 'majoranna' — *A hurkábg mindik szokunk majorángot ténnyí.*

majter 'malter' — *Csinájunk majtert, nos avvā maj betapasszuk.*

makkóró 'kukorica szár' — *A makkórót észbb levágjuk, ótán összebăglăzzuk.*

makog 'érthetetlen hangokat ad' — *Makog, mind a béka.*

málé 'mafla, bamba' — *Kinek kéne a zijem málé legj?*

mámq 'ma, máma' — *Mámq nem dógozunk, mer ünnep vg; Mámq má nem úgy ínek a zembërek, mind azelött.*

mamusz 'házi cipő, posztó papucs' — *Öregmama, itt a mamussza, vëgye fő.*

mángüll ~ mângul 'mángorol' — *Mostă-nábo má nem igě szoktunk mângűnyí.*

masina 'eséplőgép' — *Mikor ír hozzátok a masina, Lajcsi?*

masináz 'csépel' — *Tavvā öt hétig masinásztunk, má mindénki unta.*

mecc (állandósult kapcsolatban) 'használ, ér, nyer vele' — *Mit meccū vele?; Mit meccett vele, ha még is kapta ja öröksigét.*

mecset 'pamacs' — *Elősször a mecsettē jó bezappanyozom magam, ótj fog a bërétva.*

mëksikkad 'megszelesedik, eszi a fene vmi után, vmiért' — *De még vg csikkadva azír a lejányír; Ijen időbe eménitëk Vőkre? E há. De még vattok csikkadva!*

mëksíp 'megkap, megfog' — *Bodri, csib még!*

mëksömöllik 'megesömörlik' — *Èccër úgy bezăbátgm friss tőpörtyűvë, hogy mëcsömöllöttem tüle.*

mëgehül (id.) 'megéhezik' — *Tíz órájig nem èttünk sèmmít, há jó mëgehűtünk.*

- mékherüll 'párzik (a kakas, átv. férfi is)' — Ez a jérce má biztos fok tojnyi, mer láttom, hogy mékheríte a kukas; Szeretnéd mekheritnyi ja Tërust, mi?
- mëkhóküll 'megijed (a ló)' — Rá akartam járnyi ja kompra, de a Kese mëkhókút tülle.
- mëgiziküll 'ízéket csinál' — Kínyëzs dög e, még a herét is mëgiziküllü.
- mëgnyilall 'megnyilaz' — Ige haszontalg kovács vót, mindig mëgnyilata a lovakot.
- mëgnyúkásodik 'nyúlós lesz' — Ez a pólisi má rigi lehet, nem látot, hogy mëgnyúkásodott?
- mëkstruccüll 'megnyír (bajuszt)' — Jó mëkstruccútták a bajuccát.
- mëndikáll 'koledál' — Hågassatok! Håjjátok, má mendikångk! Minnyá begyönnek hozzánk is a mendikások.
- mënyasszonleplü 'lakodalmi kalács' — Ki csinådotta neki ész a szíp mënyasszonlepiñt?
- meringüülö kånál 'merókanál' — Ekkora meringüülö kånállü könnyü teli mernyi ja tányirt.
- mesztéláb 'mezítláb' — A cigångyerekëk mëgveszekëdëtt szívóssak, még a jégën is mesztéláp csuzgorångk.
- mici ~ micisipka 'micisapka' — A Joska 'ëvëtte a micimët; Ez a két micisapka lész a kapu.
- minnyá 'mindjárt' — Montam neki, hogy ennem lész így jó, de ja Bözsi sosë hågat a zembërre; Minnyá ëmëntëk, mikor víge lëtt a bálnók.
- mony 'hímvessző' — Akkora monya vót, mind a karom.
- monyas 'csödör (átv. ember is)' — A monyast nem merik befogni, mer annak igë teli ja valaga; No, mi újsák, te monyas!
- mór 'vályog' — Hozzatok majtërt, mórt, téglát, a Krisztus Márijáját!
- mórvetö 'vályogvető' — Ípünyi akar a Karcsi. Má vetteti ja mórvetökkë a mórt.
- mustigli 'a trombita szájra illeszthető része' — Mustigli nekü nem lehet rendëssë trombitányi.
- natyhasü 'hasas' — Te gyerek, vigyázz åra ja tehénre, mer natyhasü.
- napolitånë 'nápolyi szelet' — Nesztëk, hosztam nektek cukrot mëg napolitånët.
- nehëssig (szitkozódás) 'nyavalya, kórság' — Hogy a nehëssig gyüjő rá åra ja kórságos dögre!
- nësüge 'buta, kevés eszü' — Az a nësüge Vince aszonta, hogy a öszvír is lü.
- nesz 'ürügy' — Avvå ja neszë gyött ått, hogy ëkirje a biciglüt, píjig a Bözsire vót kíváncsi.
- nos 'és' — Leveszekëdëtt a lajtërjárü, nos ëtörte a lábát; Leütek, nos ëttek.
- noszügat ~ noszüll 'noszogat, nógat' — Csak noszügasd a ökrököt, noszügazsd; Foltton noszünyi köllött åköt, hogy dügozának gyorsabba.
- nyárs 'akkora szalmakupac, amit karóra szúrva föl lehetett vinni a kazalra' — Åzelött szómåbü nyársot csinåtok, mer elevátor mëg nem vót, nos úgy vittik föl a asztagra.
- nyërváküll ~ nyërvog 'nyávog' — A macska vërnyog, mikor bagzik, máskor mëg nyërvog; Aggyatok annak a mæcskångk valamit zåbányi, në nyerváküjon annyit.
- nyeszvet 'nyafog, nyüglödik' — Müt nyeszvecc annyit, mi kő má mëgi?
- nyitott konyha 'alul nyitott kéményü konyha' — Åzelött nyitott konyhánk vót nekünk is. Ajjobb vót, mer abba mëg lëhetëtt füstünyi ja húst.
- nyü (nyüvek, nyüves) 'kukac' — Beleptik a nyüvek; Akkora nyü mászott ki belle, mind a ustorum; Ez a sunka má nyüves.
- nyüg 'béklyó' — Gyerek koromba mëgnyügösztük a lovakot. Nyügöt tëttünk a lábøjikra.
- nyüll 'nyü' — Mink má fõnyütük a kendërt, odadörzsül ~ odadörzsüll 'odamond' — Jóll odadörzsütem a ora glå, hogy mijen nagy disznó.
- ógmóg 'dörmög, dohog' — Ez a vinembër ëgisz nap má csak ógmóg mëgåbö.
- oláccigü 'sátoros cigány' — Hallotta, hogy a züjje oláccigányok jártok a Feketjëknë?
- oltárooz 'osztokodik, okoskodik' — Në oltárooz annyit, inkåpp csinåd, amit parancsütam.

óma 'alma' — Nékünk csak úgy vót ómánk, ha loptunk.

ómárjom 'szekrény' — Védđ elő ja ruhámgt a ómárjombú.

osztű (ifj.) ~ ótű (id.) 'aztán, azután' — Ēsőbb vágj fát, ótán ěmĕhecc csavarognyi; Beborút a zég, osztű rágyött a eső.

othunka 'könnyű női blúz' — Nem láttátok a othunkámgt?

óvas 'számlol, olvas' — Tĕrus, óvazsd mĕg a libájidot, nem ě veszték ě.

óvasó 'rózsafüzér' — Óvasó nékű ě nem mĕnt vóna ja templomba.

öcset (hasonlatban) 'nagyon sok, számtalan' — Annyi ja pize, mind a öcset; Annyijan ěgyötték a búcsúba, mind a öcset.

ökrendĕzik 1. 'rókázik' — Kimĕnt a udvĕra ökrendĕznyi; 2. 'hahotázik' — Kimĕnt a udvĕra ökrendĕznyi; 2. 'hahotázik' — Nĕ ökrendĕzetĕk má akkorágot, no!

összegaristűll 'összegyűr, összevág (helyet), bejár' — Összegaristűtátok a zegisz udvart; Összegaristűtam írte ja fé várost, mĕk sĕ tĕlĕtĕm.

összeiszkááll 'összeeszkábál' — Te embĕr, iszkápáj má össze ěgy ládat ennek a ocsúnak.

pĕhĕr (poharat) 'pohár' — Iszok ěty pĕhĕr vizet; Tĕd le aszt a poharat.

pákulláncs 'kullancs' — Mikor a tĕnókot hazahajtottuk a legellőrrű, telĕ vótak pákulláncsú.

pĕláng 'deszkakerítés, palánk' — A Józsi átmászott a pĕlángon a szomszídaba.

pĕllás 'padlás' — Hozzatok le tuskót a pĕllásrű.

pĕllásjárás 'padlás lépcső' — Hun a kácsák kevertye? Ott van a pĕllásjárás alatt.

palozsna 'szoktatatójas' — Ha van a fiszĕgbe palozsna, akkor hĕmĕrĕbb oda-tojik a tĕk.

pányó 'panyóka' — Borsót szĕnnyi csak pányóvĕ jó.

pap ~ papkĕve 'a gabonakereszt legfelső kévéje' — No, mĕg a pap, nos kĕsz a kepe; Főtĕttĕd a papkĕvű?

papul ~ papűll 'sokat fecseg' — Nĕ papűj má annyit, tisztáro kihűll a beled.

parzĕt ~ parzsĕt (ifj.) ~ parzsĕta (id.) 'bíborhere' — Hosztam a mĕrhákngk parzĕtot; Nĕkĕm jó dúgom vót, mer parzsĕto legĕtettem; A zidĕ kéccĕr is mĕg lĕhetĕtt kĕszányi ja parzsĕtát.

patĕll 'pűföl, ver' — Kipatĕták a segĕdet, mi? Patĕta a zannya, mind a jene.

patĕlló 'mosófa, kendertörő fa' — Azelĕtt patĕllóvĕ vertik a ruhát, mĕg avvĕ törtĕk a kendĕrt is.

pattoĕat (pattoĕĕtás) 'pattogtat' (karácsonyi szokás volt) — Rĕĕgĕ kĕrĕcseny elĕtt mindĕg pattoĕattunk, de mámg má nem ĕĕgĕ szokás a pattoĕĕtás.

patyókáll 'bugyolál' — Úgy bepatyókátĕ ja fejĕt, hogy alĕg lát ki.

pazall 'pazarol' — Borzasztó haszontalam pazalló embĕr vót a, ĕpazāt mindĕnit.

peĕĕa (id.) ~ peĕĕa (ifj.) 'pedig' — Ēm peĕĕa aszĕltem, hoty hazagyűsz; Má beszĕnek, peĕĕk sokájik haragba vótak.

pemet 1. 'pemet' — Pemetĕ pucűjuk ki ja kemencĕt; 2. 'ápolatlan nő' — Te pemet, hogyan nĕzű ki má meĕĕ?!

pĕra 'női nemi szerv' — Úty pĕrĕg rűglak, hogy meĕveszekĕcc!

pĕsszĕg 'sziszeg, fűj' — Hallott, hoty pĕsszĕg a ĕűnĕr?; Sĕĕessűnk, mer má pĕsszĕg a masĕna.

pĕtrĕzse 'petrezselyem' — A zidĕn akkora pĕtrĕzsek nyĕtek, mind a karó.

pĕjarc 'piac' — A pĕjarcon elattuk a hĕzött kácságot.

pĕkĕsz 'motoz, bogarászik (a sötétben)' — Nem tom, hogy mi ja fenĕt pĕkĕsz ott a sarogba.

pĕlisz (pĕlisznyĕs) 'penész (penészes)' — Osupa pĕlisz a fal; Idĕsanya, mek-pĕlisznyĕsedĕtt a kĕnyĕr. A pĕlisznyĕs riszĕt maj levágjuk, a többĕt mĕg meĕĕsszűk.

pĕntű (pĕntűlĕs) 'pendely' — Rongyos má ez a pĕntű, muszáj meĕĕfĕdoznom; Mĕk pĕntűlĕs ĕyerĕk koromba hallottam beszĕnyi.

pĕppa 'aranka' — Annyi ja pippan a herĕbe, hogy muszáj lesz kĕszántĕnnyi.

pĕpula 'elhomályosult jelentĕsű szó, a csodálkozás, bosszankodás kifejezĕsĕre szolgál' — Há emmĕg mi ja pĕpula lĕhet? Mi ja pĕpulát akarsz má meĕĕĕ?

pirittyül ~ pirittyüll 'fecseg, sokat beszél' — *Në pirittyúj má annyit, inkább csinád a dúgodot.*

pirittyül 'száj, beszélő' — *Igë jó pirittyülője vg.*

pocsola 'pocsolya' — *Hentëreg a disznó ja pocsolábq.*

pókaborsó 'tarkabab' — *Nálunk a pókaborsó nehezebbé terem még, mind a feht.*
pokerej 'nápolyi szelet' — *Èccër a csukári búcsúba annyi pokerejt èttem, hogy mekfajdút a hasam tüle.*

pólisi 'főzőkolbász' — *Ojan éhes vótam, hogy èccërre beváktom fé kila pólisit.*

porcfü 'porcsin' — *Hőjcsátok a tehenyekët a Sënki Úttyárg legëtetnyi, ott igë sok a porcfü.*

porgolat 'függőlegesen szorosan egymás mellé állított vesszőkből készített kerítés' — *Átröpát a tyúk a porgoláton, nos bemënt a kiskerbe.*

porsnás 'pattanás' — *Në nyomkád örökké ja porsnásqjidot.*

posvad (posvatt) 'poshad' 'poshadt' — *Annyi eső vót, hogy mindën èposvatt a hãtarbq; Mëgdopta a fejüt posvatt körtívë.*

pözma 'pózna' — *Ère ja hosszú asztagra kő tãlg tisz pár pözma jis.*

pöck 'csikló, női nemi szerv' — *Fog be ja szãdqt, te taknyos, mer pöckö rúglak.*

pöcküll 'közösül' — *Jó vóna má pöckünyi, mi?*

pökhü 'pehely' — *Könnyü, mind a pökhü.*

pök ~ pökik 'köp' — *Oda pökött a lábq elé.*

pölhös 'pelyhes' — *Ezëk a lútfigak mék pölhössek.*

pöréskedik 'meztelenkedik' — *Vëgyé má magadra valamit, në pöréskëggy annyit.*

pörge 'karikaláb, ó-láb' — *Több a pörge gyerek, mind a lëjãnkq; pörgelábü.*

pörje 'perje' — *A pörjét igën nehéz kipusztittannyi.*

prés ~ préshurka 'disznósajt' — *Èggyik prést főfüstűjük, a másikat nem; Hoz be ja préshurkát a komorábü. L. prézburs.*
preszling 'répaszelet, a répacukor gyártásának hulladéka' — *Hónap meggyön a preszling a álomásrqp.*

prézburs 'disznósajt' — *Nesze èty karé kënyír még ez a prézburs.*

pricsnãdrãg 'bricsesz' — *Muszãj má vën-nëm èggy új pricsnãdrãgot is.*

prozseccijó 'processzió' — *Èmëgyünk Szent-antãra prozseccijövã.*

prozseccijós 'processzióban résztvevő' — *Gyönnek a prozseccijósok.*

pruszlik 'mellény' — *Ott a pruszlikom a kívü, hozd ide.*

pufáll 'ütlegel, ver' — *Në pufád annyira, mer északãd; Tãlãn èpufát valaki, hogy úgy bõksz?*

puffancs 'duzzogó, durcás, mérges' — *Hëggyátok aszt a puffancsot, në töröggyetëk vele.*

puffaszkodik 'duzzog, durcáskodik' — *Mit puffaszkocc má megü? Mi bajod?*

pupéró (id.) 'keletlen sült tészta' (l. keletle) — *Mãmqp má essë tuggyãk, mi jaz a pupéró, pejig azelött de sokszor sütöttek.*
puré 'csupasz, meztelen' — *Puré kölkek; mesztelem puré.*

purha (purhás) l. 'pudiva (pudivás)' — *Örek ja má, csupa purha; purhás ja; 2. 'lusta' — Mëgveszekëdëtt purha embër vót, még mozdúnyi jis fájt nëki; Mit meccëk evvë ja purha fíreggë?!*

püri 'póréhagyma' — *Levezsbe jó a püri.*
puruttya 'csúnya, rút' — *Puruttya bo-szorkq; Nem szígyëllëd magadot, te puruttya fíreg?*

rãgãncs 'bojtorján' — *Bãbãt is csinãt mã-gãngk rãgãncsbü. L. bõgãncs.*

ragasztó 'tok' — *Kidüt a ragasztó a szobãbq; ajtõragasztó, ablakragasztó.*

rãngotó kút 'nyomós kút' — *A rãngotó kútnak az a baja, hoty sokszor vasizü ja vize.*

regget 'rejteget, dugdos' — *Ccak tunnãm külesnyi, hoty hã reggeti ja pizit.*

rëkas 'szennyos, mosdatlan' — *Búcsúkor annyi ja rëkas, hogy nem gyõzzük èmosnyi; Rëkas a szãt, törüd meg.*

rëkli 'nyári női blúz' — *Még rëklibe nem izzattam ennyire, mim most.*

rezneküll 'türelmetlenkedik' — *Në rezneküjetëk má no, minnyã ktsz a èbíd, nos èhettëk; De be vagy rezneküve, há hovã sijecc?!*

rigli 'retesz' — *Hajdz rá ja riglit a ablakra.*

- rigliz 'reteszel' — Énnye, éfelettem berigliznyi ja ajtót.
- ringlóta 'ringló szilva' — A ringlóta jó idős szíva.
- rózsabók 'rokon, ismerős' — Nem tudom, hogy miféle rózsabokja lehet, de má két hónapja itt van nálq.
- rúzs 'rózs' — Kitű kaptad eszt a szíp rúzsát?; rúzsabukor.
- rühelődzik 'vakaródnak' — Mit rühelődik? sáf 'fakád, dézs' — Pisti, merjé vizet a sáfq!
- sájtár 'fejdedény, sajtár' — Ha nem vigyázstom a fejisivő, minnyá kirúktá ja kezembű a sájtárt.
- sállik 'sárlik (a ló, átv. nő is)' — Mos vótam vele ja csődörné, de má megí szállik a dög.
- salló 'sarló' — Marokszédőnek salló a szerszámq.
- sámlí 'zsámoly' — Ha fölömētem a ódálát, te tédd qlá aszt a sámlit.
- saragla 'saroglya' — A hátúsó sárqglát is tégyíték fő; A sárqglábq beléakatt a taligakerék.
- sedretyű 'szeles, sedre' — Vigyázzqtok, tik sedretyűk, mék földöntíték a asztát.
- senye 'egy heréjű' — Eriggy onnaj, mer rádugrik az a bűdös senye.
- sészterég 'sistereg' — Sészterég a víz a platní.
- sifli 'kockatésztá' — A kábosztás siflit azelőcs csak borsā éttük.
- sikáll 'súrol' — Sijeték, mer fő kő mék sikánom a szobát.
- sikarittyű (hasonlatban) 'sikattyű' — Forog, mind a sikarittyű.
- sikó 'zsurló' — Széttem sikót téjángk.
- siltés sipka 'ellenzős sapka' — A siltés sipka azír jó, mer nem süt a zembēr szé-mibe a nap.
- sindű (sindülős) 'zsindely (zsindelyes)' — Érohatt a szērhan a sindű; Sindülős házqk nálunk azelőtt sē igēn íplűtek.
- siska 'fánk' — Ojan ez a siska, mind a pöhű.
- smórni 'császármorzsa' — A smórni nem itē, avvā nem lehet jólaknyi.
- sódor 'sódar' — De szíp sódora vót ennek a csonónak.
- sóla 'vacak lábbeli (cipő, bakancs)' — A zijē sóla má csak tűzbe való, nem fő-húznýi.
- sőre 'buta, számár' — Aszitte szēgē sőre, hogy mēgverēm, pejik csak ráattam a ijesztēt.
- sövímmag (tréfa) 'annak a kifejezése, ami nincs' — Április ēsejin ēküttik a gye-rēkēt sövímmagír.
- sporhēlt 'tűzhely' — Új sporhēltot vettek a szomszédék.
- srót 'takarmány dara' — Három összemarik srótot dobja mindēggyik kiblibe.
- srótáll 'darál' — Hallom, hogy mēgy a srótuló, viszék srótányi én is.
- stokēdli 'hokedli' — Áj föl a stokēdlira, akkor élirēd.
- strejfa 'elválasztó rúd (állatok között)' — Ehē ja rúgōzs dōkhō strejfa nēkű oda nem mēhet sēnki.
- sübēr 'kocsogát' — Ēsō sübēr nēkű nem hāsznájuk a szekeret, de sokszor kō ja hátúsó sübēr is.
- súgár 'ostorhegy' — Akkora súgárt pōdört a ustorábq, mind a zújjam.
- sulok 'sulyok' — No, eszt a csōköcs csak sulokká lehet szítvernýi.
- sűrűkóró 'csalamádé' — Ennyi marha mēg-zqbbáll két szekér sűrűkórót ēcēerre.
- susmákúll 'mismásol' — A zegisz hasznot ēsusmákúták maguk között.
- sutēr 'köves homok' — Hozzatok mék sutērt, legqllább ēggy kocsivā.
- sutēroz 'köves homokkal befed' — Má majdnem kisz a konyha, csak a plafont kō mēg besutēroznyi.
- sűsíték 'bűbos pacsirta' — Hqjjátok? Szólt a sűsíték.
- sűső 'fejkötő' — De szíp sűsōje van a kizs-bqbangk!
- sűsű 'butus, csacsi' — Hogy lehet valaki ennyire sűsű?!
- sűttojás 'rántotta' — Sűttojás vót rēggelire, mék kávé.
- szálúll 'egyel' — Kiszálútátok má a répá-tokat? Fáj a dērkam, mer három napik szálútam.
- szapúll 'mosás után áztat' L. besza-pul.

szapulló 'nagy fakád' — *Beszapútuk a ruhát a szapullóba, nos réggelg abba ázott.*

szarkagáborjő 'gébics' — *Veszekédett kölkök, nem kiszétté ja szarkagáborjő fízket!*

szároszsont 'sípzsont' — *Bottá jár, mer étörött a szároszsontya.*

szasszër 'szerző, közvetítő' — *A Lajcsi marha jó szasszër vót. Ammég a döglött lovat is észasszëruíta, észërészte, no.*

szasszërkodik 'közvetítéssel foglalkozik' — *Dúgoznyi nem szeretétt, inkább szasszërkodott.*

szatyor 'a szekérnek az első kocsigát és a saroglya közti, ülésé alakított része' — *Gyere, Julcsa, új ide mellém a szatyorba, lágglább nem fogunk fáznýi.*

szëcskú 'szöcske' — *Ugrik, mind a szëcskú.*

szëdërína 'földi szeder' — *Ez a sok szëdërína mindem bört levitt a lábomrú.*

szegëttye 'a megkezdett kenyér kisebbik része' — *Ésőbb a szegëttyibú vággytok.*

szërdík (id.) 'aludttej' — *De jó vóna ebbe ja melegbe éty kis jó hideg szërdík.*

szërha 'eresz' — *Gyön a tavasz, má mők-csurdút a szërha.*

szíjjë 'szét, széjjel' — *Szíjjë csak szíjjë szëtte, de összeraknyi má nem tuggya.*

szóma 'szalma' — *Szína vagy szóma? Hosztam szómát a tehenyek alá.*

szökó (játék) 'méta' — *Gyerték, gyerekek, jáccunk szökót.*

szökózik 'métázik' — *A Karcsi kimént a uccárg szökóznýi.*

szul (szulos) 'szú (szús)' — *Rággj a fát a szú; Ennem jó fejszenýélnék, mer szulos.*

szúr 'rejt, dug' — *Úgy észúrtam aszt a büdös ustort, hogy magam së tglállom; Szúrd a sarogba, ott jó hele lész.*

szurdík 'sarok, sut' — *Ott henitërég a szurdígba.*

szuszák 'szuszek, gabonás rekesz' — *Teli má ja szuszák rozszá.*

szuszú (gyerm.) 'kutya' — *Në fíj, Gyuszi, nem harap a szuszú.*

szúgyellő 'szúgyelő' — *A télén asziszëm lész mit varnom ezëkën a szerszámokg. Még a szúgyellőjük is északatt má.*

takompóc 'takonypóc' — *No nízze még a zembër! Még ez a takompóc is akar valamít?*

talló 'tarló' — *Estére kiballagott a lúdakká ja tallóra; tallórepa.*

tányírvérág (id.) 'napraforgó' — *A tányírvérág mindig a nap felé forog.*

tarkédli 'talkedli' — *Úgy megënním má a jó mákos tarkédli!*

táskás ustor 'karikás' — *Akkorát szót a táskás ustora, hogy maj méksüketütünk belé.*

tátogató 'tátika' — *Nálunk a kiskerbe nyóll a tátogató.*

té (tej) 'tej' — *Van éty kis hidek té?*

téfű (tëfűlős) 'tejföl (tejfölös)' — *Má szëttem össze éty pähár tífűt; Tëfűlős lepínt sütök ebídre.*

télázs 'stelázsí' — *A rohau macska nem leverte ja télázsru a tányírokg!*

tengű (tengűs ~ tengülős) 'tengely (tengelyes)' — *Csikorog a hátúsó tengű; Ki kó má cserényi a tengülit.*

tënnap 'tegnap' — *Tënnap berukkút a fíjam.*

tërëget 'terelget' — *Hé, Sanyi, tërëgess má hazafelé.*

terü (id.) 'teher' — *Borzasztó, hogyam bírtatok ekkora tërűvë hazavergönnýi!*

tík (id.) 'tyúk' — *Ezëk a büdös tíkok mindíg itt veszkönnnek a konyha előtt.*

tíkfi (id.) 'csibe' — *Hideg eső írte úköt, nos húsz tíkfi mégveszekédétt; A tíkfíjak ébújtak?*

toholi 'ügyetlen, mafla' — *Eriggy inej, te toholi, látom, hogy még essë tudod mők-csinányi.*

tokmacsorú 'piszé' — *Belé pökök a zorodba, te tokmacsorú.*

toszmák 'mafla, ügyetlen' — *Ennek a toszmák Bélángk sëmmit së lehet a kezibe annyí, mer mindënt épusztítt.*

torha 'köpet' — *Akkora torha vót, hocs csak úgy loccsant. L. kërha.*

tógy 'ostortelek' — *A másik sűgárt rá szokják kötnyi a tógyre, hogy ë në vesszë.*

tótyfagatya ~ daragatya 'vászongatya' — *Nízzíték, emmég mindíg tótyfagätyát hord!*

tragacs 'egykerekű zápos talicska' — *Feri, hozzatok két tragacs sűrűkórót a mährákhoz.*

trókál 'hegyes vasdarab (kb. 15–20 cm hosszú), amit a szarvasmarha vékonyába vágna, hogy a levegőnek utat nyissanak' — *A herétű főfűjódott a ökrük, de belévákták a trókált, nos meggyógyút.*

trigó 'trikó' — *Ijenkor má trigót is adok rájuk, mer könnyen ékapnak valami nyágvölát.*

tuskó 'csutka' — *Morzsújatok egy zsák kukoricát, a tuskórú mők szeggyíték le ja szeméket.*

tüled (lóirányító szó) 'jobbra' — *Tület, Föcske, tüled!*

ubó (id.) 'zubbony, hosszú ing' — *Emmég ubomba járt akkor is, pejig má tizenhat éves vót.*

ugrató '(rendszerint) fadarab, amely az ütközőre helyezve lehetővé teszi a könnyű keresztülhaladást' — *Tégyeték a ütközőre ugratót, mer kihúztam a hemblögt.*

uramú 'urasan, könnyen' — *De jó dúgotok va! Sémmit ső csinátok, csak iték uramú. ustor 'ostor' — Fogd a ustort, nos kergezsd el a malacokot.*

ustorkodik 'veszekedik, civalodik' — *Nő ustorkoggyatok annyit, mire jó a?*

uzsáng 'husáng' — *Nő fíj, vittem magam-má éggy uzsángot, hogy légyen a kezem ügyibe valami.*

ü! (kutyakergetés) — *Ü, Bodri, üü, nem mász haza!*

ület 'ülep' — *Ügy ületé rúglak, hogy észász.*

ümmög (id.) 'ing' — *Te asszq, kimostad a ünneplő ümmögömöt?*

üng (ifj.) 'ing' — *Leszakatt a üngöm gombja.*

üstöke 'ösztöke' — *Itt nő felejcsték a üstökét. Ennékü nem tuttok szántognyi.*

ütköző 'földből kiálló fadarab (ritkán vas), melyre rácsúszik a kapu két szárnya' — *Rajta van a kapu a ütköző?*

vájlókosár 'szakajtó' — *Hoz be gyerek a komorábú a vájlókosarakot.*

vájul 'kenyeret kiszakít, vájol' — *Mékkét má ja tészta, muszág levájúnom.*

vakand 'vakondok' — *A zegisz kert csupa vakantúrás. Nem tudom, hogy mit tegyek ezékké ja biüdös vakandokká.*

vakarík 'dagasztás után a teknőről levakart tészta' — *A vakaríkot ötösszük szárgnnyi.*

vállú 'vályú' — *Merjé vizet a vállúba, engedém a borjúkot.*

vanyagó 'vonogó' — *Oja tömött a asztak, hogy vanyagová kő kihúznyi belle ja herét; Hágass, mer belédvágom a vanyagót, te átok!*

vanyagózik 'nem egyszerre indít' — *De sokat vanyagóznak indításkor!*

vőrázsúll 'vár, várakozik' — *Mit vőrázsúnánk üköt. Ha győnnek, há itt lésznek.*

vatalé '(füllel ellátott) hordozható, általában 10–12 liter űrtartalmú vizeshordó' — *A kötözö gongya, hogy a vatalébú nő foggyon é ja víz.*

vátott 'akinek hiányzik a foga' — *No, te vátott, mék te jis ki meréd nyitnyi a pojádót?!*

vékli 'buci' — *No, neték, hoztam nékték a vásárbú véklit.*

vélészta 'levágott rend' — *Oja kicsiny ez a arpa, hogy muszág lész vélésztaórg kőszányi.*

vëlla 'villa' — *vasvëlla; javëlla; Hágass, mer belédvágom a vasvëllát! Hová tétiték a vëllát?*

vëlláz 'villával dolgozik' — *Gyere, gyerek, összevëllázuk eszt a kis murvát.*

vëndígódá 'vendégoldal' — *Vëndígódá mék körözbörfa nékü nem lehet hordannyi.*

vërad 'virrad' — *No, csakhogy má vërad! vëraszt 'virraszt' — Láccik rajta, hogy borjaznyi fog. Vëraszthatok mellette egisz íjjé.*

vermüll 'vermel' — *Télire két verëm répát vermüünk é. Kiméggyék a kerbe vermünyi.*

verő 'cséplő' — *A verön a étetö még a kive-meccó dúgozik.*

vetill 'kenyeret berak a kemencébe' — *Csak hama, hama, má kifút a kemence, vetihetünk. Ide ja vetilló lépátot!; Hány óra vót, mikor bevetitünk?*

vígó (kártyajáték) 'hetes mindent visz' — *Gyerték, jáccunk vígót.*

vígózik 'vígót játszik' — Bözsi néni!

A Pistijék egyöhetnek vígózni?

víkfá 'gyújtós' — Váktom víkfát is, hoty
tuggyá mivē begyújtannyi.

vógY 'olyan kéve, amely befoglalja a
szélsőt' — Vógyet tetté má?; Ez a kive
jó lész vógynek.

vógyell 'befoglal' — Vógyēd be rendessē,
külömbē lebörjazunk.

vörsök 'baromfi ketrec' — Gyön a tyúkász,
de má mēktētek a vörsökjeji.

zábor 'zár' — A zíjjē valaki leverte a zábor
a kertajtórú.

záp 'fog' — Ētörött a záp a lajtérjábq;
A kocsiódába ki kő cserényi két
zápot.

zavár 'retesz' — Rátutad a zavárt?

zúgó 'árok fölé épített átjáró' — Bemēnt a
labda a zúgó alá.

zsózsó 'herélő' — Gyöhetne má ja zsózsó,
igē ki kéne herinyi ezēkēt a mala-
cokot.

Gregor Ferenc

A hét napjainak elnevezése nyelvünkben

1. A fenti címre pillantva a legtöbb olvasó valószínűleg olyasmit gondol, hogy ugyan mit lehet a hét napjainak elnevezéseiről írni, hisz ezekről — nyelvi szempontból tekintve a dolgot — mindent tudunk... Helyesebb azonban, ha azt mondjuk, hogy ezekről Munkácsi, Asbóth, Melich és Kniezsa kutatásai nyomán sok mindent tudunk. De már például arra a kérdésre még senki sem adott kielégítő feleletet, hogy miért csak négy napnak az elnevezését vettük át a szlávoktól, és miért nem a hét összes napjainak elnevezéseit, mint például a germánok a rómaiaktól. Csakhogy ez a kérdés az irodalomban eddig még csak fel sem vetődött.

Általában úgy szokás tekinteni a hét négy napjának szláv származású elnevezéseit — vagyis a *szerda*, *csütörtök*, *péntek* és *szombat* szavakat —, mint amelyek a keresztény terminológia keretében honosodtak volna meg nyelvünkben. Igen ám, csak hogy ez esetben elsősorban is azt kellene várnunk, hogy a *vasárnap* elnevezése került volna a szlávból a magyarba. Erről pedig szó sem lehet, mert tudjuk, hogy a 'vásár-nap' jelentésű *vasárnap* szó még Kelet-Európában került esetleg tükörszóként nyelvünkbe; Munkácsi (KelSz. 13: 350) és Markwart (UJb. 9: 71) kutatásaiból ugyanis tudjuk, hogy több kelet-európai népnek a nyelvében 'vásárnap' a *vasárnap* elnevezése.

A kereszténység felvétele után a *vasárnap*-nak 'vásárnap' jelentésű elnevezése azonban egyszerűen önmagával való ellentmondást jelentett, mert vasárnap vásárt tartani már igazán nem lehetett, illetve nem volt szabad. Persze a magyarok körében egy darabig még a kereszténység felvétele után is vasárnap tartották a vásárokat, ahogy ez a Fekete-tenger mellékén — úgy látszik — általánosan szokásban volt (vö. Munkácsi: i. h.), amíg csak Szent László királyunk ezt a pogányos szokást szigorúan el nem tiltotta. Ez után a *vasárnap* épp az a nap volt, amelyen vásárt nem volt szabad tartani. — Már csak ezért is azt várhatná az ember, hogy őseink ennek a paradox elnevezésnek megszüntetése érdekében a szlávok *nedelja* 'vásárnap' szavát vették volna át, amely név egyébként körülbelül azt jelenti, hogy 'nem dologtevő'-nap. Ezt a belső ellentmondást a név és hatóság rendelkezései, vagyis a tények között valószínűleg őseink is érezték, ezért feltehetőleg már Szent László rendelkezése után a *vásár* szónak egy rövidhangzós változatát foglalták le a *vasárnap* megnevezésére, amely szóalak első része a beszélők tudatában már semmiképp sem kapcsolódik és nyilván már a középkorban sem kapcsolódott a *vásár* 'Markt' szó fogalmához.

Már ebből a megfontolásból nyilvánvaló lehet számunkra, hogy a hét négy napjának szláv származású elnevezései semmiesetre sem a keresztény terminológia keretében gyökereztek meg nyelvünkben, hanem valami más okból... Ennek az oknak esetleg a nyomára jöhetünk akkor, ha valamiképp ki tudjuk nyomozni, hogy őseink eredetileg milyen néven emlegethették azokat a napokat, amelyeknek ma szláv származású elnevezésük van.

2. A napok sorának hetes szakaszokba való tagolása egyáltalán nagyon ősi lehet. Korábban feltették, hogy ez a beosztás a hét főbolygóra való tekintettel a babilóniaiaknál következett be. A régiek tudniillik a Napot és a Holdat is bolygónak vették, és rajtuk kívül még öt főbolygót ismertek (ezek: Merkúr, Venus, Mars, Juppiter és Saturnus). Csakhogy — úgy látszik — a napok hetes szakaszokba való beosztása régiebb, mint azoknak a bolygókról való elnevezése (vö. Schrader—Nehring: *Reallex.*² 2: 662). Az semmiképp sem lehet kétséges, hogy ez a beosztás valahol keleten nagyon ősi időkben vette kezdetét. De van tudomásunk a napok sorának ötnapos szakaszokba való beosztásáról is, a régi görögöknél pedig a 30 napos hónapot dekádokba osztották be, a rómaiaknál és keltáknál pedig 8 napos szakaszokba. A régi germánok, kelták és indek pedig a hónapot a két fő holdváltozás szerint két szakaszra tagolták; ez a beosztás megvolt egyes török népeknél is, sőt még a voguloknál is nyomokat hagyott hátra (vö. Munkácsi: *KCsArch.* 1: 412).

Az antik világban a napoknak hetes szakaszokba való beosztása a szakasz napjainak bolygókról való elnevezésével együtt — úgy látszik — kaldeai asztrológusok útján terjedt el,¹ amihez korán még zsidó befolyás is járult, amennyiben a szombatnak *sabbat* elnevezése a görögöknél, rómaiaknál már a kereszténység felvétele előtt is használatba jött (vö. Schrader—Nehring: *Reallex.*² 2: 664). De a 'Woche'-nak görög *ἑβδομάς* > lat. *hebdomas* és *septimana* stb. elnevezése valószínűleg a héber *šábua'* tükörszavának tekintendő (vö. Schrader—Nehring: *Reallex.*² 2: 665).

Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában azonban már nagyon korán elterjedhetett a 'Woche'-nak '7' elnevezése, mert megvan a szanszkritban (*saptákā*), újperzsában (*haftah*), sőt a tochariban is. De megtalálhatjuk több észak-kaukázusi nyelvben (vö. Markwart: *UJb.* 9: 69), sőt az — ugor nyelvekben is (vö. Munkácsi: *KCsArch.* 2: 48). — Ezek szerint a napoknak hetes szakaszokba való beosztása és a szakasz hét elnevezése népünkönél — úgy látszik — még az ugor közösség koráig megy vissza, ami annyit jelent, hogy i. e. 1000—700 között már meglehetett. Az őssugoroknál esetleg már az ősirániaiak révén honosodott meg vagy pedig azon ismeretlen nyelvű nép útján, amelynek a révén az őssugorok a lótenyésztéssel is megismerkedtek. Ennek az időbeosztásnak ősiségét az ugor népek körében az a körülmény is tanúsítja, hogy az északi vogulok, valamint az osztjákok a vasárnapot ma is 'hét-fő-nap' néven emlegetik (vö. Munkácsi: *KelSz.* 13: 352; *KCsArch.* 2: 48), vagyis olyanformán, mint az arabok: *'aḥad, al-'aḥad* 'eins, der eine', a perzsák: *jak-šamba* 'eins der Woche' és nyomukban az egész mohamedán világ. Sőt a vasárnapnak ezt a megnevezését megtalálhatjuk a görögben is, mert hisz a 'vasárnap' jelentésű *πρώτη σάββατον*-nak is a 'hét = Woche elseje' a jelentése. A latinban és a legtöbb román nyelvben ugyan ennek helyébe a *dies dominicus* elnevezés lépett, de már a 'hétfő'-t a görög *δευτέρα σάββατον*-nak megfelelően a középkori latinban *feria secunda* néven emlegették (a *feria* szó tudniillik a középkori latinban a 'nap' jelentést vette fel). Ennek megfelelően 'kedd', *feria tertia* stb. Ez az elnevezési mód a román nyelvek közül — úgy látszik — csak a portugálban maradt meg, ahol 'hétfő' ma is *segunda feira*, 'kedd' *terça feira* stb.

3. Másutt — román és germán népek körében — a hét napjainak bolygókról, illetve az azokkal kapcsolatba hozott pogány istenekről való elnevezései jutottak érvényre, csupán a vasárnapra vonatkozólag találjuk román népek körében elnevezésként a bizánci *κυριακή* tükörszavának, a középkori latin *dies dominicus*-nak a folytatásait. Azután

¹ De elterjedtek ezek a napelnevezések az indeknél is, sőt még a kalmükökgig is eljutottak (vö. Munkácsi: *KCsArch.* 1: 412).

pedig általánosnak mondható a 'szombat'-nak a héber *šabbát* megfelelőivel való megnevezése (vö. Schrader—Nehring: Reallex.² 2: 603—7).

A görögöknél a hét napjainak vasárnapkal kezdődő számozását — úgy látszik — az arianus gótok is átvették, mert az ő révükön a napoknak ilyen módon való megnevezése a délnémetekhez is eljutott, ahol a nép nyelvében ma is járja a 'csütörtök'-nek gót-délnémet *Pfinztag* elnevezése, amely végeredményben a görög *πέμπτη* 'ötödik' szóból származott (vö. Kluge: EtWb. *Donnerstag* alatt).

4. A napok elnevezéseinek a fentiekben vázolt rendje és módja azonban Kelet-Európában — úgy látszik — már korán megzavarodott azzal, hogy a hét első napját 'vasárnap' néven kezdték el emlegetni. Így találjuk ezt az azerbajdzsáni törökben, az oszmán-törökben és több kaukázusi nyelvben (vö. Munkácsi: KelSz. 13: 351, 355; Markwart: UJb. 9: 71). Azt azonban már Munkácsi is megemlíti, hogy a 'vasárnap'-nak ezt az elnevezését a török népek semmi esetre sem Ázsiából hozták magukkal, mert a keleti török nyelvekben sehol sem nevezik meg így a vasárnapot. Ezekre való tekintettel Munkácsi feltette, hogy a 'vasárnap'-nak *vásárnap* elnevezését a régi magyarok a régi kaukázusi bolgárok (vagyis onogurok) nyelvéből vették volna át, akiktől Munkácsi 1912. évi feltevése szerint nyelvünk legtöbb régi török jövevényszava is származott volna (vö. KelSz. 13: 356). Ma azonban már tudjuk, hogy a régi magyarok a Kaukázus mellékén sohasem éltek, onogur-bolgár jövevényszavak pedig nyelvünkben már csak ezért sem lehetnek. A pahlavi *vāčār* 'Markt' szó pedig bolgár-török közvetítéssel — amint ezt Munkácsi feltette — már csak azért sem kerülhetett volna a magyarba, mert a régi törökben szó *v*-vel nem kezdődhetett. A Volga melléki török és finnugor népek napelnevezései pedig általában más jellegűek, mint a magyar elnevezések (vö. Munkácsi: KCsArch. 2: 43—5). Ezek szerint a 'vasárnap'-nak *vásárnap* elnevezése nyelvünkben csak egy olyan nem török kelet-európai népnek a nyelvéből származhatik, amellyel a magyarság Kelet-Európában kapcsolatban állott. Ilyen nép elsősorban is az alán lehetett, amelynek az utódai — amint ismeretes — a kaukázusi oszétek. Mármint az oszétben a 'hétfő' neve: *kūri-sār* jelentésileg teljesen megegyezik a magyarral (oszét *kūri* 'Woche', *sār* 'Haupt, Kopf'; vö. Munkácsi: KelSz. 13: 351), de hasonlóan nevezik meg a hétfőt az oszétekkel szomszédos cserkeszek és karacsáj-tatárok is. A 'kedd' elnevezésének jelentése az oszétben is, éppúgy, mint a magyarban 'második', a szerdái: 'harmadik', a csütörtöké: 'negyedik'. De a vasárnapé már: 'Isten napja' (*χῆου-βον*), vagyis ez az elnevezés teljesen megfelel a bizánci görög *κυριακή*-nak és a középkori latin *dies dominicus*-nak. Ez az utóbbi elnevezés nyilván csak a kereszténység felvétele után került az oszétek nyelvébe. Előzőleg a 'vasárnap' elnevezése — tekintettel e nap nem keresztény elnevezéseire kelet-európai nyelvekben — aligha lehetett más, mint 'vásár-nap'. Mivel pedig őseink Kelet-Európában egy ismeretlen nyelvű népen kívül (vö. Moór: ALH. 9: 149—53) csak törökökkel és alánokkal álltak közelebbi kapcsolatban, alig lehet másra gondolni, mint hogy a régi magyarok nyelvében az alánok befolyására tolódott el az eredetileg 'vasárnap' jelentésű *hétfő* azzal, hogy eléje került a 'vásárnap' jelentésű *vásárnap*.

5. Ha tehát a hét három első napja valószínűleg a kelet-európai alánokkal való érintkezések során kapta a mai *vásárnap*, *hétfő*, *kedd* elnevezéseit, akkor eleve is valószínű, hogy őseink a hét következő napjait is eredetileg úgy nevezték meg, mint ahogyan az oszétek — amint említettük — ma is megnevezik a szerdát és a csütörtököt, vagyis a szerda neve a régi magyarban *harmad* lehetett, a csütörtöké: *negyed*, a pénteké: *ötöd*, a szombaté: *hatod*.

Ha erre tekintettel vagyunk, akkor már könnyen megérthetjük, miért maradt meg a hét első három napjának ősi, vagyis kelet-európai elnevezése nyelvünkben és

miért cserélődtek fel az utolsó négy nap ősi magyar elnevezései szláv elnevezésekkel. Az első három nap elnevezései ugyanis már a X–XI. században is egyetlen értelműek voltak, míg a hét utolsó négy napjának elnevezései mindig is többértelműek lehettek; tehát ezért pótlódtak a szláv–magyar kétnyelvűség korában a másik beszélt nyelvnek egyetlen értelmű szláv kifejezéseivel, vagyis ezek a napelnevezések — úgymint *szerda*, *csütörtök*, *péntek* és *szombat* — tehát nem mint a keresztény terminológia kifejezései honosodtak meg nyelvünkben, hanem mint „felesleges” idegen szavak. Jól megfigyelhető ugyanis a beszélőknek az a törekvése, hogy a közölnivalók világossága érdekében a kettős vagy több értelmű kifejezéseket egyetlen értelmű kifejezésekkel pótolják, amit a beszélők az általános vagy kiterjedt kétnyelvűség korszakaiban nagyon gyakran a másik beszélt nyelv egyetlen értelmű kifejezéseinek bevezetésével szoktak elérni.¹

De vegyük a mi esetünkben egy kissé közelebből is szemügyre a helyzetet. A *vásárnap* kifejezés, amíg a vásárokat tényleg vásárnap tartották, vagyis a XI. század végéig, egyetlen értelmű volt és teljesen megfelelt a tényleges helyzetnek. Mikor aztán Szent László királyunk hivatkozott rendelkezése következtében a 'Sonntag' jelentésű *vásárnap* paradox kifejezéssé vált, a beszélők — amint fentebb már említettük — úgy segítettek magukon, hogy a 'Sonntag' jelentésre a szónak rövid magánhangzós variánsát foglalták le. Az a körülmény, hogy a beszélők a *vásárnap* elnevezés abszurdítását a XII. század folyamán már nem a 'vásárnap' jelentésű szláv *nedelja* bevezetésével szüntették meg, eléggé határozottan arra mutat, hogy népünk körében a szláv–magyar kétnyelvűség ekkor már nem lehetett általános vagy kiterjedt, ami néptörténeti szempontból annyit is jelent, hogy a vegyes lakosságú közösségekben (vö. szláv–magyar *szomszéd* és *utca*) a szláv népelem ekkor nagyrészt már megmagyarosodhatott.

Mindig is egyetlen értelmű volt a *hétfő* szó és — úgy látszik — a *másod* szóalaknak korábbi bevezetésével a X. században már ilyennek volt tekinthető a **keted* > *kedd* szóalak is. A 'szerda' jelentésű *harmad* szóalak azonban már háromértelmű volt, mert ez a szóalak a 'szerda' jelentésen kívül még 'der dritte; das Drittel' sőt a *nap* szóval kapcsolatban még 'der dritte Tag' jelentésben is használatban volt. Ugyanez vonatkozott a hét következő három napjának régi magyar elnevezéseire is. Ezek szerint őseink a hét első három napjának ősi kelet-európai elnevezéseit azért őrizték meg, mert azok egyetlen értelműek voltak, a hét utolsó négy napjának ősi elnevezéseit a szláv–magyar kétnyelvűség korában pedig azért helyettesítették egyetlen értelmű szláv elnevezésekkel, mert a régi magyar elnevezések többértelműek voltak.

6. A felhozottak szerint a *szerda*, *csütörtök*, *péntek* és *szombat* napelnevezések mindenesetre még 1100 előtt honosodtak meg nyelvünkben, mert amint a *vásárnap* szóval kapcsolatban már említettük, a kiterjedt szláv–magyar kétnyelvűség állapota 1100 után aligha volt már meg. A kérdés már most az, hogy a szláv napelnevezések még a X. század folyamán kerültek-e nyelvünkbe, vagy később a XI. század folyamán, továbbá hogy az ország mely részén és melyik szláv nyelvből kerültek az említett egyetlen értelmű szláv napelnevezések a magyarba. Mindenesetre már eleve is valószínű, hogy ezek a szláv elnevezések még a X. század folyamán valami központi fekvésű vidéken beszélt szláv nyelvből való átvételeknek tekintendők, mert nemcsak hogy az egész magyar nyelvterületen megvannak, hanem a régi napelnevezések sem maradtak sehol sem meg, míg például a német nyelvterület bizonyos részein a 'csütörtök' már említett délnémet elnevezésén kívül a 'kedd'-re és a 'szombat'-ra is találunk a köznyelvitől eltérő jellegű napelnevezéseket a népnyelvben.

¹ Ezt a folyamatot egy sereg példa kapcsán behatóbban is megvilágítottam „A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya” című tanulmányomban (Budapest, 1963. 30–8).

A szláv nazálisnak a *péntek* és *szombat* szavakban meglevő *n*-es reflexe világosan tanúsítja, hogy e szavak még a X. század folyamán kerülhettek nyelvünkbe, mert 1000 után a denazalizáció a szláv nyelvekben általában már bekövetkezett. De X. századi átvételre következethetünk *csütörtök* szavunk hangalakjából is, amely tudniillik — amint majd látni fogjuk — még a szláv *jer*-hangok meglétének korából való átvételnek tekintendő, amely hangok — amint ismeretes — a szláv nyelvekben 1000 körül szintén elváltoztak. Mivel pedig őseink a X. század folyamán közelebbi kapcsolatban szláv népek közül csak a szlovákokkal és a bolgárokkal állhattak,¹ nyilván vagy a szlovákból, vagy a bolgárból kerültek a magyarba a szláv származású napelnevezések. A *csütörtök* és *szombat* szavaink — amint mindjárt látni fogjuk — csak délszláv eredetűek lehetnek, méghozzá a *szombat* csakis keleti délszláv nyelvből származhatott, tehát nyilván a bolgárból kerültek a magyarba az összes szláv származású napelnevezések. Az ugyanis semmiképp sem valószínű, hogy ezek a napelnevezések különböző időkben, különböző szláv nyelvekből kerültek volna a magyarba, mert hisz meghonosodásuknak — amint láttuk — egy oka volt, mégpedig a régi elnevezések többértelműsége és a — kétnyelvűség.

A szláv napelnevezések származására vonatkozó megállapításunkkal összhangban áll az a körülmény is, hogy a bolgároknak igen nagy szerepük és igen nagy jelentőségük volt a magyar népi kultúra kialakulásában. Tőlük tanulták el őseink a X. század második felében például a kenyérsütést (vö. Moór: *Slavica* 2: 47—58), no meg a borkezelés tudományát (vö. Moór: *NyK. LXV*, 415—7), de tőlük vette át az úri rend is a kiműveltebb lakásberendezést és a ruházatát, sőt tőlük való az Árpád-monarchia belső berendezettségének legnagyobb része is, amint ezeket másutt majd alkalmam lesz behatóbban is kifejezni. De összhangban áll a szláv eredetű napelnevezéseink közelebbi származására vonatkozó megállapításunk azzal a már előzőleg felállított követelményünkkel is, hogy ezek a szavak csakis hazánknak egy központi fekvésű vidékéről kerülhettek nyelvünkbe. Már pedig a bolgárok legészakibb tartományának — úgy látszik — ép a Dunakanyar környéke volt az erőközpontja, amint ezt másutt a közeli jövőben behatóbban is ki szándékozom majd fejteni.

7. A *csütörtök* szó származásának közelebbi meghatározását az teszi lehetővé, hogy sok adat tanúsága szerint a magyar szó legrégibb alakja *csetürtük* volt (1206—1307), amely szóalak előre ható hasonulással a **cseturtuku* szóalakból, mint a régi délszláv *čtvrtek* vagy *čtvrtoke* (Asbóth; SzófSz.) szóalak megfelelőjéből származhatott (vö. MEtSz.; Kniezsa: *SzlJsz.* I: 145). A X. századi nyugati szláv szóalak ugyanis *čtvrtoke* lehetett, amelynek a folytatása a mai szlovák *štvrtok*, cseh *čtvrtek*, lengyel *czwartek* 'Donnerstag'. Ha tehát a magyarok a X. században valami szlovák *čtvrtoke* szóalakot vettek volna át, akkor a magyar szó legrégibb alakjainak első szótagjában nem találhatnánk következetesen *e*-t, hanem inkább *i*-t vagy *ü*-t kellene várnunk. Mivel pedig őseink — amint tudjuk — a X. században a délszlávok közül csak a bolgárokkal állhattak

¹ A dunántúli szlovénekkal őseink a X. század folyamán azért nem állhattak még szorosabb kapcsolatban, mert Dunántúl erdős tájait csak a X. század vége felé szállták meg. Ez részint abból következik, mert ezeken a tájakon úgynevezett „honfoglaláskori” magyar sírleleteket eddig még nem sikerült találni, részint pedig abból, hogy a gabonabetakarításnak ott szokásos „közép-európai” módját őseink csak a denazalizáció bekövetkezése után, mégpedig a XI. század első felében vették át az ott lakó „pannóniai” szlovénektől (vö. Moór: *Studia Slav.* 2: 79—112). A szerb-horvátból pedig e szavak azért nem származhatnak, mert szerb-horvát lakosság a történeti Magyarország területén a X. században még egyáltalán nem létezett (vö. Moór: *Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken*, *Studia Slav.* 8: 267—312).

szorosabb kapcsolatban, szavunk nyilván csakis az óbolgárból kerülhetett a magyarba (tulajdonképp ezt értette Asbóth is az „őszlovén”-en; vö. NyK. 18: 385).

8. Ugyanezt tanúsítja a *szombat* szó is; ennek előzménye szláv *sobota* volt, amely szóalaknak megfelelői csak bizánci kereszténységű szláv népeknél találhatók meg, nyugati szláv népeknél és a szlovéneknél már a latin *dies sabbati* szóalakból származott *sobota* a szombat neve (vö. Kniezsa: SzlJsz. I: 508).

Szavunkra a legrégibb magyar nyelvű hiteles szóadat az 1152-i - *Zumbot* személy-név (vö. OklSz. 953). Ide szokták még vonni a veszprémi apácakolostor 996-i görögnyelvű alapítólevelének *σομβωτον* kifejezését is, ami azonban véleményem szerint legalábbis kétséges helyességű.

A szláv *sobota* szóalak szóvégi *a*-ját a magyarban nyilván azért hagyták el, mert birtokos személyragnak fogták fel (vö. Kniezsa: i. h.). Nagyon könnyen lehetséges azonban, hogy a magyarok már a szláv szót is mint birtokos személyraggal ellátott szóalakot appercipálták. Feltűnő ugyanis, hogy a szláv jövevénytörzsek szóvégi *a* hangjának elhagyását különösen három szótagú szavakban figyelhetjük meg (ilyenek például: *lapát*, *beszéd*, *kolbász*), amire vonatkozólag — azt hiszem — nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy *a*-ra végződő három szótagú szavak a magyarban eredetileg — úgy látszik — egyáltalán nem voltak. A szónak ilyen módon való átvétele különösen abban az esetben volna felteendő, ha a veszprémi alapítólevel *τῷ πέραμα τοῦ σομβωτον* kifejezésében a *σομβωτον* szóalak *szombot(u)*-nak volna olvasandó, és *szombat* szavunkkal volna kapcsolatba hozható. Az oklevél 1109-i latin nyelvű renovációjában mindenesetre hiányzik az idézett kifejezés megfelelője; itt tudniillik egyszerűen „naulum portus”, ti. „de zamtous” (~ gör. *σαμράγ*) kifejezést találunk. Különösen feltűnő, hogy a veszprémi oklevél *σομβωτον*-jában az első szótag felteendő *u*-ját *o* képviseli. Erre való tekintettel Melich azt a gondolatot vetette fel (MNY. 24: 233), hogy a görög *σομβωτον* szóalak esetleg a m. **szobodu* > *szabad* megfelelésének volna tekintendő, mint hogy a bizánciak a *b-t* *μβ*-vel is szokták leírni. — Pais Dezső pedig azt a felfogást képviselte, hogy a magyar *szombat* valami kazár **szambatu* szóalakból származott volna, mivel ismeretes, hogy a kazárok egy része felvette a zsidó hitet (vö. Pais: Szent István-émlékkönyv 2: 613). Ez igaz; azonban egyrészt semmit sem tudunk arról, hogy a kazárok egy részének zsidó hite a magyar népiségre a legcsekélyebb befolyást is gyakorolta volna, másrészt pedig érthetetlen, hogy a kazárok miért helyettesítették volna a héber *šabbát* szóalakot **szambatu*-val.¹

Egyébként a X. századi állítólagos magyar **szombotu* szóalakból semmiképp sem fejlődhetett volna a későbbi *szumbot* szóalak, mert nyelvünkben valami *o* > *u* hangfejlődés egyáltalán nincs. Teljességgel azért mégsem lehetetlen, hogy a veszprémi oklevél kiállítója a *σομβωτον*-val valami magyar *szumbotu* szóalakot akart visszaadni (ezt személynévnek tartanám): az egymást váltó *o-s* és *ω-s* írásból tudniillik arra lehetne esetleg következtetni, hogy az első *o*-val az oklevél kiállítója egy olyan hangot akarhatott leírni, amely a kiejtés tekintetében talán különbözött az *ω*-val leírt hangtól.²

¹ Kniezsa (i. h.) Pais felfogását tévesen honfoglalás előtti görögből való átvételnek értelmezte.

² Arról, hogy miért alapított Géza fejedelem apácázárdát Veszprémben, már sok feltevést vetettek fel, de nem a görög oklevél kiállítójának személyére vonatkozólag. Gyanításom szerint a görög oklevél írója egy görögül is tudó bolgár pap lehetett. Erre nézve különösen az hozható fel, hogy a *Duna* nevét nem a magyaroknál feltehetőleg szokásos **Dunaj* alakban írta le, ahogy ezt a nevet megbízóitól hallhatta, hanem a bolgár *Dunav* névalaknak megfelelő *δούναβι(ς)* alakban.

9. A szláv *spbota* szóalakról azt szokás feltenni, hogy a görög *σάββατον* szóalakból származott volna. Ilyen görög szóalak azonban a valóságban nincs (a tényleges görög szóalak: *σάββατον*), ilyen csak ki van következtetve a szláv, román és magyar szóalakok figyelembevételével (vö. Fr. Kluge: Grundriss d. germ. Phil.² 1: 360), csupán a sok idézés folyamán leesett előle a csillag. A magam részéről azonban teljesen valószínűtlennek tartom, hogy ilyen görög szóalak létezett volna. A bizánciak ugyan a $\beta > v$ hangváltozás bekövetkezése után idegen szavakban a *b*-t $\mu\beta$ -vel is le szokták írni, de mivel leírt *σάββατον* szóalak nincs, semmi valószínűsége sincs annak, hogy ilyen ejtett vulgáris görög szóalak létezett volna. Ellenben a német *Samstag* (< ófn. *sambaftag*) tanúsága szerint az ariánus gótok szóhasználatában — akiktől a németek ezt a szót átvették — igenis volt egy **sambatō* szóalak (a leírt szóalak a gótban is *sabbatō*), mert hisz a németek a kereszténységgel először is az ariánus gót misszió révén ismerkedtek meg. Ennek a **sambatō* szóalaknak a megléte a gótban — ellentétben a göröggel — könnyen érthető. A gótban ugyanis szó belsejében nem volt *-b-* és *-bb-*, ellenben a *b* szóbelsejében az *-mb-*, *-mr-* és *-ml-* hangkapcsolatokban már megvolt (vö. Kluge: Grundriss d. germ. Phil.² 2: 509, 597). Így tehát a gótok az idegenszerű geminált *-bb-*-t igenis helyettesíthették a *sabbatō* szóalakban a nyelvükben is meglevő *mb*-vel.

10. A kereszténységgel nemcsak a németek, hanem a szlávok is először az ariánus gótok révén ismerkedtek meg. Ugyanis nemcsak a német *Kirche* származik a gót **kirikō* szóalakból, hanem az összsláv **cърky* szóalaknak 'templom' jelentésben az összes szláv nyelvekben megtalálható megfelelői is (vö. Kluge: EtWb. és Berneker: EtWb. 1: 132). Loewe ugyan felvetette ez utóbbi szó balkáni gót származásának eszméjét, de ez a feltevés — úgy látszik — nem tartható fenn (vö. Berneker: i. h.). A Balkánon ugyanis ariánus gótok jó ideig fenntartották magukat. Walachfried Strabus reichenauai apát tanúsága szerint Moesiában még a IX. században is volt gót nyelvű isteni tisztelet (vö. Kluge: Grundriss d. germ. Phil.² 1: 499). Ezek a balkáni ariánus gótok missziós tevékenységüket — úgy látszik — a balkáni félszigetre behatolt szlávokra — mégpedig elsősorban is a bolgárok őseire — is kiterjesztették. Már Kniezsa célzott arra, hogy valószínűleg az ő nyelvükből származnak a szláv–magyar *kereszt* és *pap* szavak bolgár előzményei (vö. SzlJsz. I: 264, 385) és fejtegetéseink szerint valószínűleg a balkáni gótok nyelvéből való *szombat* szavunk bolgár előzménye is. — A bolgárokat, illetve fejedelmüket, Bogorist 864-ben kényszerítették a bizánciak a „megtérés”-re, ami gyaníthatólag lényegileg az orthodoxia bizánci formájához való csatlakozást jelenthette.

Az ariánus bolgároknál bizonyára szláv volt az egyházi nyelv, és talán ez a körülmény is készíthette a görög Konstantint (Cirillt) arra, hogy az eretnek vagy pogány szlávoknak az orthodox egyház kebelébe való beteretése érdekében megteremtsen részükre szláv liturgikus és bibliai nyelvet. Ezt az egyházi nyelvet Konstantin testvére, Metód először a morváknál próbálta érvényre juttatni. A Balkánra azonban a Cirill alkotta szláv egyházi nyelv csak 885 után juthatott el, amikor tudniillik Metód tanítványait német papok bűjtogatására elűzték Moraviából, és azok onnan a Balkánra menekültek, ahol különösen a bolgárok körében tárt karokkal fogadták őket. Ez érthető, mert hisz a bolgárok „megtérése” nyilván nemcsak az orthodox hitnek és a görög liturgikus nyelvnek a bevezetését jelentette, hanem a bizánciak politikai hatalmi súlyának megerősödését is, még ha Bizáncban — hogy a bolgárokat Rómától távoldartsák — 872-ben hozzá is járultak is egy önálló bolgár patriarchátus létesítéséhez; de azt már Bogoris utóda, Simeon cár is felismerte, hogy egyházi téren a Bizáncból való minden függőség a függetlenségnek politikai téren való csorbulását is jelentette.

11. Azok a bolgárok, akik a IX. század elején az Alföldre behatoltak, zömükben ariánus keresztények lehettek, mert hisz különben nem kerülhettek volna a nyelvükből

a magyar keresztény terminológiába olyan gót—szláv szavak, mint *pap*, *keresztény* és *szombat*. A bolgároknak a bizánci egyházhoz való csatlakozásuk után azonban valószínűleg a bolgárok legészakibb tartományában is érvényre jutott a görög liturgikus nyelv. És amint említettük, talán egy görögül tudó bolgár paptól származik a veszprémi apácakolostor görög nyelvű alapítólevele is, mert hisz ez az oklevél Moravcsik Gyula szavai szerint „a fejlett bizánci kancellária termékeivel semmiféle rokonságban nem áll”, ellenben „frazeológiaja a bizánci egyházi terminológia ismeretét tükrözi vissza” (vö. Szent István-életrajz 1: 411).

12. Az semmi esetre sem valószínű, hogy Metód tanítványainak a hatása a magyar honfoglalás koráig egyházi téren általánosan érvényre jutott volna a bolgárok legészakibb tartományában is,¹ de hogy hatásuk hamarosan ide is eljuthatott, azt a szláv *srěda* szóalakból származott *szerda* szavunk tanúsíthatja, amely tudniillik mindenképp nyugati származású, bár mindenütt megvan a bizánci kereszténységű szlávok nyelvében is. Arról ugyan lehet vitatkozni, hogy az őfelnémet *mittawēcha* vagy a *feria quarta* mellett használatba került latin *media hebdomas* szláv tükörszavának tekintendő-e. Ennek a napelnevezésnek létrejötte mindenestre az egyházi életben gyökerezik, amennyiben a klerikusok ezzel a speciális elnevezéssel a szerdát mint böjtnapot ki akarták emelni a hét napjainak sorából. Szláv népeknél ennek az elnevezésnek a bevezetése bizonyos zavart jelentett, amennyiben a *feria quarta*-nak megfelelő szláv *četvrtok* elé került, vagyis körülbelül ugyanaz történt mint korábban őseinknél a *vasárnap* napelnevezés bevezetésével. Mivel pedig ez a nyugati származású napelnevezés a bizánci rítusú szláv népeknél is általános, az elnevezés elterjedése alighanem Metód tanítványainak a tevékenységével kapcsolatos: gyaníthatólag ők voltak a propagálói a szerdai böjtnek.

Mivel pedig ez az elnevezés a magyarba is átkerült, fel kell tennünk, hogy Metód tanítványainak a hatása az alföldi bolgárságnál is érvényesült, gyaníthatólag oly módon, hogy — amint említettük — az itteni bolgár diakónusokat valami bolgár püspöki székhelyen szentelheték pappá. Kniezsa ugyan azt teszi fel (i. m. 500), hogy *szerda* szavunk horvát-szlovén eredetű volna. Mi azonban, mivel a szláv napelnevezések — amint láttuk — többértelművé vált magyar elnevezések pótlására „felesleges” idegen szavaként vertek gyökeret nyelvünkben, semmiképp sem tartjuk valószínűnek, hogy *szerda* szavunk valami más nyelvi forrásból vagy későbbi korból származott volna, mint a *csütörtök*, *péntek* és *szombat* napelnevezések, amelyek mindenképp X. századi átvételek az alföldi bolgárok nyelvéből.

13. Vizsgálódásaink legnevezetesebb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Az időnek hetes szakaszokba való osztása, valamint a napoknak sorszámokkal való megjelölése a *hétfő* szóval együtt még az őszugorkorba megy vissza.

b) Valószínűleg alán hatásra a *hétfő* elé a magyarban a 'vásár-nap' jelentésű *vasárnap* került.

c) A X. században az alföldi bolgár—magyar kétnyelvűség korában a többértelmű *harmad, *negyed, *ötöd, *hatod napelnevezések helyébe az egyetlen értelmű szláv *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* szavak kerültek. E szavak közül a X. századi átvételt elárulja a *csütörtök*, *péntek* és *szombat* hangalakja. Délszláv jellegzetességet tüntet fel a *csütörtök*

¹ A papi utánpótlás náluk gyaníthatólag úgy történt a honfoglalás után az itteni keresztény bolgároknál, hogy egy-egy diakónust (> m. *diák*) elküldtek egy bolgár püspök székhelyére, ahol pappá szentelheték fel. Hasonlóan volt ez Kniezsától szerzett értesülésem szerint a magyarországi románoknál is, akiknek a diakónusait a távoli Ochridában szentelték pappá.

hangalakja, és határozottan keleti délszláv jellegű a *szombat*, amelynek az előzménye a bolgárban a legnagyobb valószínűséggel az ariánus balkáni gótok nyelvéből való átvételnek tekintendő.

d) A régi napelnevezések közül csak az egyetlen értelműek maradtak meg nyelvünkben, úgymint: *vasárnap*, *hétfő* és *kedd*.

e) A *vasárnap* mai alakját 1100 után kaphatta, amikor Szent László rendelkezése folytán a *vasárnap* kifejezés értelmetlenné vált. Abból, hogy ekkor a paradox *vasárnap* kifejezés helyébe nem a 'vasárnap' jelentésű szláv *nedelja* került, nagy valószínűséggel arra is következtethetünk, hogy a XII. században a kiterjedt szláv — magyar kétnyelvűség állapota már megszűnt, és hogy az egykori vegyes lakosságú községek szláv lakossága ekkor már többnyire teljesen elmagyarosodhatott.

f) A *szombat* szó a *kereszt* és *pap* mellett arra enged következtetni, hogy azok a bolgárok, akik a IX. század elején az Alföldre behatoltak, zömükben ariánus keresztények lehettek. A *szerda* szó pedig azt a következtetést teszi lehetővé, hogy Cirill és Metód hatása az alföldi bolgárookra is kiterjedt; az ugyanis nem valószínű, hogy ez a napelnevezés más nyelvi forrásból származott volna, mint a *csütörtök*, *péntek* és *szombat*.

Moór Elemér

Fogadatlan prókátor. 1. Gyermekkoromban, ha egy bajba, kutyaszorítóba került társunk védelmére kérésen-hívatlan szót emeltünk, az „idősebbek” gyakran torkoltak le ezzel, az értelmetlen elutasításában bosszantó mondókéval: *Fogadatlan prókátornak ajtó megett a helye*. Gyermek, kamaszok között az ilyenformán, kotyeleskedőn prókátorkodó cimboránknak meg éppen a szólásnak durvább változata is kijárt. — Habár a NySz.-ban és az OklSz.-ban nem lelek ide vonható történeti adalékot, a végleges rendjében még kialakítatlan erdélyi oklevélszótári cédulaanyagomat pedig nem tudom most még e tekintetben sem vallatónak fogni, mégis az alább kifejtendőik miatt bátran előlegezhetem azt a véleményemet, hogy maga e szólás, illetőleg a címbeli szókapcsolat köz- és irodalmi kifejezés-, illetőleg szóláskincsünknek már jó ideje élő tagja lehet.

2. Ennek ellenére szótárból legrégebből csak a CzF.-ből idézhetek az itt szemügyre vett szókapcsolatra adalékot. Ott a *fogadatlan* címszónak 'aki bizonyos szerződés vagy föltétel által nincs valamire meghíva, lekötve; hívatlan, tolakodó' értelmezése után ugyanis egyetlen példaként — a jelentés és a használat körére, valamint a szókapcsolat hangulati értékére vonatkozó minden észrevétel nélkül — éppen a *fogadatlan prókátor* szókapcsolat van a jelzett szócikkbe beleszerkesztve. Mai irodalmi szó- és szóláskincsünk remek tárházában, az ÉrtSz.-ban a *fogadatlan* szócikkben azt olvasom, hogy e szó éppen csak a fennebb címszóul írt állandósult szókapcsolatban és 'olyan személy, aki hívatlanul, kérés v. megbízás nélkül vkinek érdeke, ügye mellett szót emel' jelentéssel él. Akár tréfás, akár komoly beszédhelyzetben használjuk e szókapcsolatot, ma már aligha esünk gondolkodóba azon, hogy miképpen keletkezhetett és — megkövesedett formájában — miként állandósulhatott ez a ma — ritkábban — önmagában — gyakrabban — az idézett szólásban használatos szókapcsolat.

3. Mint annyi más esetben, e szókapcsolat keletkezését illetően is régi jogszokásaink körében kell magyarázatot keresnünk. Elégge ismeretes, hogy a magyar peres eljárás kötött formáságai már feltűnően korai időben, még a középkorban kialakultak. Amint aztán a peres eljárásokban, főként a helyi: falusi, városi, megyei és széki pereskedés szintjén a XVI. század második felétől kezdve a magyar nyelv előtérbe kerül, alakulgatni kezd a magyar jogi műnyelv is persze úgy, hogy a magyar „szakmai” nyelvbe

latin szavakat, szókapcsolatokat, sőt nagyon gyakran egész mondatokat vegyítenek bele. Ilyenformán keletkezett aztán az a keverék latin-magyar nyelv, amelyet mások mellett Kisfaludy Károly a Kérők Perföldijének beszédével olyan kitűnően jellemez.

4. Amíg a nyelvújítók a XVIII. század végén – a XIX. század elején a latin *procurator*-, illetőleg *fiscalis procurator*-ból magyarrá vált *prókátor*, illetőleg *fiskális* helyett meg nem alkották előbb az ügyész 'procurator' (1786.), majd az *ügyvéd* 'ua.' (1814.) szót (EtSz., NyÚSz., SzófSz.), peres ügyekben a fel- és az alperes (*actor* és *inctus* = in causam adtractus) ügyének képviselőjében a prókátor vagy a fiskális járt el. A prókátor azonban bármely peres ügybe akármelyik fél érdekében csak akkor avatkozhatott bele, ha valamelyik fél erre írásbeli vagy szóbeli megbízást adott. E jogi ténykedés, a *constitutio procuratoris* (ügyvédvállás) az arra illetékes egyházi vagy világi hatóság (káptalan, konvent) előtt történt. Az ügyvédvállás megtörténtéről az ügyben eljáró hatóságtól kiállított *ügyvédvalló levelet* (*litterae procuratoriae*) a per megkezdésekor az ügyvédnek a törvénykező bírák előtt fel kellett mutatnia. Az ügyvédi megbízólevéllel rendelkező ügyvédet a *procurator constitutus*, azaz vallott, megbízott, „fogadott” ügyvéd, az ügyvédvalló levél vagy – ritkábban – szóbeli megbízás nélkül a per folyamatába beleavatkozó fiskalist pedig a *procurator non constitutus* vagy *inconstitutus*, azaz meg nem bízott, vallatlan, fogadatlan prókátor névvel illették. A megbízás hiányában bármelyik érdekében a per folyamatába kéretlen-hívatlan beleavatkozó prókátor okvetlenkedését súlyos jogi szabálytalanságnak tekintették, és ennek megfelelően az ilyen ügyvédnek jelentős pénzbürságot, „nyelvváltság”-ot kellett fizetnie. E büntetés összege változó volt. Debrecen 1628. évi statútumaiban például a fogadatlan prókátorra nézve ilyen rendelkezést olvashatni: „Procurator per suum principalem non constitutus, novem marcis convincitur; tempore nundinarum duplo, id est 18. marcis singulis marcis facientibus denarios 66” (Kolosváry – Óvári: CorpStat. 3: 589). A debreceni 9. illetőleg vásárok idején 18 márkás nyelvváltság összege a jobbágyperekben 20, illetőleg az uraság alkalmazottjával vagy bizalmi emberével szemben elkövetett fogadatlan prókátorkodás esetében 40 forint, azaz egy megölt ember teljes „vérdíj”-a volt. (L. a fentiekre nézve: Úriszék 1029., 1048. l.-on *nyelvváltság* és *ügyvédvállás* al.)¹ Abból, hogy a fogadatlan prókátorkodóra is a nyelvváltság díját alkalmazták, némi joggal arra következtethetünk, hogy eredetileg a per folyamatába vallatlanul beleavatkozó prókátort a káromkodásért, szitkozódásért kijáró büntetés: a nyelvkiszaggatás veszélye fenyegette, és ezért volt egyes esetekben a váltság összege is olyan tekintélyes: egy megölt ember vérdíjával azonos summa.

5. Az elmondottakból kiviláglik, hogy a ma többnyire tréfásan, évelődve, kedélyeskedően emlegetett *fogadatlan prókátor* szókapcsolat a régiségben nagyon is súlyos következményekkel járó minősítés volt. Ez az eredeti értelme vesztett szókapcsolat és a vele alakult fennebb idézett szólás is beletartozik tehát azoknak a nyelvi alakulatoknak sorába, amelyeknek magyarázgatása után néhai való jó Kertész Manó fejtegetéseit így rekesztette be: „Íme, a sírba szállt magyar századoknak, tíz-tizenkét emberöltő óta porladó apáink hétköznapijainak mennyi emléke szunnyad minden magyar ajkon ma is élő szóban, szólásban, közmondásban” (l. Kertész: Szokásmondások 257).

Szabó T. Attila

¹ A fogadatlan, vallatlan prókátorkodásra vonatkozó jogeseteket l. például Úriszék 556, 594 (Pápa, 1628, 1657), 641 (Derecske, 1628), 949 (Munkács, 1646).

Surkuscher. *Cser* hangsorú szavaink történeti adatai között forrásaink elsőnek említik a garamszentbenedeki apátság birtokösszeírásában szereplő *Surkuscher* földrajzi nevet. Kutatóink (OklSz., EtSz., SzófSz.) nagyobb része a név második tagjának egyértelműen 'Quercus cerris L.' magyarázatot adott. Nem említi (nem fogadta el?) ezt a SzJJSz.

Vizsgáljuk az adatot bővebben. Mit mond az oklevél: +1075/+124/+217: ... per silvam Huntiensem, que Hungarice *Surkuscher* vocatur ... (Györffy: 1: 413, 443). Györffy szerint (1: 443) a határjárást a XIII. században látták el betoldásokkal, a későbbi beszúrások nem érintik az oklevél egészét, mely kétségtől az 1075-i eredetire támaszkodik, de óvatosságra int a felhasználás tekintetében (1: 418). Későbbi átírása: 1358 [1328, vö. RegÁrp. 20]: Per siluam Hontensem, que Hungarice *Surkoscher* vocatur (OklSz.).

Miképpen olvasták kutatóink e nevet? Az OklSz. '1. piceus; pechig, harzig; 2. sordidus, squalidus; schmutzig' címszó alatt hozza nevünk első részét. Kniezsa István 'sarkas cser'-nek értelmezi (Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. AECO. 1938: 387). A SzófSz. *sarok*, *sark* címszó alatt Kniezsa István olvasatára hivatkozik, míg *szurok* címszónál *szurkos* (hn. összet. 1075/1217) alatt emlékezik meg róla. Legújabban Györffy György neves munkájában *Sarkoscsér*-nek olvassa (1: 413, 443 és térkép).

Melyik a helyes olvasat? Kísérjük meg ennek az összetett névnek először *Sarkas* ~ *Sarkoscsér* olvasatát magyarázni. A *sarok* ~ *sark* szavunk valamivel ellátottságot (nomen possessoris) jelentő melléknév -s képzőjeként jelentkezik. *Sarkas* ~ *Sarkos* jelentene tehát sarokkal (~ szöglettel) bírót. Mit jelenthet ez nevünkben? Miután erdőről van szó, jelentheti annak az alakjára vonatkozó megállapítást. De talán még inkább vonatkozhat a régi oklevelek *meta angularis*-ára, az úgynevezett sarokmétéra, ahol a birtokhatár megtört, irányt változtatott, tehát szögletet, sarkot alkotott. Nem elképzelhetetlen ilyen névadás egy erdővel kapcsolatban. Az említett -s képző első előfordulása 1055-ből: kuel ~ cuel, fuegnei (Bárcei: TihAl. 157). Adatunkra azonban sem az előző helyen, sem D. Bartha K.: A m. szóképz. tört. 107. lapján nincs hivatkozás.

Mit mondanak erről régi adataink? *Surkus* > *sarkos* melléknévünkre több példát nem ismerek okleveleinkből. *Sark* ~ *sarok* 'szöglet' jelentésre már több adatunk van. Anonym. 46: Casta metati sunt ultra *Surcusar* usque ad fluvium Racus SRH. 1: 94; 1251/281: Ibi est salix qui uocatur *Surkufyzv*, 1252: Ibi est salix que uocatur *Surkfiz*, 1397/416: Peruenissent ad vnum *Sork* vocatum, 1463: Vnum in *Thwysessark* OklSz. E kifejezések hasonlóak a következőkhöz: 1295: Ad arborem salicis antiquam *Meghefyuz* dictam, 1327/436: Fluvium qui dicitur *Megepothak* stb. (OklSz.).

E — „sarkas” — olvasat társtalanságánál és annál fogva, hogy helynevünk a *Quercus cerris* L. őshonos elterjedésének északi határán, ha nem azon kívül fekszik — úgy látom —, nem nyújt megnyugtató magyarázatot.

A másik olvasat szerint helynevünk *Szurkoscsér*-nek olvasandó. Mit jelent a *szurok* szó? Ma a köszénkátrány frakcionálása után való maradékot (Révai Lex. 17: 773) értjük a néven. Az ÉrtSz. *szurok* 1. címszónál a következőket írja: „A köszénkátrány és a gyanta lepár(ol)ása után visszamaradó, meleg állapotban nyúlós, fekete, gyantászerű, nem illó anyag.” Régen azonban más jelentése volt. Calepinus szerint *pix* 'szurok', *picea* 'Zurok auag feny ő [!] vias termő fenyőfa'. PPB 1767 szerint *Szurok* 'Pix, Piffa; Pech', PPB 1782: *Pix* 'Szurok'. De *Rēsina* 'Fa nedve, Gyanta, Matska-méz, Szurok' is. Fontos a *Rēsina* 'Gyantás, Enyves, Mezgés, Szurkos' értelmezése is a szótárnak. Látjuk, hogy *szurok* szavunk eredetileg valamilyen fa, elsősorban fenyőféléknek természetes vagy fakátránynak főzés útján kapott ragacsos terméke.

Ilyen terméket a *cser* 'Quercus cerris L.' fafajjal kapcsolatban nem ismerünk. (Kivéve a szénégetéssel kapcsolatos munkákat, ahol azonban e melléktermék minden

fafajnál képződik, tehát a *cser* 'Q. cerris L.'-re nem jellemző.) Megváltozik azonban a helyzet akkor, ha a *Szurkoscser* olvasat mellett a név második tagjának, a *cser* szónak 'cortex coriarius' értelmet adunk. Ez esetben a *cser* szó itt gyűjtőnévként olyan erdőt jelent, amely a cserhántás célját szolgálja. (Hogy ilyen értelemben a *cser* 'cortex coriarius' szavunk használatos volt, azt a következőkben bizonyítom; most, hogy fejtegetésem fonala meg ne szakadjon — fogadjuk el.)

Ilyen erdőnév megjelenése korunkban és az akkor még lakatlan területen várható. Az óriási őserengetegek hasznosítása még kezdetleges; vadászat, halászat, cserkéregtermelés, szénégetés külterjes műveletei az első gazdasági tevékenységek, amellyel egy lakatlan, megközelíthetetlen erdő hasznosítása megkezdődik. Ilyennek nyomát megtaláljuk a Felvidék szláv földrajzi nevei közt is: *Brezolup* < szl. *brezolupi* 'nyírhántók', *Szomolnok* < szl. *smolnik* átvétele, amely a *smola* 'gyanta' származéka (Kniezsa: Párh. helynév. 15. lap 2. jegyz., 12. lap 1. jegyz.)

Tehát a *Szurkoscser* helynév második fele olyan erdőt jelentett, amelyből cserkérget kaptak. Hazánkban egyedül a fenyőfélék, elsősorban a lúcfenyő 'Picea excelsa (Lamm.) Lk., szabályszerű növénytani néven Picea Abies (L.) Karst.' az, amely cserzőkérgét szolgáltat, s gyantatartalma miatt ragacsos, mint a régiiek mondták „szurkos”. Különösen jellemző a gyantafolyás arra az ősi, primitív kéregtermelési módra, amely abból állt, hogy a lábon álló fenyőt gyűrűszerűen tövének körülvágták, s kérgét hosszú szalagokban húzták le róla, míg le nem szakadt. Ez a zárt, ágaitól feltisztult fenyvesekben volt üzhető. Ilyenkor a súlyosan sebzett törzseken csurgott végig a fenyőgyanta.

Tett-e népünk különbséget az egyes *cser*-ek 'cortex coriarius'-ok között? Okvetlenül, ismervé az egyes cserzőkérgék különböző tannintartalmát, használhatóságát. Talán adat is akad rá, ha néprajzunknak s népi szóhasználatunknak e területe eléggé mostohán van is felkutatva. Pető József „A debreceni tímárok céli és mesterségszavai” című dolgozatában igen értékes szógyűjteményt közöl. Ebből idézem a *tölgyfacsēr* 'a fiatal tölgyfának cserzésre elkalmas héja', *mizgácsēr* (< mézgácsēr) 'a májusban kivágott tölgyfa kérgének neve, mikor már megindult a fában a nedvkeringés', *csutorácsēr* 'méteres hosszúra vágott, fiatal tölgyfáról hántott cser', *hántoccsēr* (< hántottcser) 'március hónapban lefejtett cser' megkülönböztető neveket.

Ha most a PPB 1782. *Resinaceus* 'Gyantás, Enyves, Mezgés, Szurkos' értelmezésére ügyelünk, *Szurkoscser* földrajzi nevünk jelentése előbbi fejtegetésem nyomán világossá válik.

Kimutatható-e hasonló elnevezés, földrajzi név a magyar nyelvterületen? Azt hiszem, igen. A szatmári Nagypalád határából Csűry Bálint SzamSz.-a a *Cserégēr* helynevet közli. (Az égerkéreg 16–22% cserzőanyag-tartalmánál fogva a tölgykéreggel vetekszik a használhatóság tekintetében.) Az ormánsági Besence határában van a *Körös-cser* erdő és szántó művelésű ágú földrajzi név (1861: *Körös cser* — erdő, 1866: *Körös cser* — erdő, szántó PÁL.BiU. 59. és 60. sz. térképe). A kőris kérgé a népi textiliparban szolgált festőanyagul. Az Ormánságban *Cser*, illetőleg *-cser* összetételű földrajzi nevet számosat találunk (vö. OrmSz.).

Tóth János erdőmérnök, aki 1926-tól évtizedekig volt a vajszlói közalapítványi erdőhivatal vezetője, volt szíves közölni velem, hogy az ormánsági magyarok *cser*-nek nevezték a cserhántásra szolgáló mocsártölgyből (*Quercus robur* L.) álló fiatal, sarjzattalással felújított erdőt.

Az OrmSz. nem ismeri ezt a szót. Ellenben említi a *cserje* 'a még élő, lével telt, feshő héja a fának' főnevet, amelyet Keresztes Kálmán a *cser* szó 3. személyű birtokos személyragos alakjának tart. Ugyanakkor a zempléneli Komlóska, Makkoshotyka cservágói a cserhántásra szolgáló fiatal, sarjzattalással „cser alá nevelt” tölgyerdőt *csernye*

szóval nevezték. Ez pedig nem más, mint az előbb említett *cserje* szavunk (vö. EtSz. 984 *csernye* adatával).

Gondolatmenetem, bizonyításom bezárult. Úgy érzem, hogy olyan magyarázatát ajánlottam *Surkuscher* földrajzi nevünknek, amely nemcsak elfogadásra talál, hanem egyúttal újabb fényt is vet egy ősi foglalkozásra.

Reuter Camillo

Árpádina. A nemzeti érzés fellobbanásának hajnalán természetesen magaslik fel a honfoglalás vezérének alakja. Csokonai élete fő céljának — mint ismeretes — az Árpádiász megírását tekintette, amelynek terve még 1795 végén megfogalmazott benne (vö. Juhász Géza: Csokonai Árpádiásza. Acta Universitatis Debreceniensis V (1958), 107). „Az utolsó ázsiai magyar”-nak, Horvát Istvánnak 1820. február 23-án született fia volt az első, aki a keresztségben — a pesti magyar értelmiség nagy meglepetésére — az *Árpád István* nevet kapta (ItK. 4: 102—3). Másfél évtized múlva jelentkezik a számos újlatin analógia hatására (*Clementina, Georgina, Leopoldina, Paulina, Wilhelmina* stb.) az *Arpadina* is. Első viselője tudtommal báró Bruckenthal Mihály és báró Wesselényi Anna 1836. május 20-án született leánya volt (testvérei az 1833-ban született *Gyula* és az 1837-ben született *Ákos*: Nagy Iván 2: 240, Kempelen 2: 444), aki gróf Thoroczkay Miklóshoz ment feleségül (neki magának már ismét hagyományos nevű: *Eszter* és *Júlia* lányai voltak: Nagy Iván 11: 269). A rangok említése nem öncélú: azt akarom jelezni vele, hogy a név főúri körökben keletkezett, és onnan terjedt át a nemesi rétegekre. Előkelő és divatos hangulata miatt szerepelteti például Gyulai Pál 1863-ban megjelent „Nők a tükrök előtt” című keretes beszélyében „a híres írónő, az újabb magyar lyra műzsája” nevéként (V. fej.). Alább megtudjuk róla, hogy az *Árpádina* írói név felvétele előtt a prózai *Zsuzsika* névre hallgatott. (Irodalmi berkekben tudni vélik, hogy megmintázásakor Szendrey Júlia alakja lebegett Gyulai előtt.)

Az *Árpádiná*-ból való a rövidült *Árpádin*, amely a *Cesarina* → *Cezarin*, *Karolina* → *Karolin*, *Malvina* → *Malvin*, *Szerafina* → *Szerafin*, *Szeréna* → *Szerén*, *Bibiána* → *Bibián* stb. mintájára képződött. Első adatom rá a Pozsony megyei borsai Szüllő családban 1871-ben született *Arpadin* nevében (Nemzetiségi zsebkönyv 1: 614). A csallóközi Olgyán 1899-ben született és most Vaskeresztesen élő Bacsák *Arpadin* így mondotta el nekem neve történetét: „Édesapámnak *Árpád* volt a neve, s bár nagyon szeretett volna fiút, csak lányai születtek. Testvérem Jolán, én pedig azért lettem *Árpádin*, hogy nevét fenntartsam.”

Hogy az *Árpádina* név a honszerző nagy népszerűsége ellenére meg sem közelíti az *Árpád* férfinév elterjedését, sőt kihalóban van, annak felemás volta az oka. Nagy Géza valódi barbarságnak nevezi. „Költőink közül — azt hiszem — legszerencsésebb volt a névesinálásban Dugonics; tőle való az országszerte kedvelt *Etelka* és *Jolánka* név. Amaz az Etele vagy Ethela-férfi névnek felel meg s Dugonics azon eljárását, hogy a férfi névből egyszerű kicsinyítéssel képzett nőnevet, a mai nyelv szokás teljesen elfogadta; hajdan még ez a megkülönböztetés sem volt meg, hanem ugyanazt a nevet viselték férfiak s nők egyaránt. Igazi barbarizmus tehát az olyan név, mint a latin-francia mintára képezett *Arpadina*, *Arpadin*, vagy mint a *Szilárda*” — írja a Budapesti Hírlap 1891. május 17-i 135. számának III. mellékletében. Persze Nagy Géza nem állott egyedül véleményével. Így Arany Jánosnak is van egy nem kedvező nyilatkozata a férfinévből képzett női neveket illetőleg. Bár ebben nem említi megrovólag sem a tárgyalt nevet, sem a benne testet öltő makaróni képzést, a férfit jelölő nevekből alakított női nevek elítéléséből erről a névről kialakított véleményével is tisztában lehetünk. Érdekessége miatt a névészetet illető levélrészletet érdemes teljes egészében közölni.

Mikor 1865. július 24-én Arany Juliskának kislánya született, és szülei nem tudtak dönteni abban, hogy *Margit*, *Aranka* vagy *Ilona* legyen-e, a nagyapához fordultak tanácsért. Arany még július 27-én, tehát postafordultával válaszolt: „... melyik legyen az én kis unokám »jegye«? [Bekezdés.] Férfi nevet semmi esetre ne adjatok neki, azaz ne olyat, a mi, ha akarom férfi, ha akarom nő. Ne cseréljük fel a szerepeket. *Guszt*i, *Pepi*, *Marczi* stb. ne legyen. [Bekezdés.] Ha valaha csak egy oly nő-jellemet rajzoltam volna, mint a szegény Shakespeare költött egynéhányat: a poétai hiúság most arra ösztönöznö, hogy valamelyik elmeszüleményem nevét hozzam ajánlatba. De mi van nekem efféléből szóra érdemes? *Rákhel* csak nem lesz, se *Szöke Panni*, még *Klára* vagy *Cziczelle* vagy *Ágnes* se. De ha már kész volna az a munkám, a melyről nem tudom, kész lesz-e valaha: (ily szempontból) ajánlanám a *Piroska* nevet; régi is, új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochæus versben: *Szél Pi-roska*. [Bekezdés.] Ennyit a regényes oldalról. [Bekezdés.] A családi oldalon, én, a magam részéről keveset mondhatok. A meddig, ez ágon, a családfát felvihetni: azt hiszem, minden nő *Sára* volt. De bár ez az angoloknál igen előkelő név: nálunk nem tartozik a kapósok közé. [Bekezdés.] Végre a nemzeti oldalát tekintve a dolognak, hát bizony nem sok van miben válogatni. S a létezők sem több joggal magyarok, mint akár-melyik. *Sarolta* = *Charlotte*, *Hedviga Adwiga*, *Edna Jennena*! *Erzsébet*, *Mária*, *Ágnes* etc. Csak egy nincs, melyről be lehetne bizonyítani, hogy Ázsiából hozták, kivéve a kétes kiejtésű *Emesu*-t. [Bekezdés.] Hanem hát a ti dolgotok ez. Akárki lesz: mi szeretni fogjuk. De Juliska, te vigyázz magadra...” (Arany László: *Piroska és édesanyja emlékéül*. 1886. Összes Művei I: 346–7). Ezért választották a szülők a *Piroska* nevet, s így kapta nevét a kis unoka „a költő álmaiból” (i. h. 388).

Én a magam részéről nem lettem volna ennyire szigorú az *Arpadin* névhez, nem emlegettem volna vele kapcsolatban barbárságot, szerepcserét, s 2–3 tízezrelék erejéig nagyon jól el tudnám képzelni a női névanyag tarkítására. Keverék volta ellenére inkább beleillik női névállományunkba, mint számos más újabb jövevénynév (*Myrtill*, *Rozmeri*, *Adrienne*, *Yvonne* stb.), amelyek ellenében pedig senki sem nyilvánít véleményt. Elvégre miért ne lehetne idegen származású névképzőnk is, ha köznévieink vannak? Ha elfogadtuk az *egyetemista*, *forgalmista*, *zongorista*, *dorgatórium*, *rákócziánus*, *szomorizmus*, *urizál*, *sétifikál* szokat, megtehettük volna ezt nyelvünk különösebb sérelme nélkül az *Árpádiná*-val, illetőleg az *-ina* képzővel is.

Mikesy Sándor

Tantusz. A mai köznyelvben — tudjuk — általában a telefonautomatának gyakran kevés sikerrel használt érméjét nevezzük ezzel a kissé misztikus szóval. Mostani szerepéből s a vele járó sok bosszúságból érthető az is, hogy ha valaki csak hosszas magyarázás után ébred egy összefüggés tudatára — magyarul: ha lassan „kapcsol” —, azt mondjuk rá: „Végre leesett a tantusz!” (Vö. O. Nagy Gábor: *Édes anyanyelvünk* [szerk. Lőrincze Lajos] 252.)

Az Értelmező Szótár a közelmúlta is visszapillantva, tágabban fogalmazza meg a *tantusz* jelentéskörét: „Pénzt helyettesítő, meghatározott értékű érme, korong v. lapocska, amelyet főleg villamosjegyként, társasjátékokban v. mely automata működtetésére használnak.” Mondatbeli kapcsolásmódjaira forrásunk ezt említi: *tantuszban játszanak*, *bedobja a tantuszt*; *A gép nem adta vissza a tantuszt*. Irodalmi idézete is van, Mikszáthból: „Az öreg urak a kártyaszobába vágytak, a *tantusz*aikhoz.”

Ami a magyar szó eredetét illeti, Szarvas Gábor a németből magyarázta (Nyr. 26: 152). Melich János azonban lapalji jegyzetében ekkor (i. h.) nemcsak a német nyelvjárási vagy irodalmi *tantes*, *dantes*, *dantus*-t veszi számba, hanem a latin *tantus*-t is, s

végül így nyilatkozik: „a magyar szó egyenesen a latinból”. Ám 1900-ban Lumtzer–Melich: *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes* mégis a német származtatásnál marad meg (251). Utóbb pedig a MNy. szerkesztősége nevében egy érdeklődő levélre maga Melich János részletesebben is válaszol. Eszerint „a kereskedésben, vendéglőkben, kártyában a pénz helyettesítő azon számoló pléhdarab, a melyet *tantusz*-nak hívnak”, nevében „Osztrák–német eredetű. Az osztrák-bajorban *tantus*-nak hívják (irodalmi né[met] *tautes, dantes*, l. Weigand–Hirt: DWb.) ezt a számoló pénzdarabot. Az oszt[rák]-baj[or]ban spanyol a szó; a spanyolban *tantos* = spielmarken, s többes nom[inativus] a spany[ol] *tanto* „eine bestimmte zahl, menge” szóból (s ez < lat. *tantus*)” (MNy. 12: 239).

Azóta szófejtő irodalmunk mindinkább ezt a magyarázatot szokta idézni; így tett legutóbb Kiss Lajos is (Nyr. 86: 330). Mindamellettt egyes lexikonaink (így az Új Idők Lexikona), szótáraink (mint a Bakos Ferenc szerkesztette, 1958-i Idegen Szavak Kéziszótára) azóta is csak a latin eredeztetést említik. S hogy az újkori latin jogi stb. szaknyelvben volt-e egy párhuzamos forrásként esetleg szintén számba jövő, másodlagos *tantusz* ’játékpénz, érme stb.’, azt tudtommal se cáfolni, se igazolni nem próbálta még senki.

Engem azonban most elsősorban a magyar szó jelentéstörténete s a vele kapcsolatos társadalmi háttér érdekel. (A Nagyszótárból való példákat alább * jelzéssel különböztetem meg.)

Az első (1785-i) rendelkezésemre álló adat még közelebb volt a német irodalmi nyelvi hangalakhoz, s azt is igazolja, hogy ezt a játékpénzt még nem kellett a valódi aranypénztől könnyen megkülönböztethető alakban készíttetni, mint vagy száz évvel utóbb (l. Pallas-Lex., *játékpénz* c.): „a’ *Dántest* az aranytól ... megkülönböztetni tudnák” (MHirm. 313*). 1810-ben már a mai – délnémetesebb? latinosabb? – alakban bukkan elő, s bár egyik kiváló régi újságíróinktól való, nem nagyon hízelgő a zsurnalisztákra: „[Az újságíróktól] minden okos ember a’ hamis pénz[t] úgy veszi, mint a’ Játékban a’ *Tantuszt*, hogy t. i. azzal mást felváltson” (Kultsár István: HazTud. 1: 104*). Ugyanez évben adta ki Kazinczy költő-barátja, Kis János, a világjáró Cook kapitánynak Horváth ’Sigmond fordította útleírását. Eszerint a nagy fölfedező egy bennszülött uralkodót többek közt ilyen, csak látszat szerinti pénzzel ajándékozott meg, hogy a rajta levő veret majdan Anglia fölfedezői (gyarmatosítói?) elsőbbségét igazolja; s még arra is gondja volt, hogy a fejedelem ne adja tovább ez „értékeket”: „Eltávozásunkor a’ Királyt megajándékoztam egy kis cintányérral... [Bekezdések.] Ehhez még egynehány úgy nevezett *tantuszokat* adtam, mellyekenn az angliai pénznemeknek billyegje vólt, ’s megígérte, hogy soha sem ád ki rajtok. Ugy itéltem, hogy ezen dolgok szintolly maradandó bizonyossága lehetnének annak, hogy ezt a szigetet elsőben mi fedeztük fel, mint akármelly égyéhb [!] portéka, a’ mit csak itt hagyhattam volna” (Cooknak ... utazása 153).

Kisfaludy Károlynak egy gyöngébbeeske, 1820-ból való kis vígjátékában („Mikor pattant nem hittem volna”) van egy adósságesináló úrfi; ez a hitelező Izsák felbujtására igyekszik hazulról kicsalni egy zacskó aranyat. Látszólag sikerül is a terv; a szakértő Izsák azonban csak hozzányúl, s rögtön látja: „Ai vei! *tantusz!*”; majd ismét: *Tantusz* (1858-i kiad.: MM. 3: 220). S ettől kezdve a népiesebb nyelvben mindinkább ’hamis aranypénz’ a *tantusz*; vö. 1862: „ezeknek kínálja azon hamis és csak meg aranyozott *tantuszokat* vagy is arany formájú pénzt” (Toronyai: Rablók 24*); „A *tantuszos*, vagy hamis pénzváltó csalók” (uo. 24); „*Tantuszos* [értsd: *tantuszos*]: Hamispénz váltó vagy Kicsérélő” (uo. 32); 1865: „aranyokat / Vettem olcsó pénzen ... / Bolond gombát evett-e keed? / Hisz ez csupa *tántus*” (Nyulassy A.: Kátyol. 138*); 1887: „Jégeső és garabonciás diák, tűzvészek és bankjegyre váltott *tantusok* ... mind a népnevelés

országa után rikattak bennünket” (Baksay: Gyalogösv. 1: 11); 1900: „*Tantuszos*: hamis pénzváltó, csaló (hamis aranypénzzel üzérkedik)” (Jenő—Vető: M. tolvajny. 101).

A 'játékpénz' értelem persze más társadalmi körben szintén megmarad emellett; így 1854: „*Tantos*, sp. tsz. játékpénz” (Forstinger: Idegen-sz. kézi-könyv 1012); 1888: „*Tantus*: játékpénz” (Parlaghy: Kártyajátékok VI*); 1889: „mikor már nem kellenek, eldobom őket [,] mint a *tantuszi* játék után” (Dóczy L.: Párok 61*); Mikszáth idevágó adatát lásd fentebb, a második szakaszban.

Szaknyelvi, illetőleg csoportnyelvi használatban egyébként másféle *tantusz* is járt. Így jelölte a pincérek elszámolólapjait, vö. már 1895-ből: „a pincérek... rohan-tukban az ellenőrző sárga *tantuszokat* a márványlapra legyintik” (Ágai A.: Tört. 3*). A színházi kellékpénznek is ismerem *tantusz* nevét; igaz, néhány évtizeddel ezelőtt-ről, s nem tudom, ma él-e még ez a szóhasználat. A két világháború közt pedig — emlékszünk rá sokan — a villamos kisszakaszának perselyébe dobható, különleges érme volt a legismertebb *tantusz*. (Ezt, minthogy amúgyis hat fillérbe került, 1933-ban a Nyelv-művelő Bizottság a *hatos* pénznév módosított értelmű felújításával akarta fölöslegessé tenni, l. Msn. 2: 120.) De időnként és kisebb nyelvi közösségenként még más *tantusz*-ok is voltak: ruhatári számot mutató lapocskák stb.

Végeredményben tehát a magyar *tantusz* (*dántes*, *tántus*, esetleg *tantus*?) változatos élete során volt előkelő és kevésbé előkelő játéknyelvi (kártyás), volt „vendéglátó-ipari” szaknyelvi és volt valósággal tolvajnyelvi szó. Jelentett egykor egzotikus királynak adható csillogó játékot, aranyra éhes hazai parasztnak jó bankóért nyakába varrható hamispénzt. A századforduló óta meggyorsította a pincérek elszámolását, majd fölöslegessé tette a hosszadalmas villamosjegyváltást; ma főleg a nyilvános telefon-állomások használatát könnyíti (vagy nehezíti) meg. Hol a becsületes embert, hol a csalót segítette; hol a társasjátékot tette érdekesebbé, hol a modern közlekedést, hírközlést stb. szolgálta (szolgálja). Végigkísérte társadalmunkat a rokokó világ végétől a szocializmus építésének koráig.

Hogy a jövője milyen lesz, lesz-e egyáltalán? Ki tudja? Külföldön például még sok-sok szolgáltatáshoz használnak pénzbedobó automatát, s csak a véletlentől függ, hogy jó-e erre valamely pénzként úgyis használatos érme, vagy külön *tantusz*-félét kell-e hozzá kibocsátani. (Általában inkább a pénzérmét szeretik.) Lehet tehát, hogy egyszer tantuszra kapjuk mi is például a fűtést, a nyilvános mosdó használatát. De hát ne jósol-gassunk...

T. J.

A folyónevekből lett kutyanevekhez

I.

1. Nyíri Antal legutóbb (Nyr. 87: 351) a folyónevekből lett kutyanevekkel foglalkozott. A Nagyváthy Jánosnak 1791-ben és Szirmay Antalnak 1807-ben megjelent művéből vett idézetek szerint a régi néphit azt tartotta, hogy a folyóvizekről elnevezett kutyák nem vesznek meg.

Valószínűleg ugyanezen a két művön alapszanak alábbi idézeteink is.

Edvi Illés Pál 1838-ban Első oktatásra szolgáló kézikönyvében ezt írja: „Az is babona, hogy a kutya nem dühödnék meg, ha valamelly folyó-víznek nevét adják rá” (i. m. 3: 72).

Gyulai Pál 1857-ben Egy régi udvarház utolsó gazdája című elbeszélésében így ír: „Itt hasalt... a nagy k o m o n d o r, amelyet, hogy meg ne dühödjék, folyóvíz nevére, *Marosnak* keresztelt a babonás b é r e s” (Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok 32: 4; az én kiemeléseim).

CzF. is tud erről a néphitről. A *Dráva* címszó alatt ezt olvashatjuk: „Adják a magyarok e nevet kutyáknak is, ... azon régi néphiedelem nyomán, hogy a folyó nevét viselő kutya meg nem dühödik” (1862: CzF.).

2. Már Nagyváthy utalt rá, hogy *pásztorok* nevezték kutyáikat közönségesen folyóvizek nevére *Dunának*, *Tiszának*, *Sajónak* (Nyr. 87: 354). Császári Losi Pál kecskeméti tanár 1804-ben előadott Három botsai pusztabeli juhászoknak együtt való beszélgetések című jelenetében ugyanezeket a kutyaneveket sorolja fel Gyurka juhász is: „Jó kutyáink vagynak nekünk a *Duna*, *Tisza*, *Sajó* ... Meg őrzik ezek a nyáját” (RMK. 21: 369). A Gyulai-idézetben pedig, mint láttuk, „a babonás *béres*” keresztelte el a nagy komondort *Marosnak*.

Hogy *komondort* neveztek folyóvíz nevével, nemcsak a Gyulai-idézetből tudjuk, hanem CzF.-ből is. A *Sajó* címszó alatt ezt találjuk: „Viselik e nevet *komondorok* és *kuvaszok*”. *Tisza*: „Valamint több más folyó nevét, úgy a Tiszáét is a *kuvasz* és *komondoreb*eknek szokta adni a nép” (1870. és 1874.: CzF.; az én kiemeléseim).

3. A folyóvizékből lett kutyanevek jegyzékét az alábbiakban új nevekkal és adatokkal egészítem ki. (A jegyzékben Ny. = Nyíri Antal cikke a Nyr. 87. évfolyamának idézett lapján.)

Berettyó (1914. Ny. 352).

Bodrog (80-as évek, Gyulavári l. alább).

Dráva (1862. CzF.).

Duna (1791. Ny. 354 | 1804. Kecskemét RMK. 21: 369). *Duna*: „Ebek elnevezésére is használják ..., amidőn kicsinyítőleg *duncsi*-nak is szokták mondani” (1862. CzF.).

Duncsi (1862. l. *Duna* a.). Első adat: *Duntsi* (1807. Vörös Mihály: A bajnokok Vég Gyula várában 13).

Forrás lelőhelyét nem jegyeztem fel, vö. *Forrás* ökörn. (1875. Heves m. Nyr. 4: 240).

Garam (1895. MÖM. 7: 127 | 1901. Mikszáth: Elb. Bpest, 1955. 3: 23).

Ipoly (Mikszáthból: Ny. 352 | 80-as évek, Gyulavári l. alább).

Körös (1957. Ny. 351).

Maros (1857. Gyulai i. h.).

Morva (1874. Abaúj m. Nyr. 3: 43).

Rajna (1874. uo. | Somogy m. Nyr. 3: 478).

Sajó (1791. Ny. 354 | 1804. Kecskemét RMK. i. h.).

Sió, *Szamos* (1914. Ny. 352).

Száva (1873. Veszprém Nyr. 2: 284).

Tatros, [*Temes*] *Tömös* (1914. Ny. 352).

Tenger (1874. Somogy m. Nyr. 3: 478 | 1905. Mikszáth: Elb. Bpest, 1955. 3: 322).

Tisza (1791. Ny. 354 | 1804. Kecskemét RMK. i. h. | 1838. Edvi Illés i. h.).

Visztula (1895. MÖM. 7: 13).

Zagyva (1905. Mikszáth: Elb. Bpest, 1955. 3: 322).

Zsitva (1870. CzF. *Sajó* a.).

Amint látható, nemcsak folyónevekkel, hanem más víznevekkel is (*Forrás*, *Tenger*) nevezték el kutyákat.

A felsorolt kutyanevek közül Gyulán és a szomszédos Doboz, Lőkősháza és Újkígyós községekben ma a következők használatosak: *Maros*, *Rajna*, *Sajó*, *Száva*, *Tisza*. Arató Mihály 89 éves gyulavári születésű gyulai földműves úgy emlékszik, hogy gyermekkorában szülőfalujában sok *Bodrog*, *Dráva*, *Duna*, *Ipoly*, *Rajna*, *Sajó*, *Száva* és *Tisza* nevű kutya volt. A *Visztula* nevet 1915-ben Gyulán jegyeztem fel.

Implom József

II.

A folyónevekből lett kutyanevekről írott cikkében (Nyr. 87: 351) Nyíri Antal, elsősorban irodalmi adatok alapján, megállapítja, hogy a folyónevekből lett kutyanévek az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve, és leggyakrabban a *Tisza*, *Duna* és talán a *Sajó* fordul elő. A szokás az óvónevekkel áll kapcsolatban. A pásztorok hite szerint ugyanis az ilyen kutyák nem vesztek meg.

Nyíri Antal tanulságos cikkét az alábbiakban szeretnénk kiegészíteni.

Baján 1947–48-ban 2242 kutyát írtak össze. Az alábbi folyónevek szerepelnek kutyanévként: *Sajó* (36 eset), *Tisza* (15), *Rajna* (7), *Szamos* (2), *Volga* (2), *Maros* (1), *Mura* (1), *Duna* (1), összesen tehát 7 folyónév fordul elő 65 esetben. Közülük a *Sajó* messze felülmúlja a többit. Meg kell említenünk, hogy *Gyöngyös* nevű kutyát 47 ízben találtunk, de ezeket — az alábbiakban még visszatérünk erre — ki kell rekeszteniük a folyónevekből képzett kutyanévek közül.

Herman Ottó írja: „Abból az időből, a mikor a magyar fiúkat még Olaszországba vitték katonáskodni, kerültek a magyar kutyák sorába az *Arnó*, *Tebro*, *Rénó* stb. . .” (Herman: A magyar pásztorok nyelvkinése 17). A második világháború nyomát, a hadifogság színhelyét a bajai kutyanévek is híven tükrözik: *Lion* (3), *Csita*, *Csitta* (2), *Krim* (1), *Morva* (1), *Pizza* (1), *Várna* (1). A Baja határához csatolt, hajdan virágzó falu nevét, *Kákon*-t egy kutyanév őrzi. Végeredményben tehát Baján 75 a földrajzi névből lett kutyanévek száma, ami az összes nevek 3,3%-át teszi ki. Ez az alacsony százalék — úgy véltük — talán a település jellegével (a XVIII. században erősen polgáriasodó, gazdag lakosság) magyarázható.

Éppen ezért volt kíváncsi egy falu kutyaállományának ilyen irányú feldolgozása. Ez ideig csak a közeli Mélykút község 1955-i összeírását sikerült megszereznünk. (Szabó Antal és Bernsüzt Sándor segítségét köszönöm.) 1955-ben Mélykúton 1390 kutyát írtak össze. A minket érdeklő nevek a következők: *Sajó* (14), *Rajna* (12), *Tisza* (8), *Szamos* (2), *Volga* (1) és *Lion* (1). A 37 folyónévből képzett kutyanévvel tehát 1 földrajzi név áll szemben. Az összes kutyákhoz viszonyítva Mélykút aránya (2,7%) még Bajánál (3,3%) is rosszabb.

A listavezető valójában *Gyöngyös* volt. Baján (47), de Mélykút esetében még fel-tűnőbben (75) ez a leggyakoribb folyónévből átvettnek látszó kutyanév. A feldolgozás során arra kezdünk gyanakodni, hogy itt valójában nem is folyónévvvel, illetve város-névvvel állunk szemben. Gyerekkori emlékeink és néhány idősebb ember kifaggatása azt sejtette velünk, hogy itt elsősorban tarka, fehér-fekete (gyöngyös) kutyákkal lehet dolgunk. Mélykúton, ahol a kutyák színét is feljegyezték az összeírók, alkalmunk nyílt az ellenőrzésre. Íme az eredmény: tarka (30), fekete-tarka (6), fekete-fehér, illetve fehér-tarka (4), vörös-tarka (2), összesen 42. A további 33 kutya színe a fekete (21), fehér (4), vörös (4), szürke (3), barna (1) között oszlik meg. Meggyőződésünk, hogy helyszíni szemle alapján még jó néhány kutyát át lehetne sorolni a tarkák csoportjába, de azok így is döntő többségben (42 : 33) vannak. A *Gyöngyös* nevű kutyák nagy része tehát nem a Gyöngyös pataktól vagy Gyöngyös városától kapta nevét, hanem az a színével van összefüggésben.¹

Összegezőképpen megállapítható, hogy területünkön — a gyakoriság sorrendjében haladva — a következő folyónévből lett kutyanévek fordulnak elő: *Sajó* (50), *Tisza*

¹ Emlékezetem szerint a Veszprém megyei Szentgálon is a sötét szőrű, fehérrel tarkázott kutyákat nevezték *Gyöngyös*-nek, s már gyermekkoromban úgy gondoltam, hogy a „gyöngy” a kis fehér foltot jelenti. L. L.

(23), *Rajna* (19), *Szamos* (4), *Volga* (3), *Duna* (1), *Maros* (1) és *Mura* (1). Rendkívül feltűnő, hogy az általunk átvizsgált 3632 kutya közül mindössze 1 viselt közeli (*Duna*) folyónevet. Ez annyit is jelent, hogy a szokás eredeti értelme (az óvónév) már elhomályosult, elvesztette jelentőségét. A megóvásnak ugyanis — Szirmay Antal szerint — egyik fontos követelménye, hogy k ö z e l i folyóvíz nevét viselje a kutya: „Opinantur Hungari canem talem rabie non corripendum, qui a praeterfluente quopiam nomen gerit” (= A magyarok úgy vélik, hogy az olyan kutyának nem kell megvesznie, amely valamelyik közeli folyóvíz nevét viseli. Hungaria in Parabolis 17).

Sajnálatos, hogy régebbi kutyaösszeírások nem állanak rendelkezésünkre, de a fenti adatok talán így is adnak valamelyes támpontot a folyónevekből lett kutya-neveink arányához, elterjedéséhez.

Kőhegyi Mihály

Szótörténeti adatok. Bankó. Címül írt szavunk nem azonos az osztrák-német *bancozettel* magyar megfelelőjének, a *bankócédulának* előtagjával. Ez a *bankó* elvonás eredménye (EtSz. 1: 276; SzófSz.). A mi szavunk viszont a hazai latinságban ismert 'kereskedők kincses kamarája' jelentésű *banco* szó átvétele, a későbbi *bank* elődje. Ez utóbira első adatunk 1807-ből való (SzófSz.), az előbbire forráshelyünk: PPB. 1767 (EtSz. 1: 275). A *bankó* 'bank' szó előfordulását magyar szöveges példamondatban nem ismerjük. Használatát következő idézeteink bizonyítják: 1721: „Ezen jó paterek azon nemes curiáknak (minthogy immár az városokon fekvő summát leválták s az *bankóra* adták s onnand könnyen veszik interessüket) eladását kívánják” (Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 904); 1764: „Némely a *bankóban* kölcsönpénzhez fére, | Sok hogy pénzt nem kapott, már haza is tére” (Már kétségbeesett magyar hazánknak siralmas vádja. Figyelő 15: 39); 1765: „Erre a cancellarius többet ígére 50 ezerrel, deducálván, hogy ezen 50 ezer *bancoban* adatván, 99 esztendő alatt 5 per 100 többet importálna száz ezernél” (Halmágyi István naplója. Monfrók 38: 175) stb.

Bombihajó. A *bombi* ~ *bomba* szó első összetételét Takáts Rafael LexUng.-nak köszönhetjük (1810.): *bombi-hang* (Gáldi László MSzótIr. 256). A reformkor nyelvében újabb összetétellel találkozunk. Az új szóalakulat a bombázó ágyúkkal felszerelt hajóegységek megnevezésére szolgált: 1828: Az angol minisztertanács elrendelte „a *bombi-hajókon* kívül, melyeken éjjel-nappal dolgoztak, még más hadi hajók felkészíttetését” (Hazai Híradó 22); „Négy *bombi-hajó* és 5 hadi-gőzhajó sebes felkészíttetésekre, parancsolat ment” (uo.) stb.

Borravaló. Legkorábbi előfordulását Simai Ödön (MNY. 11: 74) Illei János drámájában találta meg (SzófSz.). Az adat évszáma: 1767. Megelőző lelőhelyekre céhlevelekben akadunk. A kassai lakatosok céhszabályzatának a mesterlegényekre vonatkozó cikkelyében így fordul elő szavunk: 1631: „Ha pedig valamely Legény . . . , rezet fodozot volna, tartozik nem *Borra valót*, hanem az Mestere (így!). Item rakot Lakat, Karacson Hetire nem *Borra való* . . . hogy ha egy többi közöl . . . *borra valót* kap, tartozik azt a többi közöt el-osztani” (OLt. A. 72. M. Kancelláriai Levéltár. I. cs. 28. tételsz. 4. számozatlan lap); 1638: „Az Bognár Mester Legénynek Ital pinze avagy *Borra valójuk*, Kösztürs Keréktől, fejsze nyelet meg csinálván . . . item Két Srágla lábot ó Sráglában meg csinálni, ez mind az Mester-Legények *borra valójuk* lészen” (A pincehelyi bognárok céhlevele. OLt. i h. 36. tételsz. 27. art.).

Ebadta. Az EtSz. nem említi az *eb* szó fontosabb összetételei között. A SzófSz. a NySz. alapján idézi a legkorábbi adatot: Gvadányi: Rontó Pál, 1807. A boszorkány-

hitből eredő kifejezést (SzófSz.: Kertész Manó: Szokásmondások 91) már régebben használták: 1636: „*Eb atta* parasztja!” (Oklsz.); 1764: „Vesznél el *ebatta* az egész fajtáddal” (Már kétségbe esett magyar hazánknak siralmas vádja. Figyelő 15: 46); 1766: „Hadd haljon az *ebatta*, mert a magyarnak nagyobb ellensége nem volt” (Halmágyi István i. m. 245). — Érdekes stíluselemként alkalmazza a kifejezés jelen idejű változatát Széchényi György. Peres ügyeiről, birtokleveleiről számol be vejének, majd ezzel a fordulattal vált át családtörténeti magyarázatba: 1721: „*Eb adja*. Bolond az ki ilyent moveál” (Széchényi György i. m. 903).

Elefánt. Tolnai Vilmos címszavunk átvitt értelmű használatára a legrégebb adatot Jókainak 1853-ban írt Egy magyar nábobjában találta meg, utalva arra, hogy M. G. Saphir bécsi éleclapjában már a XIX. század derekán humoros elmefuttatást jelentetett meg e „társadalmi állatról” (MNy. 11: 364; EtSz. 1: 1527). Utóbb a szó melléknévi alakját (elefánti) közli 1851-ből (MNy. 12: 25, SzófSz.). Saphir szerepét a szónak ’szerelmesek bizalmasa’ jelentésben való elterjesztése körül az egykorú magyar irodalom is ismerte. Czanyuga József a bécsi Humorist alapján dolgozza bele Saphir „remek értekezése”-nek meghatározó elemeit „*Elefánt*” című „fővárosi beszélyké”-jébe: 1849: „ön pompás *elefánt*, és ha majd különösen fontos dolga nincs, legyen ma *elefántom*”; „Az *elefánt* ... nélkülözhetetlen lény”; „az *elefántot* szidják ki, ... ha a szerelmesek ... összekocódnak”; „a jó *elefántnak* egy örökös anyát ... és a jó isten tudná, hány rokont kell gyakran még elámítani tudni” (Hölgyfutár 57); „e nélkülözhetetlen fogalomra még nem létez magyar műszó ... a szerelmi *elefánt* nagyszerű fogalmának a magyar nyelvben még nincs képviselője” (uo. 58) stb.

Fagalbamb. A szót Magyar István használja (1602.) a Szentlélek szemléltetéséül alábocsátott jelkép megnevezésére (Timár Kálmán: MNy. 25: 376). A kifejezés világi tartalmú használatával két évszázaddal később találkozunk. Archytasnak, az i. e. IV. század első felében élt tarentumi matematikusnak tulajdonítják az önműködő repülő galamb feltalálását (Pecz: Ókori Lex. 1: 207). Ezt a mozzanatot idézi Csenkeszfai Póots András: 1802: „Soha a’ Tarentumi lakosok egyszer egyszer el nem tátották úgy a szájakat, mint mikor az Arkhítás által készítettett, ’s a’ levegőégben szárnyára repítettett *ja galambot* bámulták” (Század eleire készítettett papi, históriai és oratori tanítás 10).

Fantázia. Legkorábbi adatunkat a NySz. 1659-ből idézi (1: 762). A szó már a XVI. század végén előfordul: 1599: „Ez embernece neue AMICITIA, | Mellyet kőuet az ki Istennece Fia, | Ez Világi hāmis Philosophia | Nem hordoz semmi gonoz *fantalia*” (Adámi János: Az igaz, jámbor és tökéletes barátságról való ének. 2. számozatlan lap).

Funkció. A szó régebben is ismert első lelőhelye: Kunoss: Gyalulat, 1835 (EtSz. 2: 553). Szövegkörnyezetben már a XVII. század utolsó éveiből említhetjük: 1699: „lenne-e kedve azon *functióra*, az melyről beszélgettünk volt kgdel” (Széchényi György i. m. 7); 1700: „nem is köll abban kételkedni, ő kgme azon *functióban* híven el fog járni” (uo. 84) stb.; 1707: „szükségesnek láttuk a’ Hadi Generális Commissáriátus ... *functióját*-is állandó rendben hoznunk” (Rákóczi Ferenc tábori rendtartása: Reglamentum Universale ... RMK. 1: 1733. Egy. Kvt. 432. sz. 279). Bethlen Miklós is él a szóval: 1708–10: Ezután, osztán augusztusban lőn az erdélyi secretariusok, registrarok, kancellisták installatiójok, *functiójok* kezdete” (Önéletírása 1955. 2: 35). Későbbi adat: 1724: „az mint fiam Sigmond által megírta *excád*, azon *functióban* fogom acomodálnom” (Széchényi György i. m. 1158).

Galiba. Mai tudásunk szerint a 'molestia, bedrängung' jelentésű *galiba* először Pázmány Péter Kalauzában fordul elő 1613-ban (NySz., SzófSz.). Szavunk már a XVI. században feltűnik, abban a takácsok részére 1552-ben kiadott céhlevélben, amelynek „szóról szóra” másolt szövegét Pozsony városa 1597-ben megerősítette a semptei és szeredi takácsok használatára: „a’ ki ... az Tizenkét’ Orát’ szófogadatlanúságba a’ vagy más *Galiba* miat’ elmulat’ya, és nem gyön valahánszor annyizor fél-font’ Viaßbal tartozik a Czéhben adnyi” (OLt. i. h. 7. tételsz. 5. art.).

Haditanács. E kifejezésről közölt adatunk évszáma: 1789 (Nyr. 87: 130). Következő példamondatunk közel egy évszázaddal helyezi előbbre az első előfordulás dátumát: 1705: „Innést olyan vélekedésben lévén az urak hogy netalán vagy Ujvárt szállja meg, a bányavárosoknak megyen, azért az *haditanácsbul* kiment” (A Pálóczi-Horvát család naplója. Monírók 31: 254).

Himpellér. Jelentése: 'céhen kívüli iparos, kontár'. Első adatunk időpontja: 1713 (NySz., SzófSz.). A váradi ötvösöknek a kolozsvári céhtársakhoz írt levelében mind a címül írt főnév, mind gyakorító igei származéka már másfél évszázaddal előbb felbukkan: 1563: „a hol Kegyelmetek azt írja, hogy az minemő legények *hijmpellér* helen mjélnének, Kegyelmetek azt mondja, hogy nyole forentot vegyenek rajta: ... annak utánna ismét ha ki menne az *hijmpellér* herre (!) mjélni, tahát kétannye legyen az büntetése, harmatszor oztán az után is ha ki menne *hijmpellérkedni*, ... soha semmiképpen be nyinkel (!) fogadni” (Szádeczky Lajos: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon 2: 71); „Kegyel (!) minekünk az *hijmpellér mester* felől semmit nem írt, hogy miképpen vétessék be ... ezféle *hijmpellérmester* ... be ne vétessék” (uo. 72).

Kommandíroz. Az -éroz, -íroz képző előfordulásának kezdetét a *kommandíroz* felbukkanása jelzi 1705-ben (Bárcezi Géza: MNy. 50: 451). A szó jelentkezésének korábbi időpontjára Horváth Mária mutatott rá: az igét már Gyöngyösi István használta 1700-ban (MNy. 51: 220). Az első adat évét valamivel előbbre tehetjük: 1697: „Az alsó táborul ezen tumultusnak lenyomására *commendérozták* Vademont Kereczegett (így !)” (A Pálóczi-Horvát család naplója. Monírók 31: 245). Horváth Mária megállapítása szerint a katonai műszó 1706–1709 között sűrűn előfordul Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyvében (i. h.). A szó korábbi használatára utalnak következő idézeteink: 1703: „kik Budárúl, Esztergambúl *commandírozottak* hozzájuk, azokat is dissipálták” (Széchényi György i. m. 131); 1704: „Generalis Rabata uram az ki *comendírozza* az egész styriai végeket, itt vagyon” (uo. 142); 1704: „az horvátországiak (kiket Pálffy János uram ő excellentiája *commendírozott*) miatt elég veszedelemben voltunk” (uo. 154); 1705: „Slik úgy írt, mint armada commendánsa, holott Erbeville, Klikkisperg *commandéroztak*” (Pápai János törökországi naplója 65).

Kontár. Szavunk eredeti jelentése: 'céhen kívül dolgozó mesterember' (SzófSz.); első köznévi előfordulásának évszáma: 1690 (NySz.). A kolozsvári, szebeni, brassói és beszercei ötvösöknek Báthory Zsigmond fejedelemhez írt folyamodványában már jóval előbb megjelenik: 1598: „az régi királyok, fejedelmek idejében soha az ötvesi rend között mező városban czéhes ötves nem lakott, hanem csak valami *kontárok* vesződték” (Szádeczky Lajos: i. m. 2: 87); „mi *kontároknak* mondjuk mindazokat, kik ezt nem cselekszik” (uo.) (A céhkérelem betűhű másolatát Szabó T. Attila közölte: MNy. 52: 227). A kolozsvári ötvöslegények céhszabályzatában a szó melléknévként is előfordul, s igei származéka is megjelenik: 1640: „két hétnél tovább *kontár* helyen ne merészeljen mivelni” (uo. 145); „Az kik pedig mihelyben nem lakanának vagy lakni nem akarnának, hanem magoknak *kontárkodnának*, ... az olyan *kontárt* köztük ne szenvedjék” (uo. 147).

Lélek kurafi. E szidalom-szólást Implom József *selma* címszó alatt 1703-ból (MNY. 53: 308), majd címül írt kifejezésként 1715-ből idézi (MNY. 58: 105). Adatunk a XVII. század legvégéről való: 1700: „az lélek *kurafi*, minden leveleinket ... fölszakasztja” (Széchényi György i. m. 60).

Népnevelő. Közlésünk szerint szavunk első előfordulásának éve: 1837 (Nyr. 84: 23). Valamivel korábbi időpontra utalhatunk. A népnevelés a reformkor izgalmas problémái közé tartozik. Vajda Péter demokratizmusa termékenyen érintkezik a közműveltség ügyével. Mint a Garasos Tár szerkesztője minden bizonnyal ő írhatta a népnevelés érdekében alapított lapba az „Elme futtatás a népnevelésről” című „bőkprózát”, s használhatta benne több ízben is összetett szavunkat: 1834: „Nálunk a népnevelés hibázik, — mert | *Népnevelők* híjával vagyunk, — mivel | *Népnevelőket* nevelőnk nincs; Tehát | Hogy népünk neveltessék | *Nép[ne]velőkre* van szükségünk | S még valamire, és még valamire; ez az | Hogy kalácsot együnk | Tészta és gyúró kell” (Garasos Tár 48).

Pojáca. Szavunk valószínűleg Bécsen át érkezett hozzánk: olasz *pagliaccio*, vel. *pagiazzo* > bécsi német: *pojatza* > magyar: *pojáca*; első előfordulása: Kunoss: Gyalulat 1835 (SzófSz.). Újabb forráshelyünk korábbi időpontot jelöl, és a szó hangalakjában a közvetlen olasz átvétel lehetőségét is felveti: 1829: „De tartóztat egy csekélység, | Hogy nem nyújthatok kezet; | Mert közöttünk légyen mondva; | Jó *Pajáczo* nincs eszed” (Koszorú 189). Feltevésünkhöz Bárczi Géza megállapításainak példaanyagából idézünk: az olasz jövevényszavakban északi olasz forrásra mutat a *gemináták* egyszerű ejtése (*boccaccino* > *bakacsin*), van adat a szóközépi *a* > *o* megfelelésre (*pessamano* > *paszomán*), s akad mintaszó a szóvégi *o* > *a* változásra is (*biscotto* > *piskota*) (A magyar szókincs eredete² 116).

Postai. A legkorábbi adatot Implom József közli 1729-ből: „Levelet ... *postai alkalmatossággal* ... vettem” (MNY. 58: 226). Időben előbbi példamondataink azt igazolják, hogy a kifejezés állandósult szókapcsolatot rögzít: 1698: „ha *postai alkalmatossággal* nem lehetne, maga embere által is tudósítson bennünket” (Széchényi György i. m. 9); 1700: „Az elmúlt *postai alkalmatossággal* is egy csoport levelet küldék oda kgdnek” (uo. 65); 1700: „Az elmúlt *postai alkalmatossággal* is írtam vála kgdnek egésségünk felől” (uo. 92), 1703: „Ezen *postai alkalmatossággal* is kívántam kgdlet levelemmel látogatnom” (uo. 133) stb.

Séza. Gáldi László említi, hogy Sándor István már Simai előtt, 1808-ban közli az 'essedum, rheda' jelentésű *tséza* alakját, de egyben utal a franciásabb *séza* változatra is (MSzótÍr. 273). E franciásabb szóalakot már a XVII. század végén használták: 1700: „Az nyargaló *sézát* 60—70 forintig valót vegyen kgd” (Széchényi György i. m. 83); 1713: „ugy accomodálom az dolgot, hogy én kgddel egy *shézán* elférhessek (uo. 344); 1713: „*Shézámát* Basztifaluig elviszem” (uo. 346) stb.; 1759: „Kemény Lászlóné, Reformata asszony és szó kimondó Teleki Leány lévén, *Sézára* üle 's mene Szebenbe” (Hermányi Dienes József: Nagyeniedi Democritus 158. anekdota. MTA. Mikrofilm 369. l.)

Slafrokk. Hartnagel Erzsébetnek minden bizonnyal Palócsay György Nay módijából vett adata 1704-gyel jelzi szavunk első előfordulásának évét (MNYTK. 32: 12). Korábról való példamondatunk: 1700: „Hogy ily késűn küldhetem föl Julinka leányomnak mentéjét és *slaffrakját*, nem egyéb az oka, hanem hogy senkit nem kaphattam, ki által fölküldjem” (Széchényi György i. m. 76).

Sörét. A NySz. (2: 1603) Bethlen Miklós emlékiratából (1708–10) idézi a *srét* szóalakot, s erre a forráshelyre utal a SzófSz. időjelzése is: XVIII. sz. e. A szónak a magyar nyelv rendszerébe illeszkedő hangalakjára Szabó T. Attila közöl adatot a régi erdélyi köz- és népnyelvből: *serét*, 1784 (MNY. 38: 305). A szó labializálódott változatát már a XVIII. század elejéről említhetjük: 1712: „ha megharagszom, még azon *sörét* fölben 22 golóbist teszek” (Széchényi György i. m. 303). Tehát: egy időben él egymás mellett az osztrák-német átvételű idegen *srét* (Simonyi Zsigmond: Nyr. 43: 388) és a már nyelvünkhöz alkalmazkodott *sörét*.

Úrszék. Kovács István az összetétel első jelentkezésének forráshelyét Szegedi Jánosnak 1736-ban kiadott jogi kézikönyvében jelöli meg (MNY. 51: 502). A kifejezés már a XVII. század legvégén felbukkan: 1700: „Tegnap érkezém meg Egervárról, az hol is pro 25. praesentis praefigált *úrszéken* egynehány bünös lelket elítélének” (Széchényi György i. m. 57).

Virtuosus. Gáldi László szerint címül írt szavunk Versegi brünni szótári jegyzeteiben (1797.) a frissen átkerült idegen szavak között fordul elő (MSzótIr. 210). E latin szónak ez idő tájt már száz éves múltja van nyelvünkben: 1698: „Hogy ezen méltán kap minden *virtuosus* ember, nem szükség sokkal mutogatnom” (Misztótfalusi Kis Miklós Mentsége. 1940. 5); 1708–10: „akkor magyar *virtuosus* és híres ember hozzá hasonló nem volt” (Bethlen Önélet. 1: 205); „bizony nagy *virtuosus* emberbe való kvalitások voltak benne” (uo. 215) stb. 1744/1748: „Emez vólta-képpen *virtuosus* ember, a’ ki nem kevély a’ jó szerentsében” (Faludi F. NE. 71); 1790: „Én a’ Miskólczi *virtuosus* Cosmopoliták Tagja vagyok” (Kazinczy Ferenc. KazLev. 2: 15). A szó főnévi előfordulásáról is tudunk: 1762/1787: „Bé jó a’ szó ’s megyen jeles Actorokra, | . . . Terül kis tsátságás *Virtuosusokra*” (Orczy Lőrinc Költeményes holmi 103); 1788/1790: „All végén egy karba harmintz muzsikuskok | Hallatták magokat, mint *Virtuosusok*” (Gvadányi PeINót. 76).

Zsoldos Jenő

„Ki olaját nem fecsérli”. Miklós Róbert nemrégiben felfedezte és közzétette Arany Jánosnak Tóth Lőrinchez szóló köszöntőjét (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 1963. 165). Ebben fordul elő a következő két sor:

Ki olaját nem fecsérli,
Mint az öt szűz, a „bolond”.

Arany itt a Máté XXV. fejezetében leírt balga szűzek példázatára utal (1–13.). Tíz szűz lámpással megy a vőlegény elé. Az öt eszes olajat is visz magával, az öt balga anélkül megyen. A vőlegény késik, s éjfélkor a balgáknak a lámpása kialuszik. Arany a „bolond”-ot időzjelbe teszi, mert így fordítja Károli Gáspár.

Scheiber Sándor

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. Nyelvészeti Tanulmányok 5. sz. 353 lap. — **Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján.** Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. 450 lap

1. Az irodalmi nyelv problémáinak tanulmányozása az újabb időben fontos helyet foglal el minden nemzet nyelvtudományi és filológiai irodalmában. Például a IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson — Moszkvában — külön alosztály szentelte tárgyításait a szláv irodalmi nyelvek kérdéseinek. A modern nyelvek és irodalmak nemzetközi szövetségének VIII. kongresszusa — Liège-ben — ugyancsak elsőrendű helyet biztosított e kérdéskörnek. (A kongresszus aktái 1961-ben jelentek meg Liège-ben.) Korábban, legalábbis a közelebbi múltban némileg elhanyagolták ezt a stúdiumot, minthogy több, pontosan körülhatárolható tudományág határterületein fekszik. — Bizonyos zavart okozott — s részben okoz még ma is — a terminológia bizonytalansága, amely nemcsak a magyarban jelentkezik. Olyan egyértelmű műszó, mint a német *Schriftsprache*, más nyelvben — legalábbis amelyeket én ismerek — nemigen van. Úgy látom azonban, hogy a magyar *irodalmi nyelv* műkifejezés szó szerinti megfelelői (például orosz литературный язык, francia *langue littéraire*, angol *literary language*) olyan értelemben használatosak a szakirodalomban, ahogyan Saussure (*Cours de linguistique générale*, Paris, 1931. 267), nálunk Pais (MNyTK. 83. sz. 125) meghatározza az irodalmi nyelv fogalmát.

Tudott dolog, hogy nálunk az irodalmi nyelv tanulmányozásának újabb fel lendülése kettős indítású, kettős fogantatású: részint Pais Dezső szegedi kongresszusi előadása, részint a Bárczi Géza kezdeményezte nyelvjárástörténeti kutatások járultak hozzá igen nagy mértékben bizonyos kérdések tisztázásához, más kérdések felvetéséhez. — Az irodalmi nyelv tanulmányozása határterületi kérdéseket érint (nyelvészet, irodalomtörténet, történettudomány), és nemcsak mi állapítjuk meg, legalább nem mi írjuk le először, hanem éppen irodalomtudósok és történészek, hogy ebből a munkából mindeddig a nyelvészek vették ki leginkább a részüket (vö.: ItK. 65: 506, 67: 251; Ltközl. 33: 175—6). Most is két tekintélyes tanulmányt, két impozáns kötetet üdvözölhetünk ebből a tárgykörből; a kettő együtt való ismertetését azért látjuk megokolt-nak, mert e fontos tudományág kérdéseivel foglalkoznak.

2. Molnár könyve a már-már megszűnt „Nyelvészeti Tanulmányok” című sorozatot újítja fel (e sorozat utolsó kötete 1958-ban jelent meg; Imre Samu: A Szabács viadala). A rövid bevezetésben (5—12) — az irodalmi nyelvről vallott nézetének nyilvánítása után — szerzőnk tájékoztat a kutatás céljáról, területéről és módszeréről: a hangtani és hangjelölési egységesülés folyamatát kívánja felkutatni az első magyar nyelvű nyomtatványoktól kezdve Heltai Gáspár haláláig, vagyis — a címben is jelzeten — 1527 és 1576 között. Vizsgálati szempontjai lényegében azonosak a Demétől megállapított és ma már általánosan elfogadott szempontokkal (vö. Deme: NytudÉrt. 3. sz.). — A tanulmány törzse két főrészből áll: „Íróink 1527—1576 között” (15—278) és „Magyar nyelvű műveket nyomtató nyomdák helyesírása 1527—1576 között” (281—325). A XVI. századi íróinkkal foglalkozó főrész egyes fejezetei röviden ismertetik az

életrajzi adatokat, a ránk maradt munkákat (nyomtatványokat), az illető író műveinek nyelvéllapotát, hangjelölési és helyesírási sajátosságait. Figyelmet fordít a szerző arra, hogy — a lehetőséghez mérten — elkülönítse azt, amit az írónak tulajdoníthatunk, attól, amit a nyomdász javára vagy rovására kell írunk. A második, lényegesen rövidebb főrész fejezetei a nyomdák hangjelölésével foglalkoznak. Mind a két főrészben táblázatok könnyítik meg az eligazodást a helyesírási problémák szövevényében. — Az „Elvi következtetések” című összefoglaló fejezetben (329—38) a könyv címében is jelzett problémakörre vonatkozó eredményeit így summázhatjuk röviden: A vizsgált korban a nyomtatott és főként irodalmi tárgyú vagy szándékú, magyar nyelvű művek hangtani és helyesírási (hangjelölési) egysége még nem születik meg. Az írók, fordítók jobbra saját nyelvjárásuk hangállapotát viszik bele munkáikba meglehetősen egység nélkül való hangjelölési rendszerekkel; a nyomdászok viszont három csoportba sorolhatók a kéziratához való viszonyuk alapján: semleges, vegyes, pozitív szerepük lehet a létrejövendő irodalmi nyelvi egység tekintetében (334). A szerzőtől vizsgált korban a legjelentősebb pozitív szerepű nyomdász Heltai Gáspár, akinek persze nem nyelvhasználati formája, hanem egységes és következetes hangjelölési rendszere lehetett volna mintája a későbbi gyakorlatnak. Irodalmi nyelvünk hangtani egységének létrehozásában Molnár is a Károlyi-féle bibliafordításnak tulajdonít igen nagy jelentőséget, amelynek megjelenése azonban kívül esik mostani vizsgálódásának időkorén. Fontos megállapítása, „hogy az egységesség a helyesírásban előbb jelentkezik, mint a hangtanban” (337). — Én magam az ugyanebből a korból származó irodalmon kívüli kézíratos emlékek vizsgálata alapján arra az eredményre jutottam, hogy deákjaink és deákos műveltségű tollforgatóink gyakorlatában hamarabb jelentkezik a hangtani egység, mint a hangjelölési, és — legalábbis én úgy látom — hamarabb, mint a nyomtatott irodalmi művekben.

E túlságosan is rövid összefoglalása a könyv fő eredményeinek nem meríti ki annak gazdag tartalmát. Nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalomtörténészek, valamint a könyvtörténettel, nyomdatörténettel foglalkozók is sok értékes adatot, új megállapítást találnak benne. — Most még néhány részlethez fűzök megjegyzéseket.

Tudománytörténeti megjegyzés Sylvester Új Testamentomának bécsi kiadásával kapcsolatosan (23): Trócsányi Zoltán írja (Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp., 1935. 7—8): „Nyelvi tekintetben érdekes és feltűnő, hogy az *i*-zés szinte nyomtalanul eltűnik a nyomtatásban megjelent könyvek nyelvéből s már csak Sylvester Bibliájának 1571.-iki [!] bécsi második kiadásában találjuk meg.” — Hogy Ozorai nem következetes *i*-zése a békési nyelvjárás hatásának volna tulajdonítható (63), abban én nem vagyok bizonyos. Egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy milyen volt Békés megye nyelvjárása ebben a korban. — Mi következik abból, hogy Ponciánus históriájában olyan alaktani sajátosság (*adnája*, *fekünnéjék*) található, amely ma csak a Zala megyei nyelvjárásban fordul elő (237)? Ez a jelenség a vizsgált korban sokkal nagyobb területen, mondhatnók általánosan el volt terjedve. — Szikszai Helopoeus Bálint Katekismusa kapcsán (253) szeretném felhívni a figyelmet egy fontos kutatási területre: az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliség termékeinek nyelvhasználat és helyesírás tekintetében való egybevetésére. A most említett krakkói kiadvány hangjelölése például szerzőnk szerint egyetlen magyarországi nyomdára sem jellemző a XVI. század hetvenes éveiben, de viszont jellemző a hetvenes-nyolcvanas évek deákjainak hangjelölésére! A kapcsolat felderítése nyilván érdekes eredménnyel járna.

3. Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetében — az irodalmi nyelv műkifejezést a saussure-i — páisi meghatározás értelmében véve — három fontos időszakasz a XVI. század második fele, a felvilágosodás kora és a reformkor s végül a XIX. század utolsó harmada. A XVI. század végén kialakult a nyelvjárási szélsőségektől mentes, nyelv-

járások fölötti egységes vagy viszonylag egységes írott nyelv. A felvilágosodás korában és a reformkorban nagyarányú nyelvújítás teszi alkalmassá nyelvünket az államnyelvi használatra éppen úgy, mint a tudományos és szépirodalmi munkák magyarul írására. A XIX. század végének nyelvi harcaiban dől el véglegesen irodalmi és köznyelvünk szókincsének és nem egy vonatkozásban hangtani, alaktani arculatának a sorsa is.

Ruzsiczky Éva könyve Kazinczy tájszóhasználata alapján tájékoztat bennünket felvilágosodás kori irodalmi nyelvünk szókincséről. A mű bevezetése (9–17) szóvá teszi a terminológiai következetlenséget, sőt „zűrzavar”-t. A szerző az *irodalmi nyelv* terminussal a nyelvjárások fölötti egységes, eszményi, illetőleg normatív nyelvtípus írott változatát jelöli; ettől megkülönbözteti az *irodalom nyelvé*-t, illetőleg az *írott nyelv*-et; *köznyelv*-en a normatív nyelvtípus beszélt változatát érti (10). — Legyen szabad itt kifejeznem azt a javaslatomat, hogy miután már eleget beszéltünk és írtunk a terminológiai zűrzavarról, a következőkben beszéljünk és írjunk erről kevesebbet, és használjuk az *irodalmi nyelv* terminust a Saussure—Pais-féle meghatározás értelmében, és ha szükséges, megkülönböztetésül alkalmazzuk az *irodalom nyelve* kifejezést. (Vö. még: Hexendorf Edit: MNy. 56: 482–92; Károly Sándor: Nyr. 85: 395–98.)

A „Kazinczy elvi állásfoglalása a tájszóhasználat kérdéseit illetően” című rész (19–98) fejezeteit két szakaszba csoportosítja Ruzsiczky (Stíluseszmény — nyelvi ideál; A tájszók irodalmi használata, felhasználhatósága). Mindkét szakaszban Kazinczy munkáiból, elsősorban leveleiből vett idézetekkel illusztrálja megállapításait, mintegy Kazinczyt beszélteni. Mégsem válik ez a rész pusztá idézetgyűjteménnyé, mert abszolút gondossággal dolgozza bele mind a korábbi filológiai, nyelvészeti és stilisztikai irodalom eredményeit, mind a maga véleményét, új gondolatait. A tanulmány legerjedelmesebb része Kazinczy tájszóhasználatával foglalkozik (99–394). E rész első szakasza művenként tárgyalja Kazinczy tájszónak tekinthető szavait (99–162), a második szakasz pedig — némi bevezető tájékoztatás (162–75) után szótári rendben sorolja fel a szavakat (175–394), összehasonlítván őket az egykorú szótárak adataival és az akkori irodalmi nyelvhasználattal. Az „Elvi következtetések” (395–422) fejezeteiben röviden összefoglalja és példákkal illusztrálja a következő kérdésekre vonatkozó eredményeit: 1. Az irodalom nyelvének, illetőleg az irodalmi nyelvnek szókincse Kazinczy korában; megállapítja itt Kazinczy tájszavainak kategóriáit, rámutat a provinciális szókészletek szerepére az irodalomban, vizsgálja az irodalmi nyelvi szókincs normatív voltának kérdését, a tájszók stílusértékét, a nyelvújításnak a (köz- és) irodalmi nyelvi szókincs fejlődésével való kapcsolatát. 2. Kazinczy tájszóhasználatának szerepe az irodalmi nyelvi szókincs egységessé, illetőleg egységesebbé válásában és az irodalmi stílus változatosabbá, sőt „sokszínű”-vé fejlődésében. 3. Az Összegezésből egy mondatot idézek: „Kazinczy tájszóhasználatával elsősorban a (köz- és) irodalmi nyelvi fejlődést igyekezett előmozdítani, mégpedig olyan irányban, hogy egyúttal a stílus »sokszínűvé« válásának nyelvi előfeltételei is megteremtődjenek” (421–2).

E gazdag tartalmú könyv nemcsak a nyelvtudomány, hanem a művelődés- és irodalomtörténet művelőinek számára is értékes gyarapodást jelent. S ha nyelvtudományi életünkben az utóbbi évek szóhoz juttatták az új nyelvészeti irányzatok képviselői révén a „tisza nyelvészet”-et, ugyancsak az utóbbi évek nyelvészeti munkáiban találkozunk a komplex témák komplex módszerű feldolgozásával. A két irányzatot én nem állítanám szembe egymással. Az új irányzatoknak egzakt módszerre törekvését, egzakt vizsgálati módját fel lehet használni olyan témák tanulmányozásában is, amelyek a „hagyományos” nyelvészet témái.

Végül Ruzsiczky könyvének egyes részleteihez is fűznék néhány megjegyzést.

A szótári részben utal arra, hogy az illető címszót a NySz. milyen forrásokból adatolja. (Megjegyzem, nem ártott volna az OklSz. adataira sem hivatkozni.) Az ilyen

forrásutalások azonban, mint például: „Radvánszky Bélától és a RMK.-ból, ... Gér: KárCs.-ból...” (*estve* a., 227–8, de több esetben is, sőt általában), az ilyen forrásutalások nem mondanak semmit. Radvánszky adattárában 1520-tól kezdődően találunk adatokat. Az RMK. a NySz.-ban a Régi Magyar Költők Tárának rövidítése; a Gér: KárCs. rövidítése (Géresi: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára) sem teszi lehetővé, hogy valamely adatot korhoz köthessünk. Azt hiszem, hogy ideje volna már szakítani mindenféle nyelvtörténeti, de különösen szótörténeti munkában azzal a NySz. helytelen elképzeléseiből következő helytelen gyakorlattal, amely nem adja meg az adat évszámát, és követni kellene az OklSz. mintaszerű eljárását. A fontosabb szójegyzékek, szótárak és kódexek keletkezési idejét ismerik a szakemberek; ez igaz. De a legszakabb szakember sem tudja megmondani, hogy egy adat, amelynek például Monfrók vagy Gér:KárCs. a forrásjelzése, milyen évből való. Ki kell tenni minden adatelé az évszámot, ez a legegyszerűbb és a legkevésbé félrevezető eljárás még akkor is, ha az éppen idézett emlék keletkezési ideje bizonytalan vagy vitatott. Ruzsiczky is mindig megadja az évszámot, valahányszor a nagyszótár (NSz.) gyűjtéséből idéz.

Fontosnak tartom a szerző következő megállapításait a Kazinczy korabeli irodalmi nyelv szókincsére vonatkozóan: „amely szó országszerte élt a nép ajkán, az országszerte élhetett az irodalomban is, voltaképpen (köz- és) irodalmi nyelvi szintű szó volt” (400); „a szerzők a (köz- és) irodalmi nyelvet szókészleti vonatkozásban gyakorlatilag még nem ismerték el normatívnak” (402). — Nem vagyok viszont bizonyos abban, hogy az *anyós*, *após*, *kendő*, *létra*, illetőleg a *napa*, *ipa*, *keszkenő*, *lajtorja* szavakkal kapcsolatban (404) igaza van-e Ruzsiczkynak. A *napa*, *ipa* és *keszkenő* valószínűleg Kazinczy korában sem nyugati szavak, hanem országszerte élők. Az én egyáltalában nem nyugati anyanyelvjárásomban (Hosszúpályi, Debrecen mellett) ezek a szavak használatosak; az *anyós*, *após* még ma is „úrias”, a *kendő* már egyenlő értékű a *keszkenő*-vel, sőt a *keszkenő* talán már viaszorulóban van. A *létra* azonban még ma is „úri” szó nálunk; a helyi forma a *lajtorj*-val összefüggő *rajtoja*. — Végül megemlítek egy értelemzavaró sajtóhibát. A 399. lapon ezen a helyen: „az adatok szerint a XVII. század utolsó s a XIX. század első évtizedeiben” — nyilvánvalóan a XVIII. század értendő.

4. Ismertetésemben egyik munkával kapcsolatban sem hatoltam a részletekig. A néhány részletmegjegyzés nem érzékeltetheti azt a gazdagságot, amely mindkét könyvben éppen a részletekben található. Ha valaki mindkettőt végigolvassa, csak akkor látja meg, mennyi munka, mennyi aprómunka van a fő- és a részleteredmények mögött. Az „Andacht zum Kleinen” mindkét szerzőben meg kellett hogy legyen. Ezért alkottak jó munkát. Nyelvtudományi irodalmunk pedig gazdagodott két olyan művel, amelynek eredményei a nyelvtudomány szűkebb körén kívül és túl a magyar irodalom és a magyar művelődés történetének jobb megismeréséhez segítenek hozzá bennünket.

Papp László

Németh László: A kísérletező ember. Budapest, 1963. Magvető kiadás, 559 lap.

A magyar művelődéstörténet számtalan példával igazolja, hogy valahányszor szellemi életünknek a népek fölötti kultúrához való közeledése, az érrendszerek összekapcsolása íróink, literátoraink szívügye lett, könnyen születtek a magyar és a szóba kerülő idegen nyelv összehasonlításáról is érdekesebbnél érdekesebb elvi és gyakorlati megnyilatkozások. Így jelezte egykor Sylvester János humanista tájékozódását bibliafordításának bevezetőjében a magyar nép nyelvi képalkotó fantá-

ziájára utaló megjegyzés, ezért panaszkodik a barokk stílusgazdagságtól káprázó szemű költő Zrínyi szókincsünk szegénységéről — s ezért vagyunk a hasonló költői, írói, műfordítói stb. véleményeknek mindmáig annyira bőviben. (A nyelvészek hasonló nézeteit, kutatásait most nem érinteném.)

Nyelv- és irodalomtudományunknak, illetőleg tudományos ismeretterjesztésünknek is még fontos feladata, hogy végre megjelentesse az efféle, sokszor igen nagy távlatú, elevenre tapintó megállapításoknak, olykor meg keletkezésük korának ismereteihez képest is torzító, de az alkotó művész és kora szempontjából mindig tanulságos vallomásoknak valamiféle gyűjteményes kiadását. A mai írók közül sem csupán Németh Lászlónak idevágó írásai várnak egy ilyen sorozatba való szerves beiktatásra, de most az ő hasonló jellegű tanulmányaira szeretném röviden felhívni azoknak a figyelmét, akik első, rendszeren folyóiratbeli és egyenként való megjelenésükkor nem olvasták őket, vagy legalábbis nem tekinthették át teljes összefüggésükben. Az alkalmat az adja ehhez, hogy „A kísérletező ember” című gyűjtemény vallomásszerű cikkei közt viszonylag sok foglalkozik a magyar meg a nem magyar nyelvi formák, a nyelvtan és a stílus, az írói stílusművészet és a nyelvművelés stb. viszonyával, a nyelvi műveltség korszerű elmélyítésének útjaival-módjaival stb. (E kötet más tárgyú írásaira itt természetesen nem térek ki.)

A nyelvünkre vonatkozó gondolatok Németh Lászlónak a nem egészen önként vállalt műfordítói éveket tárgyaló, „Gályapadból laboratórium” című nagyobb cikksorozatából áradnak legbővebben. Valóban vigasztalóan igazolják, hogy a mindig kutató, mélyebbre hatoló, szervezettebb összefüggéseket kereső alkotó — a „kísérletező ember” — minden, képességei körébe vágó területen tanulságos eredményekre juthat, s ez neki is megédesítheti a néha keserű kötelességeket. Igaz, „A kísérletező kedvnek a legkeményebb sziklát ... fordító koromban kellett felporhanyósítani” — mondja. A „gályapad” billogja azonban szerinte is „megtévesztő” egy kissé: részben mert kezdetben önként is vállalkozik e munkára, részben mert a kísérletezés derűje ezt is sokszor beragyogja.

Az idézett, testes egységben folyóiratunk olvasóit is bizonyára „A magyar nyelv ereje s gyengéi” című, sajnos eléggé rövid ikercikk érdekli leginkább. Persze a fordító Németh László nyelvészkedése — mint maga írja előljáróban — „különbözni fog a hivatásos nyelvésztől. Ő a nyelv inait működés közben figyeli; ha azok anatómusok, ő fiziológus. A másik különbség, hogy ő mindig hasonlít; nem annyira egy nyelv sajátosságai érdeklik, mint két nyelv különbsége” (360). Nem afféle nyelvkarakterológiát akar tehát alkotni, hanem saját gyakorlatát, „kísérletezését” alapján adja elő tapasztalatait.

Érdekes mármost, hogy ilyen módon első gyöngéül jelzőink „lomhaságát” veszi számba: hogy a jelzőket halmozva is, külön bővítményeikkel terhelten is előrevetjük, a jelzettnak mintegy „mind maga elé kell fogni az ölébe” őket. Főként az utójelző ritka voltát fájlalja, s úgy látja, hogy a jelzőnek „értelmező-szerű hátradobása, a határozó [alakú] jelző megszoktatása olyan feladata ... a fordítónak, mellyel ízlés és magyarság határai közt akkor is kísérleteznie kell, ha ízléstelenséggel és magyartalansággal vádolják” (362). — Bármennyire nem szeretnék ismertetésemben a „nyelvészek” vagy a „nyelvművelők” nevében válaszolni, még kevésbé vitázni az író művészi meggyőződésével, egy-két apró egyéni megjegyzést csak hozzáfűznék a tárgyalt kérdésekhez. Itt például azt, hogy a mai nyelvművelők zöme szintén nem kárhoznátná nyelvünknek okszerű és szükséges továbbfejlesztését, s „ízlés és magyarság határai közt” a jelzői szerepű határozó terjedését is elfogadná, sőt nyelvünknek az indoeurópaiakhoz való némi állandó közeledését se kíséri búsmagyar sirámokkal, ha sok nyilvánvaló és fölösleges idegenszerűséget károsnak vagy rútnak vall is. (Ezt egyúttal nem egy olyan lektori aggályoskodásra is vonatkoztatnám, amelyet a szerző szerint a „jó magyarság” nevében egyes régebbi nyelvvédő könyvek túlzó tételei alapján olvasnak a fejére.)

Nyelvünknek egy másik nagyobb hiányosságát abban látja Németh László, hogy *igeneves szerkezetek* szegényesebbek is, *ritkábbak* is. Főnévi igenév például sok igénket nem bővítheti; a melléknévi igenevet, ha többtagú saját bővítménye van, az írói ízlés kerülteti a szerzővel; a határozói igenév használata pedig mintha ritkulna korunkban. — Én kevésbé tömör összeállításban ide vonnám pozitívumként a „*cikk említette gondolat*” félig igenévi szerkezetét, esetleg mást is; de lényegükben nem cáfolhatom meg a szerző tapasztalatait.

Nyelvünk erejét vizsgálva az embernek — mondja Németh László — „alig juthat más eszébe, mint a tömörsége... ezt... elsősorban igéjének köszönheti” (365). A magyar ige mondatbeli szervező ereje — és tegyük hozzá: alakgazdagsága — valóban lehetővé teszi, hogy „mint vad a ráakaszkodó kutyákat, úgy rázza le” a más nyelvekben oly terhes kis szavakat: a névmási alanyt, tárgyat, olykor a valódi vagy „módbeli” segédigét stb. (366). — Meglepett viszont, hogy például a magyar névszói paradigmák gazdagságáról és tömörségéről (mint: *könyveitekből*) vagy a sajátos infinitivusi személyragozásról (például: *tanulnom, tanulnod* stb.) nem esik szó.

Jogosan dicséri a cikk a *nevettükben* típusú deverbális határozói alakulatok tömörítő erejét (367); s bár távirati stílusban, érinti nem egy köszönmotort meg a mondatok alá-, illetőleg mellérendelésének némelyik vonatkozását is (366–7). Ami azonban a hangrendszer szűkszávvá jellemzésén alapuló „férfias nyelv” megállapítás s „a nyugati fejlődés követése” okozta károkat illeti (367), a magamfajta olvasó számára talán jobban kellett volna részleteznie a szerzőnek — vagy példán szemléltetnie — gondolatait: az említett *nevettükben*-félék például épp a nyelvújítás óta váltak gyakoribbá irodalmi nyelvünkben (vö. NyRef. 392–3), s így nem látom elég világosan, itt vagy ott mire gondolt, mire nem. Nyilván ide értette például általában a toldalékos-szintetikus formák helyett terjedő körülírt-analitikus szerkezeteket is: *neki és az ő számára; ezen és e fölött* (vitázik); *elintézik és el lesz intézve, elintézését nyer*; stb.

Az említett általános tételek is, mások is gyakran előfordulnak a fordítás különféle kérdéseit tárgyaló szaktanulmányok, felszólalások, vitacikkek részletes anyagában. A szerző itt a szükséges szókincsgazdagítás lehetséges forrásait — mint idegen szó, népies kifejezés, pestiesség, melós nyelv — félti az óvatoskodó hivatalnok-lektoroktól vagy nyelvmuvelőktől (342); amott már meglevő vagy csak most készülő szótárak fordításbeli segítő erejét dicséri (332–3); másutt a fordítókat munkájukban támogató szakértői „szerv” gyakorlati szükségességét hangoztatja (332–3); még a sajtóhibákkal s a fordítók adminisztrációs túlterheltségével is foglalkozik (342–3); stb. Különösen részletesen és tanulságosan tárgyalja az oroszból való fordításban, pontosabban az orosz és a magyar nyelv eltérő sajátságaiából fakadó nehézségeket (326–33); ezeket azonban olvasóink már a Nyr. 87: 41–61. lapjáról megismerhették.

Ismét más körbe tartoznak azok a gondolatok, amelyeket Németh László a tanítható főbb idegen nyelvek közös nyelvtani és szókincsbeli alapjairól vagy a nyelvoktatás módszeréről, lehetőségeiről stb. kifejt. Minthogy azonban ezek a szerző sajátos oktatásügyi elgondolásából folynak, s viszonylag ügyis eléggé tömör megfogalmazásúak, itteni rövid ismertetésembe kevésbé illenek bele.

Nyilvánvaló, hogy ilyen nagy sor gondolatébresztő cikket nem tudok e helyen súlyos hiányok és bizonyos aránytalanságok nélkül ismertetni. Azt azonban — remélem — az előző részeket is megmutatták, hogy az író, fordító és oktató Németh Lászlónak mai nyelvünket érintő tapasztalatait és nézeteit érdemes figyelmesen olvasgatnunk (a gyakorító képzőnek külön súlyt adva) és fontolgatnunk.

Külön tanulságokkal szolgál, ha Németh Lászlónak gyakorlati fogalmazó munkáját szembeesítjük a maga hangoztatta elvekkel. Láttuk például főtebb, hogy nehézkesnek érzi a több szavas, *való*-s vagy más igeneves jelzős szerkezeteket, s helyet-

tük nem rosszallná a határozó alakú jelzőkét, azaz „a harc az ellenséggel”, „az elszakadás a fővárostól” típust sem (362). Nos, azért elvétele a hagyományos *való*-t sem kerüli: „A hibától *való* félelem egy ideig javít” (339); s persze színesebb jelentésű igenévvvel is hasonlóképp szerkeszt: „a húszas években *megindult* nyelvvédő mozgalom” (341). Máskor csupán kiveti a *való*-t: „az *újraköltésre a kényszer*... kisebb” (317), vagy *-i* képzővel pótolja: „A Méhes-sokkok *alatti közérzetemre*” (496); stb. Az oroszéhoz hasonlóbb szerkesztés azonban nála is ritka, s akkor sem kirívóan idegenszerű (bár szerintem előrevetett határozóval néha ízesebb volna): „*Önállósága a fordított szöveggel szemben*... bámulatos” (337); „*A magyar nyelv húzódozása az igenevektől*... felfogható a... jeleként is” (364). Néha pedig eredeti szövegeiben is nyomon követhetjük, milyen siker kíséri az „örökös versenyző vágyat, hogy egy [orosz] igenevet, határozó-jelzőt mellékmondat nélkül oldjon meg” (364): „Az újkori művelődés a kutató értelem gyermeke, a természettudományban megfogant, elemző, kísérletező, majd összegező szellem *bevonulása* a filozófiától és irodalomtól a festészetig és közgazdaságtanig a különböző területekre” (328); stb.

A nyelvművelésben bizonyosan erősebben köti az egyéni kezdeményezést az a tudat, hogy a nyelv közös kincsünk, s rendszerének csigalassú alakulását is csupán bizonyos határok közt irányíthatjuk tudatosan. Mégis (vagy: ezért?) fontos, hogy a Galilei-típusú kísérletező írásművészeknek műhelytapasztalatait és javaslatait, esetleg a gyakorlatban megvalósított stílusújításait pontosan megismerjük, egyenként értékeljük, s a helyesnek talált, lehetséges mértékben — akár némileg módosítva is — támogassuk, illetőleg „vitorlánkba fogva” hasznosítsuk.

Tompai József

Helyesbítés. Elefki László „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz” (Nyelvtudományi Ért. 31. 1962. 112 lap) című tanulmányának a Nyr. 1963. évi 1. számában (137—40) közölt ismertetésében tévesen az áll, hogy a szerző a hanglejtés-lejegyzés egységének nevezett „ütem”-en a beszédnek szünettől szünetig terjedő szakaszát érti (138). Valójában a szerző — és itt szeretnék helyesbíteni — olyan mondat-szakaszt tekint ütemnek, amely „szünetre következik, vagy nyomatékkal, illetőleg hangsúllyal kezdődik”.

Magdics Klára

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Halászlé. Simon Vilmos (Somogytárnóca) helyteleníti a címül írt összetett szót, mert hát ez az étel „a halásznak semmiféle levét nem tartalmazza”. A mi véleményünk ez:

A *halászlé* szót nem kifogásolhatjuk; már Vörösmarty is bátran használta: „A halakat, midőn már elfőttek, leszűrő s külön raká; de benn hagyák a vízben azon különös jó ízt, mely a balatoni halászlét oly híressé teszi.” (A magyar nyelv értelmező szótára idézi.) A Magyar Oklevél-szótárban ezt olvashatjuk a XVI. századból: *halászwíz*; ez sem azt jelenti, hogy 'a halász vize', hanem: 'olyan víz, amelyben halásznak' (akkoriban *halas víz*-nek, *halászwíz*-nek is írták). *Halászlé*-féle összetételeink elő- és utótagja között nem mindig valóságos birtokos viszony van. Vegyünk egy újabb keletű szót: *bérlet-szünet*; ebben birtokos viszony van, ezt jelenti a szó: 'a bérlet szünete, szünetelése'; vagy: *munkaszünet*: 'a munka szünete, szünetelése'. De az *ebédszünet* összetételben már nem 'az ebéd szüneté'-ről van szó, hanem 'arról a szünetről, amelyben ebédelnek'. A *vihar-szünet* (helyesebben: *zivatarszünet*) sem azt jelenti: 'a vihar (zivatar) szünete', hanem: 'a vihar (zivatar) okozta szünet (a Rádió adásában)'.

Főként a nyelvújítás kora óta ezer meg ezer hasonló szerkezetű összetételünk van; ezek sokszor csakugyan idegen (német) hatásra, mintára keletkeztek, de nem lehetünk meg nélkülük. Egyébként, mint láttuk, már századokkal ezelőtt előfordultak hasonló jellegű összetételek nyelvünkben, s még azt sem foghatjuk rájuk, hogy idegen hatásra támadtak. Eszünkbe jut például még a középkori írásokban igen gyakori *hegy-vám* szó ('szőlőhegy után járó bér'); ebben az összetételben sem birtokos jelző a *hegy*-előtag. — Nem térhetünk vissza az ilyenfajta hosszadalmas kifejezésekhez: *zsebbe való óra* (e helyett: *zsebóra*). Az *árvízvédelem* helyett sem mondhatjuk mindig: az *árvíz ellen való védelem*, pedig az *árvízvédelem* az Ön felfogása szerint ezt jelentené: 'az árvíz védelme'.

Mindebből azt láthatjuk, hogy nem olyan egyszerű a kérdés, mint talán első pillanatra látszik. Ahogy a régi jó *halászwíz*, *hegyvám* stb. szót elfogadhatjuk, nem kell fönnakadnunk a *halászlé* szón sem; senki sem gondol komolyan 'a halász levé'-re, tudjuk, hogy ezt kell értenünk rajta: 'olyan étel, amelyet többnyire a halászok készítenek, kedvelnek'.

F. G.

Végzős. Dr. Gellért Albert szegedi egyetemi tanár azt írja, hogy már régóta bosszantja a *végzős* (*hallgató*, *növendék*) kifejezés, mert úgy tudja, hogy „igéből nem képezünk *s*-sel melléknévet”, vagyis így volna helyes: *végző* (*hallgató*, *növendék*).

Sajnos, ellent kell mondanunk. Először is: ha jól megnézzük, észrevevessük, hogy az *-s* képző itt nem igetűhöz, hanem névszótűhöz, a *végző* melléknévi igenévhez járul: *végző-s*. Ez pedig szabályszerű, hisz már századokkal ezelőtt előfordultak ilyen képzésű szavak: *tudós*, *szoptatós* ('csecsemő'), *tartós*, *adós*, *ragadós*; *eszőlős*, *ijedős*; stb. Annyira gyakori volt ez, hogy az *-ós*, *-ős* egységesült, úgynevezett összetett képző, képzőbokr lett belőle, amely tehát ebben az alakjában igetűhöz függeszkedik. Az ily módon keletkezett származékok voltaképpen melléknévek, de könnyen főnévi szerepük is lesz, eleinte csak úgy alkalmadtán, később már állandó jelleggel, de melléknévként is meg-

maradnak; ilyen például a *tudós, adós, ismerős, felelős*; vagy ritkán mindjárt csak főnév lesz a származékból, amilyen az újabb *marós*.

Azt hisszük, kitetszik az elsorolt példákból, hogy szükség van ezekre az *-ós, -ős* képzőjű névszókra, hiszen mást jelentenek, mint a pusztán *-ó, -ő* képzős melléknévi igenevek. Hasonlítsunk össze néhány ilyen párt! A *késre ragadó méz*: itt a *ragadó* folyamatos történésű melléknévi igenév, csak jelző szokott lenni, állítmány nem; furcsa volna ezért: a *méz ragadó* (ennek helyes megfelelője: a *méz ragad*). De így már jó: a *méz ragadós*; persze ez is lehet jelző: a *ragadós méz*. — Másik példa: a *kocsmában mulató legény*. Ez a *mulató* is folyamatos történésű melléknévi igenév, csak jelző lehet, állítmány nem; senki sem beszél így: a *legény mulató* (ennek jó magyarja: a *legény mulat*), így azonban már igen: a *legény mulatós*. — Hasonlóképpen vagyunk a *végző* igenévvel s a *végzős* melléknévvvel és főnévvel. A *most végző hallgatók*: ez a *végző* szintén folyamatos történésű melléknévi igenév; nemigen mondhatjuk: a *hallgatók most végzők* (ép magyarsággal ez felel meg neki: a *hallgatók most végeznek*). Így már helyes: *ezek a hallgatók végzősök*; a *végzős* tudniillik itt főnév; jelentése: 'utolsó évét végző hallgató'. Még a *most* határozószó is elmaradhat a kifejezésből, mert annak jelentése már benne van a *végzős*-ben; a *végző* igenév akármelyik osztályt, évfolyamot végző lehet, a *végzős* csak az utolsó évet végző hallgató, növendék. A *végzős* melléknév és főnév nem hivatalos megnevezés, egy kicsit még familiáris hangulatú; A magyar nyelv értelmező szótára is „bizalmas” jellegűnek minősíti.

A bemutatott szembeállításból jól kitűnik a *ragadó* és a *ragadós*, a *mulató* és a *mulatós*, a *végző* és a *végzős* közti különbség. Az igenévi szók éppen most folyó cselekvést, történetet fejeznek ki, a jelzett szót ilyesmi alkalmi hordozójának tüntetik föl; az *-ós, -ős* képzőjű névszók pedig valami állandósult tulajdonság hordozóit jelentik. Természetesen nem tehetjük hozzá az *-ós, -ős* képzőt minden igetőhöz; ennek nemcsak alakutani oka van, hanem jelentéstani is: nincsen szüksége nyelvünknek minden elképzelhető új alakulatra. A *játszós*-ra például azért nincs, mert helyette már van egy más módon képzett, azonos jelentésű meggyökeresedett melléknévünk: a *játékos* (*játékos gyermek*: 'olyan gyermek, aki szeret játszani').

Régebbi nyelvészeink valóban úgy gondolták, hogy „igéből nem képzünk *-s*-sel melléknévet”; ők azt hitték, hogy az *avas, csavaros, szorgos, takaros, tilos, kegyes* (a *kegy-* nem névszói, hanem igei tö!), *teljes* (a *telik* ige tövéből!) stb. melléknév igazában *-ós, -ős* összetett képzővel alakult, csak megrövidült az *-ó, -ő*. Ma már tudjuk, hogy ezek a melléknévek mind *-s*, nem pedig *-ós, -ős* képzőjű származékok, vagyis az *-s* képző előtti *a, o, e* tövégi magánhangzó bennük. (Minderre nézve vö. D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. 1958. 88—9. lap; A mai magyar nyelv rendszere. Szerk. Tompa József. 1. köt. 385. lap.)

Örölnénk, ha ezek után megváltozna a véleménye az ártalmatlan és ártatlan *végzős*-ről.

F. G.

Zenész. Rákosszentmihályra Rácz Lajosnak ezeket írjuk válaszul:

Érdekes az a kérdés, amelyben véleményünket kéri. Egy operaelőadás után néhány frakkos, hangszerét vivő férfi iparkodott a zenekari szoba felé. Megpillantva őket, így szólt feleségéhez: „Nézd, sietnek a zenészek.” Kedves felesége, aki okleveles zenetanár, a *zenész* szóból „hivatásának lebecsülését” olvasta ki, s szemrehányással illette Önt. „Vajon annyira helytelen és dehonesztáló a *zenész* megjelölés, s alkalmas arra, hogy egy operai zenekari tagot egy színvonalra helyezzen egy népi zenésszel, vagyis cigánnyal?” — kérdi Ön.

A magyar nyelv értelmező szótára így írja le a *zenész* első jelentését: „Zenével hivatásszerűen foglalkozó, vmely hangszeren játszó személy, főleg vmely zenekar tagja.

Hivatásos zenész; színházi, templomi zenész. Hangolnak a zenészek. A lakodalomra a városból hoztak zenészeket." Ez az idézet csatlakozik hozzá Krúdytól: „Atyám zenész volt a magyar királyi Operaház zenekarában.” Majd Kosztolányitól ez: „A zenészeket figyelte, kik a zenekarban kottáikat lapozgatták, hangszereiket próbálgatták.” — A szónak első jelentésárnyalata (ezt a szótár „ritká”-nak minősíti): „Zeneművész, zenevirtuóz. *Kiváló, nagy zenész.*” Utána Vörösmarty Liszt Ferenchez intézett hatalmas ódájának elejéről olvashatjuk a következő sorokat: „Hirhedett zenésze a világnak, ... Van-e hangod a beteg hazának A velőket rázó húrokon?” (A *hírhedett*-nek akkor még nem volt meg mai rosszszalló jelentése, ez volt az értelme: 'híres'). — Második jelentésárnyalata: „Zenéhez értő, vele foglalkozó, vmely hangszeren műkedvelésből játszó személy. *Falusi zenészek; műkedvelő, naturalista zenész. Sajnos, nem vagyok zenész, nem értek semmiféle hangszerhez.*”

A *muzsikus* szót hasonlóképpen értelmezi a szótár, még stiláris minősítéssel sem különbözteti el őket.

Eszerint Önnek volna igaza, aki azt vallja, hogy zenészek azok, akik zenével foglalkoznak, ahogy idegen nyelvekben is a latin *musica* szóból eredő kifejezéssel nevezik meg őket. Önt támogatja a hivatalos, úgy értjük: adminisztrációs, aktás fölfogás is, hiszen a hivatalokban rendszerint olyan módon használják a *zenész* szót, ahogy az Értelmező Szótárban látjuk, s amint Vörösmarty, Krúdy és Kosztolányi is érti; zeneművészek útlevelében, más igazolványában nemegyszer találkozunk foglalkozásuknak ezzel a megjelölésével: *zenész*.

Mégis hozzá kell tennünk ehhez egyet-mást. Aki többet forgolódik zeneművészek között, az jól tudja, hogy aki valamelyest is hangszere művészenek tartja magát, sőt akinek talán zeneművészi, művész tanári oklevele is van, aki zeneművészeti főiskolát végzett zeneszerző vagy zenei író, az ma általában (főként a fiatalabbja) csakugyan sértőnek érzi magára nézve a *zenész* szót, mert e szó alá a szórákkoztató muzsikusokat sorolja. Megegyezik ezzel a ténnyel, hogy zenekritikában, zeneművészeket méltató cikkben nemigen akadunk az utóbbi évtizedekben a *zenész* szóra, legföljebb éppen gunyoros, rosszszalló értelemben. Ez a kifejezés sem igen fordul tehát elő a mai zeneirodalmi stílusban: *kiváló zenész, nagy zenész*, ezt önellentmondásnak érzik a zene mai művészei, akár komponisták, akár előadók, és a zene tudósai, legalábbis a fiatalabbak. Azt ellenben már gyakran halljuk, olvassuk: *kiváló, nagyszerű, zseniális muzsikus*. Bartókról is, Kodályról is úgy írnak zenei szakembereink, hogy *világhírű muzsikusok*, nem: *világhírű zenészek*. Egy kívülálló jóhiszeműen mondhatja őket *zenész*-nek, szépiróinknál is találkozunk ilyenfélével, de egy mai *zeneművész* (zeneszerző, előadóművész, művészokleveles zenekari tag) és zenei író aligha érzi megtiszteltetésnek, ha a *zenész* szóval illetik, akármilyen szép jelző van előtte; legföljebb azért nem sértődik meg, mert látja, hogy jóindulatú, de nem bennfentes, nem muzsikus emberrel van dolga.

Érdekes módon a *muzsikus* szót egyaránt alkalmazzák a legnagyobb zenei alkotókra, előadóművészekre, zenetudósokra és a szórákkoztató vagy műkedvelő zenélőkre. A *zenél* és a *muzsikál* ige között nincs ilyenfajta különbség. Megemlítjük egy nem szótározzott jelentését; aki nemcsak hangokat játszik, hanem érti, érzi is a művet, arra azt szokták mondani (zenekritikában szintén), hogy *zenél* is, de talán még gyakrabban így: *muzsikál* is. Sajnos, mindez nem tűnik ki az Értelmező Szótárnak idevágó cikkeiből, pedig ez — legalábbis az utóbbi évtizedek óta — gyökeres nyelvi tény a muzsikusok körében.

Mindamellet nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy zenetudósaink közül többen s épp a legjobbak bátran használják a *jó muzsikus* helyett a *jó zenész* kifejezést is, azaz igyekeznek a *zenész* szóról letörölni a sokak használatában vagy éppen e szó kerülése következtében rátapadt ócsárló, kisebbitő jelleget. Kodály Zoltánnak a Zeneművészeti Főiskola 1953. évi záróünnepélyén elmondott beszéde „Ki a jó zenész?” címmel jelent

meg (Bpest, 1954. Zeneműkiadó); nemcsak címlapján, hanem belül is mindig jó zenész-ekről, jó zenészség-ről beszél. Szabolcsi Bence sem fél a *zenész* szónak jó értelmű használatától, s ugyanezt elmondhatjuk Molnár Antalról és talán másokról is; tán ez sülné ki, ha még rendre megvizsgálnánk ilyen szempontból sok más zenetudományi írónk műveit. Ez is bátorítson föl bennünket a *zenész* szónak a mainál tágabb körű használatára, magyarán: régi becsületének helyreállítására. Régi: itt csak százhuszonöt évet jelent ez a kifejezés. 1838-ban látott napvilágot a Tudós Társaságnak magyar–német zsebszótára, az közli először a *zenész* nyelvújítási szót. Ezt a szótárt Vörösmarty Mihály szerkesztette Toldy Ferencsel együtt. Vörösmarty – mint említettük – még a *zenész* szóval illetve Lisztet (1841-ben); nemcsak a „hangok nagy tanárja”-t, hanem az erdő kis „hangász”-ait is (1845-ben):

És jönnek a zenészek:
Pintyőke és a csíz,
A cinke és rigófaj
S a cifra tengelic...

F. G.

Pedagóga. Körber Tivadar kecskeméti tanár nemrég egy általános iskolai igazgató szájából ezt a mondatot hallotta: „X. Y. kiváló pedagóga.” A *pedagóga* szó használatát magyartalannak érezte, s most azt kérdi, mi ebben az igazság.

A magyarban nincsen nyelvtani nem, azért többnyire az idegen szavakat is egy alakjukban használjuk, még akkor is, ha az átadó nyelvben az a szó a nemek szerint megváltoztatja alakját. A *pszichológus*, *antropológus*, *geológus*, *geográfus*, *etnográfus*, *koreográfus*, *geométer*, *geodéta*, *humanista*, *publicista*, *kálvinista*, *pápiéta*, *lutheránus*, *fizikus*, *matematikus*, *muzsikus*, *politikus*, *anglofil*, *anglofob* stb.: nekünk ez mind lehet férfi is, nő is.

De – mint Ön is említi – van néhány kivétel. Bizonyára a legelterjedtebbek közül való a *medikus* 'orvostanhallgató' női párja, a *medika*, orvosegyetemi körökben. Néhány évtizede már meglehetősen járatos volt az egyetemi és főiskolai diákok között a *kollegina* ('a férfi *kolléga* női párja; kartársnő'); napjainkban már alig-alig halljuk. (Nem kár érte.) Gyógyszerészekről úgy tudjuk, hogy valóban élt régebben a *gyógyszerész-technika* szó, 'gyógyszertári mindenek női alkalmazott'; ma *asszisztensnő* a neve. Nem szerencsés a *gyógyszerésztechnika* elnevezés, hisz a *technika* szó nálunk annyira mást jelent, hogy kár a *medikus*: *medika* párjául *technikus*: *technika* szópárt kitenyészteni; igaz van Önnek: ez olyan, mintha a 'női fizikus'-t *fiziká*-nak, a 'női muzsikus'-t *muzsiká*-nak, 'az agronómus női megfelelője'-t *agronómá*-nak neveznénk.

A *direktor* szintén lehet férfi és női igazgató egyaránt, csak az idegen nyelvi hatással telítettebb kereskedelmi nyelvben használatos a női vezetőre a *direktrisz* szó, de ezt is egyre ritkábban hallani.

Él még egy különös kifejezésünk: a *klasszika-filológus* 'a klasszika-filológia művelője'; ebből a *klasszika-filológia* kifejezésből ered; latinnak is, magyarnak is furcsa. Magyar beszédben főleg a *klasszika-filológia* kifejezésbeli latinoskodás, nemi egyeztetés; már gyakran hallani a magyarabb *klasszikus filológia*-t is. Művelőjének a neve pedig ugyancsak jobb magyarsággal: *klasszikus filológus*. Ez persze férfi is lehet, nő is. (Régen a bölcsészeti karokon a *klasszika filológa* is járta a 'női filológus' megnevezésére.)

A *klasszika filológia* kifejezésről jut eszünkbe, hogy egy-két évtizede még használtak néhány kálvinista lelkészi hivatalban ilyen szövegű pecsétet: „...i reformáta eklézsia...”; bizonyára még a múlt században készítették. E szöveg kortársául még elfogadhatjuk a *Kovács Anna pedagóga* vagy a *klasszika filológa* kifejezést, de mai korunkban nemcsak régiesség az ilyesmi, hanem modorosság és – az Ön szavával – „enyhe sznobizmus”.

F. G.

A „tánczenei koktél” magyarítása. Dr. Kenessey Aladár vasdiplomás érdemes orvos (Pécs) azt írja, hogy a Rádió műsorában bántja a *Tánczenei koktél* cím. Levelére az alábbiakban válaszolunk:

A *Tánczenei koktél* miatt már telefonon is fölszólalt valaki néhány hete. Szerencsés ötletnek tartjuk Doktor Úr javaslatát, hogy így változtassák meg: *Tánczenei egyveleg*. Majd figyelmébe ajánljuk a műsor szerkesztőségének. Rádióknál, sajnos, a kelletnél jobban szeretik az idegen szavakat, s egyszer már a Rádióújságban saját rajzolójuk kicsúfolta a műsorszerkesztőséget emiatt.

F. G.

Tíz éven (tizennégy éven) alul nem ajánlott. A Mozgóképforgalmi Vállalat igazgatóságának írjuk:

Kérjük, ne vegyék rossz néven, hogy az alábbi ügyben megértő támogatásukat kérjük.

Már több ízben sürgették levélíróink, kérjük meg az illetékeseket, hogy helyesebb magyarsággal közöljék azt, amit — sajnos — így olvashatunk évek óta a sajtóban, falragaszokon: „10 éven alul nem ajánlott”, „14 éven alul nem ajánlott”. Írtunk is már a dologról, legutóbb egy kartársunktól, dr. Szabadi Bélától közöltünk róla cikket az Élet és Tudomány című hetilapnak Nyelv és élet rovatában (1963. február 3., 139. lap). Minthogy továbbra is csak a megrótt magyartalanságot olvashatjuk a lapokban,* a Rádió- és Televízióújságot kivéve, nagyon kérem, szíveskedjenek intézkedni, hogy ezen-túl a sajtóban is, másutt is így, helyes magyarsággal hirdessék a filmeket, ilyen figyelmeztetéssel: *Csak 14 éven felülieknek! Csak 10 éven felülieknek!* Így látjuk, helyesen, a Rádióújság televízió-műsorában. Persze kifogástalan volna úgy is, ahogy még néhány hónapja láttuk a televízió-műsorban: *10 éven aluliaknak nem ajánljuk!* Ez személyesebb hang, de ép magyarsággal szól. Ez kevésbé volna szabatos: *10 éven alul nem ajánljuk!* Már azért sem kifogástalan a *10 éven alul nem ajánlott* szókapcsolat, mert nincsen pontosan kifejezve benne a részeshatározó: *10 éven aluliaknak*.

Magyarázatul röviden csak annyit, hogy nyelvünkben a *-t, -tt* képzős (befejezett történésű) melléknévi igenevet csupán jelzőnek szoktuk használni; állítmánynak csak akkor, ha melléknévesült az igenév. Vagyis merőben ellenkezik nyelvünk természetével, ha így beszélünk: *Ez a kifejezés nem ajánlott*. Jelzőként helyes: *Ez a nem ajánlott kifejezés magyartalan*. Így is jó, személyre vonatkoztatott igealakkal: *Ezt a kifejezést nem ajánljuk (nem ajánlom, nem ajánlod stb.)*. Ahogy ez a fajra szó szerkezet sem helyes: *Ez az eljárás hibáztatott*. *Ez a film sokat dicsért* — ugyanúgy helytelen ez is: *Ez a film nem ajánlott*. Így ellenben már bátran mondhatjuk, írhatjuk: *Ezt az eljárást hibáztatjuk*. *Ezt a filmet sokat kritizálták*. *Ezt a filmet sokat dicsérték*. *Ezt a filmet ajánljuk*.

Az előadottaknak nem mond ellent az a tény, hogy a postai szóhasználatban az *ajánlott* melléknév, sőt főnév is lehet, azaz ilyen értelemben (csakis ilyen értelemben!) állítmányként is szerepelhet: *a levél ajánlott*. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a levelet 'ajánljuk valakinek', hanem azt, hogy az ilyen levélért a posta külön felelősséget vállal.

F. G.

Feltételes mód használata szerénykedés kifejezésére. Halász Pál ózdi levélírónk hibáztatja az ilyen telefonban elhangzó kérdést: „X. Y. ott volna?”, meg ezt is: „Nincs ott X. Y.?” „Volna egy kis idő a számomra?”

Bizonyára határozottabb formában szeretné föltenni a kérdést: „Ott van X. Y.?” „Van egy kis ideje számomra?” A *volna* igealakot, általában a feltételes módot gyakran

* A fővárosi lapokban 1963 nyarán fölszólalásunkra megszűnt. A szerk.

szerénykedő stílusban használjuk; ez a kifejezésmód megvan az egész magyar nyelvterületen, köznyelvi is, ezt tehát nem lehet kifogásolni. Például a *Volna egy kis ideje számomra?*-féle kérdés különösen gyakori az udvarias beszédben. Arra természetesen vigyáznunk kell, hogy túlzásba ne vigyük ezt az udvariaskodást vagy bizonytalankodást. Reméljük, hogy Ön az említett mondatokban nem a *lenne* igealakot szeretné a *volna* helyébe tenni, mert ezzel a *volná*-val nincs ott baj.

F. G.

Fellebbez, kirándul. Haász Mária (Budapest) azt kérdezi kedves levelében, hogy a *fellebbez* igének lehet-e *lebbez fel* alakja, helyes-e így. Hasonlóképpen a *kirándultak*-ból lehet-e *rándultak ki*? A következőket írhatjuk válaszul:

A *fellebbez, föllebbez* igében a *fel, föl* nem igekötő (nem úgy, mint a *felmegy, fölmegy* igében), hanem határozószó; középfokú alakja ma irodalmi nyelvünkben: *feljebb, följebb*, de nem is nagyon régen még így is írták: *fellebb, föllebb*. Ebből lett a -z képzővel a *fellebbez, föllebbez* ige. A múlt században még ekképpen írták származásának pontosabban megfelelően: *felebbez, fölebbez*, egy *l*-lel, de hovatovább a hosszú *l*-es ejtésmódhoz igazodott helyesírása, azért kettőződött meg az *l*. Elég az hozzá, nincsen sem *lebbez*, sem *ebbez* igénk, csak *fellebbez, föllebbez* van, s ez a *fel, föl* elem nem válhat el. Csak tréfából szoktak így beszélni: *lebbezzon föl* (a *menjen föl* mintájára; ámde *megy* igénk van, s a *fölmegy, felmegy* igében — hangsúlyozzuk — a *föl, fel* igekötő!).

Hogy is vagyunk a *kirándul* igével? Ebben a *ki* igekötő, akárcsak a *felmegy, elmegy* igében a *fel* vagy az *el*, hiszen van *rándul* igénk. Ezt nem mondhatjuk: *lebbezek*, de ezt már igen: *Holnap a hegyekbe rándulok*, s így is jó, igekötősen, csak egy kicsit mást jelent: *Holnap kirándulok a hegyekbe*. Más igekötővel is járatos a *rándul*: *Fel-felrándult rokonaihoz Pestre. Le-lerándult rokonaihoz vidékre*. Természetesen el is válhat a *kirándul, felrándul, lerándul* igekötője, mint az *elmegy* stb. igéé: *nem rándul ki, ő rándul ki, ne rándulj ki, oda rándul ki; nem rándul föl, ő rándul föl, ne rándulj föl, oda rándulj föl; ki nem rándulna, ki sem rándulna; stb.* Nem beszélhetünk emígy: *Holnap nem kirándulok. Holnap ne kirándulj!*

Ne tévesszük össze a *kirándul*-t a *kifogásol, kivételez, ellenőriz* (eleinte *ellenöröz* volt!), *ellensúlyoz* igével; ezek ugyanis olyan igék, amelyek a *kifogás, kivétel, ellenőr, ellensúly* főnévből keletkeztek a -z igeképzővel. Azért nem mondhatjuk: *fogásold ki, vételezz ki, őrizd ellen, súlyozd ellen; így mondjuk helyesen: ne kifogásold, ne kivételezz senkivel, ellenőrizd, ellensúlyozd.*

F. G.

A jó modorú írásmódja. Miskolcra Szabó Éva azt kérdi kedves lapján, egybe vagy külön kell-e írni a *jó modorú*-t, a magyar helyesírás szabályainak jó előtagú összetételei és szókapcsolatai közül melyiket tekintse idevágó példának.

A szabályzat szótári részéből ezek kíváncznak ide leginkább követendő példának: *jó minőségű, jó szándékú*; akárcsak ezekben a kifejezésekben, a *jó modorú*-ban sincs semmi átvittség. Aminek jó a minősége, az *jó minőségű*; akinek jó a szándéka, az *jó szándékú*; akinek jó a szeme, az *jó szemű*; akinek jó a modora, az *jó modorú*. Mindjárt kérdezhetné Ön: ha különírjuk a *jó szemű*-t, akkor miért van egybeírva a szabályzatban a *jószívű*. Azért, mert ez átvitt értelmű: 'másokon segíteni akaró; könyörületos'. Ha azonban orvosi értelemben mondjuk: *jó szívű*, vagyis 'egészséges szívű', akkor már különírjuk. A tüzetes Helyesírási tanácsadó szótárban így találjuk, s így van ott, különírva, a *jó modorú* is.

F. G.

Az arab és a római számok használatáról dr. Tarjányi Géza szentesi általános iskolai tanár levelére válaszolva a következőket mondhatjuk:

Tudunk róla, hogy a Művelődésügyi Minisztérium egyik-másik újabb kiadványában és a Köznevelés folyóiratban az iskolai osztályok számnévi jelzőjét arab számmal írják. A minisztériumnak egyik előadója megkérdezte erről véleményünket, s mi azt válaszoltuk, hogy célszerű volna megtartanunk a régi formát, vagyis a római számmal való jelölést. Nemcsak a hagyomány szól e mellett, hanem a mostani hivatalos szabályzat is, bár nem expressis verbis, de több példájával. A 428. pontban ezt olvassuk: „A számjegyeket általában arab számokkal írjuk: *25 mm, 78 fő, 640 Ft* stb. — Római számokat csak néhány hagyományos esetben használunk, valamint akkor, ha a római számnak az arab számmal szemben megkülönböztető szerepe lehet. Római számokat szokás írni például az évszázadok, hónapok, a kerületek, az emeletek jelölésében, a könyvek köteteinek, a folyóiratok évfolyamainak számozásában stb.: *XIX. század; 1953. IX. 1.; V. ker.; Petőfi u. 8. III. 2.; Arany János összes művei III. kötet; Századok XXV. évfolyam;* stb.” Ebbe a stb.-be a kért esetet is bele kell értenünk, mert a 431. pontban a sorszámneveket jelölő számokra többek közt ezeket a példákat találjuk: *VI. osztály; bátyám az V.-be jár.* Főként az utóbbi példa egyértelműen bizonyítja, hogy az Akadémia Helyesírási Bizottsága az iskolai osztályok megjelölésében a hagyományt követi. Ezt a fölfogást kell hát hivatalosnak tekintenünk, nem pedig a minisztériumnak újabb gyakorlatát. Helyesírási kérdésekben egyetlen döntő hivatalos szervünk a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága.

Az is ellenkezik az akadémiai szabállyal, hogy iskolai történelmi tankönyveink a századokat arab számmal jelölik. A Magyar Nyelvőr is eltér abban az egy esetben a szabállyattól, hogy könyvek kötetét, folyóiratok évfolyamát arab számmal jelöli; ebben a folyóirat a saját hagyományához marad hű, de célszerűségi szempont is vezeti; nagyon hosszadalmas, nehezebben olvasható volna az igen sokadik, terjedelmes évfolyam-számnak római számmal való írása: *LXXXVIII.*

F. G.

Kiadták az 1964. évi Kazinczy-díjat

Az idén másodízben osztották ki a szép magyar beszéd ápolására alapított Kazinczy-díjat. Az alapítvány előírásainak megfelelően K ö r m e n d i L á s z l ó, a Magyar Rádió és Televízió példamutatóan beszélő bemondója részesült a díjban.

A díjat 1964. április 10-én A c z é l G y ö r g y miniszterhelyettes adta át a Művelődésügyi Minisztériumban P é c h y B l a n k a, az alapítvány szerzője, valamint az alapítvány bizottságának jelenlétében a következő szavak kíséretében:

Kedves Elvtársak!

Van Leninnek egy kis, alig egyoldalas írása az orosz nyelvről. Az az érdekes ebben a jegyzetben, hogy olyan viharos időkben — 1919 december végén vagy 1920 január elején — született, amikor végveszély fenyegette a fiatal szovjet államot. Lenin ebben az időben szólt egy általa fontosnak tartott kérdésről. A zárójeles cím a kis jegyzetlapon így hangzik: „Gondolatok ráérő időben, azaz gyűlési beszédek hallgatása közben”. Ebben a kis írásban Lenin arról panaszkodik, hogy a szónokok, újságcikkírók szükségtelenül használnak idegen szavakat, s ezzel a fölösleges idegenszó-használattal rontják az orosz nyelvet, rontják az akkor írni-olvasni tanulók, újságolvasást kóstolgotatók nyelvérzékét.

Bosszantotta Lenint az orosz nyelv romlása, és szórát is tette.

Kedves Elvtársak! Azt hiszem, nem belemagyarázás, ha mélyebb értelmet tulajdonítunk annak a ténynek, hogy sorsdöntő időkben Lenin ilyen látszólag kis kérdéssel is törődött. Nem belemagyarázás, mert egy olyan, mélyen az emberi értelemhez szóló tudományos világnézet számára, mint a mienk, rendkívül fontos, hogy közérthetően, jól és szépen beszéljünk.

Itt a szép nem elvont esztétikai kategória, hanem tartalmi probléma is. Az igazságot is lehet rosszul mondani, és minél inkább nyelvünk szellemének megfelelően, helyesen, kulturáltan, közérthetően tudjuk közvetíteni mondanivalónkat, annál nagyobb és gyorsabb eredményeket érhetünk el.

A nyelvi műveltség ápolásának soha olyan jelentősége nem volt, mint most, amikor a fogalmak rendkívül gyors változásának korát éljük. Aktuálissá vált Kazinczynak egy életem át dédelgetett álma, aki egy új enciklopédiát szeretett volna alkotni, ahol a gyorsan változó világban az új kifejezések megtalálhatók.

Talán nem haragusznak meg a nyelvünk történetével foglalkozó elvtársak, ha a nyelv történetét is eszköznek tartjuk arra, hogy mai nyelvünk elevenebb és rugalmasabb legyen.

A beszélt köznyelv gyors változása miatt a nyelvművelésnek alapfeladata, hogy ebben segítsen, hiszen — hogy csak egyet említek — a szavak tömegét tudnánk felsorolni, ahol a tegnap még pozitív fogalmi tartalom ma negatívvá válik, és a tegnap még lekicsinylő értelem ma jellemelő lett.

Gondoljunk például a régen olyan rossz ízű p a r a s z t szóra, amelyhez évszázadok során annyi lebecsülés tapadt. Ma már nemcsak hogy teljesen elmaradt egykori pejoratív jelentéstartalma, hanem éppenséggel megbecsülő jelzővé vált. Továbbá ha a Horthy-korszakban valakit szocialistának, vörösnek vagy proletárnak neveztek, azzal nem dicsérték se az irodalom-

ban, se a köznyelvben ; napjainkban ezeknek a szavaknak a jelentéstartalma is gyökeresen megváltozott.

Még valamit tennék hozzá: a tudomány mai gyors fejlődése az ismeretek gyors szakosítási folyamatára is vezet. Nagyon gondosan kell ügyelnie szakembereinknek arra is, hogy a speciális tudományokban való működés is egy nyelvi közösségen belül valósul meg. Nagyon fontos, hogy a szaktudományok ne beszéljenek külön nyelven, hanem a maguk határain belül közérthetően, magyarul. Így tudnak gyorsan, általánosan közkinccsé válni.

Kedves Elvtársak! A nyelv nemcsak szavakból, nyelvtani rendszerből áll, a nyelvnek van egy szinte láthatatlan, szinte rögzíthetetlen része: a helyes és szép kiejtés. Simionato operaénekesnő mondta egyszer, hogy Magyarországon addig nem lesz operakultúra, amíg énekesünk nem tanulnak meg tisztán és világosan, érthetően énekelni és beszélni. Ahhoz, hogy kultúránkat közkinccsé tegyük, egyre fontosabb lesz a közérthető, szépen tagolt beszéd általánossá tétele. Ez nagyon fontos! Hiába beszél valaki nyelvtanilag helyesen és precízen, ha ugyanakkor nem képezi világosan a hangokat, ha hadar, vagy nem hangsúlyoz helyesen. Ilyenkor a mondanivaló éppúgy nem teljes értékű, és a szó ugyanúgy nem indít egyértelmű cselekvésre, mint mikor nyelvtanilag hibásan vagy kétértelműen beszél valaki.

Kedves Elvtársak! Ezért nagy jelentőségű a hallható nyelv ápolása is, és ezért illeti tisztelet Péchy Blankát azért, hogy élére állt ennek a mozgalomnak. Ő erkölcsileg s anyagilag minden áldozatot meghozott azért, hogy a hallható nyelv ápolása, a szép beszéd tisztelete és a magyar beszéd kultusza fejlődjön.

Ez az alapítvány inspirál, mert a példamutató szép beszédért elsősorban azokat jutalmazza, akiknek munkája és hivatása, hogy milliókkal elsajátíttassák a szép beszédet. Másrészt inspirálja a tanulóifjúságot, a jövőt. És amikor most nem színművésznek, hanem olyanoknak adjuk, aki milliókhoz szól a rádióon keresztül — Körmendi Lászlónak, aki sokéves munkájával bebizonyította, hogy kiváló képviselője a szép magyar beszédnek —, úgy gondoljuk, hogy a szép magyar beszédnek mindazokat a meg nem említett munkásait is kitünteti a Kazinczy Bizottság, akik fáradtságosan dolgoznak ezért a felemelő célért.

Tudományos diákköri konferencia Szegeden. — A KISZ és a Művelődésügyi Minisztérium megbízásából a szegedi József Attila Tudományegyetem rendezésében került sor 1963. november 4—6-a között a VI. országos tudományos diákköri konferencia társadalomtudományi és természettudományi szekcióinak üléseire. A nyelvtudományi előadások arról tanúskodtak, hogy országunk mindhárom egyetemén fellendülőben van a hallgatóság öntevékeny nyelvészeti tudományos munkálkodása. Ezt bizonyította mindenekelőtt a bemutatott dolgozatok gazdag tematikája. — A szűkebb értelemben vett magyar nyelvészet köréből egy dolgozat készült: Molnár Erzsébet szegedi hallgató „Orosz eredetű tükörszavak és kifejezések a magyar nyelvben 1945 után” címmel a mai magyar szókinccset ért orosz nyelvi hatás egyik formáját vizsgálta. — Stilisztikai témájú dolgozat kettő volt: Hajdú Emőke budapesti hallgató „Kodolányi nyelve” címmel olvasta fel a Boldog Margit című regény nyelvi elemzését; Kopecz Valéria szegedi hallgató pedig „A feltételes mellékmondatok stilisztikai szerepéről” készült dolgozatát mutatta be. — A nyelvjáráskutatást három dolgozat képviselte: Tóth Katalin (Debrecen): „A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdései”; Szabó József (Szeged): „Nyelvjárási szövegek Nagykönyiből”; Kósa László (Budapest): „A hagyományos paraszti gazdálkodás szókinccse és ismeretanyaga Gyulaváriban (szántás, vetés)”. — A diákköri konferenciák közül eddig ezen mutatták be a legtöbb finnugor tárgyú dolgozatot. Fülöp Ilona és Jászó Anna budapesti hallgatóknak „A turanizmus” című munkája a felszabadulás előtti időknek hírhedt, tudománytalan mozgalmával foglalkozott. Finn stilisztikai témájú dolgozat kettő is elhangzott: Kocsány Piroska (Debrecen): „Hasonlatok és metaforák Juhan

Ahónak Az Imatránál című novellájában” és Molnár Ferenc (Debrecen): „Szóképek használata Munkácsi hős- és vitézi énekeiben”. — Lisztóczy László (Debrecen) „A Kalevala hatása a magyar irodalomra” címmel olvasta fel inkább irodalomtörténeti, mint nyelvészeti tanulmányát. — A modern nyelvészeti irányzatok képviselőjeként Magyar Mihály debreceni hallgató „A francia és a magyar névelőrendszer összevetése” címmel mutatta be jól megalapozott tanulmányát. — A konferenciát különösen értékesé tette az, hogy a szép számban megjelent hallgatóság köréből minden előadás után többen hozzászóltak a felvetett kérdésekhez, s az üléseken elnöklő tanárok irányításával színvonalas viták bontakoztak ki. A Szegeden töltött három nap alkalmat nyújtott a barátkozásra, tapasztalatcserére is. Az ülésszak végzetével a három egyetem diákkörei megállapodtak abban, hogy munkaterveiket kicserélik, nyelvjárási gyűjtőútjaikra egymást meghívják, üléseiket kölcsönösen látogatják, és más módon is keresni fogják az alkalmakat avégett, hogy a három egyetem nyelvészeti diákköreiből jó munka folyjon.

Fábián Pál

Kodály Zoltán-ünnepség. — A kecskeméti városi tanács és az óvónőképző intézet Kodály Zoltán születésnapjának tiszteletére 1963. december 16-án ünnepséget rendezett. Fábián Pál kandidátus „Nyelvművelésünk és Kodály Zoltán” címmel tartott ünnepi beszédet. Ez után a kecskeméti középiskolák között rendezett szép magyar kiejtési verseny színvonalas városi döntője következett. A műsort az óvónőképző intézet tanárai művészeti csoportjának zeneszámai zárták be.

TIT-hírek. A nyelvi ismeretterjesztés 1963. évi országos statisztikáját tanulmányozva ugrásszerű fejlődést tapasztalhatunk a korábbi évekhez képest. 1958-ban csak 95 nyelvi előadás hangzott el, 1959-ben már 155, 1960–62-ben 350–400 az évi előadások száma, 1963-ban pedig már megközelíti a 600-at. Ezt a fejlődést tükrözik az elmúlt fél év adatai is.

1963 második felében Budapesten 119 előadás hangzott el 3930 hallgató előtt. A legnépszerűbbek a nyelvhelyességi előadások voltak: A szép magyar beszéd, Időszerű nyelvhelyességi kérdések, Nyelvhelyesség stb. Nagyon sikeresek még a nyelvi ankétok is, amelyeket már ötödik éve rendez a szakosztály. Egy ankéton általában 200 hallgató jelenik meg.

1963 második fél évében vidéken összesen 197 előadás volt, s a hallgatók száma meghaladta a 8500-at. A legtöbb résztvevőt (100–150-et) itt is a nyelvművelő előadások vonzották: Hogy is szólítsam? Helyesírás és nyelvi műveltség, A helyesírás alapelvei stb. A legtöbb előadást a megyék közül — az elmúlt félévhez hasonlóan — Baranya rendezte (36-ot), utána Bács-Kiskun (25) és Szolnok megye (22) következett. A többi megyében egészen változó volt az előadások száma, s Tolna és Fejér megyében egyáltalában nem volt nyelvi előadás. A legtöbb ember Baranya megyében érdeklődött nyelvi kérdések iránt, szám szerint 1635, utána Békés (1480) és Szolnok megyében (1410), de ezek az adatok elsősorban a megyében elhangzott előadások számának függvényei. Az érdeklődés fokát jobban kifejezi az egyes előadásra jutó hallgatók száma szerint való besorolás. Ennek alapján az első helyezést Békés megye érte el 77 hallgatós átlaggal, a második helyezett Szolnok megye (64), majd ehhez zárkózik fel Hajdú megye 60 hallgatós átlaggal.

Statisztikánkban nem szerepelnek a különféle tanfolyamokon elhangzott előadások. A TIT az elmúlt évben nyelvi tanfolyamot szervezett előadók, propagandisták számára. Sok nyelvi előadás volt még a munkásakadémiákon s a pártiskolákon. Az irodalmi és nyelvi szakosztály gondoskodik a TIT általános előadóinak nyelvi képzéséről is. E célból „Az előadás művészetéről” címmel beszédtechnikai, retorikai előadássorozatot indított.

Vendégeink. Jan Prucha, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa kéthetes tanulmányúton volt hazánkban a múlt év novemberében. Magyarországi tartózkodása alatt több ízben meglátogatta a Nyelvtudományi Intézetet, és november 5-én „Matematikai módszerek a stíluskutatásban” címmel előadást tartott az intézet munkatársai, valamint a meghívott vendégek számára.

A. M. Rot, az uzsgorodi (ungvári) tudományegyetem professzora 1963 novemberében hazánkban járt, több ízben meglátogatta a Nyelvtudományi Intézetet, s előadást is tartott a nyelvek viszonyáról és kölcsönhatásáról.

Sima Ferenc, a pozsonyi Komenský Egyetem magyar nyelvi tanszékének docense 1964 februárjában Magyarországon járt. Itt-tartózkodása alatt látogatást tett a Nyelvtudományi Intézetben, és ott részletesen tanulmányozta a magyar nyelvatlasz munkálatait.

Magyar Szinonimaszótár. A készülő Magyar Szinonimaszótárról tartottak megbeszélést 1963. november 26-án az MTA Nyelvtudományi Intézetében. A tervek szerint a kötet — melyet O. Nagy Gábor szerkeszt — 35 000 címszót fog tartalmazni. A szótár nem fogalomkörök, hanem ábécé sorrendben közli majd a magyar nyelv legfontosabb közszavait, ezek egyes jelentéseihez kapcsolja a rokon értelmű szavakat és szólásokat. Így a mű nemcsak a nyelvtudomány művelőinek lehet fontos forrásműve, hanem könnyebben használható kézikönyve lehet íróknak, fordítóknak, tanároknak és általában azoknak is, akik változatos stílusra törekednek. A szinonimaszótárnak eddig mintegy 2500 címszava készült el.

A Magyar Nyelv Kéziszótára. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében már javában folynak az egykötetes kis képes értelmező szótárnak a munkálatai. A nagyközönségnek készülő szótár tervezetét és mintaszócikkeit 1963. december 18-án nyilvános munkaértekezleten vitatták meg az intézet munkatársai és a meghívott szakemberek. A szótár koncepcióját a vita résztvevői tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt jól megalapozottnak ítélték, s hangsúlyozták: az új — remélhetőleg olcsó — tömegszótár az anyanyelvi műveltség emelésének nélkülözhetetlen segédeszköze lesz. Többen hangoztatták, hogy a Kéziszótárnak elsősorban az iskolák révén kell tömeghatású szótárrá válnia. A négy év múlva megjelenő mű mintegy 70 000 címszót fog tartalmazni, s a tervek szerint 800—1000 szövegtörzsi vonalas rajz és mintegy 60 — részben színes — képtábla fogja szemléltetni benne az értelmezések egy részét.

Szópályázat. A Budapesti Hajtóműgyár 1963 végén szópályázatot hirdetett az eddig hajtóműnek nevezett fogalom helyes, egyértelmű kifejezésére. A felhívásra több mint 60 pályázat érkezett, s a bíráló bizottság három győztes pályázót pénzjutalomban részesített. A bíráló bizottságban a Nyelvtudományi Intézet képviselőjében Grétsy László vett részt.

Sz. L.

Szemle

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között. — Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján. (Ismerteti: <i>Papp László</i>)	211
Németh László: A kísérletező ember (Ismerteti: <i>Tompá József</i>)	214
<i>Magdics Klára</i> : Helyesbítés	217

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából:	
<i>F. G.</i> : Halászlé — <i>F. G.</i> : Végzős — <i>F. G.</i> : Zenész — <i>F. G.</i> : Pedagóga — <i>F. G.</i> : Koktél — <i>F. G.</i> : Tíz éven (tizennégy éven) alul nem ajánlott — <i>F. G.</i> : Feltételes mód használata szerénykedés kifejezésére — <i>F. G.</i> : Fellebbez, kirándul — <i>F. G.</i> : <i>A jó modorú írásmódja</i> — <i>F. G.</i> : Az arab és a római számok használatáról	218

A Nyelvőr hírei

Kiadták az 1964. évi Kazinczy díjat	225
<i>Fábián Pál</i> : Tudományos diákköri konferencia Szegeden	226
Kodály Zoltán-ünnepség	227
Sz. L.: TIT-hírek — Vendégeink — Magyar Szinonimaszótár — A Magyar Nyelv Kéziszótára — Szópályázat	227

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya- nak Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korá- ban és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hezendorf Edű</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kife- jezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorla- tában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	à 90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok ..	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.</i> : Tanulmányok a ma- gyar nyelv életrajza köréből	62 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Deme László:* Helyesírási rendszerünk logikája
Szathmári István: Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok
Székely Artúr: Nyomdászaink szerepe helyesírásunk ki-munkálásában
Fábián Pál: MÁV vagy Máv, tv vagy t-v?
Mikesy Sándor: Becézőneveink helyesírása
Szilágyi Ferenc: Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra
Csapodi István: Tóth Béla levelei Csapodi Istvánhoz
Áprily Lajos: A versírásról
Szabó Zoltán: Az egyéni sajátosságok megragadása a szépírói stílus vizsgálatában
J. Soltész Katalin: Névdívat és irodalmi névadás
Matijevics Lajos: A vajdasági diáknyelvből
B. Lőrinczy Éva: Az Új Magyar Tájszótár
O. Nagy Gábor: Egy új magyar szólás- és közmondás-gyűjteményről
Hadroricz László: Történelem és művelődés a földrajzi nevekben

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

8. ÉVFOLYAM 1964. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÖRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László:</i> Helyesírási rendszerünk logikája	229
<i>Szathmári István:</i> Geleji Katona István és a német „Sprachgesellschaften”-ek	248
<i>Székely Artúr:</i> Nyomdászaink szerepe helyesírásunk kimunkálásában	252
<i>Fábián Pál:</i> MÁV vagy Máv, tv vagy t-v?	260
<i>Mikesy Sándor:</i> Becézőneveink helyesírása	261
<i>Szilágyi Ferenc:</i> Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra	263
<i>Csapodi István:</i> Tóth Béla levelei Csapodi Istvánhoz	269
<i>Deme László—Fábián Pál:</i> A Helyesírási Tanácsadó Szótár új kiadásáról	273

Íróink nyelve

<i>Áprily Lajos:</i> A versírásról	275
<i>Szabó Zoltán:</i> Az egyéni sajátosságok megragadása a szépírói stílus vizsgálatában	278
<i>J. Soltész Katalin:</i> Névdívat és irodalmi névadás	285

Nyelv és iskola

<i>Matijevics Lajos:</i> A vajdasági diáknyelvből	295
<i>Szende Aladár:</i> Egy újabb nyelvművelő könyvecske	300

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>B. Lőrinczy Éva:</i> Az Új Magyar Tájszótár az előszerkesztés stádiumában	302
<i>O. Nagy Gábor:</i> Egy új magyar szólás- és közmondásgyűjteményről.	306

Nyelvjárásaink

<i>K. M.:</i> Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtése	313
<i>Hadrovics László:</i> Történelem és művelődés a földrajzi nevekben	315

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos:</i> Rozmár	320
<i>Zsoldos Jenő:</i> Pápai János néhány szava	321
<i>Bálint Sándor:</i> Módi ez is, mint Komáromba a félszöm	324
<i>Horgosi Ödön:</i> Kismama	325

Helyesírási rendszerünk logikája

Bevezető

Ennek a cikknek a megírására a gyakorlat tapasztalatai kényszerítettek rá. Szerkesztők, nyomdászok, nevelők meg egyszerű, a nyelvvel hivatászerűen nem foglalkozó beszélők számára tartott ismeretterjesztő előadásokon, sőt itt-ott még nyelvészekkel folytatott vitáim során is nemegyszer azt vettem észre, hogy bizony nem kis számban vannak, akik helyesírási rendszerünknek előírásait ismerik ugyan, de logikáját nem; hogy az emberek egy része számára a magyar helyesírás előírások halmaza, de korántsem rendszere; hogy az iskolai és iskolán kívüli oktatásban is talán többen vannak azok, akik szerint a helyesírást tételszerűen kell megtanulni és megtanítani, mint azok, akik ezt a rendszer megértésén, illetőleg megértetésén keresztül tartják elérhetőnek.

Sokáig azt hittem: elszigetelt egyénnel állok szemben, illetőleg véletlenül a kelleténél gyakrabban találkozom egy kisebbségben levő csoport képviselőivel. Én ugyanis azok közé tartozom, akik számára a helyesírás olyan, mint az algebra: egyszer kell megérteni, „elkapni” a logikáját, s azután már csak ellenőrizni a részleteken; ahol meg valami differencia adódik, ott a kérdés nagyjából az lehet: az én logikámba csúszott-e tévedés valahol, vagy a helyesíráséba. — De a tények makacsaknak bizonyultak: a „mozaikszemlélet” vallóiból egyedekben és típusokban egyre többekkel találkoztam működésem során; s bár hitemben meg nem ingathattak, mégis arra készítették, hogy foglalkozzam egy kissé helyesírási rendszerünk és rendszerezésünk kritikus átvizsgálásával.

Magában a rendszerben is kétségkívül akadnak zökkenők; nol a hagyomány terhe keresztezi, hol egyéb zavaró mozzanat; de abban mégsem találtam okát ilyen fokú meg nem értésnek. Inkább a rendszer tálalásában, a rendszerezésben; s talán vagyok olyan viszonyban a magyar helyesírással, hogy ha e hibákat felfedem, az részemről nem kívülről jövő kritika, hanem belülről indult önkritika.

Nézzük helyesírás-tanításunkat! Az első általánosban kezdődik, a gimnázium utolsó évfolyamában ér véget. Szorosan kapcsolódik minden fokon a nyelvtanoktatáshoz. Ez kétségtelenül előnye, hiszen a helyesírás a nyelvet tükrözi. De hátránya is, mert szétszabdálja, mozaikszerűvé teszi, s ráadásul egy olyan rendszerezéshez köti, amely a helyesírásnak nem belső eredetű sajátja. A helyesírás elválaszthatatlan a nyelvtantól, de nem nyelvtan; rendszere és logikája nem nyelvtani, hanem sajátosan helyesírási. Azt az összefüggést, ami például a középfok *-b* és *-bb*, a múlt idő és a múlt idejű igenév *-t* és *-tt* jele, a (ma már elavuló) *-t* és *-tt* határozórag, s végül a *kéklík* ~ *kékellik* pár *-l* és *-ll* alakú képzője, illetőleg ezek kétalakúsága között kétségkívül megvan, azt a nyelvtani felépítésű és a nyelvtani kategóriákhoz tapadó helyesírási rendszerezés sohasem képes megéreztetni senkivel. Pedig ezek egymás

nélkül valóban inkább csak megtanulhatók, mint megérthetők; valóban csak mozaikok, nem pedig egy logikus és következetes rendszernek szorosan összefüggő részei.

De — válaszolhatnánk — a fejlődés iskolai fokán ez másként nem mehet; arra való a helyesírási szabályzat, hogy a tanuló a gimnázium valamelyik osztályában vagy iskolai elvégzése után annak alapján el- és átrendezhesse magában ezeket a mozaikokat, átlássa és megértse a helyesírás rendszerét, most már annak saját és sajátos szemszögéből. Ám ez a válasz homokra akar várat építeni: helyesírási rendszerünk logikáját helyesírási szabályzatunk sem tükrözi, nem adja készen; sőt még magát a magyar helyesírás rendszerét sem teszi alapjaiban világossá. Nézzük meg jól: a felosztás, a címek és alcímek megválasztása kétségtelenül helyesírási rendszerünk sajátos szempontjait tükrözi; de a címek és alcímek alatt mindjárt számozott paragrafusok, részszabályok kezdődnek, melyek csak tényeket közölnek, de okokra és összefüggésekre sem a szabályokban, sem valamilyen fejezeti bevezetőben nem mutatnak rá, s így a használónak magának kell — de a tapasztalat azt mutatja: sokszor inkább csak kellene — kihüvelykeznie azt, hogy — mondjuk — a 160. pontban közölt *szénakaszálni*, a 175. pontbeli *munkásosztály* és a 177. pontbeli *karóra* egyazon átfogó elv alapján írandó egybe; s hogy ez az elv más, mint az, amelynek értelmében például a 159. pont *egyetért*, a 161. pont *szemenszedett*, a 174. pont *barátfüle*, a 209. pont *jöllehet* példája írandó egybe; s hogy e két elv közül melyikhez áll közelebb az a harmadik, amely a 166. pontbeli *karosszék* és a 172. pontbeli *ezermester* példaszók egybeírását teszi lehetővé, sőt föltétlenül kívánatossá.

Valóban nehéz tehát az átlagos „helyesírónak” bármiből is észrevennie, hogy helyesírásunk rendszer, amelynek logikája van; nem pedig mozaikszerű előírások halmazata, amelyek inkább csak felsorolási rendet mutatnak, mintsem okszerű összefüggéseket! — Hiszen a nyelv- és helyesírás-tudomány (talán szabad ilyenről is beszélni) maga is csak az utóbbi időkben ásta elő ezt a több évtizedes ráakódásoktól már-már elfedett logikát, mostanában kezdte csak jogaiba visszahelyezni, és a rendszert ennek alapján újból átvizsgálni. (Nem is mindenben sikerült a legjobban: egyes, eredetükben bizony nem éppen megokolt vagy szabályos esetek közben már típusokká halmozódtak, sőt szabályalkotóvá sűrűsödtek, s inkább kuszálják, mint erősítik a rendszert. — De erről bővebben majd a Végzőben szólnék.) Még szabályzatunk 1954. évi kiadásának előkészítésekor sem volt mindez annyira tisztázott, hogy a hagyományos elrendezési és szerkesztési forma sok mindenben visszahúzó erőként ne jelentkezék...

Mondom: ez a kritika önkritika is.

De az önkritika akkor hatásos igazán, ha nemcsak elismeri a hibát, hanem kijavítására is megteszi a megtehető.

Ennek a felismerésnek köszönhető cikkemnek alább következő része. Lesznek, akiknek nem mondok benne semmi újat. De nem is nekik írom. Illetőleg nekik csak annyiban, hogy a már kialakult megértést aktivizáljam bennük, hogy arra serkentsem őket: ha már értői helyesírásunk logikájának, legyenek ezentúl apostolai is. Ám tulajdonképpen mégiscsak azoknak és azokért fogtam tollat, akiknek szeme előtt helyesírás-tanításunk vagy éppen helyesírási szabályzatunk eddig eltakarta a rendszert s a belső logikát. Cikkem természetesen nem lesz teljes. De a rendszernek nem is részleteit akarom bemutatni, hanem elsősorban logikáját. Az elmaradt részletekért az vesse.

rám az első követ, akinek hasonló tárgyú írásában az itt hiányzó részek is megvoltak.

Előre figyelmeztetnem kell az olvasót arra, hogy helyesírásunk mai rendszere — mint erre céloztam is fentebb — bizonyos területein kompromisszum szüleménye a helyesírás eredeti (s most ismét jogait követelő) logikája meg a közben ráakódott (és néha bizony rá is nehezedő) hagyomány között, s ebből a népesebb típusok esetében néha döccenők, a kevésbé népesekek esetében pedig kivételek adódnak. Ez zavaró, s a jelen helyzetben elháríthatatlan körülmény, amelyet viszont sem adaptálni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehet. A dolgok teljes egyensúlyba hozása a jövő fejlődés feladata (s nem is a közeli jövőé, mert az állandó változtatás, bármily logikus is, jobban zavarja a helyesírás és a helyesírók biztonságát, mint a megállapodottság, ha itt-ott akadna is benne igazítanivaló). — Akárhogy is: az elmondandók a lényegét foglalják össze, azokat az alapelveket, amelyek az esetek 80—85 százalékára föltétlenül érvényesek; s ha a fennmaradó hányadot ezen elveket megértve, ezek szellemében írjuk a jelenlegi szabályoktól eltérően, akkor is úgy írtuk őket rosszul, hogy azért van abban logika. (Persze a legigényesebbeknek a szabályok megértésén túl azért jobb megtanulniuk az alóluk való kivételeket is.)

A továbbiakban tehát letisztítva, s ezért itt-ott kissé (de a megengedhető foknál talán nem jobban) el is torzítva vázolom fel a rendszert; a kivételekre, a tudomány- és helyesírás-történeti mozzanatokra, bizonyos megokolásokra és némi kulisszatitkokra a Végszó című részben térek majd ki.

És még egy megjegyzést! Ezt az összefoglalást nem a — helyesírás szempontjából vett — „széles közönségnek” szántam; nem a tanítványoknak, hanem a tanítóknak, nem a „kezdőknek”, hanem a „haladóknak”. De ha számukra jól sikerült összefoglalni és rendszerezni mondanivalómat, ez rajtuk keresztül azért hatással lehet közönségünk szélesebb köreinek helyesírási nevelésére is. A közműveltség emelése minden területen közös munka, de talán épp a helyesírásén leginkább az.

1. Betűállományunk jellemző vonásai

A magyar a latin betűs helyesírási rendszerek közé tartozik, de módosított latin betűs, hiszen az eredeti latin ábécé a magyar nemzeti betűkészletnek csak alapjául szolgált. Több hangunk lévén, mint ahány latin betű (ezekről l. még később), a magyar írás megalkotói előtt két lehetséges út állt: vagy új jegyekkel szaporítani a meglevő állományt; vagy új módosítványokkal. Helyesírásunk történetében az elsővel való próbálkozásokra is van példa (pl. $\mathfrak{z} = \text{zs}$); de két lehetőség között kínálkozott a választás: mellékjeles vagy jelkombinációs megoldással szaporítani az állományt. Itt is voltak a magyar helyesírás történetében próbálkozások mindkettőre: kódexeink között vannak többjegyű magánhangzót (pl. *ew*, *eo* = *ö*) s másrésről mellékjeles mássalhangzót (pl. *t' = ty*) használók egyaránt.

A mai magyar betűrendszer, ahogy végül is kialakult, érdekes, de elvszerű kompromisszum a kettő között. Magánhangzót jelölő betűink az egyjegyű mellékjeles elv alapján rögződtek (tehát mindig egyetlen alapjelből állnak, legfőljebb mellékjellel megkülönböztetve a hasonló másiktól; pl. *o—ö*, *u—ü*); s ez az elv érvényesül a magánhangzók időtartamának

jelölésében is: mellékjelezés (pl. *ó, ú*), illetőleg a meglevő mellékjel megváltoztatása (pl. *í, ő*). — A mássalhangzót jelölő betűk ezzel szemben a *t ö b b - j e g y ű* és *m e l l é k j e l n é l k ű l i* lehetőség érvényesülését mutatják (tehát itt minden jel mellékjel nélküli, s az egymástól való megkülönböztetést jelkombinációk fejezik ki; pl. *s, z — sz, zs*; *t — ty*; a *j* pontja itt történelmi kivétel); s ezt mutatja a mássalhangzók hosszúságának jelölése is, hiszen az is jelszaporítással történik (pl. *dd, zzs*; a *j* már nem kivétel, mert hosszan nem vesszős, hanem *jj*).

Hangjelölési rendszerünk tehát felemás, de következetesen felemás; a magán- és mássalhangzók leírásában és időtartam-jelölésében más-más logika érvényesül; de logika mind a kettő, s a maga területén áthághatatlan is.

2. Helyesírásunk egyetlen alapelve

A magyar helyesírásnak régebben négy, újabban három alapelvéről tanultunk. A két legfőbb: a kiejtés szerinti és a szóelemzés szerinti írás elve. A ma is elismert harmadik, a *h a g y o m á n y é*, aránylag kicsiny hatókörű, tulajdonképpen azokat az eseteket magyarázza és menti, amelyek egy korábbi hangjelölési rendszerből öröztek meg (pl. a családnevek bizonyos két- vagy többjegyű betűi), vagy amelyek valamikor a kiejtést tükrözték (pl. az *ly* betű) vagy az akkori szóelemzést (pl. a *rögtön* alak), de azóta kiejtésük megváltozott (pl. az *ly*-ből *j* lett), illetőleg ma már a leíró nyelvi rendszerben elemezhetetlenek. — A korábban negyedikül emlegetett elv, az *e g y - s z e r ű s í t é s é*, szintén kicsiny érvényesülési területű, s főleg grafikai: ennek alapján írunk a *tollal, vádlottól* típusú szóalakokban három *l*, illetőleg *t* helyett kettőt; s ennek alapján csonkítjuk a kétjegyűek kettőzését az alapszóokban és a toldalékos alakokban (pl. *ssz, ggy* az *ssz* és *gygy* helyett).

E két kis hatókörű elvet semmiesetre sem venném „alap”-elvnek, hiszen mindkettő csekély értékű, s tulajdonképpen inkább engedmény, mint alap. A megmaradó kettőt, a kiejtés és a szóelemzés szerinti írását pedig a kutatás egy idő óta egyre inkább egynek és azonosnak mutatja. Így hát mai tudásunk szerint azt mondhatjuk: lényeges és mindent átfogó elve, azaz alapelve csak egy van helyesírási rendszerünknek: az, hogy *f o n e m a t i k u s*. Tudjuk: a fonéma az a hangeszköz, amely *ö n á l l ó é r t é k*ben használatos egy-egy adott nyelvben szavak hangtestének felépítésére (s ezáltal természetesen egymástól való megkülönböztetésükre). Önálló fonéma a magyarban az *o* és az *ö*, mert a *kor* szóban *o* van, a *kör* szóban *ö*, s a kettő nem cserélhető fel a szótest önmagával való azonosságának veszélyeztetése nélkül; önálló fonéma az *s* és a *zs*, mert mindkettő előfordulhat azonos helyzetben, de differenciatív értékkel (pl. a *sír* és *zsír* párban); s végül fonematikus értékű az időtartam, a magán- és mássalhangzóké egyaránt, hiszen a rövid és a hosszú hang más-más hangeszköz: más szó a *bor* és a *bór*, más alak a *fejel* és a *fejfel*.

Betűállományunkat (a magyar ábécét) magát is az jellemzi, hogy fonematikus: csak fonémákat tartalmaz, azokat viszont (a hosszú mássalhangzók felsorolásának hiányát nem tekintve) kivétel nélkül. Ez azt is jelenti: minden betűnk önálló fonémát jelöl, s minden önálló fonémánknak saját, önálló és egyértelmű betűjele van. — Két látszólagos kivétellel kell itt foglalkoznunk: az *ly* és a zárt *e* (= *ē*) kérdésével. Az *ly* a mai köznyelvben

már nem ejtett hang, egybeesett a *j*-vel. De erős történeti hagyománya és különféle nyelvjárásbeli megoldásai eredményeként (a Dunántúlon nagyrészt *l*, a palóc—jász nyelvjárástípusban ma is *ly* az ejtése) még erősen benne él a kollektív tudatban, még korántsem olyan elhomályosult hangeszköz, mint például az Árpád-korban kihalt *γ* (ez a *g*-nek réshangú, vagyis a *j*-nek hátrább képzett megfelelője volt). Ami a zárt *e* hangot illeti: ennek meg betűjegye nincsen, bár a köznyelvben még tartja magát sokak kiejtésében. Ámde a köznyelvet beszélők kollektív tudatában ez a hang mint önálló hangeszköz mégsem él, irodalmi írásbeliségünk hagyományaiban jelölésének nincsen nyoma. Summázva: hangjelölésünk fonematikus jellegét sem az *ly* jel megléte, sem az *ë* jel hiánya nem cáfolja, s nem is rendíti meg alapjaiban.

De nemcsak betűállományunk mutat írásrendszerünk fonematikus jellegére, hanem a továbbiak is. A magyar helyesírás fonematikus volta azt is jelenti: minden szóelemet és szóalakot olyan betűkkel írunk le, amilyen fonémák vannak benne.

Mit jelent ez a szóelemekre vonatkozólag? (Tudjuk: szóelem a szó *t*ő is, a *t*oldalék is.) Azt, hogy ha egy szó hangteste *h*, *á* és *z* fonémák egymásutánjából áll, akkor a szót *ház* alakban írjuk le. S ha a múlt idő jelének mássalhangzók után *-t*, magánhangzók után *-tt* a hangalakja, akkor mássalhangzó után egyszerű, magánhangzó után kettőzött *-t* betűt írunk. S ha a *-h* + magánhangzó + *z* alakú toldalék magánhangzója *-o-*, *-e* és *-ö* egyaránt lehet — a toldalékot felvevő *tő* alkatától függően —, akkor *-hoz* vagy *-hez* vagy *-höz* alakban írjuk le, adott helyzetbeli ejtésének megfelelően. (Hogy itt a művelt köznyelvi kiejtés az irányadó, azt nem mondom: azt ma már az is tudja elvben, aki a gyakorlatban még eltéveszti néha.)

Helyesírási rendszerünk fonematikus természetének ezt a következőkét szokták így nevezni: a kiejtés szerinti írás elve. Ám legyen: nem az elnevezés a lényeges, hanem a dolgok megértése. De akárhogy hívjuk is, azt föltétlenül tegyük hozzá: az önmagában kiejtett forma szerinti leírás elve nemcsak a szótövekre vonatkozik, hanem minden szóelemre (tehát a toldalékokra is).

Mit jelent a fonematikus leírás elve a szóalakra vonatkoztatva? (Tudjuk: szóalak a több szóelemből álló egység, tehát pl. a toldalékos szó.) Ugyanazt, mint a szóelemekre: hogy a szóalakban is azokat a fonémákat írjuk le, amelyek benne nyelvi értékkel jelen vannak.

De tudjuk: a szóelemek találkozásakor az érintkező részekben kisebb-nagyobb módosulások következnek vagy következhetnek be. Ezeknek egy része megváltoztatja a szóelemek fonematikus állagát, más részük nem. Nos: a helyesírás itt is megtartja fonematikus természetét, s feltünteti a szóelemek külön-külön kiejtéséhez viszonyítva jelentkező különbségeket, ha azok fonémaváltozást tükröznek, de nem tünteti fel, ha csak fonetikai (kiejtésbeli) módosulás lép fel bennük.

Vegyük először ezt az utóbbi esetet. Ha a *háztól*, a *házsor*, a *bántja*, a *szabadság* szóalakokat kell leírunk, világosan érezzük bennük a *ház* + *től*, *ház* + *sor*, *bánt* + *ja*, *szabad* + *ság* szóelemeket, s e szóalakok egészének *háztól*, *hássor*, *bántya*, *szabactság* kiejtése ellenére sincsen kétségünk afelől, hogy e szóelemek eredeti formájukat megtartva állnak egymás mellett.

Hiszen az a módosulás, ami ezekben az érintkező széleken történik, észlelhető minden szóelem-találkozásban (tehát összetett szavakban és érintkező szavak határán is; pl. a zöngéesség szerinti részleges hasonulás, mint a

-zt- > -szt- ; vagy a rokon hangok zöngésség és képzési hely szerinti teljes hasonulása, mint itt a -z + s- > -ss-) ; vagy legalábbis minden tő + toldalék találkozásakor (tehát akkor összetett szavakban és érintkező szavak találkozásakor nem; pl. a palatalizációs összeolvadás, mint itt a -tj- > -(t)ty- ; vagy az affrikációs összeolvadás, mint itt a -ds- > -ccs-). Ezek a módosulások így pusztán hangtani értékűek, s nem kötődnek sem meghatározott tő-, sem meghatározott toldaléktípushoz. A -z + t- kapcsolat minden helyzetben -szt- ; a -d + s- kapcsolat minden képzős vagy ragos alakban -ccs- a hagyományos kiejtés szerint; e kiejtésformájuk nem a kérdéses hangokat tartalmazó szóelemre vagy szóelemkapcsolatra jellemző, hanem a találkozásakor előállt hangtani helyzetre általánosságban.

Itt tehát fonémaváltozás nem történt sehol, azaz egyik szóelemről sem kell azt mondanunk, hogy nem önálló kiejtése alapján megszokott alakjával állunk szemben, hanem ilyen vagy olyan változatával. A *ház*tól szóalakot tehát azért írjuk -z-vel, mert fonematikus értékében továbbra is -z- áll benne; illetőleg a *ház* szóelem önállóan megszokott alakjával számolhatunk benne továbbra is, s a szóelemek találkozásakor fellépő kiejtésbeli módosulás leíró hangtörvényeink felől nézve kényszerű, tömeges és természetes, a szótő felől nézve pedig nem változataalkotó értékű.

A szóalak egésze felől nézve tehát fonematikusan írtuk itt; ami a vizsgált esetekben a szóelemek felől nézve azt jelenti: megtartottuk, mert megtarthattuk önálló kiejtésük szerint leírt formájukat egymásmellettségükben is.

Helyesírási rendszerünk fonematikus természetének ezt a következményét szokták így nevezni: a szóelemzés szerinti írás elve. Itt sem az elnevezés a lényeges, hanem annak megértése: a szóelemzés szerinti írás nem valamiféle ellentéte a kiejtés szerintinek, csak folytatása, tudniillik fenn tartása a több szóelemből álló szóalakokban. A *ház* és a -től szóelemet kiejtése szerint írjuk így; s ezt az írásformájukat tartjuk fenn egymással társult alakjukban is, mivel az együttesükből létrejött kiejtési forma ennek fonematikusan nem mond ellene.

De a szóelemek találkozásakor nem mindig ez a helyzet. Hiába elemezzük a *házzal*, *görccsé* és a *húzza* vagy a *láss* szóalakokat *ház* + *val*, *görcs* + *vé*, *húz* + *ja*, *lát* + *j* szóelemekre, aligha mondhatjuk rá bármelyikükre is, hogy ezek eredeti formájukat megtartva állnak egymás mellett. Az itt észlelhető különbségek ugyanis teljesen az adott szóelemekhez kötődnek, az itt szereplő szóelemkapcsolatok síkjára korlátozódnak. A -z + v- kapcsolatnak toldalékos alakokban szokásos kiejtése -zv- (pl. *bízva*, *húzván*) ; a -zz- kiejtés csak a -val és -vá ragos alakokban jelentkezik. S a -t + j- kapcsolat is általában -tj- a toldalékos alakokban (pl. *látja*, *botja*) ; ennek -ss- ejtése csak bizonyos igecsoport felszólító módú alakosorát jellemzi. S bár a -z + j- és -sz + j- ejtése -zz- és -ssz- a felszólító módon kívül a kijelentő mód tárgyas ragozású alakjaiban is, nem mondhatjuk, hogy tehát minden toldalékos alakban ez a kényszerű ejtés; ha volna az *autóbusz* becenevének „*buszja*” alakú birtokos személyragozott formája, az nyilván -szj- kapcsolattal hangzana. — Ez a jelenség tehát jellegzetesen az adott a l a k t a n i elemhez kötődik, csak arra jellemző.

Itt éppen ezért már többről van szó, mint előbb: fonémaváltozásról, a fonematikus állag átalakulásáról; tulajdonképpen itt már nem az eredeti szóelemekkel állunk szemben, hanem változataikkal: a -val szóelemnek -zal, a -vé szóelemnek -csé, a -ja szóelemnek -za, s végül a *lát*- szóelemnek *lás*-, a -j szóelemnek pedig -s alakú változatával.

(Hogy mi fonémaváltozás, mi nem, annak megállapítására tegyünk egy gyermekes, de talán mégsem gyermekes kísérletet. A szótagoló olvasásban — a szótagok közt szüneteket tartva — a *háztól* alak kiejtése: *ház- -tól*. A *botja* lehet akár *boty- -tya*, akár *bot- -ja*, egyik sem zavaró. De a *házzal* sohasem *ház- -val*, s a *húzza* sem *húz- -ja*. Mondhatnánk: a kiejtést itt az írásforma befolyásolja. De visszakerdezhetjük mindjárt: és az írásformát mi befolyásolta mindegyik esetben? Nem a szóalak kiejtése, mely az első típusban megengedi a szóelemek szerinti leírást, a másodikban már nem? !)

Helyesírási szabályzatunk szerint itt a szóelemek fonetikus írásával van dolgunk. Ez a meghatározás mindenképpen téves; ha már a terminológián belül maradunk, a szó a l a k o k fonetikus (kiejtésük szerinti) írásáról kellene beszélnünk. De itt is fontosabb a jelenség megértése, mint elnevezése. A dolog lényegét tekintve ez az írásforma is fonematikus, mert a szóalakban a benne nyelvi értékkel részt vevő fonémákat írtuk le. Itt már a szóelemek külön-külön kiejtésük szerinti leírásának feladásaival állunk szemben, amire a szóalak egészének az elemekétől erősen eltérő kiejtésformája, tulajdonképpen a megalkotásában részt vevő szóelemek hangalakjának megváltozása kényszerít rá bennünket.

És még egy típus: a *harccal*, *metssze* stb. Ha a kiejtés és a szóelemzés szerinti leírás ellentétének kategóriáiban gondolkodunk, ezekről igen nehéz megmondani: melyik elv érvényesült bennük. Hiszen leírásuk kiejtés szerinti annyiban, hogy a toldalék alakja nem *-val*, illetőleg nem *-je*; de szóelemzés szerinti annyiban, hogy hosszán írjuk bennük a *-c-* meg az *-sz-* hangot, bár kiejtésük — a másik mássalhangzó szomszédsága miatt — rövid (sőt: a *metssze* kiejtése tulajdonképpen *mece*).

Lám: négy különféle jelenséget tartunk nyilván különféle neveken (kiejtés szerinti írás — szóelemzés szerinti írás — a szóalak kiejtése szerinti írás — részben kiejtés szerinti, részben szóelemző írás), holott mindegyikükre ráillenék egy közös megnevezés, hiszen *f o n e m a t i k u s* írású mind a négy. Azokat a hangokat írjuk mindegyikükben — függetlenül a csak hangtani természetű, tömeges és természetes módosulásoktól —, amelyek nyelvi értékkel jelen vannak bennük.

S ezért *hagyja* a *hagyja* (mert *hagy + ja*), de *higgye* a *higgye* (mert nem *higy + je*, hanem elemezhetetlen hosszú *-gy-s*); ezért *írd* az *írd* (mert *ír + d*), de *mondd* a *mondd* (mert *mond + d*). — Tulajdonképpen nem azzal kellene megtanítanunk az úgynnevezett szóelemző írást, hogy milyen kiejtismódosulások ellenére írjunk egy-egy szóalakot így vagy úgy (e módosulások jó részét nem is érzi, nem észleli a naív beszélő), hanem azzal, hogy milyen fonematikus összetétel a l a p j á n írjuk le (függetlenül attól, hogy „kiejtés” vagy „szóelemzés” szerint-e).

Ami ezeken túl van, az már részletkérdés. Azt már csak megjegyezni kell, hogy például a 'valamilyennek látszik' jelentést hordozó *-l* képző kettős alakú, s mássalhangzós *tő* után rövidebb (*kéklík*), magánhangzós *tő* után meg egyre gyakrabban a hosszabb (*kékellik*) alakját használjuk; de a képzőalakot természetesen a rá következő mássalhangzó már nem rövidíti meg (tehát: *kicsinyelltük*, mert a *kicsinyell* alakból származik, noha *kicsinyeltük*, mert ez a *kicsinyli* családjából való). Fonematikus írású formák ezek is, s az *-ll-* képzőalak fonematikusan, azaz nyelvi értékében akkor is *-ll-* marad, ha a rá következő mássalhangzó miatt fonetikailag, azaz kiejtésében rövid.

Tulajdonképpen nem ide tartozik, de az olvasónak itt juthat eszébe: mi a logikája a hosszú mássalhangzót jelölő kétjegyű betűk kétféle kettőzésének; azaz miért csonkítjuk a kettőzést a toldalékos alakokban (pl. *jeggyel*, *vésszel*); s miért írjuk csonkítatlanul az összetett szavakban (pl. *jegygyűrű*, *véssziréna*). A megoldás lényegében tisztán hagyományos (nem is olyan régi); de némi logikája azért van. Kissé más a *tő* + toldalék határa, s más a *tő* + *tő* kapcsolaté. Csak egy-két példát! A zöngésség szerinti hasonulás egyformán érvényes mindkét kapcsolódási formában (pl. *ház* + *től* = *hásztól*; és *ház* + *tető* = *hásztető*); de például az összeolvadási szabály nem, az a toldalékos alakokat érinti, az összetett szavakat érintetlenül hagyja (pl. *pad* + *ja* = *paggya*; de: *had* + *járat* = *hadjárat*; *hat* + *szor* lehet: *haccor*; de: *szét* + *szór* nem lehet: *széccór*, csak *szétszór*; stb.). Talán a toldalék és az összetéti utótag e szorosabb, illetőleg lazább kapcsolódásának tudattalan tudata sugallta a hagyománynak, illetőleg alakítóinak azt, hogy ezt a tényt a kétjegyűek kettőzésének kétfélesége is tükrözheti.

Azt még tegyük ide a továbbiak érdekében — hadd húzódjék ez a cikken is vörös fonalként végig, mint helyesírásunk rendszerén a valóságban —, hogy a szóalakok leírásának e szabályai általában a bennük foglalt *értelem* helyes kifejeződését szolgálják. Helyesírási rendszerünk nem mechanikus, hanem *értelemtükröző*; s bár ebből származnak bizonyos nehézségek is, e jellemvonásának pozitív értéke elvitathatatlan.

3. A külön- és egybeírás alapelvei

Helyesírási rendszerünk értelemtükröző jellege leginkább a külön- és egybeírás területén érvényesül. Itt a szabályokat megtanulni szinte lehetetlen anélkül, hogy az alapjukul szolgáló átfogó elvet tisztán ne lássuk. Persze ez sem mindig üdvözt: a logikus szabályok alól mindig akad „hagyomány szentesítette” kivétel. De mégis: az alapszabály a fő, azé a jövő, s vagy 75–80 százalékban már a jelen is. Ennek lényege pedig: hogy a két egymás mellett álló szó leírásának a *különírás* a természetes és tipikus formája, s az egybeírás csak eltérés ettől — megokolt, illetőleg kényszerű esetekben.

A) Magának az egybeírásnak két formája van: a teljes egybeírás és a kötőjellel való összekapcsolás. A kötőjeles írás tehát az egybeírásnak egyik változata, nem pedig a leíró bizonytalankodásának kifejezésére szolgáló eszköz, mint ezt régebben gondolták (sőt tanították is). A kötőjel használatának éppúgy megvannak a szabályai, mint a külön- vagy egybeírásnak.

A háromféle megoldásra általában és elnagyolva a következőket mondhatjuk:

1. A *különírás* annak a jele, hogy a leírt két (vagy több) szóból álló csoport összesített jelentése nem más, mint a csoportot alkotó szavak jelentésének puszta összege; s a szócsoporthoz alkotó elemek közötti viszony sem több, mint ami az elemeken a szokásos nyelvi eszközökkel kifejeződik. — Mit jelent ez a meghatározás? Azt, hogy a *világos sör*, *barna asztal*, *fát vág*, *haragra lobbán*, *éjfél előtt*; *egyenletesen gyorsuló mozgás*, *élelmiszereket csomagoló vállalat* stb., stb. alakulatok nyelviileg tagoltak és teljesek, bennük sem jelentésváltozás nem történt, sem viszonyjelölés el nem maradt; s ezért különírandók, mert egybeírásukra semmi kényszerítő ok nincsen.

2. Az egybeírás annak a jele, hogy a leírt két (esetleg több) szóból álló csoportnak vagy az összesített jelentése más, mint a csoportot alkotó szavak jelentésének pusztá összege; vagy a szócsoporthoz alkotó elemek közötti viszony több, mint ami az elemeken a szokásos nyelvi eszközökkel ki van fejezve. — Ez a meghatározás azt jeleníti, hogy a bízvást különírandó *kis asszony* (= kis asszony, vagyis alacsony termetű, férjezett nő) szókapcsolattal szemben egybeírandó a *kisasszony* (= nem föltétlenül alacsony termetű, de föltétlenül férjezetlen nő) összetett szó, mert jelentése más, mint a kapcsolatot alkotó két elem jelentésének összege; illetőleg, hogy a *kenyérrevő*, *kenyérhiány*, *kenyérzsák* összetételek egybeírandók, mert két-két tagjuk viszonya más, mint amit nyelvi eszközökkel feltüntetünk rajtuk, hiszen alakjukban ragtalanok, jelentésük viszont: 'kenyeret evő', illetőleg: 'a kenyér(nek a) hiánya', illetőleg: 'kenyérnek való zsák'.

3. A kötőjeles írás egyrészt annak lehet a jele, hogy a leírt két (esetleg több) szóból álló csoport tagjainak még erősen érezhető az önállósága, noha jelentésük tömbösödése vagy a közöttük levő viszony kifejezetlen volta egybeírásukat kívánná; illetőleg másrészt annak a jele, hogy a leírt kettőnél több szóból álló csoport tagjai szorosabban összetartozó kisebb csoportokat alkotnak az egyébként egybeírandó egészen belül. — E meghatározás első része egyrészt az *ütik-verik*, *gízes-gázos* típusú alakulatokra utal, melyekben a tagok viszonylagos önállóságát külön-külön ragozásuk mutatja; másrészt a *Kossuth-díj* és a *Sárga-folyó* típusú elnevezésekre, melyek közül az elsőben a tulajdonnév, a másodikban meg a *folyó* szó önállósága érezhető még erősen. A meghatározás második felére példa akár a *munkaverseny-mozgalom* vagy a *béke-világkongresszus*, akár a *munkaerő-nyilvántartás*, mert a kötőjel azt mutatja bennük, hogy a ragtalan felépítése miatt egybeírandó három, illetőleg négy elem milyen szorosabban összetartozó kisebb csoportokra bomlik fel.

B) A szókapcsolatokat, illetőleg összetételeket a tagjaik között levő viszony alapján célszerű három csoportra bontani. Az első a szóismétléseké, a második a mellérendelő kapcsolatoké vagy összetételeké és az ikerszóké, a harmadik az alárendelő szókapcsolatoké, illetőleg összetételeké.

1. Szóismétlésnek egy adott szó vagy szóalak változatlan megismétlését, illetőleg egy adott szótól két, egymástól eltérő nyelvtani alakjának együttesét nevezzük. A változatlan ismétlések tagjait általában vesszővel választjuk el egymástól: *ment, ment*; *fiam, fiam*; stb. Csak ha az ismétlés útján létrejött alakulat jelentése más, sűrűbb az eredetinel, akkor kapcsoljuk egymáshoz a tagokat kötőjellel: *egy-egy*, *más-más* (= egyszerre mindig csak egy, esetleg: néhány; — mindig más és más), *néha-néha*, *lassan-lassan* (= nagyon ritkán; — nagyon lassan). Azért írjuk őket kötőjellel, nem pedig egybe, mert egyikük ragozható, az mindkét elemén ragot visel, tehát a kapcsolat tagjai még nem veszítették el teljesen önállóságukat: *egy-et-egy-et*, *mást-mást*.

Az egy többől származó, de más-más nyelvtani alakú tagok különírva kerülnek egymás mellé: *kérve kértem*, *várva várt*; *egy-től egy-ig*, *szóról szóra*; *jobb-nál jobb*, *szebb-nél szebb*; *nap nap után*, *ember ember hátán*. Kötőjellel akkor kapcsoljuk össze tagjaikat, ha valamelyikük önállóan nem él, csak az ismétléses alakban: *örökkön-örökké*, *éjten-éjjel*; *réges-régi*, *unos-untalan*; *végestelen-végig*; hiszen az *örökkön*, az *éjten*, a *réges*, az *unos*, a *végestelen* alak önmagában nem állhat meg.

Itt tehát a természetes forma a különírás, s az egybeírás egyik változatának megfelelő kötőjeles írás csak eltérés ettől megokolt és kényszerű esetekben; akkor, ha az alakulat jelentése több, mint az összetevő tagokénak pusztá összege (l. az első típust), illetőleg ha az alakulatnak valamelyik tagja önmagában nem áll meg (l. a második típust).

2. Mellérendelő a szókapcsolat, illetőleg az összetett szó akkor, ha tagjai egyenrangúak, mondattani szempontból azonos értékűek; *apja, anyja meghalt* (két alany); *futott, rohant az iskolába* (két állítmány); *erdős, magas hegyek* (két jelző). Közöséges esetekben az ilyeneket különírjuk, s tagjaik közé — a mondattani egyenrangúság jelzésére — vesszőt teszünk. Csak ha a kapcsolat egészének jelentése több vagy más, mint az összetevő tagokénak pusztá összege, akkor írjuk őket egybe, illetőleg kötőjellel: *izzé-porrá törte* (= nagyon apróra); *tarkabarka* (= igen tarka).

Kötőjellel akkor kapcsoljuk a tagokat (mint a szóismétlésekét is), ha azok külön-külön ragozhatók, azaz valamennyit megőriztek önállóságukból: *tücsköt-bogarat, tűzzel-vassal; egyikről-másikról, egyet-kettőt; csúri-csavarja, dimbet-dombot*; stb. Egybeírjuk viszont őket, ha az összeforrottság teljes, s az alakulat ennek folytán csak a végén kap ragot: *rúgkapáltak, búbánatot, hírneves; limlommal, tarkabarkán*. Ha ugyanaz az alakulat mindkét módon viselkedhet, az alapforma egybeírt, a ragos alakok meg aszerint egybeírtak vagy kötőjelesek, hogy csak a végük ragozott-e vagy mindkét tagjuk. Például: *gizgaz és gizgazos; de: gizes-gazos*.

Tehát itt is a különírás a természetes forma; az egybeírás és ennek kötőjeles változata a jelentéstömbösödés jelzésére való, mégpedig az összeforrottság mértéke által meghatározott szereposztásban.

3. Alárendelő a viszony a szókapcsolat, illetőleg az összetett szó tagjai között akkor, ha köztük mondatrészi viszony van, ha tehát az első tag a másodiknak alanya, tárgya, határozója vagy jelzője. Itt is a különírás a kiindulópont: *a munkás készítette (árucikk), a fát vágó (munkás), a tegnapi vásárolt (könyv), széles utca, a gyermek könyve*. Az egybeírás, illetőleg ennek változatoként a kötőjeles írás csak eltérés ettől, megokolt és kényszerítő esetekben.

E kényszerítő esetek felméréséhez célszerű mindenekelőtt áttekintennünk a mondatrészi viszonyok alaki megoldásait. — A következő táblázat szemlélteti őket:

alanyos	tárgyas	határozós	jelzős	birtokos
∅	rag (1)	rag (1)	∅	rag (2)

Megjegyzések a táblázathoz: 1. Alanyos szerkezetnek nem az alany-állítmányi viszony értendő (bár az alanynak alany volta ott is jelöletlen, csak az állítmány utal az alanyra, illetőleg a mondattani viszonyra), hanem az ilyenek: *az anyja nevelte (fiú)*; illetőleg: *az áru megérkezvén (hazamentek)*; amelyekben az első tag alanya a másodiknak, de a második nem állítmány, hanem egyéb mondatrész. Ezekben az alanynak alany voltát semmi eszköz sem jelzi, a viszony tehát természeténél fogva jelöletlen. — 2. A tárgyas és a határozós szerkezet tagjai között fennálló viszonyt az első tagon megjelenő

rag jelzi. — 3. Jelzősnek a minőség- és mennyiségjelzős kapcsolatokat nevezük rövidítve. Az ezek tagjai közötti viszony természeténél fogva jelöletlen. (Az, hogy a mutatónévmási kijelölő jelző együtt ragozódik a jelzett szóval — pl. *ez a ház, ebben a házban* — más kérdés; de a rag ott sem jelzővé tevő szerepű, nem jele, csak következménye a jelzői minőségnek). — 4. Tulajdonképpen jelzős kapcsolat a birtokos jelzős is, de a minőség- és mennyiségjelzősökkel szemben lényeges az alaki eltérése: a tagok közötti viszonyt alkalmoszerűen az első tagon (a birtokos jelzőn) megjelenő *-nak, nek* rag is jelöli (de ez nem föltétlen tényező, elmaradhat); állandó és kötelező jelleggel jelenik meg viszont a birtokos személyrag a kapcsolat második tagján (a birtokszón).

Képletekbe foglalva mindezt, a mondattani viszonyok alaki megoldása tehát a következő:

alanyos	tárgyas	határozós	jelzős	birtokos
$a + b$	$a_1 + b$	$a_1 + b$	$a + b$	$a + b_1$

Itt az $a + b$ az alakilag jelöletlen, az $a_1 + b$ az első tagján ragozott, az $a + b_1$ a második tagján ragozott megoldás szimbóluma.

C) Nos: mik az alárendelő alakulatokban az egybeírásra kényszerítő okok?

1. Az első — meglehetősen tömeges, állandó és elevenen ható — egybeírásra kényszerítő ok a szerkesztetlenség, vagyis a fenti szerkesztési képletektől való eltérés. — Látjuk: a tárgyas, a határozós és a birtokos szerkezet tagjain alakilag jelölnünk kell viszonyukat. Ha ez a viszony, illetőleg ezek valamelyike tartalmilag fennáll a tagok között, de alakilag jelöletlen, akkor az egybeírás figyelmezteti az olvasót e viszony meglétére. Egybeírandó tehát két ragtalan elem, ha közöttük olyan viszony van, amelyet általában raggal szoktunk kifejezni, de a rag nincs kitéve rajtuk.

Képletben kifejezve (ahol az egyenlőség bal oldalán az alaki felépítés, jobb oldalán a jelentésszerkezet áll): ha $a + b = (a + b)$, akkor az egybeírás fölösleges: *munkás készítette (iparcikk), barna sör, szaladó fiú* stb.; — ha $a_1 + b = (a_1 + b)$, illetőleg $a + b_1 = (a + b_1)$, az egybeírás akkor is fölösleges: *világot látni, tehetőt mentes, illetőleg a ház teteje*;

de ha $a + b = (a_1 + b)$, vagy $a + b = (a + b_1)$, akkor a tagok között levő, s alkalmilag raggal ki nem fejezett viszonyra az egybeírás hívja fel a figyelmet: *világlátni* (= világot látni), *útmutató* (= utat mutató); *zsebkendő* (= zsebbe való kendő), *lókereskedő* (= lóval kereskedő), *szélmentes* (= széltől mentes); *háztető* (= a ház teteje), *munkásosztály* (= a munkások osztálya). — Tulajdonképpen ide sorozhatók a jelentéssűrítő, nehezen elemezhető, s inkább csak körülírással szerkezettel kifejezhető értelmű összetételek is, mint: *galambszürke* (= galambhoz hasonló szürkéségű); *munkaverseny* (= munkában vagy munkával folytatott verseny); stb. — Jelöletlennek számítanak az ilyenek is: *rendkívül* (szabályos alakja ez volna: *renden kívül*); *harmadnapon, másodrendű* (szerkezetben kifejezve inkább: a harmadik napon, második rendű); *ötvennyolc, száztíz* (értelme: ötven meg nyolc, száz meg tíz; illetőleg: ötvenen fölül nyolc; vö. tizenkettő, eredetileg = még kettő a tízen).

A jelöletlenek csoportja igen népes, és számuk napról napra szaporodik. Tulajdonképpen ma már szabálynak nevezhetjük ezt: hogy a tárgyas, a határozós és a birtokosjelzős szó szerkezetet ragosan alkotjuk meg (s persze különírjuk, mert miért írának egybe); a tárgyas, határozós és birtokosjelzős *ö s s z e t e t t s z* ó t pedig úgy szerkesztjük, hogy a tagokat rag nélkül tesszük egymáshoz, s (mintegy a rag pótlására) a tagok közötti viszonyra egybeírással figyelmeztetjük az olvasót. Az így szerkesztett összetételeknek természetesen összeforrási időre sincsen szükségük: szerkesztésmódjuk keletkezésük pillanatában összetett szóvá teszi őket.

2. A második — kevésbé eleven, inkább történeti és lassabban ható — egybeírásra kényszerítő ok a *j e l e n t é s v á l t o z á s*, vagyis a fenti képletek egyenlőségi tagjának eltolódása. — Láttuk: akár természeténél fogva jelölt (mint a tárgyas, a határozós, a birtokosjelzős), akár természeténél fogva jelöletlen a szerkezet (mint az alanyos és a jelzős), jelentésképlete mindig szerkezeti képletével azonos. Tehát a *zöld asztal* olyan *asztalt* jelöl, amelyik *zöld*; a *fát vágni* a *vágás* cselekvésére utal, melynek a *fa* a *t á r g y a*; az *iskolában ülünk* az *ülés* cselekvésére utal, amelynek *h e l y s z í n e* az *iskola*. Itt $a+b = (a+b)$, és $a_1+b = (a_1+b)$ és így tovább.

De ha valami oknál fogva a jelentésképlet nem ez, ha az alakulat jelentése más, mint amit a benne részt vevő elemek (és a rajtuk megjelenő ragok) együttesen adhatnak, akkor erre egybeírással figyelmeztetjük az olvasót.

Képletben kifejezve: ez a szempont is érintetlenül hagyja azoknak az eseteknek a különírását, amelyekben $a+b = (a+b)$, vagy $a_1+b = (a_1+b)$, vagy $a+b_1 = (a+b_1)$;

de ha $a+b = c$, vagy $a_1+b = c$, vagy $a+b_1 = c$, akkor az egybeírás figyelmeztet arra, hogy az alakulat jelentése más, mint a tagok (és a ragok) jelentésének összege: *szárazföld* (= föld, nem tenger; akár ha nedves is éppen), *tízperc* (= óraközi szünet; akár ha öt perc is); *talpraesett* (= ügyes, élelmes); *vásárfia* (= vásárból hozott apró ajándék).

A jelentésváltozás olykor teljesebb, máskor árnyalatibb, de eredménye mindig más, mint a tagok jelentésének puszta összege. Ilyenek a jelzős és az alanyos (tehát $a+b = c$, vagyis szerkezetként is jelöletlen) típusban: *ezeremester*, *drágakő*, *sárgaréz*; *bőkezű*, *szűkmarkú*; *haragoszöld*, *újpiros*; illetőleg: *magraváló*, *agyafúrt* stb. — A tárgyas határozós és birtokos (tehát $a_1+b = c$ és $a+b_1 = c$, vagyis a szerkezetként jelölt) típusokban például: *egyetért*, *jótáll*; *sikraszáll*, *bívalbélelt*; *barátfüle*, *tanácsháza* stb.

Jelentésváltozásosoknak számítanak azok a jelzős előtagú alakulatok is, amelyeknek előtagja az utótagnak nem valamiféle alkalmi tulajdonságára utal, hanem állandó, rendeltetésszerű használatára vagy képességére. Tehát: *hajtóerő* (ha az az erő, amely rendeltetésszerűen hajtásra való), *forgószelel* (melynek a forgás és forgatás állandó természete); *kávéskanál*, *borosüveg* (amely kávé kavaráására, illetőleg bor tárolására készített használati eszköz, aminek ez a sajátossága alakját, méretét s egyéb tulajdonságait megszabja, alkalmi állapotától és használatától függetlenül); *csiszológépmunkás*, *mosónő* (aki akkor is az, hivatásánál fogva, ha éppen nem csiszol, illetőleg nem mos). — Persze ezzel az elemzéssel túlzásba menni nem érdemes: ott van értelme, ahol az eset vagy a típus valóban „műfajosult”.

Jelentésváltozásnak számít a szófajváltás is. Egybeírjuk tehát az összetett szót (akár jelöletlen, akár jelölt az eredeti kapcsolat), ha melléknévből főnévvé lett: *földalatti* (= metró), *munkanélküli* (mint főnév: a munkanél-

küliek!); *előljáró*, *kívülálló* (a kívülállók), *halálraítélt* (a halálraítéltet); *lábra való* (= alsónadrág), *ennivaló* (= koszt); *ízeltlábúak*, *hártáásszárnyúak* (mint főnév). Egybeírjuk természetesen azt is, ami igealakból lett főnévvé vagy melléknévvé: *(lesz) haddelhadd*; *nemtörődöm (ember)*. Egybeírjuk azt, ami névutós kapcsolatból önálló határozószóvá vált: *szerföldről*; vagy határozószóvá s később főnévvé is: *délelőtt*, *délután*; vagy egyéb kapcsolatból fejlődött határozószóvá: *semerre*, *elsősorban*, *nemsokára*; illetőleg kötőszóvá: *jöllehet*, *ennélfogva*, *miután*.

A szófajváltás fogalma alá sorolhatók, s így jelentésváltozásos alapon egybeírandók bizonyos olyan típusok is, amelyeknek csak elő- vagy utótagjuk lépett ki eredeti szófaja köréből. Ilyen maga az igekötő, mely eredetileg határozószóból vált ki: *kinéz*, *bejön*; *agyonver*, *végigfut*; s ezért az igekötős kapcsolatokat egybeírjuk. Ilyen az *ellenfél*, *tejbekása* típus, melyben az előtagok határozók ugyan, de jelzői szerepűek; s az *alelnök*, *előtag*, *közszemle* és társaik, melyeknek előtagja (ha egyáltalán él önállóan) nem melléknév, de az összetételben annak elemezhető. Ilyenek a nyomósított azonosítást kifejező *ugyanaz*, *szintolyan*, *éppannyi*, *csakannyi* stb., melyeknek előtagja önmagában nem mértékhatározó, de az összetételben olyan értékű. — S végül ugyancsak ide sorolhatók az ilyenek: *többféle*, *egynemű*, *sokréttű*, *ésszerű*, melyeknek utótagja ma már annyira képzőszerű viselkedésű, hogy önálló melléknévnek szinte nem is tekinthető.

Ezeket a típusokat közösen jellemzi tehát az, hogy valamiféle jelentésváltozás történt bennük. A jelentésváltozás jellegzetesen történeti, kialakulásának ütemét tekintve lassan végbemenő folyamat. Ezért ezekben nem valamiféle szóalkotási szabály működését kell látnunk, hanem egymáshoz hasonló egyes eseteket, melyeket az jellemez, hogy alaki tekintetben a mondatbeli szerkezetekkel azonos felépítésűek (az alanyosak és a jelzősek jelöletlenek, a tárgyások, határozások és birtokosak pedig jelöltek), s ezért a szerkezetektől nem szerkesztettségük, hanem jelentésük tekintetében térnek el. Egybeírásuk tulajdonképpen erre, jelentésük megváltozására való figyelmeztetés, hiszen a *jótáll* más, mint ha valaki *jót áll* (= hosszabb ideig áll, s ez jólesik neki), a *barátfüle* más, mint a *barát füle* (= egy jó barát, esetleg egy szerzetes hallószerve), a *borosüveg* más, mint egy *boros üveg* (melyben alkalmilag éppen bor van, de esetleg alakjánál és rendeltetésénél fogva eredetileg sörösüveg), a *mosónő* más, mint egy *mosó nő* (= bármilyen foglalkozású, hivatású nő, amikor éppen mos); más a *földalatti* s más a *föld alatti* (pl. *üreg*), mások a *kívülállók* s a *kívül állók* (akik nem odabenn állnak). Az egybeírás itt a félreérthetőség elkerülését szolgálja, minthogy az ilyen összetapadt összetételek tagjai eredeti jelentésükben, alkalmilag, szerkezeti viszonyban is egymás mellé kerülhetnek. — Amikor ilyen félreértési veszély nincsen (mint például a szólásokban), éppen ezért fölösleges is az egybeírás: a *számon kér*, *dugába dől*; *csütörtököt mond*, *kosarat kap*; *kiteszik a szűrét* stb., stb. képletessé használatú kapcsolatok, nem jelentésváltozásosak, s így veszély nélkül írhatók külön.

3. Egybeírásra kényszerítő okká válhat az alakulat további képzése, illetőleg további utótaggal való ellátása. Ennek érvényesülése eléggé bizonytalan, ingadozó; bizonyos esetekben elkerülhető, másokban mégis kényszerű. Ez az a sajátság, amit sokan úgy emlegettek, mint egyes képzők „összerántó erejét”: a szabályzat 10. kiadásáig például a különírt *Békés megye* alaknak egybeírt volt az *-i* képzős származéka: *békésmegyei*; s a különírt

szívhez szól kapcsolatnak egybeírt volt az -ó képzős igenévi származéka: *szívhezszóló*; stb. — Mai helyesírásunkban az „összerántó erő” kiterjedési köre összeszűkült, csak a gyakoribb különírt alapformáknak összeforrottabb származékaira vonatkozik. Ennek eredményeként lesz a *bérbe ad*, *férjhez megy* kapcsolatból *bérbeadás*, *férjhezmenetel*, a *kék ruha* szerkezetből *kékruhás*; a *két hó(nap)*, *négy ujj*, *öt év* alakulatokból *kéthavi*, *négynyolc*, *ötéves*. — Egyébként azonban nem írjuk egybe az ilyeneket: *holttá nyilvánítás*, *külföldre vitel*; *barna arcú*; s még az ilyeneket sem: *egymás utáni*; noha a képző ezekben sem csak az utótagra vonatkozik, hanem az egész szókapcsolatra.

Egyberántja viszont az alakulatot a második képző. Ezért a különírt *egymás melletti*, *egyenlő oldalú* egybeíródik az ilyen származékokban: *egymásmelletti-ség*, *egyenlőoldaliság*. — Ugyancsak egyberánt az ölelkező fokozás az ilyenekben: *útszélre taszított*, de: *legútszéltre taszítottabb* (ha egyáltalában leírjuk így).

S végül: ha a különírt szókapcsolat olyan összetételi utótagot kap, amelyik az egész alapalakra vonatkozik, az alapformát alkalmi megoldásként egybeírjuk, s hozzá az utótagot kötőjellel: *kiváló művész*, *ipari tanuló*, de: *kiválóművész-jelvény*, *iparitanuló-iskola* (l. ezt a „mozgószabályok”-nál).

4. Néha nem tudjuk mással magyarázni egy-egy eset vagy típus egybeírását, csak a *h a g y o m á n n y a l* (meg a rövidséggel, ami az ok nélküli összetapadásnak alapjául szolgálhatott). Mi más oka lehet az olyan anyagnévi jelzős alakulatok egybeírásának, mint a *fakard*, a *kőfal*, az *aranygyűrű*, mint a rövidség és a megszokás! Hiszen jelzősek, s egybeírásukra sem szerkesztetlenség, sem jelentésváltozás nem kényszerít bennünket. — S alighanem ez az oka a *napsütötte*, *szélmosta* típus egybeírásának, hiszen sem szerkezetileg, sem értelmileg nem különböznek a *munkás készítette* típusúaktól. (Más a *munkáslakta*, ennek jelentése: *munkások lakta*, pl. kerület).

A hagyománynak tett engedmény mindig zavaró, mert megtöri a rendszert, kéri belőle. De a helyesírás szabályozói nem tabula rasával indulnak, s ezért néha kénytelenek tudomásul venni azt, ami ellene mond mindenféle szabálynak, de makacsul és régóta van. — Remélhető azonban, hogy az egybeírásra kényszerítő okok közül ez a negyedik nem lesz termékeny, nem produkál már újabb eseteket.

Az eddigiekben főleg az egybeírandó típusokkal és esetekkel találkozunk, a különírandókkal keveset. De ez csak a tárgy kényszerűségéből fakad, s nem mond ellene alaptételünknek: hogy „kezdetben vala” a különírás, ez a dolgok természetes és tömeges megoldási formája, s az egybeírás eltérés ettől — mint hangsúlyoztuk — megokolt és kényszerű esetekben. S ha két-féle szabályt lehet alkalmazni adott helyzetben, s ezek egyike egybeírást, másika különírást sugallna, mindig az „olcsóbbikat”, az egyszerűbbiket, vagyis a különírhatót kell választanunk (persze csak ha valóban lehet az értelemszerűen nélkül). Ha például a *nagybirtokos osztály* értelmezhető úgy is, hogy az a *nagybirtokosok(nak az)* osztálya, s így mint jelöletlen birtokos összetétel egybeírandó volna; de értelmezhető úgy is, hogy olyan osztály, amelyik *nagybirtokos*, s így mint közönséges jelzős alakulat külön is írható: akkor érdemesebb ezt az utóbbi értelmezését választani, mert ez egyszerűbb leírási formát eredményez. Csak persze a *munkásosztály*-t ne próbáljuk ezen az alapon jelzősnek értelmezni, mert *nagybirtokos* melléknév van, *munkás* melléknév nincsen, illetőleg ha van, akkor inkább azt jelenti: 'szorgalmas' vagy esetleg: 'munkaigényes'. — De akárhogyan is: sohase azt nézzük, hogy valamilyen egybe lehet-e írni, hanem azt, hogy egybe kell-e?

D) Eddig csak az alapelvekkel foglalkoztunk, s az alapformákkal: a két szóból álló kapcsolatokkal és összetételekkel. Nyelvfejlődésünk mai fokán azonban igen gyakoriak a k e t t ő n é l t ö b b s z ó b ó l álló szókapcsolatok és összetételek is. Ezekben azonban az eddig mondottak nem érvényesülnek mechanikusan, változtatás nélkül.

Helyesírási szabályzatunk kimondja: öt-hat szótagnál hosszabb összetett szavakat lehetőleg ne írjunk egybe. A „ne egybe” azonban nem minden típusban azonos értékű és hatású tanács; egyesekre vonatkoztatva azt jelenti: tagoljuk őket kötőjellel; más típusokra vonatkoztatva viszont azt: írjuk őket külön.

1. A s z e r k e s z t e t l e n (= jelöletlen) összetételek írásában a „nem egybe” írás kötőjellel való tagolást jelent, mégpedig a következő részletesebb szempontok szerint:

$1 + 1 =$ egybe. Ez azt jelenti, hogy két egyszerű szót (ha köznevek, és szerkesztetlenségük folytán egybeírandók) sohasem kapcsolhatunk, illetőleg tagolhatunk kötőjellel. Volt olyan szokás, amely szerint magyar és idegen szó kapcsolata kötőjellel volt írandó (*elektro-acél, tüdő-kontroll*). De ezeket mai szabályaink szerint kötőjel nélkül írjuk egybe; sőt nem tagoljuk két egyszerű szó kapcsolatát akkor sem, ha összesített szótagszámuk igen nagy: a *kandeláberkovácsoló* 8, a *propagandistaszeminárium* 10 szótagos, de kötőjel nélkül egybeírandó, mert mindössze két szóból áll.

$1 + 2$ ($\rightarrow 6$) és $2 + 1$ ($\rightarrow 6$) = egybe. Ez azt jelenti, hogy ha az összetett és egybeírandó alakulatnak előtagja vagy utótagja maga is összetett (s így az összetétel három szóból áll), egybeírjuk az egészet kötőjeles tagolás nélkül, ha összesített hosszúsága hat szótag vagy annál kevesebb. Az *agyvérszegénység* és a *cserépedénygyártás* tehát egybeíródik. (Itt jegyezzük meg: minden összetételnek csak két tagja van. Amelyik három, négy vagy akár több szóból áll, az is csak kétfelé tagolható, legföljebb egyik vagy másik vagy mindkét tagja maga is összetett: az *agyvérszegénység* az *agy vérszegénysége*, a *cserépedénygyártás* a *cserépedény(ek) gyártása*.)

$1 + 2$ ($\rightarrow 5$) és $2 + 1$ ($\rightarrow 5$) = kötőjeles. Ha tehát az összetett előtagú vagy összetett utótagú (azaz három szóból álló) összetétel hat szótagosnál hosszabb (azaz hét vagy annál több szótagú), akkor a két fő összetételi tag határán kötőjellel tagoljuk: *árucseré-egyezmény, keményítő-előállítás*.

$2 + 2$ ($\rightarrow 5$) = egybe. Ha tehát az összetett szónak elő- és utótagja már maga is összetett (tehát az négy szóból áll), de az egész alakulat öt szótagnál nem hosszabb, kötőjeles tagolás nélkül egybeírjuk: *lőszerraktár, honvédelmi emlékmű*. (Ez a képlet értelemszerűen vonatkozik a $3 + 1$ és $1 + 3$ tagolású esetekre is, ha öt szótagnál nem hosszabbak.)

$2 + 2$ ($\rightarrow 4$) = kötőjeles. Az összetett elő- és utótagú (azaz négy szóból álló) alakulatok tehát kötőjellel tagolandók, ha összesített terjedelmük öt szótagnál hosszabb (tehát hat vagy annál több): *hadirokkant-gyógyintézet*. (Ez a képlet értelemszerűen vonatkozik a négynél több szóból álló összetételekre is: *pénzügyőr-laktanya*.)

A szerkesztetlen összetételekben tehát a „hosszúság” az alkotóelemek számával s az alakulat összesített szótagszámával mérendő; s az „egybe nem írás” kötőjeles tagolásukat jelenti.

2. A j e l e n t é s v á l t o z á s o s (azaz: összetapadt) összetételek írásában a „nem egybe” írás különírást jelent, mégpedig a következő részletesebb szempontok szerint:

$1 + 1 =$ egybe; de az is csak akkor, ha jelentésváltozásos, azaz ha a kapcsolat műfajosult tárgynév (pl. *kávéskanál*), eszköznév (*törőrongy*), foglalkozásnév (*csiszológ munkás*), illetőleg egyéb műszó (pl. *tárolóhelyiség*) stb. Ha jelző és jelzett szó viszonya alkalmi, konkrét jelentésű, akkor két egyszerű szó is — természetesen — különírandó: *kávés kanál*, *a csiszoló munkás* (= kávéval szennyezett kanál; illetőleg: az a munkás, aki éppen csiszolást végez). — Ha az előtagnak önálló bővítménye van, az mindig arra mutat, hogy a jelző konkrét és aktuális értelmű, tehát különírandó: *nagyon kávés kanál*, *a tengelyt csiszoló munkás*, *ruhát mosó nő*, *bőven termő föld* stb.

$2 + 1 =$ egybe, de főleg csak az olyan foglalkozásneveknél, amelyekben a szakma megnevezése összetett szó, s a benne elfoglalt helyzetet jelöli az utótag: *könyvkötőmester*, *kéményseprősegéd*.

$2 + 1 =$ külön, a többi kategóriában, minthogy az előtag konkrétta teszi a jelzót, legalábbis sok esetben: *szilvapálinkás üveg* (ez már aligha tekinthető sajátos alakú és rendeltetésű műfaji megjelölésnek), *feketekávés csészé* (ez esetleg önálló műfaj, de nyelvi felépítése széthúzza); *anyagtároló helyiség*, *búza-termő föld*, *fedélfeszítő rugó* (ezek semmiképp sem jelentésváltozásosak).

$1 + 2 =$ külön, minden csoportban, a foglalkozásnevekében is: *ablakos kisiparos*, *öntő szakmunkás*; *leveses fajansztányér*; *tároló mellékhelyiség*.

A jelentésváltozásos összetételekben tehát a „hosszúság” az alkotóelemek számával mérendő (a szótagszám itt nem szempont); s az „egybe nem írás” az alakulatok különírását jelenti. Kevés kivételt nem számítva azt mondhatjuk: egyszerű szót egyszerű szóval egybeírunk, ha jelentésváltozásos, de egyszerű szót összetett (vagy szerkezeti előtagossal) általában már nem.

3. A további képzett alakok közül a számneves előtagúak a leggyakoribbak. Ezek meglehetősen az előbbi csoport mintájára mennek; tehát:

$1 + 1 =$ egybe: *hatévi*, *tíz méteres*, *kétemeletnyi*, *százkarú*.

$2 + 1 =$ külön: *tizenhat évi*, *száztíz méteres*, *huszonkét emeletnyi*, *kétszázkarú*.

$1 + 2 =$ külön: *öt tervévi*, *tíz négyzetméteres*, *két centiméternyi*, *két indítókárú*.

Hasonlóan az ilyenek: *bérbeadás*, *kékruhás*; de $2 + 1$: *albérlébe adás*, *világoskék ruhás*; és $1 + 2$: *kék szövetruhás*.

Itt tehát még következetesebben érvényes az, hogy egyszerű szót összetetttel már nem írunk egybe.

4. A rövidségük alapján ha g y o m á n y o s a n összetapadt egybeírások közül az anyagnévi jelzős előtagúak a legfigyelemreméltóbbak. Írásuk nagyjából a fenti két csoport mintájára megy, de már az egyszerű szói anyagnevekre vonatkozólag is bizonyos megszorításokkal:

$1 (\rightarrow 2) + 1 =$ egybe. Az egyszerű szói anyagnevet is csak akkor írjuk egybe az egyszerű szói utótaggal, ha az anyagnév egy vagy két szótagos: *fakard*, *aranygyűrű*. — Az utótagnak, illetőleg az alakulat összesített hosszának szótagszáma itt nem szempont, csak az előtagé.

$1 (2 \rightarrow) + 1 =$ külön. Ha tehát az anyagnév két szótagosnál hosszabb (azaz három vagy annál több szótagú), akkor már az egyszerű szói utótaggal sem írjuk egybe: *alumínium rúd*, *bakelit tálca*, *platina szál*.

$2 + 1$ és $1 + 2 =$ külön. Egyszerű szót összetetttel tehát sohasem írunk egybe: *nyersvas rúd*, *terméskő fal*; illetőleg: *vas emelőrúd*, *kő támfal*.

A „hosszúságot” tehát itt egyrészt az elemek száma méri (egybeírni csak két egyszerű szót lehet), s még azon belül is mellékszempont az anyagnévi előtag szótagszáma (egybeírni csak az egy és két szótagos egyszerű szói anyagneveket lehet egyszerű szói utótaggal). Az „egybe nem írás” természetesen itt is különírást jelent.

Hogy az 1. és a 4. pontban ismertetett szótagszámoló szabályok — s főleg az egyes kategóriák közötti eltérések a kritikus szótagszám tekintetében — mennyiben helyesírási rendszerünk logikáját, s mennyiben inkább „bürokráciáját” tükrözik — támpontok nyújtását egy spontán módon alakult hagyományban való eligazodáshoz —, arra is a Végszó című részben térnek majd vissza.

(A képletekben való összefoglalást l. a táblázaton.)

szó szer ke ze te k

$$\text{két elem ből: } \left\{ \begin{array}{l} a + b = (a + b) \\ a_1 + b = (a_1 + b) \\ a + b_1 = (a + b_1) \end{array} \right\} = \text{k ü l ö n}$$

*szerkesztetlen
összetett szók*

$$\text{két elem ből } \left\{ \begin{array}{l} a + b = (a_1 + b) \\ a + b = (a + b_1) \end{array} \right\} = \text{egybe} \\ [= 1 + 1 = \text{egybe}]$$

$$\text{több elem ből } \left\{ \begin{array}{l} 1 + 2 \text{ (→ 6)} \\ 2 + 1 \text{ (→ 6)} \\ 2 + 2 \text{ (→ 5)} \end{array} \right\} = \text{egybe}$$

$$\left\{ \begin{array}{l} 1 + 2 \text{ (6 →)} \\ 2 + 1 \text{ (6 →)} \\ 2 + 2 \text{ (5 →)} \end{array} \right\} \text{ költőjellel}$$

*jelentésváltozásos
összetett szók*

$$\text{két elem ből } \left\{ \begin{array}{l} a + b = c \\ a_1 + b = c \end{array} \right\} = \text{egybe} \\ [= 1 + 1 = \text{egybe}]$$

*nekik megfelelő
szó szer ke ze te k*

$$\text{több elem ből } \left\{ \begin{array}{l} 2 + 1 \\ 1 + 2 \\ 2 + 2 \end{array} \right\} = \text{k ü l ö n}$$

[kivétel: foglalkozásnevek
2 + 1 = egybe]

*anyag névi előtagú
kapcsolatok*

$$\text{két elem ből } \left\{ \begin{array}{l} 1 \text{ (→ 2)} + 1 \\ 1 \text{ (2 →)} + 1 \end{array} \right\} = \text{egybe}$$

$$\text{több elem ből } \left\{ \begin{array}{l} 2 + 1 \\ 1 + 2 \\ 2 + 2 \end{array} \right\} = \text{k ü l ö n}$$

*egy képzővel össze-
rántott alakok*

$$\text{két elem ből } \{1 + 1\} = \text{gyakran egybe}$$

$$\text{több elem ből } \left\{ \begin{array}{l} 2 + 1 \\ 1 + 2 \\ 2 + 2 \end{array} \right\} = \text{k ü l ö n}$$

Összefoglaló tábla a külön- és egybeírásról

E) Két általános megjegyzés még:

1. Amikor az alakulatban részt vevő összetevő elemek számát mérjük, az egy szótagos igekötőt nem számítjuk önálló elemnek, a két vagy több szótagosat azonban igen. Ez mechanikus eljárás, de egyrészt eléggé megfelel a hagyományos írásgyakorlatnak, másrészt az is támogatja, hogy a hosszabb igekötők fiatalabbak, s így többet őriznek eredeti határozószói

jellegekből. — Ahol a szótagszámot is figyelembe vesszük, ott tudnunk kell: a képző beleszámít a szótagszámba (mert a képzett szó önálló szó), de a rag és a jel nem. Tehát: *kerékpárjavítás*, és: *kerékpárjavításokat*; de: *kerékpárjavítási*.

2. Mint látjuk: a külön- vagy egybeírandóság eldöntése nem mechanikus, hanem értelmi alapon nyugszik. Az alkotóelemek és szótagok száma csak azon belül dönt, mintegy mellékszempontként. Külön- és egybeírásunk az alakulatban foglalt nyelvtani és jelentésvizonyokat hivatott tükrözni. Ezért gyakori e területen a látszólagos következetlenség, kettősség vagy éppen ellentmondás. De ez amennyire hibája, tökéletlensége helyesírásunknak, annyira erénye is; a kétféleség nem valamiféle bizonytalanság kifejeződése, hanem éppen hogy figyelmeztetés a leírt alakulatok jelentésbeli eltérésére.

Most csak egynehány példát erre!

Említettük: a *borosüveg* egybeírandó, ha bor tárolására szolgáló, szabványos alakú, 1 literes vagy 7 decis üvegfajtát jelöl. S ez *borosüveg* marad akkor is, ha sört töltenek belé; ettől még nem lesz belőle *sörösüveg* (az megint más alakú és úrtartalmú), csak *sörös üveg*. — Így ha a kiflit megvajazzuk, *vajas kifli* lesz, mert vajas volta ennek a kiflifajtának alkalmi és járulékos sajátsága. De a vajjal sütött s majdnem karika alakú péksütemény, az *vajaskifli*, mert vajassága lényegéhez, műfajához tartozik. (S persze az 1954. évi első lenyomatban sajtóhibaként egybeírva szereplő *zsiroskenyér* is különírott, *zsiros kenyér* helyesen, mivel a zsirosság járulékos sajátsága a kenyérnek. — Az nem bűn, ha a cukrászdában a kiszolgáló *kávéskanalat* ad a vendégnek a kakaóhoz (hiszen nem is evőkanál, nem is mokkáskanal kell hozzá); de ha *kávés kanalat* ad (azaz elmosatlant, kávéval szennyezettet), az már baj. — A kétféleség itt nagyon is értelemkifejező!

S ugyanígy: tegyük fel, hogy valaki foglalkozását tekintve orvos, s ráadásul akadémikus is. Mit mondhat rá egy másik, nem akadémikus orvos? Mondhatja rá: egyik *orvostársam*, mert orvosi minőségükben társak. De akadémikus voltát csak így emlegetheti: egy *akadémikus társam*, mert az illető társa valóban, s akadémikus is; csak éppen nem az akadémikus minőségben társak. — S mit mondhat ugyanerre az orvos akadémikusra (különírva, mert nem az orvosakadémia tagja, hanem olyan akadémikus, aki orvos) egy nem orvos akadémikus? Mondhatja rá: egyik *akadémikustársam*, mert e minőségük közös, ebben társak. De orvos voltát csak így emlegetheti: egy *orvos társam*, mert az illető társa is, orvos is, csak éppen nem orvosi minőségben társak. — Érdeemes, sőt olykor esetleg fontos is megkülönböztetni a két (illetőleg tulajdonképpen négy) dolgot egymástól!

Hogyan írandó ez: *gyermekkoromban*, vagy: *gyermek koromban*? A kérdés maga helytelenül van feltéve. Mert hiszen van *gyermekkor* összetett szavunk, mint életkort jelölő főnév, s ennek miért ne lehetne *gyermekkoromban* származékalakja (= amikor a gyermekkorban voltam). Mondhatjuk is: *hosszúra nyúlt gyermekkoromban*, ha a gyermekkor nyúlt hosszúra. — De van-e *tanárkor*, *tűzoltókor* stb.? Nincsen. Ezek nem életkort, hanem állapotot jelölő alakulatok, s csak így fordulnak elő: *tanár koromban*, *tűzoltó koromban* (= amikor tanár voltam, illetőleg tűzoltó voltam). — Nos: azt is ki akarhatom fejezni: „amikor gyermek voltam”. Például pendelyes gyermek. Hogyan kell írnom? Csak így: *pendelyes gyermek koromban*, mert nem a gyermekkor volt pendelyes, csak a gyermek. — Komikus alakulatok születnének, ha itt nem volnánk

„következetlenek”, s nem az értelem szerint íránk az alakulatot egybe vagy külön!

S tudjuk: más a *kemény fapad* (lehet az puhafából is), mint a *keményfa pad* (lehet az puhára párnázott is); más a *beton keverőkád* (keverhetnek abban akár cefrét), mint a *betonkeverő kád* (ami lehet vashól is). — Még az sem mind-egy, hogy valaki *három negyedóráról* beszél (s akkor a negyedóra az alapegység, abból vesz hármat), vagy *háromnegyed óráról* (s akkor az egész óra az alapegység, annak veszi háromnegyedét). — S az is egészen más, ha valaki *kétszázad részt* kap (azaz fél százalékot), mint ha *két századrészt* (azaz két százalékot). — Nehéz? Megtanulni igen, de megérteni talán nem annyira; s ha megértettük, igen finom árnyalatokat tudunk kifejezni vele.

F) Végül még egy kérdésről: két mozgósabályunkról. Nevük abból ered, hogy mindkettő ésszerű alkalmi megoldásokra ad lehetőséget.

1. Köznévi összetételekben általában csak egy kötőjel áll. (Kivétel a mellérendelő *piros-fehér-zöld* típus.) S mit teszünk, ha a kötőjeles alakulat újabb egybeírandó, azaz kötőjellel kapcsolandó összetételi tagot kap? Alkalmilag egybeírjuk a különben kötőjeles előtagot, s kötőjellel kapcsoljuk az új részt; köznapian fogalmazva: „átugrasztyjuk” a kötőjelet. Tehát: *élelmiszerjegy-hivatal* (mert jelöletlen s hat szótagosnál hosszabb); de: *élelmiszerjegy-hivatal-vezető*; sőt: *élelmiszerjegy-hivatalvezető-helyettes*. (Ez az írásforma szabályos, de borzalmas; az ilyen hosszú összetételek alkotását és használatát jobb elkerülnünk.) — Ugyanígy: *pénzügyőr-laktanya*; de: *pénzügyőrlaktanya-parancsnok*. (Ez is jobb birtokos szerkezettel, mert akkor különírható.)

2. Említettük a továbbképzés összerántó erejével kapcsolatban: ha egy különírandó szókapcsolat olyan utótagot kap, amelyik az egészre vonatkozik, a különírandó alapformát alkalmilag összerántjuk, s az utótagot kötőjellel kapcsoljuk: *lőtt vad, élő baromfi*; (és: *vadárusítás, baromfi-kereskedő*); de: *lőttvad-árusítás, élőbaromfi-kereskedő* (nem pedig: *lőtt vadárusítás, élő baromfi-kereskedő*). — Persze túlzásba nem érdemes mennünk: e mozgósabály csak akkor alkalmazandó, ha értelmetlenséget kerülünk el vele. Tehát a népi tánchoz való ruha nem föltétlenül *népitánc-ruha*, hiszen ha így írjuk: *népi táncruha*, egyszerűbb az eljárás, s végeredményben a népi tánchoz használt ruha rendszerint maga is népi. — A *borforgalmi adó* különírandó, az *adóháttralék* egybe. Ha a borforgalmi adó befizetésének hiányából keletkezett hátralékot nagyon szabályosan akarnánk leírni, az is ilyen volna: *borforgalmiadó-háttralék*. De hát egyszerűbb így írni: *borforgalmi adóháttralék*, s úgy értelmezni, hogy olyan adóháttralék, amely borforgalmi ügyben keletkezett. — Lám: még az értelem tükrözésére szolgáló szabályok alkalmazásában is lehet értelemszerű válogatással élni.

Összefoglalva: a külön- és egybeírás szabályai helyesírási rendszerünk értelemtükröző jellegéből fakadnak; ezt a — más területen is megmutatkozó — logikáját tükrözik.

(Folytatjuk)

Deme László

Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok

1. Geleji Katona István — mint ismeretes — 1645-ben a Titkok titka című és a szentháromság-tagadók ellen írt elmélkedéseket tartalmazó, terjedelmes művéhez csatolva jelentette meg a Magyar Gramatikatskát, az első — szélesebb értelemben vett — magyar nyelveművelő munkát. A Magyar Gramatikatska lényegében különbözik az előző nyelvtanoktól, nyelvtanféléktől. Nem rendszeres grammatika, inkább az anyanyelvével tudatosan törődő, jó nyelvérzékű s éles szemű író-prédikátornak a helyesírásra s a mondanivaló helyes kifejezésére vonatkozó, elsősorban gyakorlati jellegű tanácsait, szabályait összefoglaló mű. Az első részben Geleji — az etimológus elv bevezetésével és kidolgozásával — helyesírástörténetünkben először közöl szinte az apró részletekig kidolgozott helyesírási rendszert és szabályzatot. A második részben — nem rendszerben, hanem a gyakorlat diktálta sorrendben — nyelvünknek egyes fontos, eddig nem vagy alig tárgyalt alaktani (s egyben nyelvhelyességi) kérdéseit, (a nyelvhelyességet is érintő) stilisztikai jelenségeit, továbbá a műszóalkotás legfőbb problémáit foglalja szabályokba, többször rámutatva a magyar nyelv sajátosságaira. — Geleji több elődeinél abban is, hogy csak a magyar nyelv szempontjait tartja szem előtt, sőt jóval túlmegegy e tekintetben Szenczi Molnár Alberten is, mert nemcsak függetleníti magát a latin nyelvtantól és nyelvtől, hanem immár szembe mer vele fordulni: bizonyos vonatkozásban a latin elé helyezi nyelvünket. Mivel pedig nem rendszeres nyelvtant ír, s szakítani tud a latin hagyománnyal, munkája eddig nem tapasztalt eredetiséget és önállóságot mutat. Végül nem érdektelen megjegyeznünk, hogy tudatosan alkot szabályokat: normákat ad. Tudatosságát igazolja többek között az, hogy terjedelmes műveinek nyelvgyakorlatában a saját helyesírási szabályait maradéktalanul, de az alaktani (s egyben nyelvhelyességi) és a stilisztikai (sőt még a hangtani) megállapításait is nagyjából követi. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Geleji olyan nyelveművelő mozgalmat indít Gyulafehérvárott és Erdélyben, amelyben már ott van egy, a németekéhez hasonló magyar nyelveművelő társaság csírája, akkor joggal tartjuk számon Geleji Katona Istvánt első, igazán nyelveművelőink között. (A Magyar Gramatikatska részletes tárgyalását, a Geleji nyelveművelő munkájában tapasztalható negatívumokkal együtt — a helyesírásban az etimológus elvnek; az alaktani, nyelvhelyességi és stilisztikai szabályok megalkotásában a logikának túlzott érvényesítése stb. — részleteiben 1. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1963. 377—438; sajtó alatt.)

2. Ezek után joggal merül fel a kérdés: mik voltak, mik lehettek a Magyar Gramatikatska forrásai, egyáltalán milyen indítást kapott Geleji Katona nyelveművelő munkájának elvégzésére? Nem kétséges, hogy mint külföldet is járt (1615-től két évig folytatta tanulmányait Heidelbergben, s 1619-ben ismét ide utazott mint Bethlen Gábor erdélyi fejedelem öccsének magántanítója és kísérője, de a harmincéves háború ekkor hamarabb hazatérésre kényszerítette), nyelveket ismerő, igen művelt és nagyon jó megfigyelőképességű ember, aki még hozzá tanár, lelkész és író volt egy

személyben, aki szenvedélyes vitát folytatott hitbeli ellenfeleivel, aki erős akarata s a kezébe adott hatalom következtében gyakran kérlelhetetlennek bizonyult — sok mindent megláthatott nyelvünk sajátosságaiból, de helyesírási egyenetlenségeiből s különféle szerkesztésbeli fogyatékoságaiból is. Az előbb mondottakból következően semmi csodálni való nem volna abban, hogy — mint hasonló felkészültségű társai közül oly sokan — néhány nyelvhasználati megjegyzést közöl valamely munkája előszavában. Ennél azonban — nem mennyiségileg, hanem rendszerességében, kiforrottságában — sokkal több már az Öreg Gradual (Geleji Katona és Kesorűi Dajka János közös munkájaként megjelent 1632-ben, Gyulafehérvárott) előszavának az a része is, amelyben helyesírási, további hangtani s alaktani jellegű nyelvhelyességi megjegyzéseket találunk, a Magyar Gramatikatskának mintegy az előképét (l. i. m. 379—84).

A Magyar Gramatikatskát azonban, amely az etimológiai elvnek szinte következetes keresztülvitelével, számos, az eddigiektől merőben eltérő, önálló, a latin nyelvtanok hatásától immár szinte független nyelvhelyességi megjegyzéseivel, bizonyos nyelvi öntudatra valló s határozott nyelvművelő szándékával — nemcsak a nyelvtanfélék között, hanem még a nyelvtanokat is figyelembe véve — külön helyi illeti meg nyelvtanirodalmunkban.

Ha Gelejinek már említett képességein, életkörülményein kívül azt is tekintetbe vesszük, hogy ismerhette a régi emlékek helyesírását és nyelvét; hogy éles szemmel figyelte a korabeli beszédmódot, nyelvjárásokat, nyomtatványokat; hogy a gyulafehérvári tanárokon kívül kapcsolatot tartott más tudósokkal, s tudhatott azok munkáiról (pl. Szenczi Molnár Albert megemlékezik róla két ízben is, egyszer a neki küldött levelével kapcsolatban — vö. Molnár Albert naplója, levelezése. Kiadta: Dézsi Lajos. Bp., 1898. 80, 84), még akkor sem érthetjük meg ez átfogó nyelvművelő munka és program létrejöttét. Ehhez valamilyen nagyobb indíttatás kellett. Ezt adta meg minden valószínűség szerint a német nyelvművelésnek, valamint a német tudósok efféle műveinek a példája.

3. A XVII. század Európában — a nemzeti nyelvek előretörése, a tudományoknak rendszerint az anyanyelven vagy úgy is történő indulása stb. következtében — a nyelvművelés, mégpedig a műveltebbek körében az egyre tudatosabbá váló nyelvművelés kibontakozásának az ideje. A század elejétől fellendült németországi nyelvművelés, az úgynevezett német purizmus stb. Németalföldről indult ki. Ekkorra a tudósok jelentős része már nem latinul írta művét, a leideni egyetemen holland nyelven tartották az előadásokat, és a városokban a művelt polgárok az úgynevezett „retorikai kamarák”-ban (in Rethoricker-Kammern: Rederijkers-Kammern) találkoztak, hogy közösen tanácskozzanak a hazai nyelv használatáról, ápolásáról. A Németalföld s Németország közötti akkori szoros kapcsolat következtében nyilvánvalóan ezek hatása is megmutatkozik egyrészt a német Sprachgesellschaftok megalakulásában, másrészt Wolfgang Ratke, Johann Heinrich Alsted, Martin Opitz, Justus Georg Schottel stb. nyelvművelő tevékenységében (vö. E. Ising: FilKözl. 1962. 24—8).

4. Jóllehet a jövő kutatóira vár még Geleji Katona német kapcsolatainak pontosabb felderítése, e tekintetben néhány igen valószínűnek látszó pontra máris rámutathatunk. Az első efféle német társaság

1617 táján keletkezett. Geleji Katona pedig — mint ismeretes — nem sokkal később, 1619—20-ban (Bethlen István kísérőjeként) megfordult Heidelbergben s több német nagyvárosban, tehát értesülhetett az új mozgalomról, s esetleg kapcsolatot tarthatott fenn később is velük Opitz és más német írók és tudósok révén.

Valószínű továbbá, hogy a nagyok kegyét hajhászó költő, Martin Opitz, aki maga is tagja volt a weimari nyelvtisztító egyesületnek, már ekkor, a heidelbergi egyetemen megismerkedett a nagy híró erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor öccsével és kísérőjével (vö. Simai Ödön: MNy. 4: 16; Hermann Antal: Opitz Márton Erdélyben. Bp., 1876. 5—7). Ez az ismeretség tovább mélyülhetett 1622—1623-ban, amíg Opitz a gyulafehérvári főiskolán tanított. Mindenestre úgy látszik, mintha Opitz 1624-ben kiadott poétikája („Buch von der deutschen Poeterey”) — amelyben új metrikai törvényeket állított fel, s amelyet valójában erdélyi tartózkodása alatt gondolt ki és írt meg (egyébként Opitz megemlíti Szenczi Molnár zsoltárfordítását a zsoltárok német fordításának előszavában, ami azt jelenti, hogy tudtak egymásnak ilyen irányú működéséről; vö. Herrmann Antal i. m. 12, 24) —, annak legalábbis a stílusnemekre vonatkozó része éreztetné hatását Gelejinek főként a szavak, az epithetumok illőségéről írt megjegyzésein (l. később; vö. Balázs János: III. NyKongr. 168—9).

Az is lehetséges, hogy Geleji Katona a gyulafehérvári főiskolán hosszabb ideig tanító Alsteddal is barátságban vagy legalábbis jó ismeretségben, közelebbi kapcsolatban volt. Gelejinek Rákóczi Györgyhez írt egyik leveléből (közölve IrtörtKözl. 1894. 337) arról értesülünk, hogy roppant sajnálkozik Alstedius halálán, s jelenti urának: „...ha Bisterfeldius uram késik, az ifjúság meg kezd oszolni.” A másik levélben pedig arról számol be (uo. 337—8), hogy bár Alstedius elrendelte halála előtt manuscriptumainak a megsemmisítését, ő mégis megmentette őket, s odaadja Bisterfeldnek. — Alsted 1612-ben kiadott retorikáját, amely — mint Balázs János rámutatott (III. NyKongr. 169) — valamilyen formában valószínűleg tananyag volt a főiskolán, Geleji Katona is ismerhette. Egyébként hogy Geleji Katona a főiskolával a tanári állástól való megválása után is szoros kapcsolatban volt, s hogy fontos szerepet játszott a magyar nyelvű tankönyvek, munkák helyesírási, nyelvi kialakításában, azt Wendelinus „Medulla Latinitatis” című s Gyulafehérvárott 1646-ban, Bisterfeld előszavával újból kiadott phraseológiájának a magyar értelmezései körül végzett munkája is igazolja. Ezek az értelmezések ugyanis a Magyar Grammatikatska helyesírási elvei szerint íródtak. Melich véleménye szerint (A magyar szótárirodalom. Bp., 1907. 163—8) vagy Geleji Katona valamelyik híve, vagy maga Geleji volt az értelmező, Simai Ödön — meggyőző helyesírási érvekkel — azt igazolja, hogy Geleji csupán a 229. laptól korrigálta az íveket (MNy. 4: 18—9).

Végül Balázs János rámutat arra is, hogy Schottelius, a XVII. századi német nyelvművelő társaságok egyik nevezetes tagja, nyelvtanában ugyanúgy kifogásolja a *bittersüßf*, *Wasserfeuer*-féle szókapcsolatokat, mint Geleji az *iszonyú édes*, *rettenetes jó*-féle jelzős szerkezeteket (III. NyKongr. 169). Ez a körülmény is a mellett szól, hogy Gelejinek kapcsolata lehetett a német nyelvművelő társaságokkal.

5. Az a kérdés a továbbiakban, volt-e hasonló mozgalom Erdélyben? Erre biztos feleletet nem adhatunk. Hogy azonban első-

sorban a gyulafehérvári főiskola körében is valószínűleg megvolt a Sprachgesellschaftok csírája, arra több tényező utal,

Geleji a Magyar Gramatikatska előszavában azt írja, hogy a nyelvbeli fogyatkozások excolálásán és csinogatásán nem egyedül igyekezett, hanem „egy-néhányakval egygyütt (kik-is a’ban régulta munkálkodtanak, s moft-is munkálkodnak)”.

Hasonlót emleget Kászoni János jogtudós — aki egyébként átveszi Geleji szóalkotásait (vö. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp., 1929. 32) — „Rövid Igazgatás A’ Nemes Magyar Orfzágnak és hozzá tartozó Réfzeknek szokott Teorvény Folyasirol... Gyula-Fejér-váratt... 1647...” című fordításának az olvasókhoz intézett előszavában. Arról tájékoztat ugyanis, hogy „A’ Törvény Dolgaiban forgo minden napi Deák Terminusokat” fordítatlanul hagyta, de a nyomtatás előtt „némellyek úgy javallák s-tanács-lák-is, hogy a’ menyire lehetne, azokat is fordítanám meg... melyet meg tselekedém...” Úgy látszik, hogy kinyomtatás előtt megmutatták egymásnak műveiket, mert Kászoni a továbbiakban arról számol be, hogy „Egynek, első belé tekintettel nem tetszett a *jusnak igazsal, törvénynyel* való fordítása; mikor azonban más megoldást kért tőle, „... femmit nem tudá mondani hanem tsak imeze ámoza, s-azután belé hagyá...” — Ehhez a körhöz tartozhatott Medgyesi Pál is; ő Gelejivel szemben az ellenzékét képviselte, s — igaz, hogy Geleji halála után s nevet nem említve — hevesen kikelt annak túlzó nézetei ellen „Dialogus Politico-Ecclesiasticus... Bartfan... 1650...” című műve előszavában (l. bővebben Szathmári i. m. 652—6). (Vö. Simai: MNy. 4: 17; Erdélynek s a gyulafehérvári főiskolának ekkori szerepére pedig vö. Jancsó Benedek: Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok. Bp., 1881. 22—3).

Külföldi indíttatásra s bizonyos szerveződésre mutat végül egyrészt az a nagy nekibuzdulás, amellyel lényeges változtatásokra törekcsenek a helyesírásban, a szóalkotásban stb. (vö. Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp., 1959.² 21—3; Tolnai: Nyúj. 30—3; stb.); másrészt az a lépten-nyomon kinyilvánított nyelvi tudatosság, sőt öntudat, amellyel nyelvművelő munkájukat végzik, s amely abban is megnyilvánul, hogy tisztában lévén változtatásaik újszerűségével, szinte előre megvédik őket a későbbi — szinte minden bizonnyal bekövetkező — támadásoktól. Geleji Katona ezt írja a Titkok Titkának „A’ Kegyes olvasokhoz” című részében: „Az írás és szollásbeli némelly új modokban, melyeket még-e’dig, úgy híszem, femmi magyar könyvekben nem olvaftanak, fognak nétalam némellyek meg-űtközni... De nyerjem-meg azoktól, kérem őket, ez egy dolgot, hogy a’ mi íráfoknak mindeneknek szabad, ne légyen én tülem-is egyedül tilalmas. Valamenyi Magyar könyvetskéket még e’ kédig nyomálfban ki-jövní láttam, vagy hozzám küldetett számotlan leveleket olvaftam, benne inkább mind más-más íráfnak, és szollásnak formajit tapafztaltam... Ne guggold a’dig, barátságos olvafo, míg az okát meg-nem érted, én minden a’ képpen valo íráfomnak és szollásfomnak, ha meg-kédefz rola, igaz okát adni kélfz vagyok...” A Magyar Gramatikatska címlapján ez áll: „... az igaz magyar irásban és szollásban kívántato néhány szűkféges Observatiok...” És az előszót ezzel fejezi be: „Hogy azért a kegyes Olvafo, mint valami tanátstalan ujjitásban, első belétekéntélvel meg ne űtközzőnek, és belőle valami rágalmazáfra valo okot ne vegyenek, tetfzék e’ néhány obfervatiotskákat ide a’ könyv végére ragafztanom, melyeket hogy ha az indulatoktól űres elmével jól meg-fzelegetik,

eszekben vehetik, hogy ez nem valami idegen ujjítság, hanem csak a' vétléges ízokáíttól el-temetőddött írás és ízollás-béli terméízzeti módnak, és oknak kikereftetése. Mind-azon-által a kiknek nem tetízzik, kőnyű el-lenniek nála nélkül, csak az én íráfomban ne gántslodjonak, mellyvel-is én nem igen fokát gondolok."

Szathmári István

Nyomdászaink szerepe helyesírásunk kimunkálásában

„Az olyan okos és gondolkodó hajlamú nyomtatónak, mint Tótfalusi Kis Miklós uram volt, szintén rá kellett jönnie arra, hogy a fejletlen és következtelen helyesírás mennyire költséges, mert sok javítgatást von maga után, és mert a szedőnek munka közben is meg kell állnia, gondolkodni vagy kérdezősködni, esetleg utánanézni kétes dolgoknak, s ezért foglalkozott annyit ortográfiával, amelynek egyik újíttója lett. Be is verték érte a fejét szegénynek, mert mi köze a vasmívesnek az ortográfiához. Mégis napjainkban a nyomdászok úttörői a helyesírásnak, és a hazai ilyen mozgalmaknak is megvan a története. Ebben a vonatkozásban is a nyomdásznak kell áldozatot és munkát vállalnia az összesség érdekében."

(Kner Imre)

Nyelvművelésünk története nem volna teljes, ha kimaradna belőle a nyomdászoknak helyesírásunk rendszerezésében (szabályozásában), kimunkálásában és egységesítésében végzett sok évszázados munkája, ma is állandóan jelentkező közreműködése. Erről a munkáról szeretném tájékoztatni a Magyar Nyelvőr olvasóit.

1. Helyesírásunk történetét tanulmányozva, megállapíthatjuk, hogy Gutenberg János találmányának, a könyvnyomtatásnak meghonosítása hazánkban meggyorsította és előnyösen befolyásolta helyesírásunk fejlődését. Ez a fejlődés sok tekintetben okozatilag azzal függ össze, hogy a nyomdásznak, a betűszedőnek a munkája annál eredményesebb, zökkenőmentesebb, mennél következetesebb és egységesebb a helyesírás. Az ősnymdászok azt is felismerték, hogy a nyomtatott betűs szövegekben a hibák, a helyesírási következtelenségek sokkal szembetűnőbbek, mint a könyvmásolók alkotta szövegben. Ezért munkájuk jó minősége végett is szorgalmazták a következetes és egységes helyesírást.

Korunkban a nyomdászok, a sajtó dolgozói a nyelvészektől várják a helyesírás fejlesztését, s gyakorlati tapasztalataikból merítő saját hozzájárulásuk a nyelvészek munkájának segítésében nyilvánul meg. E tekintetben első nyomdászaink korában merőben más volt a helyzet. Akkor a nyomdászok sok esetben egy személyben írók és tudósok voltak.

Így például Sylvester János, az újszígeti nyomda vezetője (létesült 1538-ban), ahol első ízben nyomtattak magyar nyelvű könyveket, kiváló nyelvész és helyesírásunk kiemelkedő fejlesztője volt. Az első magyar helyesírási könyv (Orthographia Vngarica) szerzője, Dévai Bíró Mátyás hosszú ideig korrektoroskodott a krakkói Vietor-nyomdában. A nyomdai gyakorlatban

szerzett tapasztalatai bizonyára előnyösen befolyásolták helyesírásának kidolgozásában. A korai magyar nyomdászatnak jó példája Heltai Gáspár, a híres kolozsvári nyomdász és író. Ő sok tekintetben Sylvester helyesírására támaszkodott. Heltai helyesírása különösen következetességével tűnt ki. Helyesírását nemcsak saját műveiben alkalmazta, hanem a nyomdájában megjelent összes könyveket saját helyesírása szerint javította ki. Helyesírását az 1560-as években rögzítette (Kniezsa István: „A magyar helyesírás története”). Okvetlenül meg kell emlékeznünk Misztótfalusi Kis Miklósról, a legnagyobb magyar nyomdászcsofól és már korában is világhírű magyar betűművészről; ő ugyancsak egyúttal tudós nyelvész volt. Nemcsak nyomtatott, hanem az akkor fejlettebbnek, korszerűbbnek számító helyesírása alapján javította ki az Amszterdamban készített Bibliát.

Sylvester János, Heltai Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós a magyar nyomdászat történetének legnagyobb alakjai közé tartoznak. Szerepüket helyesírásunk kiművelésében jellemző nyomdászattörténelmi példaképpen emeltem ki, Kívülük még több olyan tudós nyomdászt jegyzett fel a magyar nyomdászat sok évszázados története, aki nyelvműveléssel és a helyesírás fejlesztésével foglalkozott. 1961-ben ünnepeltük a legrégibb magyar nyomda, a debreceni Alföldi Nyomda fennállásának 400. évfordulóját. Alapítója, Huszár Gál prédikátor és tipográfus — szobra a debreceni egyetem parkjában áll — szintén gondozta a magyar helyesírást. Inkább csak az érdekesség kedvéért említem meg, hogy nevével a világ leghíresebb korrektoraikak névsorában is találkoztam, Erasmus, Frobenius, Mezzofanti, Richelieu (a francia királyi nyomda alapítója) neve mellett (Alfredo Gallavrini: *Il correttore*. Torino 1956).

Misztótfalusi Kis Miklóssal zárul a magyar nyomdászat hőskora, a tudós és író nyomdászok kora. Ezután a társadalmi és gazdasági átalakulás következtében, az üzleti szempontok előtérbe kerülésével megváltoznak a nyomdász feladatai is. S ezzel kapcsolatban „...egyre öntudatosabbá lett a tudomány és irodalom ama követelménye is, hogy a nyomdász ne legyen többé irányítója, hanem csupán engedelmes szolgálja a szellemi termelésnek” (Fitz József: *A nyomdászat dicsérete*. 1940.). Helyesírásunk irányzatai is elvesztik addigi vallásfelekezeti jellegüket, a sok tekintetben külön-külön elveket követő protestáns és katolikus helyesírás keveredik, s mindinkább nemzeti feladattá válik helyesírásunk alapelveinek meghatározása és egységes rendszerbe foglalása.

2. Az 1832-ben megjelent első akadémiai helyesírási szabályzat terjedelménél és tartalmánál fogva mai igényeinkhez képest szerény, de helyesírásunk következetes továbbfejlesztése szempontjából korszakalkotó jelentőségű munka volt, mert hiszen ennek a kezdeményezésnek köszönhetjük mai, mind alaposabbá, következetesebbé váló, nyelvünk korszerű rögzítésére alkalmas, részletesen kidolgozott helyesírási rendszerünket. Nyomdászaink örömmel fogadták az első akadémiai szabályzatot, és arra törekedtek, hogy munkájukban alkalmazzák. Erről tanúskodik Heltai Nándor könyve is: „A nyomtatott betű útja Kecskeméten” (1958.). A könyv az első kecskeméti nyomdásznak, Szilády Károlynak a munkásságát méltatva a következőket írja: „Azokat a kéziratokat, amelyek nem feleltek meg az 1832-ben kibocsátott »Magyar helyesírás és szórágasztás főbb szabályai«-nak, könyörtelenül átjavította.” Majd tovább: „Még az országos híró, ünnepelt Tompa Mihály

kéziratát is helyesbíti Fürdős lelkész segítségével.” A költő, amint levele bizonyítja, ezért nem haragudott meg:

„Szilády Károly urnak tiszteletét Tompa Mihály.

...Én nagyon türelmetlen és gondatlan leíró vagyok. Néhol írom így: *dicsőség*, majd *dicsősség*, *egészség*, majd *egésség*, *vizsgálat*, majd *visgálat*; különösen a pontozás, a vonásokkal élés — melyet valóban nyelvünk tökéletlenségének tartok — kínos, és lesz *vétek* helyett *vetek*, *élés* helyett *éles*, sat. Ezért is örvendek kétszeresen nagytiszt. Fürdős úr közremunkálódásának, kit őszintén tisztellek. Valóban szükségem volt két ilyen férfira...”

Szilády Károlynak említésre méltó érdeme az is, hogy a nyomdászati terminológia magyarosítására évek hosszú munkájával kidolgozta a „Könyvnyomdászati Műszótár a tárgyak rövid magyarozatjával együtt” című munkát. Ezt 1840. január 16-án megküldte Schedel (Toldy) Ferencnek, az Akadémia titkárának, aki hasznosnak nevezve a szótárt, válaszelevelében ezt írja: „A könyvnyomtatás mesterségének irodalma is, tudatunkra a legelső magyar munkával fog gazdagítani... Mi gyönyörűséggel olvastuk végig, s meggyőződünk, hogy ezt csak a mesterség oly gyakorlati ismerője s egyszersmind nyelvünk ily ősgyökeres tudója dolgozhatta ki ily szerencsével...” (A szakszótár, sajnos, nem került kinyomtatásra.)

3. 1862-ben létrejön a mai több mint 30 000-es tagságú, nagy jelentőségű nyomdászszakszervezet (A Nyomda-, a Papíripar és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete) első szervezeti formája, „A pest-budai vándor és beteg könyvnyomdászokat segélyező egyesület” 298 taggal. Az öntudatos szervezeti élet termékenyen hat a nyomdai munkások művelődési mozgalmára is, amely a kapitalista társadalomban úgyszólván egyedül képviseli a nyomdászság és a tudomány kapcsolatának ügyét. Nem az anyagilag tehetős munkaadói oldal, hanem a súlyos megélhetési gondokkal küszködő nyomdai munkások foglalkoznak a szakmai és ennek keretében a nyelvi és helyesírási műveltség fejlesztésével. S mindezt önszorgalomból, öntevékenyen, költségeket nem sajnálva végzik. Művelődési szervezeteket alapítanak, lapokat indítanak, szakkönyveket adnak ki, tanfolyamokat rendeznek, előadásokat tartanak, s ezeknek programján gyakran szerepelnek nyelvészeti és helyesírási témájú kérdések, feladatok.

Már az 1866-ban megalakult Pest-budai Könyvnyomdászok Önképző Egylete is gyakran rendezett nyelvészeti és helyesírási témájú előadásokat.

Az 1869 óta megjelenő szakszervezeti lap, a Typographia sűrűn közölt és közöl helyesírási cikkeket, az utóbbi években még sokkal rendszeresebben, mint azelőtt. (Jelenleg Somogyi Dezső írja őket kiváló nyelvészeti szakértőink támogatásával.) A Typographiában megjelent helyesírási közlemények együttesen köteteket tennének ki.

Az 1881-ben főképpen magyarosítási célokból alakult Budapesti Könyvnyomdászok Társaskörének 1883 és 1885 között kiadott Nyomdászok Közönlönye című lapjában több helyesírási tárgyú közlemény jelent meg. Egyébként a társaskör fontos célja volt az akkor még nagyszámú német nyelvű nyomdász körében a magyar nyelv terjesztése és megkedveltetése.

A következő szakmai folyóiratok és évkönyvek is közöltek időnként helyesírási cikkeket vagy előadásokról szóló beszámolókat: Magyar Nyomdászok Évkönyve (1883, 1887—1910), Magyar Nyomdászok (1888—1914), Nyomdász Évkönyv és Utikalauz (1899 óta, jelenleg mint a Magyar Grafika

és a Papíripar Évkönyve jelenik meg), Grafikai Szemle 1891—1914, 1928—29, 1936—1939), Magyar Grafika (1920—1930), Papír és Nyomdatechnika (1949—1956), a jelenlegi Magyar Grafika (1957 óta). A közlemények leggyakoribb szerzői: Ormos Béla, Tichy Ákos, Rohonczy János, később Haraszti József, Novák László, Venkovits Károly, Kirsteier János, Haragos Sándor, Rasofszky Andor. Az alkalmi cikkeken kívül a különféle nyomdászati szakkönyvekben is találhatunk helyesírásról szóló részeket. Így például Novák László „A nyomdászat története” című hétkötetes munkájának egyes kötetében.

Az alkalmilag rendezett helyesírási előadásoknál sokkal jelentősebbek azok a tanfolyamok, amelyeket a szakszervezeti szakoktatás keretében tartottak. Az első ilyen helyesírási tanfolyamot Novák László nyomdászkorrektor vezette 1901—02-ben. Azóta ezeket a szaktanfolyamokat — kisebb-nagyobb megszakításokkal — évente megtartják, 1957 óta megszakítás nélkül. A helyesírási szakon nyomdászok az előadók, ők ugyanis nemcsak a helyesírási, hanem az ezzel kapcsolatos szedéstechnikai szabályokat és a korrektori kérdéseket is tárgyalják. A továbbképző jellegű helyesírási tanfolyam jelenlegi vezetője a nyomdászszakszervezet képviselőjében tagja az MTA helyesírási bizottságának.

4. Az első önálló magyar szakirodalmi munka 1879-ben jelent meg Marosvásárhelyt „Gyakorlati utasítások a magyar nyomdászfiatalság számára” címmel. Szerzője, Imreh Sándor külön fejezetben tárgyalja a helyesírási kérdéseket. Ezután már önálló helyesírási munkák is jelentek meg nyomdász szerzőktől.

Az időrend kedvéért elsőnek Imreh Sándor kis terjedelmű munkáját említem meg. Címlapja a következő szöveget tartalmazza: „Múlhatatlanul szükséges-e a kötjelek használata a szóelválasztásoknál? Vélemény és indítvány. A Budapesti Könyvnyomdászok Társaskörének megvitatás végett ajánlja Imreh Sándor könyvnyomdász Marosvásárhelyt 1889.”

Imreh Sándor kötőjelelles álláspontját érdekesen így indokolja:

„Kutatom szorgalmasan a magyar szövegű műveket azon szempontból, hogy kiderítsem: ha vajon elkerülhetetlenül szükséges-e a sorok végein alkalmazni a kötjeleket, mint az elválasztott szavak összekapcsoló jeleit?... Véleményem szerint, a divis (-) kigúnyolása az iskolázottságnak, képzettségnek. A nyomdászat folyton figyelmezteti ezek által az olvasót arra, hogy vigyázzon, mert ha történetesen ott nem találja a sorok végein a kötjeleket, mint áthidalását az elválasztott szavak összekapcsolásának: megakad; tovább nem haladhat; összezavarodik a szöveg szemei előtt, s az érthetlenné válik. Pedig ez a nézet téves.

A szavak, ha értelmesen, a szótagolás szabályai szerint választatnak el, az olvasó bizonyára nem jön zavarba sehol olvasás közben.

Nézetem szerint, tankönyveknél, a IV-dik elemi osztályig, szükséges a kötjelek használata... A képzett embernek azonban nem lehet, nem szabad, hogy szüksége legyen az útmutató kötjelekre.

...Indítványozom tehát, hogy mondjunk jó éjt a kötjeleknek; helyezzük e sereg nagy részét nyugalomba, ha ugyan a Magyar Tudományos Akadémia és írónk beleegyezésüket adják ez intézkedésbe.”

Mivel Imreh elgondolását nyomdászkörökben nemigen helyeselték, 1895-ben az Akadémiához fordult a következő című munkájával: „A kötjelek kérdéséről még egyszer. Ajánlva a Magyar Tudományos Akadémia becses figyelmébe.”

Érvelését nagyjában ismételve, a többi között ezt írja:

„Szabad időmben aztán foglalkozni kezdtem ismét a kötjel kérdéssel. Nem akartam teljességgel lemondani azon reményről, hogy a betűszedőkre nézve nagyon bosszantó és sok esetben a munkában késedelmet okozó s az irodalmi termékek küldíszét egy cseppet sem emelő kötjelek számát ha nem is irthatjuk ki teljesen, de legalább részben, mint kapáláskor a kukoricát szokás, megritkíthatjuk, anélkül, hogy a betűszedő hátráltatva lenne munkájában ez újabb intézkedés életbeléptetése által, ha t. i. azt a Magyar Tudományos Akadémia helybenhagyná.”

Csakhogya az Akadémia sem fogadta el Imreh javaslatát.

Ma a magyar szövegben előforduló idegen szavakat általában ugyanazok szerint a szabályok szerint választjuk el a sor végén, mint a magyar szavakat. Így írja elő ezt HSz. 326—329. pontja. Ez jelentékeny egyszerűsítést, nagy könnyítést jelent a régebbi akadémiai szabályokkal szemben, amikor az idegen szavak elválasztását (sőt írását is) származási helyük szerinti szabályok írták elő.

Megjelenésekor, 1904-ben hasznos könyv volt Frank Lajos betűszedőnek „Az idegen szavak elválasztása” című könyve. Amint a szerző az előszóban írja: „... megbízható segédkönyv akar lenni a szaktársak kezében a lépten-nyomon előforduló idegen szavakkal való bajlódás közben... az idegen szavak helyes elválasztásának feltüntetése mellett azok magyar értelmét is megmagyarázza.” Eszerint a könyv egyben idegen szavak szótárának is tekinthető. A szerző hálás szavakkal emlékezik meg Dávid István főgimnáziumi tanárról, aki munkáját sok-sok tekintetben segítette.

Frank Lajos könyve a sorvégi elválasztás tipográfiai szabályaival is foglalkozik. Az idegen szavak elválasztására négy számszerű minőségi fokozatot állít fel: 1 = legjobb, 2 = kevésbé jó, 3 = szükség esetén, 4 = legvégső esetben. Az idegen szavakhoz beszédett felső törtszámok jelzik az elválasztás helyét és minőségi mutatóját.

A helyesírási szótárak történetében szinte egyedülálló, amit Horváth Endre teljesített. Egyszerű betűszedő léteire helyesírási szótár megalkotására vállalkozott, s ennek a feladatnak olyan jól megfelelt, hogy művét legkiválóbb nyelvészeink is kitűnő munkának ismerték el.

Hogy az 1913-ban megjelent szótár szerzője alapos és teljes értékű munkára törekedett, arra a könyv következő szövegű címlapja is utal:

„A magyar helyesírás szótára és szabályai — az iskolai helyesírás alapján — Az irodalmi nyelv lehető teljes szótára, kiegészítve a magyarban használt idegen szók jelentésmagyarázatával és a hibás szóalakok feltüntetésével.”

A könyv előszava szerint a szerzőt az indította könyvének megalkotására, hogy nem volt a magyarban olyan könyv, amely az összes kétséges szóalakokat tartalmazta volna. Így az írással foglalkozók kénytelenek voltak maguk eldönteni a felmerülő helyesírási problémákat, s ez természetesen következtelenséget idézett elő. „A magyar közönség jó része tájékozatlan a helyesírás kérdéseiben, aminek oka részben az, hogy úgyszólván annyi a helyesírási rendszerünk, ahány írónk van.”

Horváth Endre munkáját segítették Simonyi Zsigmond és Szinnyei József egyetemi tanárok, Szily Kálmán, az Akadémia nyelvtudományi bizottságának elnöke, továbbá Tolnai Vilmos és Beke Ödön nyelvészek.

Figyelemre méltó a szótár előszavának következő része:

„...könyvem a könyvnyomtatás terén is érzett helyesírási zavarokat lehetőleg rendezi, mivel különös súlyt vetettem arra, hogy munkámat a nyomdák is egységes helyesírásként fogadhassák el — már amennyire a magyar helyesírásban egységességről szó lehet; és ezért a Budapesti Korrektorok és Revizorok Körének tapasztaltabb tagjainak a véleményét is tekintetbe vettem a főbb elveknél, kiknek szintén itt mondok köszönetet, hogy gyakorlati tudásukkal támogatni szívesek voltak.”

Azonban éppen korrektorok részéről bírálták sokan — elutasítóan — a Horváth-féle szótárt. A könyv megjelenése után a Typographiában egymást követték a könyvvel foglalkozó cikkek. Horváth Endre összefoglalóan választott könyve bírálóinak, megemlítve, hogy a szókincset tizenöt évig gyűjtötte, dolgozta fel.

Az akkori nyelvészeti folyóiratok többnyire elismerően írtak Horváth helyesírási szótáráról. Az Egyetemes Philologiai Közönyt idézzük: „Egy derék, szorgalmas, tudományos érzékű nyomdászember vállalkozott egy régen érzett hiány pótlására: elkészítette a magyar nyelv helyesírási szótárát. Részletes kritika helyett elég annyit megjegyeznünk, hogy a nagy, még szakembert is megpróbáló feladatot igen sikerülten oldotta meg. Valóban elismeréssel kell adoznunk nemcsak szorgalmának és lelkiismeretességének, hanem annak a szakértelemnek is, mely az anyag megválogatásában, feldolgozásában nyilvánul meg egészen a legapróbb részletekig.”

Horváth Endre a szótár megjelenése után hivatalos elismerésben is részesült azzal, hogy helyesírási szótárát a közoktatásügyi miniszter 64.549/1914—VII/a. számú rendeletével a középiskolák számára segédkönyvül elfogadta.

Horváth Endrének 1927-ben újabb, de az előbbinél kisebb terjedelmű helyesírási munkája jelent meg. Ezt már az Akadémia új helyesírási szabályzata alapján szerkesztette. Az előszóban többek között ezt írja: „A közel teljes anyagot felölelő egyetlen magyar helyesírási szótár, a kultuszminiszter 64.549/1914—VII/a. számú rendeletével a középiskolák számára elfogadott szótáram előregedett, már tizenkét éve, hogy elfogyott, más kimerítő helyesírási szótárunk pedig nincs; közreadom tehát a korrektori praxisomban gyűjtött szókincset a tudományos irodalom korántsem kimerítő műszótárával, a praktikusabb szabályokkal és példákkal.” A szótár tartalma: magyar szókincse, idegen szók és orvosi műszók, szabályok és példák a helyesírás elsajátításához, a szakmunkák helyesírása, magyarázat és példák.

Jól szerkesztett, gyakorlati értékű, 56 lapnyi füzetet állított össze Haragos Sándor „Helyesírási útmutató” címmel. 1940-ben jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályainak alapján. Haragos Sándor korrektor könyvét határozottan nyomdászok számára írta. Ennek megfelelően állította össze az anyagot, amelyben például közli azoknak a szavaknak helyes alakját is, amelyeket leggyakrabban írnak és szednek hibásan. Ilyen tömören összefoglalt, ügyesen szerkesztett kis terjedelmű helyesírási útmutatóra — felújított anyaggal — ma is nagy szükség volna.

5. 1908. december 20-án alakult meg a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre. Akkor a budapesti korrektorok létszáma 123 volt, közülük 110-en léptek be a körbe. (A huszonötéves korrektorkör. Typographia 1934. évi 8., 9., 10., 11. sz.)

A korrektorkör működésével egyrészt az érdekvédelmet, másrészt a nyelvművelést és az egységes helyesírás megteremtésének elősegítését szolgálta. Ennek a felfogásnak szellemében társadalmi mozgalmat indított az egységes nyomdai helyesírás megvalósítására, s az 1922. március 5-én tartott XIII. közgyűlése előkészítő bizottságot küldött ki.

Az előkészítő bizottság jelentése alapján az 1926. március 14-i XVII. közgyűlésen választott bizottság megkezdte a tárgyalásokat a kiszemelt szerzővel, dr. Balassa Józseffel. 1927 októberében a nyomdaipari főnökegyesület bejelentette, hogy szintén hajlandó elősegíteni az egységes helyesírás szótárának kiadását. 1928. január 26-án ankétot tartottak a következő résztvevőkkel: Kirsteier János, Haasz Vendel és Schwartz Ármin nyomdászok a Korrektorkör képviselőjében, dr. Neményi Imre államtitkár, dr. Kunos Ignác az írók Otthon Körétől, Kőrösi Sándor tanár, Beke Ödön nyelvész, dr. Mihályfi Ernő, Salusinszky Imre Az Est-lapok, Szigethy Endre a Nemzeti Újság, Barta Artúr a kézműipari szaksajtó, dr. Révész Mihály a Népszava, dr. Zsírka Ferenc a magyar szaklapok részéről, dr. Balassa József tanár, valamint a főnökegyesület küldöttei: Markovits Kálmán igazgató és Neufeld Dezső nyomdatulajdonos. A tanácskozáson dr. Balassa Józsefet bízták meg az egységes nyomdai helyesírási szabályzat és szótár szerkesztésével. Balassa volt ugyanis abban az időben az egységes helyesírás megteremtésének legaktívabb harcosa. Azt vallotta, hogy az egységes helyesírásnak következetesnek, egyszerűnek és minden ingadozást kizárónak kell lennie.

A korrektorkör kitartó szervező és segítő munkájának eredményeképpen 1929. szeptemberében jelent meg Balassa József dr. munkája, Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai.

Természetesen — mint minden első kiadásban — ebben a műben is elég sok hiba akadt, azonban kezdetnek szép és hasznos munka volt. A nyomdai munkák legnagyobb részét a Balassa-szótár szerint szedték. A szedőknek, korrektoroknak hosszú ideig nagy segítséget adott a kétes helyesírási esetekben, lehetővé tette számukra az egységes helyesírás alapján való munkálkodást. A Balassa-szótár rövidesen népszerű lett a nyomdákban. Már úgy látszott, hogy megjelenik második, javított kiadása, s erre a szerző fel is készült.

A korrektorkör kiválóbb tagjai társadalmi munkában a szakszervezeti továbbképző helyesírási tanfolyamokkal és alkalmilag rendezett előadásokkal, a nyomdászati szaksajtóban megjelent közleményekkel szolgálták a nyomdászok helyesírási tudásának fejlesztését.

Az 1932. évi április 3-i közgyűlés a korrektorok vizsgáztatásáról figyelemre méltó határozati javaslatot fogadott el, melyből idézzük a következő részt:

„A minősítésre vonatkozólag a Korrektorok és Revizorok Körének gyűlése szükségesnek tartja, hogy az árszabályban (kollektív szerződésben) kimondassék: 1. Korrektori munkára csak az olyan árszabály szerint kitanult betűszedő alkalmazható, akinek legalább négy középiskola képzettsége van; 2. aki legalább öt évig egyfolytában mint betűszedő alkalmazva volt; 3. aki korrektori szakvizsgát tett, mely szakvizsga egy a főnökegyesület, a Korrektorok Köre és a szaktanfolyamok vezetősége által delegált háromtagú bizottság előtt történt.” A korrektorok vizsgáztatásának kérdése más alkalommal is felmerült, azonban hazánkban mindeddig nem vezeték be.

Éveken át foglalkoztatta a korrektorokat egy szaklap megindításának gondolata. Végül is 1933 januárjában megjelent a Grafikai Figyelő első — és utolsó — száma. A lapfej szövege ez volt: „Grafikai Figyelő — Szak-, nyelvkulturális és nyomdásztársadalmi folyóirat. — A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre hivatalos közlönye — Megjelenik évente tízszer. — Szerkeszti: Kirsteier János. — A Grafikai Figyelő eladásából befolyó tiszta jövedelem a munka nélküli korrektorok segélyezésére fordíttatik.”

A korrektorok lapja beköszöntőjéből a következőket emeljük ki:

„S íme most megjelentünk a fronton, a nyomdai munkásság frontján, hogy szolgáljuk az általános kultúrát, a magyar nyelv és írás helyességét, egyszóval a haladást. A korrektori és szedői hivatással együttjáró kérdések egész tömege vár tisztázásra, a nap nap után felmerülő problémák, a magyar helyesírás elméleti és gyakorlati, többé-kevésbé vitás alkalmazásának és az életbe átültetésének fontos ügye már nem tűr halasztást. Napról napra újabb gyakorlati szempontok merülnek fel, amelyeket a köz, a magyar nyelv, a szedők és korrektorok munkája érdekében nyilvánosságra kell hozni és a köz szolgálatába állítani.”

A Grafikai Figyelő cikkírói között szerepeltek: dr. Balassa József, Novák László, Venkovits Károly, Wankó Vilmos.

Más kiadványok tekintetében a korrektorkörnek nem sikerült eredményt felmutatnia. Így például az 1913. október 23-i keltezésű jegyzőkönyv szerint: „Indítvány tétetett, hogy a kör pályadíjat tűzzön ki egy, a korrektori és revizori teendőket tárgyaló munka megírására.” Ez az indítvány azonban csak óhaj maradt.

Az 1948-ban megszűnt Budapesti Korrektorok és Revizorok Körének művelődési munkáját az 1948-ban alakult Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület keretében működő korrektorkör folytatja. Itt az előadásokat általában havonta tartják gyakorlati nyomdaipari szakemberek és helyesírásunk legkiválóbb nyelvész szakértői. Nyelvtudósaink közül leggyakoribb és legszívesebben látott előadók Deme László és Fábián Pál. Mindketten a helyesírás ügyét előmozdító, szívélyes kapcsolatba kerültek a nyomdászokkal és a kiadói dolgozókkal. Az előadásokat a késő esti órákba nyúló megbeszélések követik, s itt vitatják meg a mindennapos gyakorlati munkában felmerülő helyesírási kérdéseket. Deme László szerint ami az igényes korrektornak helyesírási probléma, az legtöbbször a nyelvésznek is problémát jelent.

A gyakorlati munka nyomdászainak tudós nyelvészeinkkel való együttműködése bizonyára elősegíti, hogy helyesírási rendszerünk az eddiginél még teljesebb legyen, s ha szükséges, az egyes szabályzati pontokat tovább finomítsák.

A nyomdai és kiadói gyakorlati helyesírási munkának legerősebb támasza a következetes és minél teljesebb helyesírási szótár. A Helyesírási Tanácsadó Szótár munkáját a korrektorkör tagjai is segítették. Ezt a szótárt a korrektorok nélkülözhetetlen munkaeszközüknek tekintik, mert ezzel megvalósítva látják az egységes magyar helyesírást. Ezt sok évszázaddal ezelőtt a tudós magyar tipográfusok éppen olyan szükségesnek tartották, mint késői utódaik, a mai egyszerű, de pontos és lelkiismeretes munkára törekvő nyomdai és kiadói korrektorok.

MÁV vagy Máv, tv vagy t-v?

Mozaikszavaink helyesírásával foglalkozott egy éve Ladó János egy közleményében („A magyar mozaikszók helyesírásának időszerű kérdései” Nyr. 87: 302–12). Bár úgy illett volna, hogy a helyeslés is, az ellenvélemény is hamarosan jelentkezze, talán még nem késtem el a cikket illető gondolataim rögzítésével.

Mindenekelőtt azt hangoztatnám, hogy nagy örömmel olvastam Ladó cikkének azokat a passzusait, amelyekben mozaikszavaink eddig még rendezetlen ügyeit igyekezett — sikerrel — tisztázni. Hogy csak a fontosabb eseteket említsem: helyeslem a pongyola hangzórövidítés, a *J — I* betűcsere elleni állásfoglalást, az egyszerűsített *TASSZ* forma elítélését, az idézőjelbe tevés feleslegesnek nyilvánítását, és követendőnek tartom a mozaikszós összetételek írására tett javaslatokat. Vannak azonban Ladó Jánosnak olyan elképzelései is, amelyekkel nem érthetünk egyet.

1. Elvileg hibás szerintem az a felfogása Ladónak (i. h. 304–5), hogy a latin betűs írású nyelvekből, például a csehől átvett mozaikszók mellékjeles betűit kiejtésüknek megfelelően át kellene írni: *ČTK* helyett *CSTK* (sőt *CsTK*). Szerintem a mozaikszókat nem szabad kivonnunk az idegen nevek és szavak átvételekor kötelező helyesírási törvények alól. Miért is tennénk? Ladó szerint azért, hogy helyesen ejtsük a *ČTK*-t. Ez azonban nem elegendő érv ahhoz, hogy kedvéért a latin betűs nyelvekből való átvétel egyetlen logikus és praktikus módjának elvét megbolygassuk. Ha a *ČTK*-ből *CSTK* lehet, akkor írhatunk már *Csörcsill*-t is! — Ez a javaslat egyébként Ladónak mindent a kiejtésre alapozó szemléletéből következik, amely sokszor jó megoldási alap ugyan, de amelyre mindent mégsem lehet építeni.

2. Ladó János nem kevesebbet javasol, mint hogy változtassuk meg mozaikszavaink írásmódját. — A mozaikszók írása jelenleg azon az elven nyugszik, hogy a mozaikneveket (keletkezésük és ejtésük módjától függetlenül) csupa nagybetűvel írjuk: *MÁV*, *BEAC TŰKER* stb., a köznévi mozaikszókat viszont (szintén keletkezésüktől és ejtésüktől függetlenül) csupa kisbetűvel: *tsz*, *tv*, *űb*, *trafó*, *rocsó* stb. Ez az elv könnyen megjegyezhető és követhető. Ezzel szemben Ladó János így írna (vö. i. h. 307–9): *FTC*, *TMB*, illetőleg *SzTK* (betűző ejtésű mozaiknevek), *Máv*, *Tűker*, *Elte* (egybeejtett mozaiknevek), *k-t-sz*, *ű-b* (betűző ejtésű közszoí mozaikok), *maszek*, *trafó* (egybeejtett közszoí mozaikok) — Mint látjuk, Ladó a „hogyan ejtjük?” kérdésnek rendeli alá a mozaiknevek és mozaikszók írását, elfeledkezve arról, hogy szavak! Közismertek azok az érvek, amelyek az Akadémia jelenlegi álláspontját támogatják (vö. i. h. 307–8), felesleges lenne őket elismételni. A magam részéről úgy látom, az ellenérvek nem elég nyomósak ahhoz, hogy miattuk az írásmódon változtatni kelljen. Mert nem kényszerítő ok sem az, hogy a hosszú nagybetűs szavak (*ELEKTROIMPEX* stb.) nem szépek, és írásuk fárasztó, sem az, hogy a mozaikszó-tenger egyes cseppjei (az *OSZSZZSZK CSSZK* stb. típusú szavak) olykor megtorpanást okozhatnak az olvasásban, sem pedig az, hogy a köznévi mozaikszók mai írása néhány homonimát (*út*, *éb* stb.) hozhat létre. Persze azért bele lehetne menni a reformba akkor is, ha a jelenlegi írásmód nem rossz ugyan, de a bevezetendő jobb. Ezt azonban Ladó javaslatairól nem lehet elmondani, sőt ellenérv nem is egy van: 1. Áltá-

lános kategóriákhoz (tulajdonnév — köznév) kötött kétféle írásmód (*MTA*, *MÁV* — *tv*, *trafó*) helyett a mozaikszók egy speciális sajátosságához (betűzőejtés — egybeejtés) kötnénk négyféle írásmódot (*MTA*, *Máv* — *t-v*, *trafó*): azaz a nagyobb elvet egy kisebbnek alárendelnénk, és ráadásul bonyolítanánk az írásmódot; 2. Azonos szófajú szavakat más és másképpen kellene írunk (tulajdonnevek: *MTA* — *Máv*; köznevek: *t-v* — *trafó*); 3. A *Máv*-féle írásmód nem felel meg a teljesnévi előzménynek: *Kisz* = *Kommunista Ifjúsági Szövetség*; 4. A *t-v* írásmóddal a funkciókkal amúgy is agyonterhelt kötőjelre újabb terhet raknánk; 5. Ha kötőjelezzük a *t-v-t*, kötőjel lenne logikus a szintén betűejtésű tulajdonnévi típusban is: *M-T-A*, ami sem esztétikai, sem elvi, sem gyakorlati okokból nem kívánatos (ezért veszett ki ez a forma!); 6. A *t-v* írásmódban a kötőjel szójellegétől fosztja meg a mozaikszót; 7. Régi, logikus fejlődés eredményeképpen létrejött és igen mélyen gyökerező hagyományt törnénk meg szükségtelenül, megfelelő elvi alapok nélkül. — A jelenlegi egységes írásmód megtartása mellett vagyok természetesen a toldalékok tekintetében is; tehát: az *MTA*-tól és a *MÁV*-tól (nem pedig az *MTÁ*-tól de a *Mávtól*).

3. Az *a*, *e*, *o* végű mozaiknevek toldalékolását illetően is eltér Ladó János véleménye a Helyesírási Bizottság álláspontjától (vö. I. OK. 19: 287. 29. pont): Ladó ugyanis a szóvégi hangok nyújtásának a híve (*MTÁ*-t, *ELTÉ*-t, *ETÓ*-t stb.), az Akadémia viszont *MTA*-t, *ELTE*-t *ETO*-t írat, hogy az alapforma mindig világosan kitűnjék. Ezt az álláspontot semmiképpen sem érzem „üvegszekrényes elméleteskedésnek” (vö. i. h. 310), sem pedig hibának. Különösen akkor nem, ha figyelembe veszem azt, hogy nem mindig lehet tudni egy ismeretlen alakulat ejtismódját (avatatlanok számára egy *ELTE* forma kiejtve *elte* és *éltée* egyaránt lehet), s ha arra gondolok, hogy a betűző ejtésű mozaikneveknél a toldalékolás nem idéz elő nyúlást (*DTE*-vel; ejtése: *détée*-vel).

Fábián Pál

Becézőneveink helyesírása

Az Esti Hírlap nemrégiben arról tudósított bennünket, hogy készül a *Zsuzska*¹ című film. A cím láttán felvetődik a kérdés: Helyes-e ez az írásmód? Nem kellene-e a filmgyárnak inkább a *Zsüska* alakot ajánlanunk? Elvégre a *József* becézőjét *Jóská*-nak, a *Judit*-ét *Jutká*-nak írjuk. A becézőnevek írására vonatkozólag azonban hiába keresünk útmutatást a HSz. eddigi kiadásaiban. A „Helyesírásunk időszerű kérdései” megfelelő helyein nem került szóba (NytudÉrt. 4. sz. 46, 56, 79). Nem sokra megyünk akkor sem, ha az elvet a gyakorlatból akarnók leszűrní, mert szótári részükben nem találunk beceneveket, sőt ilyeneket a Helyesírási tanácsadó szótár sem tartalmaz. Nagy J. Béla helyesírási szótárának 1944-ből való korrektúrapéldánya az egyetlen, amely a *Böske*, *Jóska*, *Jutka* becézőket is felveszi. (Megtekinthető az ELTE

¹ Hogy Kodolányi János 1924-ben megjelent első regényének, a „Szép Zsuzská”-nak a filmre írása-e, arra nem adott az újságcikk feleletet.

magyar nyelvtudományi tanszékeinek könyvtárában.) Nagy J. Béla a hagyományos írásmódot részesíti előnyben, hiszen a felsorolt nevek *k* előtti *s*, illetőleg *t* betűje évszázadok óta szerepel e becézőkben.

A kérdéssel legutóbb F(erenczy) G(éza) foglalkozott (Nyr. 81: 372–3), s ő is az ejtés szerinti írásmód mellett foglalt állást. A *Jóska* stb. írásmód ellentmond ugyan a helyesírási szabályzat *B)* alapelvének, vagyis a szóelemző írásmódnak, amely szerint az alkalmi hasonulást nem kell jelölni, hanem fel kell tüntetni a szó alkotóelemeit (azaz a *Józska*, *Judka* alak volna a helyes). Nem sérti azonban az *A)* alapelvet, amely szerint írásunknak a lehetőséghez képest híven kell tükröznie a kiejtést. *A C)* alapelv is a *Jóska*, *Jutka* írás mellett szól, mert megengedi a történetileg kialakult szokáshoz való ragaszkodást. Márpedig a női név a XVII. század eleje óta *Jutka* (Oklsz. 434). 1551-ben a Rimaszécestől északra fekvő Iványi nevű faluban 2 *Joska* nevű jobbágy szerepel (Ila Bálint: Gömör megye 2: 433).

Az eddigiek után könnyen kimondanók: írjuk a becézőket fonetikusán! Vannak azonban olyan újabb nevek, amelyekben furcsán hat az ejtés szerinti írás, annyira világosan érezzük származását. A legkevesebb problémát a *z* zöngétlenedése jelenti. Az Udvarhely megyei Homoródon a *Mózsés* becézője *Moska* (Nyr. 25: 480). 1627: *Mosko* Pál szücsmester Nagyszombatban (Nyr. 16: 39). „Budaörsön az öreg Gergely *Deske* bácsi kertjében van egy vénségesen vén eperfa” — olvassuk az Esti Hírlapban (1960. június 9.). *Dezső* kollégiumi beceneve *Deske* Mesterházi Lajos „Pesti emberek” című színdarabjában. A *Fruzsina*-ból való *Fruska* már közszóvá is vált. — Egy kissé már szokatlanabb a *z* zöngétlenedésének jelölése. Ilyen a *Mózes*-ből való *Moszkó* (vö. Wiener *Moszkó: A magyar cukoripar fejlődése*. Bp., 1902.), a Sopron megyei Osliban a *Gizella* becézőjeként használatos *Giszka*. Sarkadi Imre *Rozi* című regénye így kezdődik: „Mikor hétéves volt *Rozka*, elszegődött pulykapásztornak.” Egy nagymarosi sváb asszonyt családom *Treszká*-nak szólít (*Terézia* a neve). — Azok a nehéz esetek, amikor más, vizuálisan messzebb álló hangok kerülnek helyébe. A telek, ahol lakóházunk áll, valamikor Huzella *Fabiola* tulajdona volt. Az utcában ma is *Fapkó* néven emlegetik. Egy *Tibor* keresztnévű egyetemi hallgatót *Tipsi*, egy *Gabriella* nevű gimnazistát *Gapsi* néven hallottam szólítani. Egy anya az üdvözlőlapra kislfia helyett *Tibcsike* aláírást kanyarított.

A szóelemző és a fonetikus írásnak a becenevek területén folytatott harcában találhatnánk egy kiegyenlítő megoldást: a hosszabb múltra visszatekintő *Böske*, *Duruska* (< *Druzsina*, vö. Čsefkó: MNy. 23: 574–5), *Fruska*, *Jutka*,¹ *Zsuska* (1393: *Suska*, l. MNy. 11: 458 és Oklsz.) keresztneveket írjuk a hagyományos módon, az újabbakat pedig szóelemző módon: *Tibsi*, *Fabkó*, *Gapsi* és *Gabsó*, *Babsi* és *Babszi* (a *Baba*, *Baby* becézője) stb. Mivel ez a felmás megoldás nem helyeselhető, mert helyesírási tudathasadásra vezet, hát nem marad más hátra, mint hogy a felé a szélsőség felé haladjunk, amelyik kevesebb fáradsággal érhető el. A fizikához hasonlóan a kisebb ellenállás irányában megyünk, ha a fonetikus elvet követjük, mert sokkal könnyebb lesz a *Tipsi*, *Deske*, *Szapcsi* (< *Szabolcs*), *Csapsi* (< *Csaba*), *Győszke* (< *Győző*), *Gapcsi* (< *Gábor*), *Liszka* (< *Lizka*, Varga Katalin: Keresztneveink becézői 41) formákat elfogadtatni, mint a *Józska*, *Judka*-féléket, annál is inkább, mivel az előbbieket

¹Nem tartozik azonban ide a *Kriszka*, mert végződése részben a fenti nevek, részben a *-ska* képzőjű nevek analógiájára alakult. (A *Kriszka*-ra vö. Karácsony Sándor Zsigmond: NytudÉrt. 28. sz. 69.)

közül már több szerepelt is. Így a Kisdobos című gyermekújság 1961. decemberi számában fordítása jelent meg Gaál Giszka-nak, a Deske Mesterházi révén az irodalomba is bevonult, ha nem is a legelőnyösebb figura révén, a kiindulásul szolgáló keresztnév pedig Zsuszka Peti jóvoltából az ormánsági nyelvjárás szóláskincsébe került bele (Kiss Géza: SzegFüz. 1: 99).

Ismeretes, hogy a HSz. akkor választotta le a *lagzi*, *lélegzik*, *kabzsi*, *küszködik* szókat tövükről, amikor kapcsolatuk az egyszerű ember számára már nem volt felismerhető.¹ A neveknél ilyen méretű eltávolodás nem is következhet be, hiszen a hivatalosság (anyakönyvek, kérdőívek) miatt mindenki mindig tisztában lesz azzal, hogy a *Judit* és a *Jutka* összetartozik. Ezért is nem kell várni az eltávolodás további növekedésére, hanem kiadni az utasítást: a becéző neveket fonetikusán kell írni. — E tekintetben el fogunk ütni szomszédainktól (például cseh *Evka* < *Éva*, horvát *Živko* < *Živan*, lengyel *Zuzka* < *Zuzanna*), de hát de moribus non est disputandum...

Mikesy Sándor

Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra

Ez az év kettős évfordulója nagy orientalista tudósunk pályájának: 180 éve, 1784. április 4-én született, s 130 éve, 1834-ben jelent meg a kalkuttai baptista misszió nyomdájában két alapvető munkája: a Tibeti szótár (Essay towards a Dictionary Tibetan and English) és a Tibeti nyelvtan (A Grammar of the Tibetan Language in English) — „az ő legkülönb és igazi emlékművei” — ahogyan a Bengáli Ázsiai Társaság sírfelirata mondja a dardzsilingi temetőben. A Társaság által emelt angol feliratú síremlék jobboldalán a Magyar Tudományos Akadémia emléktáblája foglal helyet: „Kőrösi Csoma Sándor magyar tudós (1784—1842) nyugszik itt. Az egész világnak a keleti nyelvtudomány alapító nagysága, nekünk, honfitársainak még a hazaszeretet és a tudós önfeláldozás örök példája.” Egyetemes értékű életművének sajátos hazai ihletését meghatóan emeli ki az a kedvesen naiv verselésű bejegyzés, amelyet az egykori könyvtáros írt bele szótárának abba a példányába, amelyet szülőföldjének, az udvarhelyi kollégiumnak küldött.

Mely ki irthatatlan légyen az édes hon
Szeretete: arról meg győz ezen rokon
Érzésű hazafi érdekes munkája,
Melyet írt a felhőt érő Himalája
Bértzein és végre a messzi *Calcutta*
Várossából angol hajón Pestre tutta
Küldeni a honnan a Tudós Társaság
Elnökétől ide jöve e ritkaság
Hol az Udvarhelyi Musáknak könyvtára
Hálás köszönettel kebelébe zára

1836 Június 29-ik napján.²

¹ A pesti nyelv *Popcsi*-nak hívja a *Pobjeda* nevű, orosz gyártmányú személyautót, a *biboldó*-ból pedig *bipsi*-t faragott. A HSz.-ban jó lenne a *vodka*-t *votká*-nak (vö. *rutki*), hiszen nem érezzük az orosz *vod*-tővel való kapcsolatát.

² Közölte Lévai Lajos: Kőrösi Csoma Sándor. Székelység. Odorhei—Székelyudvarhely. 1934. 3—4. sz. 14.

Százharminc év nem kis idő. Ám a közben eltelt évtizedek sem kiseb-
bítették e nagyszabású, rendkívüli körülmények között létrehozott életmű
értékét. Kőrösi Csoma Sándor sajátos magyar őstörténeti cél után indulva
a tibeti filológia alapvetésével az egyetemes tudományt ajándékozta meg
maradandó nagy művel.

De annyi évtized múltán ilyen egyértelműen tisztán áll-e a köztudat-
ban e nagy tudós élete és munkássága?

Kevés nagy alkotónk alakja köré szövődött annyi félreértésen, tévedé-
sen alapuló hamis elképzelés, mint éppen Csoma Sándoré köré. S ezért talán
legelsősorban a romantikus, s — a tudomány mértékével mérve — sokszor
felületes szépirodalmi ábrázolások a felelősek, amelyek — természetüknél
fogva — legkönnyebben jutnak el a szélesebb olvasóközönséghez. Míg a szak-
tudomány igyekezett szigorú lelkiismeretességgel fényt deríteni Csoma életé-
nek fehér foltjaira,¹ a szépirodalmi ábrázolások: emlékbeszédek, regények,
kialakítottak egy tévesen értékelő, „tragikus” Csoma-képet, amely hosszú
időn át uralkodott, noha a legutóbbi években megjelent igényes szépirodalmi
feldolgozások és népszerűsítő Csoma-életrajzok itt is kedvező fordulatot
teremtettek.²

Már Toldy Ferencnek akadémiai gyászbeszéde³ s Eötvös Józsefnek
Csoma halálára írt nagy hatású, igen szép emlékbeszéde, amely a közép-
iskolai irodalomkönyvek révén hosszú évtizedekig alakította a Csomáról való
közfelfogást — az osztrák Hügel báró adatai alapján — tévesen értékeli a
nagy tudós életművét:

„S vajjon nem szomorú tévedés-e ez, melly Kőrösit egész életén át
vezette» így gondolkozott talán akkor sok e' hazában, midőn Kőrösi' távo-
zásának híret vevé; — »nem kell-e fájlalnunk, így elmélkednek talán sokan
maiglan, hogy ennyi tehetség, ennyi lelkesülés, egy elérhetlen, sőt elérve
is olly csekély hasznú czélra fordított? Nincs-e a' magyarnak elég tenni-
valója hazájában is a' tudomány' s művészet' még kopáron fekvő mezején,
a' köz élet', polgárosítás' nehéz de dicső ösvényein? 'S ha Kőrösi óriási hon-
szeretetétől áthatott lelkesedésével ide fordul, ha azon legyőzhetetlen akarattal,
mellyet mint vasat csapások, annyi inség 's viszontagság csak kemé-
nyebb aczéloztak e' termékenyebb térek egyikén működik: őt magát,
mennyivel szebb dicsőség, a' hazát mennyivel több üdv várta volna működéseit
után!« 'S ők talán nem csalódnak, kik így okoskodnak...»⁴

De Eötvöshöz hasonló rezignációval mondott ítéletet Csoma pályá-
járól egykori enyedi tanulótársa, Ujfalvy Sándor is, 1854-ben írt emlék-
irataiban: „Jövőiről nagyszerű jóslatok szárnyaltak: vitéz hadvezér, nagy
államférfiú, hazájának, nemzetének díszé leend sat. Nem valósult... hiú
remények maradtak. Hona s az emberiségre nézt minden használhatás nélkül
folytak le napjai, czél s irány nélkül.”⁵

¹ Ligeti Lajos: A jugarok földje. Magyar Nyelv 27 [1933]., Németh Gyula: Kőrösi Csoma Sándor célja. Bp., 1935. Uő.: Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése. Bp., 1943.

² Korda Sándor: A nagy út. Ifjúsági Kiadó, Bukarest, 1956. 1957.² Móra Ferenc Kiadó. Bp., 1958. Románul: Drumul cel mare. Romanul vietii lui Kőrösi Csoma Sándor. Bucuresti. 1958. — Baktay Ervin: A messzeségek vándora, Bp., 1961. Ifjúsági Könyvkiadó. — Uő.: Kőrösi Csoma Sándor. Bp., 1962. 1963², Gondolat.

³ Toldy Ferenc: Irodalmi beszédei. Pozsony, 1847. 68—75.

⁴ A' Magyar Tudós Társaság évkönyvei. 7. [1842—1844]: 45—6.

⁵ Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor. Emlékiratai. Kolozsvár, 1941. 101 kk. Új kiadása: Budapest, 1955. Magvető. Magyar Könyvtár.

A szótárról (az ő tudomása szerint szanszkrit szótárról) is megemlékezik ugyan, de arról sem valami nagy elismeréssel. „Kőrösinek alapos ismerete után okom van hinni, hogy egy oly szilárd akaratnak annyi évek alatt nem lehetett csak a szanszkrit [!] szótár szerkesztésére szorítkozni... Miután tibeti zárandoksága csak ily csekély eredményt mutathat fel, akkor mi előttünk most s hihetőleg ezután is tudomásunkon kívül eső, de mindenesetre igen fontos okok- vagy legyőzhetetlen akadályoknak kellett közbejőni, miknek leküzdése még az ő roppant előnyei mellett is lehetetlenné vált.”

Ujfalvy — a szűkebb hazai horizontról — még nem ismerte fel (ahogyan a korabeli hazai közvélemény sem) Csoma munkásságának kiemelkedő teljesítményét a tibeti filológiában.

De még a szaktudomány területén is föl-fölbukkant az a téves értékelés, amely Csoma munkásságát nem elért eredményei, hanem csupán — kora szelleméből eredő — romantikus indítóokai, céljai felől akarta megközelíteni. Noha az újabb kutatások itt is igazságot szolgáltatattak Csomának: rámutatva, hogy amikor ő korábban Kelet-Turkesztán, illetőleg a Himaláján keresztül Kína nyugati határvidéke felé igyekezett az ujjur, illetőleg a „jogur” nép felkutatására, nem utópia után futott: kora tudományának egy sajátos kérdése, az ujjur kérdés megfejtése vezette, amelyre Göttingenben kapott ihletést.¹ Természetesen ez a kérdés őt a magyar őstörténet szempontjából foglalkoztatta.

A másik súlyos érv, amely Csoma megítélésénél latba szokott esni: hogyan indulhatott el Belső-Ázsia felé a magyarság nyelvrokonait keresni, amikor abban az időben nyelvünk finnugor rokonsága már meglehetősen nyilvánvalóvá vált. Újabb adataink azonban e tekintetben is sokban tisztázzák előttünk a nagy kutató szellemi felkészültségét.

Igaz az, hogy Sajnovics János 1770-ben megjelent Demonstratioja s Gyarmathi Sámuel 1799-ben kiadott Affinitása nyelvünk finnugor rokonságát eléggé nyilvánvalóvá tette, de a szentírásmagyarázashoz fontos keleti nyelveket tanító protestáns kollégiumokban századokon át tartotta magát az a felfogás, amely a magyart néhány — véletlen vagy mondva csinált — szóegyeztetés s szerkezeti sajátság alapján a keleti nyelvekkel egyeztetette. Így tanították ezt Enyeden is, ahol egykor Gyarmathi is tanult, úgyhogy 1794-ben kiadott Nyelvemesterében Oertelius, Otrókotsi Foris Ferenc, Kalmár György nyomán még maga is azt tanította, hogy a magyar „Napkeleti Nyelv”, amely „különbözik is nagyon az Európaiaktól, ellenben sok dolgokban hasonló a Sido, Káldéai, Samaria, Syriai, Coptica, Szeretsen, és Arabiai Nyelvekhez...”² — s csak öt év múlva, Göttingent megjárva, fogadta el s bizonyította be módszeresen nyelvünk finnugor rokonságát nevezetes művében.

Csoma maga is Enyeden szívta magába a történeti ismereteket, ahol a magyar nemzet és nyelv orientalista származtatásának elmélete uralkodott akkor is. S ha ehhez hozzávesszük a székelység körében élő hunhagyományt — nem csodálkozhatunk azon, hogy az enyedi diák hajlott a keleti származás tana felé. Nemcsak egykori enyedi preceptora és meghitt barátja, Hegedüs Sámuel tagadta a finnugor rokonságot s állította a napkeleti eredetet³,

¹ L. Ligeti Lajos és Németh Gyula idézett munkáit.

² Gyarmathi: Okoskodva tanító magyar nyelvemester. Kolozsvár és Szeben, 1794. l.: XII—XIV.

³ L. Hegedüs Sámuel Poétai próbai. Kolozsvár 1837. l.:125 kk. — Musnai László: Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete. Protestáns Szemle 1939.

hanem ezt a felfogást osztotta Csoma derék mecénása, Kenderessy Mihály kormányiszéki tanácsos, a műkedvelő kolozsvári történész is¹ — mindazok, akiktől tervéhez, a magyar őstörténet kérdéseinek tisztázásához szellemi és anyagi ösztönzést kaphatott. S ehhez a képhez nem fölösleges hozzávennünk az egész hazai közszellemet: a politikai és kulturális elnyomás alatt élő nemzet közhangulatát, amely érthető érzékenységgel tiltakozott a lealacsonyítónak vélt finnugor rokonság ellen, amelyről egy akkoriban forgalomban levő német rölpap például azzal élcelődött: bajos volna eldönteni, hogy vajon e rokonság miatt nem a lappoknak van-e több okuk szegyenkezni.² Ezek a tényezők kezdetben mind közrejátszottak Csoma koncepciójának és útitervének kialakulásában.

E felfogása azonban erős kritika alá kerülhetett a szélesebb látókörű külföldi akadémián, Göttingenben, ahol a kiváló nyelvész és történész, Eichhorn professzor vette pártfogásába, s kívülre hatással lehetett még rá Blumenbach, a modern antropológia megalapítója is tanításaival.

A Göttingenbe menetelre éppen Gyarmathi Sámuel tanácsára kerülhetett sor. Hiszen a Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeuma körül 1814 táján Kolozsváron kialakult tudós-összejövetelekre, amelyeken Kenderessyn, Hegedüsön kívül Csoma is meg-megjelent, eljár Gyarmathi is, aki ekkor már megírta az Affinitást.

Az agg nyelvűbűvár és a nagy útjára készülő fiatal tudós kapcsolatáról eddig igen keveset tudtunk. Gyarmathi életrajzírói említik, hogy hajlott korában lelkesen pártfogolta a kutatóútjára készülő ifjú nyelvészt — de közelebbi adatok nem voltak birtokunkban.³

A debreceni Kollégium levéltárában van Gyarmathinak egy levele, amely nemcsak a két kiemelkedő magyar nyelvész bensőséges kapcsolatát világítja meg, hanem azért is fontos számunkra, mert kitűnik belőle, hogy Gyarmathi nyelvrokonsági elmélete nem volt hatás nélkül Csomára — sőt perdöntő módon bizonyítja, hogy eredetileg Oroszország felé akart indulni, s kész volt a Lapp-földre és Finnországba is elmenni, hogy mindkét — keleti és finnugor — nyelvrokonságot a helyszínen fogja valatóra.

„Egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a haza gyönyörűségeire egészen fel áldozta. Ez Körösi, egy Három széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e' nemes czélra tökéletesíté, görög 's arabs nyelveket, 's más szükséges esméreteket szerezvén. Onnan haza jöve, es it mulata a' télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a Slavus nyelvbe belé kezdhessen, mellynél fogva Constancinapoly felé es Ásiába, 's a' Muszka birodalomba utazhasson. Ásiába fogja magát az arabs nyelvbe tökéletesitni, mellynél fogva minden vidékeken a' lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készületeknek mi hát a' fő czélja? Ama' régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfejtése: Hol lakták régi őseink, és micsoda vidékekbe lehet találunk azoknak ott volt mulatasok

¹ L. Kenderessy Mihály: Ártatlan erkölcsű... élete párjának, Balia Rebekának... emlékezetére. Kolozsvár. 1802. 12—3.

² L. Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Budapest, 1952. 32—3.

³ L. id. Both István Gyarmathi Sámuelről írt megemlékezését (A zilahi evang. reform. collegium értesítője. 1899—1900. XVI. 1.) és M. Nagy Ottó tanulmányát (Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár. 1944.)

csalhatatlan jeleit? Ezért ő kész Constáncinapollyon által menve, öszvejárni Ásiának sok vidékeit, Caspium Tenger környékeit, Muszkaország részeit, Finniát, 's talán Laponniat is. Egy szoval el akar ő járni minden helyeket, a' mellyeknek látogatása ötet ezen felséges kérdésnek világosítására, 's megfejthetesire legkisebb reménséget nyujtanak. Ő ezen nagy dologra ugy feláldozta magát meg vetette a' Szigeti Professorságot 's Papságot, mellyre hívták, és kész volt sok esztendőig mind e fáradságát azon nemes visgálódásra feláldozni, semmi más jutalom reménsége nélkül, hanem csak hogy a'ba a' kimondhatatlan gyönyörűség[e] része lehessen, hogy azt a' nehéz kérdést, mellybe sokan az iro asztalok mellett, némelylek pedig Asiaban is bujdokolva visgálodtak; ő fejthesse meg."

E levelet Gyarmathi 1819. április 26-án, néhány hónappal Csoma útra kelte előtt Kolozsvárott írta, Schedius Lajosnak, a budai egyetem professzorának. Kiderül belőle, hogy a fiatal tudós nem utasította el a finnugor rokonság lehetőségét, sőt e rokonság földerítése szerepelt útitervében. Nem rajta múlt, hogy eredeti tervét nem tudta követni. A tervezett Odessza—Moszkva—Irkuck útvonalról¹ már Konstantinápolynál kénytelen volt letérni, s ettől fogva sorsszerűen haladt tovább új — akkor még nem sejtett — nagy tudományos feladata megoldására.

Az ily fontos „elvi” kérdések tisztázásán túl azonban még sok egyéb területen is vannak feladatai a Csoma-filológiának. Különösen pályája első szakaszáról, hazai éveiről tudunk igen keveset nagy nyelvtudásunknak. Duka Tivadar úttörő Csoma-életrajzában¹ mindössze hat lap jut a hazai évekre és németországi, göttingeni tartózkodására. S ez igen kevés, ha tudjuk, hogy Csoma életének majd kétharmadát — harmincöt évet — itthon töltötte. A későbbi életrajzokban javult az arány, de még mindig lappanganak feltáratlan adatok.

Az angol Gerard doktor, a nagy kutató tibeti éveiről, a francia Pavie, s a magyar festő, Schoefft Ágoston kalkuttai magányáról hagytak ránk megkapó képet.³ Enyedi diákéveiről is eleven rajz él előttünk, mióta Ujfalvy Sándor emlékiratait kiadták.

A kevésbé ismert göttingeni éveknek is van — eddig figyelmen kívül hagyott — krónikása: Ungi Márton, debreceni teológus diák, aki Csomának 1817—18-ban Göttingenben iskolatársa volt. Ő jegyzett fel a lelkes tudós jelleméről néhány vonást, amelyek hűen egészítik ki s egyben újakkal gazdagítják a más források alapján őrzött eddigi képet:

„Kőrösinnnek egy szép jellemvonása volt a hálalatosság. Gyakran elérzékenyülve emlegetett előtttem s előttünk — debreczeniek előtt, kik egy szálláson négyen laktunk együtt, és a kiket ő sűrűn meglátogatott — gyakran elérzékenyülve emlegetett egy jószívű szegény öregasszonyt, ki őt, midőn szegény szolgálgyermek korában falura kijárt, aratással keresni élelmet, ruházatját, házához fogadta, és neki azután is édes anyja helyett való anyja volt. — Gyakran hálásan és magasztalólag emlegette előttünk fő pártfogóját és jóltevőjét a derék Kenderessy Mihály kormányzéki tanácsost, Herepei Ádám és Hegedüs Sámuel tisztelt tanítóit. ... Főjellemvonása, eleme, éltetője Kőrösinknek volt, a kebelében lángolt hon-

¹ L. Hegedüs Sámuel nekrológiát. Pesti Hírlap 1842. 190. sz.

² Duka Tivadar: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.

³ L. Duka i. m. 72 kk.; 134; 135 kk.

szeretett. Hazája disze, fénye, dicsősége — volt szive vágyainak, élete törekvéseinek főczélja. — Különösen egy forró vágy dagasztotta kebelét, melynek említésénél arcza kigyuladt, szemeiben némi ihlettség, felmagasztaltság tükröződött, a forró ohajtát: »vajha nemzetünk homályfedte eredetét földeríteni sikerülne!« s csodálkozását fejezé ki azon, »mikép még addig senki nem vállalkozott, ki nemzetünk első hazáját, bölcsőjét fölkereste volna, mikép maga a nemzet ezt oly kevés figyelemre, gondra méltatta.« Miknek gyakori emlegetése homályosan sejdítette velünk, azt az óriási tervet, a melyet agyában főzött és a mely csak következő alkalommal tűnt föl előttünk világosabban. Miután a várt pénz a kölcsönző pontatlansága miatt, napról napra késett, s Kőrösink sietős utját késleltette, a mindig derült, vidám arczu férfit elkomorult, csüggetegnek látszott. — Egykor belép hozzánk, egy levéllel kezében, s mondja: olvassuk. Ő e levélben a mármaros-szigeti egyházba rendes lelkészül, s egyszersmind iskolatanárul hivatott meg. Mi szívből örültünk ez épen jókori meghívásnak, s ahhoz szerencsét kívántunk; de ő egész komolysággal így szólott: »Nem fogadom el, sőt más meghívást sem fogadnék el; nekem más célom van; mi légyen? megfogyják tudni rövid időn, ha az Isten éltet.« ...S csakhamar ezután, tovább nem nyughatván, a nemesszivű Eichhorntól utiköltséggel segítettve, gyalog utnak indult, s mi őt a Göttinga keleti kapuján kikisérve, csókok s áldáskívánatok között bocsátottuk nagy utjára. Mint a kettős honu vándormadár nyugtalanul repdes, mikor természeti hatalmas ösztöne megint, hogy másik honába költözése ideje közelg: úgy Kőrösinket nem hagyta már többé nyugodni egy legyőzhetetlen titkos ösztön, a nemzetünk régi eredeti hona felé repeső ohajtozó vágy...

Távol tőlünk, távol szülőföldjétől, hamvad ő idegen hantok alatt. De nagyszerű síremléket emelt ő neki maga a természet keze, az eget verdeső bércező Himmalayát, melynek tövében alussza a sír álmát; s nemzete, élő oszlopot emelt szívében ő neki.”¹

Csoma a tibeti filológia megalapításával megalkotta a maga maradandó emlékművét, s a szaktudósok kutatómunkája nyomán ma már elért tudományos eredményei is tiszta fényben állnak előttünk.

Ám egyetemes értékű tudományos műve mellett rejlik még egy nagy érték életében, amelyre már első méltatói — még félreismerői is — fölfigyeltek. Kőrösi Csoma Sándor egyike legnagyobb nevelő értékű egyéniségeinknek, akinek élete és szerepe, nemes egyéniségének példája túlnő és túlmutat a szaktudományok szűkebb körén. Eötvös, aki mint kritikus, a szaktudós munkáját nem igazi érdeme szerint értékelte, mint pedagógus jól ismerte föl az ebben a nagy alkotópályában rejlő nevelői energiát. „Valamint a’ hegypatakok, melly szikláról sziklára omolva magas vizesésekben a’ völgybe száll, sebes árjaival a’ hajót, melly rá bizatik, széttöri, s rohanásának óriási erejével malmokat nem hajt, midőn hatalmas szavával a’ teremtés’ fönséges csodáit hirdeti, nem hasztalanul zúgott le magas tetejéről: úgy vannak emberek kiknek hivatásuk, hogy midőn nehéz pályájokon átfutnak — emberi természetünk’ egész nagyszerűségét tüntessék föl. ’S nekik szép hivatás jutott az életben, nem csak tettekre, mellyeknek nagyszerű következtéseit mindenki észreveszi, — az emberi nemnek szüksége van nagyszerű példákra is, hogy a’ serdülő ivadék, maga előtt látva a’ férfiút, kinek követésére magát gyöngének érzi, fölfelé tekinteni, nemes célokért lelkesedni, értők fáradni,

¹ Vasárnapi Újság 1860. 26. sz.

nekik áldozni tanuljon, 's kinek élte e' czélnak megfelelt, annak nem hasztalan folytak le napjai.

'S vajjon nem nagyszerű példaként áll-e előttünk Kőrösi? Példája azon állhatatos kitűrésnek, mellynek irányát a' halál félbe szakaszthatja ugyan, de földi erő meg nem változtathatja; példája hogy nehézség nincs, mellyet erős akarat legyőzni képes ne volna; példája mindenekelőtt azon lángoló honszeretetnek, melly valamint emberi tetteinknek legtisztább, úgy minden valóban nagy- 's nemesnek egyedüli kútforrása."

Diákkorának, példás szorgalmának, önmegtagadásának és fáradhatatlan tudásvágyának tanúja, Ujfálvay is megérezte a példájából sugárzó nagy erőt — ha életművét különben félreismerte: is „Megpróbálgatám Kőrösi ifjabb évei rajzát az utó kornak átadni; azon hitben pedig, hogyha ifju földim olvasandja, találhasson bennük követésre méltó vonásokat s jöllehet Kőrösi emlékét ragyogó eredmények nem koszorúzzák, nyerhessen földim ösztönt az ő magos jellemében..." A nagy építő és alkotó, Széchenyi is fölismerte a tettekre mozgósító nagy nevelőpéldát, amikor döblingi magányában Csoma sírjának másolata köré vésette a maradandó szavakat: „Egy szegény, árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve — Kőrösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmái alatt.

Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek véd-őre, hanem törhetetlen hazaszeretetet, zarándoki önmegtagadás és vasakarat. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai egy árva fiún és legyetek hű magyarok tettel, nem pusztá szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással."

E nagy pedagógiai értéket hivatottak fölszabadítani a tudományos élet-rajzokon túl a hiteles szépirodalmi alkotások, ifjúsági regények; ennek tehetne szolgálatot, ha az immár százéves szép gondolat megvalósulna, s nagy alkotónknak a Főváros Tanácsa által már tervbe vett köztéri szobrának felállítására sor kerülne.

Akár Csorba Géza, akár Antal Károly ihletett alkotására esik is a választás, mindkettő méltó emléket állítana nagy kutatónk, akinek alakja körül az utóbbi időben örvendetiesen megélné a nemzetközi érdeklődés is.¹ S ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen életművének egyetemessége: más nemzetek kultúrájának áldozatos munkával végzett feltárása másik világszerte becsült alkotónkkal, Bartókkal helyezi egy sorba, akivel műve egyetemességén túl jellemének sok megkapó vonása is szorosan összekapcsolja.

Szilágyi Ferenc

Tóth Béla levelei Csapodi Istvánhoz

A Magyar Nyelvőr múlt évi 3. számában (294—302) Prohászka János közzétette Tóth Bélának Szarvas Gáborhoz írt öt levelét. Atyám hagyatékában őrzöm Tóth Bélának három levelét. Hajszálfínomságú vonalakból font gyöngysorok. Nyelvészeti kérdésekről, vitáról, bírálatról van szó bennük.

¹ P. N. Sharma, Új-Delhiben élő indiai újságíró végigfényképezte Csoma emlékeit, s képeiből kiállítást szeretne rendezni Budapesten. L. Ruffy Péter cikkét: Béke és Szabadság. 1956. 26. sz. A közelmúltban kerültek kiadásra Indiában Csomának a tibeti buddhizmusra vonatkozó dolgozatai. The Life and Teachings of Buddha. Calcutta, 1957.

Azt hiszem, hozzátartoznak a századvég nyelvészetének képéhez. A három levélből a nyelvészeti vonatkozású részletek alább következnek.

A harmadik levélben tárgyalt *derékség* szó történetéhez tartozik, hogy atyám a Természettudományi Társulat kiadványai számára 1898-ban, mint LXII. kötetet, lefordította franciából Tissié művét *Elfáradás és testgyakorlás* címen. A könyv magyar előszavában a fordító bőven tárgyal nyelvi kérdéseket, beszámol feladatának nehézségeiről s a megoldásról. Munkáját mintafordításnak szánta; a testgyakorlás műszavainak megmagyarítására tett evvel — azt hiszem első — kísérletet. Az atyám fordította könyvből két idézetet közlök.

A bevezetőben így ír: „*Derékség, testi derékség.* Nagyon meg voltam akadva, hogyan fejezzem ki azt a fogalmat, a mit a francia *la forme*-nak mond. Hellyel-közzel megjárna a *forma*, megjárna a *testalkat*, de nevetség számba menne, ha azt állitanám, hogy a testgyakorlás során a szív jut formához. Tisztára németesség, a mikor futtatás előtt azt mondják a lóismerők, hogy, ez a ló jó formákat mutat.’ Tóth Bélának köszönöm, hogy rávett, nevezném a *treníng* eredményét *derékségnek*. Az ő érdeme lesz, ha a sport-írók nyelve evvel a mesterszóval gazdagodik. Nehézséget csak a szó magashangúsága támasztott. A magas hangúság és mély hangúság azonban elég gyakran változik nyelvünkben, pl. *nyírok* és *nyírek*, *csípek* és *csípok*, *ide* és *idább*: vasmegyei cselédemtől azt is hallottam: *derékttyebb*, *derekabb* helyett. A Nyelvőr szerkesztője, Simonyi Zsigmond, a kit megkérdeztem, a decemberi füzetben közölt adatokkal nyugtatott meg.”

„A fordítás magyarságáért természetesen a fordító felelős. Érzem is, hogy el lehetek készülve mindenféle kifogásokra, s a mennyiben a tehető kifogások valóságos tökéletlenségeket illetnek, el kell őket viselnem; de a miket szánt-szándékkal követtem el, azoknak okát kell adnom.”

I.

Tóth Béla

IX, Ferenc-körut 13.

Kedves jó Professzorom,

... Két hét múlva jelenik meg *Mendemoniák* című új könyvem, melyben a tudományos furcsaságokról szó lesz. A legelső exemplárok egyikét magam viszem el neked, kedves Pistám, — vagy négy-öt okból. Szeretlek, mint rokonomat; csodállak, mint a magyar orvostudomány nemzeti reformátorát (hatásodat örvendezve látom a legsötétebb Afrikában is) és hálásan ismerem el: mennyit tanultam tőled magyarság dolgában én, a belletrista is. A te eszed járása olyan átlátszó, olyan matematikai igazságú, mint egy oktaéder kristály. Csak a vak nem lát át rajta; csak a buta nem érzi, hogy ez a dolog így van és nem lehet másképpen. Herman Ottó mellett téled tanultam legtöbbet; sőt az igazi mester te vagy, mert Herman Ottó, hiába, excentrikus ember és a nyelvbéli tudnivalókban nem tökéletes.

Látogatásom még sok örömmel is fog járni: hogy megcsókolhatom az én kedves húgom kezét és gyönyörködhetek az immár nem csak szépségre, de számra is nagy dinasztiaiban! E jó napomon különben elpanaszolok neked egy keserves dolgot: hogy miképpen gondolkozok Simonyi német—magyar

frazeológiájáról. Ennél *veszedelmesebb, kártékonyabb könyv* még nem jelent meg nálunk! Ezt a meggyőződésemet nem titkolom, pedig Simonyi engemet igen szeret és én is vonzódok hozzá, mert jó ember. De ez a könyv valóságos büntett. *Egy* betűjében annyi németlelküséget találok, hogy tüzre érdemes az egész kötet.¹

Csak az a kérdés: meggyógyulok-e könyvem megjelenéséig? Rettenetes influrencián (ez a legújabb pesti alak) estem át. Mostan lábbadozok; de — szinte hihetetlen, mert nem vagyok se gyermek se vén — parotitisom* van, — olyan a bal pofám, mint egy cipő.

Kérlek, add át kézcsókomat az én kedves húgomnak.

Szerető rokonod és a magyarságban hálás tanítványod

1895. I. 30.

Béla

II.

Tóth Béla

IX. Ferenckörut 13.

Kedves és tisztelt barátom,

... Most pedig hadd veszekszek egy kicsit veled mint nyelvészszel. De mint ilyenkor mindig: most is megköszönöm a sok igazat, szépet és jót, amit tőled magyarság dolgában tanultam. Soha semmi nyomtatás nem hatott úgy rám, mint a te élő szavad. Ha *évádúsz*: tanítványod vagyok a magyar írásban.

A *gróf, doktor* dolgában mindazonáltal csökönyös vagyok.

Most már világos törvénnyé érlelődött bennem, hogy ezek a titulusok *elül* melléknevek; és *hátrul* azért sértik a fülemet, mert *hátracsapott melléknevek*.

Nem győzőm csodálni, hogy tudósaink eddigelé alig foglalkoztak azokkal a szavainkkal, melyek főnevek is, melléknevek is. Nem vették észre, hogy vannak. Így keletkezett a sok *pseudo-összetett* szó pl. *aranyóra*, *bőrtáska*. Nem látták, hogy az *arany óra* szakasztott a *goldene uhr*, a *bőr táská* meg a *lederne tasche*. Nekik persze valami ...ene, ...erne kellett volna a magyar szó végére is. Szepesi Imre meg is csinálta; deák gramatikáiban *'aureus*: „aranybóli”, *argenteus* „ezüsbóli”, mert arany, ezüst főnév!

Szvorényi arra oktatott bennünket, hogy a trójai fa ló *fa-ló*, trait unionnal, nehogy *faló* (fresser) süljön ki belőle.

* Mély hang, terringette! A mágnes is az, akármit mond Colomannus de Magna Insula.

(Ez Tóth Béla jegyzete. Arra a vitára utal, amely Csapodi István és Szily Kálmán között zajlott le a vegyes hangrendű szavak toldalékolásáról a *Nyelvőr* 22. kötetében. Szily Kálmán előneve *nagyszigeti*, erre utal a *de Magna Insula. A szerk.*)

¹ Mint ebből a levélből is láthatjuk (a *mágnes* szó hangrendjének és a *doktor* cím sorrendi helyének kérdésében), Tóth Béla olykor egy kissé merev volt nyelvhelyességi nézeteiben. Lehet, hogy belebotlott Simonyinak Német és magyar szólások című munkájában egy-két kevésbé sikerült magyarításba (ilyesmi természetesen akadhat minden efféle műben), mégis túlzásnak kell minősítenünk a könyvről mondott ítéletét. Simonyi kötete akkoriban hasznos segédkönyv volt (kiegészítésül szánta szerzője a német—magyar szótárakhoz), ma már persze meglehetősen eljárt fölötte az idő. (*A szerk.*)

Emlékszem, mit mondtál egyszer: hogy összetett szavainkat a szem kimélése végett mind széjjel kellene irni. Az én okom a legtöbb összetett szóra nézve talán nyomósabb: jelzővel és jelzettel van dolgunk.

Az úr Jézus, bűvár Kund, doktor ember, betyár legény, kanca ló és még milliom efféle mind melléknév és főnév. De sőt eredetében Tóth Béla, Kovács István, Péter Pál is az. Csupa jelző a vezetéknev.

Csapodi doktor) — ez jó. István doktor (egy régi álneved) — ez is jó. Paradoxonnak látszik, amit mondok: de érzésem olyas valamit sug, hogy ez esetekben Csapodi is, István is jelzője a doktornak. Genus: doktor, species: Csapodi és István.

Csapodi István doktor az én fülemben vagy *mondat* (Stephanus Csapodi est doctor) vagy hátracsapott jelző. Bánt. Csapodi István, a doktor — Dr. Csapodi István — ezt kívánja az érzésem. Zrinyi Miklós költő nincs. Eszembe juttatja a fűszerárusok nyelvét:

viasz, spanyol
rizs, hámozatlan
bors, fekete

víz, keserű
cukor, sárga
cognac, valódi francia

Károlyi Istvánné grófné, Wartha Vincéné doktorné pedig oly csinált portéka, hogy még bohó mását sem találni. Theoriádnak a nép sem ad igazat. Fél esztendeje lesem, kutatom: Széchenyi Béla grófnak nyoma sincs.

A nép különben ezt sem mondja: Móra István tanító. Vizitkártyán, hivatalos iratban, lajstromban stb. járja ez csak. Az élő beszéd nem ismeri. Vagy képzelhetünk ilyen dialógust két magyar közt:

„Ki járt itt?” — „Móra István tanító.”

Dös gibst ned. A magyar azt fogja mondani (a szerint, amilyen a helyzet, viszony, ismerősség): „A tanító, M. I.”, „M. I., a tanító”, „Egy tanító, M. I.”, „Valami M. I., (vessző ide, ne feledjük!) tanító.”

Szóval javíthatatlan vagyok. De adja a jó Isten, hogy *ennél* ne legyen nagyobb baja a mi ebek harmincadjára került szegény nyelvünknek.

Tiszteelő és szerető rokonod

Bp., 97. III. 21.

Tóth Béla

III.

Tóth Béla

IX., Ferenc-körut 13.

Kedves Pistám,

Én a mondó vagyok, hogy minden kitelik a magyar nyelv bőségéből, ha nem a szavak, hanem a fogalmak egyértékeseit keressük.

Sokszor hallottam a néptől: „Ejnye be derék asszony!” Szótáraink ismerik ugyan a *derék* ,vastag, megtermett’ jelentését, de nem említik, hogy benne van az ,erő, egészség, sokat bírás, szívósság’ is.

Legyen a *forme* ,derékség’; és segítőképen fejezze ki néha a ,*derék*’ is. Mettre chaque Français en forme: ,*derékké* tenni minden...’

La mise en forme demande beaucoup de temps: 'a derékké tevés', a derékség megszerzése'...

La perte de la forme est très rapide: 'a derékség igen gyorsanvész.'

Un sujet qui a été une fois en forme stb.; 'aki egyszer derék volt, igen könnyen és gyorsabban tesz ismét szert derékségre, mint aki soha sem volt derék világegyetében.'

Il ne faut jamais pousser la forme jusqu'à la grande fatigue: 'a derékségnek soha sem szabad erőlködéssé fajulnia.' Le dernier degré de la forme: 'a derékség netovábbja.'

Le muscle de coeur paraît être le premier à se mettre en forme: 'úgy látszik, elsőben a szív izma válik derékké' vagy, ... tesz szert derékségre, 'jut derékséghez.'

Érzésem azt mondja, hogy ez a fordítás nem hamisítja meg a franciát.

Igaz, lehet valaki tréning* nélkül is derék; sőt a *forme* csakis az entraîneement révén szerzett derékség. De miért ne foglalhatnánk le ezeket a szavakat ama fogalom számára? A derék úgyis kiveszőben van; öli a gaz 'erőtéljes', az 'erőtől duzzadó' (vor gesundheit strotzend). Ne riasszon meg bennünket a derék 'jóraláló, becsületes' értelme sem. Azt hiszem, ha közzé lett a dolog, mindenki meg fogja érteni, ha azt mondják: 'N. N. mostanában egész nap gyakorol, és reméli, hogy októberig jó derékséget ér el.'

Igen szeretném tudni, hogy tetszik neked a javaslatom.

Csókolom feleséged kezét, ölelem a csimótákat, és vagyok (mostanában beteges) szerető rokonod

1898. IV. 17.

Béla

P. S. Sok, szörnyen sok az elvállalt munkám, és beteges voltom miatt csak nehezen tudok dolgozni. Ezért le kellett mondanom az akadémiai *Elkerülhető idegen szavak* csinálásáról; visszavonulásom lemondásra indította társamat, Szily Kálmánt is. Szóval az ügy árvaságra jutott. Rettegek tőle, hogy rossz nyelvérzékű, laza lelkiismeretű és a stílus mesterségében járatlan urak fogadják majd örökbe. — Hej, ha te nem volnál olyan százdolgú ember, nagy hasznot tehetnél e fontos munka körül!

B.

Csapodi István

A Helyesírási Tanácsadó Szótár új kiadásáról

1961-ben kiadott szótárunknak második kiadása nemrégiben jelent meg a könyvesboltok kirakataiban. Minthogy a könyvet az eredeti szedésről nyomták újra, módunkban volt az új lenyomatban a nyilvánvaló sajtóhibákat kijavítani. Ezek közül felsoroljuk a helyesírási szempontból fontosakat:

*Gyakorlás'-nak merném mondani. Vagy végkép a 'gyakorló orvosoké' legyen ez a német ésszel elcsavart szó? Gyermekekoromban azt hittem, hogy a 'gyakorló orvos' afféle kezdő, aki még csak gyakorolja magát, mint én, mikor az öreganyám reggelenként a klavirhoz kerget: „Eredj, gyakorold magadat.” — Tréning: '(test)gyakorlás'; gimnastica: 'torna'.

lelőhely	az 1. lenyomatban	a 2. lenyomatban
Bécsújhely	(németül Wienerneustadt)	(ném. Wiener Neustadt)
benzoésav	benzoésav	benzoésav
Brasília (város)	Brasília (város)	Brasília (város)
bronzfigura	bronz figura	bronzfigura
C és Celsius...	...a nemzetközi szabvány szerint: 20° C, 20° C-kal	...a nemzetközi szabvány szerint: 20 °C, 20 °C-kal
ciklopenta-ciklo- oktén	ciklopenta-ciklooktán	ciklopenta-ciklooktén
fillér	röv.: f.	röv.: f
Georges Sand	Georges Sand; ... Sand-nal	George Sand; ... Sanddal
határ menti falu	határmenti falu	határ menti falu
kilenchónapi	kilenc hónapi	kilenchónapi
kilenchónapos	kilenc hónapos	kilenchónapos
kirendeltségvezető	kirendeltség-vezető	kirendeltségvezető
Komját Aladár	Komjáth Aladár	Komját Aladár
magnézium- karbonát	magnéziumkarbonát	magnézium-karbonát
magnézium-szulfát	magnéziumszulfát	magnézium-szulfát
miniszter...	miniszter ... igazságügyminiszter	miniszter ... igazságügy-miniszter
nyű (ige)	nyűvők..., nyűvi	nyűvők..., nyűvi
papiros burkolat	papíros burkolat	papiros burkolat
Rothschild	Rotschild	Rothschild
tellett v. telt	tellet v. telt	tellett v. telt
(igealak)	(igealak): nem tellett v. telt mozira	(igealak): nem tellett v. telt mozira
vegetáriánus	vegetariánus	vegetáriánus
versailles-i béke- szerződés	versaillesi békeszerződés	versailles-i békeszerződés

Deme László—Fábián Pál

A versírásról

A legtöbb versíró nem szívesen magyarázgatja és elemezgeti a költeményt, különösen a magáét. Megszületésének körülményeiről vagy éppen misztériumáról sem szívesen beszél. Ismertem olyan költőt, aki nem nézett vissza többé a megírt versre, hűtlen lett hozzá s boldogan sietett az új verssel való találkozásra.

Mallarmé és Eminescu természetesen más költőtípushoz tartoznak, azok közé, akik nem tudnak elszakadni a verstől, míg formában és zenében (a kettő legtöbbször egy) nem csiszoltak, többször is, alkotásukon.

Idegorvos barátom egyszer verseket mutatott nekem, melyeket betegek írtak. Élesen meg lehetett különböztetni köztük két csoportot. Az egyik a zárt forma nélkül verselők csoportja volt, akik frissen, mondhatnám dinamikusan vetették ki magukból — szabadversszerűen — a jelentéktelen, csak nekik fontos napi élményt; a másik azoké, akik töprengő munkával, szonettírásnak megfelelő gondossággal esztergályoztak a versükön, s nem tudtak a zárt formákról lemondani.

A költők alkatkülönbségei nem is két csoportot, hanem egész skálát mutatnak. Túltudatosság, tudatosság, féltudatosság és ösztönösség szerint is osztályozni lehetne őket, ha önvallomásaikkal rendelkeznének.

Fónagy Iván kitűnő könyvének* megállapításaihoz kértek megjegyzéseket tőlem. Alkalmam volt a szerzővel hosszasan elbeszélgetni a könyvében elemzett kérdésekről, s itt azokat az észrevételeket közlöm röviden, melyek beszélgetésünk során felmerültek.

Ritkán olvastam Fónagyénál gazdagabb felszerelésű könyvet. A kérdés aránylag meglepően dús irodalmának ismerete, veleszületett versérzéke, s filológiai felkészültsége egyaránt hivatottá tették szerzőjét arra, hogy a doctus magyar olvasó számára ezt a nehéz és bonyolult kérdést megvilágítsa. A magyar, latin, francia és német idézetek sokasága: bőséges illusztráló anyag. Hogy angol idézetekkel nem akarta terhelni az olvasó figyelmét, megértettem szavaiból. De véleményem szerint Edgar Allan Poe néhány versét — éppen a zeneiség és poe-i túltudatosság szempontjából (a Nevermore-problémára gondolok) — be kellett volna kapcsolnia tárgyalása körébe, annál is inkább, mert közzismert versekről van szó. Olyan versekről, melyeknek — zeneiségük magas foka miatt — ma sincs s talán nem is lesz egyenértékű magyar műfordításuk. Itt nem is A hollót hoztam fel példának, hanem az „Annabel Lee”-t.

A műfordítás határkérdéseiről beszéltem egyszer, s ez a Poe-kérdés ide tartozik. De nemcsak a Poe verse, hanem a Verlaine-é is, a Goethéé is (Über allen Gipfeln...), az Eminescué is (De ce nu-mi vii?). S mert a versek hangtanáról van szó, hadd álljak meg egy pillanatra a kevésbé ismert román

* A költői nyelv hangtanából. 1959. Akadémiai Kiadó.

költeménynél. Aki érzékeny füllel hajol fölébe, megérzi, hogy komor őszi hangulatát (Tîrziu toamna e acum, Se scutur frunzele pe drum...) *u*-muzsika hordozza, mint Verlaine őszi versében az *o* (Monotone). Ebből a mély zenéből emelkedik ki a versszakok végén a vágy-sor: De ce nu-mi vii, de ce nu-mi vii? (Miért nem jössz, miért nem jössz?) Egykori professzorom egyik óráján az *i* hang vágykifejező erejéről és színéről beszélt nekünk. (Dahin! Dahin Möcht ich mit dir, o mein Geliebter, ziehn... Vagy: Nimm mich mit!) Bár az onomatopoezis, s elsősorban a magánhangzó-muzsika kifejező erejének magyarázatát helyenként túlzottnak érzem, ez előtt a professzori magyarázat előtt annak idején meghajoltam, s ma is hiszek benne. A román vers, akár-csak a Chanson d'automne, ott áll a lefordíthatatlanság vonalán. Legfeljebb megközelíthetőségről beszélhetünk.

Tudatosság... A könyv szerzője a költői tudatosság felé hajlik. De vajon tudta-e Vörösmarty, a legzeneibb magyar hexameterek költője, hogyan játszott a magyar magánhangzók billentyűsorán, mikor ezt a gyönyörű sort leírta: Zöld ágon kis gili zokogva bűg. Ő-á-o-i-i-o-o-a-ú. Ű: a bűgásba leszálló vokális. Kis gili... Merjük-e azt mondani, hogy gyöngéd madár-ábrázoló plasztikája van itt a három *i*-nek s a két szó hangtestének?

Mi dönti el a költemény ritmusát? Fónagy Ivánnak azt mondtam: Néha egy *m a g s o r*. Vagy több. Valamikor tanulmányoztam A vén cigány kéziratát. Megbámultam a kéziratban, hogy a javítások hogyan emelik a vers feszültségét. A zeneit is. Azért bámultam meg, mert beteg idegrendszerű költő ellenőrző tudatosságából születtek meg azok a javítások. „A megváltó megfordult sírjában...” Nem, nem elég hatalmas. És a javításban kiugrik az óriási sor: „Isten sírja reszket a szent honban...” Ismerjük a magyar *e*-k keménységét. Petőfinél néha ilyen sort eredményeznek: „És most e tetvek egyenek-e meg?”; „Mely nyelv merne versenyezni véled?” Vörösmartynál A vén cigányban ilyen zenét adnak: „És keményen, mint a jég verése [érez-zük-e a jég szemek kopogását?]. Odalett az emberek vetése...”

És még egy érdekesség. A Szózat Vörösmarty kézírata szerint így kezdődött: „Hazádhoz, mint szemedhez, tarts híven, ó magyar!” Mindenki megérezheti, mennyire hiányzott ebből a két sorból a Vörösmarty-vers feszültsége. S hova emelte fel ezt a kezdetet a javított sorban a *rendületlenül*!

És tudta-e Petőfi, a legnagyobb alföldleíró vers költője, milyen sort írt le, mikor ezt írta: „Egy-egy bozontos, bús tinó el-elbődül.” Látást és hallást egyszerre fog ez a csodálatos sor (alliterációja: három *b*), s egyszerre két érzékszerven át ragadja meg a képzeletet. A sor teljes feszültsége hat ezekben a szavakban.

Magsort mondtam az előbb. Sokszor abban a magsorban vagy a vele egy-test zenében van a verspatak — vagy versfolyó — indulásának a titka. Ismerjük a zárkózott Arany vallomását arról, hogy benne zenei megmozdulás volt a vers eredete. Fónagy Schiller vallomását idézi — lapalji jegyzetben — a vers-mozdulásról (miért nem az Aranyét is?): „Das Musikalische eines Gedicht's schwebt mir weit öfter vor der Seele, wenn ich mich hinsetze es zu machen, als der klare Begriff und Inhalt...” Fr. Schlegel is a zeneiség mellett dönt a vers hatásáról szólva, amikor azt mondja: „Ne engedjük értetlenül elszállni a költemény zenéjét, hiszen a költészetet éppen az érti meg, aki azt keresi benne, ami hatásában a zene hatásával azonos.”

Régi emberek teóriái — mondhatná a mai versíró vagy kritikus. Elismerjük. De Fónagy könyvének példái legnagyobbbrészt a múlt vagy a közel-

múlt költőiből valók, hangtani megállapításait többnyire a zárt formájú versekből vonja le.

Valahol, talán Schopenhauernél, azt olvastam egyszer, hogy az igazi költemény úgy hat, mintha preformálódva már meglett volna a nyelvben. Elgondolkoztató megállapítás. A költői nyelv hangtana szempontjából is az. Nemcsak azt jelenti, hogy a versnek természetesnek kell kifejező erejében lennie, s nem szabad az akartság, túltudatos csináltság és formai mesterkélttség hatását tennie az olvasóra. Azt is jelenti, hogy a költő lelkéből magával hozta mindazt, ami a teljes kifejezést adja, ritmusban, feszültségben, tartalmi és formai harmóniában. Ezzel szemben áll az, amit Fónagy a *keres* igével fejez ki, bár óvatosságból idézőjelbe teszi a szót. Keresett a bomladozó idegrendszerű Vörösmarty is, kereshetett Csokonai is, akit poeta doctusnak tartott kritikusa, bár a „Nyílj ki, nyájasan mosolygó rózsabimbó! Nyílj ki már!...” igazán úgy hat, mintha preformálódva már meglett volna nyelvünkben. Babits („Bús donna barna balkonon Mereng a bíbor alkonyon”) többet „keres”, mint Petőfi („Holtestemen át” stb.). Keres a költő, de versének mégsem szabad a keresettség bélyegét hordoznia. Mert van kimesterkedett természetesség is, ha nem is a nagy ösztönös alkotók műveiben. Keresett-e Dante, mikor az énekzáró nagy sort leírta: „E caddi, come corpo morto cade?” Az *o* és *r* hangok kapcsolódása (alliterációval erősítve) rendkívüli erőt ad a sornak, egészen más hangneme van, mint Poe Nevermore-jának, ahol a két hang melankólikus hangulat kifejezője. A keresettség túltudatosan formált versnél a legrikítóbb, ahol már játékosná válik. Én A szegény kisgyermek panaszaitól kezdve együttéreztem és sokszor együttrezegtem a Kosztolányi-verssel. Az Ilona-vers játékoságáig (Ilona anagrammája benne: lanolin) nem tudtam követni őt, hiába játszatta meg benne a magánhangzókat: csupa i, csupa o, csupa a...

A könyv részletesen foglalkozik az enjambement-ok, áthajlások problémájával. Elismerem a kifejező enjambement-ok létjogosultságát a versben. Ha a pusztá „modernkedés”, egyénieskedés, formai tehetetlenség vagy a múlttól való erőltetett elhajlás törekvésének hatását teszi rám, kételkedve fogadom. Rimes versben általában kevesebb az áthajlás, mint rímtelenekben. Toldi tizenketteseiben is van néhány, bár Arany s a magyar tizenkettes szereti áthajlás nélkül továbbszólni a vers mondanivalóját. Rím-okai is lehetnek az enjambement-nak. A könyvben idézett példa („széjjel Iramodtak egy-egy hurkoló kötéllel”) is ezek közé tartozik. Hogy a hexameteres verselés többször hozza magával, az egészen természetes. Sorai nem zárnak rímmel s nem mindig adnak zárt sort, mint ez: „Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?” Ha megnézzük a Zalán futása Előhangját, már az elején három enjambement-t találunk: a 2.-ban, a 3.-ban és a 7.-ben. De nemcsak ebben a rímtelen formában, hanem a többi görög eredetűben is sűrűn találkozunk az áthajlással, melyet a latin verselés nyelvének inverziós természete is magával hozhat.

Nézd, a kevély tölgy, melyet az északi
Szélvész le nem dönt, benne termő
Férgek erős gyökerit megőrlik...

Magyar versben elfogadható az enjambement, ha kifejező és ábrázoló ereje van. Nem hiszek azonban olyan fokú ábrázoló és képzelet-mozdító erejében, amilyent Fónagy érez a Zalán futása Hajnal-leírásában.

*

(Ritmusindító és meghatározó magorról beszéltem hozzászólásom első felében. A könyv szerzője megtisztelt azzal, hogy önmegfigyeléseim iránt is érdeklődött néhány versemmel kapcsolatban. Kezdő mondatom kijelentésének fenntartásával egyetlen illusztráló esetet legyen szabad itt elmondanom. Gyermekkori falum erdeiben jártam sok-sok évvel fiatalságom elmúlása után. Kedves emlékü folyó, a Küküllő kísért útamon. „Drága Küküllő” — mondogattam a viszontlátástól meghatódva magamban. S ez az adonisi sor magosor lett: sapphói strófát hozott magával, s a sapphói versszakokból felépült a vers: Ének a Küküllőhöz. Egyetlen ilyen formájú versem.)

*

Fónagy titokzatos területen kutatott, amelynek még lesznek kutatói. Verseimben néha olyan hangtani jelenségeket fedezett fel, melyeket csak figyelmeseztetése után vettem észre. Hadd zárom hozzászólásomat egy jegyzetbe foglalt megállapításával: „Minél kevesebb tudatos szellemi munkát vesz igénybe a vers, annál élvezetesebb a költő számára is.”

Áprily Lajos

Az egyéni sajátosságok megragadása a szépírói stílus vizsgálatában

A stilisztika újabb fellendülésének éveiben a nyelvi elemeket stiláris szempontból minősítő munkálatok mellett egyre inkább előtérbe került az egyes írók stílusának vizsgálata, és ezzel párhuzamosan fokozódott a stílusvizsgálat elméleti és módszertani kérdései iránti érdeklődés.¹ Ilyen természetű kérdések felvetésének szükségét érezve az összegezés szándékával szeretnék hozzájárulni a talán legtöbb buktatót magában rejtő stílus egyénítést szolgáló vizsgáladási szempontok kikristályosításához.

Az egyéni sajátosságok vizsgálatába (röviden az egyénítésbe) beletartozik minden olyan vizsgáladási szempont és módszeres alapelv, amely az írók, költők stílusának elemzésében az egyedi jellegzetességek megragadását célozza. Az egyéni stílusjegyek kutatása a szépírói stílus vizsgálatának elsődleges feladata, hiszen az írók és költők kifejezőmódja egyéni, eredeti stílus.²

1. Az idevágó kérdések sikeresebb taglalása érdekében az értékelés szándékával számba kell vennünk, hogy a mintegy hét-nyolc évtizedes múlttra visszatekintő magyar stilisztikai irodalomban az egyénítésnek milyen eljárásai alakultak ki. Ezt a számbavételt többé-kevésbé jól elkülöníthető stílusvizsgáladási típusok szerint végezhetjük el.

¹ Balázs János: A stílus kérdései. III. Kongr. 103—77 és a hozzászólások; uő.: Stilisztikai tanulmányok 7—61; Tompa: Nyr. 78: 44—59; 79: 218—20; Herczeg: uo. 204—17; uő.: Világirodalmi Figyelő 8: 164—88; Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. NyttudÉrt. 35. sz., 3—26.

² Ennek gazdag irodalmából l. pl. Balázs János: III. Kongr. 141—4, 166; Fábián—Szathmári—Terestyéni: MStil. 11—2, 15—7; E. Riesel: Stilistik der deutschen Sprache. Moskau, 1963. 36—9; T. Vianu: Probleme de stil și artă literară. București, 1955., különösen 5—10, 199—224.

a) A pozitivistának nevezhető stílusjellemzések (vagy inkább írói-nyelv-leírások) a vizsgált író nyelvi sajátosságait állítják előtérbe. Eljárásuk s a nyelvi-anyagot feldolgozó sémájuk a századforduló körül divatos nyelv-járási monográfiák mintáját követi. Erről tanúskodnak a fejezetbeosztások is. Így például egy ilyen munkának (Vértessi Aranka: Gárdonyi nyelvéről. Budapest, 1910.) a következő fejezetei vannak: hangtan, szókinés, a jelentés, szóösszetétel, szóképzés, szóragozás, mondattani sajátosságok, szórend. Az egyes fejezetek elsősorban azt leltározzák, hogy a köznyelvhez viszonyítva milyen különbségek fedezhetők fel: „Néha *i* helyében *e* hangot látunk. Pl. *legyentett... lehegve...*” (10). Vagy „Gyakran használ Gárdonyi beható igéket áthatóan és pedig igekötővel és anélkül. Pl. ...A fiát mosolyogta a nézése...” (34). A vizsgálat a nyelvi sajátosságok számbavételében rendszerint ki is merül. Következtetéseket, értékeléseket elég keveset fogalmaznak meg, és így, bár a feltárt nyelvi elemek között sok hasznosítható is akad, általában éppen az egyéni nyelvhasználat jellemzése hiányzik ezekből a munkákból.

b) Egészen másképpen ítélnéjük meg a szellemtörténeti fogantatású stílustanulmányokat. Értékelésük sokkal bonyolultabb feladat, mint az előzőé (l. Herczeg: Nyr. 79: 209—16). Hasznosíthatónak tarthatjuk azt a törekvésüket, hogy sokirányú kapcsolatteremtéssel (például a művelődési viszonyok, történelmi háttér, környezethatás, írói egyéniség, fantázia irányában) mélyítik el a stílusjellemzést. Ezt mint törekvést — természetesen a kapcsolatteremtés tényezőinek kritikai megrostálásával és helyes rangsorolásával — átvehetőnek tarthatjuk, de figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a szellemtörténeti iskola sokoldalú, kapcsolásai gyakran csak tetszetős ötlet-megvillantások, olyanok, amelyek távol állnak az igazoló erejű elmélyítéstől. A filozófiai, ideológiai alap hibáin túlmenően tehát azért is veszélyesek lehetnek, mert pompás stílusban megfogalmazott tetszetős gondolataik könnyen megtévesztenek, a megfogalmazásokban nem mindig látjuk az üres és elnagyolt értékeléseket tartalmazó verbalizmust vagy a túlzásokat. Egy tanulmányban Csokonai stílusáról ilyen sorokat olvashatunk: „Egész költészetének a színhangulatát meg tudjuk mondani: *r ó z s a s z í n ű* tónusa van... Azért, mert képzelete a természet képeiből a kellemet ragadja ki vagy alakítja át. Miniatűr természetet lát, részint rokokó hatás alatt, részint öntudatlanul; képzeletének a vetítő készüléke *k i c s i n y í t*. A kicsiségben mindig van valami báj; a báj, színbe átvive: halványkék vagy rózsaszín; Csokonainál rózsaszín... Tehát költészetének uralkodó színhangulata: az esztétikai bájnak, kellemnek a szín nyelvén való kifejezése” (Oláh: ItK. 38: 200).

Az ilyen és ehhez hasonló vélemények látszatigazságairól csak a tüzetes stíluskritikai kutatás tud felszín alatti gyökértelenséget vagy egyoldalú túlzást kimutatni.

c) A közelmúltban több olyan stílusleírást is olvashattunk, amelyek a jellemzés irányának eltévesztésével a vizsgált író nyelvéből kiemelt elemeknek többé-kevésbé grammatizáló módszerű számbavételében és stilisztikai minősítésében látták a legjobb módszert. Így például a Bartalis János költői stílusáról szóló cikkben (l. tőlem: Nyr. 84: 165—69) sor kerül az összetételek, képzős származékok, archaizmusok, majd a metaforák és hangutánzó szavak stilisztikai funkcióinak a leírására, anélkül, hogy a kiemelt jelenségek stíláriis értékelését a stílus jellemzése követné.

Ez az eljárás nyilván nem helyes, menteni sem szabad. Érthetővé tehetjük azonban két ok jelzésével. Az egyik ok objektív: a stilisztika minősítő

rendszerének a kidolgozatlansága, illetőleg a minősítő rendszer javítását célzó, egyesektől elsődleges, sőt egyedüli stilisztikai feladatnak és munkálatnak tekintett igyekezet. A másik ok szubjektív jellegű: az üres, elnagyolt, meg nem alapozott értékelésektől való tartózkodás. S az eredmény a stílus jellemzésének elsikkadása vagy háttérbe szorulása.

Az ilyen típusú tanulmányok azonban mégsem haszontalanok. Jelzett fogyatékoságuk ellenére nemcsak értékes adalékokat, hanem célravezető törekvéseket is találhatni bennük. Hasznosítható szempontként vehetjük át ugyanis azokat az eljárásokat, amelyek a stílusesszékők egyéni funkcionális sajátosságait igyekeznek megragadni a legfinomabb árnyalatokig elmenően.

d) A legtöbb hasznosítható szempontot s a legjobb mintát a közelmúlt vagy a jelen írói monográfiáinak a stílust vizsgáló fejezetei vagy fejezet-részletei nyújtják (l. pl. Horváth János munkáit vagy Klaniczay Tibornak Zrínyi Miklósról, Kardos Lászlónak Tóth Árpádról írt monográfiáját). A stílus egyénítésének lehetőségeit biztosítja az írói egyéniséggel való olyan közvetlen kapcsolatteremtés, amelyhez az irodalomtörténeti és irodalomkritikai alapot a terjedelmesebb munka vagy monográfia többi fejezete szolgáltatja. Hiányolni valóknak legfeljebb csak annyi lehet, hogy a vizsgálat nem mindig ér el (ez persze nem is mindig szükséges) a stílusesszékők sajátosságaiban rejlő egyénítésig.

Nagyrészt ehhez hasonló módon értékelhetünk néhány olyan nem irodalomtörténeti, hanem határozottan stilisztikai indítású írói stílusleírást is, amelyek a vizsgált író stílusának egyéni vonásait szintén jól kidomborítják (l. pl. Kulcsár Endre: Mikes Kelemen. Nyr. 28: 385—95; Zlinszky Aladár: Petőfi nyelvéről. MNy. 18: 189—98; Bóka László: József Attila költői eszközei. It. 1952: 287—301).

2. Az eddig végzett stílusvizsgálatok számbavételét nem zárhatjuk le anélkül, hogy ne vetnők fel a stílusleírásokban gyakran használt, majdnem mindegyik író stílusára vonatkoztatható, és éppen ezért nem egyénítő erejű szóhasználat kérdését. Olyan eléggé tág körű és emiatt kissé határozatlan tartalmú szavakra gondolunk, mint például *erőtéljes*, *plasztikus*, *színes*, *eleven*, *kedélyes*, *természetes*, vagy esetleg olyanokra, amelyek ezeknél is általánosabbak: *gazdag*, *választékos*, *eredeti*. Az ilyen egyszerűsítő ítélkezéseket impresszionistának, szubjektívnak, önkényesnek, üresnek és éppen ezért általánosnak kell tartanunk (T. Vianu: Problemele metaforei si alte studii de stilistică. București, 1957. 148—9; Herczeg: Világirodalmi Figyelő 1962. 167). Valóban, ilyen megjegyzéseket sok, esetleg majdnem mindegyik író stílusáról elmondhatunk. Erőtéljes volt a stílusa például Balassinak, Zrínyinek, Berzsenyinek; és Csokonai sokszínű stílusának is egyik jegye volt ez. Sőt azt is állíthatjuk, hogy a XIX. század előtti magyar irodalmi stílus egésze, legalábbis a későbbihez viszonyítva, erőteljes jellegű volt (Komlós Aladár: A líra műhelyében. Budapest, 1961. 110).

Pollák József „Katona József stílusa és nyelve” (Budapest, 1911.) című dolgozatában a fentebb említett szavak használatánál is végletesebben jár el, amikor Katona drámai stílusát a Négyesy stilisztikájában található általános stílustulajdonságok — *elevenesség*, *világosság*, *eredetiség* — alapján jellemzi (15), és lapokon át azt taglalja, hogy a stílusnak ezek a tulajdonságai hogyan nyilvánulnak meg Katona drámai előadásmódjában. Bár egy helyen kijelenti, hogy „Katona stílusa az ő nagy becses alkotása” (14), az egyetemes

stílustulajdonságok szintjére emelt vizsgálat során éppen ezt az egyéni eredetiséget fullasztja bele az általánosításokba.

A jellemzést szolgáló általános értékű szavak használatának hibáztatásából nem okvetlenül következik az, hogy merőben fölöslegeseek. Használhatjuk őket, sőt néha — indítások vagy összegező ítélezések formájában — éppen nélkülözhetetlenek is lehetnek. De sohasem elégedhetünk meg csak velük. Önmagukban ugyanis valóban semmitmondóak, de ha megemléstük mellett a stílusvizsgálatot az egyénítés céljával több irányban elmélyítjük, akkor esetleg hasznosnak bizonyulhatnak.

3. Az egyénítés többféle lehetősége közül hármat ragadnék ki, mint fontosabbat: a) a tanulmányozott író stílusának sajátosságait megvalósító stílusesszközök és stilisztikai eljárások számbavétele, b) más írók stílusával való egybevetés, c) stílustörténeti beágyazás.

a) Az általános értékű szavak formájában való stílusjellemezés egyéni jellegűvé válhat, ha a jelzett stílussajátosságokat megvalósító eszközök és eljárások számbavételéig mélyítjük el a vizsgálatot. Ezen a szinten ugyanis jócskán akadhatnak különbségek még olyan írók között is, akiknek stílusában ugyanaz a sajátosság jelentkezik.

Berzsenyi stílusára leginkább az erő jellemző. Horváth János találó szavakkal jelzi az elmélyítés irányait, amikor azt ecseteli, hogy Berzsenyi stílusában „nincs klasszikus szabatosság, de van szuggesztív hatalom, kifejezésbeli túlerő, hangulatos festőiség, gomolygó nagy arányúság, meg harsogni és elmélázni egyaránt tudó zene” (Tanulmányok 150). Melyek tehát a vizsgálandó stílusesszközök és eljárások?¹

A túlzó és nagyító, önmagukban is gigászi arányú, „mázsás súlyú” metaforák és hasonlatok, amelyeknek célja és szerepe Berzsenyi szerint „az érzelmek és gondolatoknak a lehetséges hévvel való kiöntése”: *A szelek mérget nemesen kiálltam; Rettenetes veszély zúg, mint dagadt felhők moraja s Boszporusok zokogó nyögése.*

Az antik mitológia képelemei, a sok görög és latin szó meg név pusztá hangzásukkal is energiát árasztanak: *chaos, labyrinth, zephyr, nektár, thyrsus, Sappho, Pindar* stb. Ilyenszerű hatása van hangzatos szavainak: *zordon, rettenhetetlen*, méltóságteljes hangulatú főneveinek: *dagály, nektár*, dinamikus igéinek: *feldúl, tipor*, valamint „jelentés túláradású” szavainak: *ragyogó dagály, diadalmi dagály.*

Sajátos verszenéje szintén az erő hangulatával lep meg. Különösen jól kiaknázott az alkaioszi versszaknak fel-felpattanó ütemsorozata, amelyről Négyesy László találóan állapítja meg, hogy „minden ütem egy... megújuló ostrom” (Magyar verstan 105). Az alkaioszi versszak erejét jól példázza a Festetics Györgyhez írt két verse. Az egyiketszapphói versszakban, a másikat alkaiosziban költötte. Az alkaiosziban fogalmazott változat több megindulást és erőt tud kifejezni:

A földnek ádáz kölykei bérceket
Szórtak, de Pallas mennyei fegyvere
S a szent Igazság titkon égő
Mennyköve porba temette őket.

¹ Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel. Kaposvár, 1938.; Horváth János: Tanulmányok 143—54; uő.: MNy. 55: 2—7; Gáldi: RefNy. 507—14; Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel. Bp. 1958. (különösen 119—28).

A szapphói zenéjének ereje alatta marad az előbbinek, hiányoznak belőle ugyanis az ismétlődő kemény felpattanások. Erő és energia helyett valamilyen lágy hangulatot áraszt a verszene:

S aki jóltevő kezeit kinyújtván,
Mint egy istenség, valamerre fordul,
Hinti áldását s kebelében érzi
Tettei bérét.

Egészen más stílusesszközök valósítják meg az erőt Csokonai stílusában. Eltérés fakad már abból is, hogy az erő Berzsenyi stílusában alaptónus, Csokonainál pedig a sokszínűségnek csak egy színe. Nála az erő elsősorban „látásának reális jelleméből következik; mindent úgy akar kifejezni, hogy olvasója képzeletében ugyanaz a kép támadjon fel, amelyet ő látott” (Oláh: ItK. 38: 201). Szépen példázza ezt a megdöbbenő hatású Tüdőgyulladásomról című verse. Benne a betegségnek és a kínzó, hevítő fájdalomnak aprólékos, a természettudós pontosságára jellemző leírása annyira hűséges, hogy az olvasó együtt szenved végig a beteggel a fájdalmakat. A nyelvi tolmácsolás hűsége mellett tömérdek stílusesszköz kölcsönöz még erőt előadás-módjának.¹ A színes és konkretizáló funkciójú képek, jelzők és összetételek mind ilyen irányban is hatnak: *pirult ég, sáfrányozott ég; csonka panasz, bokros panasz*. A tömöríteni és sűríteni tudó esszközök szintén szuggerálhatnak erőt:

És ezalatt nagy lármával
Kimormolsz szélhahotával,
S jégfogad vicsorgatod.
(Az essztendő négy szakasza. IV. Tél)

A stíluserő forrásai még a mindennapi életbölcesség formái, azok a tömör és kikerekített szentenciák, amelyek a közmondások erejével hatnak:

A becsület olyan dögpárának langja,
Mint a lidérc, melyet szül a sír barlangja.
Aki ezt kergeti, elrepül előle,
S azt szokta kísérni, aki szalad tőle.

(A kevély)

A két példa után elvi jellegű összegezésként azt a kérdést vethetjük fel, hogy melyek és milyen természetűek azok a stílusesszközök, amelyek a legjobban tájékoztatnak a kifejezésmód egyéni sajátosságairól. Idevágó nézetet többet is ismerünk. Ezek ugyan nem egybehangzó vélemények, de mégsem kizáró jellegűek, hanem inkább kiegészítik egymást.

A legáltalánosabb vélemény szerint a képszerűen ható stílusesszközök, az írói szókinés stílusrétegei, a mondatszerkesztés, a közlésformák (direkt, indirekt vagy szabad indirekt stílus) és a szövegkapcsolás módjai állnak előtérben. Az idetartozó felfogások kíváncsoknak találják, hogy a szóképek és

¹ Maday Gyula: A költői nyelv és Csokonai. Bp. 1910.; Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1954.

a szókincs vizsgálatában a kutató azokat a tárgyköröket is számba vegye, amelyekből képanyagot vagy szavakat merít az író. E tárgykörök alapján ugyanis sok egyéni sajátosság deríthető fel, hiszen az írók világnézete, életkörülményei s érdeklődési köre a valóságnak más-más területét állítja előtérbe. Petőfi például szívesen merített képanyagot korának társadalmi, politikai viszonyaiból, törekvéseiből és harcaiból: „Pusztá, te vagy a szabadság képe” (l. erről Loósz István: EPhK. 27: 202–13, 291–303). Babitsnak, a poeta doctusnak egyik jellegzetes képsugalló területe az ókori mitológia: „s a felhők, e bús *Danajda-lányok* s a nap, ez égő *szizifuszi kő*?” (l. J. Soltész Katalin: Nyr. 83: 179–92). József Attila szóképeiben és hasonlataiban meg elevenedik a két világháború közötti proletariátus élete, sok baja és az az erő is, amely felszabadítja őket: „Keményderekú *gyárbörtön*” vagy „*Úgy kellesz, mint a dolgos tömegeknek... Munka, szabadság, kenyér s jó szavak*”. A munkásmozgalom szavait is képekbe önti: „*Zúgj, erdő elvtárs!*”

Még az a vizsgálódási szempont is tanulsággal járhat, amely a szóképek esetében nem a képanyagra, azaz a *mivel* kérdésre van figyelemmel, hanem a *mit?* kérdésre, vagyis arra, hogy milyen tárgykörű fogalmakat szokott egy-egy író vagy költő képszerűen kifejezni.¹

Egy másik vélemény alapján nem annyira a fentebb tárgyalt szembeötlő stílusjelenségekre kell a figyelmet irányítani, hanem inkább a rejtett formai elemekre. Ennek a nézetnek egyik leghatározottabb megfogalmazása szerint „a többnyire figyelemre sem méltatott, jellegtelennek látszó, úgynevezett »szerkezeti« elemek, nyelvtani szók gyakran jellemzőbbek az egyéni nyelvhasználatra, stílusra, mint akár a legritkább, eredetieskedő szóhasználat vagy mesterkelt mondat szerkezet. Ezt lehet utánozni, mert gyakran külsőséges, amazok használata pedig hosszú megszokás, beidegzés eredménye, tehát ösztönös, mint egy reflexmozdulat, s éppen ezért őszintébb, »árulóbb« is” (Kovalovszky: MNy. 53: 367–8; l. erről még Fónagy: Általános nyelvészeti tanulmányok I. Bp. 1963. 119–20). Ilyen nem szembeötlő, de jellemző nyelvi elem Petőfinél a *csak* és a *leg* (Prohászka: NyF. 58: 36–42).

Harmadik véleményként azt a nézetet idézhetjük, amely szerint a kompozíciót, a versformát és általában a verselést, valamint a mondat szerkesztést kell a stílus kutatás előterébe állítani, minthogy ezeknek meghatározó erejük van, a más jellegű stílusesszóközök megválogatása és használata is nagymértékben közvetlenül tőlük függ.² Arany stílusának sajátosságait közelebbről a közvetettség és összetettség határozza meg, ez pedig egyebek mellett a szerkesztéssel és verseléssel függ össze. Nála a költemény szerkezete a közlés formájának lényege. Vallotta is, hogy „nálam főleg a compositióban van a poézis...” (Petőfinek, 1848. ápr. 22). És arról is nyilatkozott, hogy a „benső forma... a tárggyal csaknem azonos” (Csengerynek 1851). Verseiben (pl. Ősszel, Kertben, A lepke) a szavak, képek olyan rejtett jelentéseket és érzelmeket hordoznak, amelyek külön is részei az egész mű jelentésegységének. A sajátos versbeli értelmeket a szerkezet fűzi egybe és kerekíti ki a mondani-

¹ L. mindezekről: Fábián—Szathmári—Terestyéni: MStil. 85—8; Herczeg: Nyr. 83: 42; T. Vianu i. m. 148—9; J. Nagy Mária: NyIrK. 5: 115—124; Szabó Zoltán: Korunk 1961. 1013—20.

² L. pl. Gáldi ism. St. Ullman „Style in the French Novel” Fil.Közl. 6: 452—4, valamint a „Style in Language” (Edited by Thomas A. Sebeok. New-York—London, 1960.) című kötet poétikai, verstani tanulmányait (ismertetésüket l. Gáldi: Acta Linguistica 11: 199—210).

való megfogalmazásával. A szerkesztés mellett a verselés, a ritmus is közvetlenebb közlő szerepet, „tárgyasító tolmácsolás”-t vállal magára. (Minderről l. részletesen: Baránszky Jób László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. Bp., 1957.).

b) Az egyénítés számára nélkülözhetetlen eljárás az összehasonlítás, az egyes írói stílusok egybevetése.¹ Ezt elsősorban a hasonló stílustulajdonságokat megvalósító eszközök és eljárások vizsgálatában kell alkalmaznunk (l. az előző pont alatt), de az egyes stílustulajdonságok összefüggéseinek tanulmányozásában is jól hasznosíthatjuk.

Mikes és Faludi stílusának egyik közös jegye az élénkség és a kedélyesség. De mindkettőnél más-más sajátosságokkal társul és színeződik. Mikesnél az élénkséget és kedélyességet egy olyan nagyfokú és kellemes hatású természetesség, lenyűgöző báj és meleg szín teszi egészen sajátosan egyénivé, amilyent kortársai közül senkinél sem találunk. Ezzel szemben Faludinál az élénkség és kedélyesség a műgonddal és a tőle teremtett „társalgóan szónoki” (Beöthy Zsolt) előadással függ össze.

Talán nem fölösleges jelezni azt a módszeres alapelvet sem, hogy elsősorban nem időben távoli és jellegben nagyon elütő íróegyeniségekhez kell viszonyítani, hanem inkább — éppen az árnyaltabb egyéni jellegzetességek minél jobb megragadása érdekében — kortársakhoz, ugyanazon irányzathoz tartozó és rokon stílusú írókhoz.

c) A stílustörténeti beágyazású vizsgálódás eredményei szintén jól szolgálhatják a stílus egyénítését.

A stílusforrások tüzetes elemzése már csak azért is hasznos lehet, mert segítségével két vagy több író hasonló stílustulajdonságait más-más forrásból eredeztethetjük, és így a források szintjén is kimutathatók egyéni sajátosságok.

Például a XVIII. század végi vagy a XIX. század eleji írók klasszicizmusa nem azonos forrásból fakadt. Kazinczy, a klasszikus ízlés legtökéletesebb megvalósítója, a görög és német klasszicizmus hatása alatt állott. A mintát Goethében látta: „Göthével ismerkedjél meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő... A’ többinek félve higgy, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköti a’ férjfiúi erőt és az ifjú kor’ szépségét” (Lev. XIII, 241). Korszakos hatású irodalmi ízlése és stílusa leginkább ebből a goethei jellegű görögös klasszicizmusból táplálkozott (vö. Bán: ItK. 64: 40—9).

Berzsenyi stílusa és ezen túlmenően életideálja a görög és főleg a latin óklasszikai irányt képviselte. Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós deákos klasszicizmusának közvetlen stílusforrása nem az ókori görög és római irodalom volt, hanem a XVII—XVIII. század iskolai retorikájának antikizálása, a későhumanista hagyományok folytatása. S aztán ez a klasszikai retorika vezette el őket az antik költészethez (vö. Horváth: Tanulmányok 102—3).

A források tanulmányozása mellett stílustörténeti elmélyítést jelent a korstílusra való kitekintés is.² Ez közvetlenül, természetesen, nem szolgálhatja az egyénítést, közvetve azonban minden bizonnyal javára válik az ilyen

¹ A stilisztikai komparáció módszeréről l. Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 310—42; V. M. Zsirnunskij: FilKözl. 9: 1—15.

² L. erről pl. Tompa: Nyr. 78: 53—8; Herczeg: Nyr. 77: 56—71; 79: 205—8, 215—6.

irányú munkának. Megóvhat ugyanis az esetleges buktatóktól, attól, hogy kizárólagos egyéni sajátosságot lássunk abban, ami irányzati sajátosság is, egy átfogóbb stílusáramlatnak a jegye.

Például, a XVII. századbeli Koháry István bővérű, kacsaringós és értelmet eltévesztő mondatfűzésében aligha láthatunk csak elszigetelt, egyéni stílusjegyet. S azt sem lehet feltételezni — ami különben a stílusvizsgálatban éppenséggel nem példátlan —, hogy ilyen jellegű mondatszerkesztése pusztán írói egyéniségének, gondolkodásmódjának, valóságlátásának a sajátosságával, bonyolultságával függ össze. Ennél sokkal valószínűbb az az elgondolás, hogy az amúgyis sok barokk stílusjegyet felmutató Koháry szövevényes mondatfűzését a barokk irodalom stílusa is meghatározta, mint „divat-jelenség” hatott rá.

Más példa. Tóth Árpád színnevekre épülő szinesztéziás metaforáit, mint például *szerelmek lágy kárminja, vágyak bús aranyfüstje, a remény reszkető, vékony és könnyes ezüstje*, nemcsak írói egyénisége magyarázza, hanem az impresszionista költészetnek nála is jelentkező sajátossága, a színek kedvelése a festészetből átplántált „színöröm” (Lovas Rózsa: MNytK. 72. sz., 24; Balázs János: III. Kongr. 144).

A korstílusra való utalás, természetesen, nem ment fel attól, hogy az irányzati sajátosságokon belül is ne keressük az egyénit. Ez már csak azért is szükséges és jogos követelmény, mert mindegyik író megvalósítója, sőt alkotója és fejlesztője is lehet a korstílusnak (Tompá: Nyr. 78: 58). Arra azonban okvetlenül figyelemmel kell lennünk, hogy az egyéni hogyan függ össze az általánossal, a tipikussal. Figyelemmel kell lennünk erre az összefüggésre azért is, nehogy az író egyéni stílusának a vizsgálatát elszakítsuk a nyelv és a szépirodalmi stílus egészének fejlődési törvényeitől (l. erről V. V. Vinogradov: O jazike hudozsesztvennoj lityeraturi. Moszkva, 1959. 84—167).

4. Az írói stílus egyénítésének még sok más, a tárgyaltaknál is fontosabb kritériuma és problémája van. Ezek mind olyanok, hogy külön cikkekben való kifejtést kívánnak, így például: kapcsolatteremtés az írói egyéniséggel, osztályhelyzetével, életművének eszmeiségével, aztán a stílussteremtés lélektani vonatkozásai, a nyelvi források számbavétele, a filológiai célzatú szövegvizsgálat, statisztikai vizsgálatok, a szerzőség megállapításának lehetőségei stb. Hogy mindezeket most mellőztük, nem jelenti azt, hogy a stílus vizsgálatában lényegtelenek, nélkülözhetők. Ellenkezőleg. Fontosságuk miatt olyan részletes kifejtést kívánnak, amilyent egy cikkben nem lehet elvégezni. A tárgyalt és kifejtett szempontok felvetésével csak annyit kívántam jelezni, hogy érvényesítésük az említett, de ki nem fejtett szempontok mellett minden bizonnyal hasznos és szükségszerű lehet.

Szabó Zoltán

Névdívat és irodalmi névadás

A ma már önálló tudományágnak számító névtudományban az egyik legérdekesebb és még korántsem teljesen felderített kutatási terület az egy-egy korszakban használt személynevek gyakoriságának s az ezt irányító tényezőknek, a névdívatnak a vizsgálata. Névtani munkák szerzői rámutatnak arra, hogy egyes személynevek elterjedésében milyen szerepet játszik a

szentek kultusza, a nemzeti hagyomány, uralkodók, politikusok, egyéb híres emberek népszerűsége stb. (vö. A. Dauzat: *Les noms de personnes*. 1956. 63—4; A. Bach: *Deutsche Namenkunde* I. 2 : 252—5). E viszonylag könnyen felismerhető okokon kívül még számos más tényező is közrejátszik abban, hogy Magyarországon a legelterjedtebb keresztnemek *János, István, József, Erzsébet, Anna, Mária* (vö. Lőrincze: *Nyelvművelő* 86), hogy Tolnai Vilmos a múlt század nyolcvanas éveiben az egyetem padjaiba faragott ezerkétszáz leánynév közül több mint nyolcszáz *Iloná-t* számlált össze (vö. Napkelet 1923. 400), hogy a németországi Wolfsburg középiskolájában az 1935—45 között született tanulók között legtöbb volt a *Dietrich, Gerhard, Jürgen, Barbara, Monika, Gisela* (Th. Herrie: *Muttersprache* 1956. 21), Lipcsében az 1956—57. év születési anyakönyveiben a *Thomas, Matthias, Andreas, Christine, Cornelia* a leggyakoribb (W. Fleischer: *Sprachpflege* 1959. 133). A „divat” fogalmához hozzátartozik a változandóság: egyes nevek divatba jönnek, mások kimennek a divatból. Furcsálljuk, ha egy fiatal lányt *Szidi-nek*, egy kisfiút *Zsigá-nak* hívnak, pedig ezek a nevek nagyszüleink nemzedékében kedveltek voltak; másrészt alig ismerünk *Andrea* nénit, *Zsolt* bácsit; ezek újabban lettek divatos nevek.

A XX. századi magyar névdivat kutatásához kitűnő adattárat nyújt Büky Béla munkája: „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” (1961.), amely Budapest VIII. kerülete születési anyakönyveinek névanyagát dolgozza fel az 1895—99., 1945—49. és 1959. esztendőkből. A 22—3. lapon közölt összeállításból megtudjuk, hogy a leggyakoribb nevek (sorrendben) 1895—99 között *József, István, Ferenc, János, Lajos, Gyula, Károly, Sándor, Béla, László* stb., *Mária, Erzsébet, Margit, Ilona, Anna, Júlia, Gizella, Teréz, Róza, Irén* stb., 1945—49 között: *László, István, József, János, Ferenc, György, Péter, Sándor, Gábor, András* stb., *Mária, Éva, Erzsébet, Katalin, Zsuzsanna, Ilona, Anna, Judit, Ágnes, Margit* stb. Az 1895—99 között leggyakoribb 25 férfinév közül 6 (*Árpád, Kálmán, Dezső, Ernő, Rezső, Nándor*) ötven év múlva már nem szerepel a listán, helyükbe *Péter, Gábor, Tibor, Tamás, Zoltán, Attila* lép, 1959-re pedig a *Jenő-t* is kiszorítja a *Csaba*. Sokkal nagyobb mértékben érvényesül a névdivat a női nevek anyagában: a 25 leggyakoribb név állománya a vizsgált időszakban 9 híján kicserélődik, a *Júlia, Etel, Aranka, Irma, Jolán, Vilma, Olga, Emma, Sarolta, Borbála, Rozália, Zsófia, Lujza, Emília* nevek háttérbe szorulnak *Éva, Zsuzsanna, Judit, Ágnes, Ildikó, Magdolna, Márta, Klára, Edit, Gabriella, Veronika, Györgyi, Ibolya, Anikó, Annamária* mellett, s 1959-re *Andrea, Erika, Marianna, Rita* is előtör.

A névdivat az irodalmi (másként: írói) névadásban is érvényesül. Az írók, amikor alakjaiknak nevet választanak, tudatosan vagy önkéntelenül alkalmazkodnak koruk névviseléséhez; rokonszenves hőseiknek olyan nevet igyekeznek adni, amelyről felteszik, hogy az olvasónak is fog tetszeni, s a XX. század közepén nem nevezik az ifjú szerelmespárt *Ödön-nek* és *Aranká-nak*, mint Jókai „A köszívű ember fiai”-ban, mert ezek a divatjamúlt nevek már nevetésgesen hatnak. Kovalovszky Miklós „Az irodalmi névadás” című munkájában (1934.) a kor névdivatját olvassa ki a XIX. század első felének próza-irodalmában gyakran használt „romantikus keresztnemek”-ből: *Endre, Dezső, Jenő, Béla, Tivadar, Kálmán, Gyula, Tihamér, Elemér*; *Máli, Nina, Sári, Klári, Ida, Ilona, Rózsa, Lidi* stb. (59). Felhasználja az író a névdivatot jellemzés céljára is; kitűnően lehet érzékeltetni például a névdivat segítségével a szereplők életkorát. Kovalovszky Csokonai Dorotttyájára utal, ahol a vén-

lányok neve *Dorottya, Adelgunda, Márta, Rebeka, Orsolya, Magdaléna*, a fiataloké pedig *Laura, Rózsai, Lisette, Boriska, Rozinka* stb. (i. m. 44). A névdívat változásai úgy hozták magukkal, hogy másfél évszázad múltán a *Márta* és a *Magda* lett fiatalos név (vö. Büky i. m. 24. jegyzet), a *Laura, Boriska* és a Kovalovszky által nem említett *Amália, Johanna* pedig öreges. Előkelőnek, gazdagnak ábrázolt szereplőiket gyakran ruházzák fel az írók szokatlan, feltűnő névvel, az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozó alakok többnyire tucátnevet, tömegnevet kapnak, parasztok jellegzetesen falusi nevet (még 1963-ban is meghökkentett, hogy egy fiatal író novellájában a balatoni halászeleányt *Hanná-nak* hívják!).

A névdívatnak az irodalmi névadásban való érvényesülését — mondhatjuk úgy is: az irodalmi névdívatot — Büky névstatistikájának módszeréhez igazodva, két, egymástól 50 évnyi távolságra eső időszak irodalmi keresztmetszetén vizsgálom. Az 1910–11. és az 1960. évben megjelent regényeket, novellákat, tárcákat választottam. Ekkor 11–15 évesek voltak azok az évjáratok, amelyeknek névanyagát Büky feldolgozta: körülbelül ennyi idő szükséges, amíg a gyermekek felserdülése, a társadalomba való bekerülése révén nevük kilép az anyakönyv lapjáról, a legszűkebb családi körből, s az szélesebb környezet, a társadalom, benne az író is észreveheti, megfigyelheti, hogy ne mondjam: tudatosíthatja a névdívatot. S mivel a nevek gyakorisági görbéje — ritka kivételeket nem számítva — nemigen mutat meredek ugrást, némi tűréssel azt is mondhatjuk, hogy az ezen évekbeli művek fiatal szereplői a Büky vizsgálta évjáratokhoz tartoznak. A feldolgozott művek a következők: 1910–11: Ady Endre: A tízmillió Kleopátra. Ambrus Zoltán: Jancsi és Juliska; Kultúra füzértáncal. Biró Lajos: A diadalmas asszony. Bródy Sándor: Novella. Ego [Fried Margit]: Kleinman Márta. Heltai Jenő: Az utolsó bohém. Herczeg Ferenc: A fehér páva. Kabos Ede: Mária látogatói. Kaffka Margit: Csonka regény. Kóbor Tamás: Egyveleg; Ki a ghetéből. Kosztolányi Dezső: Bolondok. Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága. Lovik Károly: Egy barátságos ház története. Molnár Ferenc: Liliom. Móricz Zsigmond: A galamb papné; Az Isten háta mögött. Révész Béla: A völgyben. Sebők Zsigmond: A hivatal. Szabó Endre: A tulipán. Szini Gyula: Egy sápadt asszony. Szomaházy István: Páratlan szerdák. Tömörkény István: Homokos világ. A Hét 1910. évfolyamában 23, a Nyugat 1910. évfolyamában 19 szerző írásai; helykímélés miatt nem sorolom fel a neveket és címeket. 1960: Bóka László: A karoling trón. Földeák János: Tékozlók. Galambos Lajos: Gonoszkátyú. Héra Zoltán: Alkalom. Huszty Tamás: Akinek padba vették a szívét. Katkó István: Hátra arc. Kodolányi János: Vízválasztó. Rónay György: Képek és képzelgések. Sükösd Mihály: Ólomketrec. Szabó Magda: Disznótor. Tatay Sándor: Fehér hintó. Veres Péter: Akelletlen leány. A Kortárs 1960-i évfolyamában 20, az Élet és Irodalom 1960-i évfolyamában 31 szerző írásai. Hivatkozáskor az önálló kötetben megjelent műveknek csak a szerzőjét nevezem meg (ha több művét dolgoztam fel, a címét is); folyóiratban megjelent írás esetében a szerző nevét és a folyóiratszámot közlöm (A Hétnél a lapszámot).

Lássuk most a feldolgozott irodalmi művekben szereplő keresztnévek gyakoriságlistáját. Férfinévek 1910–11-ben: 27 János, 24 Pál, 22–22 Mihály és Péter, 19 István, 11–11 Ferenc és József, 10–10 György és Sámuel, 8 László, 7–7 Gábor, Károly és Sándor, 6–6 Antal, Dániel és Imre, 5 Márton, 4–4 Ákos, András, Béla, Gergely, Gyula, Kálmán és Lajos, 3–3 Ádám, Albert, Dénes, Elemér, Endre, Géza, Jenő, Mátyás, Miklós, Mózes, Tamás,

Zsigmond és Zsolt. Női nevek 1910–11-ben: 24 *Mária*, 11 *Anna*, 10–10 *Erzsébet* és *Ilona*, 8–8 *Zsuzsanna* és *Veronika*, 7 *Katalin*, 6–6 *Borbála*, *Eszter*, *Klára* és *Teréz*, 5–5 *Emma*, *Irma* és *Berta*, 4 *Janka*, 3–3 *Elza*, *Fanni*, *Jozefa*, *Malvin*, *Margit*, *Márta* és *Zsófia*. Férfinevek 1960-ban: 34 *István*, 32 *Lajos*, 31 *János*, 28 *Ferenc*, 23 *József*, 19 *Antal*, 16–16 *Mihály* és *Pál*, 15–15 *László* és *Sándor*, 14–14 *András* és *Imre*, 13 *Károly*, 12–12 *György* és *Gyula*, 9–9 *Ádám*, *Dénes* és *Gábor*, 8–8 *Bálint* és *Béla*, 7–7 *Péter*, *Tibor* és *Zoltán*, 6–6 *Kálmán*, *Miklós* és *Sámuel*, 5–5 *Dániel*, *Dávid*, *Ignác* és *Márton*. Női nevek 1960-ban: 30 *Mária*, 16 *Katalin*, 14–14 *Anna* és *Erzsébet*, 12 *Ilona*, 11 *Zsuzsanna*, 10 *Teréz*, 8–8 *Eszter* és *Margit*, 6–6 *Éva*, *Irén*, *Magdolna* és *Zsófia*, 5–5 *Ágnes*, *Amália*, *Berta*, *Borbála*, *Gizella*, *Jolán*, *Piroska* és *Róza*, 4–4 *Klára* és *Sára*, 3–3 *Emma*, *Krisztina*, *Marianna*, *Veronika* és *Vilma*. Ezek a nevek — s az itt fel nem sorolt, ritkábban előfordulók is — természetesen igen gyakran becéző változatban szerepelnek. Tudvalevő, hogy vannak olyan beceneveink, amelyek két-három névhez is tartozhatnak; ezekről külön statisztikát kellett készíteni. Az 1910–11-ben kétszer, 1960-ban háromszor előforduló *Bandi* egyaránt számítható az *Andor*, *András* vagy *Endre* névhez; a két *Berti* (1910) lehet *Albert* vagy *Bertalan*, a három *Gusztó* (1910 : 2, 1960 : 1) *Agoston* vagy *Gusztáv*. 1910–11-ben összesen 9, 1960-ban pedig 14 *Juli*, *Julis*, *Juliska*, *Julcsa* stb. szerepel; ezekről sem lehet eldönteni, hogy *Júliá*-k vagy *Julianná*-k-e. Az 1910-beli 3, 1960-beli 2 *Juci* is lehet *Júlia* vagy *Juliana*, de *Judit* is. 3, illetőleg 4 *Rozi* lehet *Róza* vagy *Rozália*, 3, illetőleg 6 *Rózsi* ezenfelül *Rózsa* is. A 3, illetőleg 4 *Sári* vagy *Sára* vagy *Sarolta*. Nem akarom tovább bonyolítani a *Lia*, *Lina*, *Manci*, *Mici*, *Mimi*, *Tini* stb. anyakönyvi alakján való tépelődéssel, s az egyszerűség kedvéért az *Ági* becenevet *Ágnes*-nak, *Marci*-t *Márton*-nak számítottam, mivel ezek jóval gyakoribb nevek, mint *Ágota* és *Marcell*.

Ha ezeket a listákat összehasonlítjuk egymással és Büky statisztikáival, legelőször is az derül ki, hogy a *János*, *István*, *Ferenc*, *József*, *Mária*, *Anna*, *Erzsébet*, *Ilona* neveket mindenütt a sor elején találjuk: ezek tehát az irodalomban éppúgy, mint az életben a leggyakoribb, múló divat által nem befolyásolt kedveltségű nevek. A két irodalmi névlista különbsége rávilágít a két korszak eltérő névzülésére: *Mihály*, *Márton*, *Gergely*, *Emma*, *Irma*, *Elza* 1910-ben gyakoribb, mint 1960-ban; ebben az évben viszont több *László*, *Tibor*, *Zoltán*, *Katalin*, *Magda*, *Ágnes* szerepel, mint ötven évvel azelőtt. Igen jellemző azoknak a neveknek a sorozata, amelyek az egyik korszak irodalmában egynél többször, a másikban egyszer sem fordulnak elő: 1910-ben *Artúr*, *Hugó*, *Iván*, *Vince*, *Zsigmond*, *Bella*, *Emerencia*, *Janka*, *Lujza*, *Malvin*, *Olga*, *Szerafin*, *Viola*; 1960-ban *Árpád*, *Attila*, *Andrea*, *Éva*, *Henriette*, *Marianna*. Természetesen számottevő eltéréseket is találunk az irodalmi és az anyakönyvi statisztika között. 1910–11-ben feltűnően gyakori az anyakönyvi adatokhoz képest a *Péter*, *Samu*, *Gábor*, *Zsuzsi*, *Veron*, *Eszter* név: ezek nagyrészt falusiakat jelölnek, a vidéki névzülést tükrözik, aminek a budapesti anyakönyvekben kevesebb nyoma van. 1960-ban viszont a vártnál gyakrabban szerepel a *Róza* (*Rozi*, *Rózsi*), *Amália*, *Berta* név; ezeknek a viselői is részben vidékiek, részben az idősebb korosztályhoz tartoznak vagy olyan műben szerepelnek, amelyek cselekménye nem napjainkban, hanem néhány évtizeddel régebben játszódik.

A becéző névalakok is a divat hatása alatt állnak (vö. Dauzat i. m. 66). Ennek vizsgálatában az anyakönyvi anyag nem használható (legföljebb

abban a vonatkozásban, hogy milyen becéző változatok lettek hivatalossá, a személyes tapasztalatokon kívül tehát főleg az irodalom tanúságtételére vagyunk utalva. Megbízható statisztikai feldolgozás híján egyelőre csak megfigyelésekre hivatkozhatok, amely szerint — legalábbis Budapesten — *Mariská*-nak, *Juliská*-nak főleg idősebb nőket hívnak, a fiatalabbak a *Marika*, *Julika* (sőt a legfiatalabbak a *Mari*, *Juli*) névre hallgatnak; ugyanígy visszaszorult a *Manci*, *Mici*, *Bözszi*, *Kató* névalak használata. Irodalmi anyagunkban 1910-ben a *Mária* név leggyakoribb becéző változata *Mariska*; 1960-ban e névváltozat főleg múltban játszódó művekben fordul elő. Az *Ilona* névnek 1910-ben leggyakoribb *Ilka* alakját 1960-ban már csak egy idős nő viseli (Szabó Magda regényében), kedveltebb az *Ilonka* és *Ica*. *Erzsébet* becéző alakjai közül a napjainkban játszódó művekben nincs *Örzse*, *Bözse*, *Liza* és *Lizett*, ellenben jóval több az *Erzsi*, mint 1910-ben.

1960-ban a regények, elbeszélések idős szereplői között ilyen neveket találunk: *Aranka néni* (Bóka), *Adél*, *Elvira* (Tatay), *Irén néni*, *Náci bácsi* (Husztty), *Jolán néni* (Sükösd), *Frida* (Sötér: Kortárs 8.). Hasonló hangulatú a múltban játszódó művek névanyagának jelentős része: *Berta* (Kodolányi, Rónay, Hidas: Kortárs 6.), *Adélka*, *Amália*, *Apolka*, *Emma*, *Ida*, *Irén*, *Irma*, *Jolán*, *Vilma* (Kodolányi), *Etelka*, *Helén*, *Paula*, *Rózsi* (Rónay). Rónay regényében a család felmenői között még régiesebb neveket találunk: *Alojzia*, *Jozeffa*, *Orbán*. Az 1960-ban előforduló *Évá*-k, *Kati*-k, *Laci*-k majdnem mind fiatalok; Szabó Magda regényében az ötven év körüli *Paula* leánya *Andrea*. Gyermekszereplőknek 1910-ben még adhattak ilyen neveket, mint *Hugó*, *Szerafin*, *Janka* (Ambrus: Jancsi és Juliska), *Olga* (Molnár: Hét 236), *Oszkár* (Molnár), *Ernő* (Kabos); *Andor* (Sebők) helyett ma bizonyára *Bandi*-nak, *Károly* (Csáth Géza: Nyugat 9.) és *Károlyka* (Kóbor: Egyveleg) helyett *Karcsi*-nak, *Mariska* (Móricz: Nyugat 7., Kóbor: Egyveleg és Hét 763) helyett *Mariká*-nak neveznék az írók gyermekalakjaikat, s az újszülött *György*-öt sem becéznék *Gyuszi-babá*-nak, mint Szomaházy. 1960-ban ezek a jellemző gyermeknevek: *Erika* (Csoór Gáspár: Kortárs 3.), *Évike* (Husztty), *Ildi* (Sükösd), *Gabi* (fiú, Thurzó: Kortárs 4.), *Tibike* (Rónay).

A korjelző szerepen kívül a névdívat, illetve a névgyakoriság segítségével alakjainak társadalmi helyzetét is jellemezheti az író. A névtudomány megállapítása szerint a ritkább, feltűnő, nemritkán idegen neveket leginkább a társadalom felső rétegeiben kedvelik. Móricz Sáraranyában a grófnő *Hélène* (Nyugat 10.); ez nyilván előkelőbb névalak, mint *Helén* vagy éppenséggel *Ilona*. Ady novellájában a milliomoslányt *Kleopátrá*-nak hívják. A vidéki úri társaság hangadói *Ervin*, *Albin* és *Milán* (Ambrus: Kultúra füzértáncsal). Vidéki előkelőségek *Polyxéna* és *Kázmér* (Kaffka), magasrangú államférfiak *Arzén* (Szomaházy) és *Kajetán* (Kabos; nővére, „a szép *Thea*” egy orosz nagyherceg kedvese). *Leó* bácsi (Biró Lajos: Hét 219) a szerszámgyár elnöke, *Zerlina* (Szini) gazdag kereskedő lánya. A Nyugat egyik írásában (Várady Irma; 11) gimnazistalányok — 1910-ben nyilván jómódú családok gyermekei — szerepelnek; nevük a báli névsorokra emlékeztet: *Edith*, *Licy*, *Marcy*, *Micy*, *Spanny*. Az írók nem mindig jelölik meg közelebből alakjaik társadalmi hovatartozását, de Bán Ferenc novellájáról (Nyugat 6.) többek között éppen a *Lucy* és *Gusztáv*, Kupcsay Feliciánéről pedig (Hét 794) az *Amadé* és *Arthur* árulja el, hogy előkelő körökben játszódik. 1960-ban természetesen csak múltbeli előkelőségek szerepelnek az irodalomban, ezek között ilyen neveket

találunk: *Viktor, Marianna* (Kodolányi), *Nóra, Margó, Szonja, Eduárd* (Rónay), *Marietta, Klarissz* (Bóka), *Ottmár, Lottchen* (= *Sarolta, Sükösd*), *Alfréd* (Katkó). Kétszer fordul elő ilyen társadalmi háttérrel a *Henriette* (Tatay és Nemes György: Kortárs 10.) és a *Krisztina* név (Katkó és Nemes uo.).

Szokatlan, különleges név adásával jellemzik 1910 írói néha a művészeket, költőket, színészeket: *Hermina* (Krúdy), *Iza* (Kaffka), *Dóra* („Maître Jacques” [Bródy Miksa]: Hét 841), *Kamilló* („Fulmen” [Győrffy József?] Hét 167), *Iván* (Kóbor: Egyveleg), *Ottó* (Moly Tamás: Nyugat 5), *Döme* (Szini: Hét 523), *Alpár* (Laczkó Géza: Nyugat 15). *Langer Antal* gázgyári tisztviselőnek írói álneve *Légyvály Artúr* (Ambrus: Kultúra ...). Heltai bohém-regényében a három táncosnő testvér neve *Ilka, Jelka* és *Nelka*. Ambrus „Jancsi és Juliská”-jában és Móricz „A galamb papné”-jában egyaránt találkozunk *Elemér* nevű színésszel. Az *Anna* név becéző változatait három író is „könnyű műfajú” színésznőnek adja: Kosztolányinál *Nusi*, Ambrusnál (Kultúra ...) *Pannika*, Heltainál pedig (különös egyezés Juhász Gyula ideáljának nevével!) *Sárvári Panni*. Ez utóbbi művésznőnek polgári neve *Stern Paula*; úgy látszik, nemcsak a *Stern*, hanem a *Paula* sem találtatott elég hangzatosnak a színpadi karrierhez. — 1960-ban már csak egy táncosnő (*Lilla Kyr*, Illés Endre: ÉL. 17) és néhány cirkuszművész visel különleges reklámnevet: *Albertó úr, Bobi úr, Annabella, Besszi* (Tatay).

Az előkelő körök névdivatja az úrhatnáság révén terjed a társadalom többi rétege között (vö. Lőrincze: Nyelvművelő 86, Dauzat i. m. 8–9). Kodolányi írja *Vízválasztó* című regényében egy 1850 táján született vasúti őrről kapcsolatban: „Egyetlen egyéni vonása, ami némi személyes jelleggel ruházta fel, a keresztnéve. Az *Ödön*. Hogy miként adhatták neki ezt a nevet a keresztségben, ma már senki sem tudhatta. Lehetséges, hogy a szülei, első-sorban az anyja, felfelé törekedtek, s fiuknak restelltek volna József, Lajos, János, Károly s hasonló nevet adni, leányuknak Katit, Rózsit, Marist. Nekik *Ödön* (Tibor, Ede, Valdemár satöbbi) kellett. A leány számára *Emília* (Ottilia, Kornélia, Cecília s egyéb »lia«). A karrier ugyanis már a névnél kezdődik” (635). Az előkelősködő névdivat sajátságos eredménnyel járt a zsidó kispolgárságban: egyes német eredetű (pl. *Adolf, Ármin, Bernát*) vagy határozottan katolikus jellegű nevek (*Ignác, Izidor, Mór*) hovatovább „zsidósabbá” lettek, mint a bibliai *Mózes, Áron, Eszter* stb. (vö. Kovalovszky i. m. 25). 1910 irodalmában a zsidó szereplők ilyen neveket viselnek: *Dávid, Ignác, Jakab, Poldi* (= *Leopold*), *Móni* (= *Manó*), *Márkus, Mechól, Móricz, Samu, Számi*; *Berta, Eszter, Nachut, Sarah* (Kóbor: Ki a ghettóból), *Rafael* (Lovik), *Dina* (Bródy); *Samu* szerepel Loviknál, Tömörkénynél, Szomaházyánál, *Mór* és *Náczi Adynál, Mojse Móricz Sáraranyában*. Szabó Endre „A tulipán” című regényében ír egy *Grün Mócsi* nevű falusi kocsmárosról, aki régebben tanársegéd volt egy állami reáliskolában és *Mór*-nak hívták, de „otthagytta bizonytalan álláskáját, visszavette a kérkedő »Mór« helyett az egyszerű »Mózes« nevét, megnövesztette a szakállát, hunczutkáját” (5); később azonban meggazdagodik, városba költözik és újra a *Mór* nevet viseli. Kóbor Tamás regénye, noha cselekménye néhány évtizeddel korábban játszik, a névzésnek következő fejlődési fokát mutatja, amikor már nemcsak az eredeti héber, hanem az „elzsidósodott” nevektől is szabadulni igyekeznek. A Herz család tagjai: az öreg *Náthán*, a volt sakter, fia, a dúsgazdag *Zsigmond* és ennek leánya, aki tulajdonképpen *Régi* (= *Regina*), de „a Régi név nagyon ordináré lett. Átelőkelősítették *Eugéniára*” (2 : 179, a kiemelés tőlem). A nagytróró Grün

Náczi gyermeke születésekor „azt vitatta, hogy kár a gyerekeknek zsidó nevet adni, legyen legalább a név olyan, hogy ne kelljen miatta röstelkednie” (2 : 29), így lett a kislány *Adél*. Kodolányinak 1920-ban játszódó regényében *Ignác*, *Miksa*, *Mór*, *Berta* nevű zsidó alakok vannak. A negyvenes években történő cselekményű művekben már más típusú előkelősködő, illetőleg külföldieskedő neveket találunk: *Alfréd* (Nemes György: Kortárs 1.), *Erika* (Csoór Gáspár: Kortárs 3.), *Marian* (Tímár Máté: Kortárs 4.).

Egyszerű embereket az írók jobbára egyszerű nevekkal jellemeznék. 1960 irodalmának munkás-, proletáralakjai között 11 *István*, 10 *Ferenc*, 9 *Lajos*, 5–5 *Gyula* és *József*, 4–4 *János* és *László*, 3–3 *Sándor*, *Erzsébet* és *Mária* van. Ebben a névsorban feltűnő egy-egy *Ervin* és *Robi* (Földeák), *Leona* (Bóka), *Lúcsia* (Sótér: Kortárs 8.), *Gina* (Pintér Tamás: ÉI. 24). Nagyjából hasonló a kép 1910-ben is; a korra jellemző két *Lujza* nevű munkásnő (Ambrus: Jancsi és Juliska; Molnár).

Igen jellemző az úgynevezett paraszti nevek rétege. 1910-ben a regények, elbeszélések paraszti szereplőit (ide számítva a cselédeket, szolgákat is) így hívják: *Ádám*, *András*, *Antal*, *Bálint*, *Béni*, *Dani*, *Ferenc*, *Gábor*, *Gergely*, *György*, *Illés*, *Imre*, *István*, *János*, *József*, *Marci*, *Máté*, *Mátyás*, *Mihály*, *Pál*, *Sándor*, *Vincze*; *Anna*, *Bora* (*Boris* stb.), *Erzsi* (*Örzse* stb.), *Eszter*, *Ilus*, *Juli* (*Julcsa* stb.), *Kati*, *Mari* (*Marcsa* stb.), *Rózi*, *Teréz*, *Veron*, *Zsófi*, *Zsuzsi*. Ritkább, egy-egy vidéken használatos nevek: *Valér*, *Viktor* (nők, Tömörkény), *Emerencia* (Tömörkénynél *Emer*, Bródynál *Menca* alakban). Kodolányi éles szeme megfigyeli azt a változást, amely a század első évtizedeiben a paraszti névízlésben — és egyúttal az életfelfogásban — megindult: „E Mariskák, Juliskák, Zsuzsik, majd a későbbi, úribb, nevű Idák, Jolánok, Irmák pedig behaltak volna, ha apjuk-anyjuk sorsát kellett volna vállalniuk” (Vízválasztó 181, a kiemelés tőlem). A regény egyik fontos szereplője, a jómódú parasztfiú, aki ki akar törni faluja szűk, nyomasztó viszonyai közül, az ugyancsak városias *Dezső* nevet viseli; szerelme, aki a maga módján szintén lázadást kísérel meg az ormánsági életforma ellen, *Lenke*. — 1960-ban a hagyományos paraszti nevek tömege mellett már nagyobb számban jelentkeznek olyan nevek, amelyeket régebben inkább a városi névízlés kedvelt: *Albert* (Szabó Pál: Kortárs 2.), *Béla*, *Ernő* (Mocsár Gábor: Kortárs 4.), *Elek* (Veres), *Dénes* (Tatay, Galambos), *Géza* (Dobozy Imre: Kortárs 1.; Darvas József: Kortárs 12.), *Kálmán* (Tóth Béla: Kortárs 11), *Miklós* (Bóka; Barsi Dénes: Kortárs 2.); *Ági* (Szabó Pál: Kortárs 1.), *Amál*, *Karola* (Bóka), *Aranka* (Koroda Miklós: ÉI. 15.), *Jolán* (Szabó M., Galambos).

A névadásnak és névdívatnak hajdan legfontosabb tényezője, a vallási szempont sokat veszített jelentőségéből. A névadó védőszent tisztelete meglehetősen kevés számú általánosan ismert patrónusra korlátozódik (*Mária*, *Katalin*, *Anna*, *Ferenc*, *István*, *Imre* stb.); olyan gyakori martirológiumi nevek viselői, mint *Sándor*, *Gyula*, *Júlia* többnyire mit sem tudnak védőszentjükről. Az irodalmi névadásban a vallási szempont leginkább ott érvényesül, ahol katolikus papok, szerzetesek, apácák kerülnek szóba; ezeknek az író, a szerzetesrendek hagyományos szokásának megfelelően, többnyire a mindennapi életben ritkán használatos nevet ad: 1910–11: páter *Angelo* (Kabos), *Norbert* (Ambrus: Kultúra ...), 1960: *Celesztin* (Rónay), *Felicián* páter, *Bernárda nővér* (Kodolányi), *Clementin atya*, *Kocsárd* (Sükösd), *Valér atya*, *Beáta nővér* (Tatay: Kortárs 10.). Protestáns egyházi személyek jelleg-

zetes ótestamentumi neveket viselnek: Móricznál a „galamb papné” férje *Énók*, ennek apja *Éliás*; Sükösd Mihály novellájában a református hittan-tanár *Dávid*, az orgonista *Sámuel*. Kodolányi említ egy „amerikás” nazarénus családot, amelyben „olyan különös nevek [!] van a lányoknak, *Rákel* meg *Dina*, meg *Biela*...” (301, a kiemelés tőlem).

Ideológiai, politikai szempontok is érvényesülnek a névdivatban. Az 1930–40-es évek nacionalista áramlata tömegesen dobta fel a valódi vagy ál-„ősmagyar” neveket (vö. Büky i. m. 32). Egy budapesti középiskola 1939 és 1943 között született tanulóinak névsorában 12 *Attila*, 11 *Csaba*, 5 *Zsolt*, 4 *Levente*, 3 *Szabolcs*, 2 *Lehel*, 1–1 *Botond*, *Bulcsu*, *Huba* és *Koppány* volt. Az irodalomban ezeknek a neveknek határozott világnézeti vonatkozásuk van: Földeák János regényében egy *Csaba* nevű ellenforradalmár szerepel, Nemes György elbeszélésében a horthysta ezredes lánya *Emőke* (Kortárs 10.), s ide kívánczik a *Zsolt* nevű „mártír” is, noha az író (Tatay S.: Kortárs 10.) nem árul el róla közelebbit. Büky megfigyeli, hogy a felszabadulás utáni években növekszik az orosz nevek elterjedése (i. m. 32); az irodalomban ennek csak egy, bár igen pregnáns példáját találjuk: Fülöp János novellájában (Kortárs 11) a kommunista házaspár kislányát *Zójá*-nak hívják.

Fontos szerepe van az irodalmi névadásban a nevek hangulati értékének (vö. G. Eis: Tests über suggestive Personennamen in der modernen Literatur und im Alltag. Beitr. z. Namenforschung 1959. 293–308). A XX. század irodalmában általánosan mondható az a jelenség, hogy a rokonszenves alakok egyszerű, gyakori nevet viselnek; a Jókai-féle *Zárkány Napoleon*-ok és *Etelvár Rafael*-k kora lejárt. A ritka név többnyire nevetséges. Molnár Ferenc Liliomában Julika kineveti barátnőjét, mikor az bevallja neki, hogy udvarlóját *Hugó*-nak hívják. Kosztolányi novellájában a hajdani diák-szobájába beköltöző két öregurat gúnyos felkiáltásra indítja a falakba karcolt *Malvin* név (Hét 445). Szabó Endre szatirikus regényében egyes nevek hangsúlyozottan karikatúraszzerűek: *özveggy Spuck báróné*, *született Castagnetta Pimpinella* (leánya, *Preczióza* pozitív szereplő; ezt a név jelentésének köszönheti), *csengői és bengői Csengey Adolár gróf*, *Lankáry Lehel*, *Bombáry Töhötöm* huszártisztek stb. Komikus, szatirikus hatású az össze nem illő vezeték- és keresztnév, mint Ady milliomosáé: *Gutberger Zsolt*. 1960-ban ellenszenves és nevetséges alakok: *Ondriska Ödön* (Földeák), *Schramm Bódog* (Goda Gábor: Kortárs 9.); Rónay regényében egy *Oszkár* nevű embert mindenki utál. A kedvelt, gyakori nevek közül van némi humoros melléke a *Lajos*-nak (vö. Lőrincze Lajos: Édes anyanyelvünk 170); Goda Gábor ezt a hatást úgy élezi ki, hogy szatirikus novellájában (Kortárs 7.) *Kóczyán Lajos*-nak, a protokollbolond funkcionáriusnak testvérét *Fülöp*-nek nevezi: ez a név önmagában is komikus, s a kettő együtt fonák módon Lajos Fülöpöt, a francia polgárkirályt idézi. Ritka név rokonszenves csengésére — egyúttal irodalmi emlékeknek a névhangulatba való belejátszására — érdekes példa Barabás Tibor novellahősné, egy biztosítási ügynöknek a gondolata, amikor egy lakás ajtaján ezt a névtáblát olvassa: *Dr. Sós Demeter* fogorvos. „Ez jó, ez olyan egészséges, rövid, optimista név, nem is polgári, van benne valami Mikszáth életbölcsségéből és jovialitásából” (Él. 5.).

A névdivat és az irodalmi névadás összefüggésének másik iránya az a sokszor megfigyelt jelenség, hogy egyes nagy hatású irodalmi művek alakjainak a neve kedvetté, népszerűvé válik. Köztudomású, hogy az *Etelka* név nemcsak elterjedését, hanem születését is Dugonicsnak köszönheti; Kisfaludy

Károly hozta divatba a *Tihamér*, Jókai a *Zoltán*, Katona a *Melinda*, Jósika az *Olivér*, Arany a *Piroska* nevet, a külföldi irodalma terjesztette el az *Oszkár*, *Malvina*, *Arthur*, *Ervin*, *Fanny*, *Nóra*, *Iván* neveket (vö. Kovalovszky i. m. 25, 43); hasonló jelenségeket sorol fel német, illetőleg francia viszonylatban A. Bach (i. m. I. 2 : 50—4) és Dauzat (i. m. 64). Bach szerint a kevésbé magas színvonalú szórakoztató irodalom még nagyobb hatással van a névdívatra; talán ilyen lehet az a — sajnos meg nem nevezett — könyv is, amelynek W. Fleischer, a nálunk is divatos *Andrea* név elterjedését tulajdonítja (Sprachpflege 1959. 133). Ugyanebben a cikkben olvashatunk a sikeres filmek által népszerűsített nevekről (*Kerstin*, az „Egy nyáron át táncolt” című svéd film nyomán). Arra is van példa, hogy egy-egy ellenszenves irodalmi alak neve kegyvesztett lesz; a nyugati nyelvekben *Basile* állítólag Beaumarchais hatására ment ki a divatból (C. Tagliavini: Un nome al giorno. 1956. 3, vö. Revue Internationale d'Onomastique 1958. 69); nálunk Csokonai *Dorottya*-ját vették ilyen gyanúba. Az általam feldolgozott irodalmi művek között nem volt olyan kimagasló sikerű alkotás, amely az élő névdívatra ilyen hatással lett volna. Felvetődik azonban az a gondolat, hogy az irodalmi névadásnak mennyiségi hatása is lehet: ha az olvasóközönség sűrűn találkozik olvasmányaiiban egyes nevekkal, amelyek az ő nemzedékében vagy társadalmi osztályában ritkábbak, lassanként megkedveli őket, s a következő nemzedék névadásában már alkalmazza is. Említettük, hogy 1910—11 irodalmában feltűnően gyakori az anyakönyvi statisztikákhoz képest a *Péter*, *Gábor*, *Zsuzsanna*, *Veronika* név; nem lehetetlen, hogy e neveknek a húszas évektől kezdve megfigyelhetően növekvő népszerűsége legalábbis részben ide vezethető vissza.

Befejezésül hadd vessek fel néhány gondolatot az újabb kori névdívat vizsgálatával kapcsolatban. A névkutatás hagyományos módszerei ezen a területen alig alkalmazhatók. A neveknek eredetük szerint való csoportosítása (eredeti magyar, ótestamentumi, martirológiumi stb. vagy héber, görög, latin, germán stb. eredetű nevek) úgyszólván semmit sem mond; merőben más jellegű név pl. *Ábrahám*, mint *Gábor*, s jellegzetesen „magyaros” névnek tartjuk a germán *Attilá*-t és *Ildikó*-t. A kultusztörténetnek is csak kivételesen van jelentősége (pl. a *Rita* név esetében, vö. Mikesy Sándor: MNy. 1958. 356). Az uralkodócsalád tagjainak, a politikai vagy kulturális élet kiválóságainak, irodalmi alakoknak a népszerűsége legfőljebb egyes nevek divatjának keletkezését magyarázhatja: a mai *Lajos*-ok, *Sándor*-ok, *Zoltán*-ok, *Erzsébet*-ek szülei aligha gondoltak gyermekük elnevezésekor Kossuthra, Petőfira, Kárpáthy Zoltánra vagy Erzsébet királynéra, s az sem valószínű, hogy a *László* név arányszámának több mint háromszorosára növekedésében (1895—99: 1,64%, 1945—49: 5,16%, 1959: 5,93%, vö. Büky i. m. 22) jelentős szerepe volna Szent László király tiszteletének. Gyakran emlegetik a névdívatall kapcsolatban a jóhangzást; Büky egész fejezetet szentel a nevek hangalakjának (7—16). De vajon jobb hangzású-e a mássalhangzó torlódásos *Krisztina*, a hiátusos *Bea*, mint a „lágy, édes” *m, l* hangokat tartalmazó (vö. Fónagy: A költői nyelv hangtanából 72 kk.) *Amália* vagy *Malvin*? A *János* és a *Jónás* név hangképe csaknem azonos, az első mégis századok óta legkedveltebb neveink közé tartozik, a második pedig — Lőrincze szavával élve — „jellegzetes vízilónév”. Óvatosan kell bánnunk az analógia fogalmával is. *Johanna*, *Franciska*, *Karola* és más „megnöiesített” férfinév kimentek a divatból, ugyanakkor teljes fényében tündöklük az ugyanilyen képzésű *Andrea* és *Gabriella* csillaga. Az *Ádám* név gyakorisága nem változott, de az *Éva* — amely

1895—99 között még a *Viktória*-val és az *Alfréd*-dal állt egy rangban — a gyakoriságlista élére ugrott. Mindezekre a miértekre egyelőre csak egy bizonytalan szóval felelhetünk: divat, mint tavaly az abroncsos, idén a szűk szoknya. További vizsgálatok, főleg részletes statisztikai felmérések és elemzések azonban sok mindent megvilágíthatnak. A nyelv és a társadalom életének összefüggéseiről ez a látszólag igénytelen kutatási terület sok érdekeset és tanulságosat fog még mondani a kutatónak és az érdeklődőknek.

J. Soltész Katalin

A vajdasági diáknyelvből

A tanulóifjúság nyelvi szempontból külön csoport. Környezete, tevékenysége kényszeríti arra, hogy szókincse sajátos legyen. Állandóan, napról napra teremti az új szavakat. A szóteremtésben, szóhasználatban eltérést tapasztalunk. Ez az eltérés főleg a városi és falusi, valamint az általános és középiskolák diáknyelvében mutatkozik.

A városi iskolák növendékeinek sokkal gazdagabb, színesebb diáknyelvük van a falusi iskolák tanulóinál. Az utóbbiaknál kevesebb szó keletkezik, inkább valamilyen közvetítéssel átveszik diáktársaiktól a városban használatos kifejezéseket. Így találjuk meg náluk is a *búger*, *daci*, *galamb*, *malac* stb. szavakat.

Az általános iskolások szógyarapítóinak a száma igen nagy. Kedvelik a rövidítéseket. Náluk nem is új szavakról beszélhetünk, hanem csak a régi, köznyelvi szavak formálásáról. A *töri*, *tuncsi*, *peni*, *diri*, *oszi*, *tasi* az ő körükben keletkezik. A rövidítéssel keletkezett diáknyelvi szavakat a tanuló magával viszi a középiskolába. Itt újabbak is kerülnek a beszédbe. Ezek formáikban is és tartalmukban is elgondolkoztatják azokat, akik kevésbé ismerik a tanulók sajátos kifejezéseit. Pl. a *cár*, *mohácsi csata*, *török ötös*, *gádzser* itt keletkezik, de ezek mellé kerül az ironikus *anyus*, *öregasszony*, *apafej*, *frocliz*, *halászik*, *hólyag* is a külső behatások, a zsargon hatására. A diáknyelvi szavak legtöbbször a középiskolában találjuk meg. Innen azután a tanulók testvérei, ismerősei, barátai továbbítják a fiatalabbaknak és az idősebb iskolásoknak. Ezt bizonyítja az is, hogy a felső osztályokban keletkezett szó később az alsóosztályos ajkán is elhangzik.

Az egyetemekről már nem sok új szó kerül a diáknyelvbe. Itt inkább az alakváltozatok sorával találkozunk, mint pl. a *faki*, *fakis*, *faksz*; *prof*, *prófa*, *profi*, *prófé*. Az idegen nyelv tanulása is hozzájárul a diákok szótárának gyarapításához. Nagyobb központokban ez jól érzékelhető. Novi Sadon, Suboticán a *bratesz*, *brucós*, *címer*, *sveszti*, *vaszpi* közkedvelt kifejezések.

Még egy érdekességet észlelhetünk a diákok szóteremtésében. Az általános iskolákban ugyan kevés szó keletkezik, de ezek állandó tagjai maradnak a szótárnak. A középiskolákban keletkezettek gyorsan elavulnak, elkopnak, nem sokáig használják őket.

A diáknyelvben kevés eltérés mutatkozik a városok között. Az idegen nyelv hatásának erőssége a következő sorrendet mutatja: Novi Sad, Subotica, Zombor, Zenta. A gyűjtési helyek gazdagságának sorrendje: Subotica, Novi Sad, Zenta, Zombor.

Az új szó nehezen jut el a falusi, tanyai iskolába. Amint azonban kikerül, pillanatok alatt megbarátkoznak vele. Néhány nap múlva a község hangtanához, alaktanához is illesztik, és így használják tovább. Pl. Ludason (helység Suboticánál: Ludoš) a *stósz* használatára figyeltem fel. Elterjedése után kutattam, s a következő alakokban találtam meg: *stóc*, *stócot*, *stócol*, *stócós* (= *stócols*).

Egy szó keletkezéséről.

Az egyik suboticei középiskolában a *kantol* eredetével is megismerkedtem. A kiindulás Ogis Kont (értsd: Auguste Comte) filozófus neve. Az osztály nehezen sajátította

el a Konthoz tartozó anyagrészt; a tanár kénytelen volt több órán gyakorolni a diákokkal. Közben a tanulók megunták, mert sokat beszéltek róla, egyikük kifakadt: „Meddig kantolunk még?” A következő héten tánc volt az iskolában. Az egyik fiú sokáig táncolt partnernőjével, de a végén még sem együtt mentek haza. A piszkálódás már az új szóval kezdődött meg: „Kantolt, de hiába.” — „Túlkantolták” — hangzottak a megjegyzések. A szó így kelt életre, de ma már csak néha-néha használják. Mintegy két évig volt közkedvelt.

A gyűjtés módja:

Állandó, éber figyelemmel sikerült lejegyeznem a diákok sajátos kifejezéseit. Ellenőrzés végett elbeszélgettem néhány tanulóval. (A beszélgetés 1962-ben történt):

Albert Klára III. o. tanítóképzős növendék — Subotica.

Dragics Ilona érettségizett gimnazista — Zombor.

Gerold Ilona VII. o. általános iskolás — Novi Sad.

Imre Márta IV. o. óvónőképzős — Novi Sad.

Kerekes György első éves tanonc — Subotica.

Matijevics István IV. o. általános iskolás — Subotica.

Pálfi Irma VII. o. általános iskolás — Subotica.

A szavak mellé ők segítettek az értelmezést megírni, és hozzájárultak a szótár elkészítéséhez.

agytrösz fn. (-öt, -ök, -je) 'az osztályokos tanulója, aki mindig tud felelni, mindenhez ért'. — *Ez a Magdus egy agytrösz*. *Mi az, te csak tavaly voltál agytrösz?*

anyós fn. (-t, -ok, -a) 'tanárnő'. — *Felelt már jegyre is az anyós? Felhívtak az anyós, és nem tudtam semmit.*

anyus fn. (-t, -ok) 'tanulóleány' — *Anyus, add ide a matézisodat!*

apafej fn. (-et, -ek, -e) 'megszólítás; főleg a tanulófiúk nevezik így egymást' — *Hogy vagy, apafej? Apafej, szedd már össze magad!*

apus fn. (-t, -ok, -a) 'tanuló, főleg fiú, ritkábban leány' — *Te sem tudtál, apuskám, jól felelni. Apus, ide vele, mert megverődsz!*

atomdoli fn. (-t, -k, -ja) 'dolgozat a tudás ellenőrzésére, melyet váratlanul írat a tanár; röpdolgozat' — *Hogy sikerült az atomdolid?*

ágyú fn. (-t, -k, -ja) 1. 'nagyobb méretű papír, amelyre az anyagot, a meg nem tanult leckét lemásolják, és feleléskor vagy dolgozat írásakor használják, amikor nem néz oda a tanár'. — *En egész ágyút csináltam.* 2. 'Ha az ún. „puska” előkerül, ez lesz.' — *Mi az, a te puskád is ágyú lett?*

bedacizik i. (-ok, -na, -ott) 'gyenge osztályzatot kap' — *Ezen az órán három is bedaciztak.*

bennszülött fn. (-et, -ek, -je) 'az a tanuló, aki abból a városból való, ahol a

középiskola vagy az egyetem van' — *Eljöttek a bennszülöttek is a munkaakcióra.*

bezüg i. (-ok, -na, -ott) 'nem tud felelni, gyenge osztályzatot kap' — *Sári bezügott a törőből. Már megint bezügtál?*

biblia fn. (-át, -ák, -ája) 'napló' — *Ott lapulnak a jegyek a bibliában.*

biosz fn. (-t, -a) 'biológia' — *Bioszból kaptam egy fordított ötöst, másból nem is feleltem.*

bratesz fn. (-t, -ok, -a) 'fiútestvér' — *Brateszommal tegnap beszéltem. Er. szerb-horvát brat: testvér*

brúcós fn. (-t, -ok, -a) 'elsőéves egyetemi hallgató' — *Sok brúcósunk van. Nem sok a nő a brúcósok között.*

brúcós-est fn. (-et, -ek, -je) 'ünnepélyes est, melyet az új egyetemi hallgatóknak tartanak'. — *Mikor lesz nálatok a brúcós-est?*

brucosiáda fn. (-át, -ák, -ája) ö. *brucós-est*. — *Szépen sikerült nálunk is a brucosiáda.*

büger fn. (-t, -ok, -ja) 'kettes' — *Nem tudott felelni, bügert kapott.*

bukott számár fn. (-at, -ok, -a) 'az évet vesztett tanuló' — *Itt a bukott számár!*

bundevafn. (-át, -ák, -ája) 'gyengétanuló' — *No, te is jó bundeva vagy. Ez az osztály bund evája. Er. szerb-horvát bundeva 'tök'.*

cár fn. (-t, -ok, -ja) 'ötös' — *Töröcsiből a füzetemre cárt kaptam.*

cévé fn. (-t, -k, -je) 'WC' — Gyere a cévére.
cigi fn. (-t, -k, -je) 'cigarettá' — Adj
már egy cigit!

cigizik i. (-ek, -ne, -ett) 'cigaretta' —
Ott cigiztünk a sulis pincéjében.

címer fn. (-t, -ek, -je) 'szobatárs az
otthonban, intézetben' — Ki a címered?
A címerem tanult két óráig, és nem aludtam.
címerka fn. (-át, -ák, -ája) 'szobatárs
az otthonban, intézetben, ahol lányok
lagnak' — Elvitte az esernyőt a címerkám.
A címerkámmal voltunk a moziban.

csaj l. stószol

csap i. (-ok, -na, -ott) 'lop' — Csapott
egy pelaszt.

daci fn. (-t, -k, -ja) 'kettes' — Dacit
kaptam fizikából.

devojka fn. (-át, -ák, -ája) 'kettes' —
Két devojkat kaptam. Magyarból van devoj-
kám. Er. szerb-horvát: dvojka: kettes
diri fn. (-t, -k, -je) 'igazgató' — Jó
türelme van a dirinek is.

doli fn. (-t, -k, -ja) 'dolgozat' — Hányas
lett a dolid? Írtunk dolit matézisből.

dolifüzet fn. (-et, -ek, -e) 'dolgozat-
füzet'

— Drága a dolifüzet.

dom fn. (-ot, -ok, -ja) 'otthon, intézet
a diákok vagy egyetemi hallgatók részére' —
Gyertek ki vasárnap a domba! Nincs
messze a dom.

domos fn. (-t, -ok, -a) 'az otthonban,
intézetben lakó tanuló vagy egyetemi
hallgató' — Itt jönnek a domosok. Te is
domos lettél?

dosi fn. (-t, -k, -ja) 'iskola' — Nem
megyek dosiba.

döki fn. (-t, -k, -je) 'futball' — Kérj
egy dököt a tanárnőtől!

dökizik i. (-ek, -ne, -ett) 'futballozik' —
Egész lukas órán dökiztünk.

duduk mn. 'olyan diák, aki sokat tanul,
de sohasem felel szépen' — Éppen olyan
duduk ő is, inkább fogja be a száját.

elhasal i. (-ok, -na, -t) 'évet veszt, vagy
a vizsgája nem sikerül' — Másodszor is
elhasalt. Évre hasalt el az Attila is.

elsül a puská (áll. szókapcsolat) 'a
tanulónál megtalálják a „puskát”-t, fel-
fedezik, hogy csalni akart' — A fene egye
meg, elsült a puskám.

emi fn. (-t, -je) 'emelet' — Odajárunk
az emíre. Már kevés lesz az emi is, annyian
vagyunk.

évre megy (áll. szókapcsolat) 'évet ve-
szít' — Évre mentél te is? Majdnem évre
mentem.

faki fn. (-t, -ja) 'egyetem' — Péter
beiratkozott a fakira.

fakis fn. (-t, -ok, -a) 'egyetem' —
Messze lakik a fakistól.

faksz fn. (-ok) 'egyetem' — Jössz ma
fel a fakszra?

fazon fn. (-t, -ok, -ja) 'olyan tett,
amely becsapáson, csaláson alapszik, vala-
kinek a kijátszása, valakivel való kibab-
rálás' — Jó fazon, nem mondom! Meg-
csinálta azt a fazont, hogy kiolvasta a könyv-
ből az egész verset. Mire volt jó ez a fazon?

feketekenyv fn. (-et, -ek, -e) 'napló' —
Beírtak már téged is a feketekenyvbe, el-
késtél.

fíljak fn. (-ot, -ja) 'filozófiai fakultás'
— Jössz a falfikra?

fizi fn. (-t, -je) 'fizika' — Fizióránk
lesz holnap. Kész a fizije neki is?

foci fn. (-t, -k, -ja) 'futball' — Itt van,
fúzd be te a focit!

focista fn. (-át, -ák, -ája) 'futballista'
— Nagy focista a Pista is.

fordított ötös fn. (-t, -ök, -e) 'kettes' —
Kaptál még egy fordított ötöst?

frozliz i. 'a tanulót kérdezi, faggatja
tanára' — Fél óráig frozlizott, már mindent
elfelejtettem.

galamb fn. (-ot, -ok, -ja) 'hajtogatással
készült játék, az unalmas óra alatt haj-
togatják papírból' — Kijön egy lapból a
galamb?

galcsi fn. (-t, -k, -ja) Vö. galamb —
Jobb ez a galcsi, repül is, nem úgy mint a
tied.

galcsizik i. (-ok, -na, -ott) 'dobálja a
„galamb”-ot' — Gyere, galcsizzunk!

gádzser fn. (-t, -ok, -ja) 'kettes' —
Majdnem gádzsert kaptam. Hány gádzsered
van?

gimi fn. (-t, -je) 'gimnázium' — A zen-
tai gimibe jártál? Meszelik a gimít is.

gimis fn. (-t, -ek) 'gimnazista' — Hol
voltál, te gimis? Nem, a gimisek nem jön-
nek.

gimista fn. (-át, -ák, -ája) 'gimnazista'
— Látod, már te is gimista vagy.

golya fn. (-át, -ák, -ája) Vö. brucós.
Megérkeztek a golyák. Sok golya érkezett az
egyetemre.

golyaest fn. (-et, -ek, -je) Vö. brúcosest
— Hogy sikerült a golyaest? Volt mindenki
a golyaesten? Az ülésen megbeszéljük a
golyaest szervezését is.

gyuevecs fn. (-ot, -ok, -a) 'idősebb elő-
adó vagy alkalmazott az iskolában' —
Vén gyuevecs már az is. A vén gyueveccát
neki, később csengetett.

halászik i. (-ok, -na, -ott) 'a tanár fel-
hív felelni valakit' — Érti a mámi is
halászni a népet. Az öreg engem halászott
ki, pedig nem készültem.

hephaj fn. (-t, -ok) 'diákösszejeövetel,
ahol játszanak, dalolnak és táncolnak a
tanulók' — Vasárnap a Margitéknál lesz
hephaj. Álmos vagyok, hephajon voltam teg-
nap.

hetes fn. (-t, -ek, -e) 'tanuló, aki vigyáz
a rendre, a tisztaságra, és egy héti ügye-

letes az osztályban' — *Sietek, mert én vagyok a hetes.*

hólyag fn. (-ot, -ok, -ja) 'ügyetlen tanuló' — *Jaj, de hólyag vagy! Minek vagy olyan hólyag, hogy hagyod magad?*

igi fn. (-t, -je) 'igazgató' — *Nagyon ritkán jön az igi órára.*

imakönyv fn. (-et, -ek, -e) 'napló' — *A harmadik vagyok az imakönyvben. Akkor a kettes van az imakönyvben, hogy kilóg a lába.*

inti fn. (-t, -k, -je) 'intézet' — *Az inti-ben laksz?*

intis fn. (-t, -ek) 'intézetben lakó tanuló' — *Sok intis volt az önképzőkörön.*

intista fn. (-át, -ák) 'intézetben lakó tanuló' — *Focimeccset játszanak az intisták a künnlakók ellen.*

isi fn. (-t, -k, -je) 'iskola' — *Megyünk az isibe, és beszélünk a dirivel, hogy engedjen bennünket kirándulásra.*

kantoli i. (-ok, -na, -t) 'sokat beszél, sokat magyaráz' — *Hiába kantoltál neki, nem hódítottad meg. Kantolt, de hiába, mégis bezúgott.*

kávéház fn. (-at, -ak, -a) 'WC' — *Ott cigiznek a kávéházban, nem látja őket senki.*

keri fn. (-t, -je) 'kereskedelmi iskola' — *Nehezebb volt a keri, mint a gimí.*

keris fn. (-t, -ek) 'a kereskedelmi iskola tanulója' — *Fociztak a kerisek meg a prepások.*

kerista fn. (-át, -ák, -ája) 'a kereskedelmi iskola tanulója' — *Ma futottak a keristák, holnap mi megyünk.*

koszovó fn. (-t) 1. 'feleltetés egész órán' — *Nálatok is koszovó volt? 2. 'gyenge dolgozat utáni javítási óra' — Koszovó volt doliosztáskor. Er.: Kosovói ütközet (szerb tört.)*

künnlakó fn. (-t, -k, -ja) 'az a vidéki tanuló, aki nem a diáktothonban vagy intézetben lakik, hanem alberletben' — *Focimeccset játszanak az intisták a künnlakókkal.*

lajbesz fn. (-t, -ok, -a) 'ceruza' — *Tegnap itthon hagytam a lajbeszt.*

laszti fn. (-t, -k, -ja) 'futball' — *Kapott most sok új lasztit a gimí is.*

lemázol i. (-ok, -na, -t) 'pofont ad' — *Lemázoltam neki egyet, mindjárt kibuggyant a vére.*

lóg i. (-ok, -na, -ott) 'nem jár rendszeresen órára' — *Mindig lóg, már nagyon sok igazolatlant kapott. Nem tud semmit, mert állandóan lóg.*

lukas óra fn. (-át, -ák, -ája) 'elmaradt óra' — *Majd lukas órán átmásolom a magyart. Három lukas óránk volt, tavaly nem ment ilyen jól.*

makk fn. (-ot, -ja) 'orr' — *Hallgi, mert a makkodra csapok! Ott ül a második padban, olyan jó nagy makkja van.*

malac fn. (-ot, -ok, -a) 'tintafolt' — *Csupa malac az egész füzet. Hány malacod van?*

malacos mn. 'tintafoltos' — *De malacos a füzeted!*

mangeszol i. (-ok, -na, -t) 1. 'megüt, pofont ad' — *Mangesz le neki egyet!*

2. 'ellop' — *Sokat mangeszolt, míg végre megtudták, hogy ő az.*

matézis fn. (-t, -a) 'számítan' — *Hányasod van matézisből? Matézisórán lett rosszul.*

mámi fn. (-t, -k, -ja) 'különös természetű idősebb tanár' — *A mámi ott sétált a padok között, mikor irtuk a dolgozatot. Bezúgott a mámi.*

mint a vöcsök (áll. szókapcsolat) állítást nyomósít vagy erősít meg. — *Noná, mint a vöcsök, hogy sikerült a dolim. Mint a vöcsök, hogy megbuktatják. Mint a vöcsök, hogy nem jövök be délután.*

mohácsi csata fn. (-át, -ája) Vö. Koszovó. *Jaj, ma egész mohácsi csata volt. Matézisdoli lesz, éppen elégünk van ilyen mohácsi csata előtt.*

nagykönyv fn. (-et, -ek, -e) 'napló' — *Csak úgy borzongok, mikor a nagykönyvet lapozza.*

nyolcas fn. (-t, -ok, -a) Vö. hetes — *Egy héttel ezelőtt nyolcas voltam.*

őbégatóóra fn. (-át, -ák, -ája) 'énekóra' — *Kétszer is van őbégatóóránk.*

odbor fn. (-t, -ok, -ja) 'WC' — *Az odborba megyünk ülésre. Er.: szerb-horvát odbor 'bizottság'*

oszi fn. (-t, -k, -ja) 'osztályfőnök' — *Jó oszi volt. Jön az oszi, hallgassatok.*

őreg fn. (-et, -ek, -je) 'idős tanár' — *Beteg az őreg, nem lesz óránk. 2. 'igazgató' — Bent volt az őreg órán.*

őregasszony fn. (-t, -ok, -a) 'idős tanár' — *Jön az őregasszony. Kérdezett ma az őregasszony?*

összeköpi magát (áll. szókapcsolat) 'megijed' — *Lemázoltam neki egyet, és mindjárt összeköpte magát.*

paca fn. (-át, -ák, -ája) 'tintafolt' — *Csupa paca a füzeted.*

pacás mn. 'tintafoltos' — *Még az inged is pacás lett.*

papírdoli fn. (-t, -k, -ja) Vö. atomdoli — *Tegnap volt papírdolink.*

pecáz i. (-ok, -na, -ott) 'felszólít felelni' — *Engem is pecáz már megint. Ül az asztalnál, és néz, akkor már tudom, hogy engem pecáz.*

pelasz fn. (-t, -ok, -a) 'töltőtoll' — *Add ide a pelaszodat!*

pencsi fn. (-t, -k, -je) 'töltőtoll' — *Add a pencsit nekem! Nem ír a pencsim.*

peni fn. (-t, -k, -je) 'töltőtoll' — *En is írok a penivel, nem adhatom oda.*

pikkel i. (-ek, -ne, -t) 'neheztel, haragszik a tanár diákjára' — *Pikkel rám, és azért nem javíthatok.*

piszkozat fn. (-ot, -ok, -ja) 'az órán használt füzet, amelybe a tanulók mindent jegyeznek, és utána ebből másolják át a megfelelő füzetbe' — *Nincs meg, csak piszkozatba írtam.*

predi fn. (-t, -je) 'katonai előképzés' — *Hogy sikerült a predi? Tanulom a predit, nem érek rá.*

prepa fn. (-át, -ája) 'a suboticei tanítóképző neve' — *Tánc van a prepában. Te is prepába jársz?*

prepás fn. (-t, -ok) 'tanítóképzős' — *Prepás lett a Laci is?*

próbado fn. (-t, -k, -ja) Vö. 'atomdoli' — *Hányas lett a próbado?*

prófa fn. (-át, -ák, -ája) 'tanár' — *Nagyon jó ez a prófa, elnézi azt is, ha egyszer nem tudsz.*

prófo fn. (-t, -k, -ja) 'tanár' — *Megjött a prófo, lesz felelés.*

puska fn. (-át, -ák, -ája) 'nagyobb méretű papír, amelyre az anyagot, a meg nem tanult leckét lemásolják, és felkeléskor vagy dolgozatíráskor használják, amikor nem néz oda a tanár' — *Csináltam puskát, majd előszedem. Puskát dobott Erzsinek, de észrevették.*

puskáz i. (-ok, -na, -ott) 'használja a „puskát”-t' — *Annál a tanárnál lehet puskázni. Egész strammul puskázhattam.*

rizsuka fn. (-át, -ája) 'rizsből készített uzsonna az iskolában' — *Már megint rizsuka lesz. Rossz volt ma is a rizsuka.*

saláta fn. (-át, -ák, -ája) 'a könyvből, füzetből kitépett vagy kiesett lap' — *Saláta lesz az egész füzetem. Kiesett egy saláta a padból.*

skóla fn. (-át, -ák, -ája) 'iskola' — *Gyerünk a skólába! A skólában cseréltem ezt a pisztolyt. Er. szerb-horvát: skola 'iskola'*

stósz fn. (-t, -ok, -a) 'nevetséges esemény, különös történet, ugratás' — *Irtó stósz volt, amikor hasra vágódott. Tudod, ettől egy jobb stósz is kitalálhattál volna.*

stószol i. (-ok, -na, -t) 1. 'érdekes történetet mesél, tréfál' — *Egész órán stószolt, nem is figyeltem oda.* 2. 'felhívja magára a figyelmet' — *Mikor kijönnek a csajok, mindig stószol a gyerek.*

suli fn. (-t, -k, -ja) 'iskola' — *Nem jössz suliba? Ez Péter sulija?*

sveszti fn. (-t, -k, -je) 'leánytestvér' — *Ezek svesztik? Er. német die Schwester: 'nőtestvér'*

számárfül fn. (-et, -ek, -e) 'gyűrődés a füzet vagy a könyv sarkán' — *Ott is nagy a számárfül a te füzeteden.*

számárfüles mn. 'Gyűrött (a füzet vagy a könyv sarka)' — *Számárfüles a füzeted, mert nem vigyáztál rá.*

szarkát fog, 1. *vécó*, *szveszti* fn. (-t, -k, -je) Vö. *sveszti*. *Megbukott a szvesztim.*

tacslí fn. (-t, -k, -ja) 'pofon' — *Könynyen kaphatsz egy tacslit.*

tambura fn. (-át, -ák, -ája) 'padba ékelt zsilettadarab, amelynek pengetésével zavarják az órát' — *Megvágta a kezem a tambura. Egész órán idehallatszott a tamburád.*

Tamóé fn. (-at) 'WC' — *Megyek a Tamóékhoz.*

tancsi fn. (-t, -k, -ja) 'tanítónő' — *Ne verekedj, jön a tancsi!*

tancsika fn. (-át, -ák, -ája) 'tanítónő' — *Mindig verekszik a tancsika.*

tanfüttyüllő fn. (-t, -k, -je) 'tanfelügyelő' — *Jön a tanfüttyüllő, és majd kikérdez bennünket.*

tasi fn. (-t, -k, -ja) 'táska' — *Sok füzetet raktam a tasiba.*

tefter fn. (-t, -ek, -je) 'füzet, amelybe a tanár az osztályzatokat jegyzi, mielőtt a naplóba írná' — *Előveszi a teftert és keresgél.*

tefterez i. (-ne, -ett) 'a „tefter”-be jegyez' — *Tefterezett az öreg.*

tök fn. (-öt, -ök, -je) 'gyenge tanuló' — *Jaj, de tök vagy, még ezt sem tudod.*

töki fn. (-t, -k, -je) 'nagyfejű tanuló' — *Te sem látsz semmit, előtted ül a töki.*

törcsi fn. (-t, -k, -je) 'történelem' — *Törcsióránk van kedden és pénteken.*

töri fn. (-t, -k, -je) 'történelem' — *Ma nincs töri. Lukas volt a törióra.*

török ötös fn. (-t, -ök, -e) 'kettes' — *A történelemtől egy török ötöst adott.*

upec fn. (-ot, -ok, -a) 'az intézet igazgatója' — *Kifizettem az intézetet az upecnak. Er. szerb-horvát upravnik 'igazgató'*

uzsi fn. (-t, -k, -ja) 'uzsonna' — *Fél tízkor van uzsi.*

vaszpi fn. (-t, -k, -ja) 'nevelő az intézetben' — *Összeszed bennünket a vaszpi, ha veszekedünk. Er. szerb-horv. vaspitač 'nevelő'*

vécó fn. (-t, -k, -ja) 'WC' — *Voltam a vécónál szarkát fogni.*

Vécóék fn. (-at) 'WC' — *Levizítettem a Vécóéknál.*

vergli fn. (-t, -je) 'az a tanuló, aki gondolkodás nélkül hadarja a megtanult anyagot.' — *A Margit is éppen olyan vergli, mint a Karcsi. Nem sokat ér ő, vergli.*

zomi fn. (-t, -k, -ja) 'az iskola mozija' — *Harminc dinár a zomi. Csütörtökön zomi lesz.*

Matijevics Lajos

Egy újabb nyelvművelő könyvecske*

Sokoldalú segédkönyvet kap tanár és tanuló Hernádi Sándornak „Helyesen, szépen magyarul” című munkájában. Sokoldalúsága egyrészt abban rejlik, hogy tanulóknak is, tanárnak is szól, másrészt abban, hogy az általános iskolai tanterv anyagához kapcsolódó nyelvtani, nyelvhelyességi, helyesírási és stilisztikai kérdéseket változatosan tárgyalja, harmadrészt pedig abban, hogy didaktikai szempontokat is érvényesít: elméleti ismereteket és gyakorlatoknak szánt anyagot egyaránt nyújt.

A kötet négy fejezete közül az elsőnek a címe: „Egy kis nyelvművelés” (5–37), s néhány idézet vezet be Teleki Józseftől, Halász Gyulától, Kodálytól, Kosztolányitól. Ezeknek a mondanivalója — a reformkor nyelvi programjának egyik kidolgozója, Teleki József szavaival — a következő: „...a nyelvnek csinosítása, tökéletesítése... minden embernek szoros kötelessége, sőt olyan természetes, mint a természet maga...” — A nyelvhasználat egyes kérdéseiről szóló rövid felvilágosító fejezetek következnek ezután: miért ejtjük *Szelé*-nek a *Ze* vezetőkénevet, mikor nem ejtjük a szóvégi *h*-t, miért kell a *Cházár András* utcanévet *Császár András*-nak, a *Dessewffy*-t *Dezsőfi*-nek mondani, hogyan „súlytalanodik el” a kiejtésben a vezetőkénev a keresztnév mellett, miért kell kerülnünk a „suksükölést”, milyen módon lehet elsajátítani a pontos, helyes, értelmes, sőt kifejező olvasást, miért fontos a szinonimák közül a találónak a megválasztása, hogyan színteleníti el stílusunkat egyes szavak (*komoly*, *kulturált*) agyonhasználása, hogyan használjuk helyesen az ikes igéket, a *-nál*, *-nél* ragot stb. Tehát a nyelvhasználatnak a diákságot is érintő kérdései közül sokat tárgyal a szerző. A felvilágosításon túl a gazdagabb, színesebb kifejezés és a helyes fogalmazás útját-módját is több cikkben érinti, így segíti — a közvetlen tanácsadáson kívül — a korszerű nyelvszemlélet alapjainak lerakását s az anyanyelvi műveltség jelentőségének tudatosítását.

A tantervi témák legtöbbszöréhez hozzáilleszthető egy-egy fejezet. (Itt jegyezzük meg, hogy olyan fontos kérdésekről, mint a névelőhasználat, néhány névutónak összetévesztése — ugyancsak szerepelhetne egy-két irányító megjegyzés a tárgyalt problémák között. Különösen a kérdések tárlásában bizonyul igen ötletesnek a szerző. (Néha azonban mesterkéltlen bonyolult címet ad a fejezeteknek.) A feldolgozásban szemléletes, eleven, sőt játékos megoldásokat talál (bár megjegyezzük, hogy itt-ott bonyolult módon közelíti meg a témát, s ez megnehezíti az eligazodást a cikk első olvasásakor). Szép példáit adja azoknak a „kiművelt társalgásoknak”, amelyeket — ha csak elképzelve is — tanár és diák folytathat a nyelvhasználat különféle problémáiról. A magyarázat és a nyelvi példaanyag célszerű egyensúlya valósul meg bennük, legtöbbször szerencsésen.

A második rész címe: „Egy kis helyesírás” (41–56). Tizennégy kisebb fejezetben a hagyományosan írandó családnevekről, a szóelválasztásról, az igekötők helyesírásáról, a kötőjel használatáról, helyesírási babonákról és egyebekről olvashatunk.

Ezekben a fejezetekben is ötletesen oldja meg feladatát. Egy-egy tárgyalt jelenséget a gyakorlathoz, legtöbbször az iskolai élethez köt. Például

* Hernádi Sándor: *Helyesen, szépen magyarul*. Kis nyelvművelő az általános iskolák számára. Budapest, 1963. Tankönyvkiadó 112 lap.

az igekötők helyesírását egy táviratszöveg szavainak a megszámlolásával vezeti be; a külön-, illetőleg egybeírás egyik esetét egy levélbeli megszólítás kapcsán tárgyalja („Kedves Magyar Tanár Úr!”); a filmekben tapasztalható kisbetűs személynév-írást Nemcesek esetével világítja meg (akinek a nevét egyszer csupa kisbetűvel, de aztán csupa nagybetűvel írták bele a Pál utcai fiúk nagykönyvébe). Néha tanulságos módon nyúl egy-egy problémához. Például a *j—ly* írást a jelentésselkülönítés oldaláról közelíti meg (*hej!* — indulatszó, de *hely*: főnév stb.), másszor ötletesen fog egybe különféle helyesírási problémákat, például a *kérette* — *játssza* esetében a kettőzés két különféle esetét a régies elbeszélő múlt alakjaihoz viszonyítva együtt tárgyalja.

A tudnivalókat ügyesen vezeti be, ötletesen világítja meg, s csak ritkán marad megmagyarázatlanul egy-egy jelenség (mint a *bólingat*, *kacsingat* esetében, ahol csak közli a helyes írásképet, de nem fűz hozzá magyarázatot).

A harmadik nagyobb egység az „Édes anyanyelvünk” címet viseli (57—82). Az itt közölt tizennyolc fejezet jórészt két téma köré csoportosul. Az egyik csoportban nyelvtörténeti magyarázatokat közöl a szerző olyan szavakról, amelyek méltán ébresztik fel a diák érdeklődését. Így a *magyar*, a *Csillebérc*, a *tallér—dollár—krajcár—franc—forint—rubel* szavak eredetét tárja fel könnyed stílusban. (A *Csillebérc* című fejezetben néhány helytelenül írt hegynév szerepel: „Kakukkhegy, Mártonhegy, Naphegy, Sashegy, Tündérhegy”. Helyesen: *Kakukk-hegy* stb., vö. AkH. 248. pont). Megvilágítja egy-két szólásunk eredetét, s feltárja a szóláskeverés hibáit.

A másik fejezetcsoport fogalmazási-stilisztikai-esztétikai problémákat tárgyal. Rámutat a tanulók dolgozataiban gyakori fogalmazási gyarlóságokra, s megmutatja, hogyan lehet ügyesen megválogatni a megfelelő szinonimát, hogyan kell elkerülni az efféle szemléletbeli ellentmondásokat: „Fénysugár *lövellt* ki a hajóról, és *végigsimogatta* a bokrokat” (itt a mozzanatosság és a huzamosabb történés összeférhetlenségére mutat rá). Művészi nyelvi megoldásokat mutat be olyan művek szövegein, amelyeket az iskolában feldolgozunk. Ízelítőt ad a szavak zenéjéről, s közli néhány írónk értékelő sorait nyelvünk szépségéről, azzal a helyes megállapítással fejezvé be a cikksort, hogy kinek-kinek a saját anyanyelve a legszebb.

Az utolsó fejezetben („Hasznos játék a szavakkal” 83—110) több helyesírási és néhány nyelvtani feladatot, rejtvényt, illetőleg játékot találunk a megoldásukkal együtt. Nem tekintve azt a formális értékű kérdést, hogy melyik megyénk neve hangzik ugyanúgy, mint egyik igealakunk (*Tolna — tolna*), ezek a lottó-, morze-, totó- és társasjátékok rendkívül sok hasznos indítást, sőt kész anyagot adnak a nyelvvel való játékos foglalkozáshoz.

Hernádi Sándor könyve tematikájában gazdag, feldolgozásmódjában színes és vonzó. Okos használata jó eredménnyel jár. A tanár egy-egy fejezetének felolvasásával pihentető, mégis tanulságos alkalmat ragadhat meg nyelvünk életének és szépségeinek bemutatására, a tanulók nyelvi tudatosságának fokozására. Az utolsó fejezet készen ad gyakorlásra alkalmas anyagot. De tanítványaink figyelmét általában is felhívhatjuk a könyvre, beszámoltathatjuk őket egy-egy fejezetéről, s a könyv anyagának felhasználásával esetleg elindíthatjuk a nyelvőrmunkát az osztályban vagy az iskolában.

Szende Aladár

A nyelvtudomány műhelyéből

Az Új Magyar Tájszótár az előszerkesztés stádiumában*

Talán sehol és semmikor sem beszélnék szívesebben a készülő Új Magyar Tájszótárról, mint éppen itt és éppen most.

Éppen itt, hiszen mint sokak előtt nyilván ismeretes, ennek az 1950 óta folyó akadémiai tervmunkának a kezdetei ehhez az egyetemhez, közelebbről ennek magyar nyelvtudományi tanszékéhez fűződnek. És éppen most, amikor e tanszék akkori professzorának, a munkálat megindítójának, Bárczi Géának a köszöntésére gyűltünk össze. — De szívesen beszélek róla itt és most azért is, mert a debreceni egyetem magyar nyelvtudományi tanszéke Bárczi Géza távozása után sem lett hűtlen a munkálathoz, hanem továbbra is kivette részét az anyaggyűjtésből; úgyhogy annak az 500 000 cédulának, amely a szótár megszerkesztéséhez rendelkezésünkre áll, több mint egyharmada debreceni munkatársaink munkáját dicséri. — S végül, de számomra nem utolsósorban, külön öröm és megtiszteltetés e munkálatról ezen a helyen és ez alkalommal beszélnem azért is, mert magam, akire e szótár végső formába öntése végül is bízott, szintén ennek az egyetemnek, az egykori Bárczi-tanszéknek a neveltje vagyok, egyike azoknak, akik annak idején az Új Magyar Tájszótár megindításában résztvettek. E munkálat előrehaladásáról, jelenlegi állásáról és jövőjéről beszámolnom tehát többszörösen is kedves kötelességem.

Az Új Magyar Tájszótár célját és feladatait a lehetőségek már eleve meghatározták, sőt korlátozták. Kezdetből fogva nyilvánvaló volt ugyanis, hogy egyenesen a szótár céljára új tájszógyűjtéseket nem végezhetünk. A körülbelül ugyanebben az időben megindult nyelvatlaszmunkálatok széleskörű gyűjtései valamennyi ilyen irányú lehetőséget kimerítették. Arról, hogy ezekkel párhuzamosan egy más célt szolgáló, de ugyancsak terepen végzendő nyelvjárási gyűjtést indítsunk, szó sem lehetett. Nem gondolhattunk tehát másra, mint hogy az előttünk járó Szinnyei József hagyományait folytassuk: vagyis megelégedjünk annyival, hogy a Magyar Tájszótár megjelenése óta eltelt időszakban feljegyzett, "különféle nyomtatott és kéziratos forrásokban szanaszét, igen sokszor szinte hozzáférhetetlenül lappangó tájszavakat összegyűjtsük, s majdan szótárrá szerkesszük. Ebből már magától következett az is, hogy Szinnyei tájszófogalmát is megtartsuk, s anyaggyűjtésünket a tőle meghatározott háromféle (tehát tulajdonképpeni, jelentésbeli és alak szerinti) tájszókatégória figyelembővítéssel indítsuk meg; vagyis: forrásainkból azokat a szavakat gyűjtsük össze, amelyek e három szempont valamelyike szerint az irodalmi, illetőleg köznyelv határán kívül állnak.

A munkálat megindulásának körülményeiről, az anyaggyűjtés módszeréről, a gyűjtés közben felmerült elvi kérdésekről fölösleges volna ez alkalommal szólnom, hiszen ezekről a közelmúltban részletesen beszámoltam (MNy. 59: 125—43). Itt mindössze

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1964. február 14-én, Bárczi Géza 70. születésnapja alkalmából tartott ülésén.

annyit mondanék el, hogy az 1950 júniusában, Debrecenben megindult gyűjtőmunka néhány éven belül kiterjedélyesedett, s 1952 őszétől kezdve már három csoportban, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvtudományi tanszékén és a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékén folyt. Feldolgozásra kerültek a legfontosabb nyelvészeti és néprajzi folyóiratok, sorozatok, évkönyvek, cikkgyűjtemények és monográfiák; az egyetemi nyelvészeti és néprajzi tanszékek kéziratos anyaga, a Néprajzi Múzeum etnológiai adattárának jelentős része, a nagyobb vidéki múzeumok gyűjtései stb., stb.

Végül is 1960-ban elérkezettnek látszott az idő az anyaggyűjtés lezárására. Nem azért, mintha valamennyi rendelkezésünkre álló forrással végeztünk volna. Erről szó sincs, hiszen például a még hátralevő kéziratos anyagnak a feldolgozása éveket igényelt volna. Sokkal inkább azért, mert láttuk, hogy a már eddig összegyűjtött anyag szótárrá szerkesztése — különösen a munkaerők számának és az anyagi lehetőségeknek a rendkívül korlátozott volta miatt — újabb 8–10 esztendőnyi megfeszített munkát követel tőlünk. Pontosan meghatároztuk tehát a még okvetlenül feldolgozandó forrásokat, megállapodtunk abban, hogy szótárunk az 1890 és 1960 közé eső időszak nyomtatott és kéziratos forrásaiban levő tájszóanyagot foglalja majd magában, s az anyaggyűjtést 1962 végén lezártuk. — Időközben már folyt a hatalmas céduलाanyag betűrendbe szedése, úgyhogy 1963 első negyedének végére már ezzel a munkafázissal is végeztünk.

Az 1962. év szótárunk szempontjából döntő jelentőségű volt. Ekkor került sor ugyanis a szótár végleges arculatának kialakítására, a szerkesztési elvekre, s ezzel párhuzamosan a próbaszócikkeknek a kidolgozására. Mert igaz ugyan, hogy szótárunk mindössze Szinnyei Magyar Tájszótárának folytatója kíván lenni, ez azonban nem menti fel, sőt inkább kötelezi, hogy — mint a maga korában Szinnyeié — dialektológiai és lexicográfiai tekintetben egyaránt méltó legyen napjaink tudományos igényeihez.

A próbaszerkesztés során felmerült problémákat, a szerkesztési szabályzatot és a 100 próbaszócikkből álló mutatványt 1963 elején az illetékes szakemberek megvitaták. A mutatvány azóta már nyomtatásban is megjelent (MNy. 59: 365–80), az érdeklődők legalább nagyjából képet kaphatnak belőle a készülő szótárról.

Az anyagrendezés befejeződésével végre lehetőség nyílt tehát arra, hogy a 12 esztendőn keresztül gyűjtött tájszóanyag szótárrá szerkesztése megkezdődjék. Az Új Magyar Tájszótár munkálatai 1963 áprilisában az előszerkesztés stádiumába léptek. Előszerkesztésen — a munkaközösség szóhasználatára szerint — a következő feladatok elvégzését értjük: 1. A szótárbaténylegesen belekerülő adatok kiválogatását, illetőleg a valamilyen okból használhatatlan cédulák kiselejtezését. 2. A szótárba felveendőnek ítélt adatok ellenőrzését a tekintetben, hogy a gyűjtő megfelelő címszó alá sorolta-e be őket. Vagyis a közös szócikkbe kívánczó adatoknak helyes címszók alá való elrendezését. — 3. A szótár majdani használhatóságát elősegítő utalások elkészítését. — E feladatok elvégzését az teszi szükségessé, hogy körülbelül négy kötetre tervezett szótárunkat kötetenként kívánjuk megjelentetni, s így már az első szócikk leírásakor valamennyi adatnak a megfelelő címszó alatt, s valamennyi utalásnak a megfelelő betűrendi helyen kell lennie. Tehát például a *tuskó* szócikk anyagának összeállításával nem várhatunk a *T* betűig, hiszen a *ducskó*, *dücskő* változatokra már a *D* betűs anyagban kell utalnunk. A *bufog*, *buffog* és *pufog*, *puffog* alakváltozatok besorolásáról szintén csak párhuzamosan, valamennyi adat egyszerre való áttekintésével dönthetünk.

Hadd illusztráljam legalább egyetlen példával az előszerkesztő munka módszerét, technikáját. Vegyük például a *banya* szócikket, amelynek összeállítása meg lehetőségen egyszerűnek ígérkezett. — Anyagomban a *banya* címszó alatt a következő típusú adatokat találtam: 1. *bonya* változatot 'nagyanya, öreganya, öregasszony, boszorkány' jelentésben (az ugyanilyen jelentésű *banya* változat ugyanis közszónak

minősül, tehát egyáltalában nem kerül bele a szótárba); 2. *banya* változatot 'felöltöztetett szalmabábu kiszehajtáskor', 'kemence' jelentésekben főnévként, 'együgyű, balga, hülye' jelentésben melléknévként. Minthogy az előszerkesztés egyik fő törvénye, hogy minden szócikk anyagának összeválogatásakor valamennyi előforduló és lehetséges változat betűrendi helyén utána kell nézni: nem találunk-e még adatokat, itt is kikerestem a *bonya* címszót, s valóban kerültek elő újabb adatok, de most már kizárólag a 'nagyanya', 'öreganya'-féle jelentésekben. Az, hogy cédulázóink a *bonya* adatok egy részét *banya*, más részét pedig *bonya* címszó alá sorolták, egyáltalában nem meglepő; hiszen a két változat etimológiai összefüggése nyilvánvaló, tehát a *bonyó*-t bátran tekinthették alakváltozatnak (ennek tekintette különben Csűry is a SzamSz.-ban); ugyanakkor viszont — ha esetleg a MTSz.-ban utánanéztek — azt tapasztalták, hogy Szinyei ezeket *bonya* címszó alá sorolta, s a *banya* alá csak a 'banyalúd' és a 'banyakemence' jelentésű, *banya* alakú változatok kerültek. Magam eleinte úgy vélekedtem, hogy a 'nagyanya, öregasszony'-féle jelentésű *bonya* változatok bátran besorolhatók a *banya* címszó alá; eljárásomban tehát Csűryt, nem pedig Szinyeit követtem. Annál inkább, mert a sorrendben csakhamar következő *banyó*, *banyóka* sorba e szócikk szervesen illeszkedett bele. Annak ellenére, hogy a *banyó*-nak ugyancsak vannak *bonyó* változatai. — A további munka azonban mégis Szinyei eljárását igazolta. Néhány nap múlva eljutottam ugyanis a *bop*, *bopa*, *bopó* 'nagyapa, öregember, bácsi' jelentésű szavakhoz, amelyek a *bonya*, *bonyó* szavakkal azonos területen, közelebből — leggyakrabban — Erdélyben, Kolozs megyében fordulnak elő. Kétségtelen, hogy a *bopó*-nak *bapó* változata is van, tehát gondolhatnánk arra is, hogy ezeket a *banyó* címszó mintájára egy *bapó* címszó alá soroljuk; a *bop*, *bopa* változatokkal azonban már ilyen vonatkozásban semmit sem tudnánk kezdeni, hiszen *bap, *bapa változatok nincsenek. Az adatok együttes áttekintéséből világosan kiderül tehát, hogy a *bop*, *bopa*, *bopó* (~ *bapó*) változatok sora a *bonya*, *bonyó* (~ *banyó*) változatok párhuzamos kezelést kívánnak, s az eredeti besorolást módosítanunk kell. Végül is úgy találtam, hogy a kérdéses adatokat legmegnyugtatóbban a következőképpen rendezhetjük el: 1. A *banya*¹ címszó alá a 'felöltöztetett szalmabábu kiszehajtáskor' és a 'kemence' jelentésű *banya* változatokat. — 2. A *banya*² címszó alá az 'együgyű, balga, hülye' jelentésű *banya* alakot. — 3. A *bonya* címszó alá a 'nagyanya, öreganya' stb.-féle jelentésű *bonya* változatokat. — 4. A *bonyó* címszó alá a hasonló jelentésekben előforduló *bonyó* ~ *banyó* változatokat. — 5. A *bop* címszó alá a 'nagyapa, öregember' stb. jelentésű *bop*, a *bopa* alá az ugyanilyen jelentésű *bopa*, a *bopó* alá pedig a szintén azonos jelentésekben előforduló *bopó* ~ *bapó* kerülnek. — Mondanom sem kell talán, hogy a *banya*¹ címszó végén „vö.”-vel utalunk a *bonya* címszóra, továbbá, hogy a *banyó*, *bapó* változatokról a megfelelő betűrendi helyen utalás történik arra, hogy ezeknek adatai a *bonyó*, *bopó* címszók alatt találhatók meg. Ily módon tehát a *banya* ~ *bonya* címszók összefüggésére is rámutatunk, de a *bonya*, *bonyó* és *bop*, *bopa*, *bopó* családok szerves egybetartozása is jól kifejezésre jut. Vég nélkül sorolhatnám a hasonló vagy még bonyolultabb szócsaládokat, amelyeknek megnyugtató módon való elrendezése sokszor már-már lehetetlennek látszott és látszik, s ki tudja, hányszor bizonyára nem is egészen sikerült, illetőleg sikerül.

De talán ez az egyetlen példa is elegendő annak igazolására, hogy ez a több, legalább négy évet igénylő előszerkesztési munka meg nem kerülhető fázisa az Új Magyar Tájszótár elkészítésének. Hasonló nehézségekről számoltam be különben a Nyelvtudományi Értekezések 40., Bárczi Géza 70. születésnapjára kiadott kötetében is (244–8). — Lehet, hogy tetszetősebben hangzanék, ha az anyaggyűjtés lezárása után egy évvel már arról számolhatnánk be, hogy elkészültek az A és B betűs anyag szócikkei, mint az, hogy elvégeztük ennek az anyagnak az előszerkesztési munkálatait. Az eredmény azonban csak látszólag lenne jobb, mert az anyaggal való mindennapos gyűrködés

során egyre inkább érlelődik bennem az a meggyőződés, hogy ha az előszerkesztést igazán gondosan végezzük el, akkor a szócikkírás, tehát a tulajdonképpeni szerkesztés maga nemcsak technikailag fog rendkívüli mértékben leegyszerűsödni, hanem a ráfordítandó időben is nagyon sokat nyerhetünk.

Őszintén remélem ezt azért is, mert az előszerkesztés főntebb ismertetett mozzanataival párhuzamosan munkatársaim a már előszerkesztett anyagon folyamatosan utánam haladva még jó néhány olyan feladatot végeznek el, amely a szerkesztést annak idején igen-igen megkönnyíti. Már készül például a szótár elejére tervezett forráslista, amelyben valamennyi feldolgozott forrásunk egy-egy arab számmal megjelölve szerepel majd, hogy szócikkeinkben az adatok szakirodalmi helyét ne különféle hosszabb-rövidebb rövidítésekkel legyünk kénytelenek jelölni, hanem elegendő legyen annak a számnak a megadása, amelynek nyomán a szótár használója az illető forrás felől a forráslistában pontosan tájékozódhat. Minthogy e szám mellett — természetesen — annak a lapnak a számát is megadjuk, amelyen az idézett adat a megfelelő forrásban megtalálható, olvasóinknak minden egyes adat visszakeresésére lehetősége lesz. E forráslista elkészülte után, vagyis körülbelül ez év második felében azonnal hozzálátunk a már előszerkesztett anyag filológiai ellenőrzéséhez, ami jelenti egyfelől a forráslista megfelelő számainak az egyes cédulákra való rávezetését, másfelől az előszerkesztéskor az alak, illetőleg a jelentés szempontjából vagy esetleg más tekintetben problematikusként jelentkező adatoknak az eredeti forrásban való visszakeresését. Egy szóval: a céduláknak a szócikkírásra való végső előkészítését. — S végül ez év januárjában kezdtük el az adatok földrajzi lelőhelyeinek áttekintését, egységesítését. Ez a munka szintén a már előszerkesztett anyagon folyik, azzal a céllal, hogy ugyanaz a földrajzi név lehetőleg minden onnan származó adat mellett azonos formában szerepeljen szótárunkban. Ne fordulhasson tehát elő például az, hogy Sümeg az 1937-i forrásból való adat mellett „Zala m.”, de az 1957. évben feljegyzett adat mellett „Veszprém m.” megjelöléssel szerepeljen. Magam eredetileg úgy terveztem, hogy minden esetben megtartjuk majd a forrástól megadott földrajzi megjelölést. Be kellett azonban látnom, hogy ez az eljárás igen sokszor még egy szócikken belül is nem kívánatos tarkaságot okozna, és a szótár használóját könnyen megzavarhatná. Mondanom sem kell, hogy ennek az egységesítési munkának az elvégzése megint nem kis terhet jelent munkaközösségünk számára.

Számot vetve tehát a még előttünk álló feladatokkal, szótárunk jövőjét a következőképpen vázolhatjuk. Az előszerkesztés végét az 1967. évre tehetjük, ami azt jelenti, hogy az első kötet megjelenését körülbelül 1970-re, a negyedikét az 1970-es évek közepe tájára ígérhetjük. A tervezett idő hosszúnak látszik, pedig az idő és kutatótársaink sürgetnek. Szinte egyetlen nap sem múlik el anélkül, hogy intézetünk munkatársai, a pesti és a vidéki egyetemeken dolgozó kollégáink, nyelvészek és néprajzosok közül fel ne keresné valaki anyagunkat. S nincs számunkra nagyobb biztatás a minél gyorsabb és minél gondosabb munkára, mint mikor azt látjuk, hogy adataink már így, cédulák formájában is, nem egyszer tudnak hasznos segítséget nyújtani bizonyos problémák megoldásában.

Az Új Magyar Tájszótár megszerkesztésének feladatát tehát — még ha olykor nyomasztónak és elvégezzhetetlennek érezzük is — boldogan vállaljuk, s mint ahogy most arról számolhattunk be, hogy a munkát, amelynek a debreceni tudományegyetem tíz évvel ezelőtt helyet adott, nem vált méltatlanná hozzá, hanem inkább kiterelvényesedett, és útban van a megvalósulás felé, ugyanúgy azt is reméljük, hogy tíz-egynéhány év múlva már a kész szótár köteteit juttathatjuk el az Alma Mater falai közé.

B. Lőrinczy Éva

Egy új magyar szólás- és közmondásgyűjteményről

1. Jó néhány évvel ezelőtt cikket írtam folyóiratunkba ezzel a címmel: Egy készülő szólásgyűjtemény elé (Nyr. 77 : 43–47). Azóta elkészült és rövidesen könyv alakjában is megjelenik egy terjedelmesebb szólás- és közmondásgyűjteményem, de ez már szinte semmiben sem hasonlít ahhoz a tervezett kiadványhoz, amelynek a szerkesztési elveit említett cikkemben ismertettem, és amelyből ugyanott szemelvényeket is közöltem. Ezért, de még azért is, mert az 1959 őszén tartott pécsi nyelvűvelő konferencia kimondotta, hogy „kívánatosnak tartja... egy korszerű szólásgyűjtemény megjelenését” (Nyr. 84 : 16), s ezzel mintegy közügyggyé tette a szóban forgó mű kiadását: nem lesz talán fölösleges a több mint tíz évig készült és nemrég befejezett gyűjtemény összeállításának az alapelveit röviden összefoglalnom.

A szótáraknak, a szótárszerű műveknek, de meg a legtöbb más munkának is az szabja meg a jellegét, hogy kinek a számára készül. Azt a részben eredetmagyarázó, részben pedig adattár jellegű szólásgyűjteményt, amelynek tervét a Nyr.-ben annak idején megrajzoltam, a szakemberek szűk körének szántam, az a könyv ellenben, amely e tervből valósággá érett, ismeretterjesztő kiadvány lesz, s akkor tölti be hivatását, ha minél szélesebb körű közönség használja. Innen ered a csupán tervezett és a nemrég el is készült munka között levő leglényegesebb különbség. Az a meggyőződésünk ugyanis, hogy noha nagy szükség volna egy etimológiai jellegű és a nyelvész kutatók igényeit kielégítő frazeológiai összeállításra is, előbbvaló ennél egy olyan szólás- és közmondás-gyűjtemény, amely a szólásmondások vonatkozásában nagyjából ugyanazoknak az igényeknek próbál meg eleget tenni, mint amelyeket más vonatkozásban az Értelmező Szótár hivatott kielégíteni. Azt jelenti ez, hogy a szóban forgó gyűjteménynek nem az a rendeltetése, hogy szólásmagyarázatok írásához vagy más nyelvtörténeti dolgozathoz jól felhasználható és könnyen visszakereshető adatokat tartalmazzon, hiszen így csak néhány kutató kíváncsiainak tenne eleget, hanem az, hogy hozzájáruljon a legszélesebb körű közönség anyanyelvi műveltségének emeléséhez. E cél megvalósítása érdekében több szólást és közmondást tartalmaz a gyűjtemény, mint bármely eddig megjelent magyar kiadvány: az alakváltozatokat is ideszámítva több mint húsz-ezret, de ezeket nem számítva is csaknem 17 800-at, azaz mintegy a négyszeresét vagy az ötszörösét annak, amennyit az átlagos nyelvi műveltségű ember ismer, és természetesen a sokkal többszörösét annak, amit beszéd vagy fogalmazás közben használ.

Minthogy a gyűjtemény a legtagabb értelemben vett nyelvűvelés ügyét kívánja szolgálni, nem elégedhet meg a szólások és a közmondások pusztá felsorolásával, hanem azt is céljául tűzi ki, hogy eligazítsa a felvilágosításért hozzá fordulókat a kifejezések helyes használatának a kérdésében. Annak pedig, hogy valaki helyénvaló módon tudja felhasználni a magyar szólás- és közmondáskészlet elemeit, az a föltétele, hogy pontosan ismerje alakjukat, jelentésüket és stílári értéküket. Ha tehát a címben említett kiadvány alkatával meg akarjuk ismertetni az olvasót, azt kell bemutatnunk, hogyan adja meg a gyűjtemény a kifejezések alakját, hogyan értelmezi őket, és hogyan utal stilisztikai jellegükre. Mielőtt azonban még e célunknak eleget tennénk, először azt kell megokolnunk, miért vettük fel sajátosan nyelvi jellegű gyűjteményünkbe az inkább a folklór körébe tartozó közmondásokat is.

2. A szóláskutatás feladatairól és a szólásgyűjtemények szerkesztésének a mód-szereiről írva Tolnai Vilmos a következőket jegyzi meg: „A gyűjtésben nem szükséges szétválasztani a szólás három fajtát: a szóláshasonlatot, szólásmódot, közmondást; ... bizonyos stilisztikai [valójában: nyelvtani, különösen szintaktikai] módosítással egyik könnyen átsiklik a másik körébe” (A magyarság néprajza. 2. kiad. 3 : 380). Magam

sokáig az ezzel éppen ellenkező felfogást valottam. Azon az alapon, hogy a közmondások mindig valamely korhoz kötött és az egyes korok társadalmi-gazdasági rendjétől meghatározott gondolatot, elvet, „életigazságot” tartalmaznak, úgy gondoltam, hogy mint a felépítmény alkatrészeit teljesen ki kell őket zárnunk a nyelvtudományi kutatásból, illetőleg olyan folklórelemeknek kell tekintenünk őket, amelyek csupán mint szövegek, de nem mint frazeológiai egységek érdeklik a nyelvi szempontú vizsgálatokat (Nyr. 77 : 43—44; MNy. 50 : 111, 124 sk.). Később azonban rájöttem, hogy nem lehet ezt a kérdést ilyen sommásan elintézni. Ha ugyanis tekintettel vagyunk a közmondások beszédbeli életére, akkor azt tapasztaljuk, hogy általában nem akkor használjuk őket, ha valamely elvet akarunk kijelenteni, és rendszerint nem is világszemléletünk igazság-elemeinek a közkeletű nyelvi formát öltött kifejezéseiként élünk velük — noha mint folklórelemeknek kétségkívül van a közmondásoknak ilyen általános, vagyis az egyes beszédhelyzetektől elvonatkoztatott jelentésük is —, hanem leggyakrabban akkor használjuk őket, amikor valamely konkrét jelenségre vonatkozó véleményünket általánosítva akarjuk kifejezni. Ez a tréfás, gúnyos közmondás például: *Bolond lyukból bolond szél fúj*, magában véve kétségkívül azt jelenti, hogy 'bolond embernek bolond a beszéde' (ÉrtSz. 4 : 872), de ezt a kijelentést mégsem akkor szokták tenni, amikor az elmebetegség egy jellegzetes és általános tünetének a jelentkezését megállapítják, hanem akkor, amikor egy bizonyos személy éppen ostobaságokat fecseg, és tömören, azt akarják kifejezni, hogy nem kell meglepődni a szóban forgó ember bolond beszédén, mert attól, akinek kótyagos az esze, nem is várhatunk értelmes megnyilatkozást. Vagyis ha úgy vizsgáljuk ezt a közmondást, hogy azokat a beszédbeli helyzeteket is tekintetbe vesszük, amelyekben elő szokott fordulni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a közlésben, betöltött szerepe alig különbözik a jellegzetesen nyelvi — frazeológiai — alakulatokétól: a szólásokétól. (Az idézett közmondás közlésbeli értékéhez vö. pl. ezeknek a szólásoknak a jelentését: *üres szalmát csépel, csak a száját koptatja.*)

A közmondásokat tehát nemcsak teljes kijelentést tartalmazó, önmagukban befejezett és tovább nem viszonyítható hagyományelemekként lehet vizsgálni, hanem azt is kell néznünk, hogy mint közlésbeli egységek milyen funkciót töltenek be az élő beszédben, mennyiben alkalmasak arra, hogy a beszélőnek valamely aktuális valóság-helyzethez való viszonyát kifejezzék. Ebből a szempontból tekintve őket, a közmondásokban is olyan alakulatokat láthatunk, amelyek hajdan valamely felépítmény részei voltak ugyan, de amelyek idők folyamán többé-kevésbé elszakadtak a korhoz kötött világnézeti forrásuktól, és ezért alkalmasakká váltak sajátosan nyelvi funkció betöltésére. Mint ilyeneknek pedig már csak azért is ott van a helyük a szólások és a szóláshasonlatok mellett, mert egyrészt történetüket, kialakulásukat tekintve is igen szoros a kapcsolat közöttük, másrészt pedig — mint a fentebbi Tolnai-idézetünk is mutatja — némi alaki változtatással, de olykor még anélkül is, könnyen válik a beszédben közmondásból szólás, és olykor a szólásokat is általánosíthatjuk közmondásszerű mondatokká.

Ennek ellenére sem tartjuk azonban helyesnek a szólásoknak és a közmondásoknak azt a minden megkülönböztetés nélküli közlését, amelyet régebbi gyűjteményeinkben találunk. Olyan kiadványnak, amely a nyelvi műveltség emelését tűzi ki céljául, feltűnően meg kell különböztetnie a szólásokat a közmondásoktól, azaz el kell különítenie egymástól azokat a kifejezéseket, amelyeknek jelentéstani alkatuk miatt azonos a közlésbeli értékük az egyesszavakéval, azoktól a kifejezésektől, amelyek csupán beszédbeli helyzetük révén, alkalmilag válnak folklórelemekből nyelvi eszközökké. Annál is inkább szükséges ez a megkülönböztetés, mert a közmondásokkal kapcsolatban rendszerint nem is lehet megadni mást, mint azt az általános, elvi szinten mozgó jelentést, amelyet mindig úgy kell a beszélőnek az éppen adott helyzethez alkalmaznia, hogy abból a valósághoz való viszonya a hallgató számára nyilvánvalóvá váljék. A szólásoknak a

közmondásoktól való elkülönítését úgy oldottuk meg a gyakorlatban, hogy közös vezér-szavak alá vettük őket, de egy-egy vezérszón belül mindig elől állnak a kurzív szedestű szólások, és csak ez után következnek az álló betűkkel szedett közmondások. A pusztán sorrenddel való megkülönböztetés azért nem elegendő, mert akadnak olyan vezér-szavak is, amelyek alá vagy csak szólások, vagy csak közmondások tartoznak.

3. Minthogy gyűjteményünk a nagyközönség részére készült, a kifejezéseket a mai köznyelvi kiejtésnek és helyesírásnak megfelelő formában közli. Azt jelenti ez, hogy a köznyelvben is élő szavakat csupán akkor adja meg a forrásokban szereplő elavult vagy nyelvjárási alakban, ha az átírás elrontotta volna a kifejezésben levő ritmust vagy rímet. Ha nem így jártunk volna el, hanem következetesen ragaszkodtunk volna a betűhű közlés elvéhez, nemcsak sokszorosára nőtt volna kiadványunknak már így is fenyegetően nagy terjedelme, hanem a nagyközönség részére teljesen használhatatlan is lett volna a gyűjtemény. Minthogy ugyanis az összeállítás igen sok nyelvjárási és régi nyelvi anyagot is tartalmaz, és mivel szám szerint mintegy százezer betűhíven kicédulázott adat felhasználásával készült, igen gyakran előfordult, hogy ugyanarra a szólásra vagy közmondásra három-négy, de olykor nyolc-tíz vagy még több olyan fonetikai vagy helyesírási variánst tartalmazó idézetcédula és nyelvjárási adat is került, amelyet mind közölni kellett volna, ha adattárt, idézetgyűjteményt, nem pedig a lehetőségekhez képest rövidere fogott és a kifejezéseknek csupán a szótári alakját tartalmazó gyűjteményt akartunk volna szerkeszteni.

Másképp jártunk el azonban az olyan alakváltozatokkal, amelyek szó-állományukat tekintve is különböznek az alapalaktól. Az ilyeneket, különösen, ha kiderült, hogy nem alkalmi és egyéni variánsok, felvettük a gyűjteménybe, de a helyvel való takarékoskodás végett úgy, hogy nem ismételtük meg az egész kifejezést, hanem csak [ ]-ben bele- vagy hozzátoldottuk az eltérő szót vagy szavakat; például: *Minden követ megmozgat* [megmozdít]; *Jól* [bőven] adja a kanta stb. A szólásoknak és a közmondásoknak azokat a szóelemeit, amelyek nem szükségszerűen tartoznak hozzá a kifejezéshez, az ÉrtSz.-ban is alkalmazott módszernek megfelelően ( )-ben közli a gyűjtemény: *(Olyan éhes, hogy) a patkószeget is megenné*; *Hosszabb (a) péntek, mint (a) szombat* (táj, majd megtoldja a vasárnap) stb. Ez utóbbi példánk egyben azt is mutatja, hogy ha valamely alakváltozat vagy toldalék más jellegű, mint az alapalak, az eltérésre a kifejezés betűtípusától eltérő betűkkel szedett rövidítés hívja fel a figyelmet.

Alakváltozatot azért kell aránylag nagy számban közölnie a gyűjteménynek, mert a nyelvjárási, valamint a régi nyelvi szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatban föl sem vethető a norma kérdése, vagyis az ilyen kifejezéseknek nincsen olyan alakjuk, amely egy másikhoz képest helyesebbnek volna mondható; ezeknek csupán egymással azonos értékű változataik vannak. Olykor azonban igen gyenge lábon áll a köznyelvi norma még azokkal a szólásokkal és közmondásokkal kapcsolatban is, amelyek pedig széles körben ismertek, és amelyeket használóik többé-kevésbé köznyelvinek érznek. A fentebb idézett szólást például a legtöbb dunántúli ember így használja: *Hosszabb a péntek, mint a szombat*, a legtöbb tiszántúli pedig így: *Hosszabb péntek, mint szombat*. A Dunántúl: *Jön még a kutyára dér*, a Tiszántúl: *Lesz még a kutyára dér*; az ország nyugati vidékén így él ez a közmondás: *Nem eszi meg a kutya a telet*, az ország keleti részén: *Nem eszi meg a farkas a telet* stb. Ma még aligha lehetne ezek közül bármelyiket is a másik rovására köznyelvinek minősíteni, s a szólásgyűjtemény szerkesztője sem tehet egyebet, mint hogy egyenlő rangú variánsokként közli őket.

4. A szólások és a közmondások helyénvaló használatának fontos feltétele pontos jelentésük ismerete. Gyűjteményünk éppen ezért elsőrendű feladatának tekinti, hogy

rövid és szabatos értelmezést, jelentésmagyarázatot fűzzön minden benne előforduló szóláshoz és közmondáshoz. Minthogy azonban ezeknek tekintélyes része nem közkeletű kifejezés, e feladat megoldása sokkal nagyobb nehézségekkel járt, mint első pillanatra gondolni lehetne. Tudni kell ugyanis, hogy egyetlen régebbi szólás- és közmondásgyűjteményünk sincs, amely következetesen megadta volna a felvett kifejezések értelmét. Legrégibb gyűjteményeinkben, a Baranyai Decsiében (1598.) és a Kisviczayében (1713.) ugyan minden magyar kifejezéshez egy-egy latin, sőt Decsiében a kifejezések nagy részéhez egy-egy görög adagium is tartozik, de itt meg egyrészt az a nehézség, hogy sok esetben még Erasmus adagiummagyarázatainak a felhasználásával is csak bajosan állapítható meg a latin—görög adagiumok jelentése, másrészt pedig az, hogy e gyűjtemények összeállítói nem a magyar kifejezéseket akarták az idegen nyelvűekkel értelmezni, hanem épp fordítva: a magyar szólások és közmondások voltak számukra másodlagos jelentőségűek. Ennek azután az a következménye, hogy a magyar megfelelőik igen gyakran csak „jobb híján” kerültek kapcsolatba az idegen nyelvűekkel, s minthogy nem pontos ekvivalensei ezeknek, könnyen félrevezetik azokat, akik kritikátlanul azonosítják a magyar szólások és közmondások jelentését a latin adagiumokéval. Mindezek ellenére ezeket a forrásokat is föl kellett használnunk, mégpedig különösen azoknak az elavult kifejezéseknek az értelmezéséhez, amelyekre sem a saját gyűjtésünkben, sem pedig a NySz.-ban nem akadt irodalmi idézetünk, s ezért nem lehetett szövegösszefüggések alapján kideríteni a jelentésüket.

Meglepően kevés segítséget kaptunk a jelentésmegállapítás munkájában régi szótárainktól is. Egészen az Értelmező Szótárig egyetlen olyan tudományos igényű szótárunk sincs, amely következetesen magyar nyelvű értelmezésekkel közölte volna a szólásokat és a közmondásokat. Jellemző, hogy például még a Czuczor—Fogarasi-féle szótár is gyakran minden értelmező jellegű megjegyzés nélkül közöl régebbi szótárakból és frazeológiai gyűjteményekből átvett, a szótár készítése korában már elavult és átvitt értelmük miatt föltétlenül magyarázatra szoruló kifejezéseket.

Nem sokkal jobb a helyzet azokkal a szólásokkal és azokkal az átvitt értelmű közmondásokkal kapcsolatban sem, amelyekre csupán nyelvjárási közlésekből vannak adatok. A Nyr. első évfolyamai ugyanis nagy tömegben közöltek tájnyelvi kifejezéseket jelentésmagyarázat nélkül. Minthogy a szólások értelmét tudvalevően nem lehet alkotó szavaik jelentéséből kikövetkeztetni — hiszen éppen azokat a nyelvi képet tartalmazó állandósult szókapcsolatokat tekintjük szólásoknak, amelyeknek a jelentése nem azonos az őket alkotó szavak jelentésének összegével —, és mivel viszonylag kevés olyan szöveg állt rendelkezésünkre, amelyből az ilyen tájnyelvi szólások értelme megállapítható lett volna, nem egy — egyébként érdekes — nyelvjárási szólásunk közléséről le kellett mondanunk. Annak ugyanis — valamennyi régebbi magyar szólásgyűjtő és szótáríró felfogásától eltérően — semmi célját sem láttuk, hogy ismeretlen jelentésű, tehát mind a gyűjtemény szerkesztője, mind pedig használója számára teljesen értelmetlen szókapcsolatokat újralenyomassunk csupán azért, mert valahol már szólásként közölték őket.

Egyik-másik szólás és közmondás értelmezését meg kellett kérdőjeleznünk. Erre egyrészt akkor került sor, ha nem teljesen megbízható alapokon nyugvó következtetés eredménye az értelmezésünk, másrészt pedig akkor, ha nem tartottuk hitelesnek vagy meggyőzőnek valamely régebbi gyűjtőnek az egyik-másik kifejezéshez kapcsolódó jelentésmagyarázatát.

Az értelmezésekkel kapcsolatban végül még azt kell megjegyeznünk, hogy ebben a vonatkozásban sem hisszük azt, hogy elértük vagy csak meg is közelítettük a „teljeséget”. Megkíséreltük ugyan a közölt kifejezések valamennyi jelentésének a földerítését, magunk sem gondoljuk azonban, hogy ez a próbálkozásunk teljes sikerrel járt. Ahhoz, hogy szándékunkat teljesen megvalósíthassuk, sokkal több előmunkálatra,

frazeológiai szempontból is gondosan összeállított nyelvtörténeti szótárakra és szélesebb körű, valamint szervezettebb nyelvjárási gyűjtésből származó anyagra lett volna szükségünk.

5. A közlésre érdemes alakváltozatok kiválasztásán, továbbá a szólások és a közmondások jelentésének meghatározásán kívül arra is kellett gondolnunk, hogy az eltérő jellegű kifejezéseket megkülönböztessük egymástól, azaz egyrészt utaljunk sajátos stilisztikai jellegükre, másrészt pedig némi útbaigazítást adjunk a gyűjtemény használoinak a szólások és a közmondások elterjedtségének térbeli és időbeli korlátaira vonatkozólag is. Arról, hogy forrásainkat minden egyes kifejezés után külön-külön megadjuk, sajnos, le kellett mondanunk. Erre készített bennünket többek között az a körülmény, hogy a már fentebb említett okokból nem betűhíven, hanem a mai helyesírás szerint átírva idéztük forrásainkat, és hogy az alakváltozatokat összevontan, szótár-, nem pedig adattárszerűen közöljük. Meg kell azonban ezzel kapcsolatban azt is jegyeznünk, hogy sok esetben a szólások és a közmondások élettartamának megállapítása szempontjából még félrevezető is lett volna valamiféle rövid utalás arra a forrásra, amelyben először fordul elő az illető szókapcsolat. Magának a szókapcsolatnak az előfordulása ugyanis még korántsem jelenti feltétlenül azt, hogy már mint szólás vagy mint közmondás jelentkezik a szóban forgó kifejezés.

Egy példa talán megvilágíthatja, milyen — szinte megoldhatatlan — nehézségek merülnek fel a frazeológiai egységek első előfordulásának a meghatározásával kapcsolatban. Herman Ottó *A madarak hasznáról és káráról* (5. kiad. Bp., 1960.) című könyvében a mátyásszajkó leírását adva azt jegyzi meg erről a madárról, hogy „fele is a hangokra; a kakasnak kakasul, a lúdnak lúdul, és innen ered a népszó: *Igen örvend a rigó, felel neki a szajkó*” (154). Minthogy nyelvjárási vagy népnyelvi adatközlésben sehol sem fordul elő ez a „népszó”, joggal felmerül bennünk a kérdés, honnan vette szerzőnk a kifejezést. Azon a nyomon elindulva, hogy Herman Ottó idézett könyvének „Hány példabeszéd és mondás szól a madarakról?” című fejezetében nagyobbára olyan kifejezéseket sorol fel, amelyek megvannak Erdélyi János Magyar közmondások könyve (Pest, 1851.) című gyűjteményében, föltehető, hogy az idézett mondást is innen merítette. Erdélyi valóban közli is ezt a kifejezést, mégpedig a Herman Ottótól idézett alakkal betűről betűre megegyező formában, s a szókapcsolat után írt „F.” jellel utalva arra, hogy Faludi Ferenc Jegyzőkönyve volt a forrása. Faludi gyűjteménye (Révai Miklós kiad., Győr, 1782. 2 : 129) ebben a formában tartalmazza a kifejezést: „Igen örvend a’ rigó néki felel a’ szajkó: nem egy aránt énekel az éhező a’ jól lakottal”. Minthogy Faludi Jegyzőkönyve előtt összeállított gyűjteményben nem fordul elő ez a kifejezés, azt hihetnénk, hogy megtaláltuk a rá vonatkozó legrégebbi adatot, amely egyben a közmondás jelentését is tartalmazza. Ha azonban nem elégszünk meg azzal, hogy régebbi szólásgyűjteményekből ollózzunk össze egy újat, amint Erdélyi óta a legtöbb magyar közmondásgyűjtemény szerkesztője tette, hanem feldolgozzuk az irodalmi szövegekben található szólás- és közmondásadatokat is, azt tapasztaljuk, hogy Faludi szóról szóra átvette és közmondásnak minősítette egyik legismertebb népkönyvünknek, a Salamon és Markalf-nak a következő szövegrészletét: „Igen őruend a’ Rigo, néki felel a’ Zaiko, nē egyaránt énekel az éhező az elegendettel” (Salamon királynac ... Markalfal való tréfa beszede nek rōuid Kōnyue. Kolozsvár, 1577. C2v). Sőt ha e népkönyv latin eredetijét is elolvassuk, megtaláljuk a szókapcsolat forrását: „Iubilat merulus, respondit ei cuculus; non equaliter cantat saturatus et ieiunus” (Salamon et Marcolfus. Kritischer Text ... hrsg v. W. Benary. Heidelberg, 1914. 15, 22).

Ezeknek az adatoknak az ismeretében még abban sem lehetünk egészen bizonyosak, hogy valódi közmondásnak, azaz valamely közösségben közkeletű kifejezésnek

vagy pedig csak amolyan gyűjteményből gyűjteménybe vándorló, de az élő beszédben sohasem használt álközmondásnak kell-e tekintenünk az idézett szókapcsolatot. De még ha azon az alapon, hogy a népnyelv olyan kiváló ismerői, mint Erdélyi János és Herman Ottó közmondásnak érezték, továbbá mert a Salamon és Markalf számos más szókapcsolata kétséget kizáróan elterjedt népünk körében (vö. Ipolyi Arnold: Új Magyar Múzeum 1855. 1. 289—94; Tolnai Vilmos: A szólásokról. MNyTK. 12. sz. 30; Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. 395), felvesszük is e kifejezést gyűjteményünkbe, teljesen eldönthetetlennek tartjuk, hogy mely műre vagy művekre lehetne vele kapcsolatban mint forrásra hivatkozni. Minthogy az említett gyűjteményeken kívül megvan e közmondás Kovács Pál gyűjteményében (Magyar példa és közmondási. Győr, 1794. 164), Kresznerics szótárában (2 : 158), Ballagi Mór közmondásai között (Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. 356), a CzF.-ban (5 : 552), Pelkó Péter Eredeti magyar közmondások és szójárások című gyűjteményében (Rozsnyó, 1864. 189, 'örömeiben részt vesz szomszédja' értelmezéssel), végül Ballagi Teljes szótárában is (2 : 480), nyilvánvaló, hogy valamennyi forrásunkra már csak terjedelmi okokból sem hivatkozhatunk. Nem idézhetjük a Salamon és Markalfból sem, mert ott még fordításként bukkán fel, Faludiból sem, mert kétségtelen, hogy ő a népkönyvből vette. Ha pedig az idézett források közül valamelyik későbbit említenénk, azt a hamis látszatot keltenénk, hogy régebbi forrásban nincs nyoma e kifejezésnek.

Hasonló példákat százával idézhetnénk: mind azt bizonyítaná, hogy nem lehetséges a valóságot el nem torzító, a tényeket meg nem hamisító „átmenet” a teljes filológiai hűségű, valamennyi adatot kritikailag feldolgozó és ezért csupán a szakemberek szűk körét érdeklő, valamint a minden akribiától mentes, pusztán csak a nagyközönség érdekeit szem előtt tartó, de nyelvtörténeti forrásmunkaként nem használható szótárszerű kiadványok között. Minthogy szóban forgó kiadványunk az utóbbi típusba kíván tartozni, meg kellett elégednünk azzal, hogy forrásainkat csupán a bevezetésben soroljuk fel, az egyes kifejezések után pedig az ÉrtSz. stílusminősítéseit alapul véve azt jelöljük meg, hogy a közölt szólások és közmondások hogyan viszonyulnak a mai köznyelvhez. Az élő és köznyelvi kifejezések minden külön megjegyzés, minősítés nélkül foglalnak helyet a gyűjteményben. A csupán az irodalom és a sajtó nyelvében használatosakat, a választékos és a bizalmas stílusrétegbe tartozókat, az argóban otthonosakat, valamint a tréfás, gúnyos stb. stílusárnyalatúakat a szótárainkban már megszokottá vált rövidítésekkel minősítettük (*írod.*, *sajtó*, *vál.*, *biz* stb.). Régi nyelvekként (= *rég*) tartjuk számon azokat a szólásokat és közmondásokat, amelyekre mint élő kifejezésekre századunkból már nincsenek adataink, nyelvjárásiakként (= *táj*) azokat, amelyeket a múlt század végén vagy századunkban ilyenekként közöltek, vagy amelyekkel újabban kezeltetett írásművekben találkoztunk, és amelyek csak valamely nyelvjárásban használatosak, végül pedig népnyelvieknek (= *nép*) azokat, amelyek több, egymástól távol eső nyelvjárásban is élnek, vagy esetleg országszerte ismertek, de amelyeknek a köznyelvben való használata népies ízt ad a stílusnak. Ezek a minősítések nagyjából utalnak forrásainkra is, és némi eligazítást adnak a gyűjtemény olvasóinak a kifejezések stilisztikai jellegét, felhasználhatóságuk mértékét illetően is.

6. A fentiekben arról szoltunk, milyen eszközök állnak egy ismeretterjesztő jellegű szólás- és közmondásgyűjtemény rendelkezésére ahhoz, hogy a tanácsért hozzá fordulóknak felvilágosítást adjon a szólások és a közmondások helyénvaló használatára vonatkozólag. Aligha ringathatjuk azonban magunkat abban a hitben, hogy gyűjteményünk élővé, közhasználatúvá teheti akár csak egy kis részét is a benne levő nagyszámú régi nyelvi és nyelvjárási szólásnak, közmondásnak. Mi értelme volt tehát ezeket összegyűjteni és közzétenni?

E kérdésre adandó egyik válaszként hadd hívjuk fela figyelmet arra, hogy a nyelv szólás- és közmondáskészletének az ismerete nemcsak maguknak az átvitt értelmű kifejezéseknek a felhasználását teszi lehetővé, hanem tanulságos betekintést enged a stílusalkotásnak abba műhelyébe is, amelyben az egyéni szóképeket, átviteleket tartalmazó beszédműveknek a kollektív érvényű mintái, az állandósult szókapcsolatokká vált nyelvi képek keletkeztek. A beszédnek, a „szófüzésnek” tudniillik nemcsak grammatikai szabályai, hanem olyan iratlan és leírhatatlan esztétikai törvényei is vannak, amelyeket csak megfelelő példák megfigyelésével lehet megismerni. E példák, minták részint egyéni eredetűek: legkiválóbb íróink, költőink írásművei, részint pedig szerzőtlenek vagy inkább köztulajdonná váltak: a nyelvhagyománynak évtizedek, de gyakran évszázadok folyamán kikristályosodott stíluselemei ezek, mindenekelőtt a szólások és a közmondások.

A fentebb felvetett kérdésre adható másik válaszként — minthogy gyűjteményük a leltározás és a megőrzés szerepét is vállalni akarja — hadd idézzük Pálóczi Horváth Ádámnak egy olyan megállapítását, amelyet lehet naívnak és lehet elfogultnak is mondani, de aligha lehet tőle megtagadni azt, hogy a legnemesebb szándékból, nyelvünk féltő szeretetéből fakadt: „Egy nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint amikor a’ Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt” (az MTA. kéziratára M. Irod. 8 r. 47. sz. VIIa.).

O. Nagy Gábor

Zala megye földrajzi neveinek összegyűjtése

A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülése Zalaegerszegen

1964. május 7-én szokatlan ünnepség színhelye volt Zalaegerszegen a Szakszervezetek Művelődési Házának derűs, modern előadóterme. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi osztálya „kiszállt” oda, hogy Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottságával együtt ünnepi ülést tartson abból az alkalomból, hogy befejeződött a megye helyneveinek összegyűjtése, és elkészült az anyagnak sajtó alá rendezett kézírata.

1962-ben Zala megye elhatározta a megye földrajzi neveinek összegyűjtését (községek, települések, határrészek, dűlők, utak, földek, kertek, mezők, rétek, legelők, szőlők, erdők; hegyek, dombok, völgyek; folyók, patakok, tavak, források, kutak; stb.). Nemcsak a tevékeny lokálpatriotizmus sugallta ezt a nagyszabású vállalkozást, hanem az idő sürgető figyelmeztetése is. A helynevek ugyanis az utóbbi két évtized történelmi-politikai fejlődése következtében, továbbá a szocialista nagyüzemi gazdálkodás, az iparosítás és a természetátalakító munka hatására a táj arculatával együtt nagyrészt megváltoznak vagy eltűnnek, s velük feledésbe süllyed a múlt és a történelem megannyi emléke.

Ez a felismerés készítette arra Zala megyét, hogy a szabadtéri göcseji falumúzeum és a helytörténeti lexikon tervének elébe tegye sürgősségben a földrajzi nevek összegyűjtését. Mintaszerű és céltudatos szervezettséggel két év alatt be is fejeződött a 260 helység névanyagára kiterjedő hatalmas munka. A több mint 200 lelkes önkéntes gyűjtő — köztük 150 pedagógus és diák, továbbá agronómusok, tanácsítók és lelkészek — összesen 25—30 000 adatot gyűjtött és térképezett; egy-egy községre átlagban 80—100 név esik tehát. A gyűjtés megszervezését Kiss Gyula megyei tanácselnök-helyettes és Németh József művelődési osztályvezető-helyettes irányításával dr. Ördög Ferenc nagykanizsai gimnáziumi tanár végezte, aki a munka minden szakaszában az élen járt, s összekötő volt a gyűjtők, a megye hivatalos szervei és a Nyelvtudományi Intézet között. A vállalkozás szakszerűségét és tudományos értékét ugyanis az Intézet elvi és gyakorlati segítsége, elsősorban Végh József és Papp László közreműködése biztosította. A gyűjtés munkáját a helyszíni ellenőrzés követte. Ezt a hatalmas és áldozatos feladatot voltaképpen három, nyelvészetileg jól képzett munkatárs végezte: dr. Ördög Ferenc, Markó Imre Lehel okl. gimn. tanár, pölöskefői plébános és Kerecsényi Edit nagykanizsai múzeumigazgató. Ugyancsak ők készítették elő kiadásra a községenként elrendezett anyag kéziratát és a térképeket is. A végső szerkesztést az intézeti tanácsadók, Végh József és Papp László végezték. A település- és művelődéstörténet, nyelv- és néprajztudomány számára oly becses — és ami igen fontos: nyelvészetileg ellenőrzött, tehát tudományos hitelű, megbízható — névanyagot Zala megye még ez évben kiadja, mintegy 30 íven, 260 térképpel.

Ennek a példamutató vállalkozásnak a sikeres befejezését ünnepelte Zalaegerszegen az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, a megyei tanács és a magyar

nyelvészársadalom. Az ünnepség egyesítette egy akadémiai ülés tudós komolyságát és a vidéki magyar vendégszeretet derűs melegségét. A Liszt Ferenc általános iskola énekkarának stílusos és eredeti zamatú műsora után Kiss Gyula tanácselnök-helyettes nyitotta meg az ünnepi ülést. Üdvözölte az Akadémia képviselőit és a megjelent nyelvészeket, a Nyelvtudományi Intézet és az egyetemek, főiskolák képviselőit, akiknek jelenléte és érdeklődése kiemelte a végzett munka jelentőségét.

T a m á s L a j o s akadémikus, osztálytitkár köszöntötte ezután a zalai vállalkozás szervezőit és a gyűjtőket, akiknek lelkesége példamutató eredménnyel gazdagítja a magyar névtudományt. Visszapillantott a hazai néprajzi gyűjtések történetére, s kiemelte a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet közös néprajzi és nyelvjárásgyűjtő pályázatainak nevelő szerepét, hatását, évről évre gazdagodó termését. Ismeretes, mennyire érdeklik a közönség a földrajzi nevek eredete, története iránt is. A helyi hagyományok és a névanyag területén végzendő szellemi „leletmentés” talán éppen Zalában a legfontosabb és a legsürgetőbb. A megye századokon át nem ment át annyi változáson, mint az utóbbi néhány évtized hirtelen meggyorsult társadalmi-gazdasági fejlődése során. Ennek tudata ébresztette föl a megye vezetőiben a hagyományok és a történelmi emlékek megmentésének felelősségérzetét, dícséretes és követendő példaként a többi megye számára is.

A Művelődésügyi Minisztérium nevében Miklósvári Sándor főosztályvezető-helyettes méltatta a vállalkozás művelődési jelentőségét, s köszönetet mondott a gyűjtésben kiemelkedő szerepet vállaló pedagógusoknak és a munkát segítő hivatali szerveknek.

H a d r o v i c s L á s z l ó akadémiai levelező tag előadása (Történelem és művelődés a földrajzi nevekben) igen szemléletes és tanulságos képet adott a helynévadás történetéről, típusairól, a névfejtés módszereiről. A gyűjtők előtt föltárta ezzel munkájuk mélyebb értelmét és alapvető fontosságát. (A beszédet teljes egészében alább közöljük.)

A nyelvtudomány hivatalos képviselőinek elismerését és köszönetét Zalaegerszeg városa nagyszerű, stílusos gesztussal viszonzotta. Nátrán Lajos tanácselnök díszpolgári oklevelet adott át Pais Dezső akadémikus, Zalaegerszeg szülötté számára. Az ő tudományos munkássága, ösztönző segítsége és nemes lokálpatriotizmusa alapozta meg a zalai vállalkozás sikerét.

A megtisztelő alkalomból Bárczi Géza az Akadémia, Benkő Loránd a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, Lőrincze Lajos pedig a tanítványok nevében üdvözölte az ünnepeltet. Pais Dezső nem lehetett ugyan jelen az ülésen, de magnetofonszalagon elküldte választát, mint mondotta: gépesített hangját, de nem a köszönet gépies szavait. Meghatott emlékezés és tréfás öngúny, a tudós vallomása és játékos szellemesség párosult a Pais Dezső egyéniségét szinte testi valójában megjelenítő beszédben, amelyből nem hiányzott a csípős bírálat sem az akadémikusok, gáncsvetők és kicsinyhitűek ellen.

A megtiszteltetés hálás viszonzásául Pais Dezső elküldte ez alkalomra írt „diplomamunkáját” az *Ola* név és más Egerszeg környéki helynevek magyarázatáról. A dolgozatot Bárczi Géza mutatta be.

Este a Művelődési Házban a TIT nagy érdeklődéssel fogadott nyelvművelő ankétot rendezett Deme László, Fábíán Pál és Lőrincze Lajos közreműködésével.

A kitűnően megrendezett zalaegerszegi nyelvésznapról a sajtó, a rádió és a televízió is beszámolt, felhíva a figyelmet a nagy jelentőségű úttörésre, amellyel Zala — bár utolsó a megyék betűrendjében — első lett a példamutatásban. Reméljük, mielőbb nyomába sorakoznak követői.

K. M.

Történelem és művelődés a földrajzi nevekben

Tisztelt Hallgatóság!

Szívesen tettem eleget a felkérésnek, hogy Zala megye székhelyén a földrajzi-név-gyűjtés nagy munkájának befejezése alkalmával egy rövid előadást tartsak. Nemcsak azért tettem szívesen ezt, mert magam is a megye szülöttje vagyok, és első munkámban — kerek harminc évvel ezelőtt — éppen e megye egykori részének, a Muraköznek földrajzi neveit dolgoztam fel, hanem azért is, mert én is úgy éreztem, hogy valamilyen formában ki kell mutatnunk hálánkat a megye iránt, amelyik elsőnek értette meg a földrajzi nevek gyűjtésének nagy tudományos jelentőségét, és ezt a munkát páratlan áldozatkészséggel az egész országban elsőnek végeztette el.

Bevezetőül szeretnék rámutatni arra, hogy miért tartjuk ezt a munkát olyan fontosnak, majd néhány példán bemutatom, hogy milyen tanulságokkal szolgálhat a földrajzi nevek vizsgálatára.

A földrajzi nevek feldolgozása szervesen illeszkedik bele abba a nagy tudományos munkába, amelyet általában a múlt megismerésének szentelünk. Mint ahogy a régész feltárja az évezredek eltemetett lakótelepeket, a művészettörténész leírja, restaurálja és védi a műemlékeket, a történész őrzi és vallatóra fogja a régi írásos dokumentumokat, éppen úgy a nyelvész is kiveszi részét ebből a munkából. Közzéteszi és feldolgozza a nyelvemlékeket, vizsgálja a tájnyelvet, gyűjti és rendszerezi a különféle tulajdonneveket. A múlt ilyen sokrétű megismerése minden tudományágat egyre szélesebb körű feladatok elé állít, a kutatás a nép életének egyre aprólkosabb részleteibe hatol be. A tudománynak ez a fejlődése összefügg azzal az általános átalakulással, amelyen történeti szemléletünk az utolsó fél évszázad alatt s főként a felszabadulás óta átment. Régen a történetészt elsősorban az uralkodócsaládok sorsa, az állami élet belső és külső eseményei, pártharcok és háborúk érdekelték. Ma a történelmet egészen másképpen látjuk. Ma a történelemben elsősorban magára a népre irányítjuk figyelmünket. Azt kutatjuk, hogy az elmúlt évszázadok alatt milyen anyagi körülmények között élt, milyen társadalmi átalakuláson ment keresztül, milyen kultúrát teremtett magának. Ez a széles körű feladat természetesen megsokszorozza a mai történész munkáját, és a kutatásnak egészen új módszereit alakítja ki. Hatalmasan megnőtt a történeti statisztika szerepe. A régi kimutatások, összeírások egyszeriben felbecsülhetetlen értékű dokumentumokká váltak. A helytörténet művelése ma már nem külön műkedvelők szórakozása, hanem az országos jelentőségű tudományos kutatás szerves ága. Ebben a perspektívában kell néznünk a földrajzi nevek gyűjtését, amely a történettudomány és a nyelvészet számára egyaránt fontos értékeket ment meg a feledéstől.

A földrajzi nevek egész múltunknak éppen olyan beszédes emlékei, mint akár az írott források vagy a tárgyi emlékek, csak megfelelő módon kell értenünk azt, amit mondanak. Bennük van egy-egy táj anyagi műveltségének és társadalmi alakulásának egész története. S ahogy naponta elmegyünk egy-egy épület, egy-egy szobor előtt anélkül, hogy tudatában volnánk történeti értékének, éppen úgy használjuk naponta a földrajzi neveket anélkül, hogy figyelnénk arra, hogy rég múlt századok üzenetét mondják el nekünk. Ki tudja például ilyen nevek hallatára, mint *Egerszeg*, *Tapolca*, *Jutas*, *Dorog*, *Ádánd*, *Alibánfa*, *Szerdahely*, felidézni mindazt a történeti mozzanatot, ami e nevek keletkezésében közrejátszott.¹ A történész, a nyelvész e neveket megvizsgálja, keletkezésük szerint csoportosítja, és levonja belőlük a történeti és nyelvi tanulságokat.

¹ Az előadás helyének és alkalmának megfelelően a helynévi példákat főleg Zalából és a vele szomszédos területekről vettem.

Számos földrajzi név magának a tájnak egy-egy jellegzetességére, térszíni formájára, vízeire, növény- és állatvilágára utal. Az egész országban mindenütt előfordulnak vagy régen előfordultak ilyen nevek, mint pl. *Óreghegy*, *Fehérkő*, *Sóskút*, *Büdöskút*, *Hévíz* (azaz meleg vízű forrás), *Feketeér*, *Kövespatak*, *Iharosberény*, *Füzesabony*, *Gyékényes*, *Hódmező*, *Vidravölgy*, *Farkasrét*, *Ravaszlikahegy* (azaz rókalyukakkal megfurkált hegy), *Naddályó*, *Rákospatak* s hasonlók. Az ilyenfajta neveket az első pillantásra, különösebb nyelvészeti vagy történeti felkészültség nélkül meg tudjuk fejteni. De nem biztos, hogy a Keszthely melletti *Egereg* község nevében rögtön felismerjük azt a szót, amely *Egerszeg* nevének is első tagja, ti. az égerfa nevét. Ugyancsak nem biztos, hogy a Miskolc melletti *Hejőcsaba* név *Hejő* részében meglátjuk a *hév* (meleg) és *jó* (víz) tagokat, tehát azonosítani tudjuk a *Hévíz* névvel. Ahhoz meg éppen nyelvtörténeti búvárkodás kell, hogy valaki a *Szivágy* névről meg tudja állapítani, hogy ez eredetileg *aszu ágy*, azaz száraz (ti. időnként kiszáradó) völgy volt. Az embert gyakran félrevezeti egy-egy földrajzi név véletlen összecsengése más szóval, és hajlandó azzal összefüggésbe hozni. *Balatonfüred* nevének hallatára mindenki a fürdőre gondol, mert hiszen van *Tiszafüred*, *Tátrafüred* és *Lilla-füred* is. De ez a *-füred* mégsem a *fürdeni* igéből, hanem a *fürg* madár nevéből származott, és eredetileg fürjges helyet jelentett, a *-füred* részbe csak később értették bele a 'fürdő' jelentést, és így vitték át később más helyekre is. Máskor viszont a földrajzi név alapszáva kiszorult az általános használatból, s csak a nyelvjárásokban él tovább. Így a közismert *Hanság* név alapszáva a régi magyar *han* 'láp, mocsár', amely ma már az irodalmi nyelvben nem igen használatos. A régi oklevelekben igen sok névben szerepe a *mál* 'hegyoldal' szó, mint *Kövesmál*, *Meszesmál*, *Árnyékmál*, *Meggyesmál*. Ez a *mál* a *mell* szavunk változata, s régen használták az állatprémek hasi részének jelölésére: *rókamál*, de a szó a mai irodalmi nyelvben már nem használatos.

Ha már a magyar származású nevek magyarázatához is történeti és nyelvészeti ismeretek szükségesek, még inkább így van ez az idegen eredetű neveknél. A *Balaton* neve pl. a szláv *blato* 'sár, mocsár' jelentésű szó származéka, s arra utal, hogy a középkorban a Balaton környéke, különösen ott, ahol a Zala beleömlik, még sokkal mocsarasabb volt, mint ma. *Tapolca* neve a 'meleg' jelentésű szláv *topla* melléknévből származik, és meleg vízű forrást jelentett (Zalában és Miskolc mellett egyaránt). A Muraközben van egy *Peklenica* nevű kis helység. Ebben a névben a horvát nyelvjárási *pekel* 'pokol' szó őrződött meg, ez viszont azonos a latinból ismert *pix* 'szurok' szóval. Régi leírásokból tudjuk, hogy *Peklenica* környékén a földből szurkos olajforrás tört elő, ezt a nyúlos szurkot a nép összegyűjtötte és kocsikenőcsnek használta. A néphit azt tartotta, hogy a forrás egyenesen a pokolból tör fel, és ezért kapta a hely ezt a nevet. Hasonló eredetűek magyar területen a régi *Poklosverem*, *Poklosvölgy*, *Poklostelek* nevek. Ma már tudjuk, hogy a *Muraköz*, mint *Alsólendva* és *Lispe* környéke is nagy kiterjedésű olajmezők fölött fekszik, de ha az olajkutatók helyenként igen mélyre fúrnak is, a poklot talán mégsem érik el.

A helyi adottságokra utaló nevek azonban csak egy részét teszik a földrajzi névanyagnak. Igen sok földrajzi név személynévből keletkezett, s ezek már fontos társadalomtörténeti tanulságokkal szolgálnak.

A legrégebbi ilyen réteget az a csoport alkotja, amikor a pusztá személynév vagy egy-egy társadalmi közösség, törzs, nemzetség neve minden változtatás nélkül helynévvé válik, s ez tipikusan magyar helynévadási szokás. Ez a típus a régi nomadizáló életmód emlékét őrzi. Az egy-egy területet megszálló nemzetségeknek még nem volt állandó tartózkodási helyük, házuk, falvuk, hanem mint nomád pásztorok ide-oda költöztek, s ezért a név nem is az ottani területet, hanem egyszerűen a nemzetséget vagy törzset jelölte, s csak később ment át a területre. Így keletkeztek a *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő*, *Kesz*,

Kálóz vagy népetimológiával a *Kalász* (pl. *Budakalász*) összetételű helynevek. Ezekben a honfoglaló törzsek nevei őrződtek meg. De később is — az ősi magyar helynévadási hagyomány szellemében — számos hely kapta egyszerűen birtokosa nevét. S a birtokosnak lehetett akár magyar, bolgártörök, szláv vagy német neve, ha a személynév változatlan formában lett egyúttal helynév is, ez magyar helynévadási szokásra utal, ott tehát a környező lakosság magyar volt.

A későbbi fejlődési fokon, amikor a nomád pásztorok áttérnek a földművelésre, megtelepednek, házakat építenek, falvakba szerveződnek, a feudális birtokos esetleg valami erősséget, várat épít magának, megjelennek az olyan nevek, mint: *Kede-fia szállása*, *Domán ülése*, *Dorog háza*, *Bede laka*, *Ivanus teleke*, *Gregor falva* (a későbbi valódi összetételekben a *falva* szó gyakran -fa alakká rántódik össze: *Antalfa*, *Alibánfa*); továbbá *Simontornya* (Somogyban), *Csáktornya* (Muraközben), *Csákvár* stb.

A helynévadás típusait nagyban kibővítette a kereszténység felvétele, az egyházi szervezet kiépítése, férfi és női kolostorok keletkezése, egyházi javadalmak adományozása, főleg pedig egyes szentek tiszteletének elterjedése és a róluk elnevezett templomok építése. Számos földrajzi nevünk őrzi ennek a fejlődésnek emlékét. Az egész országban elszórva találhatók a régi oklevelekben ilyen nevek mint: *Fehéregyház*, *Kerekegyház*, *Újegyház* (azaz templom); *Pentelemonostora*, *Egyedmonostora*; *Remete*, *Remetehida*, *Remetekuta*, *Remetefalva*; *Barát*, *Bárátok kútja*, *Barátbora* (azaz a barátok számára megművelt szőlő); *Apácafalva*, *Apácaszöleje*, *Apácavásárhely*; *Ders-pap-falva*; *Papnépe*, *Papréte*, *Paptava*, *Paphegy*, *Papszőlő*; *Apátmezeje*, *Apátréte* vagy egyszerűen *Apáti*, mint *Zalaapáti*, *Gyöngyösapáti*.

S végül ebbe a csoportba tartozik a számos helynév, amelyek az egykori szentekre emlékeztetnek, Zalában pl. *Szentiván*, *Szentlőrinc*, *Szentmihály*, *Szentgrót* (Gerold) és az egész ország területén számtalan ilyen név.

A kereszténység felvétele azonban más irányban is kibővítette a helynévadási gyakorlatot. A társadalom valamennyi rétegében ugyanis a régi pogány személynéveket lassanként kiszorították részint a bibliai eredetű nevek, mint *Ádám*, *Ábel*, *Ábrahám*, *Salamon*, *Dávid*, *Saul* (*Sál*), *Péter*, *Lukács*, *Máté* stb., részint az új, hogy úgy mondjam, divatos szentek nevei, mint pl. *Máron*, *Gál* (*Gallus*), *Móroc* (*Móric*, *Mauritius*), *Benedek*, *Antal*, *Ferenc* és még számos más. Ezek aztán mind megtalálhatók a földrajzi neveken részint eredeti formájukban, részint a legkülönbözőbb kicsinyítő és becéző alakokban. Csak néhányat említek: *Ádánd* (*Ádám + d*), *Tátika* (*Tádé + ka*), *Petes-háza* (*Péter-ből* kicsinyítve).

De a névadásnak persze más forrásai is voltak, igaz, hogy csak a felsőbb társadalmi rétegekben. A középkori lovagi kultúra meghonosodásával s a lovagregények népszerűsödésével ezekből is divatossá vált néhány személynév, és a helynevekben is megőrződött. Az ókorból a trójai mondakör és Nagy Sándor macedón uralkodó regényes életrajza folytán a *Priamus*, *Hektor*, *Páris*, *Sándor*, a középkori nyugati (anglo-normann és breton) lovagi mondákból a *Tristan* és *Lancelot* nevek váltak ismertebbekké. Van az egykori Torontál megyében *Perjamos* helynév, ez nem más, mint a trójai *Priamus* király neve, a középkorban a Muraközben volt egy *Terestyén-tornya* és egy *Láncrét-tornya*, ezekben pedig az említett *Tristan* és *Lancelot* nevek magyaros változatai rejlenek, a Zala megyei *Alibánfa* pedig eredetileg *Olivánt-falva* volt, s első része azonos a Roland-énekekben szereplő híres elefántcsont kürt, *Olifant* nevével, amely a középkori lovagi világban divatos személynév is volt.

A földrajzi neveknek egy másik csoportja a régi társadalmi viszonyok emlékét őrzi. Az ilyen nevek, mint *Szabadfalva*, *Szabadi*, *Szentkirálysabadja* arra utalnak, hogy e helyek lakossága valamilyen kiváltságot, szabadságot, kivételes helyzetet élvezett, bizonyos szolgáltatásoktól mentes volt. Hasonló jelentésűek másutt az *Ohába* és *Lehota*

nevek is, csakhogy ezek a szláv szavak egyébként nem honosodtak meg a magyarban, csak szláv eredetű régi helyneveinkben élnek tovább.

A régi mulattatók, zenészek emlékét őrzi a középkorból ismert *Igric* nevű falu éppen Zalából, az oklevelek meg is mondják, hogy itt joculatorok, mulattatók laktak. Másutt a vadászsólymok nevelői, a solymárok kaptak birtokot (Buda mellett *Solymár*). A *Kovácsi* nevű helyek természetesen kovácsok telephelyei voltak.

Az országban többfelé, így Zalában is találunk *Dusnok* helynevet. Ez a szláv *duša* 'lélek' szónak *dušnik* származéka, s azt a felszabadított rabszolgát jelölte, aki a felszabadításért az urának bizonyos szolgálatakat végzett, lelke üdvéért miséket mondatott. Az ilyen felszabadítottak néha egész kis települést, falut alkottak. Így lett a *Dusnik*, *Dusnok* falunév.

A középkori jogszolgáltatás sajátos módjára utal az olyan helynév, mint *Bajnokfalva*. A *bajnok* eredetileg azt a bajvivót jelentette, aki megfelelő jutalom fejében másnak az ügyében perdöntő párviadalra állt ki (életét is kockáztatva). A sokat pereskedő feudális úr vagy egyházi szervezet földbirtok adományozásával állandó bajnokot fogadhatott magának. Az ilyen birtok kapta a *Bajnokfalva* nevet.

A gazdasági élet legősibb formája, az állattenyésztés mindvégig igen jelentős szerepet játszott a nép életében, s ennek megfelelően egyes falvak határában számos olyan földrajzi név keletkezett, amely erre utal. Elsősorban az állatoknak védelmet nyújtó épületek neveivel találkozunk a régi emlékekben sokszor egészen más összetételben, mint ma szokás: *bivályakol*, *lóakol*, *ménésakol*, *baromól*, *borjúól*, *juhshállítás*, *tehénzsin*, *sztronga* vagy *esztrenga* (Erdélyben).

De számos olyan név van, amely a pásztorkodás egyéb körülményeire utal. Ilyenek pl. az *Ökörítő*, *Lóító* (azaz ökörítató, lóítató); *Usztató* (pl. *Usztató Fehértó*) s hasonló nevek.

Régen az állattenyésztéssel szinte egyenrangú volt a halászat. Okleveleinkben számos birtok viseli a *Halász* nevet. A halászat nyelvi emlékei földrajzi nevekben a *tanya*, ez eredetileg halászhelyet jelentett, a *szégye* és *vejsz(e)* pedig a rekesztő halászat eszközei voltak. A *vejsz(e)* szóból származik a Békés megyei *Vésztő* nevének első tagja, a név tehát eredetileg *Vejsz(e)-tő* volt. Némely földrajzi név a tenyésztett halfajtákra utal, mint *Kárásztó*. A Dunában voltak vizafogó kerítések. Budapest régi térképein még látható egy *Vizafogó* utca. A Muraközben ugyancsak van egy régi horvát helynév *Vizinec*, eredetileg ez is vizafogó hely volt.

A gazdasági élet fejlettebb ágai szükségessé tették a birtokhatárok kijelölését, a szántók, kaszálók, legelők elkülönítését, erdők irtását, illetőleg védelmét. Ezzel kapcsolatban rengeteg földrajzi név keletkezett, amelyekben igen becses történelmi és nyelvi adatok maradtak fenn. Csak néhány érdekesebbet említek közülük: a régi emlékekben számos adatunk van az *eresztvény* szóra, ez az *ereszt*, *ered* igéből származik, és fiatal, sarjadzó, rendszerint tilalmas erdőt jelent. Az erdőirtásra utalnak ilyen nevek, mint *Irtvány*, *Irtovány*, *Ortás*, *Orotás*, *Vágás*, *Vágott rét*, *Jakabvágása*, *Újvágás*, *Vágásút*.

A megművelendő földek osztásának emléke a régi nevekben előforduló *nyíl* vagy *nyílas* szó is. Ez arra utal, hogy a földeket eredetileg sorshúzással, nyíllal osztották és a *nyíl* szó később földmértéket is jelentett. Így vannak pl. *Antalnyíla*, *Hosszúnyílas*, *Nyílasútmelléki* és hasonló földrajzi nevek.

A nép külön nevekkal jelölte pl. a rossz minőségű, művelhetetlen földeket. Így keletkeztek az ilyen nevek mint: *Hidegaszó*, *Hidegmező*, *Árnyékmál*, *Haszontalan*, *Nekaszáld*.

Viszont ugyanígy megkülönböztette a jól művelhető, napos, jól termő helyeket: *Melegmál*, *Melegoldal*, *Selyemrét* stb.

A termelt áruk feldolgozása, értékesítése már igen korán szükségessé tette, hogy malmokat építsenek, hidakat verjenek, más vízi átkelő helyeket, réveket létesítsenek, kereskedelmi utakat nyissanak, vásárokat tartsanak. S a kereskedéssel együtt járt a vámszedés. Ezeknek emlékét mind számos földrajzi név őrzi. Az országban mindenütt ismertek a *malom*, *árok*, *gát*, *zsilip*, *csatorna*, *zúgó* s hasonló szavakkal keletkezett földrajzi nevek. Ugyancsak közismertek a hidaknak, utaknak, vámhelyeknek különféle megjelölései. Ezek közül csak egyet emelek ki, a régi *öttevényűt* kifejezést. Ennek első része az *önt* igével függ össze, s arra mutat, hogy az ilyen út mesterségesen felhányt, felöntött, azaz feltöltött földhátan haladt. A szomszédos horvát nyelvterületen az ilyen utak neve *sep* vagy *sap*, amely az 'önteni, szórni' jelentésű *sipati* igével függ össze (rokon vele a magyarba is átjött *iszap*), s ez az alapja *Szepetnek* helynevének is.

A folyók átkelőhelyeinek emlékét számos földrajzi név őrzi: *Királyrévi*, *Apát-révi*, a Tiszán *Sórév* (ahol a sót szállították át); *Kövecses-rév* mint gázlónév, *Révfa* és sok más hasonló összetétel. Az ilyen réven a kompot (más vidéken hídast) a víz sodrásával vontatták át egyik partról a másikra. Ezért a szomszédos horvát területen az ilyen helyek neve *Prevlaka*, azaz 'átvontatás'. Így a muraközi *Perlak* község nevében ne keressük sem a *per*, sem a *lak* szavunkat, sem a mai horvát *Prelog* név alapján a *parlag* szót, mert ez a *Perlak* a régi adatok tanúsága szerint eredetileg *Prelák*, azaz *prevlak(a)*, tehát révhely volt, s valóban a Dráván itt már a középkorban átkelőhely meglétéről tudunk.

A régi kereskedelmi életnek igen fontos gócpontjai voltak a vásároshelyek. Vásárok tartása külön kiváltsághoz volt kötve, s egy-egy ilyen kiváltságot a királyok oklevéllel adományoztak, amely egyúttal a vásár napját is meghatározta. A hét napjáról elnevezett helyek az egész országban ilyen vásároshelyek emlékét őrzik. A régiségben ilyenek vannak: *Keddvására*, *Szombatpiac*, és számos *Keddhely*, *Szerdahely*, *Csütörtök-hely*, *Szombat-hely*. Így kell tehát értelmeznünk pl. a régi *Muraszerdahely* és *Mura-szombat* helyneveket is.

Különösen érdekes tanulságokkal szolgál a nagyobb helységek utcáinak elnevezése. A *Timár utca*, *Varga utca*, *Kovács utca*, *Molnár utca* nevek hallatára mindenki sejti, hogy ott valamikor ilyen foglalkozású mesteremberek laktak. De a *Csapó utca* elnevezés magyarázatához már tudnunk kell, hogy csapóknak nem is olyan régen a szűrposztókészítő mestereket hívták. Vegyes lakosságú városokban gyakoriak a *Német utca*, *Tót utca*, *Tót szeg* és hasonló városrésznevek. A középkori Egerben és Budán említett *Olasz utca* (*vicus Italicorum*) nyilván olasz, esetleg raguzai kereskedőtelepekről tanúskodik. A középkori Nagyváradon az olasz telepések származásuk helye szerint laktak egy-egy utcában, amely szülővárosuk nevét viselte. Így volt Nagyváradnak *Velence*, *Bologna*, *Padua* nevű városrésze.

Kedves Hallgatóság! Sokáig folytathatnám a sok-sok társadalom- és művelődéstörténeti tanulság felsorolását, amit a földrajzi nevek nyújtanak, de nem lehetett célom, hogy ebben a rövid előadásban minden mozzanatra kiterjedő rendszerezést adjak. Amit elmondtam, az talán már így is eléggé szemlélteti, hogy milyen kincs rejlik a földrajzi neveken. A múlt értékeinek szeretete és megbecsülése sokféle módon nyilvánulhat meg, de minden esetben az értékek megmentése a célja. Ez hozzátartozik kulturális életünkhöz, egyik nagy mozgatója kulturális emelkedésünknek. S ha megbecsüljük a régész munkáját, aki féltve őrzi régmúlt századok romos emlékeit, ugyanúgy meg kell becsülnünk annak a munkáját is, aki e nép ajkáról dalokat, meséket vagy éppen földrajzi neveket gyűjt, hogy megóvja őket a feledéstől.

Ezért tartjuk olyan sokra ezt az elvégzett hatalmas munkát, és ezért hálás a magyar tudomány annak a megyének, amely elsőnek értette meg e munka jelentőségét, és példamutató áldozatkészséggel elsőnek vállalta.

Hadrovics László

Rozmár 1. Ennek a fókával rokon, nagy testű tengeri emlősnek két, egymástól nem sokban eltérő faja van, mégpedig a keleti rozmár (*Odobenus obesus*) és az atlanti rozimár (*Odobenus rosmarus*). A természettudományi szaknyelvben különválasztott két fajtára a mindennapi beszédben ugyanaz a név használatos nemcsak a magyarban, hanem más nyelvekben is; vö. angol *walrus*, francia *morse*, német *Walroß*, olasz *tricheco*, orosz *морж*, spanyol *morsa* stb. Magyar szövegekből a rozmár a XVIII. század vége óta mutatható ki: 1798: „manát rozmár” (Nagy Sámuel: Az Istennek jósága 466: Nyr. 21: 223); 1800: „Manat Rozmár, egy tengeri Emlősállat, Trichecus Manatus, die Seekuh” (Márton: Lexikon 241); 1805: „A’ közönséges Rozmár. (Trichechus Rozmarus)” (Márton: Képes Könyv 1:20: NSz.); 1835: „Wallroß: rozmár” (Tzs. 2 : 762); 1. még Tzs. 1 : 620, CzF. 5 : 616, ÉrtSz. 5 : 1082.

2. A rozmár európai elnevezéseinek V. Kiparsky terjedelmes tanulmányt szentelt (L’histoire du morse. Helsinki, 1952. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Ser. B. Tom. 73/3. 54 lap. Rövid összefoglalását l. A. S. C. Ross: Etymology: With Especial Reference to English. London, 1962. 156—7). Kiparsky eredményei alapján jól felvázolható az a vándorút is, amelyet a rozmár a magyar szókincsbe való bekerülése előtt megtett.

Az 1551 óta adatolható és Linné kora óta állattani műszónak számító latin *rosmarus* nem más, mint a norvég *rosmar* latinosítása. A norvég szó elhomályosult összetétel, és *ross* + *hval* tagokra vezethető vissza. Utótagja az ősgermán *hwal- ’bálna, cethal’ folytatása; vö. angol *whale* ’ua.’, német *Walfisch* ’ua.’ Előtagjának etimológiája vitatott. A korábbi kutatók többnyire ’vörös’ jelentést tulajdonítottak neki (vö. angol *rust* ’rozsdá’, német *Rost* ’ua.’ stb.), Kiparsky azonban szótörténeti adatok alapján lehetségesnek tartja, hogy a hangutánzó eredetű lapp *morša* ’rozmár’ eltorzult alakjával van dolgunk. A számos alakváltozattal rendelkező lapp *morša* bekerült a finnbe és — a karéliain át — az oroszba, az oroszokon keresztül pedig a franciába, angolba stb. is. — Érdemes még megemlékeznünk arról, hogy az angol *walrus*, német *Walroß* stb. ugyanabból a *ross* + *hval*-ból származik, amiből a norvég *rosmar* való, csupán az összetétel tagjai cseréltek helyet egy sajátos metatézis során.

3. A magyar *rozmár* a latin állattani szaknyelv *rosmarus* szavának átvétele az *-us* végződés elhagyásával. A latin eredetű szavaknak a „felettebb deákos” *-us* végződés nélküli használatát éppen 1791-ben, 7 évvel a *rozmár* legkorábbi ismert előfordulásának időpontja előtt szorgalmazta Sándor István (l. NyÚSz. 12).

A *rozmár*, mint fentebb láttuk, a „manát rozmár” szókapcsolatban bukkan fel először, de később önálló lett, elmaradt előle a *manát*. A *manát* az újkori latin *manatus* ’lamantin, tengeri borjú’ csonkítása útján keletkezett. A spanyol *manatí*-n át a karib nyelvekből származik (Bloch—Wartburg, DietÉt.³ 354). Kiss Lajos

Pápai János néhány szava. Nemrégiben jelent meg Benda Kálmán gondozásában és előszavával Pápai Jánosnak, II. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi követének naplója s néhány, részben már közzétett levele (Pápai János törökországi naplói. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1963). A kiadvány előszava három irányban tájékoztat: széles távlatban rajzolja meg a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi hátterét, sokoldalúan eleveníti meg Pápai János emberi alakját és viszonyát a fejedelelemhez, s utalja a naplót stílussajátosságai alapján a magyar barokk irodalom területére. Magunk szótörténeti érdeklődéssel közeledtünk a szövegekhez. Összeállításunkban Pápai feljegyzéseiből s leveleiből néhány olyan szót emeltünk ki, amelynek használata általában megelőzi a kifejezésnek eddig smert első előfordulását:

Baksis. Jelentése: 'borravaló, sáp, ajándék'. Az EtSz. irodalmi lelőhelyet nem említ; megállapítása szerint a szó perzsa-oszmán eredetű, megvan a bulgár, szerb, rumén, nyelvben, a magyar szó valószínűleg csak irodalmi átvétel a németből, szótározva nincs, a népnyelvből nem ismerjük (1: 247). A német irodalmi közvetítést kérdésessé teszi a hódoltság korabeli közvetlen török kapcsolat, a követek, kereskedők Balkánon át vezető útja, a Rákóczi-szabadságharc idején fennálló magyar–török diplomáciai viszony, amelyet számottevően befolyásolt a török államférfiak megvesztegethetősége. Erre a korrupt gyakorlatra utal a szó alkalmazása Pápai János naplójában: 1707: „egy arany baksissal complanáltam azon difficultást” (265); 1710: „Reggel cum longo naso elment az aga a több társaival, elvitte a baxist” (334); 1710: „oly tékozló volt, hogy ... egy-két arany *baxist* adott” (342). — Ez ideig szavunk első jelentkezését Mikes leveleiből ismertük (Implon József: Pais-empl. 568).

Blokádál. Az 'ostromzár' jelentésű alapszó legkorábbi előfordulását Putnoky Imre idézi 1703-ból: *bloquadá* (MNY. 11: 374). Ezt a hangalakot tünteti fel egy nem sokkal későbbi adat is: 1707: „circiter kilencz holnapig lévén *bloquadában* Fehérvár és Buda között... otltétemig az ellenség semmi károkat nem tehetett” (Archivum Rákócianum 9: 458). Van azonban a szónak rövidebb alakja is. Jóllehet a francia – német hadászati kifejezéseket még a múlt század végén is a szóvéggel latinosították (MNY. 12: 403), Széchényi György a véghang nélkül használja szavunkat: 1705: „Trincsint fölszabadította a kuruc *ploquadtúl*” (gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 172). A kifejezés XVIII. század eleji használata tehát nem lehetett ritka; megjelenik igei származéka is. Teleki Mihály a denominális ige helyett még körülírással szerkezetet használ: 1703: „az föld népe az várat Mósa László comendója alatt *bloccádában veszi*” (ifj. Teleki Mihály naplója. Rákóczi gimnázium kiad. 30). Pápai említett művében a szó -l képzős igei származéka fordul elő: 1706: „Esztergamot megvén, amazt is actu *bloquadtatván*, rövid időn megveszi” (190).

Gazetta. Az EtSz. címszavunkhoz a következő megjegyzéseket fűzi: az olasz *gazetta* (gazzetta) > fr. *gazette* > ném. *gazette* szó jelentésfejlődését három szakasz jelöli: 'kis váltópénz' → 'írott lapok, amelyek egy *gazetta*-ért vásárolhatók voltak' → 'újság, hírlap'. Mivel az EtSz. magyar szövegpéldát nem ismer, az idegen szavak szótárai (Kelemen, Radó) alapján következteti ki a szó feltételezett magyar alakját: *gazéta ~ *gazetta ~ *gazét (2: 1141). A XVIII. század magyar nyelve ismeri a szót. Pápai János is használja: 1710: „a németújhelyi *gazetában* azt írják, hogy Rákóczi harmincezer magyarral, tízezer svékussal készül az idei *campaniára*” (314). Faludi Ferenc is él vele: 1744/1748: „Beszédek tisztátalan, idejek mulatási fertelmesség. Bölcseségek a' *gazetta*-hireknél tovább nem érkezik” (NE. 235); 1744/1748: „a' sok nyomtatott *gazetta*-hírek öröm lövések ... miatt se nem támadtak fel e' világra, se nem hűvesülnek a' másikon” (NA. 167).

Honorarium. Gáldi László szótártörténeti művének szómutatója a *honorarium* ot mint az idézett egykorú szövegek egyik fontos szavát jelöli meg Vörösmartynak 1831-ben elhangzott akadémiai kijelentésében (A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban 413). Ez a rámutatás irányítja figyelmünket a szó korai előfordulása okán Pápai szóhasználatára: 1705: „mindaddig, míg a *honorarium* ot megadjuk, nem háborgat” (61); 1705: „Nem lészen a Porta contentus azon kevés *honorarium* mal” (62) stb. A szó egyébként nem ritka a XVIII. század nyelvében: 1718: „Az pénz leolvastatott; de igen keveset enyhődött az 2 ember, maga s asszonyom, noha mind interes, mind *honorarium* kezekbe ment” (Széchényi György i. m. 665); 1724: „szép *honorarium* ot is nyújtottam ez iránt én Pásztory Sigmond uramnak” (uo. 1141). 1752: „*honorarium* ot offerál” (Halmágyi István naplója. MonIrók. 38 : 520) stb.

Incsinér. A 'mérnök' jelentésű francia *ingenieur* szót számos változatban rögzítette nyelvünk. A Désiné összeállította sorozatban azonban nem szerepel sem az *incsinér*, sem az *inzenir* (A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben 62), s ugyanitt a legkorábbi előfordulás évszáma: 1749, jóllehet Wertner Mór már közölte a című írt szóalakot 1707-ből (Nyr. 42: 311). Az idézett két változat Pápai naplójában fordul elő: 1706: „Tegnapelőtt nálam hált Golop nevű olaszbul törökké lett *incsinére* a császárnak” (92); 1706: „az *incsinér* basa revideálja azon controverziát” (130); 1709: „minthogy a pasa doktor, látjuk, nem ács, nem *inzenir*” (290). A szónak van korábbi lelőhelye is, s itt ugyancsak számba nem vett alakja tűnik fel: 1700: „Az fraknai *ingenir* je ő hercegségének jelen lévén, bíztuk arra, hogy azon erődek circulusát körös-körül mérje meg kötelekkel” (Széchényi György i. m. 20).

Joghurt. Török szó (Kluge-Mitzka: EtWb¹⁷). Kallós Ede szerint a bolgár *yoghurt* alak közvetítette az európai nyelvek szókincsébe (Nyr. 76 : 289). Jelentése: „sűrített és lehűtött édes tejből üzemileg savanyított, rendsz. kis üvegekben árusított aludttej” (ÉrtSz. 3 : 666). Szavunk első értelmezését Pápai János adja: 1706: „az apja ezen vezérnek *jugurt* ot árulván ezelőtt (mely aludt sós-tej), most is a szállásán némelyek *jugurt* ot kiáltanak” (162); 1710: „fél, hogy visszacsapják *jugurt*, avagy sós téj árulni Csorlóra” (314). (Vö. F. G: *Joghurt*. Nyr. 88 : 76.)

Kávéház. Eddigi ismereteink szerint ez az összetétel először Mikes Kelemen leveleiben fordul elő NySz. 1 : 1369). Nem véletlen, hogy ugyancsak török földön készült írásban bukkan fel a szó használatának korábbi példája: 1709: „arrul is beszélünk a pasával... ha szabad discurlunk, mintha csak a *kaféházban* volnánk” (288). Az összetételt Pápai János nevéhez kell kötnünk, jóllehet a szó abban a belgrádi követség-járásról szóló jelentésben fordul elő, amelyet Pápai János és követtársa, Teleki Mihály együttesen írt alá. De tudnunk kell, hogy Pápai az írástudó, ő volt Rákóczi titkára, kancelláriájának ügyintézője (Előszó 21), s magának Telekinek a nyilatkozata szerint is Pápai írta a jelentéseket: „Ő általa ... mindenekrül tudósítottam az fejedelmet” (ifj. Teleki Mihály naplója. i. b. 91). A NySz. szavunk második adatát Faludi Ferenc Nemes Emberéből közli. Faludi az idézett példamondat előtt egy-két lappal már használta a szót: „a' kortsmákon, és *Cafféházakban* ... vótizáltak a' pokol ellen” (NE. 113).

Kávés ház. A NySz. (1 : 1369) PPB.-ből idézi a szerkezetet. Pápai naplója módosítja az 1767. évi első előfordulás dátumát: 1706: „leszálok egy szegletben a lovamrul, bémegek egy *kávés házba*” (74).

Komplementum. Désiné a francia *compliment* hazai *complementum* változatát 1749-ből, *complimentum* alakját 1795-ből említi (i. m. 46). Mindkét esetben korábbi előfordulást igazolhatunk, mégpedig az előző alakulat legkorábbi példáját éppen Pápaítól vett idézettel: 1707: „véghez viszi a *complementum* ot, avagy talmácsát küldi” (253). Ezt a hangalakot a XVIII. század elején más forrásban is fellelhetjük: 1713: „tréfában írta azon szánakodó szavaival értett *complementum* j á t” ((Széchényi György i. m. 413); 1717: „*complementum* o m a t hogy nevemmel letegye, kértém” (uo. 616) stb. Széchényi az *i* változatú alakot is használja: 1724: „parancsolatja van, hogy ... mind gróf Csáky György generális uramtúl s mind kedvesétül való *complementum* o k a t s izeneteket végben vigye” (uo. 1167). Ez a változat másutt is előfordul. Faludinál: 1744/1748: „Az efféle Pogány *Complimentum* o k után szabja a' mostani Világ képes udvariságát” (NE. 30). Halmágyi István naplójában: 1752: „ötet kövessék, úgy mint a ki tudja a törökös *complimentum* o k a t” (Monírók 38 : 517) stb. — Désiné (uo.) a *compliment* ~ *compliment* első leltőhelyét 1777 (Bessenyei), illetve 1793 (Csokonai) évszámmal jelzi. Halmágyi előbb használja a szót: 1762: „Kaunicz ... a saxoniai hercegeknek is csak feje mozdításával tett *compliment* e t (uo. 33).

Az 'udvarolni, bókolni, üdvözölni' jelentésű *complementiroz* csak Gvadányinál bukkan fel 1788-ban (Bárczi Géza: MNy. 50 : 451). Az igében fellelhető jelentéstartalmat előzőleg az -i z á l képzővel alkotott származék fejezhette ki. Erre utal a Pápai Jánosnál előforduló főnévi alakulat: 1706: „midőn a *complementizálás* véghezment, a több udvarlók félreállottanak” (143).

Kőkeriben táncol. Réthei Prikkel Marián szerint a II. Rákóczi György fejedelemtől használt (1658.) *kőkeriben táncoltat* kifejezés abból a ma már ismeretlen közmondásból alakult, amelyet Beniczki Péter tartott fenn (1670.), s amely végső fokon így hangozhatott: *Nehéz kőkeriben táncot járni*. Feltehető jelentése ez volt: 'nehéz szabadság nélkül kedvet mutatni; nehéz szabadság híján az urak kénye-kedve szerint mozogni' (Nyr. 40 : 476–7). A kikövetkeztetett közmondást megtaláljuk Pápai János egyik levelében is: 1706: „ha megleszen is a békesség, tudom, úgy válik meg a méltóságos fejedelem a Fényes Portátul, hogy vele való szomszédságrul mindenkor megemlékezik, másként *nehéz s veszedelmes lesz kőkeriben táncolni*” (368). Nyelvészeti irodalmunk Réthei Prikkel magyarázatával szemben más megoldást keresett. Csűry Bálint a *kőkeret* 'vadaskert' jelentés alapján a vadászélet területéről származtatja a mondást (MNy. 23 : 575). Csefkó Gyula egyrészt újabb adatokkal igazolja Prikkel feltevését, hogy a *kőkeret* jelentése itt a 'tömlőc, börtön', másrészt a *táncoltat* 'megtáncoltat' értelmezésével a mondanivalót így oldja fel: 'a börtönbe vetetteknek a rabtartó kénye-kedve szerint kell táncolni' (Nyr. 74 : 426). Angyal Endre a *kőkeret* 'zwinger' jelentését feltételezve, a várostrom cselfogásai táján rögzíti a kifejezés tartalmát: 'a várfalak közé beengedett ellenséges csapatokat alaposan megtáncoltatták' (Nyr. 75 : 132). De a közmondás *nehéz* szavának relatív jelentése Angyal felfogását, Pápai szövegének *veszedelmes* szava pedig Csefkó magyarázatát ingatja meg, s visszairányítja a figyelmet Réthei Prikkel értelmezésére. Eszerint Pápai kijelentését így érthetjük: Ha Rákóczi Ferenc kibékül is a némettel, meg kell őriznie a jó viszonyt a török szomszéddal is, mert 'két fal közé zárva nehéz szabadon, függetlenül cselekedni'.

Kurír. Désiné adattára szerint a 'futár' jelentésű *kurír* első magyar nyelvi előfordulásának időpontja: 1743 (i. m. 69). Pápai naplószövegében: 1706: „Todorán nevű *kurier* jött, a méltóságos fejedelemtől hozott leveleket” (202); 1707: „Ma

expediáltam Thodor curiert” (212); Pápai levelében: 1707: „Vettem Kegyelmed 17. Novembris Todor curir által küldött becsületes levelét” (369).

Libéria. Implom József e 'lakáj-egyenruha' jelentésű szavunknak a NySz.-ban található adatait egy 1780-ból való előfordulással egészíti ki (MNy. 58 : 106). A NySz. (2 : 608) első adata 1710-ből való (Történelmi Tár 1883. 376). Pápai János a szót néhány évvel korábban használta: 1706: „mellette gyalog volt hatvan szolga veres, földig érő török libériában” (161); 1706: Az ügyvivőket gyalogosok kísérték, akiket a francia követ „tisztességesen látott, egész udvarát akkor libériában öltöztetvén” (192). A kifejezés korai ismeretére egyéb forrás is utal: 1714: „Én is ha lehet, változtatom azon libériát, s találg csak kornyák gubában öltözöm” (Széchényi György i. m. 500). A NySz. (i. h.) második példamondatát Faludi Nemes Asszonyából idézi; a szó már a Nemes Emberben előfordul: 1744/1748: „ne jártosd hintóban a' szolga-rendet ... hogy meg-ne motskollyák a' libériát” (Faludi Ferenc: NE. 43); 1752: „A szekér fejéren és veresen vagon festve, úgy a szolgák is a szekérrel hasonló libériával öltözve” (Halmágyi, Monfrók 38 : 467).

Magmazurol. A 'puszta, csupasz, mindenéből kifosztott szegény koldus' (MTs 1 : 1416) jelentésű, oszmán-török eredetű mazur jövevényszavunk (Bartha József Nyr. 26 : 315; Kunos Ignác: uo. 538) tájszói előfordulásairól gazdag átnézetet ad, és a szónak Csokonaival kezdődő irodalmi alkalmazásáról bőven tájékoztat Szendrey Zsigmond (MNy. 26 : 134; vö. Nyr. 26 : 421; Szilágyi Ferenc: IrNyDolg. 111–2). Jóllehet a mazur már XVI–XVII. századi szövegekből kimutatható (Szendrey Zs.: i. h.; Csefkó Gyula: MNy. 28 : 238), a számba vett népnyelvi adatok között és lelőhelyeken nem fordul elő a szó igei származéka. A 'hivatalától megfoszt' jelentésű kifejezéssel Pápai naplójában találkozunk: 1706: „A vezért megmazurolván a kajmekán basa succedált tisztiben” (130); 1710: „a muszur agát megmazurolták” (320); 1710: „azon vagon a császár, hogy a vezért megmazurolja” (uo.). A szó Teleki Mihály naplójában is felbukkan. Itt a mondatösszefüggés alapján így kell értelmeznünk: 'megszegényít, koldussá tesz'; 1709: „ez szegény passa, nem régen megmazurolták, már örömetst gazdagodnék” (ifj. Teleki Mihály naplója i. h. 87).

Shakállszáraztás. A *shakállszártó ~ shakállszáraztó* szó történetét és jelentésfejlődését Csefkó Gyula világította meg: A szó jelentése eredetileg összefüggött a vitézi étellel, majd polgári színezetű fogalommal alakult: 'a várak bástyái fölé emelt deszka-épület pihenő helyül, szórakoztató beszélgetésre' → 'ház előtti ülőpad, pletykapad'. Legkorábbi adatunk 1592-ből való (Nyr. 76 : 289–92). Alábbi példamondataink szavunk származékait tüntetik fel. Főnévvé képzett alakja feltehetően 'eszmecsere, elmélkedő beszélgetés' jelentésben így fordul elő Pápainak Ráday Pálhoz írt levelében: 1706: „a bor helyett itt shakállszáraztásban gyönyörködöm, talán engem is már ezután a dívánban ültetnek” (357). Főnévi igenévi alakja a 'tereferél, pletykázik' jelentést tükrözi: 1759: „azzal kiáll a utzára maga kapuja eleibe, szakállszáraztatani” (Hermányi Dienes József: Nagyenyedí Democritus 52. anekdota. MTA, Mikrofilm 89. 1.).

Zsoldos Jenő

Módi ez is, mint Komáromba a félszöm. Nem szorul bővebb fejtegetésre, hogy a Tiszának, Marosnak a régi Szeged gazdasági életében fölmérhetetlen jelentősége volt. Az sem csoda, hogy ez a kapcsolat azután számos szólást, példabeszédet is ihletett.

Vannak közöttük, amelyek már nem élnek, de a szegedi nyelvtörténetből kimutathatók. Vannak ismét olyanok, amelyek ismeretesek ugyan, de eredeti szemléleti háttérük már elhomályosodott. Néhányat már közöltünk belőlük (Nyr. 83 : 471). Itt most kiegészítésül egy újabb szólást próbálunk magyarázni.

A *Módi ez is, mint Komáromba a félszöm*, ez a szokatlan újítást kipellengérező régi szólás tudomásunk szerint a helyi népnyelvben már nem él. Az *Árpádfi* néven közölgető Csaplár Benedek örököltette meg (Nyr. 1. 42), aki a szegedi piarista gimnáziumnak volt a múlt század közepén tanára, egyúttal a szegedi népnyelv és néphagyomány gyűjtésének ismert, nagyérdemű munkása.

A szólás megértéséhez tudnunk kell, hogy a *félszöm*, *láncfélszöm* a szegedi hajósok nyelvén olyan szétnyitható karikát jelent, amely elszakadt láncok sebtében való összekapcsolására szolgál. Nyilvánvaló, hogy a *félszem* valamikor szakmai újítás volt, amelyet Komáromban, a hazai folyóvízi hajózásnak Szeged mellett másik fő fészkeben kezdeményeztek. Leleményessége miatt azután más tájak hajósai is átvették, így a Bécsig, Regensburgig, Fekete-tengerig is elhajózó szegediek is, akik a szólással egyúttal a *félszöm* szülőhelyét is megörökölték. Kezdetben nyilván gúnyolódva emlegették, de célszerűsége miatt ők is hamarosan használatba vették, és maig ismerik.

A szegedi hajósok szakmai nyelvében egyébként más hasonló eredetű tárgymegnevezéssel is találkozunk. Ilyen a *tolnai csat*: kötéllel való különleges megkötés, amely erős, mégis könnyen eloldható.

Bálint Sándor

Kismama. Az ÉrtSz. szerint új keletkezésű szó. Jelentése: 1. Gyermeket váró fiatal nő, rendszerint közvetlenül a szülés előtt (4 : 192).

A következőkben néhány új megfigyeléssel szeretnénk bővíteni a fenti szóra vonatkozó ismereteinket.

A „Séta egy kismamával” (Népszabadság 1964. január 12. 16.) című cikkben nemcsak ezzel a szóval találkozunk, hanem a vele képzett új szóösszetételekkel is, amelyeket az ÉrtSz. még nem regisztrál: *kismamaruha* (háromszor), *kismamaosztály* (ahol a kismamaruhákat lehet kapni) *kismamakombinék*, sőt *kismamafehérnemű-bolt*.”

A *kismama* fogalmat a szóhasználat nemcsak a terhes, ill. közvetlenül a szülés előtt álló nőkre érti, hanem kiterjeszti a közvetlenül szülés után álló nőkre is.

Eszerint minden anya „*kismama*” lesz, ha gyermeket vár, és az is marad a szülés után körülbelül a gyermek fél—egy éves koráig, de legalább a szoptatás ideje alatt, függetlenül attól, hogy hány gyermeke van már.

Horgosi Ödön

Punya Sloka Ray: Language standardization. Studies in prescriptive linguistics

(Nyelvi szabványosítás. Tanulmányok a normatív¹ nyelvészet köréből)
Hága, 1963. Mouton & Co. „Janua linguarum. Studia memoriae Nicolai
van Wijk dedicata” című sorozat XXIX. szám. 159 lap.

A szerző az Egyesült Államokban élő indiai kutató. Könyvét szándéka szerint a modern nyelvtudomány és filozófia területén írta meg. Elméleti célkitűzése az volt, hogy rendszeres elvi útmutatást adjon a nyelvi újítások megítéléséhez. Gyakorlati célkitűzése pedig — ahogy az egész könyvből látszik — az volt, hogy segítséget nyújtson Indiának és más most önállóuló országnak súlyos nyelvi problémáik megoldásában. — Először a könyv alap gondolatait, tételeit, eredményeit ismertetem a fejezetek sorrendjében. Végül néhány tanulságra is rá szeretnék mutatni.

A könyv három részre oszlik: I. Elmélet (9—78); II. Alkalmazások (79—120); III. Kitekintés (121—53). — A kötet végén gazdag bibliográfia található.

Az I. rész (Elmélet) öt fejezetre oszlik: rövid bevezetés után a nyelvi hatékonyság, a nyelvi ésszerűség, a nyelvi „közös”-ség [commonalty], valamint a nyelvi politika kérdései kerülnek sorra.

Az 1. fejezet a Bevezetés (11—8). — A nyelvi szabványosításnak három összetevője van; mindhárom külön fejezetben kerül kifejtésre a későbbiek során. Ezek a könyvben a következők: a hatékonyság, az ésszerűség és a „közös”-ség. Mindhárom szemponttal kapcsolatban két-két kérdést lehet föltenni egy-egy új nyelvi jelenség elbírálásában:

- (a) Olcsóbb-e X-et megtanulni, mint Y-t?
- (b) Olcsóbb-e X-et folytatni (fenntartani), mint Y-t?
- (c) Különbözik-e X formájában Y-tól?
- (d) Különbözik-e X funkciójában Y-tól?
- (e) Jobban megerősíti-e az X a használó önbecsülését (a megszerzés kisebb kezdeti ráfordítása esetén), mint az Y?
- (f) Jobban megerősíti-e az X a használó önbecsülését (a fenntartás nagyobb előrelátható terjedelme esetén), mint az Y?

Az első két kérdés (a, b) a szabványosítás technológiája; a második kettő (c, d) a szabványosítás episztemológiája (vagyis a szabványosításnak mint tudományos tevékenységnek ismeretelmélete); az utolsó kettő (e, f) pedig a szabványosítás szociológiája P. S. Ray beosztásában.

A szabványosítás sajátos problémájának megoldása két tényezőt kíván meg: 1. a szabványosítás fogalmának a megértését, ami tanulás kérdése és elvárható bármely nyelvésztől; 2. a teremtő aktust, ami bármely szerény is, nem várható el bár-

¹ Az angol *prescriptive linguistics* a *descriptive linguistics* ('leíró nyelvészet') műszóhoz hasonlít, s ugyanakkor különbözik tőle. A magyarban tulajdonképpen „előíró nyelvészet” volna; a *normatív nyelvészet* nem egészen helyes fordítás; de a magyarban már több-kevesebb hagyománnyal rendelkező nyelvészeti szemlélet- és ágazatmegjelölés.

kitől. — Ennek megfelelően az első szigorú formális keretekben tárgyalja a szerző; a második tényezőt azonban inkább a példák segítségével szeretné érzékeltetni.

A *normatív szempont* tudományos létjogosultságát érdekes fejtegetésben igyekszik igazolni. Mindenesetre sikerül meggyőzően rámutatni arra, hogy a tudomány alaptételei között sehol sem szerepel olyasmi, ami föltétlen semlegességet követelne meg az újítások értékelésében. — A leíró nyelvészet hűvös semlegessége nem jelentheti azt, hogy a nyelv grammatikai szerkezetét mindenütt azonos módon használják — tekintet nélkül a stílusok, a társadalmi különbségek, értelmi szerepek és az alkalmak különbségére. — S az a tétel, hogy mindenféle nyelvi forma egyaránt méltó a tanulmányozásra, nem jelentheti azt, hogy mindegyik egyenlő értékű. Ehhez képest a normatív (előíró) nyelvészet abban különbözik a leíró nyelvészettől, hogy nemcsak a nyelvi szokásokat írja le, hanem ezek mellett figyelembe veszi a nyelvi újításokat is (mégpedig a fent kiemelt kérdések eldöntése, megítélése szempontjából). Természetesen olyan újítások megítélése jelent elsősorban problémát, amelyek bonyolultabbak annál, hogy a hagyományos, már meglevő keretek között lehessen őket elbírálni.

Ray véleménye nem jelent a régi kevert grammatikához való visszatérést. „Sok hagyományos nyelvtannal nem az volt a nehézség — írja —, hogy előírásokat közöltek, hanem az, hogy mind leírásokból, mind előírásokból olyanokat közöltek, amelyeket nem tudtak bizonyítani és hitelessé tenni hozzáférhető személyeknek — beleértve saját maguknak — tényleges gyakorlatában. Más szavakkal: sok hagyományos nyelvtanító annak figyelmen kívül hagyásában vétkes, hogy a nyelveket — akár az erkölcsi felfogást — az emberek tanulják, s így azok inkább példák nyomán, mint megállapítások nyomán maradnak meg vagy változnak meg” (17).

A 2. fejezet címe „A nyelvi hatékonyság” (19–44). A fejezet célja elméleti támpontot, keretet adni a hatékonyság összehasonlítására s ezáltal — közvetett — mérésére. Nem statisztikai összevetésről van szó, hanem bizonyos szempontoknak következetes végigvizsgálásáról. A szempontok a következők: *linearitás*, vagyis annak a vizsgálata, hogy nem egyidejű nyelvi elemek milyen mértékben továbbíthatók egy csatornán keresztül — a jeleknek szövegbe rendezése során. *Rendszeresség*: az elemi jelek és kombinálásukra vonatkozó korlátozások milyen mértékben alkalmasak a szöveg följegyzésére. A *szembenállás világoossága* [contrastive distinctiveness]: annak a mértéke, ahogy egy jel különbözőnek fogható fel más jelekkel szemben, amelyek azonos vagy hasonló helyzetben vannak a jelek sorozatában. *Átméleti valószínűség*: a jeleknek más jelekkel való érintkezésében egy jelsorozaton belül található valószínűségi mértéke. *Szakosodás*: annak a mértéke, ahogy egy jelrendszer megfelel a jelentés vagy a társadalom bármely elkülöníthető rendszerének. *Hajlékonyság*: az előző szempont kiterjesztése, vagyis annak mértéke, ahogy a jelentés és a társadalom tökéletlenül elkülöníthető rendszereivel kapcsolatban mennél nagyobb területnek felel meg a jelrendszer. — Minden szempontot (minden nyelvi részterületen) külön vizsgál a meg szerzés és a meg maradás oldaláról.

A fenti kritériumok alapján részletesen sorra veszi az írás, a nyelvtani szerkezet és a szókincs kérdését.

Az írás vizsgálata elméleti szempontból rendkívül tanulságos: az írás elméleti alapfogalmainak megjelölése után az írás iránya, az írás rajzolata (a módosító jegyek elhelyezése), az írás kiterjesztése (vagyis az egy írás átvétele esetén új jeltípusok bevezetésének problémája), az írás kódolásának típusa (fonematikus; szótagírás, morfogram, szóírás, ideogram, képírás), a morfofonematikus írástípus (amilyen voltaképpen a magyar is), a központosítás problémái kerülnek sorra. Ezekről itt részletesen nem szólok, mivel az írás megszerzése (illetőleg fejlesztése) most nálunk nem tartozik a legidősebb feladatok közé. Bár megjegyzem, hogy a helyesírástörténeti, sőt esetleg helyesírás-

szabályozási témák számára Ray nagyon sok értékes megállapítást közöl igen szisztematikus rendben és a szabványosítás szempontjából. A nyelvtani megjegyzések más természetűek. Itt a nyelv grammatikai szerkezetének típusairól van szó. Új benne az a gondolat, hogy nemcsak az egyes nyelvek térnek el egymástól szerkezeti-tipológiai szempontból, hanem a nyelvet beszélők társadalmi-műveltségi viszonyai szerint is találhatók ilyen különbségek. Ilyen — többé-kevésbé egzakt módon meghatározott — kategóriákról van szó, mint a grammatika egyszerűsége, illetőleg bonyolultsága; azután a progresszív, illetőleg regresszív szintaxis (vagyis a „meghatározó” és „meghatározott” elemek kétféle sorrendjének rendszere). Eredményei itt inkább két érintkező nyelv viszonylatában találhatók; például a „pidgin” nyelvek grammatikája egyszerűbb. Mindenesetre annyi kiderül, hogy milyen grammatikai típusnak milyen feltételek mellett mekkora (viszonylag nagyobb) hatékonysága lehet.

A szókinccsel kapcsolatos megjegyzéseit lexémákra építi föl. (A morféma is lexéma értékű, de az idióma, vagyis „kötött szókapcsolat”, sőt a lexémák újszerű csoportosítása is az.) A legújabb projekciós szemantikai törekvések meggyőzőbbnek látszanak ennél a „lexikológiai” megközelítésnél. Ez az alap azonban nem akadályozza meg a lexikális újítások, újjászervezések [reconstruction] és kölcsönzések számbavételét. — Az újítások alapulhatnak a beszédre (például akronímia, szóösszevonás stb.); írásra (például a betűszó, nagybetűsítés stb.), s lehetnek alkalmyszerűek, véletlenszerűek [contingency-based] (például a tulajdonnevekből képzett köznevek; új jelentéssel felruházás; bizonyos szókölcsonzési típusok, ahol az átvett formát sajátyszerűen igyekeznek összehangolni az átvevő nyelv rendszerével, például a török *diyelek* 'nyelvjárás'). — Az újjászervezés: új lexéma építése — egy meglevő, de nem kedvelt — másik lexéma helyett, a meglevő elemek felhasználásával. Ilyenek például a „kölcsonzó alkotás” [loan-creation], például a japán „búza-főzet” (az angol „sör” helyett); vagy a „kölcsonzési változtatás” [loan-shift] például az angol *exocognition* 'kigondolás'. — A kölcsonzést aszerint osztja három csoportra, hogy a jövevényszó csupán intonáció szempontjából illeszkedik bele az átvevő nyelv rendszerébe (pl. francia → angol *genre*); fonológiai szerkezetében is (pl. francia → angol *champagne* [šāpāñ] — [šēmpēyn]); illetőleg morfológiai szerkezetében is (például az angol *geniuses*).

A felsorolás, csoportosítás után kezdődik az összevetés három skála szerint: *tömör ~ redundáns*; *ismerős [familiar] ~ tanult*; *megszelídített [tame] ~ érintetlen* ellentétének szempontjából. — Az első ellentét esetében a dilemma a következő: „Választhatunk egy rövidebb forma és hosszabb magyarázat között vagy egy hosszabb forma és rövidebb magyarázat között” (39). A redundancia annál hatékonyabb, mennél kevésbé kedvezőek a közlés (fizikai, lélektani vagy kulturális) feltételei. Természetesen ehhez más szempontok is hozzájárulnak: csak akkor redundánsabb a hosszabb kifejezés, ha a két kifejezés paradigmatis viszonyai azonosak; egyébként a kisebb paradigma a redundánsabb. — Az ismerősség szempontjából figyelembe veszi a szavak előfordulásának gyakoriságát, a jelölt fogalmak pontosságát és az asszociációk lehetőségét. E legutóbbi szempont az idegen szavaknak kedvez: „Mivel a tanult formának kisebb az asszociációs terhe, ezért önkényesebb és pontosabb módon használható, mint az ismerősebb szó” (42). Viszont „szétfolyóbb fogalmak” hordozására alkalmasabb az ismerős szó; s épp az alkotó (heurisztikus) gondolkodás szempontjából értékes az, hogy egy szó mennél több asszociációval rendelkezik; így nagyobb a lehetősége, valószínűsége annak, hogy újat „tudjunk meg”. — A harmadik ellentét esetében a „megszelídített” errefelé inkább „grammatikalizált” vagy: „nyelvtanilag megformált” (esetleg „alakilag motivált”) volna. A megszeliidítettség a gyakoriságnak a velejárója; az érintetlenség pedig az átvételt gyorsíthatja meg. — Tehát nem ítélkezhetünk egyetlen szempontból, hanem több kérdésnek — változatos körülmények

között történő — megválaszolása útján; talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: konkrét kérdéseknek konkrét feltételek között történő szemügyre vétele által, de általános elméleti keretekben.

A 3. fejezet címe „A nyelvi ésszerűség” (45–53). — Ez a fejezet nem annyira csoportosít, hanem inkább fejteget; s nem a nyelvi kifejezés formájával foglalkozik, hanem a jelentés kérdéseivel. — Az ésszerűség is relatív szempont: a térben és időben megszerezhető ismeretekkel való lehető legnagyobb megfelelés szempontja. — A tárgyalás során a nyelv és a kultúra viszonya is sorra kerül (a Whorf-féle hipotézis érintésével). Majd az idiómák, a nyelvi műfajok, stílusok, „címkek” (vagyis kulturálisan kialakított — saját jegyekkel és céllal rendelkező — rendszerek, mint például a köszönések), s a nyelvi divat tárgyalása következik. Mivel a jelek használatának és használói-nak szabályszerűségéről van szó, az ésszerűség itt szemantikus és főként pragmatikus értelemben értendő. A szerző bátran túlmegy a nyelvész szokásos feladatainak határán; s hangoztatja, hogy nemcsak a jelek, hanem a jelek referenciái és használatai is rendszert alkotnak. Ray „pragmatikus” helyett „megismerési” műsót [cognitive] használ. „A megismerési formát [pedig] ésszerűen érvényes szempontok határozzák meg” (54). A kognitív forma, a szemantikus és szemiotikus (szintaktikus) formával együtt természetesen ideális is, meg történeti is. Szabványosításunknak bonyolult feladatát az oktatás végezheti el. S a nyelv használatát szabványosítani kell egyszerre (a) időben, vagyis hogy modern legyen, (b) térben, azaz hogy realista legyen, (c) s végül hogy éppoly pontos, mint kiegyensúlyozott legyen az adott keretek között. — Ismét a szempontok sokoldalú összehangolása a javasolt megoldás, mégpedig egy realista és racionalista elmélet ellenőrzése alatt.

A 4. fejezet címe: „A nyelvi »közös«-ség” (54–69). — Az angol *commonalty*-t esetleg *közösségi szempont*-tal is lehetne fordítani. A fejezet csakugyan társadalmi nyelvészeti jellegű (szocio-lingvisztika), s némileg összefoglalja meg szélesebb körben továbbfejleszti az előző fejezetek gondolatait. — Itt már nem elszigetelt nyelvi elemek (vagy elvont paraméterek) megtárgyalásáról van szó, hanem élő — teljes kontextusban levő — mondatokról.

A nyelvi szabványosítás szempontjából (egyes nyelvi újítások és rendszerszerű újítások esetében egyaránt) a nyelvi érvényesség (hitelesség) értékelése négy kérdés megválaszolásán keresztül történik. A négy választási lehetőség a következő:

(1) szabályos ~ szabálytalan (a nyelvi szerkezet analógiájából levezethető-e);
(2) érthető ~ érthetetlen (a szokásos és helyi ismeretek és hiedelmek alapján összekapcsolható-e a cselekvéssel);

(3) elfogadható ~ elfogadhatatlan (megfelel-e az ismert társadalmi szándéknak [drift]);

(4) tanúsított ~ nem tanúsított (kimutatható-e a kérdéses nyelvnek valamely reprezentatív följegyzett szövegében).

Az ideális grammatikust érdekelheti csupán az első kérdés; az ideális történést és néprajzkutatót a második; az ideális szónokot a harmadik; az ideális szótáríró pedig a negyedik. A nyelv valódi (és teljes) életének vizsgálóját mind a négy szempontnak érdekelnie kell. Emellett itt is külön figyelemmel kell lennie a megszerzés és fenntartás, illetőleg a leírás és előírás szempontjaira is. A fejezet végső definíciója a következő: „A [nyelvi] szabványosítást most már úgy határozzuk meg, mint a leírás és előírás három különálló irányának egyetlen aszimmetrikus csomópontban való alkalmazását: a formális nyelvi szerkezet ismeretét, a tárgy (tartalom) ismeretét, valamint a társadalmi kapcsolatok ismeretét, [s mindezt] a társadalmi kapcsolatok ismeretének központi fontosságával” (69). — Teljesen egyetérthetünk Rayjal a szociológiai kráterium elsőbbségének hangoztatásában (még akkor is, ha számunkra ez a terminus némileg

mást jelent). S az is értékes figyelmeztetése, hogy lehetetlen eleve meghatározni egy élő társadalomnak valamennyi — nyelvi szempontból jelentős — tényezőjét (ahogy ő mondja: poláris feszítőerejét).

A fejezet gazdag tartalmából még csupán egyetlen sarkítást kell feltétlenül kiemelni. A nyelv záródását [closure] és nyitódását [opening]. Az első az adott nyelv homogén voltát jelöli, vagyis azt, hogy nyelvi formái és jelentései kevésbé váltakoznak nyelvhasználati csoportok, osztályok, felekezetek, foglalkozási ágak és nemzedékek szerint. A záródás létrehozása a művelődés egyik célja. — A nyitódás pedig azt jelenti, hogy az adott nyelv formái és jelentései hogyan illeszkednek leginkább a többi nyelv párhuzamos eleméhez, amelyre a nyelvet beszélőknek szintén szükségük van. A záródás egy társadalmon belüli, a nyitódás pedig több társadalom közötti egyöntetűséget jelent, különösen akkor, ha nem szakítjuk ki a nyelvi szokásokat a nem nyelvi szokások közül. — Mondanom sem kell, hogy ez a két terminus nincs egymással valamilyen egyszerű kizáró viszonyban. A magyar nyelvújítás például egyaránt tekinthető záródásnak és nyitódásnak — a magyar nyelv fejlődése szempontjából.

Az utolsó elméleti fejezet, az 5., „A nyelvi politika” (70–8). — Ez már nem csupán alkalmazott nyelvészet, hanem az alkalmazás társadalmi folyamatának felvázolása. „A [nyelvi] szabványosítás [ugyanis] alapjában két lépésből áll, először az utánzás alapjául szolgáló mintának [modellnek] a létrehozásában, másodszor pedig ennek a modellnek más modellekkel szemben történő elősegítésében” (70). Az első lépés lényegében a mintául szolgáló prózairodalom létrehozása; ugyanaz a törekvés, amely Kazinczyt és társait a fordításokban vezette. Természetesen ezt az első lépést is megelőzi a szükségletek létrejötte vagy létrehozása (például egy ország centralizálása vagy iparosítása esetén); de a szükségletek pusztá létrejötte megfelelő minta nélkül nem jár haszonnal, sőt esetleg káros is lehet. — A modell elterjesztése, uralomra jutása alkotja a nyelvi tervezés folyamatát. A nyelvi tervezés pedig a meglévő társadalmi közlési csatornákra épül. Az elterjesztésben kétféle stratégia követhető: az első egyetlen mintaszöveget dolgoz ki (miután meggyőződött arról, hogy az újítás lehetséges és kívánatos); a másik pedig bizonyos ideig megenged több egyenlő esélyű újítást, s csupán fokozatosan tolja az egyiket előtérbe a többiek rovására. A radikális megoldás nagyobb nyelvi változásokra alkalmas; erre jó példa Kemal Atatürk török nyelvi reformja. Az óvatos megoldás kisebb változtatások vagy épp a nyelvi konszolidáció érdekében hasznavehető; erre az indonéz műszóújítások kiválogatása a példa. (Könnyűszerrel találhatnánk közelebbi példákat is.)

Természetesen Ray tudja azt is, hogy minden ítékezés kockázatot jelent. A kockázat többféle lehet, de kellő gondos mérlegeléssel eldönthető az is, hogy érdemes-e vállalni ezt a kockázatot. (Ez a mérlegelés is történhet egzakt módon, nemcsak intuitív latolgatás formájában.) — A fejezet konklúziója azonban enyhíti ezt a fajta szigorúságot: „Bármely alkalmazott tudomány művészet¹ marad, és bármely alkalmazott kulturális tudomány még inkább az marad. A természettudományok körében található helyzettel szemben itt inkább a szabályok alkalmazása kíván bonyolultabb [komplexebb] tehetséget és kiképzést” (78).

A II. rész, Alkalmazások címmel négy fejezetet tartalmaz. A 6. fejezet, „Különböző problémák” (81–5) nyolc rövid, de igen különböző kérdést mutat be és ítél meg.

¹ Az angol *art* szónak nem pontos fordítása a magyar *művészet*; az angol szóban potenciálisan ennél több szemantikai jegy található ('ügyesség, furfang'). Sokat mond az *art* frazeológiai környezete is: *work of art* 'műemrek'; *black art* 'mágia, bűvészet'; *fine arts* 'szépművészet'; *liberal arts* 'széptudományok'; *useful arts* 'technikai tudományok'; *arts and crafts* 'kézművesség és iparművészet'.

A problémák a következők: (1) Az <s> és >f> között történő választás a Ga-Adangme írásban. — (2) A félmagánhangzók írása a latin betűs bengáli nyelvben. — (3) A /rani/ 'királynő' írása a bengáli helyesírásban. — (4) Az 'oxigén' kölcsönzése „újjászervezés” által az oria nyelvben. — (5) A 'necrophilia' japán megfelelője. — (6) Hogyan kell megszólítani egy török férfit. — (7) A fülöpszigeti iskolák oktatási nyelve. — (8) A volt gyarmati országok igazgatásának nyelve. — Ha a példákat és megoldásukat egy nyelvre, mondjuk a magyarra levetítenénk, akkor ezek igen hasonlítanak a „Nyelvőr postája” rovatának válaszaihoz. (Legföljebb az volna a különbség, hogy Ray válaszaiban több a teória és kevesebb a filológia, mint a magyar kollégák válaszaiban.)

A 7. fejezet: „Mi a baj a római számokkal?” (86–91). Ez a fejezet a mi fogalmaink szerint nem kerülhetne bele egy nyelvészeti: jellegű könyvbe. Nyilvánvaló azonban, hogy az elméleti részben bemutatott kritériumok a nyelvi (írásbeli) kifejezés ilyen rendszereire is érvényesek; s mivel mind a római, mind pedig az arab számrendszer széles körben ismeretes, összevetésük és megítélésük igen jó illusztrációja az elméletnek. — Ray egzakt képzési (generálási) szabályokra fogalmazza mindkét számrendszert. Eredménye az, hogy az arab számrendszer kevesebb szabály segítségével, tömörebben képes t e t s z ö l e g e s mennyiség jelölésére; szemben a római számrendszerrel, amely több szabállyal, általában több számjeggyel s csak véges mennyiséget (3999) képes jelölni (jelenlegi szabályainak keretén belül). — Bár a nyelvi kérdések nem ilyen zártak, mint a számrendszeré, a megítélés imponáló biztonsága követendő példának látszik.

A 8. fejezet: „A latin betűs írás kérdései Indiában” (92–105). — Ray ebben a fejezetben soknyelvű hazájának életbevágó nyelvi problémájának megoldásához kíván hozzájárulni. Speciális kérdése itt a következő: India legfontosabb nyelveinek haladéktalanul át kellene térni a latin betűs írásra. A jelenleg használatban levő (jórészt tudományos célú) átírások nem megfelelőek erre a célra. A feladat azonban nem nyelvenként külön-külön oldandó meg, hanem úgy, hogy az egymáshoz közel álló (rokon) nyelvek ezáltal is közelebb kerüljenek, vagyis hogy könnyebb legyen az írásbeli közlés ebben a többnyelvű társadalomban. Ebből a szempontból végigvizsgálja a meglevő átírási rendszereket a szanszkritra, hindire, tamilra és bengálira, s végül saját maga is javasol egyet. Javaslatában az említett nyelvek közös betűállományát az egyes nyelvek sajátos mellékjeles betűi egészítik ki (de ezek is egymással összhangban álló írásrendszert alkotnak). — Ray ebben az alkalmazási fejezetben igen érdekes megjegyzéseket tesz az írásra mint a társadalmi közlés eszközeire. Számunkra is fontos az, hogy az írás megreformálásában alapvető feladat az (indiai) népet arról meggyőzni, hogy az írás nem olyan szent dolog, mint a nyelv vagy a nemzet, hanem inkább olyasforma, mint a vasúti nyomtáv. — Figyelembe veszi az írás bevezetésének és fenntartásának kulturális kihatásait, költségeit is.

Az utolsó alkalmazási fejezet (9.) „Az írásrendszerek összehasonlító leírása és értékelése” (106–20). — Itt már nem ortográfiáról, hanem kalligráfiáról vagy csak pusztán gráfiáról van szó.

Az írásforma elemzése, alkotórészekre bontása eddig sem volt ismeretlen dolog. Ezek az elemzések azonban leginkább egy nyelv keretén belül maradtak, általában pedagógiai céllal. Az ötvenes években újból napirendre került ez a kérdés az olvasó (pontosabban automatikus kézírásolvasó) gépekkel kapcsolatban. Gyakorlatilag itt is egy nyelv és egy írás (a latin betűs angol, illetve a cirillbetűs orosz) volt a vizsgálat tárgya, de a geometriai keret, valamint a feldolgozás matematikai apparátusa egzakt eredményeket hozott. — Ray ezekhez képest is tud újat adni. Az ő összehasonlító vizsgálati szempontja egy univerzális háttérrel igényel; s az összehasonlítást, értékelést ezen az egyetemes rendszeren belül kívánja elvégezni.

Eljárása a következő: az írásokat (kézírásokat) felírja egy milliméter-papírra. A betűket elemi összetevőkre bontja három szempontból: a kéz függőleges, illetve

vízszintes mozgása szerint, valamint az elemek geometriai alakja szerint (jobbra ív, balra ív, egyenes, megszakított). Mindhárom szempontot számokkal fejezi ki; s eredményként egy három sorból álló mátrixszal jellemzi a betűt. A mátrix-algebra segítségével számszerűen össze lehet hasonlítani az egyes betűket, s a betűknek rendszerét, az írásrendszert. Ray ilyen módon elemzi az összes latin kis- és nagybetűt, valamint néhány devanagari, urdu, hiragana és kínai gráfot. Ha összehasonlítjuk a mellékelt írásmintákat a kapott számszerű eredménnyel, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ez a fajta összevetés (értékelés) jól megfelel a folyamatos írás nehézségi mutatójáról alkotott intuitív felfogásunknak is. — Ez a számszerű módszer lehetővé teszi az írásrendszerek (információelméleti) redundanciájának a mérését is. Ennek során kiderül, hogy a latin betűs írás kevésbé redundáns (tehát több hírtartalmat közvetít), mint a devanagari írás. Sőt az is kiderül, hogy a devanagari írásnak latin betűs írásba való átkódolása információnyereséggel jár; a megfordított irányú átkódolás pedig információvesztéssel.

A szerző is jól tudja, hogy az írás voltaképpen csak egyetlen nyelvi szint, s értéke csupán a nyelvi szintek összességében, azokhoz való viszonyában mérhető. Eredménye így is jelentős, hiszen — ha minden egyéb tényező azonos, akkor — a kevésbé redundáns írás gyorsabban olvasható, mégpedig nemcsak a gép, hanem az ember számára is. Így Ray következetes strukturális íráselemzése hozzájárulhat egész sor feladat jobb megoldásához; — nem elképzelhetetlen, hogy még a magyar gyerekek írástanításához is.

A könyv III. része „Kitekintés” címen (121–53) két tanulmányt közöl. Az egyik a nyelv értékéről szól, a másik pedig a próza megalkotásáról.

„Egy nyelv értéke” (123–37) cím a leíró nyelvészet szokásos keretén belül elképzelhetetlen, sőt a hagyományos (de nem kifejezetten normatív vagy lépcsőzetesen tipologizáló) nyelvészet számára is gyanús. Nem mintha a nyelven belüli érték (a saussure-i „valeur”) más összefüggésben ismeretlen műszó volna. — Itt egy nyelvnek mint társadalmi közlési eszköznek az értékéről van szó, mégpedig más nyelvekkel való összehasonlítás alapján (de nem nyelven kívüli viszonyítás útján).

A szerző sorra veszi — és igen ötletesen elemzi — az eddigi értékelési kísérleteket. Véleménye negatív: „el kell vetni bármilyen kísérletet a nyelv értékének akár a formák, akár a jelenségek számával vagy arányával való összekapcsolására. Így egy nyelv értékét nem »gazdagságában« vagy »takarékoságában«, de nem is »élességében« [eloquence] vagy »kapcsolhatóságában« [connectibility] láthatjuk” (130). — Ehelyett két kritériumot tart fontosnak egy nyelv viszonylagos értékének megállapításában: az ugyanazon a nyelvi közösségen belüli közlés lehetővé tételét, illetőleg az eltérő nyelvi közösségek közötti közlésre való előkészítést. Az első, a már említett zá r ó d á s kategóriájában valósul meg, vagyis a szemiotikai (nyelvtani) egység és a szemantikai (jelentésbeli) összetartozás [solidarity] révén. A második pedig a ny i t ó d á s révén: az alkalmazkodás és a hasonlóság révén. — Ray ugyanazt a dialektikus megoldást választotta, mint a magyar nyelv művelők nem egy kérdésben, például az idegen szavak esetében. Természetesen egy Amerikában élő indiai szerző érvelése más, különösen azért, mivel ő eleve nagyobb nemzetközi háttérrel, tehát teoretikusabb módon foghatott a kérdés megoldásának. (A fejezet — épp gazdagsága miatt — nehezen foglalható össze; érdemes volna teljes terjedelmében közzétenni magyar nyelven is.)

Az utolsó, 11. fejezet „A próza megalkotása” (138–53) című esszé. A próza jelentése itt ’nem-vers; nem-művészi szöveg’. Az idézett német kifejezés szerint *Zweckprosa*, vagyis a közlés tartalmát kiszolgáló próza (a mindennapi beszélgetéstől a tudományos értekezésig). A költészet és a próza elhatárolása elméletileg igen érdekes. A nyelvtől való függés rendszeres kiművelését [cultivation] költészet gyanánt, a nyelvtől való függetlenség rendszeres kiművelését pedig próza gyanánt definiálja. A költészet célja a forma és a jelentés tökéletes megfeleltetése; a próza célja pedig a forma és a jelentés

viszonyában a teljes önkényesség elérése. Ennek megfelelően más típusú igazságot képvisel az egyik és a másik. S a próza esetében — Ray felfogása szerint — próza testesíti meg leginkább ezt az ideált.

Raynak az a tétele is figyelemre méltó, hogy fejlett próza (az ő értelmében vett próza vagyis „nem-költészet”) csupán írással rendelkező nyelven lehetséges. És itt kap fontosságot az írás, annak típusa és adekvátsága — a szóbeli nyelvhez általában és saját leírandó nyelvéhez viszonyítva különösen. Az írásnak ismeretes az a technológiai szerepe, amelynek révén felgyorsítja a kulturális fejlődést. Ennek a szerepnek alighanem az a magyarázata — Ray nyomán —, hogy az írott jelek jobban betöltik a közlési funkcióit (mint a beszélt jelek); gyorsabbak, tömörebbek, időben rögzítettek, sokszorozhatók stb. — Hangsúlyozza a szerző az írás fontosságát a kiejtés történeti egységesítése szempontjából is. A próza kialakításában nagy szerepe van a nyelvek érintkezésének (abban az értelemben, hogy egy fejlettebb műveltséggel rendelkező nép nyelve érintkezésbe kerül egy kevésbé fejlett nép nyelvével). S úgy látszik, hogy a nyelvek többségében a próza kialakítása körül kétnyelvű egyének bábáskodtak.

A próza, tudományos próza kifejezésében különleges fontosság jut a megfelelő terminológia létrehozásának, hiszen a megnevezés a kulturális tulajdonbavételt, az adott nyelv számára történő elsajátítást jelenti. (Ennek módozatait a 2. fejezetében részletezi a szerző.) Az egyes műszóalkotási módozatok területén elsősorban a kölcsönzés és a belső elemekből való új terminus kikovácsolása a fő probléma. Ray megoldása itt főleg az indiai helyzetre érvényes, valamint olyan nyelvű népekre, melyeknek közeli rokon nyelvei kínálnak kész, átvehető terminusokat. A magyar nyelvre is felhasználhatók részletszempontjai; de természetesen minden nyelv esetében konkrét történeti-társadalmi elemzés útján dönthető el: milyen módon jobb (a fejlődés egy bizonyos pontján először, majd a továbbiak során folyamatosan) új terminusokat megalkotni. Annyi biztos, hogy egy bizonyos társadalmi-gazdasági szint fölött ez állandóan napirendre kerülő kérdés.

A próza kimunkálását az „önkényesség” irányában külön is szemügyre veszi a szerző. Itt arról van szó, hogy a nyelv relatív értékrendje, világot osztályozó kategóriái hogyan alakíthatók át objektívabb és univerzálisabb metanyelvvé (vagyis nyelvről való nyelvvé). A logika adekvát nyelvének kialakítása mutatja talán legjobban, hogy a próza fontos tulajdonsága a racionalitás.

A racionális jelleg szempontjából minősíthetjük is az egyes nyelvek prózáját (nem értékelésről van itt szó). Így például a viszonylag kevésbé fejlettebb próza a legdifferenciálatlanabb: s egyúttal túlságosan tudományos is a megszerzés számára, de ugyanakkor túlságosan népszerű a szükséges egzaktság számára is; továbbá túl takarékos ahhoz, hogy maximálisan érthető legyen, és túlságosan ismétlődő ahhoz, hogy maximálisan felhasználható [operable] legyen. Csupán egy fejlettebb prózában lehetségesek az olyan nyelvi változatok, mint a tudományos, a technikai stílus, illetőleg a népies stílus. Hasonló poláris kritériumok találhatók a szókincs és a szintaxis területén is. Ennek a fejezetnek a konklúziója is a nyitódás és a záródás dialektikájában található.

Punya Sloka Ray könyve az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik. Ez nem azt jelenti, hogy szűk területre korlátozná témáját. Épp ellenkező a helyzet. A modern nyelvészetnek és általában a nyelvészetnek meglepő széles alapjára építi az alkalmazását. Kerete azonban ennél is bővebb. Sokoldalú bibliográfiája, de annál is erősebben komplex feldolgozási módszere mutatja, hogy a szerző jóval túlmegegy a „belső” és a „külső” nyelvészetén. Ez arra figyelmeztet, hogy ma már alig van olyan jelentősebb tudományos (főként alkalmazott tudományos) kérdés, amely egyetlen diszciplína keretében megoldható volna. Kiemelendően fontosnak tartom Ray művéből a nyelvi

tervezés gondolatát. (Maga a műszó ritkán fordul elő, de a gondolat végigvonul a könyvön.) — Ez a tervező és alakító funkció a normatív nyelvészet egyik fő funkciója. Körülbelül ilyen jellegű az alkotó nyelvművelés hazai irányzata is. Ez a fajta produktivitás teheti a nyelvművelést kultúraformáló erővé és — sok áttétel formájában végül is — termelőerővé. Természetesen nem voluntarista tervezésről van szó, hanem korszerű tudományos alapokra épülő előrelátásról. Máresak ezért is szükséges az elméleti és alkalmazott nyelvészet szoros kapcsolata.

Az alkotás központi gondolata eltér a mifelénk szokásos értelmezéstől; a magyar szóhasználatban — főleg a nyelvműveléssel kapcsolatban — ez leginkább esztétikai jellegű, szépirodalmi alkotást jelent. Természetesen a szépirodalom nyelvi formáló szerepe kétségtelen, de itt másról van szó: az egész nyelv szempontjából mégis csak fontosabb nem költői prózának a kialakításáról. — Ray dedikációja — jellemző módon — S. N. Bose indiai fizikusnak szól, „aki nemcsak nagy matematikai fizikus, hanem univerzális ember”. — A magyar nyelvműveléssel szembesítve Ray felfogását, több azonosságot és különbözőséget találhatunk. Természetesen nemcsak Ray személyéről van szó, hanem a benne összekapcsolódó indiai hagyományról és amerikai módszerről is. Az egyezésekre már több ponton kitértem. Ezek olyan erősek, hogy — véleményem szerint — a lapirányban Ray felfogása és a hazai „alkotó nyelvművelés” azonosnak vehető. — A részleteken túl két jelentős elvi ellentétre szeretnék rámutatni. Az egyik: Ray erősebb egyetemes, elméleti igénye. Az itthon is nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés elméletét nem lehet lényegében annak egyetlen nyelven folyó gyakorlatából elvonni, illetőleg csak a nyelvészetre építeni. Nem mintha az indiai szerző egy „abszolút” magasságot vagy szintet ért volna el, mindenesetre ez a műve tudományosan igényesebb, mint a hasonló jellegű magyar, német vagy román törekvések. A harmincas évek csehszlovákiai cseh nyelvművelésének elméleti igényessége ebben a tekintetben a mérce; nem véletlen, hogy ezt Ray aránylag jól is ismeri. — A másik lényeges különbség — durván fogalmazva — Ray viszonylagos filológia-mentességében rejlik. Csak annak számára kell megvédeni a filológiát, aki keveset tud erről az évezredek során felhalmozódott értékes humán módszerről, amely a szövegen át ablakot nyit a történelembe. A nyelvi szabványosítás, az előíró (normatív) nyelvészet elméleti kérdéseiben azonban — úgy látszik — inkább árt, mint használ a filologizáló eljárás. Amennyire felbecsülhetetlen ez az eljárás a történeti nyelvészetben, épp úgy alkalmas bizonyos elméleti alapkérdések eltakarására. — Még annyit említek meg, hogy Raytól talán semmi nem áll olyan messze, mint a purizmus; ez a probléma egyáltalában nem kap teret ebben a tudományos keretben. (Természetesen polemikus írásokban a purizmus ugyanolyan létjogosultságú téma, mint bármely „nyelvművelő babona” elleni védekező-támadás.)

Végül két megjegyzést a szerzővel kapcsolatban. Nem szeretném, hogyha a fentiekből az derülne ki, hogy Ray mindentudó. — Nyelvészeti felfogása lényegében nem haladja túl az ötvenes években Amerikában általános deskriptivizmust. Ezt helyenként jogosan bírálja, de nem veszi kellőképpen figyelembe a deskriptív nyelvészet meghaladására irányuló kísérleteket és eredményeket, valamint az új szemantikai irányzatokat. (Igaz, hogy ezt a viszonylagos „lemaradás”-t bőségesen kárpótolja a szokásos nyelvészeti kereteknél bővebb téamegközelítése.) — S az sem válik előnyére, hogy nem első kézből és nem mindig kellő színvonalon tájékozott a szocialista országok alkalmazott nyelvészetének kérdéseiben és — sajnos — társadalmi-nemzetiségi kérdéseiben sem.

Összegezés helyett csupán annyit szeretnék elmondani — ennek az amúgy is hosszúra nyúlt ismertetésnek a végén —, hogy mintha közeledne az az idő, amikor a magyar nyelvművelés elmélete is megkaphatja a P. S. Ray könyvének színvonalán álló összefoglalását.

Szépe György

Stanisław Szober: Słownik poprawnej polszczyzny

[A helyes lengyeliség szótára]. Wydanie czwarte uzupełnione. Warszawa, 1963. Państwowy Instytut Wydawniczy. 860 lap.

Stanisław Szober (1879–1939.) varsói polonista — később indoeuropeista — professzor nevét hazájában nemcsak a szakemberek, hanem a társadalom széles rétegei is szinte általánosan ismerték, sőt ismerik ma is. Szober ugyanis munkásságának jelentős részét a lengyel nyelv művelés ügyének, a nyelvi kultúra terjesztésének szentelte. Lengyel nyelvtanaiból a nemzedékek egész sora tanult az elemi iskolától kezdve az egyetemig. A nyelvhelyesség időszerű kérdéseinek tisztázására felhasználta a folyóiratok és napilapok hasábjait, előadásokat tartott a rádióban. Legnagyobb műve az 1937-ben megjelent nyelvhelyességi tanácsadó szótár, a Słownik ortoePICZNY. Összefoglalta benne mindazt a tudnivalót, amely eligazíthatja az olvasót akkor, ha valamely szó, szóalak, szókapcsolat stb. helyességét illetően kétsége támad. A 3. kiadással a szótár címe megváltozott, Słownik poprawnej polszczyzny (= A helyes lengyeliség szótára) lett. Ez az új cím közérthetőbb, és amellet a szótár tartalmát is pontosabban jelöli meg. Szober szótára nem a helyes kiejtés (ortoePIA) kézikönyve csupán, amint eredeti címe alapján gondolni lehetne, hanem sokkal több. Különösen értékes a W. Doroszewski, St. Skorupka, J. Tokarski és B. Wiczorkiewicz szerkesztésében megjelent 4. kiadás. A szerkesztők kibővítették, felfrissítették a szótár anyagát és — ahol szükség volt rá — összhangba hozták a mai tudományos felfogással. A szótár új kiadását W. Doroszewski előszava (5–8) vezeti be. Ezt szófajok szerint tagolt, részletes ragozási táblázatok (9–31) követik, majd pedig azoknak a szépirodalmi és tudományos munkáknak a jegyzéke (32–52) található, amelyekből az egyes nyelvi jelenségek szemléltetésére idézett szótári példák származnak. Külön jegyzék (53–4) tartalmazza a terminológiai rövidítéseket.

A tulajdonképpeni szótári rész (55–857) hozzávetőleges számítás szerint 20 000-nél több szócikkből áll. A szócikkek jellege és terjedelme különféle. A legtöbb szócikk egy-egy szó, tulajdonnév, esetleg szókapcsolat helyes használatáról ad felvilágosítást. A felvilágosítás kiterjedhet a címszó hangsúlyozására, kiejtésére, ragozására, származékaira, jelentéseire, vonzataira és azokra az állandósult szókapcsolatokra, amelyekben a címszó szerepel. A ragozott alakok közül azok, amelyek nem térnek el a szótár elején megadott ragozási táblázatok megfelelő mintájától, utalószám alapján kereshetők ki. A paradigmától eltérő alakok magában a szócikkekben vannak feltüntetve. A szótárból tehát végeredményben minden címszónak minden ragozott alakját meg lehet tudni. A szavak és szókapcsolatok jelentését többnyire irodalmi idézetek vagy szerkesztőségi példamondatok szemléltetik. Ezeknek a száma egy-egy kivételesen nagy szócikkekben a százat is megközelítheti (l. például az *oko* 'szem' szócikkét). A szócikkek zöme azonban nem hosszabb egy vagy két sornál, és mindössze a ragozott alakok megállapítására szorítkozik. Különösen a hímnemű főnevek egyes számú birtokos esetének *-a* vagy *-u* végződése és a többes számú alanyeset *-e*, *-i*, *-y* vagy *-owie* végződése okoz a lengyelben sok bizonytalanságot, de bonyolult a tőhangzók váltakozása is ragozás során.

A szótár cikkei között van jó néhány olyan is, amelyik nem egy-egy szóval, esetleg képzővel foglalkozik, hanem valamely nyelvtani kérdést vizsgál meg a nyelvhelyesség szempontjából. Külön cikkben olvashatunk például a hangsúlyról, a kiejtésről, az esetek használatáról, a nyelvtani nemről, a mellénevek fokozásáról, a szórendről, a különféle határozók kifejezési módjairól, a családnevek képzéséről és ragozásáról, az idegen nevek írásáról és ezekhez hasonló kérdésekről.

Szober lengyel szótárához fogható nagyszabású és korszerű nyelvhelyességi kézikönyvvel egyetlen más szláv nyelv sem rendelkezik, de még a szlávsvágon túl sem könnyű párjára akadni. Feltétlenül megérdemli, hogy a magyar nyelv művelők is behatóan tanulmányozzák és kielemezzék belőle mindazt, ami munkájukat eredményesebbé teheti.

Kiss Lajos

A Nyelvőr postája

A képez szó németes használatáról. Van képzőművészet, beszélhetünk tanárképzés-ről, orvosképzés-ről, biológusképzés-ről, lehet valaki jól képzett vagy hiányosan képzett. Hangot, szót is lehet képezni. Hibás ellenben, amikor azt mondják: *ez nem képez problémát* (a német *bilden* rossz fordítása), helyesen: *ez nem probléma*, még magyarosabban, *ez nem okoz gondot, nehézséget, fennakadást*. Ha valakiről azt írják, hogy „nem képez jó szónokot”, e mondat valódi értelme az, hogy az illető nem működik eredményesen közre, hogy másból jó szónok váljon. Pedig a szerző nem ezt akarta mondani, hanem azt, hogy a szóban forgó személy nem jó szónok. Még a Magyar Nyelvőrben is (1963: 456) olvasunk olyan idézetet, ami helyreigazítást kívánt volna: „szivattyús kút, melynek vízbe merülő csövét kifúrt tiszafa gerenda *képezi*”. A gerenda nem képezhet senkit és semmit, a szerző azt akarta mondani, hogy a szivattyús kút vízbe merülő csöve kifúrt tiszafa gerenda. A katonai *kiképzés*-t annyira megszoktuk, hogy nem sérti a fület, pedig ez is a régi k. u. k. német nyelvű hadsereg idejéből ránk maradt hiba, mert a *mérnökképzés, művészképzés* mintájára magyarosan *katonaképzés*-ről kellene beszélni, a *kiképzés* magyartalan, a *ki* főlöské, németes (Ausbildung). Ezzel szemben Kovalovszky M. fejtegetéseiben a Magyar Nyelvőr ugyane számának 435. lapján közöltek szerint a *megképzik* szó 'képzületében megjelenik' értelemben nem hibás.

Boros Ádám

Csanádpalotai szavak. Asztalos P. Kálmán írja Csanádpalotáról:

Az én gyerekkoromban (50 évvel ezelőtt) az iskolába járó gyereket *csiszlík* nevezővel illették. — *Vészék má ennek a csiszlíknak egy csuszit* (olcsó bőrből készült lábbelit), *hogy jobb kedve legyen a libára vigyázni*.

A legénykorban levő fiút *hósznik* szóval különböztették meg a felnőttektől. — *Attam a hószniknak egy hatost* (húszt fillért), *hogy bémehessen a cütörabálba*.

A kevésbé megbízható személyre azt mondták, hogy *csozë*. — *Nem bízhattam rá, hiszen csozë*.

A munkába vitt eszközöknek *cókmók* volt a neve. *Szëggyük össze a cókmókot, oszt gyerünk*.

Az emberen levő ruha *gúnya* volt. — *Annyit dógozok, hogy idő előtt lészakad rullam a gúnya*.

A sokat beszélő emberre azt mondták, hogy *prëzëncs*. — *Na, én ijen prëzëncsnek nem hiszék*.

A talpon betegeskedő emberre úgy mondták, hogy *gúzlódik*. — *Së nem tész, së nem vész, csak gúzlódik*.

Az átlagosnál soványabb és sápadt arcbrű *pēsnyákos* volt. — *Nē vēdd el azt a pēsnyákos jánt.*

De nincs már a konyhaedények közt *kaszroj* se (háromlábú vaskotla, melyben szabad tűzön főztek) és *vászonzazék* se (mely vékony, égetett edény volt és kemencében való főzésre használták). És kevesen tudják már a mai fiatalok közül, hogy a kidolgozott kenderrostot *guzsaj*-ról fonták; hogy a tejet *findzsá*-ból itták; hogy a disznó, ha kérérdzik az ólból, akkor *gürdöl*, s hogy ötven évvel ezelőtt a gyerekek *pēndēj*-ben jártak.

Aki nem tud ángliusul... „Az angol helyesírás: kompromisszum az írásbeli közlés és egy bonyolult kód-kules között” — mondja találóan egy magyar származású angol humorista. Hát még a kiejtés! ... Bizony, a régi közmondás: „aki nem tud arabusul — ne beszéljen arabusul” az angolra alkalmazva még inkább helytálló.

De ha valaki nem tud, és mégis muszáj? Például ha az illető nyomdai szedő, korrektor vagy éppen rádióbemondó?

Akkor ne felejtse el, hogy angolul nem tudni nem szégyen (hiszen sok angol sem tud...), de tanulni még kevésbé az. Ha pedig hibázott, ne haragudjon, hogy megpróbáljuk kijavítani. Gondoljuk meg: százezrek, milliók mondanak valamit így vagy úgy, mert „a rádióban így hallottam” vagy „így olvastam”.

1. Egy, a hirhedt, Latin-Amerikát fosztogató amerikai trösztéről szóló cikkben — bár mentségül legyen mondva: nem következetesen, csak néhányszor — ez állt: „Az United Fruit Company...” A szóban forgó tröszt nevét *Jundájd Frút Kompeni-féleképpen* ejtik. Mivel tehát a kiejtésben mássalhangzóval kezdődik, előtte a névelőt kell („A United Fruit ...”) írni, jóllehet első pillantásra az kívánczik elébe. Itt azonban nem a pillantás számít, hanem a kiejtés.

2. Ha már a külpolitikánál tartunk: itt van a „Sir” kérdése, amellyel sajtónk szemmel láthatóan nem képes megbirkózni. Igaz, hogy ez az angol rang (magyarul körülbelül „lovag”) nekünk teljesen elavult — de ha már használjuk, akkor szabályosan kell használni. Tehát például a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség elnökét *Sir Stanley Rous*-nak hívják, nem pedig (Magyar Nemzet 1963. november 2.) *sir Stanley Rous*-nak, legkevésbé *sir Rous*-nak. Itt még a nagy *S* sem segítene: vagy *Sir Stanley Rous*, vagy *Sir Stanley*. „Sir Rous” — illet az angol nyelv szabályai — márpedig, ha a „lovag” címet nem is, de ezeket tisztelnünk kell! — nem ismernek.

P. G. P.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Hírdetősztolp a Rádió műsorában. Selmezbányáról Kovács F. Lajos helyteleníti levelében, hogy a Rádió- és Televízióújság a Rádió reklámadását *Hírdetősztolp*-nak nevezi, jóllehet a műsorbemondásban elhagyták ezt a nem fülnek szóló megnevezést.

Igazat kell adnunk Önnek, hogy ez így bizony nem rádiószerű. Ha a televízióban volna ilyen cím, ott helyénvaló volna: képen bemutatnának álló vagy forgó alakjában a hírdetősztolpot, de pusztán fülünknek bizony furcsa az ilyesmi. „Én, dacára öreg koromnak, még nem láttam soha és sehol valakinek a szájából vagy akár a hangszóróból oszlopokat kibugyogni. Egy oszlop látható és tapintható. A hang viszont csak füllel érzékelhető” — írja Ön.

Mi is sokszor eltűnődöttünk már hasonlókon. Mert nemcsak *Hírdetősztolp* van a Rádió műsorában, hanem például ez is: „Gondolat. A Rádió irodalmi *hetilapja*”, „*Pódium* 63”, újév óta: „*Pódium* 64.” A *hetilap* olyasmit jelent, amit olvasni szoktunk; még ha

más olvassa, mi csak hallgatjuk, akkor is képes vagy kép nélküli, nyomtatott voltára gondolunk. A *pódium* mint tudjuk, 'dobogó'-t, 'emelvény'-t jelent, akár előadóteremben, akár iskolában; ez a rádiós cím sem fér össze fülünk természetével. Nem is szólva az idegenszerűen és minden szükség nélkül odabiggyesztett 63-ról és 64-ről; ez nyilván 1963-at, illetve 1964-et jelent, mintha egy prágai színpad nevének utánzata volna (abban az évszám az alapítás évét jelzi). Nagyon furcsák a Rádió műsorában olvasható és persze a bemondók szájából elhangzó „mellékletek”, például ez: „Műszaki magazin. A Gazdasági Híradó *melléklete*”. Az ilyen *mellékletek* szintén látható dolgok, így megint csak becsapják velük fülünket.

A Rádióhallgatók könyve című munkában is (Bpest, 1958. Minerva) hasonlókat olvashatunk a Műsor—ABC című fejezetben: „Fényszóró. Az Ifjúsági Rádió természet-tudományos *folyóirata*” (69. lap), „Új zenei újság. A zeneélet *rádiófolyóirata*” (93. lap), „Úttörőhíradó. Az Úttörőélet *rádióújságja*” (94. lap). Stb.: mindez rádió-műsorszámnak a címe! Hiába teszik oda: *rádió-folyóirat*, *rádióújság*, mi bizony nyomtatásra gondolunk.

Annyival is furcsább a dolog, hogy a Rádió első éveiben sokat foglalkoztak a rádiósok műfajaiknak, műsoruknak, megnevezésüknek elméleti kérdéseivel, „rádiószerűség”-ével (ha jól emlékszünk, nálunk főként Kilián Zoltán), s akkoriban el is tűntek az efféle fonákságok a Rádió műsorából. Már évek óta megint kísértenek, mintha most kezdenénk a rádiózást. Pedig nálunk is már 1924. március 15-én elhangzott az első kísérleti rádióműsor, s 1925 áprilisában már egy 2 kilowattos adó működött. Ennek innen-onnan négy évtizede! Ideje volna végre rádiószerűsödnünk! Váljon szét a rádió és a televízió birodalma fülünk, szemünk tetszésére!

F. G.

Mitugrász csokoládé. Goreczky Gyula gépészmérnök levelére válaszoljuk:

Egy édesipari terméket a gyár elkeresztelhet a tréfás-kedélyes-gúnyos *Mitugrász* névre. Ez a szó, így írva, az Értelmező Szótár szerint jelentéktelen (rendszerint kis termetű), sürgés-forgásával és kotnyeleskedésével a figyelmet magára vonni akaró személyt jelent. Esetleg az édességek fő fogyasztóira, a gyermekekre akartak hatni ezzel a névvel. Írásmódja éppolyan egybevonás és fonetikus egyszerűsítés a *mitugrász*? kérdésből, mint a *nefejejcs* virágnév (*ne fejejts!*), *nebáncsvirág* (*ne bánts!*), *aggyisten* (jó napot *adjon isten!*); helyesírási módosulás nélkül: lesz *nemulass*, megköötzték a *fogdmegek* stb.

Ezeket a „szabálytalan” alakokat helyesírásunk is szentesítette már. Ebben tehát még nincs nyelvrontás.

Más kérdés azonban, alkalmas-e a *Mitugrász* egy csokoládés szelet nevéként, főként ha a szelet címkéjének rajzát tekintjük: a villamos peronján egy rémült nő nézi, hogy egy kisfiú hanyatt zuhan a lépcsőről, a kalauz pedig kárörvendően utána kiáltja a gyártmány nevébe olvasztott intelmet: *Mitugrász*.

A reklámötlet és a pedagógiai célzat szerencsétlen házassága ez. Ha egy közlekedési balesetvédelmi plakát hasonló rajza alatt látjuk a feliratot: *Mit ugrálsz?!*, okulunk belőle. Édesség nevéként is jó lehet talán a *Mitugrász* (a szó ismert, köznyelvi jelentését kifejező ábrával). A mostani címke ötlete azonban sületlenség.

K. M.

Csípmentes paprika. Bittera Kálmánnak a címben jelzett elnevezés ügyében ezeket írhatjuk válaszul:

A *csípmentes* paprika, amelyről Ön mostanában olvasott egy cikkben, már jó néhány éve feltűnést keltett és tiltakozást ébresztett. A *csípmentes* szó valóban koros

szülemény: a magyar szóösszetétel rendszerének felforgatásával ígéhez kapcsolták a *mentes* melléknévi utótagot, amely pedig csak névszóhoz szokott járulni (*pormentes*, *balesetmentes*; helyettük jobb persze *portalán*, *baleset nélküli* stb.). Ráadásul a kiejtésben eltűnt a szóból a *csíp* ige hosszú *i*-je is. Bálint Sándor Szegedi Szótára (1957.) felveszi ugyan a *csípmentes*-t mint a paprikatermelők körében is használatos szakszót, de megjegyzi, hogy nem a nép szava, hanem mesterséges alkotás. Közli *csípmentes* (szerkezetében talán egy fokkal jobb, ám félreérthető) változatát és a helyes *csípősségmentes* szót is. Mellette tökéletesen megfelel persze az *édes*, *gyenge*, *nem csípős*, *nem erős* megnevezés is. A nyelv művelők sokszor bírálták és támadták már a *csípmentes*-t, de a paprikával foglalkozó mezőgazdasági szakemberek, a paprikafeldolgozó ipar és a kereskedelem, úgy látszik, ragaszkodik hozzá. Jele és példája ez annak, hogy a szaknyelvekben legnagyobb a nyelvtorzítás veszélye. Talán a közönség tiltakozása és ellenállása elszigeteli és kihalásra ítéli az ilyen szükségtelen újítást.

K. M.

Vaskohász ágazat vagy **vaskohászati ágazat** — melyik a helyesebb? Ebben a kérdésben dr. Horváth Zoltánnak, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem dékánjának a következőket írhatjuk:

A vitatott kérdésben — bár nem szigorú értelemben vett nyelvhelyességi szempontok alapján — magunk is az Önök nézete felé hajlunk. A *vaskohász ágazat*, *fémkohász ágazat* típusú elnevezések szerintünk is világosabban, szemléletesebben utalnak arra, hogy itt vaskohász, fémkohász stb. mérnökök képzéséről van szó, mint a *vaskohászati ágazat*, *fémkohászati ágazat*-féle nevek. A *vaskohászati*, *fémkohászati*, *öntészeti* szavaknak ugyanis igen nagy a jelentéstartományuk: 'a vaskohászathoz, fémkohászathoz stb. tartozó, vele kapcsolatos', általános jelentésük olyan tág, hogy szinte minden belefér, aminek a vaskohászathoz, fémkohászathoz stb. vajmi kevés köze van. Beszélhetünk vaskohászati eljárásról, alapanyagokról, szakirodalomról, üzemekről és még sok másról. Nem tartanánk tehát különösen szerencsés dolognak, ha a kar ágazatait, szakjait, tagozatait ezzel a túl sokfélélt jelentő s éppen ezért nem eléggé „testhezálló” elnevezéstípussal jelölnék meg az illetékesek. Azt azonban el kell ismernünk — Önöknek is, nekünk is —, hogy a minisztérium által ajánlott vaskohászati ágazat, fémkohászati ágazat kifejezések bizonyos fokig hajlékonyabbak, nyelvilag jobban tagoltak — a *fémkohász ágazat*, *metallurgus szak*-féle elnevezések szószerkezetnek is, összetételnek is felfoghatók, tehát jogosan írják őket következetlenül hol egybe, hol külön — s jobban beleilleszkednek hasonló típusú elnevezéseink sorába (*Kertiészeti és Szőlészeti Főiskola*, *bölcsészeti* vagy *bölcsészettudományi kar*, *jogi fakultás* stb.).

A döntés tehát nem egyszerű dolog, s különösen nem az a nyelvész számára, mivel — mint ez részben már az eddig elmondottakból is kiderül — nyelvi szempontból mindkét elnevezéstípus elfogadható. Éppen ezért döntés helyett legyen szabad csupán egy apró dolgot figyelmükbe ajánlanunk. Ha mégis az Önök javaslata győzedelmeskedik a minisztériumával szemben, jó volna az *öntő ágazat* helyett *öntész ágazat*-ról beszélni, mert az *öntő ágazat* a többitől eltérő képzésmódja miatt egy kicsit kilóg a sorból. Ami pedig a *metallurgus szak* elnevezést illeti, erről azt mondhatom, hogy a *vaskohász*, *fémkohász* és *öntész ágazat* gyűjtőnévül természetesen a hasonló alkatú *metallurgus szak* a legalkalmasabb. Ha viszont az ágazatokat a Művelődésügyi Minisztérium idézett javaslata alapján nevezik el, akkor összefoglaló névül csakugyan a *metallurgiai szak* a helyes. Hasonló a helyzet a *kohásztechnológus*, illetve *kohásztechnológiai szak*-kal is.

G. L.

2 órás előadás — 2 órási előadás. A címűl írt kifejezések tárgyában Kiss Endre levelére a következőkben válaszolunk:

A mai köznyelvben valóban gyakran hallunk és olvasunk *5 órás előadás-ról*, *7 órás vonat-ról*, a rádió *8 órás hírei-ről* stb. Ön helyteleníti ezt, azzal a megokolással, hogy az *-s* képzős *órás* melléknév számnévi jelző mellett az időtartamot jelenti (pl. *8 órás utazás, munka, alvás*), az *-i* képzős *órasi* melléknév pedig valaminek az időpontját, kezdetét (pl. *8 órasi indulás, kezdet, harangszó* stb.).

Az így megfogalmazott különbségtéves és nyelvhasználati szabály kétségtelenül helyes és hasznos az olyan esetekben, mint amilyenek az Ön példatípusai közül ezek:

a 2 órasi előadás — 2 órási előadás

a 3 órasi műsor — 3 órási műsor

az 1 órasi híradás — 1 órási híradás

a 4 órasi múltét — 4 órási múltét

Ha a jelző kis szám, könnyen összetéveszthetjük ugyanis a kezdetet jelző időpontot az időtartammal. Nagyobb számok esetében aligha támadhat félreértés, mert a józan ésszel, a valószínűséggel és a tapasztalattal egyaránt ellenkezik az, hogy — 24 órás időbeosztás szerint számolva — a *16 órás előadást, műsort, híradást* 16 óráig tartónak vélje valaki.

Az egység érdekében s a nyelvhasználatnak minden kétséget és félreértést eloszlató szabályozása végett természetesen helyesnek tartjuk, hogy a *6 órasi műszak* a reggel 6 órakor kezdődött, a *6 órás műszak* pedig a 6 óra hosszat tartót jelentse. A televízió feliratát tehát Önnel együtt így helyesbítenénk: „A Kossuth Rádió *16 órasi* híradását közvetítjük.”

Ezt javasoljuk olyan kifejezésekben, amelyek kezdetet, időpontot és időtartamot is jelenthetnek. Vannak azonban úgynevezett mozzanatos, tehát rövid ideig tartó vagy pillanatnyi történést, cselekvést kifejező szók, amelyekhez nem kapcsolódhat az időtartam képze, s így a *6 órás felkelés, 8 órás indulás, 20 órás kezdet* nem okozhat félreértést. Kíváncsabb természetesen itt is az *órasi* melléknévet használni.

Más főnevek viszont csak időtartamot jelölnek, s ezért értelmi zavar nélkül kapcsolódhat hozzájuk az *órasi* melléknév is: *16 órasi utazás, 8 órasi munka, 6 órasi alvás* stb. Ön ezeket a kifejezéseket — az előjáróban említett s általában tőlünk is helyeselt különbségtéves szerint — az *órás* melléknévvel mondaná. Úgy véljük, szokatlan volna *16 órás munká-ról, 16 órás alvás-ról* beszélni. A köznyelv ezekben az esetekben inkább *órasi-t* mond. Emlékezzünk a három 8-asra, a század eleji munkásság követelésére: *8 órasi munka, 8 órasi szórakozás, 8 órasi pihenés*. Az *-i* melléknévképző ugyanis *idő-tartamot* jelentő szókat is képez (pl. *6 évi távollét, 3 hónapi betegség* stb.; beszélünk azonban *negyvenéves* szolgálatról, *kéthónapos* vakációról is).

A kérdés teljes körét tekintve, eléggé bonyolult, szabályba nehezen foglalható az ilyen kifejezések helyes használata. Köszönjük, hogy megjegyzésével alkalmat adott megvitatására.

K. M.

Hazámot vagy Hazámat? Zalaegerszegről Sáfrány Béla korrektor azt kérdezi, hogyan helyes: „Vízre bocsátották a *Hazámot* (*Hazám-ot*)” vagy „Vízre bocsátották a *Hazámat* (*Hazám-at*)”.

Előfordul nyelvünkben, hogy másként alakul ugyanannak a szónak köznévi és tulajdonnévi változata egy-egy toldalékos alakjában: *sólymok: Súlyomok, bokrot: Bokort, aranyat: Aranyt, szilárdat: Szilárdot, nádat: Nádót* (vö. A mai magyar nyelv rendszerével. Szerk. Tompa József. 1. köt. 461, 562). Mint az utolsó két példából láthatjuk, a tulajdon-

névi alakban zártabb az úgynevezett kötőhangzó (*o*), mint a köznéviiben (*a*). A *Hazám* mint hajónak a neve szintén tulajdonfőnév, azért ilyenkor is helyesebb a zárt kötőhangzós változatot használni tárgyragos alakjában; vagyis: *Védem hazámat*, de: *Vízre bocsátották a Hazámat*. A toldalékot általában kötőjel nélkül függesztjük hozzá az ilyen tulajdonnévhez (hasonló példákat látunk A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 137., 229. és több más pontjában: *a Népszavában*, *az Élet és Tudományt* stb.). Ha idézőjelbe tesszük a nevet (az egyébként nem szükséges), akkor persze kötőjel kell közbül: *a „Hazám”-ot*.

F. G.

Lehet lesz. Szandaszöllősről a Kilián György Repülőtisztí Iskola egyik növendéke, Demcsik László egy vitáról számol be levelében. A vitának az volt a tárgya, vajon helyes-e a címül írt kifejezés. A mi véleményünk ez:

A 'lehet majd' jelentésű *lehet lesz* — úgy látszik — főként Debrecen táján dívik. Amint A magyar nyelv értelmező szótára munkaközösségének volt tagjai és a most készülő Kéziszlótár szerkesztői körében tájékozódttunk róla, ilyenféle mondatokban él: *Akkor — sajnos — nem lehet lesz elmenni. A jövő héten már lehet lesz szedni a cseresznyét. Most már lehet lesz ebédelniünk.* O. Nagy Gábor szóléskutatónk, Debrecen nyelvének jó ismerője szerint a *lehet lesz* Debrecenben közönséges, de a nép körében, a nyelvjárásban nem lehet hallani; eszerint regionális köznyelvi pongyolaság. Úgy tudjuk, a Debrecen—Szolnok vonaltól északra terjed, de egyelőre csak a beszélt nyelvben; írásban még nemigen rögzítődött.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy az igényesebb, választékosabb nyelvbe nem való a *lehet lesz*; köz- és irodalmi nyelvünkben így beszélünk, írunk: *A jövő héten már (majd) lehet szedni a cseresznyét. Most már lehet (majd) ebédelniünk. Akkor — sajnos — nem lehet(séges) elmenni.* Tehát csak a közmagyar nyelv szempontjából hibáztatjuk; nagyobb elterjedtségének területén nem ütköznek meg rajta, legalábbis az élőbeszédben nem.

F. G.

Macedónia — Makedónia. Bogáni Máriának válaszoljuk, Pásztóra:

Sok szó esett mostanában a földrengés sújtotta (*j*-vel írjuk!) Skopje városáról. A *macedón* főváros lakóinak szenvedéséről, a *Macedónia Szállóban* megszállt turisták sorsáról, s arról, hogy minden ország segít *Macedónia* fővárosának újjáépítésében. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, helyesen írjuk és mondjuk-e Macedóniának Macedóniát. Valóban ők maguk македонци-nak, македонец -nak (makedonyec, makedonka) nevezik magukat, Jugoszlávia szerves részét tevő földjüket pedig Македония-nak (Makedonija). Ha visszamegyünk az ókorba, látjuk, hogy Hérodotosz *Μακεδονία* (Makedonia) alakban írja, s minden görög szövegben *k* betűt találunk a mi *c*-nk helyén. Ha fellepözzük Az ókori Görögország története című egyetemi tankönyv (megjelent 1951-ben) 5. lapját, ezt olvassuk: „Észak-Görögország keleti részét, Thessaliát az Olympos hegygerince választja el Makedóniától.” Lysippos márványfejének aláírása: „Makedoniiai Alexandros” (LIX. tábla). Eredetileg tehát a szó kérdéses helyén *k* betűt írtak és *k* hangot is ejtettek. A latin írásban azonban igen ritkán használták ezt a betűt; a görög és bármely más nyelv *k* hangját *c* betűvel írták át, mint ahogy az eredeti latin szavak *k* hangját is *c* betűvel jelölték. Rég eldöntött tény, hogy a klasszikus latinban a *c* betű minden hangtani helyzetben *k* hangot jelölt. *Cicero* kikerő-nak, *Caesar* kézár-nak hangzott, mint pl. a német Kaiser, Keller stb. jövevényszavak is bizonyítják. Azokban az időkben, amikor a magyarok megismerkedtek a latin írással, illetőleg szövegekkel, itt nem részletezhető okok miatt az vált általános gyakorlattá mindenütt, hogy bizonyos

hangtani helyzetben, nevezetesen *e, i, ö* (oe) előtt a *c* betűt *c*-nek, nem pedig *k*-nak kell ejteni. Régen a latin volt a tudomány nyelve, természetes hát, hogy a latin írásmód honosodott meg Közép-Európában. Ezért látjuk így különféle szótárakban: *das Mazedonien*; *Alexander der Grosse von Mazedonien* (német), la *Macédoine*, *macédonien* (francia) stb. Bár pontosabb a betűhív *Makedónia*, *makedón*-féle írás és ejtés, a magyar köznyelvben helyesebb a sok évszázados hagyományon és megszokáson alapuló *macedón*, *Macedónia*. Természetesen más elbírálás alá esik a szakirodalom, ahol különleges szempontok jogossá tehetik a köznyelvitől eltérő írásmódot.

R. L. G.

Az Óperenciás-tenger írásmódja. A Tolnai I. sz. Általános Iskola VI. B osztályának tanulói azt kérik levelükben, magyarázzuk meg, miért kis kezdőbetűs a helyesírási szabályzat szótárában a *tündérország*, s miért nagy kezdőbetűs az *Óperenciás-tenger*?

A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának szójegyzékében csakugyan kis kezdőbetűvel van írva a *tündérország*. Ezt a kisbetűs szót ugyanis köznévként, közszónak kell fölfognunk. Egy ilyen mondatban: *Ez az ország valóságos tündérország* — nem írhatjuk ezt a szót nagy kezdőbetűvel. A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg ennek a közszói *tündérország*-nak a jelentését: 'természeti kincsekben, szépségekben gazdag táj', s ezt idézi példának Vörösmartytól: „Senki ne tudja, hogy oly szentté lett tájad előttem? Hogy fiatalságom *tündérországa* te [= a Völgyesség] voltál?"; Jókaitól pedig ezt: „Sándor cár el volt ragadtatva e *tündérország* [= Krím félsziget] gyümölcs-gazdagságától.” Petőfi azonban — helyesen — nagy kezdőbetűvel írta János Vitézében. Például a 25. rész utolsó sorában: „[János vitéz] Kaput nyit, és látja szép *Tündérországot*.” Az elbeszélő költemény legvégén pedig:

Mai napig János vitéz őkegyelme
Szép *Tündérországnak* boldog fejedelme.

Itt arról a mesebeli Tündérországról van szó, amelyből nincs több, csak egy; itt már tulajdonfőnév ez a szó.

Óperenciás-tenger csak egy van, az a mesebeli, azért tulajdonnévként tekintjük, és nagy kezdőbetűvel írjuk: *Óperenciás-tenger*, ahogy általában a földrajzi tulajdonneveket; közbül kötőjelet teszünk. Említett gyönyörű költeményében Petőfi így írta: „Az *óperenciás tenger* ez, tudod-e?” Ezt persze ne úgy tekintsétek, mintha Petőfi nem tudta volna jól a helyesírást. Tudta bizony, csak az ő korában még nem dolgozták ki annyira részleteiben ezt a kérdést.

F. G.

Magyar nyelvművelés és nyelvi továbbképzés Jugoszláviában

„Úgy érezzük... , hogy nem kell aggódnunk a jugoszláviai magyarság anyanyelvének jövőjéért” — írta nemrégiben Grétsy László Kossa Jánosnak „Így írunk mi” című kitűnő nyelvművelő könyvéről szóló ismertetőjében (Nyr. 87 : 260). Helyszíni személyes tapasztalatok alapján most ismét a bizakodás hangján szólhatunk erről a kérdésről.

Gondos előkészítő munka után 1964. január 29-én Kosztolányi szülővárosában, Szabadkán megalakult a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület. Működési területe — Újvidék székhellyel — a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, célja a magyar nyelv tanulmányozása, ápolása, használatának és oktatásának tökéletesítése, a nyelvtudomány eredményeinek népszerűsítése. Az alakuló közgyűlésen részt vettek a pedagógusok, az írók, a fordítók, az újságírók, a szerkesztők, a lektorok, a színészek képviselői, egy szóval mindazok, akiknek munkája kapcsolatban van a magyar nyelvvel.

Korom Tibor újságírónak a kezdeményező bizottság tevékenységét ismertető bevezető szavai után Kek Zsigmond (írói nevén: Kossa János), a Magyar Szó munkatársa tartott előadást a jugoszláviai magyar nyelvművelés időszerű tennivalóiról. Felhívta a figyelmet arra a hatalmas különbségre, amely a jugoszláviai magyarok húsz évvel ezelőtti és jelenlegi nyelvi helyzete között mutatkozik. A régi Jugoszláviában a magyarság többsége elzárkózott az államnyelvtől, visszahúzódott anyanyelvének várába. A mai cél: tudatos és akart kétnyelvűség. De az államnyelv elsajátítása, amely az előrehaladás természetes eszköze, nem jelentheti az anyanyelv háttérbe szorítását. A magyar nyelv használata nemcsak jog, amelyet a népköztársaság alkotmánya biztosít, hanem egyben kötelesség is, hiszen — mint mondotta — „az anyanyelv alapos ismerete nélkül nincs semmiféle tudatos nyelvismeret és kultúra”. Legsürgősebb feladatként egy vajdasági magyar nyelvintézet megalakítását, a magyar nyelvet és a magyar nyelven tanító nevelők rendszeres anyanyelvi képzését és általános nyelvművelő mozgalom indítását jelölte meg.

A közgyűlés elfogadta az előterjesztett alapszabályokat, és jóváhagyta a programjavaslatot. Eszerint az egyesület mindazokban a városokban és falvakban, ahol megvannak hozzá a feltételek, fiókszervezetet alakít, központi szervekként pedig három osztályt (sajtó-, pedagógiai és beszédművészeti osztályt) és három bizottságot (helyesírási, terminológiai és könyvterjesztő bizottságot) hoz létre.

A fiókszervezetek fő feladata az iskola, az utca, a kétnyelvű közigazgatás, a helyi sajtó, a műkedvelés, a mindennapi élet nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási kérdéseinek számbavétele s előadások, tanfolyamok, szemináriumok, tanácskozások, viták, versenyek, a nyelvműveléssel foglalkozó szakirodalom népszerűsítése útján való megoldása. A sajtóosztály az újságok, a rádió és a könyvkiadás nyelvművelési kérdéseit tartja számon, s a szerkesztőségekkel való közvetlen kapcsolatai révén is küzd a fordításnyelv ferdeségei ellen, illetve előmozdítja a kifogástalan nyelvhasználat terjedését. Különös figyelmet fordít a tankönyvek nyelvére és arra, hogy az újságírók és a rádió

rendszeresen és hozzáértően foglalkozzanak nyelv művelési kérdésekkel. A pedagógiai osztály munkaterülete az óvodai és az iskolai nyelv művelés. Támogatja a nevelőket a nyelv ápolására irányuló törekvésekben, szorgalmazza a helyesírási szabályok egységes alkalmazását, a nevelők és a tanulók beszédkultúrájának fejlesztését, elősegíti a szép magyar szó terjesztésére készült hanglemezek és magnetofonszalagok beszerzését. A beszédművészeti osztály legfőbb gondja a színház és a rádió beszélt nyelve, de elsőrendű feladatának tekinti a nagyközönség helyes és szép beszédének közvetlen gondozását, a köznyelvi ejtés normáinak ismertetését és terjesztését is. Eszközei sorában jelentős szerepet szán a helyes kiejtési és szavalóversenyeknek. A helyesírási bizottságot elsősorban az úgynevezett Jugoszláviai Függelék egységes alkalmazásának, a terminológiai bizottságot a sajátos társadalmi, politikai fogalmak helyes magyar megnevezésének, a könyvterjesztő bizottságot pedig a nyelvészeti-nyelv művelési szakirodalom népszerűsítésének kérdései foglalkoztatják.

Mindezekon kívül a rendszeres közönségszolgálat megszervezésére és egy nyelv művelő közlöny megindítására is törekszik az egyesület, melynek élére elnökként S z e l i I s t v á n egyetemi docenst, alelnökként T o m á n L á s z l ó szerkesztőt és S á t a y P á l tanügyi tanácsost, titkárként pedig V a j d a J ó z s e f tanügyi tanácsost állította a közgyűlés egyhangú bizalma.

A Jugoszláviai Magyar Nyelv művelő Egyesület megalakulásának időpontja és színhelye abban a tekintetben is igen szerencsés volt, hogy 1964. január 27-től 30-ig a Vajdasági Tartományi Oktatásfejlesztő Intézet és a Szabadkai járási Pedagógiai Intézet együttes szervezésében Szabadkán tartották meg a magyart tanító nevelők anyanyelvi továbbképző szemináriumát. Mintegy 280 pedagógus (tanító, általános iskolai és középiskolai tanár) — hosszú esztendőök után először — öt munkacsoportban négy napon át foglalkozott itt az iskolai anyanyelvi képzés általános és sajátos kérdéseivel. Megvitaták az általános iskola anyanyelvi képzésének új tantervi javaslatát, az új olvasókönyvek és a középiskolai szöveggyűjtemény szerkesztési elveit, a magyar helyesírás „Jugoszláviai Függelék”-ét, előadásokat hallgattak és gyakorlati foglalkozásokon vettek részt a nyelvtan-, a helyesírás-, a fogalmazástanítás, a nyelvtani és az irodalmi elemzés tárgyköréből. Az előadók és a gyakorlatok vezetői elsősorban az újvidéki egyetem magyar tanszékének oktatói — Á g o s t o n M i h á l y, B a l á z s - P i r i A l a d á r, B o r i I m r e, K o v á c s K á l m á n, P e n a v i n O l g a és S z e l i I s t v á n — voltak, de közreműködtek gyakorló pedagógusok — H o r v á t h M á t y á s és T ö k e I s t v á n —, oktatásügyi funkcionáriusok — S á r o s i K á r o l y, S z a r v a s J á n o s és V a j d a J ó z s e f —, C z a p á r J ó z s e f iskolapszichológus, valamint — meghívott előadóként — e sorok írója is. A szeminárium gazdag programját a szabadkai magyar színtársulat előadásai egészítették ki, illetve tették színesebbé.

Ez a szűkre szabott beszámoló még vázlatosnak sem volna mondható, ha nem emlékeznék meg a magyar nyelvészeti kiadványoknak arról az imponáló, vásárlással egybekötött kiállításáról, amelyet a Forum — a jugoszláviai magyar nyelvű könyvkiadó és -terjesztő vállalat — rendezett a tanfolyamnak otthont nyújtó épület egyik termében a résztvevők számára. Együtt volt itt minden a legutóbbi tíz esztendő terméséből az Értelmező Szótártól és az akadémiai leíró nyelvtantól kezdve a kandidátusi disszertációkon és az egyetemi nyelvészeti füzeteken át a helyesírási szabályzatig, csak azt keresték hiába a tanfolyamhallgatók, amire az előadásokon a legtöbb hivatkozás történt: az anyanyelvi képzés módszertani irodalmát. Erről azonban nem a Forum tehet, nem is a szeminárium szervezői. Egyedüli és igen sajnálatos oka az, hogy efféle kiadványaink olyan lehetetlenül alacsony példányszámban jelennek meg, amely nemhogy a külföldi keresletet nem elégíti ki, hanem — mint napról napra tapasztaljuk — még a hazai szükségletet sem fedezi.

Szemere Gyula

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság február 27-i üléséről

Az első ideai bizottsági ülésnek tizenegy résztvevője volt: Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Grétsy László, Hajdu Henrik, Hernádi Sándor, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Rácz Endre és Ruzsiczky Éva. A távol maradó bizottsági tagok egyetemi óráik vagy más halaszthatatlan elfoglaltságuk miatt nem vehettek részt a megbeszélésen.

Az ülésnek egyetlen napirendi pontja volt: a bizottság elnökének, Lőrincze Lajosnak a beszámolója az 1963. évi nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő munkáról. Efféle számvetésre minden évben sor kerül vagy bizottsági ülésen, vagy még szűkebb körben. Az előttünk álló feladatokat ugyanis csak akkor láthatjuk és mérlegelhetjük kellőképpen, valamint megoldásukra is csak akkor vagyunk képesek, ha tisztában vagyunk azzal is, hogy mit végeztünk. Mivel azonban folyóiratunkban két esztendővel ezelőtt teljes terjedelmében is közöltünk egy akkor elhangzott, a jelenlegihez hasonló tárgyú elnöki beszámólót (Nyelvművelésünknek egy esztendeje. Nyr. 86: 129–43), a mostanit csupán vázlatosan ismertetjük. Persze, most sem csupán a munkabizottság közvetlenül végzett munkájáról számolunk be, hanem mindarról, ami a nyelvművelés terén történt az elmúlt évben. Ez érthető, hisz az országunkban folyó egész nyelvművelő munkának a vezetésére, elvi irányítására a Nyelvművelő Munkabizottság hivatott.

A Nyelvtudományi Intézetben folyó közönségszolgálati munka megközelítőleg 1963-ban is olyan volt, mint a korábbi években. A telefonon érkező kérdések száma valamivel csökkent — ebben nyilván „része van” a számos nyelvi kérdésre választ adó helyesírási tanácsadó szótárnak is! —, a leveleké ellenben növekedett. 1961-ben például körülbelül 600 levélre válaszoltunk, 1963-ban 700 levél volt az évi „termés”.

A rádióban 1963-ban is voltak nyelvművelő előadások, mégpedig szép számmal. Tovább folyt az „Édes anyanyelvünk” című előadássorozat, ezenkívül pedig folytatódott a Fábíán Pál és Szende Aladár által szerkesztett másik sorozat is, a „Beszéljünk szépen magyarul”. Ez utóbbi az év végére lényegében be is fejeződött. Jó volna, ha a helyébe szintén valamilyen nyelvművelő műsor lépne.

Jó szolgálatot tettek a nyelvművelésnek azok az előadások is, amelyek a televízió képernyőjének segítségével jutottak el a nézők tízezreihez. Egy-egy nyelvművelő előadás már korábban is volt a televízióban, az elmúlt év második felétől azonban ezek az előadások havonta jelentkező sorozattá alakultak. Reméljük, sok új barátot szereznek majd anyanyelvünknek.

Az 1963-ban tartott egyéb nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő előadásoknak a számával is nagyjából elégedettek lehetünk. A TIT rendezésében mintegy 600 előadás hangzott el, ebben a számban azonban nincsenek benne azok az előadások, amelyek tanfolyam formájában kerültek a hallgatóság elé (a szabadegyetemen, munkás-akadémiákon, titkárnőképző iskolákon stb.). Megemlíthetjük továbbá, hogy több egyetemen és főiskolán is folyt nyelvművelő oktatás, így az Állam- és Jogtudományi Karon, a Testnevelési Főiskolán, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen — itt, sajnos, azóta kiszorult a tantervből —, a Budapesti Műszaki Egyetem ipari üzem-gazdasági tanszékén stb. Az egyetemek és főiskolák nyelvészeti előadói többnyire bizottságunk tagjai közül kerültek ki.

A folyóiratok közül az elmúlt évben is bizottságunk lapja, a Magyar Nyelvőr szentelte a legtöbb teret a nyelvművelés kérdéseinek. Ezenkívül azonban jelentek meg nyelvművelő vonatkozású cikkek más nyelvészeti folyóiratokban, valamint olyan, nagy példányszámú sajtótermékekben is, amilyen az Élet és Tudomány — ennek minden számában van nyelvművelő rovat —, a Somogyi Néplap — ebben

havonta egy-egy nyelvészeti cikk látott napvilágot —, továbbá a Népszabadság, a Magyar Sajtó, az Élet és Irodalom stb.

Az elmúlt év önálló kiadványai közül nyelvművelő szempontból a következő munkák a legfigyelemreméltóbbak: Hernádi Sándornak az általános iskolások számára írt, de felnőtt korban is haszonnal, főleg élvezettel forgatható „Helyesen, szépen magyarul” című könyvecskéje, a Műszaki Kiadó által közrebocsátott Műszaki Nyelvőr című tanulmánygyűjtemény — szerzői felerészben bizottságunk tagjaiból verbuválódtak —, továbbá Deme Lászlónak „A nyelvi ismeretterjesztő előadások előkészítése” című hasznos útmutatója, amely a TIT előadói számára készült. Ezenkívül felhívjuk a figyelmet Kossa Istvánnak egy kicsit korábban megjelent „Így írunk mi” című könyvére — a Magyar Nyelvőr nemrégiben közölt róla ismertetést —, valamint Kiss Károlynak „A mai magyar tolvajnyelv” című munkájára. Kár, hogy ez a két utóbbi kiadvány nehezen juthat el a szakemberek kezébe. Az egyik azért, mert nem Magyarországon jelent meg, a másik azért, mert a Belügyminisztérium kriminalisztikai sorozatában látott napvilágot, s így nem kerülhet kereskedelmi forgalomba. Végül megemlítjük, hogy a magyar sajtó nyelvének jobbá tételére két évvel ezelőtt indított mozgalom 1963-ban sem szünetelt. Deme László az Esti Hírlapnak, Fábian Pál a sportlapoknak és a Nógrád megyei Népjárműnek, Szabadi Béla pedig a Szabad Földnek a nyelvét vizsgálta meg ebben az időszakban. Beszámolójukat — mint az elmúlt években is — sokszorosításban megjelentette a Magyar Újságírók Országos Szövetsége.

A bizottság elnöke az elmúlt időszak nyelvművelő munkásságának áttekintése után röviden foglalkozott a jelen és a közeljövő időszerű kérdéseivel is, a nyelvművelő kézikönyvvel, készülő kisebb kiadványainkkal stb., e munkálatokat azonban folyóiratunkban majd akkor ismertetjük, amikor már eredményként könyvelhetjük el őket.

A beszámolóit igen élénk vita követte; szinte valamennyi pontjához fűztek néhány érdekes megjegyzést, hasznos kiegészítést vagy javaslatot a felszólalók, név szerint Deme, Fábian, Grétsy, Hajdu, Hernádi, Kodály, Koválovsky és Rácz. A hozzászólásokat itt csak dióhéjban ismertetjük.

A bizottság titkára a beszámolóhoz fűzött „hivatalos” kiegészítésben vázolta az 1963-ban megrendezett műszaki nyelvi tanácskozásnak az eredményeit, továbbá felsorolta, hogy milyen szaklapokban jelentek meg az elmúlt időszakban nyelvművelő cikkek, beszámolók, akár alkalmilag, akár rendszeresen, nyelvművelő rovatban. Íme, a — bizonyára nem teljes — lista: Cukoripar, Csomagolótechnika, Geodézia és Kartográfia, Gép, Gyorsírók Lapja, Járművek, Mezőgazdasági Gépek, A jövő mérnöke, Kirakat, Kohászati Lapok, Közlekedési Közlöny, Közalkalmazott, Köznevelés, Magyar Grafika, Magyar Kémikusok Lapja, Magyar Reklám, Magyar Textiltechnika, Műszaki Élet, Népművelés, Orvosi Hetilap, Papíripar, Rádiótechnika, Sport és Tudomány, Szabványügyi Közlemények, Szárnyaskerék, Szocialista Posta, Tudományos és Műszaki Tájékoztatás.

A hozzászólásokban sok szó esett arról, hogy a már évek óta tervezett, népszerű nyelvművelő folyóirat mindmáig nem indulhatott meg. A bizottság alaposan megtárgyalta a kérdést, s elhatározta, hogy érintkezésbe lép a Tankönyvkiadó Vállalattal a folyóirat ügyében. Az ülésen új javaslatok hangzottak el a tervezett lap címére vonatkozólag is: Anyanyelvünk, Szép Magyar Szó, Ápoljuk Nyelvünket! stb.

Többen foglalkoztak felszólalásukban a Magyar Nyelvőrrel is, főleg két szempontból. Egyrészt azt ajánlották, hogy a szerkesztőség gyakrabban jelentessen meg benne esszéstílusban írt cikkeket. Másrészt arra hívták fel a bizottság figyelmét, hogy a Magyar Nyelvőr külföldi terjesztése nem a legjobb. Ez utóbbi ügyben szintén született határozat. Erőnköz mértén — főleg a Kiadói Főigazgatóság útján — igyekszünk elhárítani a külföldi terjesztésnek az akadályait.

A bizottság elnöke mind ezekre, mind az itt nem érintett hozzászólásokra válaszolt, majd megköszönte a résztvevők figyelmét meg türelmét, s bezárta az ülést.

Grétsy László

TIT-hírek. A TIT Budapesti Szervezetének irodalmi és nyelvi szakosztálya 1964. március 24-én tartotta szakosztályi teljes ülését a Kossuth Klubban. Az ülésen K o c z k á s S á n d o r, a szakosztály elnöke számolt be az 1961–63-ban végzett irodalmi és nyelvi ismeretterjesztő munkáról. Előadásában beszélt a szakosztályi munka elvi és módszerbeli fejlődéséről, a szakosztály és a közönség kapcsolatáról s végül az irodalmi és nyelvi ismeretterjesztés előadói gárdájáról. A beszámoló hangsúlyozta, hogy az elmúlt három évben következetes munka folyt a korszerű irodalmi-nyelvi műveltség és szemlélet kialakításáért, s erre a jövőben is törekednünk kell. A múltban is megpróbáltuk, de a jövőben még fokozottabban kell az elvont és „iskolás” szemlélet és tematika helyett hozzáigazodni a mai élet eleven problémáihoz. Az anyanyelvi ismeretterjesztésről szólva kiemelte, hogy sikeresek voltak a rendszerező nyelvi előadás-sorozatok, s irántuk meg is nőtt az igény az utóbbi három évben. Gyakran hangzanak el nyelvi előadások irodalmi vagy más előadássorozatban is. A szakosztály és a közönség kapcsolatáról elmondotta, hogy korszerű munkát csak akkor végezhetünk, ha előadásaink hallgatóit aktivizáljuk; a hallgató ne csak „tárgya”, hanem „alanya” is legyen az ismeretterjesztő munkának. E célból szükséges további új formák kikísérletezése: ankétok, viták, szemináriumszerű foglalkozások. Végül beszélt a szakosztály tagságáról, a továbbképzésről, a munkabizottságokról és a káderproblémákról.

A beszámolót hosszú vita követte.

Vendégeink. Boris U n g e b a u n egyetemi tanár (Oxford, Anglia) március végén hazánkba látogatott. Itt-tartózkodása alatt megtekintette az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó munkálatokat, és előadást tartott „Az orosz személynévadás” címmel.

1964. április 16-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában a bölcsészettudományok díszdoktorává avatták A u r é l i e n S a u v a g e o t professzort, a párizsi Keleti Nyelvek Főiskolájának tanárát. Az ünnepségen S ő t é r I s t v á n rektor bejelentette, hogy az egyetem tanácsa A u r é l i e n S a u v a g e o t professzort a nyelvtudományok, elsősorban a magyar és a finnugor nyelvek művelésében elért kimagasló eredményeiért, valamint az egyetemen 1923-tól 1931-ig kifejtett oktató és tudományos munkájáért a bölcsészettudományok díszdoktorává avatja. A u r é l i e n S a u v a g e o t budapesti tartózkodása alatt több ízben is találkozott az MTA Nyelvtudományi Intézetének dolgozóival s az ELTE Bölcsészettudományi Karának oktatóival és hallgatóival. Az egyetemen nagy sikerű előadást is tartott „A mai francia nyelv magánhangzóinak jellege” címmel.

Sz. L.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1964. VI. 1. — Példányszám: 7.300 — Terjedelem: 10,5 (A/5) ív

---

64.59004 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Punya Sloka Ray: Language standardization (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)	326
Stanislaw Szober: Słownik poprawnej polszczyzny (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	335

A Nyelvőr postája

<i>Boros Ádám</i> : A képez németes használatáról	336
<i>Asztalos P. Kálmán</i> : Csanádpalotai szavak	336
<i>P. G. P.</i> : Aki nem tud anglusul	337

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából: <i>F. G.</i> : Hirdetőoszlop — <i>K. M.</i> : Mitugrász csokoládé — <i>K. M.</i> : Csipmentes paprika — <i>G. L.</i> : Vaskohász ágazat vagy vaskohászati ágazat? — <i>K. M.</i> : 2 órai előadás — 2 óras előadás — <i>F. G.</i> : Hazámot vagy Hazámat? — <i>F. G.</i> : Lehet lesz — <i>R. L. G.</i> : Macedónia — Makedónia — <i>F. G.</i> : Az Óperenciás-tenger írásmódja	337
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Szemere Gyula</i> : Magyar nyelv művelés és nyelvi továbbképzés Jugoszláviában ...	343
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelv művelő Munkabizottság február 27-i üléséről	345
<i>Sz. L.</i> : TIT-hírek — Vendégeink	347

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodnál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Véres O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavazó és kiejtési verseny tanul-ságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

•

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (II. p. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvtanlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvtan	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatáserője	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztrák nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hangjelzés megfigyelésének módjaihoz ..	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok ..	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szabó T. Attila: Az évszázados Vadrózsák és a nyelv-
járáskutató Kriza János

Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája

Kniezsa István: Néhány szó -ll végű igéink történetéhez

Ladó János: Családneveink kiejtési nehézségei

Ruzsiczky Éva: Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai
szerepéről

G. Varga Györgyi: Mássalhangzó-váltakozásból eredő
alakváltozatok a budapesti köznyelvben

Nagy J. Béla: A mondatra vonatkozó *ami*

Rácz Endre: Hadd legyen per!

Kovalovszky Miklós: A Rozsdatemető stílusa avagy
a stílus rozsdatemetője

Tompa József: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelv-
tani oktatásunk

Penavin Olga: Kórógy nyelvében található szláv szavak

Papp Ferenc: A magyar szókinés lyukkártya-rendszerű
feldolgozása

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

3. ÉVFOLYAM 1964. OKTÓBER–DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szabó T. Attila</i> : Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János....	349
<i>Deme László</i> : Helyesírási rendszerünk logikája (Második közlemény)	357
<i>Knieszsa István</i> : Néhány szó -ll végű igéink történetéhez	376
<i>Ladó János</i> : Családneveink kiejtési nehézségei	382
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről	392
<i>G. Varga Györgyi</i> : Mássalhangzó-váltakozásból eredő alakváltozatok a budapesti köznyelvben	398
<i>Nagy J. Béla</i> : A mondatra vonatkozó <i>ami</i>	412
<i>Rácz Endre</i> : Hadd legyen per!	415
<i>Kapás Ferenc</i> : Čierna n/Tisou-i Átrakó Állomás vagy Čierna n. Tisou-i átrakó- állomás?	419

Íróink nyelve

<i>Kovalovszky Miklós</i> : A Rozsdatemető stílusa avagy a stílus rozsdatemetője	421
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Tompa József</i> : Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk	439
---	-----

Nyelvjárásaink:

<i>Penavin Olga</i> : Kórógy nyelvében található szláv szavak	450
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből:

<i>Papp Ferenc</i> : A magyar szókinész lyukkártya-rendszerű feldolgozása	457
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok:

<i>Wacha Imre</i> : Panganét, szurony és gyíkleső	465
<i>Horpácsi Illés</i> : Horpács	470
<i>Kiss Lajos</i> : Afrik — Alpakka — Csajka — Egyöntetű — Firlefánc — Mumus	471

MAGYAR NYELVŐR

88. ÉVFOLYAM * 1964. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János

I. Ünneplés nélkül és úgy múlt el az 1963. esztendő, sőt már-már elhanyaglatóan a rákövetkező év is, hogy a magyar nyelvtudomány a Vadrózsák megjelenésének¹ százados évfordulója alkalmával sem méltatta e nagy jelentőségű munkának és életre hívójának, Kriza Jánosnak a magyar nyelvjáráskutatás történetében játszott szerepét. Így aztán míg a Vadrózsáknak és Krizának a magyar folklorisztika történetében elfoglalt helyét az első jelentkezéstől eltelt egy század alatt közzétett három új kiadás² és a folklorisztikai jellegű értékelések egész sora kellően mutatja, a magyar nyelvtudomány maradt Szűts Józsefnek azzal a közelesen három évtizede közzétett tíz egynehány soros, futó észrevételével,³ amely pedig Kriza nyelvjáráskutató munkásságából mindössze a tájsozgyűjtést tartja kiemelendőnek. Szűts észrevételei a Krizával kortárs Fogarasi János és Hunfalvy Pál értékelésének (NyK. 2: 146, 4: 23—47) ismeretében fogantak ugyan, de e két méltatásnál jóval szűkebb körben mozogtak. „A népnyelvi kutatás története” írójának figyelmét elkerülte még az a nyelvjáráskutató Kriza jelentőségéről, illetőleg a Vadrózsák anyagának nyelvjárástani használhatóságáról szóló értékelés is, amellyel Horger Antal az úgynevezett új Vadrózsa-pör rövid ideig tartó, de annál hevesebb tudományos irodalmi csatározását⁴ kiobbantotta. Horger kritikái,

¹ Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Szerkeszti Kriza János. Első kötet. Kolozsvártt, 1863. Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtár bizomány. VIII. 577 + 3 számozatlan lap.

² A Vadrózsáknak Kriza születésének századik évfordulója (1911.) alkalmából a Magyar Népköltési Gyűjtemény 11—12. kötetében megjelent egy kritikainak tekinthető, betűhív, jegyzetelt, Kriza leveleivel és önéletrajzával kiegészített kiadása. Egy népköltési és népnyelvi anyagában teljes, de nem szaktudományi célokra készült kiadás jelent meg a Vadrózsák gyűjtőmunkája megindulásának százados évfordulóján Viski Károly remekbe készült bevezető tanulmányával (Bp., é. n. [1943?] 1—3. köt.). E kiadás csak annyiban hiányos, hogy teljesen elhagyta Kriza szaktudományi szempontból rendkívül fontos jegyzeteit (Vadrózsák 525—46) és — ami még sajnálatosabb — el a székely nyelvjárásokról írt „Néhány szó . . .”-t is (547—65). A Vadrózsákban és másutt Krizától megjelent székely népköltési anyagból, valamint Kriza újabban előkerült kézíratos hagyatékából Gergely Pál és Kovács Ágnes gondozásában összesítő válogatás jelent meg (Kriza János: Székely Népköltési Gyűjtemény. Bp., 1956. 1—2. kötet). — Magam a továbbiakban az I. kiadást idézem.

³ Szűts József: A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936. 39.

⁴ Az új Vadrózsa-pörre l. Horger: MNGy. 10: 456, Ethnographia 23: 368, 24: 53, MNGy. 9: 191; Erdélyi Lajos: Ethnographia 23: 239, 24: 55; Sebestyén Gyula: MNGy.

de lényegében Kriza szövegeinek nyelvjárástani értékességét kiemelő fejtegetése és a nyomában keletkező parázis vita, úgy látszik, korunkig annyira feledésbe merült, hogy ez meg a százados évforduló alkalma sem késztetett egyetlen nyelvészt sem arra, hogy a székelység csodálatos nyelvi értékei megmentőjének, Krizának a magyar nyelvjáráskutatás történetében betöltött szerepét a maga igazi jelentőségében újra elénk idézze. Most némi, késett jóvátételként e sorok is mindössze arra vállalkozhatnak, hogy — a rendelkezésre álló tér keretei között — éppen csak rávilágítsanak a nyelvjáráskutató Krizának egy évszázad távlatában is jelentős érdemeire.¹

2. Mikor Kriza János 1863. január 13-án Kolozsvárról keltezett levelében¹ Gyulai Pált a Vadrózsák első példányainak Pestre indításáról tájékoztatta, húsz esztendei fáradozás és az anyagiakkal való csüggesztő vesződés körülményei között folytatott hosszú harc nagyszerű eredményét jelentette be. Igazában akkor már el is múlt két évtizede annak, hogy abban az évben (1842), mikor Erdélyi János a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) újonnan választott tagjaként a népköltészetről tartott székfoglaló előadásával megindította a magyar folklór-kincs gyűjtését,² éppen az évben meg a következő esztendő legelején elhagyták a sajtót Krizának a székely népköltészet vadrózsáinak gyűjtésére serkentő első, de eredménytelen felhívásai is. A Háromszéken, Udvarhelyszéken és Aranyosszéken nevelkedett Kriza bizonynyal gyermek- és ifjúkori környezetében ismerhette meg a székely folklór-kincs sok darabját, de ezek értékének felismerésében, tudatosításában kétségtelenül része lehetett a berlini egyetemen 1835—1837 között folytatott tanulmányainak, és nagy hatással lehettek Erdélyinek egy magyar népköltési gyűjtemény megteremtésére irányuló erőfeszítései is.³ Csakhogy míg Erdélyi vállalkozását a Tudós Társaság meg a Kisfaludy Társaság tekintélyén kívül saját írói és tudományos súlya, valamint az erdélyinél jóval pezsgőbb, elevenebb magyarországi szellemi élet megvalósuláshoz segítette, az akkor országos viszonylatban még eléggé ismeretlen Kriza első felhívásai pusztába kiáltó szóként hatástalanul hangzottak el az erdélyi környezet értetlenségében. Mikor azonban 1859-ben hosszas előkészület után gr. Mikó Imre fáradozásának eredményeként az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakult, az egyesület megszületése körül lefolyt harc tehette fogékonyabbá a lelkeket a múzeumi értékek mellett a nemzeti művelődésnek élő, de halódásra, kallódásra ítélt kincsei: a népköltészet termékei iránt is. Jellemzően éppen maga a múzeumalapító Mikó volt az, aki jelentős anyagi támogatásával végül is napvilágra segítette Kriza székely népköltési gyűjteményét, a Vadrózsákat is. (L. a Vadrózsák ajánlását és az Előszót.)

12: 464, Ethnographia 23: 369, 24: 57 és Viskinek a szenvedélyessé, sőt személyeskedővé fajult tudományos vitát illető tárgyilagos értékelése a Vadrózsák 1943-i kiadásának bevezetőjében (XIV).

¹ Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta. Somogyi Sándor. Bp., 1961. 493.

² Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. 265 kk.

³ A két vállalkozás egyidejű megindulására és így szellemi összefüggésére maga Kriza is utal a Vadrózsák előszavában (V).

3. Elégge ismeretes, hogy Kriza a reformokért, társadalmi és művelődési megújulásért harcoló erdélyi ifjúság egyik lelkes képviselőjeként az irodalom területén a kolozsvári unitárius diákok irodalmi körében, a Remény című zsebkönyv¹ egyik legtehetségesebb költő-munkatársaként jelentkezett. Szépen induló költői munkássága arról tanúskodik, hogy talán nemcsak a koráramlat, hanem a gyermek- és ifjúkor népi környezetének közvetlen hatása alatt is igyekezett a népdal könnyedségét, üdeségét belevinni költészetébe. Hamarosan azonban olyan mértékig megbabonázhatta a székely népköltészet világa, hogy mint költő elhallgatott, és 1841 tájától — egyházi foglalatossága és újságírói munkássága mellett — minden idejét a székelység folklórértékeinek gyűjtögetésére fordította. 1842 végén és 1843 elején a gyűjtés érdekében közzétett felhívása után püspöki tekintélyét arra használta fel, hogy híveket szerezzen, munkatársakat toborozzon egy székely népköltési gyűjtemény anyagának egybehordásához. A nagy feladat érdekében kiadott első, sikertelen felhívása után el nem csüggedve, személyes szóbeli biztatással, kiterjedt levelezéssel két évtizedig fáradozott, míg végre 1862 utóján, de címlapján az 1863. évvel kikerült a sajtó alól a Vadrózsák.

Egészen érthető, hogy ebből az Erdélyi János gyűjteményénél jóval több színű, nemcsak népköltészeti, hanem nyelvi, nyelvjárási anyagot is tartalmazó gyűjteményből a kor, sőt a későbbi korok embere rendkívüli értékűnek elsősorban a pazar szépségű székely népballadákat, dalokat és a népmeséket tekintette, hiszen a komor hangulatú székely balladák, az üde hangú dalok és a remek elbeszélő készségről tanúskodó mesék felfedezése a maga korában valóságos kinyilatkoztatásként hatott a magyar irodalmi életre. E remek darabok mellett — érthetően — úgyszólván teljesen a közfigyelem körén kívül maradt az, hogy a Vadrózsák nemcsak a költészet szépséges virágait, de a székely nyelvjárások más nyelvi értékeit is magába foglalta, sőt — a korabeli tudományos igények alacsony szintjéhez mérten meglepően szépen — rendszerezte is.

4. A Vadrózsák nyelvjárástani értékeinek vizsgálatakor elengedhetetlenül szükséges a munka egész anyagát kialakulásában és a végső formát megadó szerkezeti tagoltságában szemügyre venni.

Az anyaggyűjtés kezdeti tervét, magának az anyagnak gyűjtését és egybeállítását, sőt a munka szerkezeti tagoltságát is alapvetően meghatározta az, hogy Kriza költőként, nem nyelvjáráskutatóként fogott hozzá az anyag egybehordásának hosszú munkájához. Mint kora minden íróját, őt is a népköltészet és a népnyelv kincsei kezdetben szinte kizárólag az irodalmi nyelv gazdagítási lehetőségei szempontjából érdekelték. Úgy látszik azonban, a gyűjtés folyamán mindinkább túljutott ezen az anyagot egyoldalúan irodalmi céloknak alárendelő gyűjtőállásponton, és mindinkább tudatosodott benne az, hogy a tőle közlésre egybegyűjtött anyag nemcsak tartalmi és műfaji szempontból, tehát nemcsak irodalmi értékeit tekintve fontos, hanem nyelvi szempontból is. Noha ez a felismerés lassan-lassan ébredezett, rendre-rendre erősödött, tudatosodott, uralkodó célkitűzéssé azonban sohasem vált benne.

¹ L. erre: Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története. ErdMúz. 35: 345 kk. és ErdTudFüz. 30. sz. — E mozgalomnak a magyar diáktársaságok történetében játszott szerepére nézve l. Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. Bp., 1963. 192 kk. és az itt, valamint Hofbauernél id. gazdag irodalmat.

A Székelyföldön szétszórta élő gyűjtőtársaival Kolozsvárról folytatott levelezése tanúsága szerint igazában csak akkor látta meg, hogy anyagát nyelvi szempontból is mentől kifogástalanabb formában kell olvasói elé vinnie, mikor már 1860—1862 között a Vadrózsák addig összegyűlt anyagának kötetté szerkesztésén fáradozott.

A magyar nyelvjáráskutatás történetének ismeretében nem lehet csodálkozni, hogy Kriza anyagának alakulásában s műve szerkezeti tagolásában csak rendre érvényesültek az irodalmi és folklór szempontok mellett a nyelvjáráskutatás különleges szempontjai is. Mikor Krizában a gyűjtés terve megfogamzott, még magyar nyelvjáráskutatásról mint határozott gyűjtési és vizsgálódási szempontokkal, célkitűzésekkel folytatott tevékenységről beszélni nem lehet. Csak az 50-es években, az Új Magyar Múzeum (1850—1861.), a Magyar Nyelvészet (1856—1861.), majd a Nyelvtudományi Közlemények (1862-től) és — valamivel később — a Magyar Nyelvőr munkássága rendjén vett lendületet és fejlődött lépésről lépésre egyre tudatosabb, határozottabb gyűjtési követelményekhez, feldolgozás- és szerkesztésbeli eljárásokhoz igazodó tevékenységgé a kezdetben tervszerűtlen, önálló szempontok nélküli népnyelvi gyűjtőmozgalom. Kétségtelen tehát, hogy Kriza is az 50-es évek újszerű magyar nyelvtudományi szemléletmódjától meggazdagodva fordított egyre több gondot a népköltészeti anyag mellett a nyelvjárási sajátosságok gyűjtésére is. Egyik gyűjtőjéhez, Péterfi Sándorhoz 1853-ban írt levelében az anyag lejegyzését illetően még eléggé általánosságokban mozgó követelményeket hangoztat. Bármit gyűjthet — írja . . . „Lehetnek népdalok, bármily együgyűek, mondák, mesék, tánc-rigmusok, szóval akármi sajátosság teljes eredeti szójárásban és hangjában, mi a népeletből felkapható.” A Vadrózsák szerkesztésével és nyomdai munkájával vesződve, 1862 márciusában azonban már éppen maga Kriza hivatkozik a saját látásmódjában és a tudományos igényekben egy évtized óta beállott változásra: „Annyi idők óta — írja — elveim is változtak a kiállításra nézve, de a tudós világ követelése is mások. Most úgy kívánják, hogy minden vidéknek saját kiejtésével adjuk, amit adunk: népdalt, népmesét, mondát, minden aprólékos sajátosságot is.” A továbbiakban aztán biztatja Péterfit: úgy gyűjtsön, „hogy legkisebb jele se legyen a leírásnak annak, hogy a leíró ismeretes az irodalmi nyelvvvel, csupán a népnyelv legyen használva, tehát passzívumok stb. nélkül.” S hogy ne legyen kétségünk affelől; mennyire igényesen igyekszik érvényesíteni a benne kialakult, illetőleg a szaktudomány követelte új szempontokat, ugyanabban a levélben már kisebb tájegységekre különítetten érdeklődik a székelység tájnyelvi sajátosságai iránt, sőt nyelvjáráskutató érdeklődése túlcsap a szorosabb értelemben vett székely nyelvjárások határán is. Eddigi ismereteink szerint például elsőként fordul a nyelvjáráskutató szemével a barcasági Hétfalu csángó nyelvjárása, a szászság közé ékelt lutheránus faluk (talán Krizba, Szakadát, Apáca meg mások), továbbá Hévíz, Datk „nyelvi különbségei” felé. Ugyane levél további részében olyan aprólékos nyelvi megfigyelések elvégzésére szólítja fel Péterfit, hogy ez azt mutatja: Krizát akkor már a székely nyelvjárásoknak nemcsak a kor embere számára legfeltűnőbb tájszavai, hanem hangképzés-, illetőleg hangállománybeli sajátosságai, sőt alak- és mondattani jellegzetességei is egyaránt érdekelték.

5. Éppen az a körülmény, hogy Krizában csak rendre, belső éréssel és a külső, „modern” nyelvtudományi követelmények lassú hatására viszonylag

későn tudatosodott az újabb nyelvjáráskutató igények kielégítésének szükségessége, ez az oka annak, hogy a Vadrózsák anyaga kialakulásában és az anyag szerkezeti tagolódásában a folklórigények csak lassú hátrálással engedtek tért a nyelvjárási szempontoknak is. Ezt már a kötetbe foglalt kétféle anyag mennyiségének aránybeli megoszlása is mutatja. Elég ugyanis csak egy pillantást vetni a Vadrózsák tartalomjegyzékére, hogy lássuk: a kötetbe foglalt anyagnak csak kis része kerülhetett bele kizárólag nyelvjáráskutató érdeklődésből a gyűjteménybe, a túlnyomó rész a folklórkincs iránt érdeklődő Krizát állítja elének. A munka mintegy hatodfél száz lapjáról az I. résznek háromszáz valamennyi lapja „népdalok, balladák és rokonneműek” együttese, valamint az V. résznek csaknem száz lapja a táncszókkal meg találós mesékkal (II–III. rész) együtt különlegesen a folklór érdekkörébe tartozó anyagot tartalmaz; így legfeljebb a gyűjteménynek egynegyed része az, amely a nyelvjáráskutató érdeklődésére tarthat elsősorban számot.

Persze ez az első pillanatra szembeötlő aránybeli eltolódás jócskán csökken, ha a verses és prózai (mese)szövegek nyelvjárástani használhatóságát illetőleg úgy vélekedünk, hogy mivel Kriza vers- és meseszövegeinek lejegyzésében a kor fonetikai igényei viszonylag feltűnően magas szinten jelentkeztek, e szövegek tulajdonképpen a nyelvjárástani vizsgálódásnak is megbízható anyagot nyújtottak, sőt nyújtanak ma is. Noha a fonetikai igények szintje tekintetében Kriza korától századunk elejéig a magyar nyelvjáráskutatásban jelentős fejlődés mutatkozik, mégis egy félszázaddal előttünk, 1913-ban az új Vadrózsá-pör felidészője méltán vélekedhetett úgy, hogy a Kriza közölte mesék szövege bátran felhasználható székely nyelvjárástanulmányok céljaira, mert „száz és ezer bizonyítékunk van arra, hogy Kriza tőle telhetően azon igyekezett, hogy mentől tökéletesebb székelységgel” szöljön bennük (Horger: MNy. 9: 191).

6. Ezen túlmenően kétségtelen az is, hogy a Vadrózsák különlegesen nyelvjárástani érdekességű részei a maguk korában sok új, sajnos, jórészt hamvába holt kezdeményezésről tesznek tanúságot. A százados népköltési gyűjtemény IV. része (Népsajátságok), a tájszavakat tartalmazó VI. rész, valamint a kötethez függelékként csatolt székely nyelvjárástanulmány közelebbi vizsgálata egy évszázad távlatában is sok újszerűt tartalmaz.

a) A négy kisebb egységre tagolt Népsajátságok című adatközlő résznek mindjárt az első „Szólásmondások. Közmondások” című fejezete egészen újszerű nyelvjárási anyagot foglal magába. E rész ugyanis jobbára nem mai értelemben vett szólásmódokat és közmondásokat, hanem a népi életből ellesett kötetlen beszélgetés-részleteket, mondókákat, kifejezéseket, szóval olyan nyelvi alakulatokat tartalmaz, amelyekre a magyar nyelvjárási sajátságok megfigyelői közül elsőként éppen Krizának és gyűjtőtársainak terelődött rá a figyelme. A szavak életének a mindennapok nyelvében, tehát a maga természetes környezetében való bemutatása Krizának úttörő kezdeményezései közé tartozik.

b) Ugyancsak újszerű kezdeményezésnek minősíthető a Népsajátságok második fejezetében a személynév- és a harmadikban az állatnévanyag közlése. A Nyr. gyűjtő mozgalmanak rendszeres megindulásáig a magyar nyelvjáráskutatók figyelme körén kívül maradt személynévanyag először Krizánál jelentkezik. A Vadrózsákban ránk hagyományozódott személynévanyag egyes csoportjai között azonban jelentős értékbeli különbségek mutatkoznak.

A családneveknek csak válogatós, szemelgető módszerrel gyűjtött, viszonylag éppen ezért mennyiségre nézve is csekély anyagával (384—5) szemben a korabeli székelységi keresztnévnek jóval teljesebbnek látszó gyűjteménye azért is értékes, mert Kriza minden keresztnévnek, ha volt, becenévi származékát is közölte. Noha a tőle számon tartott becenevek alakulásmódjának és típusonként való rendszerezésének elvégzését Kriza nem tekintette feladatának, a közölt nyersanyag felhasználásával mindez ma is elvégezhető.¹ Minthogy pedig ma már ez az anyag az egy-másfélszázaddal ezelőtti székely-névadás és becenévhasználat állapotát tükrözteti vissza, immár nem is a jelenkori, hanem a történeti nyelvjárástan számára szolgáltat adatokat, hiszen lehetővé teszi az egykori meg a mai személynévadási állapot egybevetése révén az egy század alatt végbement változások megállapítását is.

c) Már maga az, hogy Kriza a nyelvsajátságok egyik fejezetecskéjében a székely gúnynevek kis gyűjteményét adja (388—9), az addig figyelem körén kívül maradt ilyennemű anyag nyelvjárástani értékségének felismerését jelenti. Nemcsak Krizánál, de a jóval későbbi, még a magunk századában megjelent gyűjtésekben is kifogásolható azonban az a gyűjtési, illetőleg közlési mód, amely elégségesnek tartja pontosan helyhez nem kötött, magyarázatokkal el nem látott gúnynévanyag közlését. Kriza gyűjteményének ez a része tehát az újabban kialakult gyűjtési követelmények világánál módszer szempontjából jóval inkább elavult, mint a megelőző rész.

d) Az állatnevek gyűjtésének szükségességét is, úgy látszik, elsőként Kriza ismerte fel. A Vadrózsákban tőle közölt gyűjteménybe (389—91) érthetően a ló-, bivaly-, ökör-, tehén- és kutyanéveknek sokkal gazdagabb sorozata került belé, mint amilyent a kisebb háziállatok (kos, kan, macska) tulajdonnévanyagából állíthatott egybe. Mindenesetre Kriza e gyűjteménye nyitja meg a magyar állatnévanyag számbavételét, s bár ezt a kezdeményezést — lehet, hogy Krizától független felismeréssel — a Nyr. folytatta, a magyar állatnevek nagy feldolgozójának, Herman Ottónak egy jó félszázaddal később is sok magyar állatnév esetében mint időben első, nem egyszer egyetlen forrásra éppen a Vadrózsákra kellett hivatkoznia (l. tőle: A magyar pásztorok nyelvkincese. Bp., 1914. 18 kk.).²

e) A Vadrózsák sajtó alá készítésének idejéig a magyar helynévkutatás főként Révész Imre, Balkányi Szabó Lajos, Szabó Károly meg mások helynévgyűjtő és rendszerező munkássága révén már olyan szintet ért el,³ hogy e szinthez viszonyítva jelentéktelen gyűjteménynek kell minősítenünk a Vad-

¹ A Vadrózsák beceneveiből például a székely beceképzők ilyen gazdag sora állítható egybe: -a, -c, -ca, -ci, -cika, -ckó, -csa, -csi, -csika, -cska, -cske, -i, -ica, -icska, -icske, -ik, -ika, -ike, -ikó, -ikócska, -is, -iska, -iske, -iskó, -ka, -ke, -kacska, (-kecske), -kó, -kő, -ó, -ő, -ocska, -ócska, -őske, -ók, -óka, -ókocska, -uc, -uca, -ucska, -uka, -us, -uska. — Ilyenformán Kriza becenévanyaga alapján a múlt század első felének székely beceképző-rendszere meglehetősen teljességgel egybeállítható.

² Már futó ellenőrzéssel is meggyőződhetünk azonban arról, hogy Herman — nem tudni, mi okból — nem dolgozta bele állatnévjegyzékeibe a Vadrózsák minden állatnevét.

³ L. tőlem: A magyar helynévkutatás a XIX. században. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943. 1: 186 kk. és külön is: Kolozsvár, 1944. 8 kk.

rózsák székely erdő-, mező- és hegyneveket tartalmazó részét (392). Krizának a magyar helynévkutatásban játszott szerepét azonban nem is ennek a figyelmünkre alig-alig méltó, jelentéktelen gyűjteménynek alapján kell értékelnünk, hanem a Vadrózsák megjelenése után egy évtizeddel, a Nyr. első köteteiben napvilágot látott közleményei¹ tekintetbevételével. Míg ugyanis a Vadrózsák gyűjtője a korabeli gyűjtési követelményektől is messze elmaradt, a Nyr.-ben jelentkező Kriza helynévközlései már a folyóirat legjobb ilyenmű anyagához tartoznak. A települési egységenként való gyűjtés gyakorlata, valamint a kutatási területül szolgáló települések száma tekintetében a maga századában Krizát egyetlen Nyr.-gyűjtő sem előzte meg.²

7. Látnivaló tehát, hogy a Vadrózsáknak már a Népsajátságok című része is milyen értékes székely nyelvjárási anyagot tartalmaz. Gazdagságban és értékben azonban ezt is messze felülmúlja az a Tájszótár címen egybeállított tájszójegyzék,³ amely a Vadrózsáknak nyelvjárástani vonatkozásban a legmaradandóbb részét teszi. E gazdag szójegyzékhez fűzött jegyzeteinek tanúsága szerint Kriza ismerte a magyar tájszógyűjtő kezdeményezések legfontosabb eredményeit: Baróti Szabó Dávidnak a Kisded Szótár két kiadásában (1784., 1792.) közölt székely tájszóanyagát, és ismerte, használta a Tudós Társaság első, 1838-ban megjelent Magyar Tájszótárának székely szókincsét, valamint a Magyar Nyelvészetben közzétett tájszóanyagot is (l. Vadrózsák 546). Gyűjteményét Kriza éppen az addig megjelent közleményeket kiegészítő, helyesbítő közlésnek szánta. Ami Kriza gyűjtésmódjának alaposságát illeti, bátran állítható, hogy a maga koráig nem volt gyűjtő, aki körültekintőbben járt volna utána a székely tájszók hangalakjának, pontos jelentésének, mint éppen ő. A jelentésmegállapítás pontosságára való törekvésre nézve a Vadrózsák gyűjtője maga tájékoztat arról, hogy „több szó valódi értelmének kitudhatása végett” „ügybarátai”-val hosszas levelezést folytatott. „Egy-egy ritkább tájszó, mint valamely kiveszésnek indult nemes vad tanyájának kifürkészése végett úgyszólván hajtóvadászatot rendeztem, — írja megjegyzései során —, míg végre hatalmunkba kerítettük” (i. h.). Noha — kora általános felfogásához igazodva — a tájszógyűjtést még maga is elsősorban az irodalmi nyelv gazdagítása céljából tartotta fontosnak, a Vadrózsák mintegy 32 lapját elfoglaló gyűjteményének több mint kétezer szava a székely tájszóknak olyan gazdag sorát mentette meg számunkra, hogy a két Tájszótár közötti időszakból eddig ismert gyűjtemények között mind a tájszók száma,⁴ mind a hangalak- és jelentésmegállapítás gondossága tekintetében kétségtelenül Kriza gyűjteménye a legkiemelkedőbb.

¹ Nyr. 1: 389, 426; 2: 45, 109, 331, 382, 428, 525; 3: 142; 4: 39.

² L. erre a ¹⁰ jegyzetben i. m. 237—8, ill. 59—60. lapját.

³ A Vadrózsák Tájszótára az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában 1940-ben népszerűsítő céllal újra megjelent.

⁴ A két tájszótár megjelenése közötti időszakaszból tőlem eddig ismert gyűjtemények közül a Vadrózsák több mint 2000 tájszavával messze Gáspár János gyűjteményeinek kb. 1100, Horváth Zsigmond Balaton melléki tájszókat tartalmazó közleménye 700 és Nemesapáti Kis Sámuel 200 tájszót tartalmazó gyűjteménye előtt jár (l. erre MNyTK. 107. sz. 10).

8. Szinte érthetetlen, hogy miért nem részesült kellő figyelemben¹ Krizának a székely nyelvjárásokról írt és a Vadrózsákhoz csatolt vázlata.

Ha nem akarunk Krizával szemben igaztalanok lenni, a Vadrózsák e részének értékét nem mai nyelvtudományi igényeinkhez mérve, hanem a székely nyelvjárások kutatásának korabeli helyzetét tekintetbe véve kell megállapítanunk. Már pedig a Vadrózsákban közzétett Kriza-tanulmányig a székely nyelvjárásokról ilyen összefoglaló ismertetés még nem jelent meg. Így méltán fogadta a nyelvjárások vizsgálatát a várható nyelvtörténeti tanulságok miatt sürgető Hunfalvy Pál és CzF. tájászóanyagának gyarapításán buzgólkodó Fogarasi János a legnagyobb elismeréssel² Krizának „Néhány szó a Székely Nyelvjárások” címen közzétett tanulmányát (Vadrózsák 547–65).

Jóllehet a Vadrózsák megjelenése előtti időből ismerünk, és — a Jegyzetek tanúsága szerint — maga Kriza is ismert megelőző nyelvjárásleíró kezdeményezéseket, sőt éppen egy-egy székely nyelvjárásról vagy bizonyos székely nyelvjárási sajátosságokról szólókat is, a székely nyelvjárás-terület egészét áttekintő nyelvjárás-ismertetés megírására addig nem került sor. Hihetőleg kezdeti kizárólagos folklorisztikai célkitűzései miatt Krizában népköltési gyűjteménye tervének kialakításakor még csak fel sem derenghetett e hiányság pótlására nézve az a gondolat, hogy a Vadrózsákat egy székely nyelvjárásokról írt tájékoztatóval zárja. Krizának a munka sajtó alá rendezése rendjén Gyulai Pállal váltott leveleiből világosan kitűnik, hogy bár a Vadrózsák egybeszerkesztője már 1862 elején hozzákezdett a nyomdai munkálatokhoz, még az év november 7-én, tehát közvetlenül a munka teljes kiszedetésének befejezése előtt sem határozta el magát egy nyelvjárási tájékoztató megírására. Csak közvetlenül a Vadrózsák nyomdai munkálatainak befejezése előtt egy hónappal, 1862. december 9-én írja először Kriza a népköltési gyűjtemény megjelenésének ügyét tanácsaival támogató Gyulainak, hogy belevágott egy székely nyelvjárásokról írandó dolgozat elkészítésébe.³ Alig hihető azonban, hogy Kriza ne gyűjtögette volna már ez időpontot megelőzően is hosszabb idő óta a tanulmány anyagát, hiszen másként aligha vállalkozott volna a nehéz feladat megvalósítására. Minden valószínűséggel állítható tehát, hogy Kriza éppen azért adta rá magát a Vadrózsák nyomdai munkája közben ilyen feladat elvégzésére, mert e munkához a nyersanyag már rendelkezésére állott, s a kefelevonatok javíthatása közben a szeme előtt elvillanó nyelvjárási jellegzetességekkel addig gyűjtött megfigyelései még egyre gazdagodtak. — Hogy valóban ekkor, a Vadrózsák sajtó alól való kikerülésének utolsó heteiben⁴

¹ E dolgozatot például Horgernek a magyar nyelvjárásokról írt műve számon tartja (MNy. 29), másik, rövidebb összefoglalásának (A magyarság néprajza² 3: 420–2) válogatott könyvészete azonban már nem. Mint előbb jeleztem, Szűts a múlt századi néprajzi kutatások szemléjében Krizának csak mint tájászógyűjtőnek, nem pedig mint a székely nyelvjárásokról írt első összefoglaló tanulmány írójának biztosít helyet.

² L. Hunfalvy: NyK. 2: 146 kk.; Fogarasi: NyK. 3: 361 kk.; 4: 23 kk., 209 kk.

³ Nyelvjárástanulmánya keletkezésére nézve tőlem használt több kiadatlan levele és a Magyar Népköltési Gyűjtemény 12: 390, 393, 396, 398, 405. lapján megjelent levélszöveg tájékoztató.

⁴ Különben Krizának 1862. december 27-éről, tehát közvetlenül az anyagközlő rész nyomdai munkálatainak teljes befejezése előtt írt előszava is e tanulmányt „a szer-

készült el a tanulmány, ezt a Gyulaival folytatott levelezésen kívül mutatja az a szerkezetbeli tény is, hogy ez a tanulmány a Vadrózsákban az egész műre vonatkozó Jegyzetek után mintegy függelékként csatlakozik, és rá vonatkozólag a jegyzetek között Krizának egyetlen észrevétele sincs. Nyilvánvaló tehát, hogy a Jegyzetek része már ki is volt szedve, mikor a nyelvjárás-tanulmány nyomdába került. Egyébként Kriza e tanulmányának korabeli jelentősége elsősorban abban áll, hogy gazdag nyelvi anyag birtokában igyekszik egymástól elhatárolni két nagy székely nyelvjárást: a háromszékit és a keresztúrfiszékit, illetőleg az előbbihez „legközelebb simuló” csík-gyergyóit és erdővidékit, a tőle távolabb álló Homoród vidékit, valamint a keresztúrfiszékihez „közelebb álló” sóvidéki és havasalji vagy felvidéki nyelvjárást. Ma is helytállóan elkülöníti Kriza a székely nyelvjárásoktól a „megyék közé ékelt” Aranyosszék és Marosszék székelységének „ősi szövejtését” elvesztett nyelvjárását. A nyelvjárás részlegek egymástól való elhatárolását mindig az egész nyelvi anyag: a hang-, alak- és mondattani, valamint szókészletbeli sajátságok tekintetbevételével végzi. Noha megállapításai közül nem egy, főként az „ügybarátok” szó- vagy levélbeli tájékoztatásainak fogyatékosága, téves volta miatt már a maga korában sem állotta meg a helyét, sok észrevétel és megállapítás ma is éles megfigyelőnek, a székely nyelvjárások bensőséges ismerőjének bizonyítja Krizát.

9. Ha a Vadrózsák megjelenése százados évfordulójának megünneplése a múlt évben — érthetetlenül — el maradt is, most legalább a nyelvjáráskutató Kriza jelentőségéből sikerült talán annyit megmutatni, amennyi elég ahhoz, hogy kijelölje a Vadrózsák gyűjtőjének helyét a magyar nyelvjárások kutatásának történetében. Az elmondottak alapján ugyanis a továbbiakban úgy kell számon tartanunk Krizát, mint aki mind verses, mind prózai szövegek közléseivel viszonylag megbízható nyersanyagot szolgáltatott és szolgáltat már egy század óta a székely nyelvjárások kutatói számára; emellett a tulajdonnév-gyűjtés egyes ágainak körébe tartozó korabeli anyag gyűjtésével, gazdag tájjszójegyzéke egybeállításával és nem utolsósorban a székely nyelvjárások első, összefoglaló jellemzésével rendíthetetlenül helyet biztosított magának a magyar nyelvjáráskutatás történetében.

Szabó T. Attila

Helyesírási rendszerünk logikája*

4. Tulajdonnévírásunk rendszere

Tulajdonneveinknek öt csoportját kell helyesírási szempontból megkülönböztetnünk. Ezek: *a)* az állatok; — *b)* a személyek; — *c)* az intézmények; — *d)* a földrajzi alakulatok és fogalmak nevei; — *e)* (átmeneti alakulatokként) a címek. (Az újabban erősen terjedő mozaikszói eredetű névtípusról l. később.)

készítés ezer aprólékos gondjai közt csak futtában vázolhatott nyelvjárás térképecské”-nek vagy „egy kis kezdetleges tanulmányfélé”-nek minősíti.

* Vö. Nyr. 88: 229—47.

A tulajdonnév helyesírási rendszerünkben sohasem alkotott egységes kategóriát; írásának szabályozása régóta a fent felsorolt alfajok szerint történik, alfajonként más-más elvek alapján. Ami e típusok írásformáinak meghatározásában általános és közös alapelv, azt a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A „névség tényének” jelölése. — Helyesírási rendszerünknek a tulajdonnevek minden típusában egyaránt erős törekvése az, hogy a nevet írásában megkülönböztesse a köznévtől. A *csákó* és a *Csákó*, a *nagy* és *Nagy*, a *belügyminisztérium* és *Belügyminisztérium*, a *nyakvágó* és *Nyakvágó*, a *kortárs* és *Kortárs* párok közül az első tagoknak köznévi, a másodikaknak tulajdonnévi jellegét kezdőbetűjük különbsége világosan mutatja. Maga a helyesírási szabály tulajdonképpen mindössze ennyi: a köznevet kis, a tulajdonnevet nagy kezdőbetűvel írjuk, hogy funkcióbeli különbségüket feltüntessük. Ami olykor nehézséget okoz, az nem a szabály, hanem alkalmazása: annak megállapítása, hogy köznévvel vagy tulajdonnévvel, azaz megjelöléssel vagy elnevezéssel van-e dolgunk. Ugyanaz az alakulat gyakran kettős funkciót is betölthet: a *kese* még csak a ló színárnyalatának, vagy arra alapozva az állatnak megnevezése, megjelölése; *Kese* már tulajdonneve. A Dömsödn működő általános iskola *dömsödi általános iskola*; de ugyanezt a nyelvi formát használhatjuk elnevezésként is: *Dömsödi Általános Iskola*. És így tovább. — S itt bizony nem a helyesírás bonyolult, hanem a nyelv maga, melyet a helyesírás tükröz, s mely bölcs ökonómiával ugyanazt a formát kettős funkcióban is felhasználhatja.

2. A névterjedelmének jelölése. — A nagy kezdőbetű kétségtelenné teszi a névség tényét, vagyis mutatja, hogy tulajdonnévvel van dolgunk. De több elemből álló nevekről nem jelzi azt, hogy a név meddig terjed, hogy mi része a névnek és mi nem. A nagy kezdőbetűn kívül ezért szükség van olyan eljárásokra is, melyek a több elemből álló név részeinek összetartozását érzékeltetik; olyan eszközökre, melyek a név tagjait egészbe fogják.

Az első és legtermészetesebb eljárás erre az egybeírás. Ezt azonban csak akkor célszerű alkalmaznunk, ha a név elemei egymással valóban egybeírandó viszonyban vannak; például szerkesztetlen összetételt alkotnak (mint: *Magyarország* = a magyarok országa), vagy jelentésváltozásosként elemezhetők (mint: *Nyíregyháza*, melyben a *nyír* és az *egyház* konkrét jelentéstartalmát elveszítette már), esetleg történeti úton összetapadtak (mint pl.: *Nagyerdő*). Maga a névvé válás ténye tehát a külön- és egybeírási formával nem fejezhető ki, s az egybeírásra semmiképpen sem ok.

A névterjedelmének jelölésére, a tagok egybefogására másik lehetséges eszköz a kötőjelzés. Ezt főleg a földrajzi nevek írásában használjuk akkor, ha az utótagnak vagy utótagoknak a névegyésen belül kettős funkciójuk van: egyrészt szerves részei a névnek, másrészt viszont őrzik még eredeti jelentésüket is. A *Duna folyó* tulajdonképpen *Duna* nevű *folyó*, a név maga *Duna*; a *Mátra hegység* is *Mátra* nevű *hegység*: ezekben a hátul álló tag nem része a névnek, csak a név által jelölt alakulat földrajzi jellegét tünteti fel mellette. Ezért fölösleges őket hozzáírni vagy akár kötőjellel kapcsolni a névhez: alkalmi, mintegy „szívésségből” odatett elemek, el is maradhatnak. — Más a helyzet a *Sárga-folyó* vagy a *Lajta-hegység* névvel. A *Sárga-folyó* nem *Sárga* nevű *folyó*, hanem *Sárga-folyó* nevű *folyó*; s így a *Lajta-hegység* is *Lajta-hegység* nevű *hegység*. A *Dunában* fürödhetünk, a *Mátrában* üdülhetünk; de a *Sárgában* nem fürödhetünk, csak a *Sárga-folyóban*; s a *Lajtában* sem üdülhetünk (az ti. folyó), csak a *Lajta-hegységben*. Ez utób-

biakban tehát a köznévi utótag a névnek szerves része. De egyben a földrajzi jelleg jelölője is: a kötőjel ezt a kettős helyzetet érzékelteti. Az alakulat nyelvíleg tulajdonképpen kihagyásos, a teljes alak (a *Duna folyó* mintájára) ez volna: *Sárga-folyó folyó*. — A kötőjeles kapcsolásnak másik, az előbbihez hasonló funkciója, hogy az eredeti név és a hozzá járuló előtét egységét s egyben viszonylagos önállóságát tünteti fel az ilyenekben: *Kelet-Magyarország*, *Alsó-Ördög-rét*. — A kötőjelezés tehát a nevet alkotó tagok összetartozásának s egyben bizonyos fokú önállóságának jelölésére szolgál, s így olykor magának a névvé válásnak eredménye (pl. a *Fekete-tenger*, *Hosszú-dűlő* stb. köznévi kapcsolatként különírandó volna).

A név terjedelmének, azaz a tagok összetartozásának jelzésére szolgálhat azután az alkotó tagok nagybetűs kezdése is (természetesen akkor különírásuk megtartásával). Ilyen a magyar személynévek szerkezete (pl. *Tóth Dezső*; *Tóthné Kiss Ilona*); s erre alapul az intézménynevek írásmódja is (pl. *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*; *Haladás Termelőszövetkezet*).

S végül a név terjedelmének megjelölését elvégezheti a tulajdonnév nyelvi felépítése vagy sajátos helyzete is. A nyelvi felépítés teszi lehetővé, hogy a belterületi földrajzi nevek (utak, utcák, terek stb. elnevezései) kötőjelezés és a nagy kezdőbetűk szaporítása nélkül legyenek leírhatók: az utótag általában kétséget kizáróan rámutat arra, hogy a név a nagy kezdőbetűtől az utótag végéig terjed (pl. *Petőfi utca*, *Vas utca*; *Kossuth Lajos tér*; *Rosenberg házaspár utca*). — A kiemelt helyzet (melyet szövegben sokszor a nyelvi felépítés pótol) igazít el egyéb jelzőeszközök nélkül is az irodalmi művek címének terjedelmét illetően: az *Új barázdát szánt az eke* felírás könyvcímlapon félreérthetetlenül a maga egészében cím; szövegbe kerülve pedig vagy idézőjeles, vagy nyelvíleg elhatárolható (pl. Solohov az *Új barázdát szánt az eke című regényében* ...).

A fenti megoldások használati köre elég jól körülhatárolható. Egyes kategóriákban egyikük, másokban másikuk használatos. Nem is helyesírási formájukkal van általában probléma, inkább a névhatár megállapításával: annak eldöntésével, hogy a *Lábodi Állami Gazdaság* elnevezésében az első (a telephelyet megjelölő) tag is szerves része a névnek, a *péceli Zöld Mező Tsz* alakulatban viszont a *Zöld Mező Tsz* a tulajdonnév, s a telephelyet megnevező rész csak minősítő előtét; s hogy az említett *Duna folyó*, de: *Sárga-folyó* párban az első névnek csak tetszőlegesen használt utójelzője az a szó, amely a másik névben szerves rész. Mint a névség tényének eldöntésében, s mint helyesírásunkban annyi ponton, itt is az „értelem keresése” adja kezünkbe a helyes írásforma kulcsát.

3. A fenti két alapelv mellé harmadikul ide kívánczik még egy követelmény: az alakíthatatlanságé, azaz a toldalékos alakokból való visszaállíthatósága. Helyesírási szabályzatunk legutóbbi (1954. évi) kiadásában több új szabály is ennek szolgálatában született. A korábbi *Baranya megye*, de: *baranyamegyei*; *Selyem-utca*, de: *selyemutcai*; a *Vas* és *Vassal*, és: *Vass* és *Vassal* megoldások nem biztosították azt, hogy a toldalékos alakból az alapforma nehézség nélkül visszaállítható legyen. Ezért az újabb szabályozás szerint ezek így alakultak: *Baranya megye* és *Baranya megyei*; *Selyem utca* és *Selyem utcai*; *Vas* és *Vassal*, de: *Vass* és *Vass-sal*. — Az alakíthatatlanság azonban értelem szerűen, nem pedig formálisan veendő. A korábban előírt *Aranynyal*, *Szászszal* stb. formából semmivel sem volt

jobban visszakövetkeztethető az alapforma, mint az újabban elrendelt *Arannyal*, *Szásszal* csonkított kettőzésű alakokból. S az sem számít névcsonkításnak, ha a toldalékos formákban az elválasztás így alakul: *Leni-nért*, *mar-xista*, mert a sérthetlenség megsértése itt is csak formális, az alapforma visszakövetkeztethetőségét cseppet sem befolyásolja.

Az említett két alapelv határozza meg tehát a névalakok leírását, ez utóbbiként említett követelmény pedig a toldalékos formák megalkotására ad fontos szempontot. — Annyit még hozzá kell tennünk az eddig elmondottakhoz, hogy két dologgal nem vitázhat a helyesírás: az állami anyakönyvekkel és a mindenkori helységnévtárral. A családneveket és az államigazgatási neveket tehát nem szabályozzuk, csak rögzítjük az írásukban fellelhető szabályosságokat. Természetesen ma már egyre inkább az a törekvés, hogy a fentebb említett, helyesírási szempontból egyébként szuverén műfajokban is a helyesírás általános szabályai érvényesüljenek. Ámde ezt az érvényesülést csak igényelnünk és sürgetnünk lehet, önállóan megvalósítani nem áll jogunkban.

Az alapelvek rögzítése után helyesírási okokból és névészeti megfontolásokból is legcélszerűbb a fejezetünk elején említett öt hagyományos kategória szerint tárgyalni a részleteket.

A) Az állatneveket tulajdonképpen csak a rend és a teljesség kedvéért említjük itt. Az állatok tulajdonneve ugyanis szokásszerűen egyelemű, s ezért helyesírási probléma nemigen van velük: a névnek név voltát nagy kezdőbetűjük kielégítően jelöli; elhatárolásukkal kapcsolatban pedig még ennyi megjegyznivaló sincsen.

B) A személynevek a magyarban kételeműek. Hagyományos sorrendjük: családnév + utónév (szokásosabban: keresztnév). Az elemek összetartozását (s egyben külön-külön életüket) nagy kezdőbetűjük mutatja (pl. *Kovács János*). Olykor a családnév kettős. Anyakönyvi kérdés, hogy e kettős családnév elemeit kötőjellel kapcsoljuk-e (pl. *Konkoly-Thege*) vagy különírjuk (pl. *Kisfaludi Strobl*); bár a különírás inkább a származási helyet jelölő -i képzős előtagú (vagy az ilyenekhez hasonló) neveket jellemzi. Ezért találunk sok ilyet a történelmi és művelődéstörténeti jelentőségű személyek nevei között (pl. *Pápai Páriz*, *Szenczi Molnár*). — A kettős utónevet a magyar helyesírás nem kettősnek, hanem kettőnek fogja fel, s ezért különírja (pl. *Domokos Péter Pál*). Az ettől eltérő eljárás ritka, és idegen hatás terméke (pl. *Annamária*).

A név terjedelmét a nagy kezdőbetűs tagok száma mutatja. Ami a tulajdonnévnek szerves része, az nagy kezdőbetűs, ha nem névi eredetű is: *Rettegott Iván*, *Nagy Frigyes*, *Szent István*, *Könyves Kálmán*. Ami viszont nem névrész, az — akár elő-, akár utójelző, akár értelmezőszerű — kis kezdőbetűvel előzi meg vagy kíséri a nevet: a *tengerjáró Kolumbusz*, *párducos Árpád*, az *igazságos Mátyás*; illetőleg: *Tóth István villanyszerelő*, *Páll Tibor kandidátus*; *Nagy Géza elvtárs*, *Pista bácsi*; illetőleg: *Kovács Péter*, a *szocialista munka hőse*; *Kiss Béla*, a *tudományok doktora*. Nagy kezdőbetűje ezek közül csak azoknak az elemeknek van, amelyek önmagukban is tulajdonnevek: *Péter István Gamma-tisztviselő*, illetőleg: *Csikay Ede*, a *Magyar Népközlársaság érdekes művésze*; illetőleg: a *Kossuth-díjas Németh Gábor*. De ezek önmagukért nagy kezdőbetűsek, nem mint az adott tulajdonnév részei.

A toldalékok közül az eredeti névalakhoz mindig közvetlenül kapcsolódnak, s kezdőbetűit változtatlanul hagyják: *Barna Istvánnak*; *Fekete*

József rendőr tizedessel. A többesjel hasonlóan viselkedik: a *Horváthok*, a *Mikszáth Kálmánok*; s csak tréfás vagy kicsinylő célzatú használatban okoz a többesjel kisbetűsödést (s akkor a kételemű neveknél egybeírást is): *hüllerek*, *háryjánosok*. — A képzős alak egyelemű névből kis kezdőbetűs és kötőjel nélküli: *petőfies*, *mikszáthoskodás*; egynél több elemű névből nagy kezdőbetűs és kötőjeles a névalak visszaállíthatósága érdekében: *Arany János-i*, *Móra Ferenc-es*. — A képzőszerű és a közönséges összetételi utótagok mindig kötőjellel kapcsolódnak a nagy kezdőbetűs névalakhoz: *Arany János-szerű*; *Himfy-vers*.

C) Az intézmény jogi személy, s így talán nem véletlen, hogy az intézménynevek írása alapjaiban a személynevekével egyezik: a név terjedelmét a nagy kezdőbetűs elemek száma mutatja benne. Minden önálló elem nagy kezdőbetűs: *Igazságügyminisztérium*, *Honvédelmi Minisztérium*, *Kohó- és Gépipari Minisztérium*; az elő- és utójelzők itt is kisbetűsek, mert nem részei a névnek: a *lábodi Dózsa Tsz* (ti. *Dózsa Tsz* a neve); illetőleg: a *Puskin mozi* (ti. a *Puskinba* megyek), *Keleti pályaudvar* (ti. a *Keletiből* indulok). Hogy mi névrész és mi járulékos elem, azt — említettük — nem mindig könnyű eldönteni.

Olykor bajos megállapítanunk magát a névség tényét is. Utaltunk a *dömsödi általános iskola* és *Dömsödi Általános Iskola* kettősségére. S az ilyen kétes típusok száma elég nagy. Névségi s egyben névhatár-megállapítási probléma: tulajdonnév-e az intézmény egy-egy részlegének elnevezése (illetőleg megnevezése), s mekkora és milyen önállóságú részlegnél vonható meg a határ? A *Magyar Tudományos Akadémia* nyilván önálló intézmény, s így neve intézménynév. Önállónak tekinthető még a *Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete* is, mint külön igazgatási és költségvetési egység. De volna-e értelme intézménynévként írni ezt: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő osztálya*, azaz nagy kezdőbetűvel a két utolsó tagot is? Aligha: ez már önállótlan részlege az intézménynek. De akkor hogyan írjuk önmagában: a *nyelvművelő osztály*? Volna-e értelme nagy kezdőbetűvel? S így a sokféle ilyen és olyan bizottságot stb.? Nehéz megmondani: a m a g á é t mindenki szeretné naggyal írni, hogy önálló és fontos voltát kiemelje.

Inkább tanácsként mondhatjuk (határozat nincsen rá): csak az önálló hivatali apparátussal bíró intézmények és alintézmények neveit érdemes tulajdonnévként felfogni; kisebb részeit, szerveiket meg az alkalmibb jellegű bizottságokét már nem. Persze így aztán furcsaságok születhetnek: a *Minisztertanács* mint miniszterelnökségi funkciót betöltő hivatali apparátus — a minisztériumok nevével egybevágóan — nagy kezdőbetűs volna; de a *minisztertanács* mint a miniszterek tanácsa — afféle testület, de nem hivatal — kis kezdőbetűs. Tehát: „A *minisztertanács* határozatait a *Minisztertanács* küldi meg a minisztériumoknak”: ez volna a helyes. Néha valóban nehéz.

A névség tényének, a tulajdonnévi jellegnek eldöntésével függ össze az intézmények „beceneveinek” írásmódja is. Erre az a szokásos tanács: általában ne nagybetűsítsük őket: „bemegyek a *minisztériumba*”, „felvettek a *gimnáziumba*”, „a *vállalat* minden dolgozója” stb. Nagy kezdőbetű annak a rövidített intézménynévnek jár, amelyik nem a típust jelölő (mint: a *minisztérium*, a *gimnázium*, a *vállalat*), hanem az egyedi tagból alakult: a *Nemzeti*, a *Belügy*, a *Haladás*, a *Gyapjűmosó*. E szabálynak látszólag ellene mond az *Akadémia*, az *Opera* és néhány hasonló. Ámde ezek kisbetűs formájukban más jelentésűek: az *akadémia* felsőoktatási iskolafaj, az *opera* zenei

műfaj kis kezdőbetűvel; a nagybetű ezeknek is bizonyos tekintetben való egyediségét tükrözi.

Szabályként mondtuk: az intézménynévben minden önálló tag nagy kezdőbetűs. Néha problémát okoz eldönteni: mi önálló tag, mi nem; illetőleg: mi egy önálló tag, s mi kettő. A köszöszókról nem nehéz megállapítani, hogy nem önálló tagok: a *Zöldség- és Gyümölcserőltető Vállalat* elnevezés és része ezért kisbetűs. — Már nehezebbek az ilyenek: *Baranya megyei Tanács V. B.*, *Szeged városi Tanács*; *Práter utcai Általános Fiúiskola*; 2. sz. Népbolt. Ezekben ugyanis a *Baranya megye*, a *Szeged város*, a *Práter utca*, a 2. számú egyetlen önálló egység, s ezért második tagjuk kis kezdőbetűs marad. A helyzetet az bonyolítja, hogy *Heves megye* bírósága: *Heves megyei Bíróság*; de ha ugyan-ezt úgy fogjuk fel, mint az Egerben székelő *megyei bíróságot*, akkor helyes írásmódja: *Egri Megyei Bíróság*. És *Szeged város Tanácsa* is nevezhető így: *Szegedi Városi Tanács*, mert valóban az a *városi tanács*, amelyik Szegedet igazgatja. (S hogy még bonyolultabb legyen: mindennapi gyakorlatunkban akár így is írhatjuk: a *szegedi városi tanács*; azaz megnevezésként.)

Még két megjegyzés: Ha eredetileg nagy kezdőbetűs tulajdonnévnek kis kezdőbetűs melléknévi származéka válik intézménynév részévé úgy, hogy nagybetűsödni kell, e nagy kezdőbetűsödés csak az elejére vonatkozik, (tulajdonnévi eredetű) második tagjára nem. Tehát: *Dunántúl*, s ebből: *Dél-Dunántúl*; de ebből: *dél-dunántúli*, s ebből intézménynév részeként: *Dél-dunántúli Áramszolgáltató Vállalat*, mert a *dél-dunántúli* melléknévnek csak az eleje nagybetűsíthető. — A csupa nagybetűvel írt mozaiknevekkel szemben (róluk később) a mozaikszói eredetű névrész nem egészében, csak kezdőbetűjében válik nagybetűssé; tehát: *Egység Ruházati Ktsz* (nem pedig: *Egység Ruházati KTSZ*, mint néha látni).

Toldalékos alakjaikban az intézménynevek — ez a személyneveketől eltér, s az intézménynevek megnevezési (köznévi) eredetére utal vissza — könnyebben kisbetűsödnének, mint személyeket jelölő rokonaik. Egyezés a személynevekkel: a ragos alakok nagybetűsek és kötőjel nélküliek (a *Művelődési Minisztériumban*), az utótagos alakok nagybetűsek és kötőjelesek (pl. *Tőrekvés Tsz-tag*, ha mondhatunk ilyet). Különbség: a képzős alak akkor is kisbetűsödik, ha a név több önálló elemből áll: *honvédelmi minisztériumi*, *ipari tervezőintézetbeli*; nagy kezdőbetűsek csak az eredeti tulajdonnévi tagok maradnak: *Dózsa tsz-beli* (itt a kötőjel nem a toldaléké, hanem a mozaikszóé!), *Eötvös gimnáziumi*. (Persze a *dél-dunántúli áramszolgáltató vállalati* első tagja nem marad nagybetűs, mert már névbe kerüléskor sem tulajdonnév volt, hanem kis kezdőbetűs melléknév.)

D) A legbonyolultabb: a földrajzi nevek írása. A névség tényét e típusban is a nagy kezdőbetű jelöli, a név terjedelmét pedig általában a kötőjeles kapcsolás. De ezen belül (s e mellett) vannak bizonyos elkülönített kategóriák, különösen a nem természetföldrajzi nevek között.

1. Elsőként említendő, mert az előbb tárgyalt intézménynevekéhez húz, az államnevek csoportja. Államnév az országok hivatalos „műneve”: *Magyar Népköztársaság*, *Amerikai Egyesült Államok*, *Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége* (szemben hagyományos, egyszerű nevükkel, az országnevekkel: *Magyarország*, *Amerika* vagy *Észak-Amerika*, *Szovjetunió*). Az intézménynevek mintájára íródhatnak toldalékos alakjaik is: a *Magyar Népköztársaságban*, de: *magyar népköztársasági*, *amerikai egyesült államokbeli*. — Az államnevek e különállása tartalmi jellegükből érthető: az államok intézményekből

épülnek, s a legmagasabb intézmény, az állam neve maga is intézménynév. (Az országnevek viszont inkább a természetföldrajzi tájnevek legmagasabb kategóriáját jelentik ma már.)

2. A második csoport az egybeírandóké. Ide tartoznak az országnevek (l. előbb), a tájnevek (*Dunántúl, Hegyalja, Rábaköz*), a falvak, városok (*Egyházasközség, Sátoraljaújhely*) és városrészek nevei (*Ferencváros, Újtelep, Margitsziget*).

3. A harmadik kiemelendő csoport tagjai különírandók; ezt kétségtelen jelentésű utótagjuknak köszönhetik. Ezek a belterületi közterületek nevei (utak, utcák, közök, terek, ligetek, fasorok, lépcsők stb.). Így elkerülhető az, hogy az utótag előtti rész meg az -i képzős származék leírása problémát okozzon: maga a név mindig úgy írandó, mint eredeti alakjában, névvé válása előtt: *Kossuth Lajos utca, Kiss János altábornagy utca*; az -i képzős származék pedig úgy, ahogy az alapforma: *Kossuth Lajos utcai, Kiss János altábornagy utcai*.

Itt említünk meg még néhány egyéb különírandó típust. Különírjuk az olyan földrajzi neveket, amelyekben az előtag és a (földrajzi köznévi) utótag között jelölt birtokos, tárgy, határozószó kapcsolata van; amelyek így teljesen szerkezetyszerűek, nyelvi felépítésük világos, és néha alkalmiságukra utal: *Öttagosok dűlője, (a) Tisza vidéke, (a) Duna mente; Keveset érő; Székre járó, Balra dűlő*; stb. — Különírjuk a felépítésüknél fogva nehézkes, nem világos és alkalmi elnevezéseket, mint: *Réti földek alsó; Vásárosnaményi híd feletti dűlő*.

És természetesen különírjuk azt az elő- vagy utótagot, amelyik a névnek csak kiegészítő eleme, nem szerves része, akár el is maradhat mellőle. Előjelzősek: *az olasz Alpok, a lengyel Magas-Tátra* (itt a kisbetű is a jelző alkalmiságára utal); utójelzősek: *Fertő tó, Mátra hegység, Tisza folyó, Budapest főváros; Szolnok megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Macsói bánság*. (S ezekhez hasonlóan, de az első tagot is kis kezdőbetűvel: *gödöllői járás, tiszavasvári járás*.)

4. Egyebekben a kötőjel a földrajzinév-írás jellemző eszköze. Kötőjellel kapcsoljuk az alapnévhez a megkülönböztető előtagot: *Magas-Tátra, Nyugat-Magyarország, Sebes-Körös; Nagy-Ausztráliai-öböl, Rohonci-Arany-patak, Alsó-Ördög küllője* (ti. a kiindulópont: *Tátra, Magyarország, Körös*; illetőleg: *Ausztráliai-öböl, Arany-patak, Ördög küllője*). — Kötőjellel kapcsoljuk a név részeként ott álló földrajzi köznévi utótagot: *Csepel-sziget, Lajta-hegység; Holt-tiszai-csatorna; Maud királyné-föld; Volga—Don-csatorna*. — Kötőjeles az együtt használt kettős név: *Hajdú-Bihar* (megye), *Hort-Csány* (vasútállomás). (Nagykötőjelet csak a ...-tól ...-ig viszonyban álló tagok között használunk, mint pl. az említett *Volga—Don-csatorna* vagy a *Zala—Somogyi-dombság*.)

Mint a fentebbi példák mutatják: az így összekapcsolt névegyüttes első tagjának (azaz a névnek) kezdőbetűje mindig nagy. Hogy a többi tagé nagy-e vagy kicsi, azt az szabja meg: tulajdonnévi vagy köznévi jellegű elemmel van-e dolgunk. S itt jól meg kell fontolnunk, hogy pl. a *Nyugat-szibériai-alföld* elnevezés második tagja nem a *Szibéria* tulajdonnév, mert az alakulat a *nyugat-szibériai* melléknevet rejt; az *Alsó-Kereszt-ér* második tagja viszont nagy kezdőbetűs, mert a *Kereszt-ér* tulajdonnévként került az elnevezésbe.

Azt is láthattuk a példákból: a földrajzi nevekben általában a kötőjellel kapcsolódó újabb elő- vagy utótag felvételekor is megtartjuk az alkotó

tagok közötti kötőjeleket, hogy a részek kikövetkeztethetők legyenek. De ha a kötőjelek száma kettőnél többre szaporodik, bizonyos ésszerű tömbösítést hajthatunk végre (ami persze az alapforma írásformájára nem hat vissza). Tehát: *Kutas-ér*, és: *Kutas-ér-part*, és: *Alsó-csatorna*; de: *Kutas-ér-parti-Alsó-csatorna* helyett: *Kutasérparti-Alsó-csatorna*. Ugyanígy: *Varga-zug*, *Kereszt-ér*, *Tenger-zug*; de: *Vargazug—Keresztér—Tengerzugi-mellékcsatorna*. (Szerencsére ennek a „mozgószabály”-nak az alkalmazására mindennapos gyakorlatunkban aligha van szükségünk.)

5. Ami a toldalékolást illeti: a rag minden földrajzi névhez közvetlenül járul, kötőjel nélkül (pl. *Magyarországon*, a *Magyar Népköztársaságban*, *Észak-Magyarországon* stb.). — A földrajzi nevek végén gyakran megjelenő *-i* képző előtti viselkedésük már nem ilyen egyértelmű. Ami egybe-, külön- vagy kötőjeles írásukat illeti, azon a képző nem változtat. A nagy vagy kis kezdőbetűre pedig a következők irányadók: a) Az egybeírt név *-i* képzős származéka mindig kisbetűs: *hódmezővásárhelyi*, *franciaországi*. — b) A különírt nevek kezdőbetűjük tekintetében eredeti formájukat tartják meg: *Vas megyei*, *Győr-Sopron megyei*; *Duna—Tisza közi*; *Keveset érői*. (Az államnevek különállásáról szoltunk, azok az intézménynevek mintájára végig kisbetűsödnek: *csehszlovák szocialista köztársasági*.) — c) A kötőjellel kapcsoltak *-i* képzős származékukban kisbetűsödnek, ha nem tartalmaznak tulajdonnevet (pl. *szabadság-hegyi*), vagy ha csak utolsó tagjuk tulajdonnév (pl. *észak-afrikai*). Ha azonban tulajdonnévi elemük nem utolsó tag, akkor nagy kezdőbetűs marad: *Baffin-földi*, *Maud királyné-földi*, *San Diego-foki*; *holt-Tisza-csatornai*.

(Megjegyezzük: az idegen nyelvekből változtatás nélkül átvett földrajzi nevek leírására az eredetiben használt forma az irányadó. Ezek *-i* képzős származéka az egyeleműekből kis kezdőbetűs, mint: *ljubljanai*, a több eleműekből nagy kezdőbetűs és kötőjeles: *Rio Grande del Norte-i*.)

A földrajzinév-írás szabálykészlete tehát nem egyszerű éppen, de nem is kiismerhetetlen. Az egymás mellé tett *Margitsziget*, *Csepel-sziget* és *Balkán félsziget*, vagy az elvileg háromféleképpen írható *Abaliget*, *Aba-liget* és *Aba liget* talán első látásra ijesztő lehet. De a szabályok kellő ismeretében nem is olyan érthetetlen, sőt éppen értelemtükröző, mert arra mutat: a *Margitsziget* városrész (mint: *Angyalföld*, *Józsefváros*), a *Csepel-sziget* egy *Csepel-sziget* nevű sziget (melyben tehát az utótag része a névnek), a *Balkán félsziget* pedig *Balkán* nevű félsziget (így használjuk: a *Balkánon*, *balkáni* stb.). S így: *Abaliget* község, *Aba-liget* külterületi fás hely, *Aba liget* pedig belterületi térség neve (tágabb értelemben vett utcanév, mint: *Lenin liget*, *Gorkij fasor*, *Szabó Ilona lépcső* stb.). Láttuk: a névség tényének meg a név terjedelmének eldöntése más csoportokban sem mindig probléma nélküli feladat; a helyes írásformát csak a név ismeretében alakíthatjuk ki, de fordítva is: a helyes írásforma (s természetesen a szabályok) ismerete fogalmilag is sokat elmond magáról a névről s a vele jelölt tereptárgyról.

E) A címek csak félig-meddig, mintegy átmeneti csoportként sorolódnak a tulajdonnevek közé. Két fő csoportjuk van: az egyiket állandónak, a másikat alkalminak lehet venni. Állandó cím az újságoké, hetilapoké, folyóiratoké. Ezeket közösen jellemzi az, hogy több vagy éppen sok szám címeként használatosak, szerkesztőségük van, mintegy intézmény áll mögöttük. Alkalmi cím a könyveké, verseké, cikkeké stb., melyekben a címadó éppen kerüli az ismétlődést, egyediségre és egyszerűsége törekszik.

Az állandó címeket az intézménynevek mintájára írjuk, azaz minden önálló értékű elemüket nagy kezdőbetűvel: *Új Írás, Magyar Nyelvőr; Élet és Tudomány; Somogy megyei Néplap*. — Ragos alakjaik is az intézménynevekéhez hasonlóak: *a Népszabadságban, a Magyar Nemzetnek, az Élet és Irodalomtól*. Képzős alakjaik nemigen használatosak, főleg csak a *-beli* képzőszerű utótagot függeszthetjük hozzájuk, s azt mindegyikükhöz kötőjellel: *a Népszava-beli cikk, a Társadalmi Szemle-beli közlemény*. (Az állandó címek írásának e szabályai alól a kivételek száma elenyésző: csak néhány túlságosan hosszú című lap nevét írjuk az alkalmi címek mintájára.)

Az alkalmi címeknek csak kezdőbetűje nagy: *Szózat, Tüzes föld, A kőszívű ember fiai, Egyes Árpád-kori okleveleink hitelességének kérdéséhez*. Toldalékolásuk az állandó címekéhez hasonló.

Kiemelt helyzetű címekkel kapcsolatban névhatár-megállapítási problémák nemigen merülnek fel. Szövegbe kerülve a több szóból álló címeket (főleg az alkalmiakat) idézőjellel szoktuk körülhatárolni, s akkor a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk: a „*Különös házasság*”-ban olvastam, a „*Nemzeti dal*”-t szavalta. Az idézőjel nélkülözhető, ha a névhatárt nyelvi körülírás jelzi: Petőfi írja az Egy gondolat bánt engemet című versében. (Ha a cím ragos szóval végződik s további ragot kap a szövegben, ez a körülírás mindenképpen ajánlatosabb. Nehézkés, bár nem szabálytalan ilyenkor a toldalék kötőjeles kapcsolása: Kazinczy írja az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél-ben*; de természetesebb így: ... nemzeteknél című cikkében.)

A kérdő, felszólító, felkiáltó tartalmú címek végére tartalmi jellegüknek megfelelő írásjelet szoktunk tenni: *Minek nevezzetek?; Készülj, hazám!; Előre!*. A többi cím végére nem teszünk írásjelet: a kiemelt helyzet kellően eltagolja őket.

5. Egyéb, kisebb kérdések

Érdemes megemlékeznünk még néhány kevésbé jelentős, de elveiben figyelemre méltó további kérdéskörrel is.

A) A betűrendbe sorolás alapszabálya. — Adatokat betűrendbe szedni: ez viszonylag keveseknek válik feladatává. De adatokat kikeresni betűrendes jegyzékből: erre rákényszerül a telefonkönyvnek, a menetrend községmutatós részének, a helységnévtárnak, a könyvtári katalógusnak minden forgatója. S aki keres, annak éppúgy ismernie kell a besorolás szabályait, mint aki szerkeszti ezeket a műveket.

Sokan berzenkednek besorolási szabályaink ellen, hogy miért nem „ábécé szerint” rendezzük el az adatokat. S nem gondolnak rá, hogy „ábécé” önmagában és elvontan nincsen. Amit ők így neveznek, az a latin ábécé, amelyben persze csak egyjegyű betűk vannak (talán a *ch* kivétel, ha bele vesszük, de az „abszolút” ábécé hívei azt is *c+h* kapcsolatként tartják nyilván). Soknyelvű, nemzetközi katalógusok alapjául ez meg is felel — bár persze a mellékjeles betűk sorrendi helye akkor sem egyértelműen adott —; de magyar nyelvű katalógusokban mi helye volna a latin ábécének! Hiszen van magyar nemzeti ábécénk, amelyben kialakult helye van minden betűnknek, akár egyjegyű, akár több, akár mellékjel nélküli, akár mellékjeles.

A mi betűrendbe sorolásunknak a magyar ábécé az alapja. S ebben természetesen nemcsak az *o* és *ö*, az *u* és *ü* önálló betű, hanem a *c* és *cs*, az *n* és *ny* stb., még a *d*, a *dz* és a *dzs* is; s nem is csak szó elején (ezt még könnyeb-

ben elfogadják az ellenkedők), hanem szó belsejében is. A *cs* tehát nem *c+s*, hanem *cs*, amely minden *c* után következik. S ez az elbánás még arra is jó, hogy az *élcsozogat* összetett szót *cs*-vel ne olvassuk véletlenül; hiszen az *élcsozat*-nak nem utána kerül, hanem elébe; ha meg — mondjuk — az *élcteremtő* is mellettük áll, az *élclap* — *élcsozogat* — *élcteremtő* — *élcsozat* besorolás még világosabban utal a kiejtésre, s ezen keresztül az értelemre.

A besorolás alapja tehát a magyar ábécé — egy különbséggel. Hogy a hosszú magánhangzó nem számít a besorolásban önálló elemnek, hanem egybeveendő a röviddel. Tehát: a *pénz* után jön a *penzum*, a *vércse* után a *veres*; és így tovább. — Miért? A szokás alighanem azért alakult ki így, mert az *i*, *u*, *ü* rövid vagy hosszú voltát kevesen tudják biztosan, s ha már itt nincs elkülönítve a hosszú a rövidtől, következetlen volna a többbit mégis kettéválasztani. — Fontos tudnunk: a csonkítva kettőzött kétjegyű mássalhangzó a besorolásban úgy helyezkedik el, mintha kétszer ki volna írva (teljes kettőzéssel). Tehát: *vésszel* — *véssziréna* — *vesszük* — *vesztőhely* (mintha *vésszel* és *vesszük* volna).

Ha az adott műben több önálló (különírt) szóból álló besorolt egységek is vannak (*Kovács József*; *ajánlott levelek kezelése*), a szerkesztő dönti el, hogy az egész nyelvi alakulat-e a besorolás alapja, vagy csak az első elem. Neveknél így szokás: *Kovács József* — *Kovácsik Pál*; köznévi kapcsolatoknál viszont: *ajánlottan küldött* — *ajánlott levél*. Hamar kiismerhető mind a kettő. Az utóbbi esetben a szóköz (a két szó közötti hézag) nulla értékű: úgy vesszük, mintha nem is volna. Az elsőben más, ott olyan értékű, mintha az ábécé első betűje volna, amely megelőzi még az *a* betűt is: ezért jön előbb e szerint az elv szerint *Nagy Vince*, mint *Nagyajtai István*.

B) Szóelválasztási elveink. — A magyar elválasztás szabályai kettős rendszert alkotnak: egyik típusban a szótagolás szerinti, másokban az alkotó elemek szerinti elválasztás az előírásos. A két rendszer érvényességi területe jól elhatárolódik: *szótagolás* szerint az egyszerű alapszókat és a toldalékos (ragos, jeles, képzős) alakokat választjuk el; *alkotó elemek* szerint csak az összetett szavakat. Kivétel egyik csoporton belül sincsen: a tulajdonnevek mindenben úgy viselkednek elválasztásuk szempontjából, mint a köznevek; sőt az idegen szavak és tulajdonnevek is a fentebbi szabályokat követik.

A szótagolás szerinti elválasztás két sarkalatos elve:

1. a szóalak elvileg annyi szótagra bontható, ahány magánhangzó van benne;

2. ahol a szótaghatáron mássalhangzó van, ott a következő sorba legalább egy, de legföljebb egy kerül át.

E két elvből következik minden részletszabály:

a) ha két vagy több magánhangzó áll egymás mellett, mindegyikük külön szótag magva: *ki-ált*, *fá-ig*; *fi-a-tal* (tehát *fi-atal* és *fia-tal* egyaránt jó), *há-za-i-tok* (tehát *há-zaitok*, *háza-itok* és *házai-tok* egyaránt jó). — Ezt kiegészíti néhány — inkább már nyomdászati, mint helyesírási — értelmi megszorítás: hogy lehetőleg egy betűt nem hagyunk sorvégen, s nem is viszünk át (tehát a szabályos *e-móció* és *emóci-ó* szótagolás helyett az *emó-ció* elválasztási forma ajánlatos); s hogy ahol lehet, a szóelemek határán a szóelemet egészben hagyjuk (tehát a különben szabályos *di-óval* helyett *dió-val*; de pl. a *dióstul* már helytelen így: *dió-stul*; csak így: *di-óstul* vagy *diós-tul*).

b) Ha a szótaghatáron egy mássalhangzó van, azt átviesszük: *tá-nyér*, *magya-rok* = legalább egy!).

c) Ha a szótaghatáron két mássalhangzó van, vagy kettőnél több, csak egyet viszünk át a következő sorba: *asz-tal, láb-tól, har-cos; ist-ráng, pénz-zel, lánc-ra; lajst-rom, dunszt-ba* (= legföljebb egy). — Megjegyezzük: a kettőzéssel jelzett hosszú mássalhangzó kettőnek számít (*ab-ban, múlt-tal*); a csonkítva kettőzött a sorvégen és a következő sor elején is teljes rövid alakban írandó ki (*asz-szony, szárny-nyal*).

E szabályok érvényesek az idegen szavakra meg a magyar és idegen tulajdonnevekre azzal a kiegészítéssel, hogy a mai magyar ábécébe nem tartozó régies vagy idegen betűket egységnek vesszük bennük: *pra-xis, Mar-xot; Néme-thék, Vé-ghet, Maddá-choť, pe-ches; Wa-shington, Fi-scher, Hammar-skjöld; Co-gnac*; stb.

Az alkotó elemek szerinti elválasztás elve csak a magyar szempontból összetételnek tekinthető alakulatokban érvényes, az alkotó elemek határán. Tehát: *rend-őr, vagy-is, dél-után, fel-tétel, leg-erősebb; Nagy-ajtay, Bulaton-aliga; kilo-gramm*. — Az összetett szavaknak ez a különleges elbírálása hasonlít a kétjegyű mássalhangzók kettőzésekor említettthez (l. ott), s támogatja az ott mondottakat.

C) Az írásjelek használatához. — Ebből a kérdéskörből csak néhány részletet kívánok kiragadni.

1. A mondatvégi írásjelekről mai helyesírási rendszerünk nem dönti el határozottan: a mondatfaj jelölő-e vagy a mondatban tükröződő tartalmi és érzelmi mozzanatoké. Az előírások olykor merevek, máskor hiányosak. Nem olvasunk szabályzatunkban kettős írásjelek lehetőségéről (pl.: *Hol voltakok?! — kiáltott rájuk*). Nem tudjuk: az érzellemmel telített kijelentő mondat végére tehetünk-e felkiáltójelet (pl. *Szemtelenek vagytok! — rivallt rájuk*). Föltétlenül kérdőjelet kell-e tennünk minden kérdő formájú mondat végére; a kérdő alakú felszólítást (= a felszólító tartalmú kérdést) nem zárhatja-e felkiáltójel (pl.: *Miért nem jöttök! — kiáltott dühösen*). Elmaradhat-e a felkiáltójel a felszólító tartalmú, de közvetett felszólítást vagy általános utasítást kifejező mondatok végéről (pl.: *A nevelő gondoljon a fegyelmezésére is. — Vegyünk példának egy egyenlő szárú háromszöget.*)? — Helyesírási rendszerünk logikája e területen nem tiszta, vagy legalábbis kidolgozatlan. A magyar helyesírás értelemtükröző jellege valahogy azt kívánná: ne a formális grammatikai elemzés, hanem az érzelmi tartalom felől oldhassuk meg e kérdéseket. Mostani szabályzatunk nem tiltja ezt határozottan, de bátorítást sem ad rá.

2. A mondatközi írásjelek közül a vessző, a pontosvessző és a kettőspont az értelmi tagolás szempontjából bizonyos fokozati összefüggésben áll egymással, ezt azonban közgyakorlatunk nem használja ki eléggé.

Igen sokan vannak, akik számára szinte az egyetlen írásjel a vessző. Pedig a pontosvessző jó eszköz a bonyolultabb összetett mondatok nagyobb összetartozó egységeinek eltagolására. Olykor szinte félreértést is okoz, ha nem használjuk fel. Például: „Együtt örülök velük, *ha újabb termelési eredmények születnek, s ha lemaradnak*, magam is töröm a fejem, hogyan tovább”: itt a *s ha lemaradnak* rész új főmondat, önálló gondolati egységet kezd, jó lett volna pontosvesszővel eltagolni, mert anélkül az előtte álló mellékmondatnál látszik egyenrangúnak. Hasonlóan ebben a típusban: „...szüntelenül gondoskodik a társadalmi tulajdon karbantartásáról, megőrzéséről és gyarapításáról, *magas fokú kötelességtudatról és kollektívizmusról* tesz tanúbizonyságot”, melyben az azonos raggal ellátott s egyformán vesszővel vagy és kötő-

szóval eltagolt öt határozó közül három az első ígéhez, kettő már a másodikhoz kapcsolódik, s ezt jó volna érintkezésük határán, a *gyarapításáról* rész után pontosvesszővel jelezni. — S végül igen jó eszköz a pontosvessző a merőben új, főleg az ellentétes értelmű rész bevezetésére még akkor is, ha esetleg vessző nincs is a mondatban egyébként. Tehát: „Az első beszámolónál bizony egy-két hármás becsúszott az osztályzatok közé, év végén osztálya egyik legjobb tanulója volt”: a fordulatot ebben a pontosvessző sokkal jobban előkészítené, nagyobb szünetet, erősebb indító hangsúlyt diktálna.

A k e t t ő s p o n t funkciója helyesírási szabályzatunk szerint az idézet és a fontosabb magyarázat vagy következtetés bevezetése. Ez utóbbi szerepében közgyakorlatunk nem egyszer vesszőre cseréli: „Elhatározták, hogy tesznek valamit, amiről az újságok is írnak, műkedvelő színjátszó csoportot hoznak létre.” Mennyivel értelemtükrözőbb volna a *valamit* rész után kettőspontot tenni! — Egy dolog, amit szabályzatunk nem említ, bár szelleméből kikövetkeztető: hogy a tartalmi idézetet is ajánlatos sokszor kettősponttal bevezetni, különösen ha *hogy* kötőszó nélküli tárgyi vagy alanyi mellékmondat. A vesszőzés ilyenkor túlságosan lapos megoldás, a kettőspont jobban tükrözi az értelmet. Tehát: „*Megkérdezte, küldenek-e valakit Zsámbékra könyvelői tanfolyamra*”; „Nemcsak hinni, hanem *tudni lehetett, a Horthy-fasizmus* (és minden fasizmus) jövője csak a bukás lehet”; „Második ötéves tervünk *egyik alapvető elve, nem új beruházásokkal*, hanem a meglevő lehetőségek jobb kihasználásával kell biztosítani a termelés állandó, folyamatos növekedését”; mindháromban jobb volna a vesszőnél a figyelmet felhívó (és a kötőszót is mintegy helyettesítő) kettőspont.

Még a v e s s z ő r ő l is valamit! Tudjuk: *és, s, meg, vagy* kötőszó előtt nem teszünk vesszőt, ha mondatrészeket kapcsolnak, csak ha önálló mondatokat. De ezt a szabályt jó volna megfejteni. Ha tudniillik a helyzet úgy kívánja, az értelem jobb tükrözése érdekében e szabálytól tanácsos eltérnünk. „Új gyermekvédő otthont kap Győr, a Tolna megyei Gyöngy és Székesfehérvár”: e szabályos vessző nélküli megoldás azt a hitet keltheti, hogy Székesfehérvár is Tolna megyében van. És zavart okoz a „szabályos” vesszőtlenség az ilyen értelmezős felsorolásokban: „Ott volt Nagy Ernő, a tükár és Tóth Béla, a szakosztály elnöke.” Hirtelenében nem tudni: hányan is voltak, és ki kicsoda. Még a vessző sem teszi egyértelművé. Választva a merev szabály és az értelem között, talán a pontosvessző tisztázná itt legjobban a helyzetet.

Egyébként az *és, s, meg, vagy* előtti vesszővel elég sok baj van: mikor kell, mikor nem. A helyesírási szabály világos: mondatok közé kell, mondatrészek közé nem. Csak azt nehéz eldönteni néha, hogy az adott részlet mondat-e vagy mondatrész. De ez már nyelvtani elemzés kérdése, nem a helyesírásé.

3. A mondatba ékelődő többé-kevésbé i d e g e n r é s z e k n e k két legfontosabb típusa: a közbevetés és az idézet.

A k ö z b e v e t é s beékelt, szervesetlen rész a mondatban: értelmileg beletartozik ugyan (rendszerint vagy magyarázat, vagy megjegyzés a beszélő részéről), grammatikailag azonban általában nem elemezhető a mondat részeként. Ez az oka annak, hogy a közbevetett részt mindig írásjelpár határolja körül, mégpedig z á r ó j e l p á r, g o n d o l a t j e l p á r vagy v e s s z ő p á r. A három egymással fokozati viszonyban van: a legélesebb elhatárolás a zárójelpár, a legkevésbé éles a vesszőpár. Szabályt e három lehetőség elkülönítésére nehéz adni, legtöbbször a szerző intenciója szabja meg, hogy melyik helyénvaló. Például: „A munkagépek (*vontatók, kéveköti aratók, kombájnok*)

készen állnak az aratásra”; vagy: „A munkagépek — *vontatók, kévekötő aratók, kombájnok* — készen állnak az aratásra”. Mindkét forma egyaránt megfelelő itt; — de a harmadik, a vesszőpáros megoldás már nem volna szerencsés, mert magában a közbevetett felsorolásban is vessző a tagoló eszköz. Másutt azonban az is egyenrangú lehetőség: „A benzin (*mindenki tudja*) finomított olajtermék”; vagy: „A benzin — *mindenki tudja* — finomított olajtermék”; vagy: „A benzin, *mindenki tudja*, finomított olajtermék”.

Írásgyakorlatunkban nem ritka az olyan felemás megoldás, hogy a közbevetett részt körülfogó írásjelpár első tagja gondolatjel, a második tag azonban vessző (esetleg fordítva): „A miniszter — *talán az ügy kényes volta miatt*, nem felelt az interpellációra”. Ez természetesen hibás: a közbevetést körülhatároló írásjelpárnak mindig azonos tagokból kell állnia. Felemás megoldásnak számít — s ez sem ritka — az is, ha a közbevetést körülfogó vesszőpár egyik tagját kiteszi az író, a másikat nem: „A munka társadalma, *a mi társadalmunk* megbecsüli a dolgozót”. — Itt jegyezhetjük meg: az értelmező közbevetés jellegű, ha nem főhangsúlyos, viszont szerves része a mondatnak, ha főhangsúlyt visel magán. Ezért a nem főhangsúlyos értelmezőt vesszőpár fogja körül: „Zrínyit, *a költőt*, vadkan ölte meg”; a főhangsúlyos értelmezőt viszont csak előtte választja el vessző az értelmezettől: „Zrínyit, *a költőt* ölte meg a vadkan” (ti. nem a szigeti hőst). Hogy mikor főhangsúlyos ez a rész s mikor nem, azt a mondat szórendi megoldása általában világosan megmutatja.

Az idézetet is írásjelpárral szoktuk körülfogni. A szokványos írásjel erre az idézőjel: *A közmondás azt tartja: „Néma gyerekeknek anyja sem érti szavát”*. Regényekben, novellákban az idézőjelet gondolatjelpár helyettesítheti:

— *Vidd arrébb — rőffent rá, most már ingerülten.*

Ha az idéző mondat nem áll utána, a gondolatjelpár záró tagja elmarad:

— *Tulajdonképpen a bőrrönd van neked utadban, vagy inkább én?*

Az idézetbe ékelődő idéző mondatot — mint közbevetett részt — gondolatjelpár öleli körül: „A civilizációk — *vallja a szerző* — hódításra törekedtek”. Ha az idéző mondat az idézet után kerül, a gondolatjelpár záró tagja itt is elmarad. „A civilizációk hódításra törekedtek” — *állapítja meg a szerző.*

Ha az idézet teljes mondat, s ráadásul idéző mondat vezeti be, a záró idézőjel után tulajdonképpen két mondatot kellene írásjellel befejeznünk: az idézetben belülit is, s az idéző mondatdal megkezdett is. A két mondatvégi írásjel közül az idézőjelen kívül szoktuk elhagyni: *A költő azt írja: „Ábrándozás az élet megrontója, Mely kancsalul festett egekbe néz.”* Ennek logikája: hogy a „.” írásjelhalmaz nehézkes volna; s ha csak egyiket hagyjuk meg közülük, inkább az idézetét, mert az nemcsak pont lehet, hanem kérdőjel vagy felkiáltójel is.

4. A kötőjelről csak annyit: azonos elő- vagy utótagú összetételekben fontos értelemtükröző funkciója a ki nem tett közös tagra való utalás: *bortermelés és -értékesítés; bor- és sörfogyasztás*. Sajnos, mai írásgyakorlatunk a hiányzó utótagra való utalást gyakran elhagyja, a hiányzó előtagra való meg szinte mindig. Pedig így furcsa mondatok állnak elő: „*Jó csoport* és brigádvezető *akarak lenni*” (nyilván nem egymaga akar csoport lenni, csak csoportvezető, illetőleg *csoport- és brigádvezető*); „*könyvkiállítást és vásárt rendeznek*” (de aligha általános kirakodóvásárt, csak könyvvásárt, illetőleg *könyvkiállítást és -vásárt*). — Ha ez a megoldás nehézkes, akkor sem a kötőjel pusztá elhagyása a megoldás. Igaz: volna annyira döcögős ez csupa kötőjellel: „meg-

felelően alakult a *kenyérgabona*-, a *sértés*-, a *zöldség*-, a *baromfi*-, a *tojás*-, a *tej*- és a *borfelvásárlás*”, mint amennyire értelmetlen eredeti formájában, kötőjelek nélkül: „megfelelően alakult a *kenyérgabona*, a *sértés*, a *zöldség*, a *baromfi*, a *tojás*, a *tej* és a *borfelvásárlás*”, hiszen nem a gabona, a sertés stb. alakult kedvezően. De a birtokos személyrag kitétele itt is megmenti az értelmet: „megfelelően alakult a *kenyérgabona*, ... és a *bor felvásárlása*”.

5. A nagy kötőjel újabb és hasznos eszköze helyesírásunknak. Ennek használata teszi elkerülhetővé a földrajzi nevek közt az állandóan együtt használt (pl. *Nemeskér-Egyházasfalu*, *Bács-Kiskun*) és a mellérendelő viszonyban alkalmilag összekapcsolt (*Budapest—Debrecen—Záhony* útvonalon) névpárok közötti különbségtételt; a személynevek közt a kettős család-név (*Horváth-Kiss*) és a mellérendelő viszonyban összekapcsolt két név (pl. társszerzők: *Jakubovics—Pais*) egymástól való elválasztását (elképzeltethető ez is: *Túróczi-Trostler—Vajda*, melyben az első két elem egyetlen kettős név, az utolsó a másik társszerző); a népnevek kötött a kettős (pl. *szerb-horvát*) és az alkalmilag összekapcsolt (pl. *magyar—oros* szótárak) típus elkülönítését; számjegyek írásában az alternatív (pl. *10-12 ember* = 10 vagy 12), kapcsolatok megkülönböztetését az „ettől eddig” viszonyúaktól (pl. az *1914—18-as* világháború).

A nagyköötőjellel kapcsolt párok tagjai mind mellérendelő viszonyúak. De fordítva nem áll a tétel: nem minden mellérendelő viszonyú szópár kapcsolható így. Közöséges köznevek között nagyköötőjel nem is állhat. Az ilyen próbálkozások: *víz—alkohol keverék*, *kereső—eltartott-arány*, mai helyesírási rendszerünkben helytelen (az elsőt közöséges kötőjellel kellene írni, a másikat jobb körülírni így: *a keresők és eltartottak aránya*). Ha e tendenciának nem állunk ellene, könnyen odáig juthatunk, hogy a *jártam-keltem*, sőt az *ízzé-porrá* is egyszer csak nagyköötőjelessé válik, mint mellérendelő alakulat.

D) A rövidítések és mozaikszók írása. — A rövidítés jellegzetesen az írásbeliség eszköze, a mozaikszó a szóbeliségé is. A rövidítés csak jelzés, a mozaikszó azonban szó. A rövidítés a kiejtésben visszanyeri eredeti teljes alakját, a mozaikszót írásformája alapján ejtjük (vagy betű szerint, vagy betűi szerint). Rövidítések ezek: *de.* (kiejtve: *délelőtt*), *cm²* (kiejtve: *négyszetcentiméter*), *K. m. f.* (kiejtve: *Kelt, mint fent*); mozaikszók ezek: *MÁV* (kiejtve: *máv*), *ktsz* (kiejtve: *kátéesz*, vagy inkább: *kátéessz*), *MSZMP* (kiejtve: *emeszempé*). — E különbségnek természetesen nyelvi-nyelvhasználati következményei vannak: a névelő és a ragalak a rövidítésekhez a kiejtett teljes forma, a mozaikszókhoz a kiejtett rövid alak szerint járul: „a mb. szerkesztő”, mert kiejtése: *a megbízott* ... (nem: *az embé*); „20 mm-rel”, mert: *20 milliméterrel* (nem: *20 emmemmel*); *de*: az *MSZMP-be*, mert kiejtve: *az emeszempébe* (nem: *a Magyar Szocialista Munkáspártba*).

A rövidítések írásának alapszabálya:

1. Amilyen kezdőbetű az eredetiben, olyan a rövidítésben; tehát *dm* mert: *deciméter*), *C* (mert: *Celsius*), *Id.* vagy *id.* (aszerint, hogy mondatkezdő vagy mondatbeli helyzetben áll-e), *X. Y.* (mert tulajdonnevet pótol). — Kivételek: a *Ft* (kiírva: *forint*), az égtájak rövidítései, s bizonyos hagyományos vagy nemzetközileg elfogadott egyéb esetek. Nem kivétel viszont ez a típus: *Üi.* (= *utóirat*), mert lényegében mondatkezdő helyzetű.

2. Ahány szó az eredetiben, annyi pont a rövidítésben; tehát *c.* (mert: *cím* v. *című*), *ti.* (mert: *tudniillik*), *i. sz.* (mert: *időszámításunk szerint* vagy *szerinti*), *B. ú. é. k.* (mert: *Boldog új évet kívánok*). — Kivétel a *vö.* (*ti. vesd*

össze) és a *stb.* (ti. *s a többi*) ; de hagyományos kivétel mindkettejük, s tulajdonképpen a különírt alapforma furcsa ma már, nem az egyberántott rövidítés. (Hiszen pl. a *vö.* inkább utalási egység, mint valóban felszólítás az összevetésre.)

3. A mértékek, pénznevek és égtájak rövidítése pont nélküli.

4. A toldalékok a rövidítésekhez mindig kötőjellel járulnak; a ponttal lezárt rövidítések pontja e kötőjel előtt megmarad: a *bp.-i*, ebben a *tc.-ben*; 3 *hl-rel*.

A m o z a i k s z ó k írásának alapszabályai:

1. A köznévi funkciójú mozaikszókat csupa kis-, a tulajdonnévieket csupa nagybetűvel írjuk: *tsz, ktsz, közért*; de: *KISZ, TŰZÉP, KÖZÉRT* (ez utóbbinak kisbetűs változata kb. 'fűszerüzlet' jelentésű, a nagybetűs a vállalat neve). — Ha köznévi funkciójú mozaikszó intézménynév részévé lesz, természetesen csak a kezdőbetűje válik nagygyá: *Haladás Tsz stb.*

2. Pont a mozaikszó végén nincsen. Látszólag kivétel a *vb*, melyet tulajdonnév részeként így írunk: *V. B.*, pl.: *Pécel község Tanácsa V. B.* De itt ez nem a *vb* betűszó, hanem a *Végrehajtó Bizottsága* birtokos szerkezet rövidítése.

3. A toldalékokat (és az összetételi utótagokat) a nagybetűs mozaiknevekhez mindig kötőjellel kapcsoljuk, a nagybetűk megtartásával: a *FŐKERT-nél* dolgozik, *KISZ-titkár*; a kisbetűs, köznévi funkciójú mozaikszókhöz kötőjellel, ha betűik szerint ejtjük őket: a *ktsz-be*, *vb-tag*; kötőjel nélkül, ha betű szerint ejthetők: *meős, közértben*.

4. Elválasztani csak a betű szerint ejthető mozaikszókat és neveket lehet (tehát az *MSZMP* típust nem), mégpedig a kiejtett alak szótagolása szerint, tekintet nélkül az alkotó tagokra: *kö-zért*; *TŰ-ZÉP*. — Ezt alapszóvá válásuk magyarázza.

V é g s z ó

Bevezető mondatom így hangzott: „Ennek a cikknek a megírására a gyakorlat tapasztalatai kényszerítettek rá.” Most hozzáteszem: a cikk megírását nem kis mértékben a gyakorlat tapasztalatai tették számomra lehetővé. Az a fejlődés, amit helyesírásunk területén az 1954. évi szabályzat óta tapasztalunk — s a helyesírás gondozói nevében talán hozzátehetem: produkálunk is —, van annyira a közönség érdeme, mint amennyire a miénk. Felszabadulásunk előtt csak egy meglehetősen szűk réteg érdeklődött a helyesírás kérdései iránt; művelődési forradalmunk széles tömegeket tett e kérdésben érintetté, sőt érdekeltté. Már az 1954. évi kiadás is ennek tudatában és figyelembevételével készült: előkészítői tekintettel akartak lenni a művelődésbe bekapcsolódó új rétegekre. De ott csak arra lehattunk figyelemmel, ami saját elképzelésünk szerint problematikus volt a közönség számára, meg amire a helyesírás hagyományos „bázisközönségétől”, elsősorban a pedagógusoktól kaptunk segítő figyelmeztetést. A 10. kiadás végül is sokkal inkább felkeltőjévé, mint amennyire kielégítőjévé vált az érdeklődésnek és az igényeknek, s így ami benne anyagában és szerkesztésében új, az is még mindig a hagyomány szálának tovább fonása. Ezt látni szerkezetén, beosztásán, a kérdések feltevésén, a stílusán, a magyarázó és összefoglaló bevezető részek hiányán stb.

Tulajdonképpen az 1954. évi kiadás megjelenése után felkavarodott vita, s annak elültével az azóta sem lanyhult érdeklődés mutatta meg azután a

gyakorlat igazi problémáit és igényeit, s tette lehetővé néha talán éles, de mindig a reális helyesírási közszellemet tükröző kérdésfeltevésével számunkra a helyes válasz keresését a valóságos problémákra.

Ez a cikk tehát legalább annyira terméke és tükrözője a fejlődésnek, mint amennyire — talán remélhetjük — lendítője.

S ez a fejlődés nem is éppen új keletű. Amit itt összefoglaltam, közelebből tekintve is egy jó évtized közös szellemi erőfeszítésének terméke; az itteni megállapítások közül „ki a magam csinálmánya, ki a másé”, s hogy a filológiai háttérrel nem mutattam be, az csak a felvetett kérdésekre való fokozottabb összpontosítást akarta szolgálni. De csak a legfontosabbakat említve, genetikus sorrendben: a Nyelvünk a reformkorban című kötet, a szabályzat 1954. évi kiadását előkészítő belső és az azt követő szélesebb körű viták, a Magyarázati helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához című rövid összefoglalás, a Helyesírásunk időszerű kérdései című tanulmánykötet, majd annak nyomtatásban is közzétett vitája, a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatának szóban és írásban másfél évtizede folyó munkája, a Helyesírási Tanácsadó Szótár szerkesztését előkészítő bizottsági munka, A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című részletes, és A földrajzi nevek és megjelölések írásának fontosabb szabályai című rövidített összefoglalás kidolgozását megelőző sok tanácskozás, a Korrektorok Köre és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat rendezésében rendszeresen folytatott előadások és eszmecserék, s nem utolsósorban a jó helyesírási tankönyvek és kézikönyvek eredményei tükröződnek ebben a szerény összefoglalásban, melynek — mint jeleztem — egyetlen célja: rendszerezve feltárni azt, amit mozaikszerűen régóta ismerünk már.

De szűkkeblűek volnánk, ha csak ezt az egy vagy másfél évtizedet tekintenénk előzményének. Nagyon sok részlete mutat vissza történetileg a magyar helyesírási rendszer akadémiai szabályozásának kezdeti időszakára vagy még annál is régebbre; s hogy egyet-mást mégis nekünk kellett most újjólag felfedezni benne, az nem azt jelenti, hogy helyesírási rendszerünknek itt bemutatott logikája kialakulásában nem érvényesült, csak annyit, hogy egyben-másban átmenetileg elhomályosult a fejlődés során.

A fentebb említett munkákra, meg Fábíán Pálnak még meg nem jelent, de kandidátusi értekezésésként már megvitatott jeles dolgozatára hivatkozva ma már elmondhatjuk: helyesírási rendszerünkben azért nem nehéz „felfedeznünk” a fonematikus alapelveket, mert az Kazinczyék óta érvényesül benne, csak éppen nem ezen a néven; s hogy a külön- és egybeírásra ma megállapított elvek alapjaikban a Hunfalvy-féle helyesírási reformjavaslatban már megjelennek; s például a különírásnak alapállássá tételében olyan elődünk van, mint Révai Miklós, aki egyben a fonematikus elvnek is apostola...

Pedig az első akadémiai szabályzat, az 1832. évi sem tett már mást, mint hogy a hagyomány legjavát válogatta, ötvözte alaposan átgondolt rendszerré. S a — sajnos, nemegyszer elbukott — későbbi reformtörekvések is főleg e rendszer tisztántartására törekedtek.

Egy rövid példán mutathatnám be a fejlődésnek ezt a három, egymást követő korszakát: a rövidítésekén.

A századfordulón, a kérdés első helyesírási szabályozásakor, a rövidítések megalkotásának elve: ahány szó az eredetiben, annyi pont a rövidítésben. Ezt leírva nem találjuk, de érvényesítve egész következetesen. Ekkor születnek a *d. e.*, a *d. u.*, a *t. i.*, az *ú. n.* és társaik, mivel e korban különírt

szókapcsolat még a *dél előtt, dél után, tudni illik, úgy nevezett* és a hasonlók. A századforduló után az alapszók írása megváltozik; — rövidítésük azonban megmarad eredeti formájukban. Ezzel a rövidítések alól kihullik minden elvi alap, a rövidítések megalkotása a szabályos kategóriából átkerül a hagyományosba. Mert a *Budapest = Bp.*, de: *délelőtt = d. e.* és: *u. p. = utolsó posta* sorozatot már mással, mint hagyománnyal magyarázni nem lehet. De akkor hogyan alkossunk új rövidítéseket, melyeknek természetesen nincsen még hagyományuk? Egybeírt szavakból a *Bp.*, vagy a *d. e.* mintájára-e? — Ez a feszültség hozza meg a harmadik korszakot, melynek döntenie kell: hagyomány-e vagy szabályosság, egyenkénti elbírálás-e vagy ragaszkodás valamilyen logikához, akár változtatások árán is. S az előzmények átvizsgálása a közben elhomályosult logika újrafelfedezéséhez vezet, majd egyes részletek megváltoztatásához az egész rendszer tisztántartása érdekében.

Ez szülte az 1954 óta még mindig botránykőül szolgáló változtatást a *dz* és *dzs* kettőzésének dolgában is. Az eredeti szabály: a kétjegyűek önálló betűk az ábécében, a betűrendben; s kettőzésük alapszókban az első jel kettőzésével (azaz csonkítva) történik: *ssz, ggy*; toldalékos alakokban teljes kiírással: *sssz, gygy*, mint az összetételekben ma is. Később változik a szabály: a csonkított kettőzés kiterjed a toldalékos (ragos, jeles, képzős) alakokra is. — Induláskor, 1832-ben, a *dz* és a *dzs* még nem tagja a magyar ábécének, hanem *d+z* és *d+zs* betűkapcsolatnak számít; bár a *dzs* hangnak *ds*-sel való írása már egy hangként való kezelésére mutat elég korán. E két jel később bekerül az ábécébe önálló betűként, de kettőzésük változatlanul a hagyományos, tulajdonképpen hangkapcsolatszerű: *dzz* és *dzzs*; s ehhez igazodik elválasztásuk is. — Mit tehet az a korszak, amelyik a rendszer eredeti logikájának kihüvelyezésére és visszaállítására törekszik? Legalább annyit, hogy megindul e két jelkapcsolatnak betűrendszerünkbe illesztése útján, azaz — bár egyelőre csak alaktani okokból bekövetkező kettőződése területén — a többihez kezdi alkalmazni őket, *ddz* és *ddzs* formában jelölve hosszúságukat. — Az azután már a fejlődés lassú és nehézkes voltát tükrözi csak, hogy alapszókban továbbra is röviden írjuk e hangoknak hosszan ejtett változatát is (pl. *madzag*, bár ejtve: *maddzag*; *edzi*, bár ejtve: *eddzi*), s hogy emiatt az elválasztásban is bőven akadnak nehézségek (a szabályos *brindza = brin-dza*, és *eddze = edz-dze* mellett a hagyomány és a rövid íráskép alapján *madzag = mad-zag*). Persze ez csak átmenet: a jövő útja a *madzag*-féleknek kiejtésük szerinti átírásáé (*maddzag*), s akkor majd szabályos elválasztásuké (*madz-dzag*); de ezzel talán érdemes volt várni, mert időközben a *-dz(ik)* végű, illetőleg képzős igékben (a rövid *-z*-vel való váltakozás alapján) esetleg a rövid *-dz-s* kiejtés kerülhet túlsúlyba, ami a hasonult hosszú alakok megkülönböztethetősége miatt nem volna éppen előnytelen...

A rövidítésrendszer eredeti logikája teljes egészében letisztítható, megújítható és érvényesíthető volt; a *dz* és *dzs* írásával kapcsolatos kérdések már csak bizonyos türelmi idő és a kellő fokozatosság megtartásával hozhatók végleg egyenesbe. A külön- és egybeírás dolgát teljes nyugvóponttra hozni meg talán sohasem is sikerül. Nem a helyesírás a legnehezebb itt, hanem a nyelv, amely fejlődés eredménye és állandó továbbfejlődés tárgya, s amelyet a helyesírás nem rendszabályoz, csak tükröz. A legnagyobb nehézség az összetételekkel: hogy keletkezésük módja szinte fajtánként különböző, s ezért elbírálásuk alapja is szükségszerűen csoportonként más és más. A szerkesztetlen (jelöletlen) összetett szavak dolga még viszonylag könnyű és világos:

a jelöletlen összetétel tulajdonképpen leíró-szerkesztési elv. Ilyen típusú összetételeket egyik pillanatról a másikra alkothatunk, s egybeírandó voltuk felépítésük alapján már születésük percében kétségtelen. Ugyancsak leíró-szerkesztési elv a második továbbképzés alapján való egybeírandóság (pl. *egymás melletti*, de: *egymásmellettiség*); ám itt az egybeírás nem a hiányzó viszonyító elemet pótolja, s ezért itt az egybeírás elvét már ki kell mondani és körül kell határolni. — Az igazi nehézséget azonban mégis a másik nagy típus okozza, a jelentésváltozásosaké, amelyeknek egybeírása leíró alapon megmagyarázható (hogyan ti. az egybeírás figyelmeztet a jelentésváltozásra), de mégsem leíró-szerkesztési, hanem inkább történeti-tudomásulvételi szabály; a jelentésváltozás történeti folyamat, s az egybeírandóság nem annyira magyarázható, mint a szerkesztetleneknél, inkább csak tudomásul veendő tény. S még inkább ilyen történeti-tudomásulvételi tény az összetapadt alakok egybeírásáé: az egy- és kétszótagos anyagnevek egybeírása egyszerű szói jelzettjükkal — szemben a többi anyagneves kapcsolat különírásával — csak a hagyomány alapján magyarázható, s ezt a szabályt megérteni nem lehet, csak elfogadni.

Elfogadni, mert a helyesírás nem pusztán értelem dolga, hanem értelemé és megegyezése együtt, s ebben a megegyezésben az előzményeknek, a történeti fejlődésnek, a hagyománynak igen nyomós szava van. S még bele-szól mindebbe egy olyanfajta egységre törekvés is, amely nem az összetétel nyelvi szerkezetére, hanem az összetett szavak egy-egy csoportba tartozására alapul. Íme: a *galambszürke* mint jelöletlen hasonló tartalmú összetétel eleve egybeírandó, a *haragoszöld* mint jelentésváltozásos szintén; de a *kékeszöld* meg a *szürkésbarna* meg a *világoskék* már csak ezek mintájára írónak egybe, mert összetett színnevek, mint az előbbieket. A nyelv keresztül-kasul rendszer, s amit egy-egy elem nyelvbeli kapcsolatainak egyik síkja külön tartana, azt a másik összehúzza. A látszólagos következetlenségek nagy része ilyen kétfajta következetesség szüleménye. Csodálkozhatnánk: ha az *ajándéktárgy* (= ajándéknak való tárgy) egybeírandó, miért írjuk külön ezt: *ajándék ló*? Valóban: az *ajándék* előtagú családba talán egybeírva illenék jobban. De akkor az *ajándék óra* (= olyan óra, amelyik ajándék) meg a többi ilyen főnévi jelzős előtagú szerkezet is vele menne mind; sőt a *maradék rizs*, a *hulladék posztó*; távolabbról az *orvos barátom*, a *mérnök fiam*, s végül minden főnévi jelzős kapcsolat! — Ahol kétféle logika is érvényesülhet, ott mindig jobb az „olcsóbbikat” s a különírási módokat választani.

Vagy itt egy másik típus! A *munkások és parasztok szövetsége* összetételbe sűrítendő; de hogyan írjuk ezt le? A *munkásszövetség* (= a munkások szövetsége) egybe kívánczik, ugyanúgy a *parasztok szövetsége* is; a két előtag viszonya meg mellérendelő, kötőjelezendő. Legyen hát *munkás-paraszt-szövetség*? Érezzük, hogy sántít: az írásforma olyan *paraszt-szövetséget* sejtet, amelyik valahogyan *munkás* is. Vagy valamiféle mozgószabállyal vessük ki a kötőjelet, s legyen: *munkásparaszt-szövetség*? Ez meg ellene mond mindennek, amit a mellérendelő kapcsolatok írásáról vallani szoktunk. Legyen két kötőjellel, azaz: *munkás-paraszt-szövetség*? De köznévi összetételekben elvből nem használunk két kötőjelet! Marad ez a forma: *munkás-paraszt szövetség*, ami tulajdonképpen a kiindulópontul szolgáló elemzés szerint szabálytalan, mert a jelöletlen birtokos viszonyt egybeírással vagy ennek megfelelő kötőjelezéssel kellene jelölnünk; de mégis értelmesen tagolt, s egy kis jóindulattal jelzősnek is vehető: olyan *szövetség*, mely *munkás és paraszt* egyszerre.

De — említettük — nem is mindig az objektív nyelvi helyzet megoldása a legnehezebb. Olykor még fogósabb dolog: megbirkózni a hagyomány-nyal. Utaltam rá: szótagszámláló szabályaink helyesírási rendszerünknek részben logikáját, de részben már „bürokráciáját” tükrözik: a három szóból álló összetételeknek hat, a négy szóból állóknak öt szótagon felül kezdődő kötőjelezésénél nyilván egyszerűbb volna egységes határt szabni a két csoport számára. S teljesen önkényes az anyagneves kapcsolatoknál a két vagy több szótagúságra alapított külön- és egybeírási szabály. — Önkényes, de mégsem az. A hagyomány „kicédulázására” alapul. Tudjuk: a korábbi szabályzatok (sőt az 1954. évi is) csak általános tanácsként tartalmazzák azt, hogy a rövidebb alakulatokat írjuk egybe, a hosszabbakat inkább kötőjellel vagy külön; de nem rögzítik: hol a határ a „rövidebbek” és a „hosszabbak” között, s mit tagoljunk kötőjellel, mit különírással. Szótári részükben viszont jelentős mennyiségű konkrét példát közölnek, mindegyiket megoldva így vagy úgy. Nos: hogy a hagyományon minél kevesebbet kelljen változtatni a konkrét esetekben (azaz hogy minél kevesebb hagyományos alak szigetelődjék kivétellé — mint ezt tanácsadó szótárunk bevezetője nevezi), legcélravezetőbbnek látszott nem valamiféle előre megvont határhoz változtatni hozzá a már rögzített eseteket, hanem megfordítva: a már kialakult írásformák alapján vonni meg a szilárdabb határokat úgy, ahogy azt az addigi — sajnos ösztönös és nem mindig elvszerű — gyakorlat statisztikailag diktálta.

Tulajdonnévírásunk rendszerében is új sok minden, ott még csak most tapogatózunk ki a fellelhető alapelveket. A címnek mint nyelvi alakulatnak természete is felderítetlen. A nagykötőjel viszonylag fiatal eszköz, melyet a helyesírás a nyomdai gyakorlatból, az a nemzetközi tipográfiából vett át. Mindezek további tanulmányozást igényelnek még: a helyesírás-szabályozás először vizsgálódó, s csak azután kodifikáló munka. — Bár ma még egész helyesírás-szabályozó munkánkat egy kissé az jellemzi, hogy nem elég instruk-tív, nem elég funkcionális. Az idézőjelről megmondjuk: hogyan kell használni, ha használjuk; de nem határoztuk meg pontosan: mikor kell használni, mikor nem. A zárójel, a gondolatjelpár és a vesszőpár, melyek a közbevetés elhatárolásában alternatív eszközök; az idézőjel és a gondolatjelpár, melyek bizonyos műfajokban egymást helyettesítik, szabályzatunkban egymástól elszakítva jelennek meg, szintén inkább csak formai oldaluk különbsége, s nem funkciójuk azonossága felől nézve.

Jól látjuk: vannak még tennivalóink.

S mindennek felismerése a gyakorlattal való szoros érintkezésünk eredménye; s a megoldáshoz is a gyakorlat munkásaival való kapcsolat segít hozzá.

S e problémák megoldásának már nem is a legelején tartunk. Az 1954-ben megjelent 10. kiadás a nevelőknek és a nyomdai-kiadói dolgozóknak a maga terjedelmes voltában is kevésbé részletező: de az azóta megjelent Helyesírási Tanácsadó Szótár (és rövid, de tömör bevezetője) sok olyan kérdésben ad számukra eligazítást, amely a szabályzatban betű szerint nem szerepel. — A közönség egy másik, de igen tekintélyes részének épp fordítva: túlságosan részletező ma egyetlen helyesírási szabályzatunk, mert részletek helyett átfogóbb elveket szeretne egyútté látni: már készül számukra A magyar helyesírás kézikönyve kis terjedelemben, de nagy koncentráltságban. — Van olyan réteg, amelyik nemcsak tudomásul venni akarja a szabályokat, hanem megérteni is: a Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához és a Helyesírásunk

időszerű kérdései című kiadványokat ma már felfrissítik és kiegészítik számukra a helyesírási bizottság újabb (nyomtatásban is közzétett) határozatai. — A szakmáknak sok az általánosan túlmenő, sajátos helyesírási rendeznivalójuk: ezen a területen is folyik a munka, egyes szakmai szabályzatok már meg is jelentek.

Ezek a munkálatok érdekes közös tanulságul egységesen azt mutatják: a nehézségek is, a hiányok is inkább csak helyesírási szabályzatunkat jellemzik, mint helyesírásunk rendszerét. Ez a rendszer alapjaiban kidolgozott és logikus. Csak éppen kinőttünk már abból, hogy a helyesírásnak *e g y e t l e n*, mindent átfogni akaró kézikönyve legyen. Többféle tálalásra és részletezésre van szükség, s nem is elsősorban iskolafajok szerint differenciálva (az tankönyvi kérdés), hanem műveltségi szintenként, sőt lassan már foglalkozási áganként is.

„Megreformálni” a magyar helyesírást: ennek lehetőségén már régen túlvagyunk. Nem azért, mintha tökéletesebb rendszer nem volna elképzelhető, vagy mintha más elvekre való ráépítés elvileg lehetetlen volna. Csak azért, mert a helyesírás is része a hagyományos és folyamatos nemzeti műveltségnek, történeti fejlődmény, adott valami. Vannak mechanikusabb helyesírási rendszerek. Ámde mi a mechanizálás lehetőségén a szóalakok írásának tekintetében Vörösmarty, a külön- és egybeírás kérdésében Simonyi óta véglegesen túlvagyunk. Helyesírási rendszerünk az *é r t e l e m t ű k r ö z é s* vonalán fejlődött ki, s azon halad tovább minden részletében: ezt már nem lehet másfelé kanyarítani. Inkább megértetni egyrésről, s tökéletesíteni másrésről. Mert már eleink sem maguktól alkották meg ezeket az alapelveket, hanem az addigi fejlődési törekvések legegészségesebbjeként válogatták ki a történeti sokarcúságból.

A helyesírás szabályozásában már ők sem indultak tabula rasával, s mi még kevésbé indulunk azzal. De ez a hagyomány, ami nemcsak lendít, hanem néha köt vagy éppen terhel is, száz és száz nemzedék becsületes erőfeszítésének és kollektív bölcsességének felhalmozódása; sőt ennek eredménye volna még a „tabula rasa” is: ha merőben új rendszert akarnánk alkotni, abban is szükségszerűen benne volna minden eddigi jó eredmény.

De érdemes volna-e? A helyesírás végeredményben konvenció. A mi korszakunkban, melyben a műveltségnek minden mozzanata nemzeti méretűvé koncentrálódik, egyik legfőbb erénye a helyesírásnak éppen a rögzítettség. Másképp lehetne megoldani sok mindent, néhány kérdést talán még jobban is a mostaninál; de egységet csak a hagyományos és konvencionális rendszer talaján tudunk teremteni. S a *r ö g z í t e t t s é g e g y s é g e* a helyesírásban százszor többet ér a szabadon burjánzó egvéni logikák többféleségénél.

Deme László

Néhány szó -I végű igéink történetéhez

Az -I és -II végű igéink írásában és ejtésében mindig voltak tetemes bizonytalanságok, és ezek részben még ma is fennállanak. Bár a legfontosabb elvek ma már körülbelül tisztázva vannak, ezek alól azonban számos kivétel akad, és így sok esetben egy-egy szó írása még a szakemberek számára is nehézséget okoz. Az alábbi kis cikkemben, amely egy nagyobb tanulmány

egy fejezetének rövid vázlata, a kérdés történeti részét szeretném szemléltetni. Vizsgálom tehát mindazoknak az igéknek a történetét, amelyek ma végződnek, vagy pedig a múltban végződtek -ll-re.

A magyarban a következő igekategóriákban találunk szóvégi -ll-et:

I. Egytagú és magyar szempontból képzőtlen tövekben:

áll (első adatok 1261-től OklSz.; ha eltekintünk néhány régi forrásunk e tekintetben ingadozó írásától, ahol többször találkozunk -l-lel is, a szó általában -ll-lel fordul elő; eredetére vonatkozólag vö. a vele összevethető csere-misz *šolye-m* szót, ami arra mutat, hogy a magyar szó -ll-je egy eredeti -ly-re megy vissza, ugyanúgy, mint pl. a *mell, toll, váll*); — *ell-ik* (vö. 1177: *Edlelmes* női név Nyr. 32: 233; a kódexektől kezdve mindig -ll-lel; eredete ismeretlen, vö. EtSz. 1: 1358.); — *hall* (*hadlawa* HB., *hallandia* MS., mindig -ll-lel; finn-ugor eredetű, vö. SzófSz.); — *hull-ik* (*hullothya* ÓMS., később is mindig -ll-lel; eredete ismeretlen, vö. SzófSz.); — *ill-ik, ill-et, (illetteh* KT., *illic* MünchK.; mindig -ll-lel; eredetére nézve az általános vélemény az, hogy a török *il* 'fennakad, tapad' átvétele, vö. B. Lőrinczy Éva: KTSz. 172.); — *kell, kellemes* (1285/1346: *Kelemes* ÁUO. 12: 441; 1310-től *Kellemes* Melczer-Okl. 15., 1342: *Kellemes* AO. 4: 192; *Kellemes* hn. Sáros m. Csánki 1: 299; a *kell* — amennyiben nem abszolút szóvégen vagy mássalhangzó előtt állt — mindig -ll-lel van írva, vö. NySz. stb.); — *máll-ik* (XVIII. szd.: *márlani* NySz., *mállani* SzD., Tzs. stb.; eredete ismeretlen); — *száll* (1229: *Zallas* szn., 1251: *Zalasadou* OklSz.; SermDom., a JókaiK.-tól kezdve a szövegekben, szótárakban mindig -ll található; Hadrovics véleménye szerint a szláv *saditi* 'ültetni, telepíteni' átvétele, eredeti magyar alakja tehát *szád-l lett volna); — *tell-ik* (a XVI. szd.-tól kezdve mindig -ll-lel, vö. *betellek* Wesprik., NySz. stb.); — *üll* 'ünnepele', ma 'ünnepet ül' (a XVI. szd. elejétől *idleni, üdleni, ülleni* alakban szövegekben, szótárakban egyaránt; még Kr.-nél is *üll*; az első adat az -l-re a Magyar Tudós Társaság 1838. évi Zsebszótárában, a Tzs.-ben található, ahonnan a mai irodalmi és köznyelvben elterjedt); — *vall* (*vadtany* JókaiK. 154, *vallas* SermDom., *vallom* stb., mindig -ll-lel NySz. stb. < szláv *vaditi* l. Kniezsa: SzlJsz. I: 545).

II. Főnevekből képzett igékben:

A régi nyelvben a következő igék tartoztak ide: *beszéll* (*bezelle, bezellem* SermDom., a JókaiK.-tól kezdve az újkorig mindig -ll-lel, így még Kr.-nél is; az első nem a szó végén, vagy mássalhangzó előtt álló -l- a Tzs.-ben tűnik fel; eredetileg *beszéd-l); — *elmélle* (*elmelle* 'gondolkodott' SzV.; a képzésre l. *munkállék* és Imre: SzV. 104); — *hajnallik* (a kódexek korától szövegekben, szótárakban mindig -ll-lel); — *munkállék* (*muncallec* KTSz.; ebben az egyetlen adatban; egvéként mindig -l-lel: *munkálok, munkálat* stb. NySz.); — *nyilall-ik* (a kódexekben nem szerepel, első adat Méliuszból való, de még -l-lel NySz.; az első -ll-es adatokat a NySz. Comeniusból idézi, de már MA.-ban is felbukkan és onnan az összes későbbi szótárak a mai napig mind átvették); — *prédikáll* (a kódexekben általában -ll-lel található; *predicallot* ÉrdyK. stb. NySz., *prédikálló, prédikállás* Cal., MA., PP.; Kr.-nél azonban már csak -l-lel, amit a Tzs., CzF. is átvett és ma is így használjuk); — *reméll* (a kódexekben, sőt még később is általános a *reményl*: *remenlhetnenec* BécsiK., *remenli* MüncheniK. 60, *DomonkosK.* 170 stb., de már *remillic* BécsiK., *reméllem* MA., PP., Kr.; az első *remé-l-em* a Tzs.-ben található, de a CzF. újra visszatér a *reményl*-hez; a mai *remél* a Tzs. hagyományát eleveníti fel); — *rühell*

(a régiségben, ahol előfordul mindig *-l*-lel szerepel: *rihelődöm* Cal., NySz., CzF.; nyilván a legújabb időben keletkezett a *szégyell* mintájára); — *rőzsálló* (a kódexekben mindig *-l*-lel van írva: *rosalo* AporK., NagyszK., ÉrsK., vö. NySz. — későbbi adatokat nem közöl a NySz., és teljesen ismeretlen a szótárakban, a CzF.-t is beleértve; nyilván újabb alakulás); — *sarkall* (a kódexekben és még később is sokáig csak *sarkal* van: *sorkolassanak* JordK., *sarkalanac* Heltai stb. vö. NySz.; az első adatok az *-ll*-re MA. szótárából valók, ugyanígy PP., szövegben Geleji Katonánál stb. NySz.; Kr.-nél, majd a Tzs.-ben és CzF.-ban újra a *sarkal* jelenik meg; a mai megkülönböztetés: *sarkal* 'sarkat javít', *sarkalatos*, és *sarkall* 'ösztönöz' teljesen új keletű); — *segáll* 'segít' (*segelleneye* SermDom., *segelly uala* JókaiK. stb.; általában *-ll*- található, az egy-két *-l*-, pl. *segelewy* ÉrsK. 332. nyilván íráshiba; egy eredetibb **segéd-l* alakból származik); — *sugall* (eredetileg és a kódexekben is mindig *-rl*-, *sugarlani*, vö. *swgorlasok* JordK., *sugarlasok* Komjáthy, vö. NySz.; az első adatokat az *-ll*-re a NySz. Pázmányból idézi; így a MA.-ben is, de már PP.-ban újra *sugarlom* áll; Kr. nem ismeri, a Tzs. pedig *sugal*, *sugalat* alakokat közöl, amelyeket az *-ll*-esek megemlítése mellett a CzF. is átvesz; a mai *sugallani* tehát újabbkori visszatérés az eredetihez); — *szégyell* (a SermDom.-ban és a kódexekben általában még *szégyenl* van, *-nl*-lel; hasonlóan a szótárakban is végig egészen CzF.-ig, bár az utóbbi helyen meg van említve a *szégyell* is; de itt-ott előfordul már korábban is: *zegyellene* JókaiK. 92., *zegely* 'szégyelli' MargitL. 51, *szégyelem* Heltaiból NySz.; az utóbbi két *-l*-les adat nyilván egyszerű írás-, illetve sajtóhiba); — *száll* (a legrégebb kortól a kódexek korának végéig mindig egy *-l*-lel fordul elő: *scolanoc*, *scola* KTSz., *zolat* JókaiK. stb. — a NySz.-ban a DebrK. 133-ról idézett *meg zollala* adat sajtóhiba *meg zolala* helyett —; az első adatok az *-ll*-re a XVI. sz. második feléből valók: *szollanom* Tinódi: Chron. A3, *szolla* Heltai Cant. Ka. *szöllok* Cal., MA., SzD., Kr.; a PP. azonban egy *-l*-lel írja, amit a Tzs. és a CzF. is átvesz); — *szögell-ik*, *kiszőgell-ik* (a szó a régiségből teljesen hiányzik, először CzF.-nál bukkan fel, és pedig *-ll*-nyel); — *torkoll-ik* (a régi nyelvből teljesen hiányzik, az első adatot a régi Tájszótár közli a Balaton mellékéről, de *torko-l-ik* alakban; ezt az egyetlen adatot veszi át CzF., de már *torko-ll-ik* alakban). — Néhány ilyen igét említ a TMNy. 1: 454 irodalmi szövegekből is: *káráll* (Faludiból), *véthell* (Aranyból), *bűnöll* (Baksayból).

III. Melléknevekből képzett igékben:

a) *barnáll-ik* (teljesen új képzés, a régiségben CzF.-ig bezárólag nem fordul elő); — *feketáll-ik* (a kódexektől kezdve a mai napig mindig *-ll*-lel van írva NySz. stb.); — *kékell-ik* (1435: *kykellewkerthwel* 'kékellő körtvély' OklSz.); — *sárgáll-ik* (*sárgálló*, *sárgállók* PPl., Kr., Tzs., CzF.; a korábbi szövegekből csak olyan adatok ismerünk, amelyekben az *-ll*- mindig megrövidül: pl. *sárgálva* NySz.); — *zöldell-ik* (a kódexek kora óta — pl. *zeldello* JordK. 2. stb. — mindig *-ll*-lel: NySz., Cal., MA., PP., Kr., Tzs., CzF. stb.); — *tarkáll-ik* (először a Tzs.-ben bukkan fel, és már a mai kettősségben: *tarkál* 'tarkává tesz' — ez már megvan a XVII. sz. óta: MA., PP., Kr., NySz. — és *tarkállik* 'tarkának látszik'; ugyanígy CzF. stb.).

b) *drágáll* (MA. szótárától kezdve — előbb nincs — a mai napig mindig *-ll*-lel; ezzel szemben a *drágalatos* a BécsiK.-tól kezdve minden forrásban mindig *-l*-lel fordul elő); — *hosszáll* első adat Kr.-nél, de *-l*-lel, a *hosszáll* először a Tzs.-ben található, de a CzF.-ban vagylagosan szerepel: *hosszáll* vagy *hosszáll*); — *jáváll* (a kódexekből nincs kimutatva, az első adatokat a NySz. a

könyvnyomtatás korából idézi általában -ll-lel; a Heltaiból és Méliuszból idézett *ioualunc* nyilván sajtóhiba, annál is inkább, mert különben Heltainál általában -ll- van: *Iauallác*; NySz., Cal., MA., PP., Tzs., CzF. stb.); — *kevesell* (a NySz. Tinódiból idézi -ll-lel, de az idézett helyen *keveseli* van: Chron. E3b.; egyébként a szótárakban MA.-tól kezdve mindenütt *kevesell* található); — *kicsinyell* (az első adat a Tzs.-ból való -ll-lel); — *nagyoll* (az első adat a Tzs.-ben bukkan fel, és már a mai megkülönböztetéssel: *nagyol* 'nagyjából csinál', *nagyoll* 'nagynak tart', de ez a kettősség a CzF.-ban elmosódik); — *restell* (a kódexekben még -l-lel fordul elő, Heltainál is *restelem* van; a NySz. az első -ll-es alakot Károlyi Bibliájából idézi: *röstelli*; a régi szótárak: Cal., MA., PP., Kr. mindig -ll-lel írják — a Cal.-nál előforduló négy adat között egyben ugyan -l- van, de az nyilván sajtóhiba; a Tzs. és CzF. azonban csak egy -l-lel írja, a mai -ll- tehát újabbkori visszatérés az eredeti írásmódhoz); — *rosszall* (először a Tzs.-ben található, természetesen -ll-lel, de a CzF.-ban már *roszal* ! a főalak, és a *rosszall* !! csak mint ritka változat van megemlítve); — *rövidell* (még a Tzs.-ben és a CzF.-ban sincs meg; a TMNy. I: 454. Berzsényiből idézi); — *sokall* (az első megbízható adatok, amelyekből az *l* kvantitása megállapítható, Faludiból valók; itt és később is: Kr., Tzs., CzF. stb. mindig *sokall*); — *szűkell* (a népnyelvből és Dóczi munkáiból idézi a TMNy. I: 454.; a HTSz. nem említi).

IV. Igék ből képzett igékben:

átall (a SermDom. és a BécsiK. óta mindenütt mindig -ll-lel; eredete ismeretlen; az EtSz. I: 169 és a SzófSz. hajlandók az *át*, *által* névutók származékának tekinteni); — *fuwall* (adatok a JókaiK. óta mindig -ll-lel: NySz., MA., PP., Kr. stb.; a *fú*, *fúj* származéka); — *lehell* (a SermDom. és a kódexek óta szövegekben, szótárakban mindig -ll található — a MA. szótárában a *lehellek*, *lehellet* mellett egyszer előforduló *lehelés* nyilván sajtóhiba, annál is inkább, mert a PP.-ben újra *lehellés* áll; az első -l-es alakok Kr. szótárában fordulnak elő, majd innen a Tzs.-be és a CzF.-ba is átkerülve, köznyelviékké váltak; a *leh-ni* igéből, vö. NySz.); — *lővell* (a XVII. szd.-ban felbukkanó szó mindig -ll-lel van írva még Kr.-ben is — MA.-ban és PP.-ben a szó hiányzik —; a Tzs.-ben azonban egy -l van, és így találjuk a CzF.-ban is, bár megjegyzi, hogy írják kettőztetve is, de erre nincs szükség); — *nyögell-ik* (*nyegellendy*, sirast awag *nyogellesth* ÉrsK. 154, NySz.); — *rivall* (a XVII. sz. közepétől mutatható ki, mindig -ll-lel NySz., így még SzD. és Kr. — a korábbi szótárakban csak *rivalkodik* szerepel —; a Tzs.-ben és a CzF.-ban azonban csak *rival* van, ami nyilván elvonás a *rivalkodik*-ból; a mai *rivall* tehát visszatérés a régi alakhoz); — *sivall* 'kiált, rivall; *sivalló* (Palócság, Székelyföld, MTsz.); — *szivall* 'lélegzik' (XVII. sz.-i szó, mindig -ll-lel NySz.); — *szökell* (a kódexek óta az egész nyelvtörténeten keresztül, szövegekben, szótárakban egyaránt mindig -ll-lel fordul elő, azért a Cal.-ban található három -ll-es változat mellett felbukkanó egy -l nyilván sajtóhiba); — *tökell*, *eltökell*, *tökélletes* (a JókaiK. óta számtalanszor előforduló szavakban az esetek óriási többségében -ll- található; ami az itt-ott jelentkező egyszerű -l-et illeti, az vagy nyelvjárási sajátság, mint például a VirgK.-ben, vagy íráshiba; ugyanígy -ll-lel van meg a szótárakban is: GyöngyTör., Cal., MA., PP., PPB., SzD., Kr.; az egyszerű -l- a Tzs.-ben bukkan fel, innen került át a CzF.-ba és a mai irodalmi nyelvbe).

Összefoglalás. Az I. csoportba osztott igékben, mint láttuk, az -ll — ha eltekintünk az ismeretlen eredetűektől — etimologikus eredetű, azaz

hangtani úton hasonulással keletkezett egy korábbi *-ly-ből*, *-dl-ből*, vagy *-rl-ből* (*áll, ellik, hall, mállik, száll, üll, vall*). Nyilván a *kell* is nem egy egyszerű *-l-es* alakból való, mint a zürjén *kol*-ban, cseremis *kel*-ben van, hanem egy továbbképzett alakból, amelyet a finn *kelpaa*- képvisel, vö. SzófSz. Azért nem tartom valószínűnek, hogy az *illik, illet -ll-*je egy török *ül-* egyszerű *-l-jére* menne vissza, mint ahogy Németh Gyula, Ligeti Lajos és Pais Dezső magyarázza (vö. B. Lőrinczy Éva: KTSz. 104). Sőt Pais Dezsővel szemben, aki szerint a magyar szó *-ll-*je a török szó *-l-jével* semmiféle magyarázatot nem kíván (MNY. 35: 259), az egész idetartozó anyag vizsgálata alapján úgy látom, hogy igen is magyarázatot kíván, mert az ómagyarban az *-l-* geminációját, vagyis kettőzését sem itt, sem más kategóriákban igazolni nem lehet. Ez igék közül ma csak az *üll* írása egyszerűsödött *ül-re*, nyilván a 'sitzen' jelentésű *ül* hatása alatt.

A II. csoportba tartozó igék *-ll-*je kétféle eredetű: etimologikus és analogikus. Etimologikus a *beszél, hajnallik, remél, segél, sugall* és *szégyell*. A *beszél* analógiájára keletkezett a *prédikáll* és *szóll*, a *szégyell* analógiájára a *rühell*, a III. csoporthoz tartozó szabályosan *-ll-*lel hangzó *kékelik, sárgállik, zöldellik* analógiájára a *rózsállik*, talán azért, mert a *rózsallat, rózsaszín* összetételekben a *rózsá-t* melléknévként fogták fel. A magyarban különben is igen gyakori a főnév és melléknév összekeverése. A *nyílallik, szögellik, torkollik* a IV. csoport igéi alapján alakult (pl. *szökellik*). Ami a *sarkall* 'ösztönöz' ige *-ll-jét* illeti, talán a népnyelvből származik, bár a népnyelv ilyen szempontból még egyáltalában nincs feldolgozva. És analogikus eredetűek azok az esetek is, amelyeket a TMNy. 1: 454 említ: *bűnöll* (Baksayból), *vétzell* (Aranyból), *kárall* (Faluiból). Mind a három a III. csoportba tartozó igék hatására keletkezett.

Az ide tartozó igéknél azonban nemcsak az *-ll-* irányában történtek analógiás fejlődések, hanem az *-l-* irányában is. Éspedig nemcsak olyan igéknél, amelyekben az *-ll* másodlagosan keletkezett, s így a mai *-l* tulajdonképpen visszatérés a szabályos alakhoz, mint a *prédikál* és *szól*, hanem olyanoknál is, amelyekben az *-ll* etimologikus eredetű, azaz hangtani úton szabályosan fejlődött, mint a *beszél* és a *remél*. Mivel ezek a változások néhány III. és IV. csoportba tartozó igével együtt a XIX. században mentek végbe, illetőleg az *-l-* a korábbi *-ll-* helyett e korban, főleg a Tzs.-ban bukkan föl, feltehető, hogy valami tájnyelvi kiejtési sajátyságra vezethető vissza. Ezt a kérdést azonban közelebbről nem vizsgáltam, és így eldönteni nem tudom.

A III. csoportba tartozó igékben az *-ll-* a legrégebb időktől a mai napig következetes (csak a *restell* mutat némi ingadozást, talán a II. csoport hatására). Erről általában két felfogás van elterjedve. Az egyik szerint ez az *-ll* azonos eredetű az *-l* igeképzővel (pl. *fejel, térdel, könyököl, hegedül, kapál, szolgál, csodál* stb.), azzal tehát, amely, mint láttuk, az előző II. csoportban van meg. E felfogás szerint az *-ll* egyszerűen az *-l-ből* geminációval, azaz ikerítéssel vagy nyúlással keletkezett. E felfogás alapján álló kutatók a két képzőt sem alakilag, sem funkció szerint nem választják el egymástól (vö. pl. D. Bartha Katalin: Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története. Bp., 1958. Tankönyvkiadó, 55 kk., és az ott idézett irodalmat). A másik felfogás szerint az ide tartozó igék *-ll-*je a II. csoporthoz tartozó *hajnallik* analógiájára keletkezett volna, ahol az *-ll* etimologikus (Simonyi: TMNy. 1: 454). Azonban egyik nézet sem kielégítő. Az elsőnek az a leg súlyosabb gyengéje, hogy a geminációt mindig csak feltételezi, de nem bizo-

nyítja. Illetőleg ahol bizonyítani próbálja, nagyon gyarló módon teszi. Szerintem az ómagyar kor óta talán az *s* kivételével nagyobb arányú gemináció egyáltalában nincs. Ami első pillanatban ilyennek látszik, az inkább analógia. A gemináció elméletének legsúlyosabb nehézsége, hogy ez a látszólagos gemináció csak bizonyos funkciókban jelentkezik, mint például nálunk is a III. és IV. csoportban. Nehéz elhinni, hogy egy hangtani tendencia csak bizonyos funkciókban érvényesül, másutt meg nem (pl. *koppán ~ kopog, lobban ~ lobog* párokban is).

A második felfogás pedig azért nem helytálló, mert a II. csoporthoz tartozó néhány, talán nem is nagyon gyakori ige (*hajnallik, reggellik*) hatásának igen nagy eredményeket tulajdonít. Felteszi, hogy ez az egy-két ige az egész III. és IV. csoport igéinek képzőit annyira befolyásolta volna, hogy a képző itt — és csak itt! — kivétel nélkül -ll-lé fejlődött volna.

Az egyetlen magyarázat csak az lehet, hogy itt valami más képzővel, esetleg képzőbokkal van dolgunk. Ez a IV. csoportban nagyon valószínűen az azonos funkciójú *d* és *l* kapcsolata: -*dl*-, de a III. csoportban is valami ilyet kell feltennünk. Mert ha ezt nem fogadjuk el, nem marad más hátra, mint az ősmagyarra nézve egy fokváltakozáshoz hasonló mennyiségi mássalhangzó-váltakozást feltételezni, amelyhez funkcióbeli megoszlás kapcsolódott. A III. és IV. csoportba tartozó -*ll* ugyanis feltétlenül legalábbis ősmagyar eredetű, és semmi esetre sem az ómagyarban keletkezett.

A III. csoportba tartozó igékben az -*ll*, mint láttuk, kezdettől fogva következetes. Nincs tehát igaza Deme Lászlónak, hogy Petőfi akkor még helyesen írta a *zöldell*-t egy -*l*-lel (Még *zöldel* a nyárfa az ablak előtt: I. Élet és Tudomány XIX. évf. 28. sz. 1331). Nem írta helyesen, sem az akkori szokás szerint, sem etimologikusan. De bizonyos poetica licenciával minden költő megengedhet magának ennyi szabadságot, különösen, hogy a *zöldell* -*ll*-je amúgy is röviden hangzik, és neki itt az anapesztusban egy rövid szótagra volt szüksége.

Érdekes, hogy a mai helyesírás mennyire következetes a III. csoport igéi esetében. E csoportban ugyanis, mint látom, ma nincs kivétel az -*ll* alól, ami azért feltűnő, mert egyrészt minden egyéb csoportban vannak kivételek még az etimologikus -*ll* írása alól is (ilyenek még a IV. csoportban a *lehel, lehelet, eltökél, tökéletes*), másrészt a többiekhez hasonló „rövidülési” tendenciák a mai helyesírásunk alapját képező XIX. századi forrásokban, szótárakban ennél a csoportnál sem ismeretlenek: *hosszal, restel, rosszal* (sőt ezek a rövid alakok, mint a *kevesel, kicsinyel* stb. még a közelmúltban is általánosak voltak). Ez azt jelenti, hogy e csoport helyesírásának a problémáját a Helyesírási Bizottság különleges következetességgel dolgozta ki.

Talán sikerült bemutatnom, milyen különböző problémák fűződnek bizonyos igéink helyesírásához, és azt is, hogy a mai helyzet milyen változatos fejlődés eredménye.

Knieszsa István

Családneveink kiejtési nehézségei*

1. Helyesírásunk a tulajdonnevek és köztük nem utolsósorban a családnevek írásmódjában tér el leginkább a köznyelvi kiejtéstől. Ennek az eltérésnek két fő oka a régies magyar és a más nyelvbéli helyesírásnak a családnevek írásában való megőrzése, illetve a névváltozások során való rangosító alkalmazása. A névváltozás lehet hivatalos, ezt névváltoztatásnak nevezzük, de lehet nemzedéki vagy hatósági kezdeményezésű íráseltolódás eredménye is. Ismeretesek a felszabadulás előtti névmagyarosítás régieskedései (*cz, ss, th, y* stb.), melyek a nemesi névízlés polgári továbbélését bizonyították. A nemzedéki, illetve hatósági íráseltolódás a fiak vagy unokák, illetve az anyakönyvi hatóságok megváltozott nemzeti eszményeit, illetve névízlését tükrözik. Az anyanyelvet cserélő nemzedék a beolvasztó nemzet íráshagyományaihoz, sőt nemegyszer e nemzet valamely rangosabb osztályának (például nemességének) írásgyakorlatához idomul. Ezt az teszi lehetővé, hogy az újabb nemzedék személyi okmányainak bejegyzései gyakran bemondásra vagy önkényes hatósági írásgyakorlatra támaszkodnak. Így lesz a szlovák *Maly* gyermekéből magyar nemest utánzóan *Mály*, vagy Ausztriában a szlovák *Vesely*-ből a *veszeli* ejtés németes tükrözésére *Wessely*, a cseh *Beneš*-ből, *Haček*-ből *Benesch*, *Hatschek* stb. A felszabadulás óta az egyénileg kezdeményezett íráseltolódás a nemesi jelleg levetésének az irányában halad. Ezért írnak sokan a nevük végén *i*-t az *y* helyett, *ly*-t vagy *ny*-t a kétpontos *ly* és *ny* helyett stb.

De a családneveknek nemcsak az írása, hanem a kiejtése is változik. Mik lehetnek e változás okai?

a) Oka lehet az, ha valaki nem ismeri a régies helyesírás mögötti kiejtést, és emiatt a betűejtés hibájába esik. Helyesírási szabályzatunk legutóbbi kiadásai már sajnálatos módon nem foglalkoznak régies írású családneveink kiejtési szabályaival. Felnőtt tehát egy olyan nemzedék, és ezen belül egy olyan értelmiségi réteg, amely ilyen irányú képzettségének fogyatékossága miatt régies írású családneveink kiejtésében csupán a nevenkénti szájhagyományra van utalva. Nem csoda tehát, ha a mai általános iskolás *gaál*-nak olvassa a *Gaál*-t, ha az egyetemi hallgató *tökőj*-t vagy *tökőji*-t mond *tököli* helyett a *Thököly* név olvasataként, ha a pesti ember *kázár*-nak, esetleg *császár*-nak tiszteli *császárr* helyett a *Cházár* (András) utcát, ha az egyetemet végzett, fiatal TIT-sétavezető *szécsenyi*-t említ *szécsényi* helyett Széchenyi (István) és Széchényi (Ferenc) olvasataként egyaránt, ha a rádióban, tévében *jékej*-ről, *kulics*-ről hallunk *jékeli* és *kulih* helyett (írásban *Jékely*, illetve *Kulich Gyula*). A téves rádióejtésnek egy régebbi példájáról olvashatunk a Magyarosan 1939-i

* Az itt vizsgált névanyag zöme a Magyar Posta Budapesti Távbeszélőnévsor 1960 című kiadványából való. A kiejtés tekintetében saját megfigyeléseimre, valamint a kérdéses nevek viselőinek és ismerőinek szíves szóbeli közlésére támaszkodtam. A saját nevük kiejtéséről telefonbeszélgetés során tájékoztató adatközlőknek ezúttal is hálás köszönetet mondok. A mások nevének kiejtését és nemegyszer eredetét is ismertető adatközlőim közül ki kell emelnem Ferenczy Géza, J. Soltész Katalin, Kiss Lajos, Lengyel Lajos, Lőrincze Lajos, Mikesy Sándor, P. Balázs János, Szabadi Béla, Szabó Dénes, özv. Szabolcsi Lajosné, Szilágyi Ferenc és Zolnay Vilmos kartársakat. Ők is fogadják hálás köszönetemet segítségükért.

évfolyamának 12. lapján Ferenczy Géza cikkében (*tevreuk* a *török* helyett a *Thewreuk* olvasataként). Hibás ejtésre ösztönöz néha a budapesti telefonkönyv betűrendi utalozása is, például *Kaas* lásd *Kas*.

b) Gyakran előfordul az is, hogy a régies írású családnév eredeti kiejtése a nemzedékek során feledésbe merül, vagy pedig tudatos változást szenved. Hernádi Sándor kollégám említette például, hogy közvetett értesülései szerint a *Cházár* család egyik tagja már *cázár*-nak ejti a nevét. A budapesti *Kálmánczhey* család saját telefonközlése szerint *kálmánc-heji*-nek ejti a nevét. A szintén fővárosi *Kalmancey* család azonban a *kálmáncseji* hangalakot ismerte el a telefonban családi ejtésnek. Mindehhez tudni kell, hogy mindkét családnév a *Kálmáncsehi* névnek régies írású alakváltozata, tehát mind a két esetben nemzedéki kiejtéseltolódásról beszélhetünk. Akad olyan *Cseh* és *Imreh* nevű ember is, aki *h*-val *cseh*-nek, illetve *imreh*-nek mondja magát, holott közismert dolog, hogy ez a szóvégi *h* a *cseh* köznévből és a vele azonos *Cseh* személynévből, valamint az *Imreh* (ma: *Imre*) keresztnévből és a belőle fejlődött családnévből az idők során eltűnt. A mai betűejtés ez esetben önkényes visszatérés egy régebbi állapothoz. Sok családnál feledésbe merült az is, hogy nevük *s* betűje voltaképpen a *zs* hang régies írását tükrözi. Ezért a mai *Sidó*, *Soldos*, *Balásy*, *Derső*, *Dósa*, *Isépy*, *Osváth* családok egy része, sőt talán túlnyomó része *s*-sel ejti a nevét. Erősítette ezt az *s*-es betűejtést az a körülmény is, hogy az ilyen névre magyarosító személyeknél a *zs*-vel való ejtés gondolata föl sem merült (*Osvát*, *Sombor-Schweinitzer* stb.). Hasonló sors érte a *Balássy* és a *Koloss* név *balácsi* és *kolozs* ejtését is; e két család ugyanis ma *balási*-nak, illetve *kolos*-nak ejti a nevét. A kettőzött *ss* régen csupán rövid *s* hangot jelölt az *Aranyossi*, *Bessenyei*, *Gyökössy*, *Kenessey*, *Sassy* családnévben. Ma azonban e nevek viselői is egyre gyakrabban ejtik nevüket hosszú *s* hanggal (*aranyossi* stb.). Hasonló a helyzet az *sz* hangértékű régi *z* betűvel is. A *Zana*, *Zente*, *Zórád* nevek ma már a kiejtésben és a nyelvi azonosság tudatában egyaránt elszakadtak a *Szana*, *Szente* és *Szórád* nevektől. Hasonló hangváltozás zajlott le a *Zala* szóban, melyet régen a megye és folyó neveként *Szala* formában emlegettek, mint azt Lőrincze Lajos egyik 1964. évi rádiós ötperceben kifejtette. Erre utal a sok *Szalai*, *Szalay* családnév, valamint a megye és folyó nevének helybeli *szala* ejtése, mely a mai köznyelvi *zala* ejtésnek megőrzött régies változata. Ide tartozik még *Balatonzamárdi*, régebben *Zamárdi* neve is, melynél a *szamárdi* ejtést a szépítő szándék végleg háttérbe szorította. A *z*-s ejtés napjainkban egyre újabb családnévben válik általánossá. Ilyenek: *Zabó*, *Zakál*, *Zarka*, *Zekér*, *Zóke*.

A régies helyesírású családnév betűejtése az írásbeliség szerepének növekedésével világszerte terjed. A *cseh* családnév betűejtéséről például nemrég olvashattunk Kiss Lajosnak egyik *cseh* névtani könyvismertetésében (MNy. 60: 124).

c) Sok kiejtési hiba forrását jelentik az idegen eredetükkel idegen helyesírásukat is magukkal hozó családnév is. Itt külön-külön kell megtanulni, hogy a magyar *Genthon*, *Gillemot*, *Isoz*, *Kolozsvári Grandpierre* stb. nevek ejtése *zsanton*, *zsilmo*, *izó*, *kolozsvári grampier* stb. A kiejtés nehézségeit csak növeli, ha nem tudjuk, hogy magyaros vagy idegenes írással állunk-e szemben. A *Reis* névalak például lehet a német *Reisch* magyaros írása, de lehet a német *Reis* (kiejtve: *rejsz* vagy *rajsz*) németes írása is. A *Lehner* lehet a német *Lechner* magyaros, de éppúgy a német *Lehner* (ejtsd: *léner*) németes írása is.

d) Az idegenes kiejtést azonban nemcsak eltéveszteni lehet, megváltozhat az a nemzedékek során is. A német nevet viselő magyarok nevének magyar kiejtésében szinte szabállyá vált, hogy a hosszú mássalhangzót és az -er végződést kiejtjük (*Hutterer, Manninger*). A német nevek *ei* kettőshangzóját a városokban inkább *ej*-nek, vidéken pedig *új*-nak ejtik, például *vejsz* és *vájsz* (írva *Weisz*). Az íráskép újabb hatása a német eredetű nevek kiejtésében, ha a *Mayer* nevet nem *májer*-nak, hanem *mājer*-nak ejtjük. A *Hornik* és *Hudetz* nevek viselőinek szlovák ősei *hornyík*-nak, illetve *hugyec*-nek ejtették nevüket, a magyar utódoknál azonban a betűejtés természetes. A *Gersabek*, *Gerzsabek* neveket ma betű szerint ejtik, eredeti cseh ejtésük azonban csak *jerzsabek* lehetett. A múlt század első felében ugyanis a cseh helyesírás a *j* hangot még *g* betűvel jelölte, a név ekkori írása tehát *Geřabek* volt. (Ez a szlovák *Jerabek* név cseh megfelelője.) A mai *Gersabek* névalak és kiejtés tehát egyaránt keveredés eredménye, az eleje régies cseh írású, illetve magyar betűejtésű, a közepe pedig a cseh *ř* betűnek egy régebbi magyar átírásformáját őrzi *rs* formájában. Arról is hallottunk, hogy egy Szerbovski nevű lengyel anyanyelvű egyénnek hazánkban felnőtt gyermekei nevüket nem lengyelesen *scserbofszki*-nak, hanem ez esetben nem helyeselhető módon, betűejtéssel *szcerbofszki*-nak ejtik. (Szabó Dénes szíves közlése.) A Vaszary János szerint olasz eredetű *Vaszary* művész család nevét az olasz ősök csak *vazári*-nak ejthették, a németes—latinos—magyaros betűejtést csak valamelyik megmagyarosodott nemzedék kezdeményezhette. Az angol származású *Yolland* professzor nevét szülőhazájában *jalend*-nek ejtették, nálunk azonban mindenki *jolland* néven emlegeti. (A jelenlegi családi kiejtésről nincsen tudomásom.)

e) Megváltozik a kiejtés akkor is, ha az írásképet a nemzedékek során módosítjuk, vagyis valamelyik betűjét más hangértékű betűvel cseréljük föl. Ez történhet névszépítésből vagy egy más nyelv helyesírásához való alkalmazkodásból. P. Balázs János szíves közlése szerint egy *Záhorik* nevű cseh apának magyar anyától született gyermekei apjuk halála után teljesen magyar környezetben nevelkedve, nevüket *Zahorik*-nak írták és ejtették. Ha az *Ilyés* nevet valamelyik nemzedék már *Illés*-nek írja, természetes, hogy *illés*-nek is ejtik. Hasonló példa a *Szuhaj* névalak, mely Csehszlovákiában született a *Szuhay*-ból a szlovák helyesírás felemás alkalmazása következtében. Emiatt azután a gyermekek már nem *szuhai*-nak, hanem *szuhaj*-nak ejtették a saját nevüket.

f) Nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy a személynevek éppúgy részesei a nyelvtörténeti hangváltozásoknak, mint a szókincs többi része (köznevek, igék stb.). Az *ly*-os családneveket ezért ejtjük ma már *j*-vel, nem a régebbi *lj*-szerű hanggal. Nem csoda, ha az a pesti ember, aki a *kőműves* szót *kőműves*-nek mondja, a *Kőműves* családnevet is ugyanígy ejti. A szókincsanalógia szerint az is természetes, ha a *Szamuely* nevet *szamuelli*-nek ejtjük.

2. Miután áttekintettük a nevek kiejtésváltozásának okait, szóljunk néhány szót a kiejtés vizsgálatának fontosságáról. A tulajdonneveket nem számítva, a magyar helyesírás úgyszólván ejtésszerűnek tekinthető. Bizonyára ez az oka annak, hogy személyneveink kiejtésével a magyar nyelvtudomány igen keveset foglalkozott. A kiejtés kutatásának háttérbe szorítása mögött azonban más tényezőket is kell keresnünk. Ez pedig az íráskép idealista ízű túlértékelése a kiejtés rovására. A nyelv azonban elsődlegesen

hangzásában és a szájhagyomány láncolatában létezik, az íráskép ennek csak színtelen és elnagyolt tükrözése. Gondoljunk az érzelmi hangváltozások színesen tarka forgatagára, az indulatszóknak sokszor leírhatatlan hangalakjára, a hangsúlyra, hanglejtésre, ejtéssebességre, melyet írott szövegből úgyszólván lehetetlen tanulmányozni. Sajnálatosan szájhagyományba szorult vissza a magyar családnevek sok kiejtési titka is. Fontos a kiejtés kutatása azért is, mert az eredeti kiejtés a nemzedékek során sok esetben nyomtalanul eltűnik vagy változást szenved. Kutatása ezért a dűlőnevekéhez hasonlóan igen sürgősnek tekintendő. A helyes kiejtés ismerete emellett az alapműveltségnek is része, sőt a név sorrégi elválasztásához nemegyszer nélkülözhetetlen (lásd a *kálmáncheji*-nek ejtett *Kálmánczhey* nevet, szemben a *kálmáncseji*-nek ejtett *Kalmanchey* névvel).

Ebben a kérdésfölvető cikkben csupán a kiejtéstípusok részletezésére, az eddig összegyűjtött kiejtési hibák rendszerezésére törekedtem. Rá kell mutatnom egyúttal sok megoldatlan kérdésre is, mellyel az olvasó a magyar családnevek útvesztőjében tévelyegve találkozhat. Mindezek megoldásához még igen sok munkára, a névtan kutatóival és a nevek viselőivel való számos beszélgetésre van szükség. Dolgozatom további javításához és bővítéséhez tehát minden adatot, megjegyzést, bírálatot és kiegészítést örömmel fogadok nyelvész szakembertől és az érintett nevek viselőitől vagy ismerőitől egyaránt. Az elkövetkező évek során szeretném gyűjteményemet „Családneveink kiejtési tanácsadója” címen egy kisebb közérdekű kiadvánnyá bővíteni. Nagyon hasznos lenne, ha a magyar államrendőrség a személyi igazolványok kicserélése során az igazolvány 8. lapján a Különleges bejegyzések rovatába fokozatosan bejegyezné a családnév saját bemondás szerinti kiejtését is, ahonnan ez a Belügyminisztérium anyakönyvi kartotékjaira is átkerülne. Ennek a följegyzésnek minden hivatalos szerv hasznát venné, hiszen az ügyfelek név szerinti megszólítására minden hivatalos helyen szükség van. Hasznos a családnév kiejtésének nyilvántartása abban az esetben is, ha egy kinyomozandó nevű személy nevének csupán a kiejtése ismeretes, írott alakja azonban nem.

3. A következőkben a kiejtési gondot okozó magyar családnevek ejtéstípusait sorolom fel a kérdéses névrészletek betűrendjében. Az íráskép kérdéses betűje vagy betűi után a kiejtés szerinti betűt tüntetem föl, majd elsorolok néhány ide tartozó családnevet. Magyar családnévnek tekintem mindazokat az idegen eredetű vagy idegenes helyesírású családneveket is, amelyeknek viselője már magyar anyanyelvű. Az általam nem ismert kiejtést kérdőjellel jelölöm. Tehát például a *z = sz* ennyit jelent: A *z* betű *sz*-nek ejtendő a következő családnevekben. A *z = ?* pedig ezt jelenti: A *z* betű kiejtését a következő nevekben nem ismerem.

a = á: Többnyire német eredetű nevek hangsúlyos szótagjában, például *Bayer, Mayer, Nagel*. Ez a hangérték magyar nevekben ritka, például *Nadaski (nádaski), Vasáry (vásári)*;

a = ?: *Palasti (palásti?)*, *Podani (podáni?)*;

aa = a: *Taar*;

aa = á: *Bellaagh (bellág), Gaal, Haag, Haan, Haar, Haas (hász), Kaas (káz), Paal, Raab, Schaar (sár)*;

aú = á. *Gaal, Gaár, Gaáz, Haág, Haála, Haán, Haár, Haás (hász), Haász, Haáz (hász), Isaák (izsák), Jaákh (ják), Kaán, Maár, Paál, Paár,*

Rááb, Raák, Saád, Saághy (sági), Saár, Saári, Saáry, Schaár (sár), Vaád, Vaág, Vaáry (vári);

á = a: Szápáry (szapári);

ae = e: Maertens (mertensz);

ae = ? : Kaesz (vö. Kász);

bb = b: Rabb, Verebb;

c = c: Brocky (brocki, nem brokki), Kopcik, Schumicky (sumicki);

c = k: Campián, Capdebó, Cassay, Claus, Clement, Cocron, Cohen, Cohner (kóner), Colussi (kolusszi), Comáromy, Comensoli (komenzóli), Conrád, Cordier (kordié), Cornides (kornidesz), Crosilla (kroszilla), Doctor, Moscovits (moskovics);

c = ? : Bohacek (bohacsek?), Callmeyer, Cielešky, Cisarovszky, Grandic (grandics?), Horáček (horácsek?);

ch = cs: 1. A -chick, -csich és -vich a nevek végén mindig -csics-nek, illetve -vics-nek ejtendő: Banovich, Barakovich, Dobrovich, Galovich, Gallovich, Jancsich, Jerkovich, Kovachich, Patachich, Tamaskovich, Vidovich;

2. Az -ich végű és egyéb nevekben a ch hangértéke különböző lehet. A következő nevekben a ch betű cs-nek ejtendő: Bikich, Bochkor, Chapó, Cházár András (a róla elnevezett budapesti utca nevét sokan tévesen kázár-nak ejtik a helyes császár helyett), Chemez, Chengery, Chernel, Cherny (cserni), Cherven, Chikán, Chillich (csillik), Chirke, Cholnok, Déchy, Devich, Domnánich, Dudich, Forgách, Gách, Grubich, Guszich, Gyurich, Ivanich, Jaksich, Kalmanchey (kálmáncseji), Karagich, Kemechey, Keönc (köncs), Kochis, Korchma, Korchmáros, Kovách, Kowách, Lovich, Madách, Masztich, Merzich, Mixich, Olchváry, Péchy, Petrich (ez a családnév az egyes családok ejtése szerint hol petrics-nek, hol petrix-nek olvasandó, Orlai Petrich Soma festő neve például petrics-nek ejtendő), Petrichovich, Radich, Simich, Spolarich, Szécheý, Széchenyi (szécsényi), Széchy, Sztípich, Sztirilich, Takách, Topich, Turchányi, Zách, Zichy;

ch = h: 1. mindig h-nak ejtendő az -ach, -och és -uch végű, többnyire német eredetű nevekben. Ilyenek: Gerlach, Hambuch, Harrach, Karbach, Korach, Kozsuch, Kuch, Loch, Mituch, Pach, Pelach, Puch, Schoch;

2. A többi névben a kiejtés esetenként állapítandó meg. Biztos a h ejtés a következőkben: Achác, Achim (áhim), Chilkó, Chinoray, Chladek, Chlepkó, Chochol, Chojnáczy, Chornitzer (hornicer), Chovanetz, Chrapán, Chrenóczky, Chwala, Chytil (hityil), Kochlács, Kratochwill (kratochvil), Machytka (mahitka), Mucha, Pechan (pehán), Rochlitz (rohlic), Szuchy, Tichy, Wacha, Zachár, Zachariás;

ch = χ: Ehrlich (ěrlix), Emich, Fendrich, Fettich, Friedrich, Fridrich, Gottrich, Guszich, Hedrich, Heinrich, Hippich, Hittich, Hitrich, Höllich, Imrich, Kaulich, Keppich, Kulich, Lamprecht, Lechner, Lerch, Leszich, Lettrich, Lipich, Melich, Menich, Minich, Mönich, Münich, Olbrich, Pichler, Plichta, Preisich (prejzix), Redlich (rédiix), Ulrich, Wittich;

ch = k: Chillich (csillik), Chován (kován);

ch = s (francia eredetű nevekben): Chambre (sāmbra), Champier (sampié), Châtel (satel), Cherrier (serié), Maréchal (marésal);

ch = ? : Chernenszky, Chilo, Chomont, Farchy, Genersich, Gillich, Herpich, Jancsóch, Jurkech, Kaich, Kohlich, Kraivich, Lechky, Lulich, Mamusich, Mamuzich, Mersich, Mollich, Parcsetich, Pecsurlích, Ronchetti, Rutich, Ticharich, Zánchi;

- chs = cs: *Aachs* (ács);
 chs = ksz a német eredetű nevekben: *Cochsel* (gyulafehérvári éremművész
 a XVIII. században, ejtése: kokszl), *Fuchs*;
 ck = k: *Back*, *Bock*;
 ck = kk: *Eck*;
 cz = c: *Ablonczky*, *Araczký*, *Babarczy*, *Bánóczky*, *Barbócz*, *Barcza*, *Bárczi*,
Baricz, *Barócz*, *Bartócz*, *Bartucz*, *Baticz*, *Becze*, *Beczó*, *Bencze*, *Bérczy*, *Berecz*,
Biczó, *Bodiczký*, *Boncz*, *Böröcz*, *Bucz*, *Buczko*, *Buruncz*, *Csepécz*, *Czabarka*,
Czách, *Czágány*, *Czakó*, *Czech* (ceh), *Czecze*, *Czeyda* (cejda), *Czibor*, *Czigány*,
Czikó, *Czine*, *Czitrom*, *Czobor*, *Czudar*, *Daczi*, *Daczó*, *Dancz*, *Deczki*, *Dubecz*,
Dubicz, *Ducza*, *Durucz*, *Encz*, *Fenczik*, *Ficza*, *Ficzko*, *Garbacz*, *Geczko*, *Géczy*,
Gerecz, *Gerleczy*, *Giczy*, *Gilicz*, *Gocza*, *Gócza*, *Goráczy*, *Goróczy*, *Göcze*, *Göncz*, *Gön-*
döcz, *Görgicz*, *Grabóczy*, *Gránicz*, *Gubicz*, *Gyuranecz*, *Gyuricza*, *Hancz*, *Hanyecz*,
Hanyicz, *Hencz*, *Hercze*, *Holéczy*, *Hudecz*, *Ivánkievicz*, *Jaczkó*, *Jaczó*, *Jancsecz*,
Jurecz, *Juszticz*, *Kaczur*, *Kanicz*, *Karcz*, *Kazinczy*, *Kircz*, *Kohonicz*, *Korcz*,
Korocz, *Kránicz*, *Kuncz*, *Kupecz*, *Laczkó*, *Lencz*, *Luncz*, *Mórocz*, *Nedeczky*,
Niczky, *Palicz*, *Pauncz*, *Sarvajcz*, *Szeleczy*;
 cz = cs 1. magyar eredetű nevekben: *Czanaki*, *Czímor*, *Czombor*, *Czupor*;
 2. lengyel eredetű névben: *Czaykowski* (csajkofszi);
 cz = ? : *Baczynski*, *Benczik*, *Boczor*, *Gerecze*, *Gréczi*, *Hanczár*, *Ivicz*,
Jonczyk, *Koczy*, *Krawczyk*, *Szabolczyk*, *Wilczek*;
 dgy = ggy: *Fadgyas*, *Medgyessy*;
 ds = dzs: *Dsida*;
 dsz = c: *Aradszky*, *Brodszky*, *Závodszy*;
 dz = c: *Chinorándzky* (hinoráncki), *Zavadzky*;
 e = e: *Konkoly-Thege* (tege, nem tége);
 e = é: *Széchenyi* István (a nemzetség azonban *Széchényi*-nek írja a
 nevét);
 e = ö: *Weöres* (vörös);
 e = nem ejtendő francia eredetű nevek végén: *Kolozsvári Grandpierre*
(grampier);
 ee = e: *Leel-Össy* (e család budapesti és debreceni tagjai *lellősi*-nek ejtik
 nevüket);
 ee = ē, illetve hosszú zárt ē: *Beer* (van *bér* ejtésű *Beer* család is), *Leer*,
Neer, *Peer*, *Steer* (A kétféle kiejtés Ferenczy Géza szerint a köznyelv e-ző,
 illetve ē-ző részében észlelhető);
 ee = é: *Beer*;
 eé = é: *Beér*, *Deér*, *Deés*, *Heé*, *Heteés*, *Leéb*, *Leél*, *Peék*, *Peér*, *Peés*,
Veégh, *Veér*;
 eo = ó: *Neogrády*;
 eo = ö: *Georch* (görcs);
 eö = ö: *Beőjthe*, *Beöreöndy* (böröndi), *Eördögh*, *Eörs*, *Eörsi*, *Eörösi*,
Eörssy, *Eöttevényi*, *Eötvös*, *Keömley*, *Keönch* (köncs), *Keöpe*, *Tarkeövi*, *Weöres*
 (W. Sándor költő vörös-nek ejti a nevét!), *Veöreös* (vörös), *Zeöld*;
 eő = ő: *Beőthy*, *Csőrgő*, *Eősze*, *Gereőffy* (gerőfi), *Seőtér*, *Zeőke* (szőke);
 eő = ő: *Csekeő*, *Csergheő* (csergő), *Dezseő* (dezső), *Eleőd*, *Eőry*, *Eősze*,
Erdeős, *Geőcze*, *Gyeőry*, *Nagyfejeő*, *Peteő*, *Petheő*, *Reők*, *Sebeő*, *Sebeők*, *Seőtér*,
Somoskeőy, *Süteő*, *Szemkeő*, *Szeőke*, *Szeőts* (szőcs), *Teőke*, *Zeőke* (szőke);
 ew = ö: *Thewrewk* (török);
 ew = ő: *Dessewffy* (dezsőfi);

- ff = f: a -ffy végű nevekben: *Abaffy, Bánffy, Pálffy*;
 ff = f vagy ff?: *Kuliffay* (ez a név a szlovák *kulifáj* szóból származik, a kettős ff és az y csupán nemesítő-szépítő írásmód eredménye);
 g = zs francia eredetű nevekben: *Genthon* (ejtése *zsanton*, nem *dzsanton*);
 gg = g: *Ágg*;
 gh = g: *Ágh, Balogh, Bangha, Dégh, Hágh, Koczogh, Szeghő, Teghze, Végh*;
 gy = gyi: *Szabadhegy*;
 h = néma a következő nevekben: *Böckh, Cseh-Szombathy, Imreh, Kóréh, Léh, Noéh, Oláh, Öhr, Pékh, Szenteh, Tereh, Totth*;
 h a német eredetű családnévben az előtte álló magánhangzót megnyújtja,
 az e-t ē-vé vagy hosszú zárt ē-vé nyújtja: *Behr, Ehrenfeld, Ehrlich, Lehr, Nehr, Pehr*;
 az e-t é-vé nyújtja ezekben: *Gehl, Pehl, Pehm*;
 az e-t é-vé nyújtja ezekben: *Lehmayer* (lémájér), *Lehner* (léner);
 egyéb magánhangzót nyújt: *Cohner* (kóner), *Fahn* (fán), *Flohr, Fohn, Fohsz, Hahn* (hán), *Huhn, Ihm, Jahn* (ján), *John, Kahn* (kán), *Kohl, Kohn, Kuhl, Kuhn, Lohner, Lohr, Mahler* (máler), *Mahr* (már), *Mahrer* (márer), *Mohr, Muhr, Mühlbacher, Ohm, Ohmacht, Ohnesorg* (ónezorg), *Pohl, Pöhl, Pöhm, Zohna*.
 A nyújtó hatás már ékezet formájában rákerült egyes nevekre, de a h is megmaradt. Ilyenek: *Éhn, Féhn, Flóhr, Háhn, Jáhn, Jáhny* (jáni), *Jéhn, Máhner, Máhr, Méhn*;
 h = h: *Emhő*;
 h = χ: *Ihnátisin, Koczoch, Wyhnalek, Krehnyay*;
 h = ? : *Hadamcsik, Hehs, Höh, Kah, Rohny, Ronhák*;
 i = i: *Gaits* (gaics, nem: *gajcs*);
 i = j: *Beiczi, Fait, Feik, Feit, Goike, Haits, Maitin* (majtin), *Moisza, Pais* (pajzs), *Pois, Raits* (rajcs), *Roik, Ruitner, Sai-Halász*;
 i = ? : *Kail, Naisz, Ruisz* (i vagy j?);
 ie = í (német eredetű nevekben): *Dietrich, Dietzl* (dícl), *Hier, Hiesz, Klie, Wieg*;
 ie = ië vagy ie: *Bieliczky, Dienes, Lieszkovszky, Zielinski*;
 ie = je: *Sobiesky* (szobjeszki);
 ie = ? : *Klier, Niertit, Sobiehard, Zsieka*;
 j = i: *Bezerédj, Csuhaj, Csulaj, Garaj*;
 jj = j: *Féjja*;
 kh = k: *Pákh*;
 lh = l: *Lhotka, Lhotsky* (locki);
 ll = l: *Berczelly* (berceli), *Gáll, Páll, Száll, Széll*;
 lly = j: *Gallya, Gullya, Újhellyi, Tállyai*;
 lly = jj: *Ballya, Illyés, Sellyey, Sillye, Tornallyay, Várallyay*;
 lly = li: *Kiszelly, Lélly, Szakállly*;
 lly = li: *Delly, Folly, Graselly, Holly, Jilly, Kelly, Kirilly, Kukorelly, Sülly, Tilly, Volly*;
 lly = ? : *Illy, Sally, Schelly*;
 ly = j: *Boglyas, Bolyai, Bolygó, Bolyó, Bolyoki, Borbély, Cságoly, Czoboly, Doszpoly, Erdélyi, Fáklya, Fogoly, Garaguly, Gerely, Gergely, Gergelyffy, Geröly, Gerzseli, Gilyén, Göblyös, Göböly, Görhely, Hamulyák, Kapalyag*,

Károly, Károlyi, Keresztély, Keselyű, Koddly, Korbuly, Mályusz, Mélykuti, Mészöly, Mihály, Mihályi, Nagymihály, Orsolyák, Pályi, Ráduly, Selye, Sikolya, Solymári, Solyom, Sulytó, Tuboly (irodalmi névadás), Uglyai, Vályi, Vászoly, Vrabély;

ly = jj: Ilyés;

ly = ji: Erdély, Verebély;

ly = li: Áprily, Borly, Czédly, Dely, Fancsaly, Finály, Fizély, Gurgély, Hanzély, Helmly, Herkly, Huzly, Igaly, Jakly, Jékely, Jely, Kecely, Kégly, Kerpely, Kintly, Kiszely, Knefély, Kontuly, Korbély, Koronthály, Kunczly, Kuraly, Laszly, Maly, Mály, Márkly, Méhely, Mendly, Merly, Módly, Nátly, Nyuly, Pádly, Péczely, Pély, Prekly, Preszly, Purgly, Rédly, Reguly, Réthly, Richly, Ridly, Saly, Sándly, Serly, Sűly, Szajbély, Szakály, Szely, Szily, Szokoly, Szutrély, Teply, Thaly, Thököly, Tindly, Tráblly, Veszely;

ly = li: Szamuely;

ly = ? : Bárdoly, Bartholy, Beély, Bély, Bogoly, Cottely, Czébely, Czégely, Cziboly, Czókoly, Czverdely, Csepely-Knorr, Csicsely-Achim, Csobály, Galy, Gergály, Hanély, Heinzely, Herbely, Herboly, Holyba, Homoly, Hörömpöly, Jároly, Kasoly, Kastaly, Keszely, Kézely, Kiszély, Koroly, Kosály, Koszmály, Kolymán, Luczaly, Markaly, Migály, Puly, Rábely, Rádely, Reszely, Ripely, Rózsály, Sávely, Savoly, Sávoly, Spergely, Szentmihály, Távolly, Tély, Tessely, Tibély, Urszuly, Vaszily, Vrabély, Zsömböly;

lj = ji: Erdély, Verebélj;

lj = li: Bagolj, Kerkapolj (kerkapoli);

nny = nni: Hanny, Henny;

ny = ny: Bőzsöny, Csohány, Csollány, Görheny, Herzsány, Ivány, Szinyei Merse (ejtése szinyei, nem színnyei, mint a Színnyei nevű családok esetében);

ny = ni: Antony, Cherny (cserni), Csaszny, Dolny, Gyóny, Hatvany, Hlaszny, Horny, Jany, Jáhny (jáni), Jány, Jóny, Kautny, Kerny, Kertbeny, Kolecsny, Konecsny, Martiny, Mázny, Novotny, Okolicsny, Orlandiny, Pauliny, Pokorny, Potocsny, Szebeny;

ny = nyi: Batthyány (battyányi), Ghillány (gilányi);

ny = ? : Cserndóny, Domony, Gödöny, Hermány, Hodány, Igriny, Koreny, Korodiny, Magony, Marcony, Marsiny, Martony, Mártony, Nigriny;

nj = ni: Csernj, Szögyénj;

o = o: Bolyai (ejtése bojai, nem: bójai);

o = ? : Draskoczy, Istokovits, Mossoczy (mosóci vagy mossóci?);

oe = oe: Boroevics, Maroevich, Noel (két délszláv és egy francia eredetű név);

oe = ö: Gloetzer (glöccer), Goencs;

oe = ő: Koenig, Oelberg, Oelmacher;

oe = ? : Joel, Moess;

oo = ó: Door, Soos;

oo = ? : Koop;

oó = ó: Boór, Csoó, Csoór, Doór, Goór, Goóts, Groó, Hoór, Hoós, Isoó (izsó), Joó, Joós, Khoór (kór), Koós, Kroó, Loór, Loósz, Moór, Moóri, Poór, Poós, Roósz, Roóz, Soó, Soóki, Soór, Soós;

ou = ou a cseh eredetű nevekben: Szoukup;

ou = u a francia eredetű nevekben: Roubal, Rouvair (ruvēr);

ou = ? : Toutenult, Pour;

ö = ő: Örfy (örfi);

őő = ő: Tőős, Vőő;

ph = f: Orphanides, Philip, Philipp;

ph = ? : Phersy;

pp = p: Papp, Philipp (filip), Prekopp;

rh = r: Rhédey;

rr = r: Urr;

rz = ? : Mrzytod;

s = s: Hais, Heks, Lapis, Laurisin, Moscovits (moskovics), Sunderlik (vö. Csunderlik), Tiles (vö. Tilesch). A magyar nevek közül ma már nem zs-vel, hanem többnyire s-sel ejtjük az Osvát, Sennyei, Sidó neveket.

s = sz. 1. a latin vagy latinositott nevekben: Fabricius, Follinus, Glauzius, Gudenus (gudénusz), Halécus, Hippus, Institoris, Jancovius, Lapides, Lazarus, Lazicius, Levitus, Levius, Noszticius, Pácius, Palatinus, Paulus, Prokopius, Regius, Sartoris, Wilhelmus;

2. egyéb eredetű nevekben: Esterházy, Nosedá, Peters, Péters, Sachs, Semadam, Suara, Suchy (szuhi), Tausig;

s = z a német, francia, olasz stb. eredetű nevekben: Eisele, Eisemann, Gläser, Gottsegen (godzéken), Janson, Kremsier (kremzír), Parenthesy (paren-tézi), Preisich (prejzih), Preising, Riset (rizet), Safir (zafir), Sorger;

s = zs: Balás, Dersi, Deseő (dezső), Dési, Dósa, Gerson, Isaák (izsák), Isépy, Isoó (izsó), Jósika, Kolosy, Osváld, Osváth, Pais, Posár, Posgay, Posony, Sigmond, Soldos, Sombor, Visolyi;

s = ? : Boris, Eiselt, Endres, Grynaeus, Hosmann, Hossmann, Hüse, Kalmus, Krikus, Loós, Marsiny, Nilsen, Nosek;

's = s: 'Sidó;

's = zs: 'Isó, 'Osváth, 'Sigmond, 'Sigray, 'Soldos;

sc = szc: Scipades (szcipádesz);

sc = scs: Scuka;

sch = s: Basch, Bendesch, Benesch, Bosch, Busch, Duschák, Janesch, Janisch, Jarosch, Jónásch, Kisch, Kubesch, Kunisch, Maroscher, Matusch, Paish, Pósch, Schág, Schanda, Schara, Schárfy, Scharle, Schimon, Schümeke, Tasch, Tóbisch;

sch = s vagy cs? : Hoensch;

ss = s (a név végén és a -ssi, -ssy végű nevekben mindig, egyéb nevekben egyenként állapítandó meg): Almássy, Ambruss, Andrássy, Baboss, Bartoss, Bassa, Bessenyei, Boross, Erdőss, Erőss, Füstöss, Füzess, Füzesséry (Füzésér község nevéből), Greguss, Havass, Hyross (hiros), Issekutz (isekuc), Jánosska, Jaross, Kardoss, Kass, Kenessey (Kenese község nevéből), Kesserű, Kiss, Kisspál, Korniss, Kossuth, Kövess, Lamoss, Magass, Matuss, Nemess, Passuth, Rakssányi, Sass, Somssich (somsics), Wass;

ss = ss: Nemessányi (Nemessány község nevéből), Nemessuri;

ss = sz a német eredetű és a latinositott egyéb nevekben: Eyssen (ejszen), Glauziuss, Gross (grósz), Pless, Reiss;

ss = zs: Dessewffy (dezsőfi), Koloss, Kolossváry, Kolossy, Paiss (pajzs);

ss = ? : Enessey (ámbar Enese falu nevéből van), Hossó, Hussy, Jurassa, Kolossa, Mattiassich (matiasics?), Mossoczy, Gissy, Ress;

sz = sz a latin és a latinositott nevekben: Magiriusz, Makausz, Mihalusz, Milviusz, Paulusz, Smidéliusz;

sz = ? : Briszuda, Proksza, Szefcsenko, Szikorszky, Weszycki, Woloszynovich;

- szcz = scs a lengyel eredetű nevekben: *Paszczinsky*;
 ti = tyi: *Chytil (hityil)*;
 tc = c: *Stitc*;
 tcz = c: *Katcz, Kotczka, Makowiczky*;
 th = t: *Babóth, Bajzáth, Balajthy, Horváth, Németh, Pethő, Pethes, Thoroczkay, Thököly*;
 ts = cs: *Áts, Barentsák, Bitskey, Botskor, Détsy, Ertsey, Fekets, Kotsis, Kováts, Takáts, Tsétsi*;
 tsch = cs: *Baltschik, Bartsch, Fritsch, Grawatsch, Gritsch, Haitsch, Hatschek, Hentschel, Hintsch, Horatschek, Jaklitsch, Jankovitsch, Kubitsch, Kutschmann, Lebowitsch, Nietsch, Pautsch, Pollatschek, Ratsch, Titsch, Titschka, Trebitsch, Untsch, Vetschka*;
 tt = t: *Bottka, Bottlik, Dettre, Dettvay, Hargittay*;
 tt = tt: *Harmatta*;
 tt = ? : *Süttő, Tattay*;
 ttch = tty: *Göttche*;
 tty = tti: *Kmetty, Kopetty, Peritty*;
 ty = ty: *Brutyó (nem: bruttyó), Kazimity, Lility, Neveklity, Petrovity, Purity*;
 ty = ti: *Bánáty, Bánkúty, Benedikty, Berthóty, Berty, Csóty, Elefánty, Feszty, Geszty, Gyarmaty, Hanty, Hefty, Huszty, Kárpáty, Kecskeméty, Kelety, Kereszty, Kismarty, Kmety, Kontraszty, Korfanty, Literáty, Nemeskürty, Szemety, Vízkelety, Vörösmarty*;
 ty = ? : *Tesity, Vlaszaty, Zanaty*;
 tz = c: *Atzél, Babartzy, Baritz, Beretzky, Bitzó, Góty, Kumorovitz, Latzkó, Sárítz*;
 tz = cc: *Botz, Butz, Datz, Glatz, Lotz* (ez különösen tárgyragos alakban feltűnő: *bocc-ot, bucc-ot* stb.);
 tzs = cs: *Kretzschmár*;
 u = ú: *Bezur, Petur*;
 ua = ó: *Guary (góri)*;
 ue = ue: *Khuen-Héderváry* (nem: *kún!*);
 ue = ü német eredetű nevekben: *Mueller*;
 ue = ? : *Guelth*;
 uo = ó: *Guoth (gót)*;
 uó = ó: *Guóth (gót)*;
 uu = ú: *Kuun*;
 űű = ű: *Tűű*;
 w = v: *Gallwitz, Hanasiewitz, Kowách, Löwy, Pawlik, Réway, Wargha, Wass, Wesselényi, Werbőczy, Wiczay, Wrábel*;
 x = ks: *Paxi, Taxonyi*;
 x = ? : *Baraxa, Grexa, Kux, Maxande, Paxián*;
 y = i: *Behyna, Bydeskuthy, Byk, Byssz, Dyda, Fery, Ghyczy, Ghymes, Lyka, Rybár, Vydra*;
 y = i: *Pryma, Szy*;
 y = j: *Bayor, Boytha, Brayer, Dayka, Feyér, Foyta, Hayda, Hayde, Haynal, Haypál, Lay, Laykó, Loykó, Mayláth, Ney, Szoyka, Vayk, Zaymus*;
 y = ji: *Bay, Fáy, Fray, Háy, Payr, Pray, Puy, Vay, Zay*;
 y egyéb ejtésű: *Dyéki*ss (ez a család P. Balázs János szíves közlése szerint *gyékis*-nek ejti a nevét és olasz származásúnak vallja magát);

y = ? : *Guy, Hay, Kay, Nay, Say, Schay, Schey, Soltys, Sykó, Sykora, Syrinek*;

ÿ = j : *Neÿ*;

z = c : *Herz, Kunz, Kunze, Mitnizky, Paunz, Zeisel (cejzel), Zerkovitz, Zepp, Zigány, Zitrom, Zobel (cóbel), Zöllner, Zvitkovics*;

z = sz : *Cházár (császár), Haáz (hász), Zabó, Zakál, Zarka, Zeöke (szöke), Zerdahelyi*;

z = z : *Zala, Zana, Zente, Zibolen, Zirzen (zirzen), Zórád, Zugor*;

z = ? : *Fenzel, Franzem, Lanzerics, Munzáth, Roóz, Zábó, Zárboch, Zepogyán, Zerbesz, Zettó, Zirzisti, Zitrin, Zobor, Zobory, Zohna, Zudor, Zuffel, Zura, Zurga*.

Ladó János

Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről

1. A magyar helyesírás szabályai 1954-ben megjelent 10. kiadása a gondolatjelnek négyféle használatát kodifikálja: 1. Pont, felkiáltójel és kérdőjel után még gondolatjelet is teszünk akkor, ha azt akarjuk jelezni, hogy bizonyos mértékig elkülönülő gondolatsort kezdünk (374. pont). 2. Párbeszéd leírásában az egyes személyek beszédét gondolatjellel választjuk el egymástól (375. pont). 3. A közbeékelt mondatot gondolatjellel is elválasztjuk a környező mondattól. Ilyenkor a közbeékelt mondat előtt is, után is gondolatjelet teszünk (376. pont). 4. Ha a mondathoz egy vele szorosan összefüggő kiegészítő, magyarázó jellegű mondat kapcsolódik, a két mondatot fordulatjelző gondolatjellel választjuk el egymástól (378. pont).

Ha belelapozunk napilapjainkba, folyóiratainkba, sőt újonnan megjelenő szépirodalmi kiadványainkba, azt tapasztaljuk, hogy a publicisztikai, irodalmi írásgyakorlat túllépi a gondolatjel használatában a helyesírási szabályzattól elismert kereteket. Jellemző ebből a szempontból, hogy csak az Ország-Világnak egyetlen nem is teljes évfolyamában (az 1962. éviben) csaknem száz példát találtam a gondolatjelnek a szabálytól eltérő használatára (egyelőre szándékosan kerülöm a „szabálytalan” minősítést!), anélkül, hogy teljességre törekedtem volna. Fölmerült azért bennem a kérdés: vajon miféle „szabálysértés”-eket követnek el azok, akik nem a szabályzat szerint alkalmazzák a gondolatjelet; vajon minden esetben „szabálysértés”-nek kell-e minősítenünk a gondolatjel használatában a szabálytól való eltérést.

Kétségtelen dolog az, hogy a gondolatjel derűre-borúra való használatában nagy szerepe van az orosz nyelv hatásának. Az oroszban a névszói állítmány, illetőleg az állítmány névszói része elé gondolatjelet kell tenni. E mintára az utóbbi években a magyarban is terjed a gondolatjelnek ilyenféle fölösleges használata: „Ezek a részek — a könyv legszebb lapjai”. „Az alkotó tudós jószándéka, majd tragikus dilemmája a militarizmus környezetében — mélyen korunkban élő probléma” (Rádió és Televízió Újság 1963. V. 13—9. sz.). „A riport — módszer — állapította meg még 1932-ben *Méliusz József*” (Kortárs 1964. 1008). De most nem erről akarok szólni, annál kevésbé, mivel előttem már volt, aki szóvá tette ezt a használatot (Erdődi József: Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre. Nyr. 77: 296—7).

Inkább a gondolatjel főleges használatának egyéb eseteire hívnám fel most a figyelmet, nevezetesen azokra, amelyeknek nézetem szerint a hatásosságra való törekvésben, illetőleg a helytelen mondatösszeállításban van a fő forrásuk.

2. Mint A magyar helyesírás szabályai 378. pontjából is kitűnik, gondolatjellel lehet a mondathoz „magyarázó jellegű” mondatot, kiegészítést kapcsolni. Amikor valamely mondathoz (mondat értékű) magyarázatot csatolunk gondolatjel közbeiktatásával, akkor a gondolatjelnak voltaképpen kötésszó i értéke van: „A diákok . . . jártasak az elméleti kérdésekben és munkáink is kitesznek magukért — nem akarnak felsülni előttük” (Ország-Világ 1962. febr. 7.). Ha a gondolatjellel kapcsolt magyarázó mondatokat, részmondatokat összevetjük *mert, mivel, hiszen, ugyanis* stb. kötésszós változatukkal, azt tapasztaljuk, hogy stilisztikai szempontból eltérnek tőlük: tömörebbek és dinamikusabbak náluk. A dolog érthető. A gondolatjel ugyanis megszakítja a gondolatmenetet: ha felolvasás közben a mondatban gondolatjelhez érünk, szünetet tartunk és hangnemet váltunk. A szünet rendesen csak egy-két másodpercig tart, de ezalatt kérdésessé válik, vajon hogy folytatódik tovább a gondolat, a mondat, s az olvasóban, illetőleg a hallgatóban emiatt feszültség támad, fokozódik az érdeklődés. Éppen ezért a gondolatjeles mondatfűzés igen alkalmas például lefojtott érzések, feszültségek érzékeltetésére. Bizonyoságul hadd hivatkozzam Graham Greene-nek Ungvári Tamás fordította „Kezdet és vég” című regényére. Itt azt a belső dinamizmust, azt a fojtott, feszült légkört, amelyet a mondanivaló megkívánt, nagy részben éppen az ilyen gondolatjeles mondatfűzéssel tudta a fordító (az eredeti nyomán?) előidézni, megteremteni: „Papírt is hiába keresett volna az ember — Jusefnék papírra sem volt szüksége” (161). „Két tablettát a nagyobb biztonság kedvéért még hozzátett — tíz nap alatt két adaggal túllépni a szokásos adagot igazán nem tűnhet gyanúsak” (396). „... halkan beszéltek [a hajón az asszonyok], a férfiak alig értették — nem feleségek voltak már, hanem valami más fajhoz tartozó két nővér” (107). „Nem tudta, mivel marasztalja — minden közös dolgukat megtárgyalták már” (294). „Ne fizesd ki a pénzt, amivel tartozom — az az alak nem érdemli meg” (93). „Nincs senki, akit szeretnék ezen a világon — aki már túl van, az már nem számít” (302). „Úgy érezte magát, mintha valami alávaló cselekedeten kapták volna — pénzt kért és megtagadták” (49).

Az irodalomban s a publicisztikában persze nemcsak magyarázó, hanem olykor más, így fokozó vagy ellentétes értelmű tag-, illetőleg részmondat kapcsolására is fölhasználják a gondolatjelet a *sőt, hanem* s más kötőszó helyett (vö. Nyr. 77: 297). Mindamellett stilisztikai szerepe ilyenkor is ugyanaz, mint magyarázó mondat, részmondat kapcsolásakor: a hatás, a feszültség fokozása. Például: „De az ember évekig élélhet anginával — okosan beosztva még dolgozhat is” (G. Greene—Ungvári T.: Kezdet és vég 286) és: „De nemcsak gyümölcsöst — erdőt is telepít Südi Rozália” (Ország-Világ 1962. jan. 10.).

Arra is akad példa, hogy az írók egymástól lényegében független kijelentő mondatokat fűznek össze gondolatjellel. Ilyenkor a gondolatjel semmiféle kötőszót nem helyettesít, mégis van vagy legalábbis lehet funkciója: nem engedi, hogy az előadás dinamizmusában gyöngülést mutasson a feszültségmérő. A példákat ismét a „Kezdet és vég” című regényből veszem: „Az első hord-

agy már megérkezett a partra — a lepedőt a férfi álláig húzták fel” (127). „Egymás után fordultak a hordágyak a dombnak — a teherhordók lába az öszvérek biztonságával mozgott” (127). „Scobie kinyitotta az ajtót és belépett — Clay atya a nyomában” (92). „Benyitott az üres szobába — a csend mély árnyalatait már elfelejtette” (109). E mondatokban a mondanivalónak ponttal való tagolása törést idézett volna elő az előadás menetében. Az egymástól ponttal elkülönített, sőt függetlenített mondatok ugyanis nem annyira izgatott, mint inkább nyugodt, kiegyensúlyozott lelkiállapotnak felelnek meg, így feszültség helyett valami békés, derűs hangulatot vittek volna bele az izgalommal tele regénybe.

Igen gyakori eset, hogy a szerzők azért szakítják meg — a mondatban akárhol, bármely mondatrész előtt! — a gondolat menetét, hogy az olvasót a gondolatjel jelölje röpké szünettel valami meglepetésre előkészítsék, érdeklődését az előzményekből nem sejthető, váratlan, sőt meghökkentő fordulat előtt felcsigázzák: „Vidám öntözőkocsi locsolgatja az úttestet és — a gyalogjárókat” (Ország-Világ 1962. júl. 4.). „Nem könnyű dolog az indiánokat szállító repülőgépről átszállni — egy német koktélpártira” (uo. 1962. márc. 28.). „... miért nincs légsavaria [tudniillik a TU—104-es repülőgépnél], azt az Aral-tengerig magyarázgatta szomszédom, egy repülőőrnagy — teljesen eredménytelenül” (uo. 1962. ápr. 11.). „Az ezredes meg a két százados — libasorban” (Kortárs 1964. 864.). „De ő — semmit se tudott” (G. Greene—Ungvári T.: Kezdet és vég 93.). „A többiek eközben a raktárt pásztázzák át — a rizsszitalás siváran reménytelen műveletével” (uo. 50.). — Máskor az író szubjektív magatartásának érzékeltetésére van hivatva a gondolatjel: az író a maga megbánását, együttérzését, keserűségét, tapintatát, lekicsinylését stb. juttatja vele — a megvárakoztatás révén — valamelyest nagyobb erővel kifejezésre. Példák: „... az élet már felemelte [a cigánylányt], munkát adott évszázadokig tétlen kezébe s mi akaratlanul is — megbántottuk” (Ország-Világ 1962. szept. 12.). „... az ő világában igazán felszabadult, jókedvű, bölcs és kiegyensúlyozott is csak az lehet — akinek van pénze” (Rádió és Televízió Újság 1963. V. 6—12.). „Együtt éltünk a parasztokkal, a halászokkal, Recife ól-lakóival, az ültetvények munkásaival — és sírtunk. Mert itt csak fellázadni lehet — vagy sírni...” (Ország-Világ 1962. aug. 1.). „A szabadság fája akkor virágzik, ha bőven öntözik — vérrel” (Kortárs 1964. 968.). „Elmondjam a feleségemnek? — Kár lenne elhallgatni. Alighanem úgyis — a nyugalomba vezet [tudniillik az angina]” (G. Greene—Ungvári T.: Kezdet és vég 286.). „... egyéb gyalogsági és harcászati szabályzatokkal hiába is hozakodott volna elő — egy hajósnak!” (Kortárs 1964. 867.).

3. Azt gondolom, a gondolatjelnek ilyen — összefoglalóan leginkább „h a t á s k e l t ő”-nek, „h a t á s f o k o z ó”-nak nevezhető — használatát, jöllehet a helyesírási szabályzat nem tér ki rájuk, nem kell elítélnünk: hasznos, a mondanivalónak vagy legalábbis érzelmi, hangulati velejárójának pontosabb kifejezését, érzékeltetését szolgálja. Ám ezt elsősorban nem is avégett tartom szükségesnek leszögezni, hogy a gondolatjelet valamiféle méltánytalan támadástól megóvjam. Sokkal inkább azért, hogy világosan elhatároljam a még helyeset a már helytelenítől, a művészi hatást a művészietlen hatásvadásztól. Mert vannak — sajnos, nem is kevesen —, akik a kettőt összetévesztik: olyankor is kiteszik a gondolatjelet, amikor semmi szükség nincs rá; vagy azért, mert nincsenek világos tudatában a gondolatjel stilisztikai szere-

pének, vagy amiatt, hogy tudat alatt nem érzik elég találónak, elég hatásosnak írásukat, ezért valamiképpen pótolni akarják a hiányt. Akár ez az ok, akár az, a gondolatjel látja kárát: derűre-borúra való használata gyengíti, koptatja hatását, stilisztikai értékét. Éppen ezért érdemes rámutatni a vele való visszaélések néhány fontosabbnak látszó fajtájára. Az eddigiekből világosan kitűnt, hogy a gondolatjelenek van hatás-keltő, hatás-fokozó funkciója. Ebből következik: ha olvasás közben gondolatjelhez érünk, jogot formálhatunk valami többletre, ami fokozza a hatást. Ennek szem előtt tartásával elemezzük a példákat.

Egyike a gyakoribb jelenségeknek az, hogy a szerző ellentétes kötésszó elé még gondolatjelet is tesz. A gondolatjel alkalmas az ellentét kidomborítására, de ilyen szerepben elsősorban akkor helyénvaló a használata, ha az ellentétes kötésszó nincs kitéve. Olyankor, amikor *de*, *hanem* stb. kötésszóval folytatódik a gondolat, a mondat, nem mindig jelent számottevő többletet, tehát nincs rá okvetlenül szükség. Pontosabban megfogalmazva: fokozhatjuk, még jobban kidomboríthatjuk vele az ellentétet, azaz az ellentétes kötésszóval együtt alkalmazhatjuk kettős kötésszói értékben. De kettős kötésszói értékben való használatára nincs mindig szükség, sokszor meg kell tehát elégednünk egy egyszerű vesszővel. Néhány példa: „Egy mérnökházaspár az Országos Villamos Távfűtési Vállalat üdülőjéből a diétára panaszkodik. Az ellenőrt is kihívták már — de a koszt nem javult s az adag sem lett nagyobb” (Ország-Világ 1962. júl. 4.). „A negyedkilós dobozokba gép adagolja ugyan a Walkydot és a többi, kitűnő, új festéket — de ezt az egyetlen gépet három ember szolgálja ki” (uo. 1962. júl. 25.). „A tömeg széteszlott — de néhány óra múlva a városka főutcáján ismét összegyűltek az emberek” (uo. 1962. máj. 23.). „Alakja eltávozott a pesti utcákról — de alakításai itt maradtak” (uo. 1962. jún. 27.). „... az első asszuáni gát felduzzasztott vize elöntötte — de meg is mentette az Isis szigetet” (uo. 1962. aug. 1.). „Ebből a dialektikus fordítói elvből természetesen folyik az a követelés is, hogy ami az eredetiből magyarra átmenthető, azt át kell ültetni, önkényeskedő eltérések, módosítások nélkül — de sohasem olyan szolgai hűséggel, hogy a magyar nyelv anyagán sérelem essék” (Kortárs 1964. 1003.). „Scobie az újján lötyögő gyűrűt kereste a szemével — de az asszony már nem viselte” (G. Greene—Ungvári T.: Kezdet és vég 146.). „Scobienek felrémlt, hogy most vagy soha: meg kell kérdeznie Yusef tervét — de csüggedése, romlottsága lakatot tett a nyelvére” (uo. 271.). Persze, ítéletalkotáskor ügyelnünk kell a finomságokra, az árnyalati eltérésekre, nem szabad mindent egy kalap alá vennünk. Példaként két idézet egyazon írásból: „S folytatódott a történet azzal, hogy Szalay udvari szoba-konyháját elcserélte egy kétszobásra — de a lakás huzatos. Vett két szoba stílbútort kéz alatt — de a bútor poloskásnak bizonyult” (Ország-Világ 1962. jún. 27.). Ezekben, de közülük főleg az elsőben a gondolatjellel a szerző mintegy átadja a szót a panaszkodó Szalaynak, s ezzel élénkíti az elbeszélést.

Sokszor fölösleges a gondolatjel ellentétes kötésszói szerepben használt s, és kötésszó előtt is. Persze, ilyenkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy a gondolatjelet egyszerűen elhagyjuk; az s, és kötésszót is fel kell cserélnünk *de*-vel. Ha viszont a gondolatjelet megtartjuk, utána kötésszót már legföljebb csak külön nyomatékosításra használhatunk. Két példa: „Az ápolók nagy garral munkához kezdtek egy hatalmas fészerben — s két órai küszködés után beláták: nem bírják tüdővel” (Ország-Világ 1962. jan. 3.) és: „A Neptun bombázó

elégedetten körözött a magasban — és persze indonéz »inváziós flotta« sehol sem tűnt fel a láthatáron” (uo. 1962. ápr. 18.). Helyesbítve: „Az ápolók nagy garral munkához kezdtek egy hatalmas fészkerben, *de két órai...*” és: „A Neptun bombázó elégedetten körözött a magasban, *de persze...*” vagy: „... a magasban — persze...”

4. Megengedő és feltételes mondat után eleve nem várunk mást, mint a főmondatot. Éppen ezért a főmondat elé gondolatjelet tenni teljesen fölösleges — nincs s nem is lehet sajátos hatáskeltő, hatásfokozó funkciója: „Hiába kiáltozott az asszony — a tolongásban egyre inkább elszakadt gyermekétől” (Ország-Világ 1962. febr. 7.). „Ha elgondolom, hogy a lelkes fürediek... két esztendővel előbb teremteték meg az első nemzeti kőszínházat, mint a főváros — azt kell hinnem, hogy...” (uo. 1962. júl. 4.). „Ha ötven fontot kérne — saját zsebemből adnám kölcsön” (G. Greene—Ungvári T.: Kezdet és vég 49). Különösen furcsa a gondolatjel akkor, amikor a feltételes mellékmondatához *úgy, akkor* rámutatószóval kapcsolódik a főmondat: „Ha az előző két riport közül az első a valóság tényeinek pontos felderítésével hívta fel figyelmünket... — úgy Volinszkij írása annak bizonyossága...” (Kortárs 1964.1007). „Ha a két fiatal cseh újságíró mindössze a Heydrich elleni merénylet történetét mondaná el — úgy ez a riportsorozat is a... számtalan »zanzásított« dokumentum-közlemény közé tartozna” (Kortárs 1964.1006). „Ha ma keresni kívánnám okait, hogy miért volt a wagneri zene reám ez években olyan óriási hatással, amilyennel talán zene... azóta sem — akkor sok, de aligha elegendő okát tudnám adni” (Kortárs 1964. 950). „Ha csak a karzatra jártam volna, ... ahol minden, az építészeti kiképzés is szegényesebb volt, ... ahonnan a színpadra csak torzított szögben lehetett látni, — akkor talán más viszonyom alakult volna ki az Operaházzal” (Kortárs 1964. 952). Fölsőlegesnek kell minősítenünk a gondolatjelet a következő *a l a n y i*, illetőleg *i d ő h a t á r o z ó i* mellékmondatok után is: „S hogy a béke tartós lesz-e — az elsősorban az amerikai tengerészgyalogság helikoptereitől függ” (Ország-Világ 1962. júl. 4.). „A másik követelmény [az] — hogy gyorsan tudjunk reagálni a piac igényeire” (uo. 1962. aug. 1.). És: „Amidőn von Neurattól átveszi a protektorságot — az első rendelete a rendkívüli állapot kihirdetése” (Kortárs 1964. 1006).

O k h a t á r o z ó i mellékmondat végére szintén szükségtelenül tesznek vessző helyett gondolatjelet némely írók: az okból logikusan következik az okozat, nincs hát semmi jogcím a meghökkenésre. S mégis: „S mert a zene háza volt, s mert akkoriban hallottam bátyám építész barátaitól azt, hogy az építészet megfagyott zene, — magam is úgy láttam, hogy ez az épület... csakugyan összefügg a zenével” (Kortárs 1964. 955). „Am éppen azért, mert annyira különböző témák kapcsán kibontakozó eredményeket kell kimutatnunk — a következtetés átfogóbb is lehet” (Kortárs 1964. 1007).

Furcsán hat a gondolatjel a főmondatba beépített *v o n a t k o z ó* mellékmondat után is: „És az európai háziasszonyok, akik hetek óta konzervvel etették a családot — kimentek friss főzelékért és gyümölcsért az arab piacra” (Ország-Világ 1962. jún. 27.). „Azokat a szerelvényeket, amelyek a szénraktár felé álltak mozdonnyal — befűtettem” (Kortárs 1964. 858). „Mándy kompozíciós tehetsége, amely az egzakt lét és az elképzelt, az »elhatározott« valóság ellentétét és folytonos kapcsolatát finom árnyalataiban fogja fel, együttelve mindkét törvénnyel és kívülről is látva azt — erős, nem rom-

lékony művet teremtett” (Kortárs 1964. 967). Igaz, itt a főmondat folytatása elvileg tartogathat meglepetést a számunkra. A figyelemnek gondolatjellel való fölkeltése mégis erőltetettnek tetszik: miatta összekeveredik a mondatban a rend: ott tartóztatja fel a gondolatjel a mondat menetét, ahol épp folytatódnia kellene. — A következő két mondatban minden bizonnyal távlatokat kívánt nyitni a cikkíró, azért tett gondolatjelet épp azok elé a szavak, kifejezések elé, amelyekben az építőmunka eddig elért és ezután várható eredményei jutnak kifejezésre: „A Tisza partján, olyan tájon, ahol a legutóbbi évekig így nyár idején csak gabona- és kukoricatáblák zöldelltek — hatalmas építkezés folyik. Néhány kilométerre tőle, ahol most állványerdő közepén csak a három gömb és csőlabirintus látszik — hatalmas ipari üzem dolgozik majd néhány év múlva” (Ország-Világ 1962. júl. 25.). De a dolog egy kicsit visszafelé sült el! A közbevetett vonatkozó mondat önálló egység, így a gondolatjellek tőle függetlenül kellene hatást kiváltania. Ha azonban a vonatkozó mellékmondatot kiemeljük a főmondatból, nélküle az utóbbi semmi csattanót nem tartalmaz. Így önkéntelenül is egy kis műlelkeseledést érzünk bele a mondatba, épp amiatt a gondolatjel miatt, amely bizakodást, lelkesedést lett volna hivatva bennünk kelteni. S ezt nem lehet azzal sem kivédeni, hogy a főmondat vége a közbevetett mellékmondatmal tartalmilag szemben áll, mert ez a szembenállás grammatikailag nincs kifejezve, megformálva (amikor a gondolatjel ellentétre utal, rendszerint be lehet helyettesíteni valamely ellentétes kötőszóval!). A gondolatjel helyesebb alkalmazásával, illetőleg a mondat szerencsésebb tagolásával sokkal hitelesebben, meggyőzőbben ki tudta volna fejezni a szerző a mondanivalóját: „A Tisza partján — azon a tájon, ahol a legutóbbi évekig így nyár idején csak gabona- és kukoricatáblák zöldelltek — hatalmas építkezés folyik.” A második mondatban elegendő egyszerűen vesszőre cserélni a gondolatjelet: hogy ott, ahol ma már állványerdő áll s csőlabirintus látszik, néhány év múlva ipari üzem dolgozik majd, azt a technika mai fejlettségi fokán nem kell különösebben meglepőnek s kivált nem meghökkentőnek feltüntetnünk.

5. Ez utóbbi példánk átvezetnek a gondolatjel főlegesen használatában a legbosszantóbb jelenséghez. A mondat közben főlegesen kitett gondolatjel előkészíti a gyanútlan olvasót valami csattanóra, valami szubjektív megnyilvánulásra, a csattanó, a szubjektív megnyilatkozás azonban elmarad, s a mondat ugyanolyan prózai módon folytatódik tovább, ahogyan elkezdődött. Szinte az az érzésünk támad, hogy becsaptak bennünket: „A Dunamenti Hőerőmű teljes tervdokumentációjának elkészítése — kétévi munkát igényel” (Ország-Világ 1962. jún. 27.). „A hagyományos erőműépítkezéstől való eltérést — a szabadtéri kivitelezés magyarázza” (uo. jún. 27.). „Sötét árnyékot vetnek a százados szilfák — és egy lassan haladó építkezés a park közepén” (uo. 1962. júl. 4.). „Déli szubtrópusi növényzet emléke, északon — tundra” (Kortárs 1964. 704.). „A pályaudvar kívül és belül — megtelt” (Kortárs 1964. 847.). „Kubis és Gabčík századosok — lesznek Benes öntudatlan eszközei” (Kortárs 1964. 1006.). Ráadásul nemegyszer még a mondanivaló is furcsán alakul! „Zárszámadáskor — olvassuk az Ország-Világ egyik 1962. évi számában (júl. 4.) — a tagság dönt, hogy mennyit fordítsanak az osztalékból gazdasági felszerelésre, közös táborozásra — és mennyit kiosztásra” — mintha bizony a tsz-ekben a tagok nem számíthatnának jó munkájuknak anyagiakban is megnyilvánuló megbecsülésére.

Végül ki kell még térnünk arra a, sajnos, nem ritka jelenségre is, hogy a szerző belebonyolódik a mondatba, s voltaképpen csak azért tesz gondolatjelet, hogy valahogy mégis partra vergődjön: „Az ő áradó életkedvükben, emberségükben, amelyben oly sajátosan keveredik a fenség az egyszerűséggel, a romantika a józan realitással, a lelkes »ecco« a fanyar »eh!«-hel, a rövid izgatott gesztus a megfontolt tettel — találtam és ismertem rá Olaszországra” (Ország-Világ 1962. márc. 7.). „A nemesítés útjai különbözőek lehetnek, de a végső cél: a mezőgazdaságnak olyan intenzív búzafajtákat adni, amelyek nemcsak bőtermésűek, de száruk is szilárd, nem dől meg s így a gépi aratást lehetővé teszi — közös a szocialista országokban” (uo. 1962. máj. 10.). „Az asszuáni nagy gát, a forradalom győzelmének 10. évfordulóját ünneplő egyiptomi nép gazdasági felemelkedését szolgáló, kimagasló alkotás — a nagy múlt tanúit is megmenti és az emberiség elé tárja” (uo. 1962. aug. 1.). „Világosan kifejeződik ez a francia forradalom idején abban, hogy még a Danton—Robespierre ellentét kirobbanása előtt — a két későbbi ellenlábas szövetségesként számolt le a veszettekkel” (Kortárs 1964. 968). „Nem lenne haszontalan, ha végre lapjaink, folyóirataink az eddiginél sokkalta szeretetteljesebben, szigorúbban ügyelve a műgondra — vennék pártfogásukba a riportot” (Kortárs 1964. 1008). Nyilvánvaló, hogy súlyos mondatszerkesztési, szórendi hibákat nem lehet gondolatjellel helyreütni, át kell fogalmazni az egész mondatot: „Az ő áradó életkedvükben, emberségükben találtam és ismertem rá Olaszországra, amelyben . . .”; „A nemesítés útjai különbözőek lehetnek, a végső cél azonban közös a szocialista országokban: olyan búzafajtákat adni, amelyek . . .”; „Világosan kifejeződik ez a francia forradalom idején abban, hogy a két későbbi ellenlábas — még a Danton—Robespierre ellentét kirobbanása előtt — szövetségesként számolt le a »veszettekkel«.” De ez már kívül is esik a stilisztika határain, a nyelvhelyesség körébe tartozik.

Ruzsiczky Éva

Mássalhangzó-váltakozásból eredő alakváltozatok a budapesti köznyelvben

1. Már hírt adtunk folyóiratunkban egy készülő dolgozatról, amely a Budapesten használt köznyelvet vizsgálja elsősorban hangtani szempontból (Nyr. 87: 181—7). A következőkben néhány mássalhangzó-váltakozásból, illetőleg mássalhangzó hiányából vagy többletéből eredő alakváltozat vizsgálatának eredményét kívánjuk bemutatni.

Ismeretes, hogy a főbb vonásaiban egységesnek mondható köznyelv mai fejlett formájában is számos alaki kettősséget tűr meg. Kivált a magánhangzós variánsok között van számos, a szakirodalomtól is elismert egyenrangú alakpár: a *fel* ~ *föl*, *cseng* ~ *csöng*, *petty* ~ *pötty*; *láb* ~ *lábos*; *dől* ~ *dül*; *csorog* ~ *csurog*; stb. dublett mindkét tagja egyaránt használatos a választékos köznyelvben, ezért helyesírásunk is megengedi mind a két forma használatát. Szép számban találunk a budapestiek beszédében mássalhangzó-váltakozást is, ezek közül azonban csak igen keveset tekint a szakirodalom egyértékűnek, az egyik változatot a köznyelvben nem kívánatos, alacsonyabb nyelvi szintű alakulatlak minősíti. Mint látni fogjuk, nem egy ilyen, nyelv-

helyességi szempontból kifogásolt forma erősen behatolt a műveltek nyelvhasználatába is.

2. A kutatásban követett módszerről, annak elvi és gyakorlati kérdéseiről az említett közleményben már szóltunk (i. h.), ezért annak ismertetésétől most eltekintünk. Az anyagban való eligazodás kedvéért jegyezzük meg a következőket: Kérdőíves, kikérdezéses módszerrel végeztük az adatgyűjtést. 100 gondosan megválasztott kísérleti alanytól származnak az adatok, melyeknek egyik típusa a „B”-vel jelölt beszélt nyelvi, a másik típusa az „Í”-vel jelölt (10 adatközlőtől való) írott adatok. Az adatok közlésekor nem írjuk ki a teljes szóalakot, csak a kérdéses hang realizálódásának módját tükröztetjük. Az ezt követő szám azt mutatja, hogy hányszor fordult elő a megjelölt formában. Ahol lehetséges és szükséges, ott közöljük az adatoknak az adatközlők életkora és iskolai végzettsége szerinti statisztikáját is.

3. Az alakváltozatok köznyelvi helyzete, elterjedtségének mértéke nagyon is különböző. Eszerint vizsgálva őket a következő csoportokat különböztethetjük meg: I. Körülbelül azonos arányban használatos a két forma a köznyelvi kiejtésben, a variánsok közötti harc még nem dőlt el. II. Még erős az ingadozás a két változat között, de a fejlődés iránya már világosan megmutatkozik. III. Az egyik változat uralkodóvá vált, de a másikkal is számolnunk kell még. IV. A korábbi mássalhangzó-váltakozás lényegében megszűnt, csak az egyik forma járatos a köznyelvben.

I. Körülbelül azonos arányban használatosak a köznyelvben a következők:

bicikli—*bicigli* B. (100): -k- 47, -G- 8, -g- 45. || Í. (10): -k- 9, -g- 1.

A helyesírási szabályzatok közül először a RefJ. 1915., majd csak az AkH. 1950. és 1954. szótározza; megtalálható Balassa nyomdai helyesírásában (a továbbiakban: NyHSz.) is, mindenütt *bicikli* formában szerepel. Az alakváltozatokat oly gondosan feltüntető ÉrtSz. sem tesz említést a *bicigli* ejtészváltozatról, pedig mint látjuk, igen elterjedt a kiejtésben, sőt az írásos adatokban is előfordult. — Az adatok életkor és iskolai végzettség szerinti megoszlása:

	-k-	-G-	-g-
Összesen	47,00%	8,00%	45,00%
30 év alatt	41,17%	7,84%	50,98%
30 év fölött	53,06%	8,16%	38,77%
Általános iskola	29,62%	11,11%	59,25%
Érettségi	48,88%	8,88%	42,22%
Egyetemi végz.	60,71%	3,57%	35,71%

A táblázatból kitűnik, hogy a zöngés változat a fiatalok és az alacsonyabb iskolázottságúak beszédében tör utat magának. A műveltebbek kiejtését erősebben befolyásolja az írásszabály, de az ő beszédükben is számottevő szerepet kapott a zöngésült forma. Csak a jövő fogja eldönteni, hogy a hagyomány és az írásképp sugallta *bicikli* vagy az újabb *bicigli* bizonyul-e életrevalóbbnak.

bocsát—*bocsájt* B. (100): -át 43, -át 4, -ájt 53. || Í. (10): -át 3, -ájt 7.

A szótárak és a szabályzatok a *bocsát*-ot írják elő; a *bocsájt* csak a NyHSz.-ban található mint tiltott alak; az ÉrtSz.-ban: „*bocsát*, (nép) *bocsájt*”. — Az ÉrtSz. értékelésével összhangban Ruzsiczky Éva azt tartja, hogy: „Az irodalmi nyelvben és az igényesebb beszélt nyelvben a ... *bocsát* ... járja, a ... *bocsájt* ... nyelvjárási, illetőleg alacsonyabb szintű beszélt nyelvi változat” (Nyr. 85: 174). Nyomós okaink vannak rá, hogy helytelenítsük a *j*-s forma térhódítását. Ezek közül a leg súlyosabban esik a latba az, hogy igénk ragozási sora megbomlik: kijelentő és feltételes módban egyaránt használatos a *bocsát* és a *bocsájt*, a *bocsátana* és a *bocsájtana* stb., felszólító módban azonban csak a *j* nélküli forma járja. Szakadást idéz elő a szócsaládon belül is: egyes származékokban jelentkezik a váltakozás (*bocsátkozik* ~ *bocsájtkozik*, *bocsát-ható* ~ *bocsájt-ható*, *megbocsátó* ~ *megbocsájtó*, *bocsátás* ~ *bocsájtás*), másokban nem (*bocsánat*, *bocsánatos*, *bocsánandó*). Mindezek a *bocsájt* visszaszorítását tennék kívánatossá, adataink azonban azt mutatják, hogy a legműveltebbek beszédében (és írásában!) is erősen meggyökeresedett már ez a forma.

	-át	-át	-ájt
Összesen	43,00%	4,00%	53,00%
30 év alatt	49,01%	—	50,98%
30 év fölött	36,73%	8,16%	55,10%
Általános iskola	40,74%	3,70%	55,55%
Érettségi	44,44%	4,44%	51,11%
Egyetemi végzettség	42,85%	3,57%	53,57%

Az inetimologikus *j* az idősebbek beszédében nagyobb mértékben jelentkezik, mint a fiatalokéban. A műveltségi rétegek ejtésében nem tapasztalható nagyobb eltérés.

kibic—*gibic* B. (96 + 2 félpaszív adat): *k*- 52 + 1 félpaszív, *G*- 1, *g*- 43 + 1 félpaszív. || Í. (10): *k*- 5, *g*- 5.

A szótárak és szabályzatok zöngétlen formában közlik, csak az ÉrtSz. emlékezik meg a zöngésült alakról: megjegyzés nélkül közli, tehát éppoly elterjedtnek tartja, mint a *kibic*-et, s nem kifogásolja a használatát. — Adataink alapján egyetértünk az ÉrtSz. álláspontjával.

A *kibic* adatainak statisztikája:

	<i>k</i> -	<i>G</i> -	<i>g</i> -
Összesen	54,08%	1,02%	44,89%
30 év alatt	51,02%	—	48,97%
30 év fölött	57,14%	2,04%	40,81%
Általános iskola	52,00%	—	48,00%
Érettségi	48,88%	—	51,11%
Egyetemi végzettség	64,28%	3,57%	32,14%

Az újabb zöngés változat a fiatalabbak és az alacsonyabb iskolázottságúak kiejtésében nagyobb szerephez jutott, mint az idősebb, magasabb iskolázottságú adatközlőkében; az érettségizettek beszédében egyensúlyban van a két forma.

magvaváló—magbaváló B. (98 + 1 félpaszív adat): -v- 49, -v- 2, -b- 46 + 1 félpaszív, *maktólváló* 1. || Í. (10): -v- 7, -b- 3.

A szótárak és szabályzatok v-vel közlik, csupán az ÉrtSz.-ban található így: „*magvaváló*, (nép) *magbaváló*”. — Úgy látszik, a téves szóelemzésen alapuló *magbaváló* meglehetősen elterjedt a köznyelvben. Figyelemre méltó az egyszerű *magtólváló* adat is.

	-v-	-v-	-b-	-tól-
Összesen	49,49%	2,02%	47,47%	1,01%
30 év alatt	50,98%	1,96%	45,09%	1,96%
30 év fölött	47,91%	2,08%	50,00%	—
Általános iskola	37,03%	3,70%	59,25%	—
Érettségi	52,27%	2,27%	43,18%	2,27%
Egyetemi végzettség	57,14%	—	42,85%	—

Az idősebbek és az alacsonyabb iskolázottságúak nyelvhasználatában magasabb arányban jelentkezik a *magbaváló* alak, mint a fiatalabb és iskolázottabb adatközlőkében.

paskol—pacskol B. (98 + 2 félpaszív adat): -s- 51, -cs- 47 + 2 félpaszív. || Í. (10): -s- 9, -cs- 1.

Horváth Endre szótárában (a továbbiakban: HE.) csak a *pacskol* található. A NyHSz. és a HTSz. mindkettőt közli, de nem alakváltozatként, hanem külön szóként. Az ÉrtSz. is külön-külön szócikkben tárgyalja a *paskol*-t és a *pacskol*-t, jelentésbeli különbséget mutat ki közöttük, pontosabban: a *paskol* többféle jelentésárnyalatban használatos, mint a *pacskol*. Azonban 'valamely testrészt nem erősen ütöget' jelentésben — adataink erre vonatkoznak — az ÉrtSz. szerint is egyaránt járatos a két alak. — Grétsy László is úgy véli, hogy a *pacskol* jelentésköre leszűkülőben van, már nem általában 'ütöget, vereget' a jelentése, hanem inkább víznek vagy más folyadéknak, híg anyagnak az ütögetését, s az abban való csapkodást, pancsolást jelenti, s így kezd elválni a *paskol*-tól (Szóhasadás 141; vö. még uo. 9, 140, 142, 261). Nem vonjuk kétségbe, hogy a Grétsytől megadott jelentésben a cs-s változat járatosabb, mint a *paskol*, adataink alapján azonban bátran állíthatjuk, hogy 'valamely testrészt gyengén ütöget' jelentésben ma még egyformán használatos mind a két forma. — Mind az ÉrtSz., mind Grétsy adatai arról vallanak, hogy megkezdődött az alakváltozatnak jelentésmegoszlással való elkülönülése, így föltehető, hogy a *paskol* és a *pacskol* előbb-utóbb külön szóvá fejlődik, jöllehet ez a folyamat ma még az egyik jelentésárnyalatban előrehaladottabb fokon mutatkozik meg, mint a másokban. — Az adatok statisztikája:

	-s-	-cs-
Összesen	51,00%	49,00%
30 év alatt	45,09%	54,90%
30 év fölött	57,14%	42,85%
Általános iskola	33,33%	66,66%
Érettségi	51,11%	48,88%
Egyetemi végzettség	67,85%	32,14%

A fiatalabbak és az alacsonyabb iskolai végzettségűek több *cs-s* megoldású formát ejtettek, mint az idősebbek és a magasabb iskolázottságúak.

szervusz—szerbusz B. (100): -v- 58, -v- 3, -b- 39. || Í. (10): -v- 10.

A szátórák és szabályzatok közül csak az ÉrtSz. emlékezik meg szavunk *b-s* ejtéséről: „*szervusz* . . ., (nép) *szerbusz*”. Adataink azt mutatják, hogy az alacsonyabb nyelvi szinten keletkezett *szerbusz* meglehetősen elterjedt a köznyelvben is, bár még nem vált a *szervusz* egyenrangú változatává.

	-v-	-v-	-b-
Összesen	58,00%	3,00%	39,00%
30 év alatt	56,86%	3,92%	39,21%
30 év fölött	59,18%	2,04%	38,77%
Általános iskola	44,44%	7,40%	48,14%
Érettségi	60,00%	—	40,00%
Egyetemi végzettség	67,85%	3,57%	28,57%

Életkor szerint nem mutatkozik számottevő különbség. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek kiejtésében lényegesen több a *b-s* alak, mint az iskolázottabbakéban.

viaszos—viaszkos B. (96 + 1 félpaszív adat): -szos 50 + 1 félpaszív, -szkos 45, -kszos 1. || Í. (10): -szos 6, -szkos 4.

HE. szótárában a *viaszos* az előírt, a *viaszkos* a kerülendő forma. A NyHSz., az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. csak a *viaszos*-t szótározza. Az ÉrtSz.-ban: „*viaszos*, (nép) *viaszkos*”. — Adataink a két változat egyensúlyáról vallanak. — Az adatok %-os megoszlása:

	-szos	-szkos	-kszos
Összesen	52,57%	46,39%	1,03%
30 év alatt	58,33%	41,66%	—
30 év fölött	46,93%	51,02%	2,04%
Általános iskola	51,58%	48,41%	—
Érettségi	55,81%	44,18%	—
Egyetemi végzettség	48,14%	48,14%	3,70%

A *riaszkos* változat az idősebbek kiejtésében nagyobb szerephez jutott, mint a fiatalokéban. A műveltségi rétegek szerinti eredmény eléggé meg-
lepő: a legműveltebbek beszédében is éppoly gyakori az ÉrtSz.-tól alacsonyabb
nyelvi szinten honos formának minősített változat, mint az általános iskolai
végzettségűek nyelvhasználatában.

II. Még erős az ingadozás a két változat között, de a fejlődés iránya már
világosan megmutatkozik a következőkben:

bólingat—*bólintgat* B. (98): -ng- 20, -ndg- 20, -ndg- 58. || Í. (10): -ntg- 10.

kacsingat—*kacsintgat* B. (100): -ng- 75, -ndg- 7, -ndg- 18. || Í. (10): -ng- 2,
-ntg- 8.

tekinget—*tekintget* B. (99 + 1 félpasszív adat): -ng- 55 + 1 félpasszív,
-ndg- 14, -ndg- 30. || Í. (10): -ntg- 10.

Az AkH. 1879—1899. (6), a RefJ. 1900. (8), az AkH. 1901. (8), az AkH.
1902. és az IskH. 1903. elismeri a *t-s* és a *t* nélküli alakok váltakozását, az
utóbbiakat javasolják elsőnek, a *t-s* kevésbé ajánlott forma; az AkH. 1902.
csak a *kacsingat*-tal tesz kivételt, ennek egyformán jónak ítéli mindkét válto-
zatát; az IskH. 1903. pedig a *tekinget*-nek csak *t* nélküli alakját közli. HE.
szótárában: „*bólingat*, *bólint(gat)*; *tekinget*”, tehát az utóbbinak a *t-s* alakját
nem vette föl, a *kacsingat*-ot pedig egyáltalán nem szótározta. A NyHSz.-
ban *bólingat*, *kacsingat*, de *tekintget* található. A RefJ. 1915. (15), és az AkH.
1922—1950. a *t* nélküli formát teszi kötelezővé (16, 18); hasonlóan jár el az
AkH. 1954. és a HTSz. is. Az ÉrtSz.-ban: „*bólingat*, (vál) *bólintgat* || *kacsingat* ||
tekinget, (ritk) *tekintget*”. — A szótári adatokból kitűnik, hogy régóta foglal-
koztatja a szabályzatok szerkesztőit a *t-s* és a *t* nélküli alakok váltakozása, s
általában a *t* nélküli megoldást pártfogolják. Adataink alapján nagyon is meg-
okoltak látjuk, hogy az ÉrtSz. különbséget tesz a három szó között, valóban
eltérő módon viselkednek: a *bólingat* többnyire *t*-vel, a *kacsingat* jobbra *t*
nélkül ejtődik, a *tekinget* a kettő között helyezkedik el. Legföljebb a *tekintget*
„ritka” minősítését kifogásolhatnánk, ez inkább a nem szótározott *kacsintgat*-ra
illenek. — Figyelemre méltó, hogy a 30 írásos adatból 28-ban ott van az
inetimologikus *t* (vö. Benkő Loránd: MNy. 50: 186 és MMNyR. 1: 346). Benkő
úgy véli, hogy a kérdéses szavakat általában *t* nélkül ejtik, csak a laikus
nyelvérzék értelmezi ezeket *bólint+gat*, *kacsint+gat*, *tekint+get*-nek (i. h.).
Úgy látszik, hogy a laikus szóelemzés ez esetben eredményesen működött,
az így létrejött formák meggyökeresedtek, s már aligha irthatók ki a köz-
nyelvből. Az írott adatok a *t-s* formák törvényesítését sürgetik.

A 3 ige statisztikáját szavanként is, összesítésben is közöljük, mert
azonos jelenséget képviselnek ugyan, de a fejlődés különböző fokán állnak.

bólingat:

	-ng	-ndg-	-ndg-
Összesen	20,40%	20,40%	59,18%
30 év alatt	17,64%	25,49%	56,86%
30 év fölött	23,40%	14,89%	61,70%
Általános iskola	23,07%	26,92%	50,00%
Érettségi	20,45%	13,63%	65,90%
Egyetemi végzettség	17,85%	25,00%	57,14%

<i>kacsingat:</i>	-ng-	-n ^d g-	-ndg-
Összesen	75,00%	7,00%	18,00%
30 év alatt	74,50%	5,88%	19,60%
30 év fölött	75,51%	8,16%	16,32%
Általános iskola	92,59%	7,40%	—
Érettségi	71,11%	4,44%	24,44%
Egyetemi végzettség	64,28%	10,71%	25,00%

<i>tekinget:</i>	-ng-	-n ^d g-	-ndg-
Összesen	56,00%	14,00%	30,00%
30 év alatt	60,78%	13,72%	25,49%
30 év fölött	51,02%	14,28%	34,69%
Általános iskola	70,37%	11,11%	18,51%
Érettségi	60,00%	13,33%	26,66%
Egyetemi végzettség	35,71%	17,85%	46,42%

A három szó összesített eredménye:

	-ng-	-n ^d g-	-ndg-
Összesen	50,67%	13,75%	35,57%
30 év alatt	50,98%	15,03%	33,98%
30 év fölött	50,34%	12,41%	37,24%
Általános iskola	62,50%	15,00%	22,50%
Érettségi	50,74%	10,44%	38,80%
Egyetemi végzettség	39,28%	17,85%	42,85%

Életkor szerint szavanként eltérő eredményt kaptunk, az összesítésben nem mutatkozik számításba vehető eltérés az életkori rétegek ejtésében. Az iskolai végzettség szerinti adatokban olyan következetességet észlelhetünk, amit már nem tekinthetünk véletlennek: mindhárom szó esetében az alacsonyabb iskolai végzettségűek kiejtésében található a legtöbb, az egyetemi végzettségűekében a legkevesebb *ng-s* forma, tehát a *t-s* változatot a legműveltebbek terjesztik. Ezt figyelembe kell vennünk, ha a *bólintgat*, *kacsintgat*, *tekinget* alakok kodifikálását mérlegeljük.

rohad—*rothad* B. (100): *rohad* 63, *rothad* 37. || Í. (10): *rohad* 2, *rothad* 8.

Valamennyi szótár és szabályzat elismeri szavunk alaki kettősségét; csak az ÉrtSz. állapít meg közöttük értékrendet: „*rothad*, (nép) *rohad*”. (Az alakváltozatok különböző eredetéről l. Kubinyi László: MNy. 51: 92—5, 55: 207—12.) — Adataink ellene mondanak az ÉrtSz.-nak, úgy látszik, hogy a köznyelvben a *t* nélküli változat használatosabb, mint a *t-s*. — A %-os eredmények:

	rohad	rothad
Összesen	63,00%	37,00%
30 év alatt	70,58%	29,41%
30 év fölött	55,10%	44,89%
Általános iskola	74,07%	25,92%
Érettségi	62,22%	37,77%
Egyetemi végzettség	53,57%	46,42%

Az idősebbek és a műveltebbek beszédében nagyobb arányban van képviselve a *t*-s változat, mint a többiekében, de itt sem éri el az 50%-ot. *tornászik*—*tornázik* B. (100): -sz- 36, -z- 64. || Í. (10): -sz- 2, -z- 8.

HE. szótárában és a NyHSz.-ban csak a *tornászik* szerepel, az utóbbi titltja a *tornázik*-ot. Az AkH. 1923—1939. csak a *tornászik* alakot szótározza. Az AkH. 1940—1954. és a HTSz. rangsorolás nélkül közli a két formát; az AkH. 1954. — mert bár azonos eredetűek, de különböző képzésűek — nem variánsként, hanem külön szóként kezeli őket. Külön-külön szócikkben tárgyalja az ÉrtSz. is; értelmezése szerint átvitt jelentésben csak a *tornászik* használatos. — Adataink 'tornagyakorlatokat végez' jelentésre vonatkoznak, s ebben az értelemben az ÉrtSz. szerint nincs különbség a két forma között, mindegyik egyformán járatos a köznyelvben. A mi eredményeink azt mutatják, hogy a *tornázik* valamivel elterjedtebb, mint a *tornászik*.

	-sz	-z-
Összesen	36,00%	64,00%
30 év alatt	27,45%	72,54%
30 év fölött	44,89%	55,10%
Általános iskola	14,81%	85,18%
Érettségi	37,77%	62,22%
Egyetemi végzettség	53,57%	46,42%

Az idősebbek és a műveltebbek kiejtésében jobban érvényesült az *sz*-es változat, mint a fiatalabb és alacsonyabb iskolázottságú adatközlőkében. Különösen a műveltségi rétegek beszédében mutatkozik feltűnően nagy különbség.

III. Az alakpárok következő csoportjára az jellemző, hogy az egyik változat a kétségtelenül uralkodó forma, a másik nem jelentékeny mértékben ugyan, de még képviselteti magát a köznyelvi kiejtésben.

azzal—*avval* B. (100): -zz- 74, -vv- 26. || Í. (10): -zz- 10.

ezzel—*evvel* B. (100): -zz- 77, -vv- 23. || Í. (10): -zz- 10.

Az AkH. 1832-ben az *avval* a fővariáns: „*av-val*; mondatik *azzal* is” (18). Az AkH. 1877—1899. az *azzal*-t tartja elterjedtebbnek (5). A RefJ. 1900., az AkH. 1901. és 1902. csak a *vv*-s alakot szótározza. Az IskH. 1903. is az *avval*, *evvel*-t pártfogolja, az *azzal*, *ezzel*-t zárójelben, tehát használatos, de

kevésbé ajánlatos formaként közli. HE., a NyHSz., a RefJ. 1915., az AkH. 1922–1954. és a HTSz. mindkét alakot jónak ítéli. Az ÉrtSz.-ban így találjuk: „azzal ~ avval || ezzel, (kissé nép) evvel”. Helyeseljük, hogy az ÉrtSz. az azzal, ezzel formákat tette első helyre, az azonban már kevésbé látszik megokoltnak, hogy különbséget tesz az 'avval és az evvel között, eszerint az avval köznyelvibb, mint az evvel. Adataink arról tanúskodnak, hogy mindkettő egyformán viasszaszorult a köznyelvben, és — igaz van Benkő Lorándnak — a zz-s változat az életerősebb, valamint a választékosabb is (HIK. 38, hasonlóan: MMNyR. 1: 581); ezt tükröztetik az írásos adatok is. — A két szó adatainak összesítése, valamint életkor és iskolai végzettség szerinti megoszlása:

	-zz-	-vv-
Összesen	75,50%	24,50%
30 év alatt	66,66%	33,33%
30 év fölött	84,69%	15,30%
Általános iskola	64,81%	35,18%
Érettségi	71,11%	28,88%
Egyetemi végzettség	92,85%	7,14%

Az idősebbek és a műveltebbek beszédében — feltűnően nagy különbséggel — magasabb arányban vannak képviselve a zz-s alakok, mint a fiatalok és az alacsonyabb iskolázottságúak nyelvén.

kalitka—*kalicka* B. (100): -t- 84, -c- 16. || Í. (10): -t- 9, -c- 1.

HE. szótárában csak a *kalitka* található. A NyHSz., az AkH. 1950. és 1954. mindkettőt közli, de nem alakváltozatként, hanem külön szóként. A HTSz.-ban: „*kalitka* v. *kalicka*”; az ÉrtSz.-ban: „*kalitka*, (nép) *kalicka*”. — Valóban nem azonos értékű a két forma, a c-s megoldásának csak jelentéktelen szerep jut a köznyelvben.

	-t-	-c-
Összesen	84,00%	16,00%
30 év alatt	86,27%	13,72%
30 év fölött	81,63%	18,36%
Általános iskola	81,48%	18,51%
Érettségi	84,44%	15,55%
Egyetemi végzettség	85,71%	14,28%

Az idősebbek és az alacsonyabb iskolázottságúak valamivel több *kalická*-t ejtettek, mint a fiatalok és műveltebbek.

karalábé—*kalarábé* B. (100): r...l 83, l...r 17. || Í. (10): r...l 6, l...r 4.

HE. és a NyHSz. a *kalarábé*-t írja elő, az utóbbi tiltja a *karalábé* alakot. Az AkH. 1954. és a HTSz. *karalábé* formában közli; az ÉrtSz.-ban is ez áll első helyen: „*karalábé* ~ *kalarábé*”. — Úgy véljük, hogy az ÉrtSz.-ban a *kalarábé*-hoz a „régies” megjelölés kívánczik, adataink szerint ez a köz-

nyelvben erősen visszaszorult, elavulóban levő változat. A NyAtl. 401. számú térképe arról tanúskodik, hogy az egész nyelvterületen a hangátvetéssel kezelt *karalábé* az uralkodó forma, az *l...r*-es alak csak meglehetősen szóróványosan fordul elő. — A %-os eredmények a következők:

	<i>r...l</i>	<i>l...r</i>
Összesen	83,00%	17,00%
30 év alatt	90,19%	9,80%
30 év fölött	75,51%	24,48%
Általános iskola	92,59%	7,40%
Érettségi	80,00%	20,00%
Egyetemi végzettség	78,57%	21,42%

Az eredményekből kitűnik, hogy az *l...r* > *r...l* változás alacsonyabb nyelvi szintről indult el és hatolt be a köznyelvbe. Az idősebbek és a műveltebbek beszéde jobban őrzi a hagyományos formát, mint a fiatal, alacsonyabb iskolázottságú adatközlőké; a korábbi írásszabálynak is nagy szerepe van ebben.

lik—*lyuk*—*luk* B. (100): *juk* 20, *luk* 80. || *í.* (10): *lyuk* 7, *luk* 3.

likacsos—*lyukacsos*—*lukacsos* B. (100): *lik*- 7, *juk*- 16, *luk*- 77. || *í.* (10): *lyuk*- 6, *luk*- 4.

Az AkH. 1834.-ben az *ly*-re példa: *lyuk* (9). A RefJ. 1900. és az AkH. 1901. a *lyuk* formát ajánlja elsőnek, a *lik* zárójelbe került. Az AkH. 1902.-ben: „*luk* v. *lyuk*”, a *lik* változatot nem szótározta. Az IskH. 1903. a *lyuk* alakot pártfogolja, a *lik* itt is zárójelben szerepel; hibáztatja az AkH. 1902.-t, mert fölvette a *luk* változatot (75). HE. egyformán jónak tartja a *lyuk*-ot és a *lik*-ot, valamint ezek származékait. A NyHSz.-ban: a *lyuk* a kötelező, a *lik* nyelvjárási, a *luk* kerülendő alak. A RefJ. 1915.-ben és az AkH. 1922—1924.-ben csak a *lyuk*, az AkH. 1927—1950.-ben a *lik* és a *lyuk* is megtalálható, egyértékűnek tekinti a két formát; a *luk* írás- és ejtismódot 1943-tól 1946-ig tiltja az AkH.: „nem: *luk*”. Az AkH. 1954. és a HTSz. csak a *lyuk* változatot veszi föl. Az ÉrtSz.-ban: „*lyuk*, (nép) *luk*, (táj) *lik* || *lyukacsos*, (nép) *likacsos*, *lukacsos*”.

Adataink szerint a köznyelvben a *luk*, *lukacsos* az uralkodó ejtismód, a *juk*, *jukacsos* erősen háttérbe szorult, a *lik* egyáltalán nem fordult elő, a *likacsos*-nak is csak egészen periferikus szerep jutott. Az írott adatokban is erőteljesen jelentkezett a *luk*, *lukacsos*, noha itt a *lyuk*, *lyukacsos* van többségben.

Ruzsiczky Éva azt tartja (az ÉrtSz. minősítésével összhangban), hogy „Az irodalmi nyelvben és az igényesebb beszélt nyelvben a *lyukas* ... járja, a *lukas* ... nyelvjárási, illetőleg alacsonyabb szintű beszélt nyelvi változat” (Nyr. 85: 174). — Mi úgy látjuk, hogy mivel a *luk* éppúgy természetes nyelvi fejlődmény, mint a *juk* vagy a *lik* (vö. Bárczi: Htört.² 83, 132—3; Benkő: LyTört. 8, 28, 33, 38, 53, 61), s mivel a nyelvterület nagy részén el van terjedve, aligha tartható az az álláspont, hogy a *luk* változatot száműzni kell a köznyelvből; türelmesebbnek, kevésbé szigorúnak kell vele szemben lennünk. Már csak azért is megokolt a türelem, mert a NyAtl. 213. számú térképének

tanúsága szerint a budapesti nyelvhasználat szempontjából nagyon is figyelemre méltó E kockában, a fővárost körülölelő területen, a 3., 4., 6., 7., 11., 18. és a 19. kutatópontokon a *luk* fővariáns, de máshol is igen sűrűn fordul elő ez az ejtés. Abban igaza lehet Ruzsiczky Évának, hogy a *luk* alacsonyabb nyelvi színtről hatolt be a magasabbba — erre következtethetünk az alábbi táblázatból is —, de behatolt, és ott gyökeret is vert, így nem sok eredmény-nyel biztat az ellene való küzdelem. Az kétségtelen, hogy — mint viszonylag ritka, régies alakváltozatot — ma még a *lyuk*, *lyukacsos* formát érezzük választékosabbnak.

Mivel az *i*-s forma (*lik*, *likacsos*) csak a származékszóban fordult elő, felvetődhet az a gondolat, hogy a köznyelvben kifejlődhetett némi használat-beli különbség az alapszó és származékának hangalakja között, ezért helyesebbnek látszik külön-külön táblázatban bemutatni a %-os eredményeket.

<i>lyuk:</i>	<i>lik</i>	<i>juk</i>	<i>luk</i>
Összesen	—	20,00%	80,00%
30 év alatt	—	15,68%	84,31%
30 év fölött	—	24,48%	75,51%
Általános iskola	—	3,70%	96,29%
Érettségi	—	24,44%	75,55%
Egyetemi végzettség	—	28,57%	71,42%

<i>lyukacsos:</i>	<i>lik-</i>	<i>juk-</i>	<i>luk-</i>
Összesen	7,00%	16,00%	77,00%
30 év alatt	5,88%	13,72%	80,39%
30 év fölött	8,16%	18,36%	73,46%
Általános iskola	3,70%	11,11%	85,18%
Érettségi	4,44%	15,55%	80,00%
Egyetemi végzettség	14,28%	21,42%	64,28%

A vitatott *luk*, *lukacsos* változat a fiatalok és az alacsonyabb iskolázottságúak kiejtésében kapott nagyobb szerepet; a hagyományos *juk*, *jukacsos*, *likacsos* ejtés — meglehetősen nagy különbséggel — a műveltebbek beszédében őrződik erősebben, de a tőlük kapott adatokban is jól megmutatkozik a *luk*, *lukacsos* forma térhódítása.

magános—*magányos* B. (100): -n- 26, -ny- 74. || Í. (10): -n- 1, -ny- 9.

HE. szótárában: *magány*(os). A NyHSz.-ban a *magános* a kötelező, a *magányos* a kerülendő forma. A RefJ. 1915. és az AkH. 1922—1923. csak az *ny*-es, az AkH. 1924—1950. csak az *n*-es alakot szótározza. Az AkH. 1954. és a HTSz. nem alakváltozatként, hanem külön szóként közli a *magános*-t és a *magányos*-t. Az ÉrtSz. is külön-külön szócikkben tárgyalja. Valóban nem cserélhető fel minden esetben a két alak. Például az 'emberekkel nem szívesen érintkező személy' *magányos*, a 'privát ember' *magános*. Az 'egyedül, család nélkül élő ember' jelentésben azonban — adataink erre vonatkoznak —

az ÉrtSz. szerint is egyaránt használatos a *magános* és a *magányos*. Ruzsiczky Éva másképp vélekedik: „A *magános* ... 'egyedül, magában élő'-t jelent, *magányos* családos ember is lehet, ha magánakvaló természete van” (Nyr. 85: 175). Adataink cáfolják Ruzsiczky Éva álláspontját: 'egyedül, magában élő ember'-t is nevezhetünk *magányos*-nak, sőt adatközlőink többsége így mondta, és így is írta le.

	-n-	-ny-
Összesen	26,00%	74,00%
30 év alatt	23,52%	76,47%
30 év fölött	28,57%	71,42%
Általános iskola	7,40%	92,59%
Érettségi	24,44%	75,55%
Egyetemi végzettség	46,42%	53,57%

Műveltségi rétegek szerint vizsgálva a %-os eredményeket, arra a következtetésre jutunk, hogy a *magános* a ritkább, de választékosabb forma.

masni—*masli* B. (100): -n- 86, -l- 14. || Í. (10): -n- 10.

A NyHSz. l-lel, az AkH. 1954. és a HTSz. n-nel közli. Az ÉrtSz. az l-est minősíti alapváltozatnak: „*masli* ~ *masli*, *masni*”. — Adataink az AkH. és a HTSz. álláspontját igazolják, a *masni* az uralkodó forma, a *masli* erősen visszaszorulóban van, s az ÉrtSz.-től fővariánsnak jelölt *masli*-ra pedig mindössze egyetlen adatot kaptunk. — A %-os eredmények:

	-n-	-l-
Összesen	86,00%	14,00%
30 év alatt	88,23%	11,76%
30 év fölött	83,76%	16,32%
Általános iskola	85,18%	14,81%
Érettségi	88,88%	11,11%
Egyetemi végzettség	82,14%	17,85%

Az idősebbek és az egyetemi végzettségűek beszéde erősebben őrzi a kihálóban levő változatot, mint a fiatal, alacsonyabb iskolázottságú adatközlőké.

szaft—*zaft* B. (100): sz- 81, z- 19. || Í. (10): sz- 9, z- 1.

A HTSz. egyenrangúnak tekinti a két alakot. Az ÉrtSz.-ban: „*szaft*, (kissé nép) *zaft*”. — Adataink igazolják az ÉrtSz.-t: az sz-es az uralkodó forma.

	sz-	z-
Összesen	81,00%	19,00%
30 év alatt	82,35%	17,64%
30 év fölött	79,59%	20,40%
Általános iskola	92,59%	7,40%
Érettségi	75,55%	24,44%
Egyetemi végzettség	78,57%	21,42%

Az idősebbek és az iskolázottabbak beszédében nagyobb szerepet kapott a zöngés változat, mint a fiatalabb és alacsonyabb iskolai végzettségű adatközlőkében.

szontyolodik—szontyorodik B. (100): -l- 84, -l- 3, -r- 13. || Í. (10): -l- 10.

A megvizsgált szótárak és szabályzatok közül csak a NyHSz. közli *szontyolodik* formában. — Adatainkban az *l*-es változat van erős többségben.

	-l-	-l-	-r-
Összesen	84,00%	3,00%	13,00%
30 év alatt	88,23%	—	11,76%
30 év fölött	79,59%	6,12%	14,28%
Általános iskola	81,48%	—	18,51%
Érettségi	80,00%	6,66%	13,33%
Egyetemi végzettség	92,85%	—	7,14%

Az idősebbek kiejtésében valamivel több az *r*-es forma, mint a fiatalokéban, az egyetemi végzettségűek beszédében pedig csak elenyésző számban fordul elő.

IV. A korábbi mássalhangzó-váltakozás lényegében megszűnt a következőkben:

cseresznye—cseresnye B. (100): -sz- 94, -sz- 1, -s- 5. || Í. (10): -sz- 10.

Az IskH. 1903. és HE. mindkét változatot elfogadja. A NyHSz.-ban a *cseresznye* a kötelező, a *cseresnye* a kerülendő forma. A RefJ. 1915. és az AkH. 1922—1946. egyenrangú variánsnak jelöli. Az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. csak a *cseresznye*-t szótározza. Az ÉrtSz.-ban: „*cseresznye* ... , (rég, nép) *cseresnye*”.

kocsmá—korcsma B. (99 + 1 félpaszív adat): *kocsmá* 91 + 1 félpaszív, *korcsma* 8. || Í. (10): *kocsmá* 7, *korcsma* 3.

A század eleji szabályzatok szerint a *kocsmá* az általánosan elterjedt ejtés, a *korcsma* csak az írott nyelvben honos (RefJ. 1900. 6, AkH. 1901. 5, IskH. 1903. 33); az IskH. 1903. a szójegyzékben zárójelben közli a *korcsmá*-t is. HE. csak a *kocsmá*-t közli; a NyHSz.-ban is ez a kötelező, a *korcsma* a kerülendő forma. A RefJ. 1915. és az AkH. 1922—1950. egyenrangúnak jelöli a két változatot. Az AkH. 1954. és a HTSz. csak az *r* nélküli alakot szótározza. Az ÉrtSz.-ban: „*kocsmá*, (rég) *korcsma*”.

kunyhó—gunyhó B. (99 + 1 félpaszív adat): *k-* 97 + 1 félpaszív, *g-* 2. || Í. (10): *k-* 10.

A RefJ. 1900., az AkH. 1901., 1902. és az IskH. 1903. egyértékűnek tekinti a két alakot. HE. és a NyHSz. a *kunyhó*-t írja elő, az utóbbi tiltja a *gunyhó* formát. A RefJ. 1915. és az AkH. 1922—1929. csak a *kunyhó*-t közli; az AkH. 1929—1946. mindkét változatot elfogadja. Az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. csak a *kunyhó*-t szótározza. Az ÉrtSz.-ban: „*kunyhó*, (táj) *gunyhó*”.

lélegezni—lélekezni B. (57): -g- 55, -k- 2. || Í. (10): -g- 10.

A század eleji szabályzatok a szó elhomályosult képzésére hivatkozva engedélyezik a *g*-s alakot is (RefJ. 1900. 9, AkH. 1901. 8, IskH. 1903. 38). HE. szótárában: „*lélek(zik)*”. A NyHSz. az AkH. előírásával szemben a

lélegzik-et teszi kötelezővé a nyomdai helyesírásban. A RefJ. 1915. és az AkH. 1922–1946. ragaszkodik a szó etimológiáját tükröztető formához, szigorúan tiltja a *lélegzés* alakot. Az AkH. 1950.-ben is a *lélekzik* található, de már nem tiltja egyenesen a *lélegzik*-et. Az AkH. 1954. törvényesíti a zöngés formát, így közli a HTSz. és az ÉrtSz. is.

matrac—*madrac* B. (100): -*t*- 95, -*D*- 2, -*d*- 3. || Í. (10): -*t*- 10.

A szótárak és szabályzatok a *t*-s változatot közlik, csak a NyHSz.-ba kerül be a *madrac* mint kerülendő forma. Az ÉrtSz.-ban: „*matrac*, (nép) *madrac*”.

pamut—*pamuk* B. (99 + 1 félpaszív adat): -*t*- 98 + 1 félpaszív, -*k*- 1. || Í. (10): -*t*- 10.

HE. és a NyHSz. a *pamut*-ot írja elő; az utóbbi megjegyzi: „nem: *pamuk*”. Az AkH. 1931–1939. mindkét változatot elfogadja. Az AkH. 1940–1954. és a HTSz. a *pamut*-ot teszi kötelezővé. Az ÉrtSz.-ban: „*pamut*, (nép) *pamuk*”.

pirula—*pilula* B. (91 + 2 félpaszív adat): -*r*- 90 + 2 félpaszív, -*l*- 1. || Í. (10): -*r*- 10.

HE. szótárában: „*pilula*”; a NyHSz.-ban *pirula* ~ *pilula* kettősséget találunk. Az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. csak a *pirulá*-t szótározza. Az ÉrtSz. külön-külön szócikkben tárgyalja őket: a *pirula* használatában megkülönböztet konkrét és átvitt jelentést, a *pilula* „Gyógysz, kissé rég” megjelöléssel és csak konkrét jelentésben szerepel. — Megjegyezzük, hogy tapasztalatunk szerint szavunk a szókincs peremére szorult, konkrét jelentésben kipusztulóban van. Elsőnek a 'labdacsszerű orvosság'-ra kérdeztem. Szinte alig volt adatközlő, aki erre választ tudott adni, így kénytelen voltam átvitt jelentése felől megközelíteni a szót: „lenyeli a keserű *pirulát*”, azaz 'kénytelenségből elszenved valamely kellemetlen dolgot' jelentésben már könnyebben megkaptam a választ. Utólag kiderült, hogy ismerik a szót konkrét jelentésben is, de nemigen használják, helyette ritkábban *pasztillá*-t, *tablettá*-t, gyakrabban *por*-t mondanak függetlenül attól, hogy a kérdéses orvosság por, labdacsszerű vagy szögletes alakú-e.

uborka—*ugorka* B. (100): -*b*- 99, -*g*- 1. || Í. (10): -*b*- 10.

HE. és a NyHSz. az *uborká*-t írja elő, az utóbbiban az *ugorka* kerülendő forma. Az AkH. 1927–1946. egyenrangú variánsnak ítéli a két alakot. Az AkH. 1950., 1954. és a HTSz. csak az *uborká*-t közli. Az ÉrtSz.-ban: „*uborka*, (nép, kissé vâl) *ugorka*”.

A bemutatott 8 szóban tehát megszűntnek tekinthetjük a mássalhangzó-váltakozást, a köznyelvben a *cseresznye*, *kocsmá*, *kunyhó*, *lélegezni*, *matrac*, *pamut*, *pirula* és *uborka* használatos; a *cseresznye*, *korcsma*, *gunyhó*, *lélegezni*, *madrac*, *pamuk*, *pilula* és *ugorka* csak egészen szórványosan jelentkezik, ez az ejtés ma már modorosságnak számít.

Érdemes az e csoportba tartozó szavak összesített adatait bemutatni; tanulságos lehet, hogy az elavult formák az adatközlők melyik rétegében jelentkeztek magasabb arányban.

	Köznyelvi forma	Közbülső fok	Elavult forma
Összesen	96,53%	0,40%	3,06%
30 év alatt	95,83%	0,52%	3,61%
30 év fölött	97,26%	0,27%	2,45%
Általános iskola	96,05%	0,49%	3,44%
Érettségi	96,13%	0,59%	3,27%
Egyetemi végzettség	97,63%	—	2,36%

A fiatalabbak és az alacsonyabb iskolázottságúak beszédében jelentkezik valamivel magasabb arányban a régies változatok.

4. Egyetlen cikk keretében természetesen nem lehet átfogó képet nyújtani a köznyelvben észlelhető mássalhangzó-váltakozásról, ez nem is volt szándékunkban. Arra talán sikerült felhívni a figyelmet, hogy érdemes ebben a témakörben vizsgálni.

G. Varga Györgyi

A mondatra vonatkozó *ami*

Néhány megjegyzést szeretnék hozzáfűzni ahhoz a cikkhez, amelyet Kollányi Teréz írt az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséről (Nyr. 88: 17—21). Lássuk azonban először, mit mondanak az ilyen *ami*-nek régibb védői.

Orbán Gábor könyvében ezt olvashatjuk: „Csak az *ami* névmás használható [nem az *amely*], ha az egész mondat tartalmára utalunk vele: A sekrestyés megzörgette a kulcsokat, *ami* azt jelenti, föl is út, le is út. — Az ilyen beszéd természetesebb és nem kevésbé magyaros, mintha [így!] azt mondánók: *ez pedig* azt jelenti, ... Vagy: Ez értelem szerinti egyezés, *ami* (nem pedig: *s ez*; *ez pedig*) Tacitusnál igen gyakori” (A magyar nyelv. Prága, 1935. 129). Csakugyan ennek megfelelően írja ő maga is: „Azonban újabb időben a kapcsoló *is* szórendje helyett sokszor a megengedő *is* szórendjét használják, *ami* pedig semmiképp sem jó” (134). De ellenkezik saját szabályával ezek a mondatai: „A régi jó magyar nyelvben a *társ* szóval csak személyt jelentő főneveket tettek össze: *tanulótárs*, *polgártárs*, *játszótárs*, ma azonban hibásan tárgyak nevével is egybe szokták tenni: *munkatárs* (*dolgozótárs*), *kartárs* (*kollega*); ez azonban semmiképpen sem helyeselhető” (117—8). „A főnévi igenevet igen sokszor németesen mellékmondat rövidítésére használják, pedig ez ellenkezik a magyar nyelv szellemével” (123). „A mutató névmást gyakran határozott vagy határozatlan névelővel pótolják, ez azonban semmiképp sem engedhető meg: ... A mutató névmás hiányát a főnév ismétlésével szokták pótolni, de ez is németes: ...” (126). Orbán Gábor tehát nem igazíthat el bennünket ebben a kérdésben, mert magyaros szerkezetű mondataival ő maga is vét az idegenszerűséget mentegető saját szabálya ellen.

Galambos Dezső meg így foglal állást értekezésében: „A relatív mondat rendesen a főmondatnak jelzett szavára vonatkozik. De előfordul az az eset is,

hogy a relatívum az előbbi mondatnak tartalmára, gondolatára utal. . . . Az tény, hogy a relatívumnak ilyen használata a latinból ered. Átment a német nyelvbe is. De véleményünk szerint az ily értelemben használt relatívumot nem hibáztathatjuk, . . . ha az ilyfajta relatív mondat és főmondata közt szorosabb a gondolati összefüggés” (Nyr. 36: 59—60). Példáiból csupán egyet idézek, Gárdonyinak ezt a mondatát: „A nevemet nem hallotta sohase, *aminek* meg én örültem meg” (uo. 61).

Kelemen Béla hasonlóan vélekedik, mert ezt írja (Jó magyarság² 79): „Az *ami* vonatkozhatik az egész főmondatra is s ez nem hibáztatható (Nyr. 1907: 59), föltéve, hogy a vonatkozó mondat és a főmondat közt szorosabb összefüggés van: A nevemet nem hallotta sohase, *aminek* csak örültem. De már ehelyett: »A spártaiak megölték Agis királyt, *ami* náluk hallatlan dolog volt» — helyesebb: *ez pedig* náluk hallatlan dolog volt.”

Nagyon elmés volna ez a különbségtevés, csakhogya mi az a mérce, amellyel pontosan meg lehet állapítani, mikor van az efféle mondatok között szorosabb kapcsolat, mikor lazább? Én például hiába töröm a fejemet, sehogy se tudom belátni, miért volna az első példában szorosabb a „gondolati összefüggés”, mint a másodikban. Miért ne lehetne amazt is így mondani: „A nevemet nem hallotta sohase, *ennek pedig* csak örültem”? Aztán miért írta Kelemen a maga szövegét is mutató névmással: „Az *ami* vonatkozhatik az egész főmondatra is s ez nem hibáztatható”? Nem írhatta volna-e talán vonatkozó névmással is a saját szabálya szerint: „Az *ami* vonatkozhatik az egész főmondatra is, *ami* nem hibáztatható”?

Kollányi Teréz szabálya szintén a tagmondatok kapcsolatának szorosabb vagy lazább voltán alapul, de ki van egészítve még a mondanivalónak kisebb vagy nagyobb fokú nyomatékosságával. Mind a kettő, a kapcsolat is, a nyomaték vagy kiemelés is nyelvtani fogalom (l. pl. Akadémiánk Leíró nyelvtanát 2: 408, 458—9), pedig Kollányi Teréz stilisztikai szempontból akart foglalkozni a kérdés vizsgálatával. Igaz, hogy a stilisztikában is szó van a mellérendelésről és az alárendelésről (l. pl. Négyesy László Stilisztikáját⁸ 200—1 vagy Zlinszky Aladárét: Stilisztika és verstan 177—8), továbbá a nyelvtant és a stilisztikát nem is lehet egészen elválasztani egymástól (l. OK. 5: 510). Ellenben határozottan stilisztikai szempontból értékeli a szóban forgó *ami*-t Akadémiánk Leíró nyelvtana, azt mondván, hogy Arany János költeményében, A fülemilében „a komikum eszköze” ez a forma: „*Ami* nem volt épen oly rég” (2: 331). Ámde én úgy látom, nincs itt semmi kifejezni való komikum, mert mi nem volt oly nagyon régen? Az, hogy a magyar ember szeretett pörlekedni. Ez azonban nem komikus, csak rossz szokás. A nevetséges dolog később következik az elbeszélésben: a rossz szomszédok összekapnak még azon is, kinek füttyül a madárka, és bíróhoz mennek a vita eldöntése végett, holott nyilvánvaló, hogy a madárral egyaránt szól minden olyan embernek, aki hallgatja. A stilisztikai minősítést tehát jól meg kell fontolni, hiszen miért is volna alkalmas ez az *ami* éppen a nevetségesség kifejezésére?

Kollányi Teréz nem szóhangulattal érvel, hanem azt vallja, hogy a mutató névmásos szerkezet lazább kapcsolatot és nagyobb nyomatékosságot fejez ki, a vonatkozó névmásos pedig szorosabb kapcsolatot és kisebb nyomatékosságot ebben a mondatban: „Egyébként maradok régi (*ez nem baj*), egyszersmind öreg (*ami már baj*) tisztelője.” Igen ám, de ennek a mondatnak négyféle változata is lehet: 1. Maradok régi (*ez nem baj*), egyszersmind öreg (*ami már baj*) tisztelője. 2. Maradok régi (*ami nem baj*), egyszersmind

öreg (ez már baj) tisztelője. 3. Maradok régi (*ami* nem baj), egyszersmind öreg (*ami* már baj) tisztelője. 4. Maradok régi (ez nem baj), egyszersmind öreg (ez már baj) tisztelője. Kollányi Teréz szerint (i. h. 19) „a mondani-való fontossága, a gondolat erősebb kiemelése stb. dönti el, hogy mellérendeléssel vagy alárendeléssel élünk-e”, tehát akkor az ő felfogása szerint vajon csak az első változat-e a helyes, vagy talán mind a négy is jó lehet? Énszerintem azonban a 4. változat a magyaros szerkezet, és úgy gondolom, akárhogyan csúrkük-csavarjuk a dolgot, mind a négy változatban az egésznek a végén van a nyomaték: „Hogy régi vagyok, az nem baj, de hogy egyszersmind öreg is vagyok, az már igenis baj.”

Persze mindegyik alakjában biceg egy kissé az a vitás idézet, mert a jelzőt és a jelzett szót közbeszúrás választja el egymástól, s e miatt az egész mondat ilyen furcsán végződik: ... *baj — tisztelője!* Ezen a zökkenőn így lehetne segíteni: „Maradok tisztelője, mégpedig régi (ez nem baj), egyszersmind öreg (ez már baj).” Természetesen mondhatja valaki azt is, hogy mind a két állítmány egyforma nyomatékú: „A régiség nem baj, az öregség már baj.” A nyomaték erősségén tehát vitatkozni lehet. Én azt a föltevést kockáztattam meg arról a vitás mondatról régebben szólva, hogy Kardos Albert talán csak a változatosság kedvéért írta kétféle módon, először mutató névmással, azután vonatkozóval (MNY. 49: 485).

Az ÉrtSz. a kapcsolatos mellérendelt mondatot pótló ilyen *ami*-s mellékmondatot nem hibáztatja, csak az ellentétes mellérendelt mondat helyett való használatát tekinti rossznak, pedig a Mikszáthból vett idézet sem kifogástalan: „Köröskörül a boltok be vannak zárva, *ami* azt jelenti, hogy az óvatos kereskedők nem tartanak lehetetlennek egy kis kravallt” (1: 199–200). Magyarosan: *s ez azt jelenti, hogy* ...

Azokat az 5. pontba foglalt mondat szerkezeteket (i. h. 20–21), amelyekben a főmondatnak és, s, de, sőt kötőszava után, vagyis a főmondat elé vannak beékelve az *ami*-vel kezdődő mellékmondatok, én rövidítéssel magyarázom. Saját példám: „S *ami* a legnagyobb baj, az az, hogy már öreg vagyok.” Rövidítve: „S *ami* a legnagyobb baj, már öreg vagyok.” Elég gyakori, szinte már állandósult efféle kifejezés ez: (*sőt*) *mi több* (*ami* több, az az, hogy ...). „Nem szégyelli tettét, *sőt mi több*, dicsekszik vele.” Petőfi is azt írta a vándorszínész Megyeriről, hogy összetintázta a kabátját, pedig „csak egy kabátja volt ... *Mi több*: kabátja épen sárga volt, És így annál jobban látszott a folt” (A tintás üveg). De megfigyeltem egy ízes magyarsággal beszélő falusi tanítón, hogy a (*sőt*) *mi több* helyett ezzel a magyarosabb szólásmóddal élt: *Többet mondok*. Franciául így van a (*sőt*) *mi több*: *qui plus est*, az „*ami* pedig még nagyobb baj, *ami* még rosszabb” meg így: *qui pis est* (l. Eckhardt és Sauvageot szótárát).

Nem lehet azonban elhallgatni még valamit. Simonyi Zsigmond nem fogadta el Galambos Dezsőnek azt az okoskodását, hogy némelykor nem hibáztathatjuk az ilyen *ami*-s mondatokat, mert Simonyi Galambos értekezésének megjelenése után, 1914-ben is ezt írta Helyes magyarságának harmadik kiadásában (57): „Végre latinos és németes, ha a főmondatnak egész tartalmára vonatkoztatnak *ami*-vel kezdődő mellékmondatot, pl. A spártaiak megölték Agis királyt, *ami* (v. *ami pedig*) náluk eddigelé hallatlan dolog volt ... helyesen: *ez pedig* náluk hallatlan dolog volt. Nevettem, *amit* ritkán teszek, egész szívemből (Kárm. F. XXIII): Nevettem, *pedig ezt* ritkán teszem, egész szívemből.” Klemm Antal hasonlóképpen vélekedett Magyar történeti mondat-

tanában (482): „Ugyancsak lat., ném. mintára a főmondat egész tartalmára is vonatkoztatják a *mi* vonatkozó névmást” (Klemm a kérdésnek addigi irodalmát is részletesen idézi). Sőt egy újabb Magyar történeti mondattan szerzője, Berrár Jolán, szintén ezt írja a Terestyéni Ferenc szerkesztette Nyelvtan — stílus — szónoklás című könyvben (437—8): „Ne használjuk olyankor a vonatkozó kötőszós mellékmondatot, amikor a főmondat állítmányáról, illetve egész tartalmáról akarunk valamit mondani: A nitrogén négyszerte jobb hővezető, *ami* magassági felszállás közben nem mindig hasznos. Nagyon fájt a feje, *ami* akadályozta a munkában.” Én övelük értek egyet ennek a nyelvi jelenségnek megítélésében.

Itt van egy effajta mondat szerkezetnek két változata: „A hazugság mindig árt, *ezt* igazolhatja saját tapasztalatod is” (vagy: „*amit* igazolhat saját tapasztalatod is”). Melyik a helyesebb a kettő közül? Kétségtelen, hogy az első, nem pedig a vonatkozó névmásos. Még egy nagyon sok kiadást megért, elég régi osztrák középiskolai német nyelvtan is arra tanítja olvasóját, hogy ezt tanácsosabb németül is így mondani, mutató névmással: Die Lüge schadet immer, *das* kann auch deine eigene Erfahrung bestätigen (Willomitzer—Tschinkel: Deutsche Sprachlehre für Mittelschulen. 22. kiadás, 1926. 229).

Végül hadd szemléltesse legalább két rövid példa ennek a szerkezetnek latinosságát. „Minálunk is lehet ám földrengés.” Régen így feleltek latinul az ilyesféle kijelentésekre: *Quod* Deus avertat. Szó szerint: „*Ami* Isten háritson el.” Burián János és Édes Jenő Latin—magyar szótára ekképpen tolmácsolja a latin kifejezést: „Ments Isten!” Mondhatjuk magyarosan így is: „Ne adja Isten! Isten őrizz! Isten óvjon meg *tőle*!” A bizonyítás végére pedig latinul ezt szokták írni: *Quod* erat demonstrandum. Szóról szóra fordítva: „*Ami* bebizonyítandó volt.” Magyarosan azonban: „*Ezt* kellett bebizonyítani.”

Nagy J. Béla

Hadd legyen per!

1. Amikor a pécsi nyelvművelő konferencián azt a feladatot kaptam, hogy Lőrincze Lajos előadásához hozzászólva soroljak fel néhány olyan nyelvi jelenséget, amelyet nyelvművelő irodalmunknak tüzetesebben meg kell vizsgálnia, azonnal a vonatkozó mondatok kérdésköre ötlött eszembe. Elsősorban a mellérendelő értékű vagy ilyenek is felfogható jelzői mellékmondatokra gondoltam, ezek megítélését illetően ugyanis a merev elutasító állásponttal szemben újabban túlságosan engedékeny megnyilatkozások is történtek. De nem kevésbé fonáknak láttam a helyzetet a főmondat egészére vonatkozó — tehát nem jelzői — *ami* kötőszós mellékmondatokkal kapcsolatban: nyelvtanaink többsége mint szabályosakat számon tartja, a nyelvművelők nagy része meg mint idegenszerűeket elítéli őket. S bár Pécsen az elsőnek említett típusról mondtam, ez utóbbira is áll, hogy itt „egyvidejűleg jelentkezik mind a tilalomfák ledöntésének, mind az elkorhadt tilalomfák megerősítésének a veszélye” (Anyanyelvi műveltségünk 46).

Az egész mondatra vonatkozó *ami* kötőszós mellékmondatok vizsgálatára vállalkozott Kollányi Teréz a Nyelvőr ez évi első számában (88: 17—21). Jó módszerű írása ügyesen egyesíti a nyelvtan, a nyelvhelyesség és a stilisztika szempontjait, érdekesen tipizálja a szóban forgó vonatkozó mondatokat, s bár megállapításai néhány dologban esetleg helyesbítésre, kiegészítésre

szorulnak, véleményem szerint megnyugtatóan bizonyítja főleg a cikkének 3., 4. és 5. pontjába sorolt mondat típusok használatának jogosultságát.

Nagy J. Béla azonban más véleményen van, illetőleg ragaszkodik a Kollányi Teréztől is idézett régebbi nézetéhez: szerinte az efféle vonatkozó mondatokat mint idegenszerűségeket továbbra is helyteleníteniünk kell. Egy pontban ugyan mintha eleinte ő is engedékenyebb volna, mégpedig a vitatott cikk 5. részében említett, *S ami a legnagyobb baj, már öreg vagyok* (Nagy J. Béla példája) típusú mondatok dolgában. Ezeket ugyanis magyar nyelvi belső fejleményként, rövidüléssel, a vonatkozó mellékmondat eredeti főmondatának kihagyásával magyarázza. Azután mégiscsak párhuzamba állítja őket francia mondat szerkezetekkel, s helyettük is magyarosabbnak tart másféle megoldást, sőt — úgy látszik — használatukat illetően még Petőfit is hajlandó lenne elmarasztalni, egy izes beszédű falusi tanítóval szemben.

2. És itt kezd tarthatatlanná válni a régi, elutasító álláspont. Aligha lehet helyes egy olyan nyelvművelő szabály, amely ellentétben van legjobb íróink gyakorlatával. Nemcsak Petőfiről és a vitában szintén idézett s még említendő Aranyról van szó, bár ez a két név önmaga is óvatosságra int. Nagy J. Béla az ÉrtSz. nyomán felhoz (s nem is tart kifogástalannak) egy példát Mikszáthtól, Kollányi Teréz pedig — egyebek között — a magyar próza olyan mestereitől mutat be efféle *ami*-s mondatokat, mint Móricz Zsigmond és Nagy Lajos, vagy az újabbak sorában Bárány Tamás, Bóka László, Mesterházi Lajos, Veres Péter és mások. S hányan csatlakoznak még hozzájuk! Én magam nem végeztem alapos adatgyűjtést, csak találomra belelapoztam néhány könyvbe, kitűnő stílusú írók alkotásaiba. Hadd álljon itt ízelítőül egy-két példa!

„Belső-Somogyban nem egy cselédházat láttam, amelyen még kémény sem volt ... s a szobákban több család lakott együtt. *Amiről helyes képet csak akkor alkothatunk*, ha meggondoljuk, hogy a cselédek elég szaporák ...” (Illyés: Puszták népe. 1956. 4); „Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókincese, hanem még álmvilága is teljesen egyedülálló, *ami természetes is*” (uo. 5); „Gál doktor, a házi orvos, meg a pesti tanár, mikor fönn járt, az érelmeszesedése miatt eltiltották a szesztől is, meg — *ami jobban fájt* — az ő kedves szivarjaitól” (Kosztolányi: Pacsirta. 1957. 25); „... s ekkor valamelyikük fölvetette azt az izgató lehetőséget, hogy okvetlenül nyakon kellene már csapni valakit, *ami által nemcsak az ő sorsa változnék meg, hanem az övék is*” (Kosztolányi: Novellák. 1957. 3: 151–2); „A következő percben lehajolt, és megcsókolta az Ancsurka kezét. *Amire Ancsurkának vérvörös lett az arca*” (Krúdy: A podolini kísértet. 1957. 235); „A püspöknek lehet több báránya, de nem minden báránynak van gyapja. *Ami bizony igaz lehet*, tekintve a szegény szepesi egyházmegyét” (uo. 237); „Elég az hozzá, hogy Jóska bekukcskált a kerítésen, *ami még nem lett volna baj*, de tudtomra is adta, hogy jelen van” (Móra: Kincsásás halottal. Elbeszélések. 1957. 8); „... a harmadikat csak segédlettel lehetett volna a karácsonyfa alá állítani. Tudniillik olyan körültekintő személlyel, aki az orrocskáját rendben tartsa, *ami azonban mégsem szokásos ilyen ünnepi alkalomnál*. A legtöbbször még az volt a baj, hogy az ijedségtől elállt a szavuk, *ami ugyan bajszosabb ünnepi szónokokkal is megesik*, de azok nem fakadnak sírva, hanem köhögéssel segítenek magukon” (uo. 16); „Aznap este, búcsúzáskor, *amit sosem tett meg*, kezét nyújtott Lajosnak” (Németh László: Bűn 1: 19); „Állandó orvosság csak az volt, hogy a beteg-

nek »vizet vetettek«, *ami abból állott*, hogy az ecetes-fokhagymás vízbe nagy darab izzó parazsakat eregettek . . ." (Tamási Áron: Bölcso és bagoly. 1957. 60); „Dehát legyen úgy, hogy a madár egészen más, mint az ember, *ami igaz is*" (uo. 82); „Az [ti. a tenger feneké] nem egészséges hely. — Vagy igen. *És ami a fő*: a legcsöndesebb és legnyugalmasabb állomás" (Gárdonyi: Szunyogh miatyánkja. 1958. 22); stb.

3. Íme, egy futólagos anyaggyűjtés is kiegészítheti az iménti tekintélyes névsort Gárdonyi Géza, Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Móra Ferenc, Németh László és Tamási Áron nevével. Közülük, úgy tapasztaltam, Illyés, Móra és Tamási stílusára különösen jellemző a kérdéses mondatok használata. Ismétlem, a stílusára, mert véleményem szerint Kollányi Teréz meggyőzően mutatja ki az egyes típusok különleges stilisztikumát (az én példám ebből a szempontból persze vegyesek, de alig akad köztük olyan, amely ne volna besorolható a cikkében említett típusok valamelyikébe). Nem tudok igazat adni Nagy J. Bélának abban, hogy a mondanivaló hangsúlyozása, kiemelése, nyomatékosítási tétele, illetőleg hozzátoldás- vagy közbevetés-szerű megfogalmazása, mellékes voltának érzékeltetése ne lehetnének a stilisztika fogalmai is. Sőt Nagy J. Béla még egy újabbat is felhoz, s — talán szándéka ellenére — kitűnően igazol: szerencsés változatosságot is elérhetünk a mellérendelő meg az *ami*-vel bevezetett tagmondatok együttes alkalmazása révén. S hogy Kollányi Teréz cikkének elemzése után egy példán mi is bemutassuk tárgyalt mondatfajtánk helyes stilisztikai felhasználását, térjünk rá Arany Jánosnak többször emlegetett mondatfűzésére, A fülemile című versének első szakaszára! Talán nem árt idézni az egész strófát:

Hajdanában, a mikor még
Így beszélt a magyar ember:
Ha per, úgymond, hadd legyen per!
(A mi nem volt épen oly rég) —
Valahol a Tiszaháton
Élt egy gazda: Pál barátom,
S Péter, annak tőszomszédja:
Rólok szól e rövid példa.

A zárójelben szereplő tagmondatot Nagy J. Béla bizony még Arany szövegében se tartja jónak. Így nyilatkozott róla nemrég: „Az *ami* névmásnak az egész mondatra (az állítmányra) vonatkoztatása kétségkívül idegenszerűség . . . A r a n y is írt effélet »A fülemile«-ben . . . De tudjuk, hogy minden idegenszerűségnek akad prókátor, éppen úgy, mint a fülemile fütttyének" (MNy. 49: 485).

Alig lehet kétséges, hogy Arany tudatosan, határozott stilisztikai céllal írta le a vitatott tagmondatot. De vajon ő maga idegenszerűnek tartotta-e, s ezért illesztette-e szövegébe? Az akadémiai leíró nyelvtan, úgy látszik, ezt gondolja, bár nem fogalmazza meg pontosan a véleményét róla: a komikum eszközeinek nevezi (MMNyR. 2: 331), valószínűleg arra célozva, hogy ez a fordulat is a prókátorok nyelvhasználatát, a jogi műnyelvet parodizálja, akár csak — egyebek között — a később előforduló *fentírt fülemile* kifejezésben a *fentírt* jelző. Ám — egyetértve Nagy J. Bélával — én itt nem látok semmi effélet. Az első versszak mondanivalója még aligha indokolna ilyen stilisztikai fogást. Ha idegenszerű relativumokat akart volna beleszőni a költő, ennél jobb

alkalom is kínálkozott volna számára, a strófa végén. Ő mégis mellérendelő szerkesztésmóddal zárja le a versszakot: „Valahol a Tiszaháton Élt egy gazda: Pál barátom, *S* Péter, *annak* tőszomszédja: *Rólok* szól e rövid példa” (nem pedig valahogy így: „Valahol a Tiszaháton élt egy gazda, Pál barátom *akinek* tőszomszédja volt Péter, *kikről* e rövid példa szól”).

Véleményem szerint — s ebben megerősít számos más kiváló írótól vett idézet Kollányi Teréz cikkében és az én hozzászólásomban — az *ami*-vel bevezetett tagmondat itt is arra való, hogy érzékeltesse a megjegyzés közbevetés-jellegét, említésének ugyan nem jelentőség nélküli, mégis futólagos voltát. Hogy így áll a dolog, arról meggyőzően tanúskodik Aranynak rendkívül gondos s mindig figyelembe veendő írásjelezése is: e tagmondatot zárójelbe teszi. S most gondoljuk el, hogyan hangzanék a vers akkor, ha a költő a mellérendelő formát választotta volna: *És ez nem volt éppen oly rég!* Próbáljuk így elmondani a versszakot! Rögtön érezni, mennyire megtörnék az egysége, hogyan darabolódnék kétfelé a mondanivaló, miként vesztené el szerves kapcsolatát a hosszú mondat első és második fele. Arany művészi mondat-szerkesztése kitűnően átvezeti az olvasót a közbevetésen, s ezzel az egyetlen példával is segít igazolni a következőket:

Nagyon valószínű, hogy a szóban forgó mondat típus idegen hatásra került nyelvünkbe. Nem lehetetlen azonban, hogy meggyökerezését belső fejlődés is elősegítette, amint erre éppen Nagy J. Béla mutat most rá. Akárhogy áll is a dolog, „tudomásul kell vennünk, hogy nyelvünk közeledett az indoeurópai nyelvekhez” (Bárczi: MNy. 48: 11). Az egész mondatra vonatkozó *ami* kötőszós mellékmondatok indokolt használatát már szentesítette egész sor kiváló írónk gyakorlata, sőt kijelölte stilisztikai szerepkörüket is.

4. Mindez azt jelentené, hogy ledöntöttünk e tekintetben minden tilalomfát? Semmiképpen sem. A nyelv kényes eszköz, nem könnyű bánni vele. Azt sem könnyű megjelölni, hol a pontos határ, ameddig meg lehet engedni az *ami*-s alárendelést a hagyományosabb mellérendelés helyén. Valamit mégis mondhatunk útbaigazításként. A vizsgált mondatok inkább leíró, elbeszélő vagy — talán elsősorban — elmélkedő jellegű szövegbe illenek. Az élőbeszéd, a mindennapi társalgás nyelve nem használja őket. Kirívó hiba tehát így beszéltetni egy novella szereplőjét: „Komolyodjon meg, *ami egyedül magán múlik*. Nem?” (Ormos János: A pesti lány. Dél-Magyarország 1961. szept. 29. 4).

Azt talán mondanom sem kellene, hogy a tárgyalt vonatkozó mondatok védelmezői természetesen nem gondolnak arra, hogy csupán ezek a helyesek, s éppen a mellérendelő formák volnának a helytelenek. Így hát ha Orbán Gábor meg Kelemen Béla saját szövegében *ez-zel*, *s ez-zel* stb. kapcsolt mondatokat is leír, az egyáltalán nem mond ellene nyelvművelő szabályuknak. Nagy J. Béla nyilvánvalóan csak a vita hevében olvassa a fejükre ilyen mondataikat.

Ám éppen ez a vitázó kedv, az új problémákra történő friss reagálás az, ami csak növeli tiszteletünket a magyar nyelvművelés nesztora, egyik legkiemelkedőbb egyénisége iránt. Ha mostani hozzászólásával nem tudok is egyetérteni, az a tény maga, hogy bekapcsolódott a megbeszélésbe, hallatta óvatosságra intő szavát, számomra meggyőzően mutatja, hogy helyes volt a vonatkozó mondatok kérdéskörét egyik legfontosabb megoldandó feladatként kiemelni a pécsi nyelvművelő konferencián. Csak folytatódjék is tovább a vita, ez a probléma valóban érdemes rá, nem úgy, mint a fülemile fütttye!

Rácz Endre

Čierna n/Tisou-i Átrakó Állomás vagy Čierna n. Tisou-i átrakóállomás?

Iskolai dolgozatokban lapozgatok. Egy tollbamondáson akad meg a szemem. VI. osztályos tanuló írta. (Csehszlovákiában ez az osztály az általános iskola felső tagozatának I. évfolyamával azonos, míg az I–V. osztály a volt elemi iskolának felel meg.) A dolgozat Prágának, Csehszlovákia fővárosának rövid leírásával foglalkozik. Többek között ilyen mondatok olvashatók benne (úgy közlöm, amint a tanuló írta):

„Megnéztük a Nemzeti színházat és a múzeumot is, aztán kimentünk az Állatkertbe. Itt találkoztunk prágai iskolásokkal is. Örültek, mikor megtudták, hogy Kelet-szlovákiából jöttünk. Már sokat hallottak a Kelet-szlovákiai Vasműről és a Čierna n/Tisou-i Átrakó állomásról.”

Persze az idézett szöveg nem hibátlan. A tanár a következőképpen javította ki (a kijavított szavak dűlt betűvel vannak szedve):

„... a Nemzeti *Színházat* [valószínűen a rövid *i*-t nem vette észre. — Az én megjegyzésem.] és a *Múzeumot* is, ... Örültek, mikor megtudták, hogy *Kelet-Szlovákiából* jöttünk. Már sokat hallottak a Kelet-szlovákiai Vasműről és a Čierna n/Tisou-i Átrakó Állomásról.”

Amint az idézett szövegből látjuk, a javítás sem volt kifogástalan, mivel a tanár is helytel-közzel melléfogott. Nem vitás, hogy prágai viszonylatban a *Nemzeti Színház* nagybetűvel írandó, azonban a *Múzeumot* szóalakot már a tanárnak is kisbetűvel kellett volna írnia, hiszen Prágában nemcsak egy múzeum van, és az előzetes szövegösszefüggésből sem tűnik ki, hogy csak egy bizonyos, már előbb említett múzeumról volna szó. A helyesírási szabályzatnak 262. pontja világosan megmondja, hogy „kis kezdőbetűt írunk azonban olyankor, ha az intézményt köznévként emlegetjük: *bemegyek a minisztériumba, felvették a gimnáziumba* ... stb.”

A „Kelet-szlovákiai Vasműről...” szövegrészben a tanár megint csak nem járt el a szabályzatnak 247., 253., valamint 398. pontja szerint, ami a *Kelet-szlovákiai* szó írását illeti. Ez a minősítő jelző a *Kelet-Szlovákia* tulajdonnévből van képezve, mely két elemből álló földrajzi név, a két tagot tehát kötőjellel kell egymáshoz kapcsolni, és mint tulajdonnevet mindkettőt nagybetűvel kell kezdeni: *Kelet-Szlovákia*. Ha azonban ebből az összetett szóból melléknevet képezzünk, akkor így írjuk: *kelet-szlovákiai*. Más azonban a helyzet, ha ez a melléknév már valamely vállalat nevének szerves része, alkotóeleme (vö. a 261. ponttal), mivel akkor már így írandó: *Kelet-szlovákiai Vasmű*, nem: *Kelet-szlovákiai Vasmű*. (Vö. Új Magyar Lexikon 4. kötet, 81. lap. Igaz, ebben *Kelet-Szlovákia Vasmű*-nek van írva, magyarul azonban helyesebb *Kelet-szlovákiai Vasmű*-ről beszélni, mivel nem azt mondjuk például, hogy *Kelet-Szlovákia* tartomány, hanem *Kelet-szlovákiai* tartomány.)

A tanár mentségére hozhatom föl, hogy a Bögi Irén szerkesztette, Csehszlovákiában megjelent „A magyar helyesírás kézikönyve” c. iskolai segédkönyv 117. lapján a következő kifejezések találhatók: *Kelet-Szlovákia*, *kelet-szlovákiai*, *Kelet-szlovákiai kerület*. Az utóbbi jelzős szerkezetet azonban mint összetett főnevet a szabályzatnak 247., 253., valamint 398. pontja szerint helyesen így kellett volna írnia: *Kelet-szlovákiai kerület*, nem: *Kelet-szlovákiai kerület*. (A kerület a 'megye' közigazgatási egységgel azonos.)

A tollbamondásnak volt még egy utolsó és erős buktatója, mégpedig a *Čierna n/Tisou-i Átrakó Állomás*. (Szó szerint idézem, amint a tanár kijavította.) Ami a szószerkezet szlovák helységnevének írását illeti, a Pravidlá slovenského pravopisu 1957. (A szlovák helyesírás szabályai 1957.) az 57. lapon ilyen példát hoz fel: *Nové Mesto nad (n.) Váhom*, nem: *Nové Mesto n/Váhom* ('Vágújhely'), tehát a *nad* 'fölött' előjáró rövidítése a szlovák helységnevekben nem az *n/*, hanem az *n.* (*n* és pont), tehát szlovákul helyesen: *Čierna n. Tisou*. Ennek a többbelemű szónak magyar tulajdonnévben való nagybetűs írása megfelel a helyesírási szabályzat 287. pontjának, mivel „Ha a tulajdonnév két- vagy többbelemű, akkor az eredeti nagy kezdőbetűket megtartjuk, s az utolsó elemhez kötőjellel kapcsoljuk a képzőt: ... *Port Said-i* ... stb.”, tehát: *Čierna n. Tisou-i*.

Eldöntésre vár még az *Átrakó Állomás* írása. A HTSz. szerint kisbetűvel egy szóba kell írni. Ez az összetett szó a tollbamondás szövegében még egy helységnévvvel is közelebbről meg van jelölve, azzal együtt egy vasútállomásnak a neve. A helyesírási szabályzatnak 253. és 398. pontja szerint, valamint a 287. pont szerint is a mondaton belül helyesen így írandó: *Čierna n. Tisou-i átrakóállomás*, nem: *Čierna n. Tisou-i Átrakó Állomás*.

Szerény véleményem szerint a tollbamondás igényes volt, s minthogy nem előzte meg alapos gyakorlás, messze felülmúlta a tizenkét éves tanulók szellemi képességét.

Nem tudom, a tanár saját maga állította-e össze a szöveget, vagy kész anyag alapján diktálta a tanulóknak; mindenesetre jobban föl kellett volna készülnie az órára ...

Kapás Ferenc

**A Rozsdatemető stílusa
avagy a stílus rozsdatemetője***

A kritikus legnagyobb öröme, ha kortársának művét a legnagyobb mércével mérheti. Engem ezzel az örömmel a fiatal magyar prózaírók közül Fejes Endre ajándékozott meg először maradéktalanul.

Gyurkó László, Kritika, 1964/4. 40.

Egy addig alig ismert író második kötete másfél év alatt négy kiadásban, kereken százezer példányban jelent meg, a belőle írt színdarab is több mint százas sorozatot ért el. Magasztaló bírálatok és népszerűsítő paródiák, tréfás glosszák, komoly nyilatkozatok s végül is elismerésbe olvadó elvi viták kísérték e diadalutat, s e könyvből kapott nevet egy életforma mint szociológiai jelenség: a hábetlerizmus. A sikernek és a népszerűségnek ilyen ritka esete természetesen fokozott figyelmet keltett bennem a rendkívüli hatás művészi forrása és a regény sokat hangsúlyozott stiláris eredetisége iránt. Új hang prózáinkban: nagy dolog ez!

Meglepő volt az is, hogy a kritikák nálunk szokatlan érdeklődéssel foglalkoztak a regény formai megoldásaival, írói módszerével, stílusának sajátágaival. Szinte versengve fedezték föl a regény újszerű megoldásait, dicsérték stílusának szuggesztív megjelenítő és jellemző erejét, tömörségének és egyszerűségének a szerkezettel és a tárggyal való remek összhangját. Csak itt-ott hangzott el egy-egy szerény fenntartás, kérdés vagy feltevés formáját öltött észrevétel, mint például Illés Lászlónak és Jovánovics Miklósnak a könyvet egyébként elismeréssel méltató cikkében.

Ilyen kritikai „puhítás” után, s megvallom: a tömegsiker és a divat keltette ösztönös gyanakvástól késleltetve olvastam el a Rozsdatemetőt, először önmagáért, majd a bennem támadó és erősödő csalódás ellenőrzésére ismételten, aláhúzásokkal és jelzésekkel tarkítva a lapokat. Így alakult ki bennem a vélemény, hogy a Rozsdatemető sikere stílusa ellenére következett be, és hogy a kritika a regény művészi értékét a téma bátorságának és az író kísérlet újszerűségének hatása alatt ítélte meg. Amikor most a közvéleménnyel szembefordulva és a kritikusok megállapításaival vitázva bizonyítani próbálom ezt, nem az ellentmondás ördöge nyugtalanodik bennem, hanem a józan tisztázás szándéka vezet, a helyes stíluszemléletre törekvő kritikai egyensúlyérzék.

* Kovalovszky Miklós írását vitaindító cikként közöljük. *A szerk.*

A Rozsdatemetőt azért írtam olyannak, amilyen, mert nem írhattam másként. Így gondoltam, így éreztem, így vállalom az első betűjétől az utolsóig.

Fejes Endre, Élet és Irodalom, 1963. nov. 16.

A könyv megjelenését követően sokat vitatták Fejes vádiratának megalapozottságát és érvényességét. A tárgyilagos hang ellenére is kétségtelen ugyanis, hogy az író a Hábetler család dióhéj-élettörténetében társadalmunk egy jelentős és jellegzetes rétegének, a falu szegényparasztóságából városi félproletárrá, a régi megnevezéssel úgynevezett kisfixessé „emelkedett” családok fejlődésképét és állapotrajzát akarta elénk tárni. A létbizonytalanságból az úri hatalom szolgálatának kenyérbiztonságába és a városszéli barakklakásba beszerencséskedett altiszt és bejárónó családja megragad a szerény és igénytelen, pusztán vegetatív életformában, amely sivár, posványosan megrekedt, primitív és távlattalan; nem pezseg benne semmiféle társadalmi törekvés, erkölcsi becsvágy, szellemi igény. Annál kirívóbb ez, mert a regény terjedelmének kétharmada, a történetnek pedig jó harmada a felszabadulás utáni időre esik. A szocializmus emelő, felhajtó erejét a Hábetler család is érzi, a gyermekek sorsában, de csak annyiban vesz róla tudomást, hogy élvezzi az anyagi lét fenntartó, lebegtető biztonságát. Az új élet eszmeiségét és társadalmi valóságát néhány vitaszólamon és „munkaügyi” jellegű közlésen kívül jóformán semmi sem jelzi a regényben. Fejes ezzel is nyilván azt akarta megmutatni, hogy a Hábetler család és a benne megtestesített társadalmi réteg mennyire kívül reked a történelmi fejlődésen, érdektelen saját sorsának távlata, osztályának jövője iránt, s élő anakronizmusként megreked a jóllakott emésztés puffedt, álmos, kényelmes mozdulatlanságában és önző, közömbös magába zárkózásában.

Nem szerénykedem: a Rozsdatemetőt újszerű könyvnek látom, és sikerét azzal magyarázom, hogy olvasóim többsége észrevette vagy ösztönösen megérezte ezt.

Fejes Endre, Élet és Irodalom, 1963. nov. 16.

Ennek az életformának sivár és meddő, kiábrándító és lázító egyhangúságát, vétkes korszerűtlenségét tárja elénk az író vázlatos szűkszavúsággal (44 év, két nemzedék története 348 kis lapon) és egyszerű tényközlő hangon. A kritika ezt a tömöritő, puritán egyszerűséget dicsérte a regény egyik fő, újszerű értékének: az író megtalálta a téma sivárságához és zsúfoltságához illő, lényegsűrítővé egyszerűsített hangot, amely az ábrázolás merészségéhez a stílus szenvtelen tárgyilagosságát társítva, ezzel az ellentéttel nemcsak kigyújtja az olvasó képzeletét, de jobban tüzei lázongó felháborodását és tiltakozását is, mint ha az író maga ítélné el szenvedélyes hangon hőseit és életüket.

Nyilván van igazság ezekben az észrevételekben. Mégis az a véleményem, hogy a regény és a belőle készült színdarab feltűnő sikerében a társadalmi, szocialista fejlődésünk kényes kérdéseit nem csak érintő, hanem egyenesen felsebző témának van fő része, nem pedig stílusának. Irodalmi nevelésünk és nem utolsósorban kritikánk is vétkes abban, hogy az olvasók többsége a témán és mondanivalón túl még ma is meglehetősen érzéketlen a megformálás iránt. Bár a Rozsdatemető sikere az írot igazolja, mégsem hiszem, hogy regényének művészi értékét a vázlatosság és a szerkesztési módhoz, valamint a

tárgyhoz oly illőnek látszó puritán, „stílustalan” stílus adná vagy emelné. Egy témát persze sokféleképpen meg lehet írni, s egyik kritikus vagy olvasó elképzelésének és ízlésének ez, a másikénak amaz a módszer vagy megoldás felel meg. Talán nagyon is egyéni felfogásként hatnak tehát az irodalmi közvéleménnyel vitába szálló következő megjegyzések; több baráti beszélgetés során éreztem is ezt. Mégis elmondom őket: a szóban forgó regényen túlmutatóan, mai prózairodalmunk stíluskérdésének hasznos és termékeny elemzésére is alkalmat és ösztönzést adhat egy megpezdülő vita. Jól tudom, hogy a stílust a tárgyból kiindulva, a mondanivalóval szerves összefüggésben, belőle levezetve és hozzá párhuzamosítva kell és szabad vizsgálnunk, itt azonban a Rozsdatemető körül zajlott eszmei viták általánosan ismert voltára utalva, bővebb ismétlésük és fölelevenítésük nélkül szeretnék szólni magáról a regény formai kérdéseiről, stílusának néhány feltűnő és jellegzetes, a művészi hatást érintő s úgy érzem: torzító jelenségről.

Fejes Endre . . . formájában és módszerében bravúros megoldásokat választott. Olyannyira bravúrosakat, hogy az olvasó helyenként több figyelmet kénytelen szentelni az írói eszközök érdekességének, mint amennyi célszerű lenne.

Jovánovics Miklós, Élet és Irodalom, 1963. dec. 22.

Beszéljünk először a regény keretelőzményének s ebből következő cselekmény-szerkezetének és elbeszélő hangjának összefüggéseiről. A bevezető fejezetben tényszerűen közöl velünk az író egy gyilkossági esetet, amely — a gyilkos munkatársaival beszélgetve — felkelti érdeklődését az okok és előzmények, a tettes és az áldozat kapcsolata iránt. Hogy ő maga hogyan, miért került oda az üzembe, a tett színhelyére, nem derül ki. Az író meg akarja ismerni ifjabb Hábetler János titkát. Vallomásra próbálja bírni őt, tőle magától akarja megtudni tettének magyarázatát, de Hábetler makacsul, konokul hallgat. Az író átnézi a rendőrségi jegyzőkönyveket, a nyomozati adatokat, beszél a Hábetler család szomszédaival, ismerőseivel, új meg új részleteket tud meg és jegyez föl a család múltjáról és életéről, megismeri Hábetler János „titkát”. Mindezt elébe tárja a fogházban, s ezzel végre beszédre bírja. Így világosodik meg előtte az utolsó jelenet, a rozsdatemetőben történt gyilkosság. Rokonszenv támad benne Hábetler iránt, s elhatározza, hogy a tárgyaláson elmondja a gyilkosságot megérlelő és kirobbantó előzményeket. Hogy ezt milyen minőségben szándékozik tenni, ismét homályban marad. A keret ötlete tehát eléggé mesterkelt és egyáltalán nem új.

Így foglalja össze az író negyedfél száz lapon a Hábetler család élettörténetének négy és fél évtizedét, az első világháborútól kezdve a gyilkosságig, sőt furcsa befejezésként mindezt megtoldja a Hábetler lányok nyári utazásának előkészületeivel. Maga a regény tehát az író „nyomozati adatai”-ból áll össze, mozaikszerű, de mégsem tagolt, hanem folyamatosan egymásba áramló részletekből, s ez adja a film gyors képváltásaira emlékeztető, szaggatott folyamatosságát. A család történetének epizódjait mintha a meghallgatott ismerősök elbeszélése nyomán jegyezte volna le az író, tényközlő egyszerűséggel és tárgyilagossággal, nyers és vázlatos szűkszavúsággal.

Fejes . . . a Hábetler család látószögéből rögzítette e fél évszázadot. Ő a hábetlerék bőrébe bújt, és azt írta le, amit ezek az emberek tapasztaltak a világból.

Szakonyi Károly, Kortárs, 1963/6. 956.

Ez az elbeszélő modor jellemző lehet egyes közlő személyek szemlélet- és beszédmódjára — bár sokféle ember van köztük —, némelyek révén közvetve magukra Hábetlerékére is, de a megformálás végeredményben az íróé. Ő mondja el a történetet a maga nevében és szavaival, nem bújik Hábetleréknek vagy a környezetükbe tartozó valamelyik szereplőnek a bőrébe, hogy így, első személyben vagy váltakozó személyeket beszéltetve adja elő az eseményeket.

Fejes Endre saját, választott s a regény keretéhez, szerkezetéhez és világához nyilván legtalálóbbnak érzett hangja ez a jegyzőkönyvstílus, ahogy a Rozsdatemető elbeszélő modorát nevezem. Első hallásra még stílusosnak is hat, de alaposabb meggondolással és részletesebb egybevetéssel kiténik, hogy a látószöveg összhang sokszor megzavarodik, megtörik, amint alább még kifejtjük.

A regény anyaga, a Hábetler család élettörténete mint a gyilkosságot mentő vagy legalábbis magyarázó előzmények sora, a keretet adó bevezetés szerint azokból a jegyzetkből áll össze, amelyeket az író a rendőrségi iratokból és Hábetlerék környezetének emlékezései alapján készített. Ezek azonban — még összegezésükben is — legfeljebb csak a Hábetler család tagjainak általános jellemzését s életük vázlatos és töredékes, epizódyszerű képét adhatják. A Rozsdatemető annyiban valóban stílusosan alkalmazkodik ehhez a keretformához, hogy Hábetlerék életének csak külsőségeit tárja elénk, háttérként a történelmi-társadalmi-gazdasági viszonyoknak ősi-modern, jelzett kulisszáival. Az arcok mögé, a lelkekbe, az egyéniségek alakulásába alig láthatunk be, az alakok belső mozgása, lelki eltorzulásuk oka és kifejlődése — egy-két halvány utalás kivételével — homályban marad előttünk.

Ha az író ábrázolásmódja és stílusa némileg talán összhangban van is a kerettel, más vonatkozásban semmiképpen sem illeszkedik hozzá. Sok helyütt ugyanis a regény — a rá jellemző vázlatos adatszerűség mellett és vele zavaró ellentétben — olyan részleteket mond el, amelyek aligha szerepelhetnek az író magánnyomozásának anyagát rögzítő feljegyzésekben. Az író a bevezetésben nem említi, hogy ifjabb Hábetler Jánoson kívül a család más tagjával is beszélt volna, az ismerősök elbeszéléséből pedig nem ismerhette meg úgy és olyan részleteiben a család élettörténetét, ahogy elénk vetíti. A hagyományos értelemben vett, valóban regényszerű, tehát az írói képzelet alakító munkáját tükröző részletek nem illenek össze az egyébként alig megokolt, ötlet-szerű és mesterkélt kerethez alkalmazott, ridegen tényközlő, jegyzőkönyv jellegű szakaszokkal. Vegyes, felemás elemek rakódnak így egymás mellé, ha nem is stílus-, de szemléletbeli töréseket okozva. Vagy következetesen kellett volna igazodni a választott kerethez, vállalva a vele járó szemléleti, szerkezeti és stílári kettősséget, amely azonban inkább csak sűrű novellára kínálna lehetőséget a maga nyers adatszerűségével, vagy pedig el kellett volna vetni a keret ötletét, s formai korlátok nélkül, szabadon, a teremtmény írói képzelet művészi látásával, belülről is föltárni és ábrázolni a kispolgári becsvágyú vegetatív életforma sivárságát, az eszménytelen lelkek és céltalan életek ürességét, a család erkölcsi szétesését mint a végső drámához vivő folyamatot.

Fejes komponálási módszerének lényege a rendkívül tudatos válogatás, rostálás. Csak a tendenciákra koncentrálnak.

Osváth Béla, Kritika, 1964/1. 61.

A regényírás hagyományos részletező eljárását egyébként akarva-akaratlanul alkalmazza az író a pusztán adatszerű szakaszok közé ékelt, sokszor súlytalan és megokolatlan, szinte ötletszerű kitérőkben, epizódokban, megtörve velük az elbeszélés alaphangját és stílusának egységét.

Milyen részletekre gondolok? Olyan öncélú vagy éppen funkció nélküli, néha aránytalan, terjengős kitérőkre, mint például a brüggcsi temetés komédiává torzított jelenetére (23—31), amely talán az újdonsült Hábetler házaspár szellemi útravalóját, a babonába süllyedt falu szálnalmas primitívségét akarja bemutatni társadalmi és lélektani háttérként. Erre azonban semmi utalás, sőt a fiatalasszony, Pék Mária harciasan szembeszáll a falu babonás népével. A katonai fogházban lezajló akasztás leírása (50—2) még jellemző lehet a 20-as évek elejének ellenforradalmi terrorjára, de a Kodelka-gyilkosság története, Léderer siralomházi éjszakájának és kivégzésének elbeszélése (72—77) már csak a Friss Újság egykori riportjainak emlékét idézi. A Ludovika Akadémia leírása, múzeumának leltára és a hadnagyavatás szertartása (az eskü teljes és pontos szövegével) aligha ad jellemző és szemléletes képet Hábetler János ottani altiszti munkájáról, helyzetéről vagy az akkori társadalmi viszonyokról (84—5, 93—5). A Ludovika Akadémia tanárának bogaras fukarsága és naivsága csupán mulatságos anekdotaként hat; az író közli a műkedvelő katona-költő hangzatos, dacos-búsmagyar versét is (85—8, 95—6). Az öreg Zentay detektívfelügyelői emlékei (297), a halott Pék Mária felöltöztetésének gondja (304—5), a temetés aprólékos részletei, a pap sablonbeszédével és a fényképész mintakollekciójával (310—1), Zentay György munkakörének a szerződés szerinti részletezése (340) éppúgy szervesen vagy fölösleges, ötletszerű toldaléknak ható részletek, mint a furcsa befejezés, a Hábetler lányok nyaralási készülődése a gyilkosság után (346—7). Az író valószínűleg azt akarja éreztetni, hogy „az élet megy tovább”, de sokkal jellemzőbb és kifejezőbb motívumot választhatott volna erre. A jelentőség nélküli, suta zárójelenet mintegy visszavetülő érvénnyel is példázza a regény furcsa szerkesztési logikáját a lényeges és lényegtelen elemek megválogatásában.

Fejes Endre művészetének két alapvető sajátosságát állítja célkitűzése szolgálatába: a korábrázolás lényegretörő szelektálását az elbeszélésben, valamint... hiteles felépítésének igényét. A Hábetler család krónikájából nem marad ki egyetlen olyan történeti esemény sem, mely meghatározó jellegű volt egy tipikus magyar félproletár család életében.

Térfi Tamás, Új Írás, 1963/2. 249.

Ezek a helypazarló és szófecsérlő kitérők annál kirívóbbak, mivel a regény közlésmódja egyébként általában egy hivatalos célú önéletrajz vagy egy bírósági jegyzőkönyv tény- és adatszerű, száraz szűkszavúságát követi. Feltűnő az is, amit a bírálatok már szóvá tettek, hogy a történelem eseményeinek és fordulatainak alig van nyomuk a regényben. Első világháború: 1 lapnyi harctéri jelenet, másfél lapnyi és félévi kedélyes tanyázás egy budai iskolában, őrszolgálat a Déli pályaudvaron; 1918—19.: egyetlen halvány utalás

a forradalmi hangulatra; tanácsköztársaság: „amikor megalakult a Vörös Hadsereg, Hábetler János ötágú csillagot kapott a sapkájára”; 1944–45.: deportálások, bombázás, kiürítés, ostrom: 5 lap, csapongó és zavaró időváltásokkal, és ilyen jelzésekkel: „gyakori lett a bombázás”, „szünetelt a villamosközlekedés”, „a szobafestő nyilaskeresztes párttag volt”, „Reich Kató nem hordott sárga csillagot” (145), „égett a Shell-gyár, házak tömege pusztult el, halottak heverték az utcán” (146); felszabadulás, demokrácia, új élet: „1945 áprilisában jöttek haza. A ház megsérült, Pék Mária levakolta a falakat, kifestette a lakást . . . Gizike a Magyar Pamutiparban dolgozott . . . Hajnalka és Eszter befejezte a negyedik polgárit, és a Pedagógiai Gimnáziumba mentek”; újjáépítés, politikai harcok, szocialista átalakulás, személyi kultusz: minderről a Hábetler család tudomást sem vesz, csupán 1956 októbere támaszt némi nyugtalanságot és vitákat a házban. A történelem időjárásváltozásaitól való függetlenítéssel nyilván a kisemberek közéleti érdektelenségét, a maguk szűk, mindennapi életébe való önző és közömbös elzárkózását akarta jellemezni az író. De elképzelhető, hogy ezek a jelenségek a felszínen sem hagytak volna nyomot?

Fejes . . . tehetsége, szemléletének imponáló volta éppen abban van, hogy . . . lenyűgöző biztonsággal ragadja meg azokat a csomópontokat, melyeket a kifejezendő művészi eszme szempontjából kiemelkedőnek gondol.

Osváth Béla, Kritika, 1964/1. 61.

Mert egyébként a regény szűkszavú, de aprólékos, sokszor szinte aggályos pontossággal jegyzi föl a család életének eseményeit. Hábetlerék történetének minden kisebb-nagyobb fordulatáról szabatos idő- és helymegjelöléssel értesülünk, mintha valóban egy rendőrségi jegyzőkönyvet olvasnánk. Az még érthető, hogy a gyermekek születésének pontos idejét megtudjuk, de a közléseknek gépies, száraz ismétlődése bosszantó vagy humoros hatású, és nemhogy ráirányítaná az olvasó figyelmét a családi eseményre, hanem egyhangúságával átsiklatja fölötte, és elmossa a dátumoknak megkülönböztető és az időben való tájékoztató szerepét, ami pedig az író célja volt. Íme, a példák: „Első gyermekük a Zita-kórházban született, 1920. január huszadikán. A református egyház szertartása szerint a keresztségben Gizella nevet kapott” (36). „1922. január negyedikén született ifjabb Hábetler János” (63). „1926. május nyolcadikán kislányuk született, Hajnalkának keresztelték” (71). „Pék Mária . . . 1930. június negyedikén délután fél hat órakor elment Weisz Ignác boltjába piros szalagot venni, hat órákor egészséges kislányt szült . . . Hábetler kívánságára az Eszter nevet kapta” (82).

Ebből a pontosságból (vagy pontoskodásból) más, kevésbé jelentős eseményeknél sem enged az író: „1928. január huszadikán Pék Mária madártej, kalácsos uzsonnát készített, meghívták a szomszéd gyerekeket” [Gizike születésnapjára, aki aztán belázasodik] (77–8). Számon tartja a regény a szomszédasszony születeit is: „1924 júniusában a szép Anna fiút szült, . . . és 1935 őszén egy kislányt, aki két héttel később meghalt” (92). A négy és fél évtizedes történet folyását mérik ezek a dátumok mint kilométerjelzők. De vajon e szürke formulákon kívül nem lett volna más, eredetibb, közvettebb és íróibb, képzeletünket is felröppentő mód az időtávlatok érzékelésére?

A dátumokhoz természetesen és stílusosan csatlakoznak a pontos címek. Furcsa ugyan, hogy nem tudjuk, a Nagyuvaros utca melyik házában volt a

Hábetler család törzsi barlangja, de azt közli az író, hogy Pék Mária a Bajza utca tizennégyben, Kólish ügynél szolgált, hogy Hábetlerék eleinte a Lenke úti barakktelep IX. épületesoportjában, 183. sz. alatt laktak, hogy a Protestáns Tábori Lelkészi Hivatal, ahol Hábetlert altisztként alkalmazzák, a Veres Pálné utca 1. számú ház földszintjén két egymásba nyíló szobában volt, hogy Pék Mária a Pannónia Export—Import Rt.-nél, a Színház utca 15. számú ház alagsorában dolgozott, a központi iroda pedig az Arany János utca 34. szám alatt volt, hogy Mátyás százados a Szép utcából 1928. február elején a Fogarasi út 114. számú házba költözött, stb. Ugyanígy közli velünk az író a Hábetler család tagjainak eléggé gyakran változó munkahelyét is. Hasonló aprólékos pontossággal kísérhetjük nyomon a fiú és az apa háborús hányattatásának útját: hét lapon mintegy harminc helynév követi egymást (134—44).

Meglepi az olvasót . . . a részletek felsorolásának a kisregény méreteihez képest határtalan bősége, gazdagsága.

Illés László, Kortárs, 1963/2. 298.

A család életkörülményeinek szemléltetésére riportszerű vagy szociográfikus adatokat kapunk, szárazon, nyersen, szervetlenül és ötletszerűen beékelve az elbeszélésbe: „Híres István 1940. augusztusában [a napot nem tudjuk meg] egyszobás kis házat vásárolt Pesterzsébeten, húsz lépésnyire a Dunától, meg egy használt kétpárevezős csónakot” (121). Majd „társbérleti lakást szerzett . . . Vásárolt kombinált szekrényt, asztalt, négy széket, lámpával világító rekamiét és . . . hatvanöt forintért egy lepkeszárnyakból készített képet” (153). „A Nagymező utcai albérletben lakott Eszter a férjével [Mandel Jenő TŰKER- osztályvezetőnél]. Zentay már Pesten dolgozott, a Malomgép Vállalatnál, gyakran járt vidékre ellenőrizni. Fizetése 1350 forint volt, Eszteré 700, az első hónapban rádiót vásároltak. A költségvetésnél alaposan meghúzták a gyeplőt. Vasárnap motoron kirándultak” (205). Hajnalka férje sem marad el sógorától: „Vásárolt egy világvevő rádiót, konyhabútort, asztali tűzhelyet, sárga kordzakót barna nadrággal, és egyforma barna sportcipőt csináltattak Hajnalkával” (225).

De már Hajnalka leánykori öltözködéséről is értesülünk: „Volt egy kedvenc ruhája. Szűk szoknya, vastag derékrésszel, középen világosbarna bőrvövel, zöldes, halszálkás szövetből. A Belvárosban nyersselyem ingblúzt vett, finom aszúrral” (168). Valóságos divattudósítást kapunk a szilveszteri családi összejövetelről: „Pék Márián sötétkék, magasan záró, gallér nélküli ruha volt, a nyakrésznél alig sejthető apró túll levelek . . . Hábetler sötétkék ruhát, Híres István sötétszürke millpoen öltönyt, Gizike ugyanabból az anyagból angol szabású kosztümöt viselt. Hajnalka és Eszter fekete szoknyát, fehér blúzt” (158).

Ezeknek a családi ünnepeknek, ebédeknek és vacsoráknak sokat emlegetett, jelképes vezérmotívumként jó néhányszor ismétlődő, sablonná tömörödött leírása („Pék Mária halat rántott, túrós csúszát készített, demizsonból itták a brügecsi bort, énekeltek, Zentay György fényképezett”), egyébként valóban jól jellemzi a Hábetler-életforma igényszínvonalát, sivár kisszerűségét, fantáziátlan egyhangúságát, de gépies visszatérésével szinte már önpáródiaként hat. Nem csoda, ha az ilyen részletekre le is csaptak a humoristák.

Pontosan felsorolja az író, milyen gyógyszereket kapott a beteg Pék Mária (284), és részletes számadást kapunk temetési költségeiről is: „Az elsőosztályú temetést Hajnalka intézte . . . A két sírhely, a díszes ravatal, üvegezett hintó, a lakkozott koporsó, a gyászhuszárok csaknem ötezer forintba került[ek]. Ezenkívül a koszorúk, a ravatalozó emberek, a pap, a sírásók és a fényképész külön kiadás. A szakszervezeti segély sokat jelentett. Hajnalka háromszáz, Eszter négyszáz, Jani hatszáz, Piroska háromszáz, Gizike hatszáz forintot kapott, sőt, Gizikének a munkások még külön gyűjtöttek ezerötszáz forintot a műhelyben. Özveggy Hábeter Jánosnak négyszáz forintot fizetett a Nyugdíjintézet, a többi pénzt a szaxofonos pótolta” (305–6). Két lapon át tart azután a költségek elszámolása a testvérek közt (322–5).

A tömörség stílusművészetéért dicsért szerző meglepő módon bőbeszédűvé válik néha olyan helyeken is, ahol még a Hábeter család viszonyainak jellemzése sem okolja meg ezt. Két példa erre is: Valamely okból fontosnak tartotta az író közölni azt, hogy a Pannónia Export–Import Rt. „1921 tavaszán alakult, hogy a hadsereg teljes lóállományának a szénát, szalmát, zabot en gross beszerezze, ellátását biztosítsa. Vezérigazgatója Balikovics Móricz ezredes volt. Gyönyörűen felszerelt hintóval — kerékráfján gumi, a lovak patáján gumipatkó — hangtalanul közlekedett a macskaköves utcákon, és ez ritkaságnak számított a fővárosban” (62). Pontos tájékoztatást kapunk a Kelenföldi Dalárda szervezetéről és működéséről is: „1923 őszén megalakították a Budapesti Kelenföldi Dalárdát a Villányi út és Ábel Jenő út sarkán, a Christ-vendéglőben. Itt tartották a próbákat hetenként kétszer. Az elnök Christ Károly volt, alelnök Trafina Béla, titkár Küvecses Endre, pénztáros Kalauz István és Bugyi Gyula, szertáros Hábeter János, karvezető Kapi Gyula énektanár, templomi orgonista. Tavaszra hírük volt. Christ alig győzte írni a megrendeléseket. Részt vettek esküvőn, temetésen és szerenádot adtak” (65–6).

Fejes Endre tömör emberábrázoló művészete külön tanulmányt igényelne. Mestere az epizód-figurák néhány vonással való megrajzolásának is. Irtózik a sematikus eszközöktől . . . Hőseinek pszichológiai felépítésében egy adott stílusirányzat törvényeinek engedelmeskedik, amely . . . a művészet érzékletes látomáskeltésének, a megjelenítő erőnek fontosságát hirdette.

Térfi Tamás, Új Írás, 1963/2. 251.

A fenti részletek fegyelmezetlen fattyúhajtásként bújnak ki a regény egyébként szigorúan nyesett rendjéből, zavaró ellentétben az elbeszélés vázlatosságával és furcsa összhangtalanságban stílusának szinte tömönatos tömörségével. Részben tehát szerkezeti aránytalanság tünetei, de átvezetnek a regénynek szorosabb értelemben vett stílusjellemzőihez: a száraz tényközlő, adatszerű előadásmód kérdéséhez, a színtelen közhelykifejezések és a gépiesen ismétlődő sablonok szembeszökő és paródiára ingerlő körforgásához.

Kezdjük a jellemekkel és a jellemzéssel. A regény főalakjai és többségükben a mellékszereplők is egyszerű kisemberek: afféle félproletárok. A Hábeter család és közvetlen környezete tojástanót jár a lehúzó lumpenproletárság és a vágyott kispolgári életforma közt. Vannak a regénynek érdekes alakjai, mint például Reich Kató, Szuha Miklós vagy akár Csele Juli, akiknek halvány és vázlatos rajzában is fölsejlik a sokoldalú, gazdagabb emberábrázolás lehetősége; az író azonban állhatatosan megmarad fölvelt modorában: csak

ntalásszerű, külsőséges vagy a felszínt érintő szavakkal vázolja föl alakjait. Hábetler Jánost, a világháború végén Pestre került fiatal katonát így állítja elénk: „Elérte a hetvenöt kilót . . . De nem volt kövér, inkább a mellei, izmai domborodtak . . . Nem szerette a lármát. Érzékeny lelkű, vallásos ember volt, csípős, finom humorán néha csodálkoztak” (14–5). Fia, Jani „egészséges, izmos gyerek volt, fékezhetetlen természetével gyakran okozott bajt a szülőknek . . . Nem volt szép, nem különösebben értelmes. Konok fajta, indulatában fékezhetetlen” (89, 101). Szerelme, Reich Kató „szép volt, megközelíthetetlen. És szerelmes ifjabb Hábetler Jánosba reménytelenül” (101). A sort bőven folytathatnók.

Ezek a vérszegény és sablonos röpjellemzések, ha kiegészülnek is később az alakok mozgatásával és beszéltetésével, nem tudják igazán plasztikusan láttatni őket. Legtöbbjük csak egysíkú papírfigura marad, hiányzik belőlük az életszerűség dimenziója, az egyéniség meglevenítő árnyaltsága. Elsikkad vagy eltorzul a jellemek alakulásának logikája és motivációja is ezeken a gyorsított felvétellel készült és nagy kihagyásokkal összeillesztett filmkockákon. Az ábrázolás sokszor annyira vázlatos, hogy az alakoknak még arcuk sincs, csak nevük. (De ezek a nevek is milyen valószínűtlenek, csináltak, különösen Hábetlerék, Csele Juli, Reich Kató és Seres Sándor reális szomszédságában: *Kalauz István, Sápadt Béla, Híres István, Sima Laci* stb. Nem tudjuk, mi volt velük az író szándéka, mert a beszélő nevek sommásan jellemző, címkeszerű értékét sem nagyon fedezhetjük föl bennük.) A hasonló helyzetű vagy szerepű alakokat alig tudjuk megkülönböztetni, vonásaik minduntalan egybe mosódnak. Még a három — de főként a két ifjabb — Hábetler lánnyal is így vagyunk első olvasásra; hogy egymást váltó időszaki udvarlóikat és alkalmi lovagjaikat, köztük a romantikavarázsú és -vonzású dzsesszmuzikusokat már név szerint sem tudja számon tartani az olvasó, az szinte természetes: az előttünk elvonuló árnyalakok hosszú sora helyett a kevesebb itt is több és maradandóbb volna.

Még két főalakját, Pék Máriát és Hábetler Janit is sajátos egyoldalúsággal, szinte idegek preparátumaként mutatja be az író, pedig ők állnak érdeklődésének a középpontjában és legközelebb a szívéhez. Pék Mária talán azért legelőbb alakja mégis a regénynek, mert egy szóval sem kapunk róla a fentiekhez hasonló „jellemzést”, hanem ő maga áll elénk, beszél és cselekszik. Az emberábrázolás életszerűtlenségét ugyanis az ellensúlyozza, hogy az író, ha fontosnak tartja, jól és hiteles erővel tudja megszólaltatni alakjait — (nyilván ez teszi hatásossá a nagyon is vitatható színpadi változatot) —, ha többnyire visszataszítóan nyers és durva is a hangjuk, bár ezt a naturalizmust megokolja és menti a társadalmi helyzet, környezet, alkalom és indulat. A kültelki otromba közönségesség és a kispolgáreszményt utánzó hang keveredése néha már humoros hatásu: „Apuka minek avatkozik bele? Apuka a legbutább ember az egész nyolcadik kerületben. Apuka mondja meg, mennyi hatszor kilenc” (218); „Köpök az egész családra! Magára is! Nekem ne bohóckodjon . . .! Elegem van magából is, anyuka!” (292); „Hallgasson! Az úristenit, anyuka! Anyuka, tessék elhallgatni!” (298).

Szinte azt mondhatjuk némi kiélezettséggel, hogy a Rozsdatemető hősei csak a szavaikban élnek, s akkor elevenednek meg a lapokon, amikor megszólalnak, mint például a józan kispolgári tisztesség szólamait hangoztató, tudákos és fontoskodó idősb Hábetler János, az ősanják állati védő és összetartó ösztönét s a paraszti hisztériát meleg emberséggel és természetes őszinte-

séggel vegyítő Pék Mária, a szobakonyhás, úri konyháról jóllakó, primitív, animális létbiztonság posványából menekülni vágyó, de célt és utat nem lelő, egy helyben toporzékoló tehetetlen lázadó és meddő forradalmár, Hábetler Jani, akiből folyton indulatszavakban robban ki a düh forrongó lávája (de a kráterba nem merészkedik az író, pedig a belső tűz forrásának föl kutatása volna a legizgalmasabb, igazi regény) s végül a lelkesen és naívnul jóhiszemű, de becsületes, naív hitét ráragadt szólamokban valló és élő Seres Sándor.

Ragaszkodik a társadalmi tények, emberi jellemvonások valószerűen érzékletes ábrázolásához.

Béla Miklós, Irodalmi és nyelvi közlemények, 1964/1—2. 32.

A szereplők élő és megelevenítő szavait azonban lerontja s majdnem élettelené színteleníti maga az író, amikor saját jellemző szándékú, de egy-két külsőséges vonást sematizáló szavaival állítja elének őket. Olyan ez, mintha egy fordulatossá mondogató és kitűnő beszédtechnikájú, de ügyetlen és gyakorlatlan kezű bábjátékos mozgatná az egyetlen jellegzetes vonással tipizált, csak jelzésszerűen megformált bábút, úgy, hogy egyre ugyanazt a mozdulatot, gesztust téteti vele. Ez az egyhangúság és a suta diszharmonia az alak hallható és látható megjelenítése közt illúziórontó, sőt bosszantó, és végül nevetségessé is válhat.

A regény két főalakja a legjobb szemléltető példa erre.

Pék Máriában két vonást tart jellegzetesnek és jellemző erejűnek az író: „horgas újjú, csúnya kezét” és „hidegké szemét”, amelyet „rátesz” arra, akire megharagszik, vagy akivel elégedetlen. Hábetler Jani indulatosságát pedig az mutatja, hogy ő meg „sárgás szemét” „szúrja rá” az ember arcára, és „fogait csikorgatja” dühében. Alkalomadtán, megfelelő helyzetben nyilván kifejező, szemléletes és jellemző lehet a személyeknek ilyen, egy-két jellegzetes vagy éppen jelképes vonást felvillantó ábrázolása. A „horgas, csúnya ujjak” és a „hidegké szem”, illetőleg a „sárgás szem” és a „fogcsikorgatás” azonban sokszorosított formulaként ismétlődik lépten-nyomon, minden lehető alkalommal (helykímélésből nem sorolom fel a félszáz előfordulási helyet); ha nem hétköznapi emberekről volna szó, tehát nem lenne stílustalan, talán az eposzi jelzők hagyományának folytatását láthatnánk a szereplők megjelenítésére használt kifejezések ismétlésében. A prózai környezetben való folytonos felbukkanás azonban nemhogy fokozná jellemző értéküket, hanem a megszokottság folytán éppenséggel csökkent, elkoptatja, még ha jól megválasztott helyzetben volna is mélyebb emberábrázoló erejük. Így azonban az egyhangú, sűrű gépiességgel inkább ellaposítja a legalábbis domborművé formálendő alakok plasztikusságát.

Mindenkinél takarékosabb, szárazabb az eszközökben, s így teremtett bámulatossan művészi *panoptikumot*.

Osváth Béla, Kritika, 1964/1. 61.

A jellemzés vagy a futólag feltűnő sok alak megjelenítése kidolgozott, elmélyült ábrázolás, részletesebb bemutatás lehetősége híján rendszerint csak egy-egy címkével történik, amely úgy tűnik fel újra meg újra, olyan gépies egyformasággal, mint egy kirakatban forgó reklámfelirat; csak annak a számára érdekes talán, aki először és csupán egyszer látja.

Hábetler János falujának népét — a már említett, megokolatlanul terjedős és disszonáns hangú temetési jelenet során — így mutatja be az író: „mélyen vallásos, nehéz eszű, katolikus emberek”, „nevetnivalóan jámborak”, „derék és vallásos parasztok”, „derék parasztok”, „melegszívű parasztok”, „derék és jámbor brügecsi katolikusok”, „nevetnivalóan jámbor emberek”, „nehézesű brügecsiek”. És mindez lényegében négy lapra elosztva, illetőleg összehalmozva. — Egy társaság tagjai: egy szőke, lányos arcú fiatal egyetemista, csinos, szemüveges kolleginája, a vízbe fült arcú házigazda (végre egy eredeti, egyénítő jelző!), egy szép, fekete szemű stewardess és a szép, görög arcú fiú, Hajnalka udvarlója; e megjelölések háromszor-négyszer ismétlődnek néhány lapon belül. E sietős, odavetett ábrázolási módot menti és magyarázza talán, hogy a regénynek igen sok alakja — különösen a lányok körül, a könyv második felében — épp hogy csak feltűnik, és máris lelép a színről, nincs tehát mód, alkalom és idő alaposabb, bővebb, egyénítő bemutatásukra. De a regény főszereplőinek vonásai sem rajzolódnak ki sokkal gazdagabban, életszerűbben a táviratstílusú elbeszélés folyamán. Az az érzésünk, valóban, hogy panoptikumba léptünk, ahol mozgó viaszfigurák vesznek körül bennünket.

Ami a külsőlegesen jellemző vonások *visszatérő* ábrázolását illeti, ez nem új, bár igen hatékony eszköze lehet az emberábrázolásnak.

Térfi Tamás, Új Írás, 1963/2. 250.

A szerző láthatóan kedveli a jellemzőnek vélt motívumok, kifejezések, jelzők ismétlését, minduntalan előveszi őket, kész sablonként. Ez persze az egyhangú változatlanság érzékeltetése mellett (bizonyára ez volt az író szándéka) paródiára ösztönző mulatságos hatást is kelt. Pék Mária szokásos itala három deci savanykás kövidinka: ezzel mulat, ünnepel, ez gyűjtja ki érzéseit és hisztériáját. „Taubinger főesperes ezredes asztala”, az ajándékba kapott bútordarab, mint a Hábetler család áldozati oltára, szinte vallásos tisztelettel említetik a regényben.

A motívumismétlődés mint szerkezeti vonás és stílusmodor a könyv második felében érvényesül legfeltűnőbbben. A terjedelemnek több mint a fele az 1948–62. évekről szól, a családtörténet felölelte időszaknak nem egészen egyharmadáról. Ezt az időt a két ifjabb Hábetler lány szerelmi tanulódásának csapongásai és házassági kudarcai töltik ki. Egyéniségükből, vágyaikból, céljaikból alig értünk valamit, kezdve azon, hogy a pedagógiai gimnáziumot végzik el, rajonganak a komoly, nemes zenéért, de kitűnő érettségijük után az író minden magyarázat nélkül Hajnalkát a traktorgyárba, Esztert egy cipőkészítő üzembe helyezi tisztviselőnek (166). Diákkori szerelmeik és ártatlan idilljeik után a felnőtt önállóság csak arra jó nekiük, hogy változassák udvarlóikat, szeretőiket, majd férjeiket is. A lovagok különben egyéniségüket és foglalkozásukat tekintve jelentéktelen emberek; legfeljebb kispolgári szem lát rajtuk érdekeset, vonzót, s ők ilyen külsőségekkel próbálnak ragyogni a Hábetler lányok előtt. Eszter és Hajnalka ezért barátkoznak legszívesebben dzsesszmuzsikussal (szaxofonosok előnyben); ebben élük ki a zene iránti vonalmukat. Életerveikről, gondolataikról, érzelmeikről, szellemi érdeklődésükről azonban semmit sem tudunk meg. E lelki üresség ásit szerelmi életükből is, amelyet az egyik gúnyos cikk „ágyrajárás”-nak nevezett. Az egymást követő ismeretségeknek és kalandoknak állandó menetrendjük és kész receptjük van, ilyenféleképpen: „Ötórai teán ismerkedtek meg. Az Ifjúság

stb. stb. presszóban találkoztak. Csokoládéflippet ittak. Aztán csókolóztak. Nagyon szerették egymást.” És mindez néha laponként váltakozó partnerekkel, de állandó sablonokkal, szinte szakmányban. Nemcsak Hábeter Jani felháborodása érthető, hanem az olvasó fejcsóváló bosszankodása vagy mosolya is az érzelmi sivárság és fantáziátlanság ilyen képén.

Vitatott szenvtelensége ... eszköz: a művészi állásfoglalás formai sajátossága.

Dersi Tamás, Kritika, 1964/1. 48.

Eddigi idézeteinkkel is jellemeztük már a Rozsdatemető két fő, formai-szerkezeti és stílusbeli sajátosságát: a sűrített, de szaggatott tartalomelmondáshoz hasonló elbeszélő modort s e tömörítéshez és a tárgyhoz, szereplőkhöz, helyzetekhez legmegfelelőbbnek vélt, tényszerűen közlő hangot. Fölmerül azonban a kérdés: valóban ez a szenvtelen és szintelen hang a legkifejezőbb ebben az esetben? Valóban ez illik legjobban a regény tárgyához és alakjaihoz, az ábrázolt világ sivárságához?

Az elénk vetített képek felzaklató, lázító voltának és a kísérő szövegnek, a „képmutogató” narrátor hűvös és szenvtelen, ridegen tényközlő, rezzenéstelen hangjának ellentéte talán növeli a hatást, az olvasóban támadó belső feszültséget és a Hábeter Janival együtt lázongó tiltakozást, de azt hiszem, olvasója válogatja. Elképzelhető, hogy az ábrázolás prózai szürkesége és a hűvös hang lehűti az olvasót. Nem is annyira az írói szemlélet és a közvetett ábrázolásmód eltökélt s éppen ezért mesterkéltnek ható józanságára gondolok, hanem a stílus egyhangú, tompa szürkeségére, még ha ez szemlélteti és érezteti is a hábeterizmus nyomasztóan sivar távlatatlanságát, amely olyan, mint egy világítóudvarra nyíló ablak börtönhangulatú reménytelensége.

A regény alakjainak néhány vonással való jellemzése és a cselekmény vázlatossága is eleve számít az olvasó kiegészítő fantáziájára.

Jovánovics Miklós, Élet és Irodalom, 1962. dec. 22.

A színpadra vitt Rozsdatemető előnye talán a regénnyel szemben, hogy azokból az életszerű részletekből áll a cselekmény, amelyekben a szereplők mozognak és beszélnek — s mint mondtuk, jól, önjellemző módon —, az író-narrátor helyzetfelvázoló és magyarázó szerepe pedig sokkal kisebb teret kap, mint a regényben. Itteni aránya azonban — futó méréssel is — a terjedelemnek legalább kétharmada — háromnegyede; főként a könyv első fele elbeszélő jellegű, második részében jobban előtérbe kerül a szereplők megszólaltatása. Maga az író olyan hangon beszél róluk és életükről, mintha semmi érdeklődés, rokon- vagy ellenszenv nem fűzné hozzájuk. Elriasztóan szürke és primitív világban vegetáló, egyszerű, jelentéktelen emberekről ír ugyan, de olyan jellegtelen, megjelenítő erő nélküli szavakkal, hogy nem érezzük őket valóban élőknak, egyszeri, egyénített alakoknak, csak egy tanmese vagy példázat vértelen, általános típusainak, s világukat is csupán felvázolt díszletnek. Ha nem szólalnának meg, nagyon keveset tudnánk róluk, szinte báboknak hihetnők őket. Ezzel a jellegtelen, jegyzőkönyv-szárazságú ábrázolásmóddal az író éppen azt a magasabb eszmei célt és művészi feladatot mellőzi, hogy alakjainak belső világát feltárja, a legegyszerűbb lélekben is rejlő bonyolultságot megmutassa. Így pedig nem tudja működésre tüzelni az olvasó képzeletét, hogy az egy síkban és csak körvonalakokkal felvázolt alakokat plasztikussá, életszerűvé teljesítse ki, és beléjük próbáljon látni, hatolni.

A regény széleskörű visszhangjában, sikerében — valóságfeltáró eredetisége mellett — eszközökbeli igényességének is döntő szerepe lehet.

Dersi Tamás, Kritika, 1964/1. 48.

A regény és a színdarab sikerét és hatását elsősorban maga a téma magyarázza meg: Budapest lakosságának egy jelentős rétegét, félproletár világát mutatja be az író nyers őszinteséggel, s e leleplezés kiábrándító negatívumai, politikai és szerelmi pikantériája és hangjának naturalizmusa keltettek nem csekély érdeklődést. Nyilván feltűnő volt a szokatlan forma is, és az egyszerű olvasók számára ismerős volt a könyv stílusa: a leghétköznapibb, szürke és jellegtelen köznyelv, tele a kommerszregényekre emlékeztető köz-helyekkel, kész formulákkal, sablonos fordulatokkal.

Voltaképpen az egész regényt idézhetnők ennek szemléltetésére. Szűkít-sük azonban a példákat olyan körre, amelyben természetes volna az egyénibb kifejezésmód, színesebb, láttatóbb stíluszeszközök használata, sőt az írói átélés, amelyből a művészi hatás ereje sugárzik, szinte ösztönösen magával hozná ezt. A Rozsdatemető írója azonban itt is szakít a hagyománnyal, elveti az irodalom művészi stíluszeszközeit. Lássuk néhány példán, milyen a lélekábrázolás vetülete, hogyan tükröződnek a lelki megnyilvánulások a regény stílusában.

A Hábetler család életének természetes és megszokott velejárói, szinte időjárási jelenségei a dühkitörések és indulati viharok, az ellentétek gyűlölködő, heves összecsapásai, a családi viszályok, marakodások viharfelhői. Az író így fogalmazza meg róluk meteorológiai jelentéseit: „Ifjabb Hábetler János... ha megvadították, ... ordított, ahogy a torkán kifért” (101—2). „Később megint elfogta a düh. Szeme tüzelt...” (115). „Eszter... síró-görcsöket kapott, sikoltozott, haját tépte” (207). „A lányok hangosan, hisztérikusan zokogni kezdtek” (218). „Pék Mária öklével az asztalra vágott, ... káromkodott cifrán” (223). „Csúnyán összevesztek” (234). „Eszter hisztérikusan fölzokogott” (264). „Pék Mária kétségbeesetten sírt” (146). „Pék Mária megivott három deci bort, hisztérikus hangon szidalmazta férjét, megtörtént, hogy öklével az arcába csapott” (276). Pék Mária temetésén „idősebb Hábetler János vadul fölzokogott... Arcát befödte gyászszegélyes, könnyektől ázott zsebkendőjével... A lányokból is kiszakadt a hangos, fájdalmas sírás” (312—3). „Nem tudott és nem akart uralkodni a fájdalman... ,szabadjára engedte érzelmeit, szívettpő jajongásával felizgatta az egész családot” (318). A gyilkosság után Jani „két hatalmas tenyerét az arcához emelte, ordított, mint egy állat” (345).

Nem sematizál a végletes tömörítésekben sem, nagyon is konkrét és egyénített minden mozzanat.

Jovánovics Miklós, Élet és Irodalom, 1962. dec. 22.

Mint látjuk, a regényben gyakori a sírás, hiszen a Hábetler családban sok a nő. Az író azonban hiába törekszik változatosságra a könnyes jelenetekben; tolla, mint tú a kopott lemezen, mindig visszacsúszik a sokszor lejátszott fordulatokhoz: szemét elfutotta a könny (211); szemén megjelent egy könnycsepp (287); szeme tele volt könnyel (22, 126); szeméből kiperdült a könny (275, 318); szeméből sűrűn peregtek a könnyek (21); szemén kiszakadt a könny (291); kifutott szemén a könny (273); kibukott szemén a könny (56); kibukott belőle a zokogás (118); szeméből kifolyt a könny (293); folyt a könnye

(81); szeméből patakokban folyt a könny (69); a könny nem apadt el a szemükön (308).

Jóval kevesebb a regényben a vidámság, de emberi megnyilvánulásainak ábrázolása szintén csupa sablon: Pék Máriából kibuggyant a nevetés (48); a könnye potyogott mindenkinek a nevetéstől (211); Eszter kitűnően utánozta Seres Sándor lassú beszédét, amin külön meg lehetett szakadni (211); Eszterből kipukkant a nevetés (214).

Fejes elkerüli azokat a veszélyeket, amelyek egy kevésbé tehetséges íróat rendszerint sematizmussal fenyegetnek.

Térfi Tamás, Új Írás, 1963/2. 249.

A Hábetler lányok szerelmi menetrendjét már ismertettük. Föltéve, hogy még röpkalandjaik véletlene és ösztönössége mögött is van valami emberi vonzódás vagy legalább érzelmi fellobbanás, lássuk, hogyan ábrázolja és érezteti ezt magatartásukban az író: „Eszter először érzett vonzalmat egy sápadt, tizenhét éves teológus iránt” (147—8). Hajnalka magakellettő kacérkodása: „Nevetett, mutatta harminckét egészséges, vakító fogát” (220). „Kitűnően érezte magát, csengő hangon nevetett mindig, minden kis butaságon” (247). „Hajnalka . . . elhatározta, hogy meghódítja magának Ervint . . . Csillogtatta szemét, fogát, karjába simult a táncnál” (168—9). „Hajnalkának nem esett nehezére a szakítás. Sima Laci nem került közel a szívéhez, csupán egy ideig érdekes volt a társasága” (163). „Gulyás Szilárd . . . megkérdezte, el tudná-e képzelni magát ebben a lakásban mint feleség. Hajnalka elmosolyodott, azt felelte: — talán. Aztán csókolóztak” (185). Egy zenésszel Hajnalka „lelkes hangon modern muzsikáról beszélt. Aztán csókolóztak” (163). „Mummel Miki az első alkalommal elmondta, külön él a feleségétől, a kislánya tízestendős. Ezután csókolóztak” (182). Az utóbbi mondat — néha más változatban — úgy zárja le prózai refrénként a „szerelmi kettősöket”, mint valami ötletszerű, mellékes bejelentés. — A lovagok felől nézve sem kapunk egyénibb képet: „Ervin szőke volt, foga hófehér, mosolya kisfiús, szeme kék, álmodozó. Nagyon szerették egymást Hajnalkával” (169) „Filátó . . . Esztert bámulta . . . végtelen szerelemmel szerette” (169).

Fejes dokumentumszerű részletezéssel, ám rendkívül érzékletesen ír le halált és pusztulást, akasztást és lelki nyomorúságot.

Térfi Tamás, Új Írás, 1963/2. 250.

Nem csodálkozunk ezek után, hogy egyéb érzelmi megnyilvánulások és helyzetek sem ajzzák fel az író nyelvi fantáziáját: Az ijedtségtől „Pék Mária . . . arcából kiszökött a vér” (38), unokaöccse az izgalomtól „nyakig elpirult” (39), Filátó Jenő szegényében „nyakig pirosan, szótlanul távozott” (176), „Seres Sándor pipaospiros lett” (231). „Küvecses berűgött, mint a disznó. Öklét rázta, káromkodott, Székelyországot emlegette, majd leborult az olajos padlóra. Két tenyerébe temette arcát, és keservesen sírt” (98—9). Hasonló módon viselkedett józanul Pék Mária, amikor unokája hirtelen rosszul lett: „Fölsikoltott. Ledobta magát a rongyszőnyegre, a haját cibálta” (298).

A háború, bombázás, ostrom így tükröződik a lelkekben: „Ekkor Hábetler János átélte legborzalmasabb éjjelét és nappalát” (144), Pék Máriát pedig „iszonyú gondolatok kínozták, rettegett, védtelennek érezte magát a háborúval szemben” (145). 1956 októberének vészes felfordulásában „Eszter . . .

imádkozott, később hisztérikusan járkálni kezdett, jajongott, mit csinálhat most a család” (234).

Betegségek is érik persze a családot, de az író szenvtelen hangja szinte orvosi hűvösséggel részletez: „Pék Mária csúnyán megfázott a mosásnál. Magasra szökött a láza, bőre perzselt, de nem tudott izzadni” (154). „A gyerek váratlanul rosszul lett, hányt. Majd egész teste görcsbe rándult, merev lett, szeme fennakadt, elveszítette az eszméletét” (298). Hasonlóképpen Hábetler János is „éjszaka rosszul lett. Kapkodta a levegőt, arca eltorzult, elveszítette az eszméletét” (263). „Egészsége alaposan megrendült, fogyott, elhagyta magát... A szíve újra vacakolt, érezte megint a láthatatlan kéz szorítását, a lélegzete időnként kapkodó lett. A körzeti orvos injekciót adott neki, gyógyszer irt, Nitromint, s ez hevesebb rohamoknál kitűnőnek bizonyult” (317).

Még a halálról is csak ilyen közhelyeket olvasunk: „Gyötrelmes agónia után, örökre elköltözött” (69). „Az orvos szánakozó, tehetetlen, sokat sejtető mozdulatot tett.” (299). A halott Pék Mária „szemét lehunyta, arcáról a legteljesebb közöny áradt” (311). „A Hábetler család zokogva felsorakozott a ravatal egyik oldalán” (311). „Jani ökölrel ütötte meg őt, az arcát. Hátra-zuhant a géproncsok közé, a koponyáját törte el, azonnal meghalt” (346).

Az ilyen lényegremutató szituációkat és emberi állásfoglalásokat jól jellemző mozzanatokot még hosszan sorolhatnánk...

Illés László, Kortárs, 1963/2. 298.

Folytathatnók a példák sorát, különféle tárgykörök szerint, mert mint mondtuk, szinte az egész regény ide kíváncskoznék, néhány ritka, egyéni, valóban írói jelző, kifejezés, mondat kivételével (pl. *eltátotta barlangüres száját; ferde, szánalmas mosoly; istenhangú szimfónia; arcán látni lehetett, újra szól lelkében a muzsika; a Kerepesi temetőben, koszorúszagú szélben csókolóztak; érdes, reszelős nevetés; az unokák a gyászkarzalagot riadtan, büszkén viselték; a bor puha mámore... átkarolta, lemosta cserepes ajkáról a vigyort*). A regény szürke, ízetlen masszájában ezek a gyér mazsolák sejtetik az író, aki téma-elfogadásának bátorságával és őszinteségével mutatkozik meg elsősorban. Regényének szerkezeti és formai megoldását azonban tévesnek tartom, és sajnálom, hogy művének igazi, mélyebb hatását lerontja és erősen közömbösíti stílusának szándékosan szürke lapossága, amelyet nyilván Hábetlerék világának ábrázolására a legkifejezőbbnek, leghitelesebbnek érzett.

A krónikaszerű szűkszavúság... megköveteli, hogy az író minden mondatát patikamérlegre tegye, a laposságot, mely a krónikák fenyegető veszélye, csak így kerülhette el.

Gyurkó László, Kritika, 1964/4. 42.

De helyes-e erre a vélt összhangra oly mértékben s oly következetesen törekedni, mint a Rozsdatemető szerzője? A rideg egyszerűség programja viszi őt a legsablonosabb megoldások, a kész nyelvi formulák útjára, és még akkor sem tér le róla, amikor a helyzet ösztönözné vagy éppen kényszerítené. Bár a stílus sietős, fantáziátlan és prózai egyszerűsége sokban a zsugorított, szűkszavú elbeszélő formának és a gyorsan változó, filmkockaként sorjázó és elvillanó képek mozaikszerkezetének is velejárója, mutat-e írói igényességet ilyen általános sablonok, jellegtelen kifejezések, közhelyek használata:

lehetetlen állapot (23), lehetetlenül viselkedtek (29), lehetetlen viselkedés (31), mély szánalom, őszinte segíteni akarás hatotta át (23—4), megváltó ötlete támadt (25), komisz hőség (31), döglesztő hőség (31), páratlan türelem (32), kiegyensúlyozott lélek (36), veszedelmesen közeledett a hónap vége (45), ehhez szigorúan ragaszkodott (45), kerekre nyitott szemmel bámulták egymást (55), komor színekkel ecsetelte a bukást (62), elmondta az unalomig ismert szöveget (88), példátlan botrányt csinált (89), parázs botrányt rendezett (91), a köztisztletben álló Hábettler család (102), izgatottan tárgyalták az eseményt (109), lázasan tárgyalták a szenzációt (80), közönséges szavakkal illette (114), trágár szavakkal illette (36), csúnya szavakkal sértegette (92), a fiú mellére bújtt (128), anyagilag megtalálta számítását (224), Zentay rákapott az italra, gyakran jött (!) haza részegen (277—8), lopott, mint a szarka (177) stb. Az időjárásról, az idő múlásáról, évszakok váltakozásáról így kapunk képet vagy csak sablonos jelzést: *Nagy pelyhekben hullt a hó* (255); *Olyan hideg volt, hogy a könny megfagyott az arcán* (142); *Néhány napig tartó esőzés után átmenet nélkül, szinte egy csapásra kitavaszkodott* (335); *Elmúlt a tél, a tavasz. Nyár végén ...* (valóságos gyorsított felvétell) (177).

Ha szókinccse alapján mérnök a regény írói értékét, igencsak gyenge helyezést érne el. Nyelvünk gyakorisági szótára számára azonban kitűnő forrás. Ajánljuk nyelvt statisztikusaink figyelmébe.

[Csak zárójelben és mellesleg említünk néhány furcsa, zavaró, suta szóhasználatot, kifejezést, mondatot, amelyek mesterkéltséggel „eredetiség”-ükkel, logikátlan voltukkal vagy prózai laposságukkal stíluszavart okoznak: „Felismerhetetlen szörnyszülöttek” a gyári rozsdatemetőben heverő kiselejtezett, ócska gépek; pontosabb, találóbb volna egyszerűen a *szörnny* szó (7, 337). Mátyás Vilmos „egy fából készített furulyát” tartott kezében és „elég kellemetlen pátosszal” beszélt; a *furulya* néven ismert népi hangszer lényegéhez tartozik, hogy fából van, főlegesen ezt külön kiemelni; a pátosz szokásos jelzői (csinált, hamis, színészi, színpadias) mellett a *kellemetlen* pontatlannak látszik (20—1). Az sem világos, hogyan nevetett Jani „rossz hangon” (198). További furcsa jelzők: „*idegtépő ember*” (37) (személyre nem mondjuk); „*csontvékony alezredes*” (83): valószínűleg azt akarta mondani az író, hogy olyan sovány, mint egy csontváz, szinte látszottak a csontjai (83). „Hajnalka részére vonzó dallam” (160): egyszerűen: *vonzó* vagy neki *tetsző*. Főlegesen és stílustalan üzleti pontoskodás a „kettő darab BMW-motorkerékpár” (229). A falusi temetésen támadt „bibliai zűrzavar” valósággal rejtély; *bábeli zűrzavarra* gondolnánk, ha nem magyar parasztokról volna szó (24). Nem tudjuk, miért volt ez „szívet megindító, idétlen látvány” (24), mint ahogy furcsa az is, hogy a részegen hadonászó Küvecses „hülye látvány volt a holdsütésben” (88). Hajnalka följár egy udvarlójának a lakására, rendet csinál, szellőztet, de a házias légyottok hangulatából kirí e szakácskönyvstílusú mondat: „a konyhában talált alapanyagokból ízletes vacsorát készített” (184).]

A Rozsdatemető krónikához hasonló puritán elbeszélését kivételes írói fegyelem, ritka becsvágy hívta életre.

Béldi Miklós, Irodalmi és nyelvi közlemények, 1964/1—2. 31.

Hogy a fentebbi példáknak és érveknek van-e elég bizonyító erejük az általános véleménnyel és a Rozsdatemető feltűnő sikerével szemben, vagy azt a látszatot kelti elemzésem, hogy csak az egyéni izlés különvéleménye készítette

tett nyilvános vitára: ennek megítélését az olvasókra bízom. Sokan a realizmus mintaképét, korunk stíluseszmenyét ünneplik a Rozsdatemetőben. Szűkszavúságát a művészi tömörítés és az írói fegyelem remekének tekintik, szintelen és puritán nyelvi egyszerűségét a Hábetler-életforma sivár egyhangúságának, eszmenytelen földhözragadtságának tucatemberek sablonérzéseinnek, közhelygondolatainak és távlattalan szemléletének legtalálhatóbb, leghívebb ábrázolásmódjaként emlegetik. Ezzel szemben én a „lényegre sűrített, művészi tömörségben” fantáziátlan tényközlést, az adatszerűségben mulatságosan modoros prózaiságot, az egyszerűségben kényelmes felszínességet érzek. Az úgynevezett tömörség pedig gyakran alkalmoszerű kitérőkben és lényegtelen külsőségek fontosság-látszatában, jelképesse sulykolt részletekben, „vezér”-motívumokban húg fel.

A „lírikus” Fejesből a regényben csak a költők munkamódszerére jellemző áhítatos műgond marad meg.

Gyurkó László, Kritika, 1964/4. 42.

Azt igyekeztem továbbá bizonyítani, hogy a mozaikszerkezetnek, a gyors, filmszerű vágásokkal élő, vázlatos előadásmódnak szinte kényszerű nyelvi tartozéka a távirat- vagy inkább jegyzőkönyvstílus. A zsugorított, szinte kivonattá zanzásított regényforma velejárója a szereplők rajzának sablonos káderjellemezéshez hasonló, kezdetleges vázlatossága is, amelyet sokszor az alak mozgatása és beszéltetése sem tud igazán valószínűvé, élővé tenni. A regény aprólékos és nyers valóságelemei közt furcsa ellentétként hat ez: mintha egy rajzfilm alakjai valóságos, fényképezett háttér előtt mozognának. Ha az író annyira foglalkoztatja erkölcsi és művészi problémaként az ábrázolt társadalmi réteg élete, miért elégszik meg ilyen felszínes, elnagyolt megoldással? Mintha nem érdemesítené hőseit elmélyültebb, létezőbb, tehát megelevenítőbb jellemrajzra. Pedig nyilván a legegyszerűbb emberek sem olyan egysíkúak és átlátszóak, a leghétköznapiabb sorsok sem annyira érdektelenek, hogy az írói ábrázolás, ha igazi művészi igény és szenvedély fűti, meglegegedhetnek futó, sablonos vonások odavetésével. Sok ellenpélda — köztük nem egy klasszikus, sőt magának Fejesnek néhány korábbi novellája is — mutatja, mit tud föltárni az elmélyült írói elemzés a legprimitívebbnek látszó emberi lélekből, a legérdektelenebbnek tetsző sorsból is. Ami pedig a szerkezeti tömörítést és a csomópontokban való időszűkítést illeti, a Rozsdatemetőnél sokkal nagyobb bravúr volt Fejes első elbeszéléskötetének kisregénye, a Mocorgó, amely egy élet harmincöt évét mondja el 70 kis lapon. És mennyivel létezőbbben, fordulatosabban, eredetibb hangon és szuggesztívabb erővel! Nyilván azért is, mert az író jó ösztönrel megtalálta az itt is kissé keresett keretben a legtermészetesebb formát: magát hőset beszélteti, egyéni hangon s ezért hitelesen. A kritikusokkal ellentétben, akik a Rozsdatemetőben látják az író fejlődésének magaslátát, az igazi művet, annak örülnék, ha Fejest legalább gondolkodóba ejtenék az elmondottak, és e különös, „újszerű” kísérlet után, mérlegelve és megfontolva a tanulságokat, visszatálna a novellák egyénibb, költőibb, színesebb hangjához, hagyományos, de művészi eszközeihez. Ha pedig józan, tárgyilagos vita alakulna ki az irodalmi közvéleményben a regény való értékeiről, neki használna legtöbbet.

Nem vagyok olyan naiv, hogy bármilyen könyv — akár a magamé — művészi értékét csupán a sikerével vagy a bukásával mérjem.

Fejes Endre, Élet és Irodalom, 1963. nov. 16.

A jegyzőkönyvstílus — vagy hogy a regény méltatóinak előkelőbb rangú műfaji minősítésével éljünk —: a riport és a filmforgatókönyv stílusa nem kíván különösebb nyelvi igényességet. Azt próbáltam szemléltetni, hogy a szerkezeti és tartalmi sűrítéssel járó, szinte csak jelzésekkel élő tömondatos epikai szűkszavúságból a Rozsdatemetőben többnyire a legkönnyebb, felszínes, készen adódó megoldások születnek: tucatkülsőségekkel, közhelyekkel, szürke általánosságokkal, üres sablonokkal. Ha a kritikákban dicsért tömör, sokatmondó utalásokkal, expresszív jelzésekkel akar dolgozni az író — és ilyen módon megoldható a művészi sűrítés —, akkor ezek a jelzések legyeknek valóban expresszív, láttató és sugalmazó erejűek. Szinte csodálom az író önmegtartóztató fegyelmét, hogy mindvégig meg tudott maradni ebben a puritánnak nevezett elbeszélő modorban, ki tudta tartani ezt a színtelen és jellegtelen, monoton hangot, s nem lázadt föl vagy csábult el, hogy leírjon egy saját, eredeti látásmódja, egyéni nyelvi fantáziája, írói becsvágya diktálta szakaszt vagy akár csak hosszabb mondatot.

Miben láthatták vajon a könyv stíláris újszerűségét? Nem tehetek róla, olvasásakor, főként ha önmagukban nézem az egyes mondatokat, a régi füzetes regények vagy a szakmányban fordított ponyvakötetek „stílusa” jut eszembe, s nem tudok szabadulni attól a rosszmájú gyanútól, hogy a kritikusok dicsérte írói fegyelem ezúttal voltaképpen kényelmességet és igénytelenséget takar. Pedig úgy érzem, Fejes Endre írói bátorsága és erkölcsi igénye, tiszta szándéka a regényében csak fölvázolt témát más, elemző módszerrel és egyénibb, szuggesztívabb stílusművészettel sokkal hatásosabban tudta volna életre kelteni. Hogy művének így is rendkívüli sikere volt, az — úgy vélem — nem stílusának tulajdonítható — bár az egyszerűbb olvasót talán éppen a hang mindennapisága és igénytelensége nyerte meg —, hanem stílusa ellenére következett be: a téma leleplezésnek érzett vagy magyarázott társadalmi-politikai érdekessége, a regény második felének szerelem-központúsága és a forma szokatlansága folytán. Kár, hogy az író formai kísérlete — mint a kísérletek általában — sok selejtet halmozott föl: így lett a Rozsdatemető stílusa, sajnos, a stílus rozsdatemetőjévé.

Kovalovszky Miklós

1964. július.

Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk

1. Két általánosan ismert, sőt elismert tételből indulnék ki. Az egyik az, hogy a tudományos kutatás haladása időnként kisebb-nagyobb mértékben még az olyan, viszonylag állandó közműveltségi kincsnek a módosítását is megokolttá teheti, amilyen az anyanyelvi nyelvtan. Nyilvánvaló mármost, hogy a jól képzett magyartanár a fontos új irodalmi-irodalomtudományi viták tanulságait okkal-móddal már akkor is belevonja — középső fokon is — az oktatásba, mikor a tanterv, illetőleg a tankönyv még nem tárgyalja őket. Jóval kisebb mértékben, de igazán fontos kérdésekben szerintem a nyelvtan tanításakor sem járhatna el másképp. Sajnos azonban arra is tudunk példát, hogy egy-egy ilyen sietve végrehajtott változtatás, olykor még ha nem volt is egészen egyéni, nem bizonyult hasznosnak. — A másik az, hogy nyelvünk grammatikai rendszerét gazdag toldalékoló lehetőségei különösen élesen elhatárolják az ismértebb idegen nyelvekétől, ezek legkorszerűbb tanítása tehát kétszeresen fontos. És mégis: paradigmásoraink és toldalékoló szabályaink ismerete szerintem viszonylag kevésbé hatolt be közműveltségünkbe. (Erről, bár más összefüggésben, egyszer már írtam, A magyar névszói ragozásrendszer áttekintése címen: A magyar nyelv és irodalom tanítása 2[1959.]:2—3. sz. 18—24.)

Azt hiszem tehát, valóban lehet bizonyos haszna, ha most röviden áttekintem az elmúlt 6—8 év örvendetesen gazdag magyar leíró nyelvtani szakirodalmát abból a szempontból, hogy ragozástanunknak az alsó, középső vagy felső fokú oktatásban, a tervszerű anyanyelvi ismeretterjesztésben, idegen ajkúak magyar nyelvtani tájékoztatásában stb. szereplő anyagát szerintem hol lehetne korszerűbbé tenni, viszont hol látnám ezt kevésbé fontosnak vagy épp szükségtelennek. (Persze csak a viszonylag súlyosabb kérdésekről beszélnék.)

Tisztában vagyok e vállalkozás veszélyeivel és korlátaival. Így jól tudom, hogy a hivatalos tantervekben megszabott, engedélyezett tankönyvekben kifejtett ismeretkörök megváltoztatása vagy érintetlenül hagyása igazában úgyis az illetékes hatóságok joga és kötelessége. Igen, csak hogy nekik meg nyilván javaslatokra és ellenjavaslatokra, előzetes vitaanyagra, ha tetszik: „belég”-ekre lehet szükségük, s ennél többre ez az összeállításom sem törekszik. — Az sem kétséges, hogy — mint egykori iskolai tankönyvek szerzője és az eddigi legterjedelmesebb leíró nyelvtan, a MMNyR. ragozástanai részének írója — nem én vagyok a leghivatottabb arra, hogy az esetleg más nézetet valló újabb vitacikkeket, bírálatokat tárgyilagosan összegezzem. Úgy gondolom azonban, hogy ettől még elmondhatom a véleményemet, akár a magam vagy mások régebbi felfogásának védelmében is: épp az imént jeleztem, hogy

írásomat hogyan értelmezem. Végre is az, hogy régebben én is készítettem iskolai nyelvtant, s a leíró nyelvtanírás egyes kérdései azóta is foglalkoztatnak, nem akadályozza annak, hogy most hozzászóljak mindehhez. — Az is igaz, hogy a Magyar Nyelvőr, illetőleg Nyelv és iskola című rovata nem vállalhatja a leíró nyelvtani viták anyagának, bizonyító és cáfoló érveinek hiánytalan közlését, még kevésbé ezek korlátlan kiegészítését és folytatását. De másfelől kritikai összefoglalásokban, minél nagyobb tárgyilagossággal tájékoztatnia is kell olvasóit, nem utolsósorban a magyartanár kartársakat azokról a fő vitákról, amelyek a nyelvtani oktatásra is kihathatnak.

2. Előrebocsátok még két általános kérdést, azzal, hogy utóbb már nem érinteném őket.

Az egyik az, hogy bevezessük-e az oktatásba a formális elemzésre építő, strukturalista nyelvelírást — a nyelvi forma és a jelentés (funkció) egységét hirdető módszerek helyett. (Félreértés ne essék: nem az egyetemi általános nyelvészeti vagy magyar szakos tanárképzést nézem: ebben bizonyára nem is a vagy-vagy, hanem az is-is a helyes megoldás.) Bármennyire ismerjük az utóbbiaknak, a bírálóiktól olykor lenézően, olykor elködösítően is „hagyományosnak” nevezett módszereknek némely következetlenségeit, bizonytalankodását, szerintem mindaddig, amíg a formális elemző iskolák eredményeit összefoglaló magyar nyelvtanokban nem tanulmányozhatjuk, e kérdés még nem időszerű.¹ Ez persze nem lehet akadályozó annak, hogy ha valamilyen hasznosítható részeredményt ér el a strukturalista vizsgálódás, azt ne igyekezzünk mielőbb átvenni; sem annak, hogy a nyelvtani szinonimák, antonimák és egyéb összefüggő formák átalakító (transzformációs) tudatosítását ne becsüljük többre, mint eddig. Simonyi Zsigmondék valaha szívesen alkalmazták ennek egy-egy csíráját vagy változatát, utóbb azonban gyakran ez is elsikkadt. Már pedig azzal, hogy nyelvtanoktatásunk mind nagyobb súllyal igyekszik a kifejezés gyakorlatát szolgálni, szerintem úgylát csak nő ennek a munkának a jelentősége.

A másik ilyen általános kérdés az, hogy a ragozást a morfológiába vagy a szintaxisba tartozó anyagnak tekintsük-e. A MMNyR. tudvalevőleg első tervei szerint a mondatban foglalkozott volna a szóragozással (l. MNy. 49: 261), ahogy lényegében például Berrár Jolán is tette Magyar történeti mondat-tanában. Végül mégis a morfológiai fejezetek közé, tehát a „Szótan”-ba került a ragozástan e kézikönyvben is, mégpedig jórészt éppen azért, hogy ezáltal jobban kitűnjenek a magyarra oly jellemző, sajátos paradigmarendszerek és toldalékolási szabályok. Azt azonban hangsúlyoznám, hogy a ragozást az alaktanban most is csak a szintaktikai tanulságokkal teljes összhangba állítva dolgoznám föl, a nyelvtanoktatásban pedig még inkább így. Ezért — hogy egy világos példán is jelezzem, mire gondolok — a morfológiában se mondanék le szívesen a határozói, rendszeren részeshatározói (dativusi) *-nak*, *-nek*

¹ Én magam egyébként most sem gondolom, hogy ilyen általános változtatás az eddig fölvetett formákban eléggé hasznos lenne. Csak egy apró gyakorlati tapasztalattal egészítem ki azt, amit erről Papp István (MNy. 58: 166 kk.) és mások mondtak: a magyar névmást, de kivált a melléknévi-számnévi névmást én pusztán formai eszközökkel nem tudnám jól elhatárolni a megfelelő főnevektől, melléknavektől és számnavektől; pedig a névmást aligha hagyhatnánk el a jellegzetes, nagy nyelvtani kategóriák közül, s nem sorolhatnánk a tisztán szemantikai szócsoporthoz.

ragnak a birtokos jelzői (genitívusi) *-nak*, *-nek* ragtól való megkülönböztetéséről, noha ezt Antal László a maga szigorúan morfematikai tárgyalásában érthetetlen tévedésnek látja (l. A magyar esetrendszer. Bp., 1961. NytudÉrt. 29. sz. 119 — és más munkáiban is), több értékes leíró nyelvтанunk pedig már előzőleg is csupán a „dativus” meglétét ismerte el névragozásunkban (így J. Lotz: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Bp., 1955.; stb.). Mégpedig főleg azért veszek fel én itt is két *-nak*, *-nek* ragot, mert a mondattanban a határesetek ellenére is nagyon kiugrik a kettőnek egész eltérő volta. A „dativus” tudvalevőleg igéssígon *neves* alaptagú szó szerkezetnek határozói alárendelt tagja, s leginkább *sámára, részére* névutós kifejezéssel helyettesíthető: *Jánosnak* (= *János számára, részére*) *hozom, hozva* stb. A „genitívus” meg jórészt birtokos személyragos főnévi alaptagú szintagmában jelzői determináns, és a szórendtől is függően *ragtalan* (zérus ragos) alakkal váltakozhat: *Jánosnak a* (= *János*) *könyve*. Hiába dolgoznánk tehát az alaktanban jogosult, egységes „dativus-genitívus” kategóriával: a mondattanban úgysem kerülhetnénk el a kettéválasztást. S természetesen ugyanígy nem tartanám helyesnek, ha a szintaxisba tett ragozásban — bizonyos szintaktikai összefüggések részletkutatásán túl — úgy foglalkoznánk a viszonyragos vagy a birtokos személyragos stb. szóalakok paradigmatis rendszerével, hogy fontos morfológiai szabályaikat számba se vennénk. Így egyébként a viszonyragozás (esetragozás, esetrendszer) meg a névutózás, illetőleg a határozórag (esetrag) meg a névutó közti határ el is mosódnék. Antal László találó szavaival: „Ha [a ragoknak és a névutóknak] csak a jelentésükre lennének tekintettel, akkor bízvást egyesíthetnénk valamennyit egy [összefoglaló] kategóriában. Ugyanis a ragok és a névutók egy finoman árnyalt viszony spektrumot képeznek” (i. m. 90).

A most tárgyalt két szempontból tehát tanterveink és tankönyveink mai szemléletén, tárgyalásmódján egészben véve nem is változtatnék, a transformációk lehetőségeit azonban minden kínálkozó alkalommal minél jobban tudatosítanám és gyakoroltatnám a fokhoz illő módon.

3. Hazai nyelvészetünknek eléggé szemére szokták vetni, hogy több „helyi”, azaz különködő szokást őriz nyelvтанában, s ezek közt említik néha azt is, hogy pozíció és funkció szerint rendszeren háromféle toldalékot tartunk számon: képzőt, jelet és ragot. A nemzetközi terminológia tudvalevőleg gyakran csak az egységes affixum, illetve a tőhöz való sorrendre utaló praefixum és suffixum (s elvéve még az infixum) megosztó műszót használja; vagy legföljebb a szóképzés (derivatio) toldalékát különbözteti meg élesebben a ragozásétól. Persze az egységes „toldalék” terminussal mi is sokszor élünk, kivált újabban; a formális elemzés pedig a toldalékokra általában a „kötött morféma” összefoglaló kifejezést szokta alkalmazni, szembeállítva a külön, önálló szóként is előforduló „szabad morfémá”-val (vö. például Antal László: A formális nyelvi elemzés. Bp., 1964. 87). Régebben azonban ritkán fordult elő, hogy valaki Györke József módján (Tő, képző, rag: MNy. 39:111—33 és 176—95) elhagyta a főleg Szinnyi József terjesztette, sajátos „jel” kategóriát.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi szaknyelvben megakadunk az említett hármas toldalékcsoportosítással, sőt tanítványaink sem találkoznak jelnek nevezett toldalékkal az orosz, az angol stb. nyelvтан tanulásakor. Az általa-

nos nyelvészet pedig még magyarul is egész mást nevez (nyelvi) jelnek, s ez még köztünk, magyarok közt is zavarhatja a világos fogalmazást.¹

Mégsem mondhatom, hogy hazai nyelvészetünk pusztá „szittya” rekvizitumként vagy kegyeletből ragaszkodik a jelnek mint toldalékfajtának megkülönböztetéséhez. Segítségével már sok finom funkciós különbségre világított rá, és a toldalékolás sorrendi szabályát is egyszerűbben fogalmazhatta meg: elhagyása tehát korántsem volna csak pozitívum. Hacsak valami „A) típusú” vagy „elsődleges rag” és „B) típusú” vagy „másodlagos rag”-féle terminussal nem cseréljük fel a mai *jel* és *rag* kettősséget; de ezzel meg a nemzetközi terminológiához megint csak nem közelednénk, s elkösdösítenénk a -bb, -é stb. toldalék képzőszzerű vonatkozásait. — Így oktatásunkban ezután is inkább az eddigi hármas toldalékkategória fönntartását pártolnám.

El kell azonban ismernem, hogy ha megtartjuk a toldalékok sorrendjére is utaló képző—jel—rag hármasságot, akkor némi ellentmondás van a középső kategóriához tartozó birtokos személyrag megnevezésben, s nem logikátlan a sokaktól máris javasolt, sőt alkalmazott birtokos személyjel alak, hiszen a *hajómban* névszói szóalak -m elemével ellentétben a -ban típusú a mindig végső (záró) morféma, az igazi rag. El is tudnám gondolni, hogy egy szakértői bizottság az oktatás egységesebbé tétele végett így dönt.

A valóság azonban szerintem még bonyolultabb. Az azonos eredetű, igei várom alakbeli -m ugyanis tipikus záró szóelem, mégsem volna igazán jó, ha ezt személyragnak, a váram forma névszói -m-jét pedig személyjelnek neveznénk. Aztán a névszói -m van meg a főnévi igenévi várnom s a határozószói álám típusban is, de ott ez már rendesen a szó végső morféma! Az átmeneti és ritka idéztem vers szerkezet -m személyi jegyről nem is beszélve.

Vigyáznunk kell tehát, hogy amit nyernénk a réven, el ne veszítsük a vámon...

4. Az ige r a g o z á s t illetően kevesebb visszatérő változtatási javaslatot tarthatunk számon, mint a névszóragozás körében, s ez — azt hiszem — nem független attól, hogy a három igeidő, a két szám és benne a három-három személy kategóriája a magyarban szintén olyanféle rendszerbe kívánczik, amilyent a nagy indoeurópai nyelvek nyelvtana számon tart, azaz itt kevesebb alkalom kínálkozik az eltérő beosztásra, váratlan újításra.

A) Annál több nézeteltérés lehet ott, ahol a mi nyelvünk rendszerére nem alkalmazhatók a klasszikus nyelvtani kategóriák. A legfőbb s legmeggondolkoztatóbb kérdést Lotz János vetette fel a magyar igeragozás sajátos kettőssége dolgában. Felfogása eltér az oktatásunkban is szokásos, több mint száz éves nyelvtanirói állásponttól, mely még Antal László strukturalista munkáiban is megmaradt. Az Akadémiánkon 1964. jún. 9-én tartott előadásában ugyanis — egy 1962-i angol nyelvű értekezését követve (The place of

¹ A Bánhidi—Jókay—Szabó: Lehrbuch der ungarischen Sprache című nyelv-könyv Lotz János német nyelvű, idézett nyelvtana mintájára németül általában *Grund-suffix*-nak mondja ezt a toldalékfajtát, hogy a *Zeichen*-t meghagyhassa az általánosabb fogalom jelölésére. — Megjegyzem mindjárt, hogy én egy *alap-* vagy *első toldalék* műszót sem tartanék a *jel* helyett tökéletesnek, mert a ragozástanon belül ugyan megoldaná a most jelzett nehézséget, a teljes alaktanon belül azonban nem, mert a képző általában elsőbb, „alapabb” toldalék még a jelnél is.

the implicative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian: *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 125. sz. [Raavila-Eml.] 317—27) — Lotz azt vallotta, hogy az „alanyi” és a „tárgyas” igeragozás néven ismert paradigmarendszer voltaképp „általános”, illetőleg „határozott” igeragozást tartalmaz. De ezek részleteikben is más kategóriákból állnak önála, mint ahogy rendszeren tanítjuk: az utóbbiba tudniillik Lotz csak a 3. személyű határozott (s bármely személyű visszaható névmási) tárgyra utaló *várom, várod, várja* stb. alaksort osztja be, az előbbibe ellenben a *várok, vársz, vár* stb. hattagú rendszeren kívül még az „implicativus”-t is, tehát az egyes szám 1. személyű alanyú, 2. személyű (nem visszaható) névmási tárgyra vonatkozó, magános *várlak, kérlek* alakot is.

Abban nyilván mindannyian egyetérthetünk Lotzcal, hogy az „alanyi” igeragozás elnevezés igen téves műszó. Éppúgy csak a megszokás tartja életben (s biztosítja helyes megértését), mint a nemzetközi használatú *magánhangzó, mássalhangzó* és sok egyéb rossz terminust. A tőle javasolt „általános” igeragozás csakugyan világosabb, félreérthetlenebb műkifejezés, hisz általában valóban csak a *várok, vársz, vár* stb. alakokat (de már a Lotztól szintén ide vont *várlak*-ot nem) formálhatjuk meg minden magyar igéből. — Persze az eddigi „alanyi személyrag” helyett már egy sokkal félreérthetőbb volna egy emehez illő „általános személyrag” terminus; logikailag helyesebb volna „az általános igeragozás személyragja”, de ez meg nehézkes.

Nagyobb bökkenő azonban az, hogy a „tárgyas igeragozás”, „tárgyas személyrag” műszót én a mai nyelvtani rendszerben most is helyesebbnek tartom, sőt a hagyománynak megfelelően bizony mind a 3. személyű határozott tárgyas *várom, várod, várja* stb. teljes sorra, mind a 2. személyű tárgyas *várlak, „szóló”* alakra vonatkoztatnám. Részletes vita helyett legyen szabad távirati stílusban utalnom egy-két — nem új — szempontunkra.

A l a k t a n i tekintetben azért lehet mindez „tárgyas” alak, mert csak állandóan vagy alkalmyszerű helyzetében tárgyas (tranzitív) igéből jöhet létre; egy intranszítív *marad* vagy intranszítív használatú *vár valakire* igéből például nem.

S z i n t a k t i k a i szempontból pedig azért illik az egész körre a tárgyas jelző, mert a *várom, várod, várja* stb. meg a *várlak* egyformán csak kitett vagy odaértett tárggyal fordulhat elő: az előbbi sor 3. személyű határozott tárggyal (*őt, őket, Pétert* stb.), az utóbbi „egyke” pedig 2. személyű (*téged, titeket*) névmási tárggyal. Ellenben az előbbi *várok, vársz, vár* stb. ragozás vagy bármilyen kitett, illetőleg oda értett tárgyi determináns nélkül használatos (s a határozói értékű, de tárgyragos bővítmény itt nem számít, mint *egy kicsit*), vagy ha az igető tranzitív jelentésben fordul elő, akkor esetleg olyan kitett vagy odaértett tárgyi bővítménnyel, amely (például: *várok valakit*) nem kívánná az igei állítmánynak valamely iménti, tárgyas ragozása alakját. — S persze ugyanez a szabályszerű kettősség érvényesül akkor is, ha az igei állítmány főnévi igenévi tárgyának van további ilyen vagy olyan fajtájú tárgya (tehát egyrészt: *szeretnélek elkísérni téged* és *szeretném, szeretnéd, szeretne* stb. *elkísérni Palit*; másrészt: *szeretnék, szeretnél, szeretne* stb. *elkísérni valakit*); meg ha az igei állítmánynak úgynevezett kettős tárgya közül a főnévi, illetőleg főnévi névmási ilyen vagy olyan jellegű (mint egyrészt: *látlak titeket jönni* és *látom, látod, látja* stb. *Palit jönni*; másrészt: *látok, látsz, lát* stb. *valakit jönni*).

Igy a nyelvtani rendszerezésben szerintem most is jogos egyfelől a *várok, vársz, vár* stb. sornak, másfelől meg a *várlak* és a *várom, várod, várja* stb. csoport egészének különválasztása. Ezen túlmenően azonban én is teljes mértékben igazat adok Lotznak abban, hogy a *téged várlak* és a *téged vár, várunk, várnak* szerkezet azonos tárgyánál fogva szemantikailag egyetlen azonos, bár szerintem keresztező kategóriába tartozik, s ezt megfelelő fokon a szokásos rendszerezés fönntartása esetén is tudatosítanunk kell. — A jelentést valóban nem rekeszthetjük ki a grammatikai tárgyalásból; de ezt talán az eddigi osztályozás sem kívánta. Végre is a főnti morfológiai és szintaktikai különbségben a jelentésvonatkozások bizonyos oldalai szintén tükröződnek: elsősorban a tranzitív és az intranszitiv igei jelentés mozzanata.

A most tárgyalt kérdésben tehát nem választanék új alapbeosztást. Ha azonban egy szakértői bizottság szükségét látná, az „alanyi igeragozás” helyett bátran elhetnének az „általános igeragozás” terminussal.

B) Az igemódok és igeidők dolgában főleg Antal Lászlónak Gondolatok a magyar igeről című tanulmánya (MNY. 57: 273–9) hozott új szemléletet; ezt természetesen későbbi munkái is tükrözik. Mindenekelőtt kizárja az alaktanban tárgyalható igeragozásból az összetett igealakokat (mint: *várni fogok, fogsz, fog* stb.; *vártam, vártál, várt* stb. *volna*). Ezeket ő a mondattani szerkesztés körébe utalja. — Nem vitás mármost, hogy a toldalékokkal formált egyszerű igealak s a formaszóval és toldalékokkal szerkesztett összetett igealak közt bizonyos fokú határozott különbség van, s nem is mondhatja senki helytelennek, ha egy tudományos iskola ez alapon másként állítja össze az igei paradigmát a maga nyelvtanában. (S persze fokozatbeli különbség volna még a főnti *fogok, fogsz* stb. ragos segédszóval meg a ragtalan főnévi igenévvel, másfelől a régebben és jobban formaszóvá lett *volna* szóval és a főige ragos alakjaival szerkesztett igealak közt is.) Mégsem tartom egy csöppet sem helytelennek — s legkevésbé épp a nyelvtanoktatásban nem —, ha továbbra is egységben mutatjuk be a kétféle szerkesztésű igei paradigmát, azaz nem bontjuk külön alaktani és szintaktikai részre. Egyébként tanítványaik általában ugyanígy tanulják az idegen nyelvi igeragozást is, hiszen az összetett igealak nem magyar nyelvtani ritkaság. — További érvelés helyett most csak Papp Istvánnak Néhány szó az igei paradigma kérdéséről (MNY. 58: 166–73) és Velcsov Mártonnének Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar igeről” című cikkéhez (MNY. 68: 323–6) címen közzétett gondolataira hivatkoznék.

Nem tartanám helyesnek azt sem, ha Antal további tételeihez csatkozva, nyelvtantanításunk is megtagadná a csupán módjeles igealakoktól (*várnál; várj*) az igeidő kategóriáját; a csupán időjeles formáktól (*vártam*) pedig az igemód kategóriáját. Itt sem ismételném meg Papp István és Velcsovné idézett vitacikkének érveit, csak azt jegyzem meg, hogy Antal eljárásával gyakorlatilag ellene mondanánk a modern leíró morfológia egyik legtermékenyebb és legelterjedtebb módszertani eljárásának, a „zérus fokú” jel és rag számbavételének is; holott ennek az elvi alapjait az információelmélet szerintem újabban is csak erősítette. (Vö. még A. Sauvageot: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 58[1962.]:291–2.).

5. A névszóragozás körébe eső toldalékolásmódok tudományos rendszerezésében, azt hiszem, ugyancsak azért van több szakmai vita, mert ezek jócskán eltérnek az indoeurópai nyelvekben megszokott kategóriáktól.

Különösen arra érvényes ez, amely nyelvi funkciója szerint az ott szokásos declinációnak felel meg, noha megvalósulásában eléggé eltér ettől, s amit én jobb híján magyarul viszonyragozásnak nevezek (vö. A magyar névszói ragozárendszer áttekintése: A magyar nyelv és irodalom tanítása 2 [1959.] 2—3. sz. 18—24 és MMNyR. passim), mások meg inkább esetragozás, esetrendszer néven emlegetnek.

Melyek ennek a visszatérő nehézségei a rendszerezésben?

A) Az első bökkenő az, hogy nyelvünkben eléggé egységes a *n é v s z ó k e g é s z k ö r é n e k* idevágó toldalékolása, tehát a főnévé — de már a főnévi igenév csak személyragot kaphat, viszonyragot nem! —, a melléknévé és a melléknévi igenévé, a számnévé, sőt kevés kivétellel még a főnévi, melléknévi és számnévi névmásé is. Ezzel az egységességgel is összefügg ugyanis az a „zavaró körülmény”, hogy némely ragszerű toldalékaink szófajilag még *semennyire* általános használatúak.

B) A másik nagy fejtörőt az okozza, hogy a magyarban nem pusztán egyetlen egyes meg egyetlen többes számú alapalakhoz (nominativushoz) formálhatunk további ragos alakokat, hanem elég sok, de pontosabban *vitatható számú egyes és többes számú „bázist”* nagyjában azonos módon toldalékolhatunk végig. A *nagyjában* szóval főleg arra utaltam, hogy a többes számú alakok mégis kevésbé szokásosak: egyes ragszerű toldalékok egyáltalán nem járulnak többes számú relatív tőalakhoz; mások csak ritkábban. Amellett egyes toldalékhalmozások többes számú bázisokat egyébként is csak szórványosan használunk (l. alább), s — tudjuk — a hagyományos magyar számhasználat, számbeli egyeztetés szintén eléggé pártos, mégpedig az egyes szám javára.

C) A harmadik nagy gondot okozó különbség az, hogy minden ilyen ragozható egyes vagy többes számú alapalaknak külön-külön sok, de pontosabban ismét csak *vitatható számú ragos alakja* (esetalakja) lehet. Sőt mint az előbbi alpontban jeleztem, esetleg más számú ragos alak lehet egyes számú bázisok esetén, mint többesben.

Közelebbről nézve, az A) nehézséget nyelvtantanításunk alapján könnyen megoldja, mikor kiemeli, hogy a magyar viszonyragozás általában a névszók egész körére kiterjed. Abból azonban annál több vita keletkezhet, hogy a mód- és állapothatározói *-n* (és a ritka *-lag, -leg*) meg a számhatározói *-szor, -szer, -ször* rag igazi főnévi értékű szóhoz nem járul, csak jel és birtokos személyrag nélküli melléknévhez meg számnévhez (s esetleg ilyen névmásokhoz). Lotz egyébként 1939-i könyvében szintén *Kasussuffix*-ként (esetragként) tárgyalja a melléknévi, illetőleg számnévi *-n* (és *-ul, -ül*) meg *-szor, -szer, -ször* toldalékok (i. m. 93, 97). — Aki viszont a mi névszóragozásunkat a klasszikus indoeurópai declinációs rendszerben szemléli és igyekszik feldolgozni, az a *helyesen, észrevehetőleg* típusú szavakat természetesen nem ragos mellézneveknek, hanem melléknévből képzett határozószóknak tekinti; az *öten, ötször* fajtájúakat se ragos számneveknek, hanem számnévből képzett határozószóknak (az utóbbit esetleg szorzószámnévnek). Lényegében ezt a kategorizálást védi Antal László is (NytudÉrt. 29. sz. passim) vagy K. Je. Majtyinszkaja, sok tanulsággal szolgáló, Vengerszkij jazik című művében (főleg az 1955-ben kiadott 1. és az 1959-ben megjelent 2. kötetben) és Voproszi Jazikoznanyija 1962/4. sz. 142; de előzőleg is így járt el igen sok más nyelv-tanírónk. S ezt a rendszertani szemléletet alighanem igen nehéz volna egyértelműen „megcáfolni” azzal, hogy a mód- és állapothatározói *-n* (kötőhangzó-

val jobbra -an, -en) történetileg azonos a rajta levést kifejező -n (hozzáforrt kötőhangzóval -on, -en, -ön) raggal, s hogy ugyanúgy eléggé ragszerű történetileg a -lag, -leg vagy a nem irodalmi -lan, -len is, noha általában ezek sem járulnak főnévhez, s többesjel után még melléknévhez sem. Sem azzal, hogy a magyar helyes és helyesen viszonya mégiscsak inkább felfogható egy fajta ragozásnak, mint a latin *bonus, bona, bonum* 'jó' és *bene* 'jól' alakok összetartozása; s ugyanígy például a latin *duo, duae, duo* 'két' tőszámnévhez képest a *bis* 'kétszer' inkább más szófajú (határozószó vagy szorzószámnév), mint a magyar két alapalakhoz képest a *kétszer*. De az mégis világos belőle, hogy az a tankönyveinkben ma is tanított felfogás legalábbis szintén megokolt lehet, hogy a magyar névszói (viszony)ragozás nagyobb körén belül akad olyan rag is, amely melléknévi-számnévi jellegű szóhoz nem járul (mint például a -stul, -stül), de akad olyan is, amely meg épp főnévi jellegűhöz nem kapcsolódhat, és ilyen a most tárgyalt -n (s -lag, -leg), -szor, -szer, -ször is. Alsó és középső fokon a magyar (viszony)ragozás tárgyalásában különben úgyszintén csak kevés toldalékot sorolunk el, ott ilyen szófaji eltérések nem is igen kerülhetnek szóba, s a kérdésnek csak terminológiai vonatkozása lényeges. Felső fokon pedig talán nem volna nehéz e főnévhez nem járuló ragjainkat a ragozáson belül külön kis alcsoportba vonnunk. (De valljuk meg: ezt is részben azért tennénk, hogy az idegen nyelvek adverbiumképzésének, illetőleg szorzószámnév-képzésének esetleges másféle szemléletét tanítva, jobban tudatosíthassuk a különféle nyelvek szabályos megfeleléseit.) — Még nagyobb nehézséget okoz — sajnos — az -ul, -ül rag, mely részben főnevekhez járul (*tagjául, tagjaiul*), részben az előző -n mintájára csak egyes számú mellénevekhez (*rosszul, rosszabbul, legszertelebbit*); s e két jelentés és funkció olykor jól elhatárolható, olykor meg összefolyik. Minthogy azonban az -ul, -ül ma kevésbé termékeny toldalékaink közé tartozik, az oktatás szempontjából nem érdemes itt többet foglalkoznunk vele.

A B) jelzésű bökkenő szintén kevesebb gondot okoz a nyelvtan tanításában, mint a tudományos rendszerezésben. Itt ugyanis arról van szó, hogy tipikusan valóban azt a 21 egyes számú ragozható alapalakot (s persze a nekik megfelelő 21 többes számú bázist) kell-e számba vennünk a magyar viszonyragozás rendszerében, amelyet például Fogarasi János 1843-i nyelvtanában is említett, vagy pedig kevesebbet. Idézett 1959-i, illetőleg 1961-i munkáimban én is, különféle írásaimban Antal László is 21 egyes számú bázissal számolunk: *könyv, könyvé, könyveké; könyvem, könyvemé, könyveimé; könyved, könyvedé, könyveidé; könyve, könyvé, könyveié; könyvünk, könyvünké, könyveinké; könyvetek, könyveteké, könyveiteké; könyvük, könyvüké, könyveiké*. Bár teljes felsorolást nem ad, jelnek (priznak) mondja az é-t s hasonló szellemben ír Majtyinszkaja idézett nyelvtana is (1: 124–5).

Lotz János ellenben már 1939-i német nyelvű magyar nyelvtanában és *The Semantic Analysis of the Nominal Bases in Hungarian* című tanulmányában (*Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague* 5 [1949.]), továbbá egy 1964-i budapesti szakelőadásában az iménti hármas példacsoportocskáknak csak első tagját, tehát összesen hét egyes — s persze a megfelelő számú többes — alakot tekinti ragozástan alapnak, bázisnak. Az -é toldalékosakat ugyanis ő képzett szónak tekinti, mint — főleg a múltban — sok hazai szakértőnk is. Érvei közt jelentéstaniak is vannak, nyelvtani rendszertaniak is, s a kétarcú jelenségeknek ő adta értelmezését én ismét csak igen értékes, de nem okvetlenül egyetlen lehetséges véleménynek mondanám. Ezért az -é toldalékot most

is inkább jelnek tekintem, az *-é*-vel megtoldott szóalakokat is a paradigma-rendszer tagjának veszem. Röviden összefoglalva a másoktól is, magamtól is többször kifejtett érveket: a) Az *-é* sorrendi helye jelszerű, mert szabadon járulhat akár többesjelhez, birtokos személyraghoz, *-bb* fokjelhez, *-ik* kiemelő jelhez is: *akiké, hajóié, könyvemé, szebbé, szebbiké*. Ez pedig a képzők között igen-igen kivételes dolog: szinte csak a *-beli* ilyenféle. (Igaz persze, hogy a *-bb* és az *-ik* jel — s maga az *-é* jel is — némileg „képzőszerű” elem.) b) Az *-é* toldalékhoz tartozó többesjel nem a *-k*, hanem az *-i*, holott ez egyetlen (más) képzőnknel sem fordul elő. Az összefoglaló név képzőjében, az *-ék*-ben ugyan *-k* követi az *-é*-t, de ez többes számú szót, plurale tantumot képez, s a mai nyelvi rendszerben szerintem már egységes morféma, nem az *-é* képző és a *-k* jel szabad kapcsolata. (De ez talán más kérdés is.) c) Az *-é* pusztán egveztetésként is hozzájárul a határozott névelőtől követett ez stb. jelzőhöz (*e z é a fiúé*), bizonyos értelmezőhöz (*Pistáé, a fi á é*), mint kötőszós állapothatározóhoz (*Pistáéra mint vezet ő n kére*). Részint ezzel függhet össze az, hogy tudomásom szerint még ma is kísért az *-é* toldaléknak genitivusragként való — de szerintem téves — tanítása. (Részint meg azzal, hogy a *Pistának a könyve, nem Jancsié* stb. típusban valóban „váltakozhat” az *-é* jel a genitivusi *-nak, -nek* raggal.) d) Az *-é* után már általában nem következhet képző, holott a névszóképzők közt — a *-ni* igenévképzőt-mit nem nézve — nemigen akadna ilyen.

Kétségtelenül reális ellenben szerintem is az a Lotztól hangoztatott bökkenő, hogy az *-é* toldalékos szó a töben kifejezett értelemről hihetetlenül eltávolodhat. Például akár növénynévből állatot kifejezővé válhat egy szó: az *almafé* szó így jelentheti alkalmi — szinte névmáshoz illő — ráértéssel a fa férjét is. Ha tehát az *-é* képzőink közt kapja meg nyelvtani helyét, a szemantikai távolság kétségtelenül nem szorul annyi magyarázatra, s így mindez Lotztot támogatná. Hasonlóképp az, hogy a *vörös (három) kabáté* jelzős szó-szerkezetben a jelző az *-é* nélküli *kabát* szóalak értelmére vonatkozik, akárcsak a *vörös (három) csillagú* szintagmában az *-ú* képző nélküli *csillag*-éra. Mégis megfontolandóbbnak tartom Papp István rendszertani magyarázatát: „A magyar nyelvnek ez a feltűnő alaki gazdagsága végeredményben nyelvünk nagyfokú szintetikus természetének következménye. Mi ugyanis hatványozottabb mértékben szoktunk képzeteket és viszonyokat sűríteni egy szóalakba, mint az úgynevezett analitikus nyelvek” (Nyr. 83 [1959.]: 457; a további szakirodalomra már a 3. pontban utaltam).

Én tehát továbbra is helyesebbnek fogadnám el az *-é*-nek jelként való tárgyalását, ahogy tudtom szerint tankönyveinkben ma szokásos is. Annak meg — láttuk — velejárója, hogy a sokféle *-é* jeles alakot a névszói paradigma részéül, ne pedig külön-külön szótári egységül tekintsük. Így pedig, ha a magyar viszonyragozás alakgazdagsága szóba kerül, magasabb fokon bátran megemlíthetjük kiindulásomban szereplő 21 egyes (és elvben ugyanennyi többes) számú alapalakját is — mint egyenként végigragozható bázis-sort. (Mindezzel nem mondtam, hogy tudományos fórumon nem lehet tovább folytatni a kutatásokat és a jelenségkör vitáját, s hogy később esetleg sohasem lesz újabb változtatást sürgető eredményünk itt is.)

Még nehezebb azonban megnyugtató megoldást találnunk a C) jelzésű bökkenőre, vagyis pontosan meghatározni viszonyragjaink számát. S bár alsó és középső fokú oktatásunkban itt sem kell tüzetesen bemutatnunk és számon kérnünk, hogy hány és miféle viszonyragunk van, felső fokon s bizo-

nyos ismeretterjesztő előadásokban, magyarul tanuló idegenek előtt stb. csak nem térhetünk ki mindig a színvallás elől.

A pontos válasz akadályai közül azt már láttuk, hogy némely kutatók határozószó-képzőnek tekintik a mód- és állapothatározói *-n* (*-lag*, *-leg*) és a számhatározói *-szor*, *-szer*, *-ször* toldalékot. Arról is esett már egy-két szó, hogy még más toldalékaink sem függeszthetők a névszók teljes köréhez olyan egyetemességgel, mint mondjuk a tárgyrag. Például a *-stul*, *-stül* vagy az *-nként* csak jel és személyrag nélküli (tehát mindig egyes számú) és főnévi jellegű szóhoz járul: *fiastul*; *házanként*; a személyes névmás alakrendszeréből meg egészen hiányzik a megfelelő alakulat. Az *-nta*, *-nte* is ilyen, de ezenfölül csak időegységet jelentő szótövekhez kapcsolódik, s még ezek közül is csupán a már régóta így használtakhoz: *naponta* van, de *dekádonta* nincs. Aki tehát a többé-kevésbé egyetemes használhatóságot is alapismérvnek számítja, mint főként Antal László, az eleve erősen megritkítja viszonyragos alakjainkat. Tovább csökkenti az egyértelmű pontos szám értékét, hogy névutóinknak a tőhöz tapadása, további hangsúlytalanodása és esetleg ezzel járó rövidülése folytán még ma is növekedhet viszonyragjaink száma: a *-számra* például már eléggé viasszaszorul a ragszerűbb *-szám* elől. — A ritka és régies *-t*, *-tt* helyhatározói toldalékot meg nyelvtörténeti okokon kívül olykor azért is „esetrag”-nak tekintik, mert csak tulajdonnévhez járuló határozószó-képzőként még szokatlanabb volna a kategorizálása (vö. Majtyinszkaja i. m. 1: 142–3).

Ilyenformán még ugyanazon szerzőnél is akadhat egynél több osztályozó eljárás. Antal László az *-ul*, *-ül* elemet 1960-ban képzővé váló ragnak minősítette (MNY. 56: 57), de 1961-ben kettéválasztotta, s csak a főnévhez járulót tekintette elavulóban levő ragnak, a melléknévhez kapcsolódót ellenben már határozószó-képzőnek vette (NytudÉrt. 29. sz. 129–33; a két funkció összefolyására föntebb is utaltam, vö. a melléknévies főnévi *e m b e r ü l helytáll*, a századforduló nyelvtani irodalma szerint akkor még élő fő- és melléknévi *m a g y a r o k u l élünk* stb. alakkal). Sőt az előbbivel olykor nem is számol mai nyelvünkben (i. h. 134 és A formális nyelvi elemzés 173). — Ugyancsak módosított valamelyest a *-képpen* s a vele összefüggő két másik toldalék minősítésén (MNY. 56: 57 és NytudÉrt. 29. sz. 57).

Különböző szerzők felfogása közt természetesen még nagyobb eltérések vannak. A *-kor* időhatározói toldalékot például minden eddig említett forrás ragnak tekinti — Antal Lászlón kívül.

Én a MMNYR.-ben a különféle korlátozott használatúakkal együtt összesen 28 ragot vettem számba; ebből a sajtó alatt levő rövidebb, német nyelvű változatban a locativusi *-t*, *-tt* szóelemet ritkasága és elavuló volta miatt nem tárgyalom. A gyeplőt legkurtábbra vevő Antal pedig mindössze 17 esetragot ismer el. Ha tehát az oktatásban pontos számot akarunk mondani, ez a két „határérték” jöhet szóba.

Ezek után világos, hogy annak a kérdésnek sincs igazán tudományos jellege, hogy pontosan hány ragos alakja lehet egyetlen magyar névszói lexikai egységnek. Majdnem úgy hat ez, mint mikor pontos számot kérdez valaki arra, hogy hány szavunk van. A tájékoztató válasz azonban ott sem maradhatott el; főleg Kelemen Józsefnek az Iskolai nyelv-művelőben és egyebütt megjelent néhány jó számadatára és ezek értelmezésére gondolok. Itt pedig, a mi anyagunkban valóban jellemző a magyar nyelvi rendszerre, hogy az indoeurópai nyelvekhez képest szinte hihetetlen nagy átlagszámot mondhatunk: a valóságos használatú viszonyragos (jeles és ragos) alakok száma többnyire

néhány száz; az inkább csak potenciálisakkal együtt azonban sokszáz is lehet. Már Fogarasi János 756 paradigmatis ragozási alakot említ 1843-ban. (Vö. A magyar nyelv és irodalom tanítása 2/2–3. sz. 24.) A melléknévi és főnévi használatú szónak — ha tudniillik egyetlen szótári szónak tekintjük két szó-fajában is — sokszor jóval gazdagabb a paradigmarendszere, mint a csak főnévként élő szónak. Gondoljunk csak a többes számbeli *havasok*—*havasak* kettős ragozási bázisra vagy a *havasabbjait*, *leghavasabbiknak*-féle potenciális alakok csoportjaira.

De térjünk vissza az 5. pont fő kérdésére! Mint láttuk, egészében a névszórógazás rendszerében szintén nincs szerintem kétségtelen ok arra, hogy erélyesebben megváltoztassuk a mostani nyelvtani oktatás anyagát vagy szemléletét. Hasznos volna azonban, ha e „kombinált” toldalékoló mód gazdagságát és kifejező erejét az eddiginél jobban is megláttatnánk tanítványainkkal. Ha másként nem, hát egypár valóságos mondatbeli — *fiáéért* = *azokért*, *amelyek (akik) fiának birtokához* stb. *tartozóak*-féle — transzformációs gyakorlattal. Ezzel tudniillik a fogalmazókészséget is fejlesztenénk, meg toldalékolásunk különlegesen tömör viszonykifejező értékét is tapasztalati úton igazolnánk.

6. Korántsem mondhatom, hogy több ragozástanai kérdésben hiába keresnénk ma is folyó vitákat, esetleg megnyugtatóbb tudományos rendezésre váró részleteket. De egy részükről általában eddig is többször tájékoztatták a magyar nyelvoktatókat: ide sorolnám mint legjellemzőbbet a *padot* szóalak *o* hangjának a *tőhöz* vagy a toldalékhoz tartozó, illetőleg külön kötőhangzó voltáról szóló évszázados nézeteltérést. Ezt — nem sok efféle van! — azért nem részletezem, mert a ma általában oktatott kötőhangzós szemlélet tudományos szempontból egyúttal úgyis bizonyos fokú gyakorlati „egyezmény”-féle, s felfejtésére külön is alig volna elég e cikk terjedelme. A legutóbbi tanulmány egyébként 1963 végén jelent meg: Gálffy Mózes: Kötőhangzó vagy előhangzó? (MNy. 59: 439–45); vö. még Sauvageot: i. h. 57[1962.]: 241.

A még zavart keltő részletek közül is azt említem meg, amely ezzel függ össze. Külföldi tudósok is, nyelvtanunk tanárai is ismételtelen hiányolják azokat a tudományosan megokolt szabályokat, amelyek megmondják, hogy az iménti *padot* alakban miért *o* a kötőhangzó, holott a *hadat*-ban *a* hang „köti” a tárgyragot; stb. Erre csak azt mondhatom, hogy voltaképp minden névszónknak afféle nyelvtörténetileg meghatározott lexikális velejárója, hogy a hangrendjéhez illő lehetőségek közül melyik kötőhangzóval járulnak hozzá a kritikus toldalékok. Sem a fonetikai környezet, sem a szófaj, sem a szigorúan morfológiai körülmények nem magyarázzák meg az előbbi *o*—*a* kettősségét; sem azt, hogy a *fürtök*-beli *ö*-nek miért felel meg a *fülek*-ben *e* hang. Vannak azonban olyan típusok is, amelyekben efféle részletszabályoknak is van korlátozott érvényük; ezeket azonban ilyen röviden nem tisztázhatjuk, s a nyelvtanoktatásban úgy sincs nagyobb szerepük. (Legjobb eddigi összefoglalásukat Károly Sándor adja a MMNyR. 1. kötetében; ugyanott lásd a kérdés szakirodalmát is.)

Ismét más kérdések nézetem szerint ragozástanunk egészét illetően nem annyira fontosak, hogy foglalkoznom kellene velük mostani áttekintésemben. Ilyen lehet az, hogy a feltételes mód jelét ezentúl pusztán *-n* alakúnak tanítsuk-e, mint Antal László hirdeti több idézett munkájában, vagy megtartsuk *-na*, *-ne*, *-ná*, *-né* alakban való oktatását, mint mások vele ellentétben vallják. (Köztük én is.) Ezekre tehát tudatosan nem fordítottam most több figyelmet.

Tompá József

Kórógy nyelvében található szláv szavak

A vizsgált falu Eszéktől délre fekszik, az utolsó vasúti állomástól, Szentlászlótól (Laslovo) keletre, kb. 4 kilométer távolságra, a rómaiaktól is ismert Palus Hiulca¹ nevű tónak a szomszédságában, horvát és más szláv nyelvet beszélő telepés községek között. Kórógy környéke ugyanis a különféle időkben végrehajtott telepítések eredményeképpen megváltozott, Szentlászlóval és Harasztival együtt magyar szigetté vált. Sziget volta és a szerb-horvát nyelvet beszélőkkel való állandó jó kapcsolata megérzik a falu nyelvén. Fényes Elek 1839-ben a szlavóniai magyarok nyelvéről a következőket írja: „... nyelvek badar, s úgy szólván fele rácz, p. o.: menj kobila (kanca), hiszem nincs kuriák (farkas) a csupria (híd) alatt”.²

A kórógyi nyelv fonetikai alapja sem mentes a szláv hatástól, de legtöbb eltérés a gazdasági-társadalmi fejlődésben, művelődésben, gondolkodásban bekövetkezett változásokra rendkívül érzékeny szókinszben van. A változásra való készség ebben a nyelvközösségben már eleve potenciálisan megvolt a Baranyától történt elszigetelődés és a szomszédos falvak szerb-horvát lakosságával való mindennapi kapcsolat következtében.

A változások szociális jelleget kaptak, kollektív langue-jelenségekkel váltak. Napjainkban is érezhető a szókinsznek új szavakkal történő feltöltése. Most így megy végbe: azok az egyének, akik gyakran megfordulnak szerb-horvát nyelvű környezetben, az illető nyelvet még beszélnek is többé-kevésbé; ha valami újat látnak vagy tanulnak, kényelmességből vagy mert hirtelen nem jutott eszükbe a megfelelő magyar szó, esetleg nincs is ilyen, idegen szót, szerb-horvát szót használnak. Különben is mivel hivatali, politikai és szakmai szókészletünk jó része a szerb-horvát nyelvből került át, magyar megfelelőjük igen sokszor hiányzik az élőbeszédből, érthető, hogy a kórógyiakban sincs nyelvi ellenállás, ők is átveszik, használják őket.

Ugyanakkor a beolvadó idegen is terjeszti a másfajta lexikális realizációkat, sőt a másfajta fonetikai realizáció is belopakodik a hallgató fülébe. Mindez nem történik, azelőtt sem történt szántszándékkal, tudatosan, ezért a már langue-jelenség aktivizálódása még mindig sok parole-elemet tartalmaz. Az újabb átvételű szavak hangtestben nem, illetve nem sokat változnak, módosulnak, a délszláv hangalak legtöbbször pontosan ismétlődik a kórógyiak nyelvében. Ezek egyelőre még a nyelv lazább szókészletében, a periferikus szókinszben húzódnak meg, ott idéznek elő jelentékeny változást. A falu egész közösségében körülbelül a mai 50–60 évesekig megvan az átvételre való készség, mert ha nem beszélnek is tökéletesen a szerb-horvát nyelvet, de értik és használják az eszéki piacon, a katonaságnál, a hivatalban, közös munkán a szövetkezetekben, televíziónézés közben stb.

¹ Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 5. k. Pesten, 1839.

² Uo.

A szláv szavak átvétele napjainkban generációs jelenség (az öregek nem élnek velük), viszont nemi és szociális különbség nincs, egyaránt halljuk őket férfiaktól, nőktől, parasztoktól, falusi iparosoktól, leghamarabb a falusi intelligenciától.

Ezzel a réteggel szemben a szocializmus előtti szavak, átvételek már beszivárogtak a szókészlet legállandóbb rétegébe, az alapszókincsbe. Ezeknél a szavak hangtestében is bekövetkezett változás, hozzáalakultak az átvevő nyelvhez. Jelentésük azonban többnyire megmaradt. Ma már az egész közösség alapszókészletébe tartoznak ezek a művelődési szavak, ruhadarabok nevei, házi eszközök, szerszámok, állatok, növények, ételek, emberi testrészekre, szokásokra vonatkozó szavak.

I. réteg (rég, meghonosodott átvételek)

abaráol 'abál' < szh. *obariti* 'főzni, abálni'
alá bás 'ejnye!' < szh. *ala* 'de', *baš* 'éppen' — *Alá bás más kél jáni neki!*

amá nyi 'hát látod' < szh. 'ama' 'de hát, pedig' — *Mics csináló? Amá nyi!*

*babá 'szülésznő' < szh. *baba* 'vénasszony, bába'

babura 1. 'a ház alapzatául szolgáló tuskó',
2. 'tölteni való paprika' < szh. *babura* 'nagy paprika'

bakáncs 'bakancs' < szh. *bakandže* 'bakancs'

bakráocs 'bográcsféle' < szh. *bakrač* 'bogrács' — *Főntészöm a bakráocsba az ételt.*

*baláva 'ostoba' < szh. *balav*, (-va, -vo) 'taknyos' — *Mit akárol tē baláva, nēm értől tē hozá!*

barábēr 'csavargó' < szh. *barába* 'neveletlen, durva' — *Tē būdős barábēr, ēde nē gyere, mindig csak jűsz-mész, mēny odá, ahun edig voutál!*

barcóká 'a kukorica virága' < szh. *brk* 'bajusz' — *Kiháonytá a kukoricá a barcókájádot.*

barják 'zászló' < szh. *barjak* 'zászló' — *Az örömszűlőük megvették a barjakot, nics meszē a lākodádom.*

*baroná ~ *baruná* 'házépítésre használt dorong' < szh. *brana* 'gát' — *Barunáhózáat épűtötték Pistijék.*

belezná (vászony) 'hibásan szőtt vászon' < szh. *bolestan* (-na, -no) 'beteg' — *Nēm tūtám glánni a belezná vászonyt a pijádon, Eszékön.*

biber (paprika) 'apró, gömbölyű rózsapaprika' < szh. *biber* 'bors' — *Biber paprikádot, bobojóut is vetőt.*

bijél 'fehér' < horv. *bijel* 'fehér' — *A Julis orcáojá bijél, a szömi meg kék.*

borozdá < *bprozdáol* 'barázda' < szh. *brazda* 'barázda' — *Vessők a magot borozdáobá.*
borovica 'fenyőfa' < szh. *bor*, *borovica* 'fenyőfa' — *Borovicádot díszítnek fēn kárácsonyi jáonák.*

bosztáony 'dinyeföld' < szh. *bostan* 'dinyeföld' — *A bosztáonyba szēp dinya tēmöt.*

brádvá 'szekerce' < szh. *bradva* 'bárd'

brēdvá (kapa) 'nehéz, nagy kapa' < szh. *bradva* 'bárd' — *Brēdvá kápádot is vi-gyōnk, mēr tīpált a föld.*

brēkusa 'béka' < horv. *brekušā* 'béka'

bucsdók 'sarok, vég' < szh. *budžak* 'sarok, szöglet' — *Ot a bucsdókba a föld.*

buná 'lázadás, forradalom' < szh. *buna* 'felkelés' — *Ot fogot a buná Eszékön.*

bumbáor 'nagyon kövér, erős termetű' < szh. *bumbar* 'dongó' — *Ĳj dē bumbáor létől, nēm merők kezēt fogni vélőd.*

burzá 'bodza' < horv. *burza* 'bodza' — *Burzáobul főűsztük a lekvárt.*

*cákór 'patkány' < kajhorv. *stakor* 'patkány'

cērkviná 'egyházi adó' < szh. *crkveni* (-na, -no) (porez) = 'egyházi (adó)'

cerpujá 'kerec cserép teps' < szh. *crpnja* 'zsaratfedő' — *Tēd a pogáocsikádot a cerpujáobá, hát sűjōn.*

cervene 'pirospozsgás' < szh. *crveni* (-na, -no) 'piros' — *Ojá cervene az orcáod!*

cic 'karton' < szh. *cic* 'karton' — *Setét cicszoknyádot vettēm.*

címet 'fahéj' < szh. *címet* 'fahéj'

A *-gal jelölt szavak megtalálhatók Knieszsa Istvánnak A magyar nyelv szláv jövevényszavai (I–II. Bp. 1955.) c. munkájában.

- *curak 'bőrrel bélelt női felöltő' < szh. *ćurak* 'mente'
cvettér 'kötött kabát' < szh. *sveter* 'kötött kabát'
- *csárdák 'kukoricagóré' < szh. *čardak* 'kukoricagóré' — *Lett jó^u sok kukoricáőjá, teli lett a csárdakjá.*
- *csáráp 'harisnya' < szh. *čarapa* 'harisnya' — *Hozd ěde a csárápom, húzom fěn.*
- csĕkkáj gyűtő* 'foszforos gyufa' < szh. *čĕkaj* 'várj' (imperativus)
- cserák* 'búgócsiga' < szh. *čigra* 'búgócsiga'
- cserná káfa* 'fekete kávé' < szh. *crna kafa* 'fekete kávé, törökös' — *Cserná káfaot igyunk máj a pĕjác utá.*
- csĕy* 'cső' < szh. *čev* 'cső' — *Bút bé a csĕvbe.*
- csĕcság* 'bojtorján' < szh. *čičak* 'bojtorján' — *Belĕrágátt a csĕcság a csárápombá.*
- *csőpörke 'gomba' < szh. *pečurka* 'gomba' — *Ván piroszbĕlĕ csőpörke, szĕngyőrgynápi.*
- csupáol* 'marokszám tép, nyű' < szh. *čupati* 'tépni' — *Csupáőjok a lĕnt.*
- csutoricá* 'kulacs' < szh. *čuturica* 'kulacs'
- deberdőüs* 'vastag' < szh. *debeo* 'vastag, kövér'
- *dinyá 'görögdinnye' < szh. *dinja* 'sárgadinnye' — *Egĕssĕgős mind a dinyá.*
- drágács* ~ *trágács* 'targonca' < szh. *tragač* 'targonca'
- dugá* 'hordódugó' < szh. *duga* 'donga' — *Kĕvettĕm a dugáot, kĕfojik a borsá.*
- duváony* 'dohány' < szh. *duván* 'dohány'
- ĕprecskáol* 'elront' < szh. *prskati* 'fecskendez' — *Ā váróu ĕprecskáoltá a szoknyá^om.*
- *ĕmlĕkszobor 'fejfa' < szh. *štobir* 'oszlop'
- gács* 'szürkegém' < szh. *gadža* 'kormos'
- *gájdánya ~ *gájdinya* 'tojásrántotta' < szh. *kajgana* 'rántotta' — *Houndap regel gájdanyaot nĕm sűtünk.*
- *gámbó ~ *gambóca* 'szöcske' < szlovén *kobulica* ~ *kaboca* 'szöcske'
- giĕcsá* 'bogács' < szh. *geča* 'törpe ember' — *Mĕnyünk giĕcsát gyomláolni Mĕgyesre a búzáfődből.*
- gesztel* 'keményhĕjú' < szh. *kesten* 'gesztenye'
- gordáony* 'holló' < szh. *gavran* 'holló'
- gráonica* 'bükköny' < horv. *grahorica* 'lóborsó' — *Mĕk fĕn kĕl gyűteni a gráonicaot is.*
- gránicsáor* 'őr' < szh. *graničar* 'határőr'
- gráonic* 'országhatár' < szh. *granica* 'országhatár'
- gúbá* 'penész' < szh. *guba* 'bélpokol, penész' — *Ējĕdĕ kĕverte a gúbá a fálat.*
- gugá* 1. 'golyva', 2. 'hajkoszorú a fejtetőn' < szh. *guka* 1. 'golyva', 2. 'gombolyag'
- gyurgyeváoc* 'szentgyörgynapi gomba' < szh. *djurdjevac* 'szentgyörgynapi'
- *hergĕjá 'ménés' < szh. *hergela, ergela* 'ménés'
- *hodáj 'nagy és rosszul bútorozott szoba' < szh. *hodaja, odaja* 'terem'
- *kámis ~ *kámizs* 'pipaszár' < szh. *kamis* 'pipaszár'
- kántá* 'vizes kanna' < szh. *kanta* 'kanna'
- káp* 'csepp' < szh. *kap* 'csepp' — *Nĕm ũtt ĕgy kápot sĕ.*
- kápák* 'padlásajtó' < szh. *kapak* 'fedél' — *Ā kápakon bĕdobjok a szĕnáot.*
- *kápinjá 'vízmerítő tők' < kajhorv. *ko-panja* 'doboz, dióhéj' — *Hoz vizet a kápinjáobá.*
- *káopiszta 'káposzta' < kajhorv. *kapista* 'káposzta'
- kává* ~ *kafa* 'kávé török módon főzve' < horv. *kava* 'kávé' — *Igyonk Eszĕkĕn a cukráoszdáobá kávát.*
- *kĕszá 'zacskó' < szh. *kesa* 'zacskó' — *Ājcsá ěde a duváonykĕszáot!*
- *kĕszőce 'félíg főtt szilvaíz' < szh. *kiselica* 'savanyú leves'
- kĕcos* 'piperkőc' < szh. *kicoš* 'piperkőc' — *Vóut sok kĕcos ápóucsá a falubá.*
- kĕtá* 'hajfonat' < szh. *kĕta* 'csokor, rojt' — *Fond bé a kĕtáomát.*
- konĕĕir* 'a nád virága' < szh. *končav* 'szálas, rostos'
- komĕtá* 'komitácsi' < szh. *komita* 'komitácsi'
- kosz* 'aranka' < szh. *kosat* 'hajas'
- koszĕr* 'nádvasó kasza' < szh. *kosir* 'nyesőkés'
- kováon* 'fulánk' < szh. *kovati* 'verni, kovácsolni' — *Belĕbűkte a dungó a kováonjáot.*

kręcs 'mész, lehulló vakolat' < szh. *kreč*
'mész' — *Szēgyők öszi á kręcsöt á fal*
tőviből, me' igōn csūnyá.

*krepāol 'foltoz' < szh. *krpa* 'rongy'

*krompā 'sánta' < kajhorv. *krumpak*
'sánta'

*kuburā 'szegőcserép' < szh. *kubura* 'nehe-
zék' — *Mēg|gondoutām, lēdobom á kubu-
rāokāt á tetőriül.*

kúca 'csíra' < szh. *klica* 'csíra' — *Kijūt á*
kúca, vigyāoz, nē mēny á földre, nē lépj
rā.

kúcaosztāt 'csíráztat' < szh. *klica* 'csíra'

kudróu 'göndör' < szh. *kudrav* 'göndör'

kudros 'göndör' < szh. *kudrav* 'göndör'

kufer 'utazótáska' < szh. *kofer* 'utazótáska'

— *Vēd á kufer, ēgyōm, mēnyūnk!*

kuferā 'boríték' < szh. *koverta* 'boríték' —

Tészōk pāpírost á kuferāobā, lēn benne.

kulāos varnyū 'szürke varnyú' < szh. *kulaš*
'fakó'

kulūp 'rongyokkal letakart, fából készült
heverő' < szh. *klupa* 'pad' — *Á kulūpon*
alugyonk, hā fāorāttāk vāgyonk.

kundāk 'puskatus' < szh. *kundak* 'puska-
tus' — *Á kundākā fejbe verte á domob-
rāont.*

kusotā 'rövid' < szh. *kusiti* 'farkat kurtít'
— *Á hājād ojan kusotā, kuszturā, rō-
vicke.*

kuszturā 'rövid' < szh. *kustura* 'rövid'

*lāksā 'lángos' < szh. *loksa* 'lepény' —
Sūtōt lāksāot is, mīg á kinyerke sūt.

*lāzsnok 'szótt takaró' < szh. *ložnik* 'ágy-
takaró, pokróc'

*līcsāny 'likai (telepes)' < szh. *ličan* 'Liká-
ból való'

*līsāos 'hóka, fehér folt van a homlokán' <
szh. *lisa* 'fehér folt van a homlokán'

lubā 'sarkantyúvirág' < szh. *lub* 'sarkbőr'

māmūrāos 'mámmoros' < szh. *mamuran* 'kó-
tyagos' — *Pistā bācsi örōkētīg māmūrāos.*

māmūz 'papucs (kézi kötéssel vagy gyapjú-
ból készült)' < szh. *mamuza* 'sarkantyú'

mōvā 'kaláka' < szh. *moba* 'kaláka'

mozāk 'agyvelő' < szh. *mozak* 'agyvelő' —
Á tīk fejibe vān á kicsi mozāk.

nyēvestā 'gyöngye, sovány, sápadt' < szh.
nevesta 'menyasszony' — *Ez á Jūli ojan*
nyēvestā, māj ēfūvi á szēl.

obor 'a disznóól kifutója' < szh. *obor*
'disznóól'

ortāk 'társ' (valamikor a szomszéd lovát is
elkérték szántáskor, akitől kérték, az
volt az *ortak*) < szh. *ortak* 'társ'

*oszmōjā 'kovácsszurok' < szh. *smola*
'szurok'

*osztorhēj 'eresz' < szh. *streha* 'eresz'

*pācsā 'kocsonya' < szh. *pače* 'kocsonya'
— *Vōyt pācsā is á disznótorbā.*

pādrucs mādāor 'hosszúnyakú gém' < szh.
podrugović 'hórihorgas'

*pōloznāk 'rossz tojás a tyúk fészkeben' <
szh. *polog* 'csaló tojás'

paorág 'fű' szláv *prelog*, bolgár *prelog*
'ugar' — *Szēp paorág nőit az uton.*

pāsárinā 'legelő illeték' < szh. *pašarina*
'legelő illeték' — *Nēm akāri fizetni á*
pāsárināot.

pāskānāot 'pasternák' < szh. *pastrnak* 'Pas-
tinaca sativa' — *Pāskānāot is kēl á*
levezsbe.

pātā 'kacsa' < szh. *patka* 'kacsa' — *Pātāot*
vāogjonk az ünnepre.

*pēcērā 'pálinkafőző kunyhó' < szh. *pecera*
'pálinkafőző'

pīle 'kisliba' < szh. *pīle* 'csirke'

*pīlīnyōs 'polyvás kunyhó' < szh. *plevin*
'polyvás kunyhó'

pisāl 'pisil' < szh. *pišati* 'pisilni'

pirīncs 'rizs' < szh. *prīnač* 'rizs' — *Pirīncs*
is vōyt á acskōubā.

pītā 'pite' < szh. *pīta* 'pite' — *Krémpitā,*
tortā, aprōu süteminy vōyt az ásztdalon.

poporā 'vízben főtt, zsírral leöntött kenyér'
< szh. *popora* 'ugyanaz'

prēgācsā 'kék félkötény' < szh. *pregača*
'gyapjú félkötény'

*prōhā ~ *prōszā* 'kukoricalisztből készült
lepény' < szh. *proja* 'köles'

*prōstýā 'hulladékból összeállított kerít-
tés' < szh. *prošće* 'karókerítés'

pōkméz 'lekvár' < szh. *pekmez* 'lekvár'

pudāor 'csősz' < szh. *budar* 'csősz' —
Pudāorkottāk á lāonyok á szōlōbe.

pupāk 'köldök' < szh. *pupak* 'köldök'

purā 'pulyka' < szh. *puran* 'pulyka' —
Purāōjā is vōyt vāgy szāoz.

putuj (befele) 'indulj (befele)' < szh. *putuj*
(imperatívusz) 'utazz'

púzás a kórógyiak csúfneve; a kórógyiaknak esőben, sárban négy kilométert kell a szentlászlai vasútállomástól hazáig csuszkálniok < szh. *puzati se* 'csuszkálni, vonszolni magát'

*rédusa 'lakodalmi főzőasszony' < szh. *reduša* 'házvezetőnő'

réká 'ér, patak' < szh. *reka* 'folyó' — *A réká mentin* 'élértünk a szomszéd falubá.'

*raosok 'gombolyító' < szh. *rašak* 'gombolyító'

reíszá 'igen szóke, hirtelenszóke' < szh. *resiti* 'ékesít'

rezáonká 'derelyemetsző' < szh. *rezaljká* 'metsző'

rizsa 'rizs' < szh. *riža* 'rizs'

ribáol 'súrol' < szh. *ribati* 'súrolni' — *Ribáol fën a gáng főgyit.*

robes 'dalmát házaló kereskedő' < szh. *roba* 'áru'

*rögy 'ránk' < szh. *red* 'sor'

sámót 'tűzálló téglá' < szh. *šamot* 'tűzálló téglá'

séfőj 'moslékos dézsa' < szh. *šavolj* 'dézsa'
spirút 'spiritusz' < szh. *špirit* 'spiritusz' — *Spirútér mēnt a boudbá.*

stámpadér 'aki a vályogot formázza' < szh. *štampar* 'nyomdász'

subára 'kucsma' < szh. *šubara* 'kucsma'

sumáor 'erdőőr' < szh. *šumar* 'erdész,

svárgli 'disznósajt' < szh. *švargle* 'disznósajt'

*száháony 'kerek tepsí' < szh. *sahan* 'kupferschüssel' (Vuk)

szátýor 'szakajtó' < szh. *saéura* 'szakajtó'

szládoled 'fagylalt' < szh. *sladoled* 'fagylalt'

szládoles 'fagylaltos' < szh. *sladoled* 'fagylalt'

*szokák 'köz, rövid utca' < szh. *sokak* 'utca'

sztáresína 'bíró' < szh. *starešina* 'főnök' — *A sztáresína bēn vóyt a fáluháozáon.*

sztrázsnica 'őrbódé' < szh. *stražarnica* 'őrbódé'

szulák 'folyondár' < délszláv *szulak* 'folyondár'

szuncokret 'napraforgó' < szh. *suncokret* 'napraforgó' — *Vetöt szuncokretot is, táváj jól fizetöt.*

tárábá 'deszkakerítés' < szh. *taraba* 'deszkakerítés'

*tárányá 'tarhonya' < szh. *tarana* 'tarhonya' — *Tárányáot tégy a bobojóulév-csēbe.*

teráj 'rajta!' < szh. *teraj* (imperatívusz) 'hajts!' — *Ájde teráj, indúcs!*

tergovác 'kereskedő' < szh. *trgovac* 'kereskedő'

tergovál 'kereskedik' < szh. *trgovati* 'kereskedni' — *A sok tergovác kijábált, ákart tergoválni.*

*tigány 'serpenyő, zsírolvasztó lábos' < szh. *tiganj* 'serpenyő'

turpijá 'reszelő' < szh. *turpija* 'reszelő'

vitól 'gombolyító' < szh. *vitao* 'gombolyító'

vójác 'telepes' < szh. *dobrovoljac* 'önkéntes' — *Vójácok láknák ět a szomszidbá.*

vrácsárolóu 'boszorkány' < szh. *vračara* 'jősnő' — *Mēgmontá a vrácsárolóu, hucsó hál mēg.*

vűnyá 'gyapjú' < szh. *vuna* 'gyapjú'

*zábát 'tűzfal' < szh. *zabat* 'ormó'

zele 'hím' < szh. *zele* 'hím' — *A zele pátáos kímēnt Ámérikoábá.*

zete 'sógor' < szh. *zet* 'vő, sógor'

zimác 'téli len' < szh. *zima* 'tél'

*zserjőu 'parázs' < szh. *žeravica* 'parázs' < szlovén: *žarja* 'parázs' — *Láotád, vóyt mēg zserjőu a szēnbe.*

*zsinýará 'fősvény' < talán az ismeretlen *ženor* (Kniezsa).

II. réteg (újabbán beszivárgó szavak)

ádruga 'szövetkezet' < szh. *zadruga* 'szövetkezet' — *Mēn az ádrugaobá.*

áfészé (asszony) 'haladó szellemű (asszony)' < sz. *A F Ž* 'Antifasiszta Nők Szövetsége'

ászpárát 'aszparágusz' < szh. *asparag* 'aszparagus'

átrés 'cím' < szh. *adresa* 'cím'

bácáocs 'aknavető' < szh. *bacač* 'aknavető'

- *Á* bácaocsokát *nēm is látotok*, csak *kátotok*.
bátri 'zseblámpa' < szh. *baterija* 'elem' (zseblámpába) — *Csák ú viloktátádok á bátrüt á szömégbe*.
bife 'falatozó' < szh. *bife* 'büfé' — *Á bifeíbe iszik, vāori á vonātot*.
csetnik 'Dráza Mihajlovics katonája' < szh. *četnik* 'ugyanaz' — *Á csetnikék vezették á táomádāst*.
dóm 'ifjúsági otthon' < szh. *dom* 'otthon' — *Á dómá táoncónák az ifjúságok*.
domobrān 'horvát katoná' (A Független Horvát Állam katonája) < szh. *domobran* 'ugyanaz'
dopisznica 'postai lap' < szh. *dopisnica* 'postai lap' — *Nēm levelet írt, csāg dopiszniciot*.
dovragā 'az ördögbe!' < szh. (*idi*) *dovraga* '(menj) az ördögbe'
ekonómija 'állami gazdaság' < szh. *ekonómija* 'állami gazdaság' — *Áz ekonómijān dógozik*.
fināncija 'pénzügy' < szh. *financija* 'pénzügy' — *Nēm értök á fināncijāoko*.
gripā 'nátha' < szh. *gripa* 'nátha' — *Gripāos 'náthás' < szh. gripa 'nátha' — Ojā gripāos vágyol, mér nēm márác othon?*
gruntovnicā 'telekkönyv' < szh. *gruntovnica* 'telekkönyv' — *Eveszött á gruntovnicā, dē mētānāoltok*.
hibri 'kukoricafajta' < szh. *hibrid* 'kukoricafajta' — *Hibrit 'vetőt, nēm āmoját*.
jugovinil 'műanyagféle' < szh. *jugovinil* 'műanyagféle'
kālup 'minta, kaptafa' < szh. *kālup* 'minta, kaptafa' — *Rosz kālupra húzi fēn á cūppōūt*.
kikúpāol 'kigőzöl' < szh. *kupati* 'füröszt' — *Kikúpāoli á cūlāt, kimosi*.
klānicā 'vágóhíd' < szh. *klanica* 'vágóhíd' — *Á klānicāorā vigyök á lovāt, má igōn öreg*.
klāmicā 'hajcsavaró' < horv. *klamica* 'hajcsavaró'
klās 'osztály' < szh. *klasa* 'osztály' — *Elsőⁱⁱ klās búzá termött á Nāgypāodon*.
koktā 'üditő ital' < szh. *kokta* 'üditő ital' — *Koktāot vėgyōn, nē limonāōdūt*.
komēsizjōu 'bizottság' < szh. *komisija* 'bizottság' — *Kijūt á komēsizjōu, mēgnyiszte á kāort*.
kontrolā 'felülvizsgálat' < szh. *kontrola* 'felülvizsgálat' — *Vōūt kontrolāōn, nēm betėg, pedig mindi bānyiskol*.
kontrolor 'ellenőr' < szh. *kontrolor* 'ellenőr'
kordunās 'Kordunból való' < szh. *kordunās* 'Kordunból való'
kukulėlė 'álmos, lebillen a feje' < szh. *kukulele* 'hej, jaj' — *Fekűgű lē, ojān kukulėlė vágyol*.
kultūros 'művelt' < szh. *kultura* 'műveltség'
kurs 'tanfolyam' < szh. *kurs* 'tanfolyam' — *Vārō kursrā mēnt Jūli, ākār tānulni vārni*.
mājicā 'trikó' < szh. *majica* 'trikó' — *Mājicā vān āz ūmōg ālāt*.
mākāzin 'raktár' < szh. *māgāzin* 'raktár'
mānt 'helypénz' < szh. *malta* 'vám'
māntos 'helypénzbeszedő' < szh. *malta* 'vám' — *Jūt á māntos, kēūrte á māntot, mihent á pijācrā értōnk*.
milicija 'rendőr' < szh. *milicija* 'rendőrség' — *Bevitte á milicija, mēr vittāk āz ucāon*.
mītingōl 'propagandát csinál' < szh. *mīting* 'nagygyűlés'
molil 'könyörög' < szh. *moliti* 'könyörög'
molilgāt 'könyörög (többször)' < szh. *molil* 'könyörög' — *Hējāōbā molilgātōl nēki, ojān zsinyārā, nēm āōd*.
nābijāgcs 'nádverő' < szh. *nābijāč* 'bunkó'
obāvēzā 'beszolgáltatási kötelezettség, kötelező beszolgáltatás' < szh. *obaveza* 'ugyanaz' — *Beātām āz obāvēzāot*.
objāvā 'szabadságos levél' < szh. *objava* 'ugyanaz'
oblātni 'ostya' < szh. *oblatne* 'ostya' — *Vėgy oblātñūt is, māj mēktōcsōk*.
odbor 'népbizottság, népbizottsági tag' < szh. *odbor* 'népbizottság' — *Áz odborok mind ott vōūtāk ā gyūllisōn*.
odijēl 'kórházi osztály' < horv. *odijel* 'osztály' — *Áz egis odijēlen nēm vōūt duktor*.
pārti 'váltás' < szh. *partija* 'részleg, váltás' — *Á māōsodik pārtivā mēnt á tengēre nyārālni*.

- pártijáos* 'párttag' < szh. *partija* 'párt'
pátiká 'tornacipő' < szh. *patika* 'tornacipő' — *Huzzá cüppöüt, nē mēny pátikáobá.*
plámol 'tervez' < szh. *plan* 'terv'
pláton 'stráfszekér' < horv. *platon* 'ugyanaz'
plutáricá 'parafatalpú cipő' < szh. *pluta* 'parafa', horv. *plutarica* 'parafatalpú cipő' — *Vétt Piri Eszéikön plutáricát az ünnepre.*
postopoto 'nagyon olesó' < szh. *pošto poto* 'ahogy kéri, úgy; nagyon olesón' — *Postopoto elátam á túrut á pijácon, csak-hugy mēnyek.*
poslánik 'képviselő, kiküldött' < szh. *poslanik* 'képviselő'
póziv 'idézés' < szh. *poziv* 'idézés' — *Mékáptá á pózivot, emēnt á szúdrá.*
prēsnyáok 'bőrmellény' < szh. *pršnjak* 'mellény'
prēkolicá ~ *prikolicá* ~ *perpeklicá* 'pótkocsi' < szh. *prikolicá* 'pótkocsi'
primer 'példa' < szh. *primer* 'példa' — *Jóu primer vóut nēki Jāncsi á rosszá-sáogbá.*
rászprává 'tárgyalás' < szh. *rasprava* 'tárgyalás' — *Á rászpráváon á szúdon mīndōn kiderült.*
redáor 'rendőr' < szh. *redar* 'rendőr'
résénye 'végzés' < szh. *resenje* 'végzés' — *Mékáptá á résényét, felebēzhēt.*
ribáol 'surol' < szh. *ribati* 'sürolni'
séf 'főnök' < szh. *šef* 'főnök'
- siská* 'frufu' < szh. *šiška* 'frufu' — *Siskáot váogot mágáonak.*
szásztánák 'ülés, összejövétel' < szh. *sasztanak* 'összejövétel' — *Szásztánákra mēnt, nincs íthon.*
szindikát 'szakszervezet' < szh. *sindikát* 'ugyanaz'
szledovanje 'járandóság' < szh. *sledovanje* 'járandóság' — *Nēm kápot szledovanjet.*
szmená 'váltás' < szh. *smena* 'váltás' — *Á hármádk szmenábá dógozik.*
szpremistá 'a tűzoltó egyeslet raktára' < szh. *spremište* 'raktár'
srēž 'járás' < szh. *srez* 'járás' — *Fmentēm á srēžbe, á szúdácná is vóutám.*
szúd 'bíró' < szh. *sud* 'bíró'
szudác 'bíró' < szh. *sudac* 'bíró'
táliján 'olasz' < szh. *táliján* 'olasz' — *Á tálijágnok csináolík, észik á spágetit.*
tecsáj 'tanfolyam' < szh. *tečaj* 'tanfolyam' — *Tecsájra mēnt, úr ákár lēnni.*
tifuszicá 'modern módon vágott női frizura' < szh. *tifusica* 'ugyanaz'
tráktorisziá 'traktorista' < szh. *traktorista* 'ugyanaz'
vátrogász 'tűzoltó' < szh. *vatrogasac* 'tűzoltó'
vátrogászni dóm 'tűzoltó otthon' < szh. *vatrogasni dom* 'ugyanaz'
zádrugá 'szövetkezet' < szh. *zadruga* 'szövetkezet'
zápisznik 'jegyzőkönyv' < szh. *zapisnik* 'jegyzőkönyv'
zsábá 'béka' < szh. *žaba* 'béka' — *Szēipōn szólnák á zsábáok.*

A nyelvtudomány műhelyéből

A magyar szókincs lyukkártya-rendszerű feldolgozása

Nyelvtudományunk műhelyében egy elkészítési módját tekintve szokatlan munkán dolgozunk most jónéhányan — nyelvészek, matematikusok, statisztikusok, gépi szakemberek és diákok. Talán a kissé különös készítési mód teszi, hogy a munka célja sem világos sokak előtt, pedig az már, mint látni fogjuk, egyáltalán nem szokatlan. Tevékenységünk néhány elvi kérdéséről szólunk másutt. Itt első, kísérleti jellegű és értékű eredményeinkről szeretnénk beszámolni — ezek az eredmények, úgy gondoljuk, megfoghatóvá fogják tenni egész tevékenységünket, érthetővé fogják tenni, hogy mit is akarunk elérni viszonylag rövid idő alatt (előreláthatólag 1965 végéig).

1. Munkánk célja az, hogy a magyar szótári szókészlet egészére vonatkozóan bizonyos mennyiségi és minőségi mutatókat kapjunk. Kiindulási alapul a nemrég megjelent ÉrtSz.-t vettük. Amikor tehát a továbbiakban „szókészletünk”-ről beszélünk, ezen szókincsünknek az ebben a szótárban rögzített törzsanyagát kell értenünk. Később természetesen semmi akadály sem lesz annak, hogy szélesebb alapra fektessük kutatásunkat, más szótárak anyagának bevonásával. (Gondolunk itt különösen kiváló, az ÉrtSz.-nál jóval több címszót tartalmazó kétnyelvű szótáraink magyar—idegen köteteire.)

Ugyanígy viszonylag egyszerűen elmondható az is, hogy milyen kérdések tekintetében várjuk azokat a bizonyos „mennyiségi és minőségi mutatókat”. Olyan kérdésekben, amelyek a szavakra mint szótári egységekre (tehát nem mint a szövegek egyes, jól elhatárolható darabjaira) jellemzőek, érdekesek lehetnek. Mi jelenleg a következő jellemzőket vettük fel: összetett—nem összetett szó, (igazi és ál-)homonimák, szófaj, jelentések száma, stílusminősítés, főnév—melléknév—határozószó esetén a tőtipus (*hajó* — mindig változatlan, *alma/almá* — nyúló, *nyár/nyar* — rövidülő; összesen 12 ilyen tőtipust sorolunk fel), ugyane szófajok esetén a ragok—képzők alakjainak meghatározása, ige esetén az erős vonzat, végül minden szó esetén — az eredet (finnugor, önálló, török stb. — összesen 9 csoportot vettünk fel Bárczi SzófSz.-a alapján). Mármost e kérdések bármely kombinációjára vonatkozóan megkaphatjuk a kívánt mennyiségi mutatót, vagyis hogy hány adott jellemzőkkel rendelkező szavunk van. Minőségi mutatón pedig azt értjük, hogy — ha ez szükséges — listászerűen fel is soroljuk ezeket az egyedeket. Hozzunk itt csak egyetlen, igen egyszerű példát. Feltesszük azt a kérdést, hogy szókészletünk szófajonként hogyan oszlik meg. Ennek mennyiségi mutatója: van ennyi meg ennyi ige, ennyi meg ennyi főnévünk stb. A minőségi mutató nem más, mint e szavak szófajonkénti felsorolása egy-egy listán. Igen egyszerű, minden kombináció nélküli kérdést tettünk fel. Ám rendszerünkben épp ilyen értelmes egy olyan, a gyakorlatban aligha előforduló, de könnyen konstruálható kérdésre adandó válasz, mint amilyen például a következő: Hány olyan szavunk van és melyek azok, amelyek a

következő követelményeknek tesznek eleget: *b*-re végződnek, három vagy annál több betűből állnak, kettőnél több jelentésük van, finnugor eredetűek és az ÉrtSz. szerkesztőinek megítélése szerint „durva” stílushoz tartoznak. Ha nem is éppen ez a kérdés (melyre, lehet, az lesz a válasz, hogy ilyen szavunk nincsen), de ehhez hasonló a nyelv művelő munkában éppen úgy, mint a nyelvoktatás során, a szófejtések esetén, egyszerűen magyar fogalmazáskor, fordításkor stb. nyilvánvalóan előfordulhatnak. Csupán merészeknek kell lennünk és minden olyan kérdést, melyet eddig a megoldhatatlanság (pontosabban: az igen fárasztó megoldás) miatt visszafojtottunk magunkban, minden olyan kérdést, amely így bukkant fel bennünk: De jó volna most tudnom, hogy például hány olyan szavunk van és melyek azok, amelyek . . . (és itt következik egy a fentihez hasonló követelménysor) — ki kell bátran mondanunk, és a választ rá (ha éppen szabad a gép) legfőbb három órán belül megkaphatjuk. Egyes „közérdekűbb” kérdéseket igyekszünk előre látni, s azokat részint könyvalakban, részint kéziratban kiadni. Éppen néhány ilyesféle kérdést és választ kívánunk az alábbiakban bemutatni. Bevezetőül említettük, hogy még csupán kísérleti mennyiséget dolgoztunk fel — az egész anyagnak csupán egy negyvenedrészét. Ha tehát egyes kérdések véglegeseknek tekinthetők is, a rájuk most kapott válaszok igencsak tájékoztató jellegűek: az egész anyag 2,5%-a alapján igen óvatosan szabad következtetnünk magára az egész anyagra, kiváltképp, ha figyelembe vesszük, hogy e minta összeállításakor tudatosan elhanyagoltuk azokat a szigorú követelményeket, melyeket a statisztika tudománya a „teszt” elé állít.¹ Kísérleti anyagunk ugyanis elsősorban nem a teszt szerepét kívánta betölteni, csupán apparátusunk főpróbája volt az, a gépirónóktól kezdve a legbonyolultabb, általunk most alkalmazott gépekig. E főpróbának csupán egy melléktermékét ismertetjük az alábbiakban.

2. Lássunk tehát néhány „előre látott”, közérdekűnek ítélt kérdést és az azokra adott válaszokat. Az egyszerűbbtől fogunk a bonyolultabb felé haladni: először igyekszünk a „legártatlanabb”, csupán a betűkre vonatkozó kérdéseket feltenni, aztán a „rázósabbaknak” vélteket — a stilisztikát, a grammatikát, az etimológiát illetően.

a) Hány b e t ű b ű l állhat egy-egy magyar szó? Megjegyzendő, pontosabban szólva itt nem betűkről, hanem „*n*-ekről”, jelelemekről kell beszélnünk: a kétjegyű sz betű nálunk kettőnek számít, a háromjegyű *dzs* — három betűnek és így tovább. (A továbbiak során, elektronikus gép segítségével hívásával, ezen a pontatlanságon, mert kétségtelenül az, segíthetünk majd.) Azt is újból le kell szögeznünk, hogy a szavak s z ó t á r i a l a k j á n a k hosszát mértük. A szövegből vett szavak átlagos hossza ennél nagyobb lesz a toldalékok miatt. A kérdésre a válasz az 1. sz. táblázatból olvasható le.

A másfélezer átvizsgált szó zömét tehát az 5—12 betűsek alkotják. Valószínűleg hasonló lesz a helyzet a megvizsgálandó 60 000 szó esetén is. Már a „szélekre” vonatkozóan bátortalanabban nyilatkozhatunk. Valószínűleg lesz 20 betűsnél hosszabb szavunk is (Országh László említette nekünk a 23 betűből álló *megfellebbezhetetlenség*-et, tehát legalább egy 20-nál több betűs szavunk már biztosan van). Valószínű, hogy az egybetűs szavak aránya, bár az itt különösen gyakori homonimákat külön-külön számítjuk, kisebb lesz az egész anyagban, mint az itt tapasztalt.

¹ Mintánk adatai tehát egészükben nagyobb mértékben fognak eltérni a teljes feldolgozás adataitól, mint az ekkora tesztnél megengedhető volna statisztikailag. Ezen az egészen belül egyes adatesoportok másokhoz képest kisebb vagy nagyobb mértékben közelítik meg a tényleges értékeket. E relatív megbízhatóságra több helyütt fogunk utalni a szöveg során.

Szóhossz betűben	Mennyiség	Szóhossz betűben	Mennyiség
1	10	11	95
2	11	12	70
3	17	13	42
4	37	14	23
5	144	15	21
6	145	16	2
7	209	17	9
8	225	18	4
9	218	19	3
10	178	20	1

1. sz. táblázat

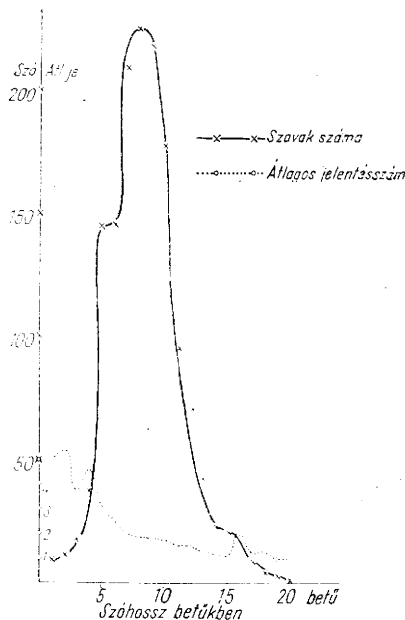
b) Igaz-e az a Zipf-törvény, mely megfelelést állít fel a szóhossz és a jelentések száma között? Mint ismeretes, ez a törvény igen durva megfogalmazásban úgy szól, hogy minél hosszabb egy szó, annál kevesebb jelentése van és megfordítva. E kérdésre a választ a 2. sz. táblázat adja. Itt az „átlagos jelentésszám”-ot a lehető legegyszerűbb és legdurvább módon úgy kaptuk meg, hogy az adott hosszúságú — 1, 2, 3 stb. betűből álló — szavak jelentéseit összeadtuk és az eredményt osztottuk az adott hosszúságú szavak mennyiségével. Tehát például: mint láttuk, volt összesen 10 egybetűs szavunk. Ezek között volt 4 háromjelentésű, 3 négyjelentésű, 2 ötjelentésű, 1 pedig 16 jelentésű (a mi mintánkban ez az α névmás—névelő volt). A jelentések száma tehát összesen 50, ez osztva tízzel — 5, ez az egybetűs szavak átlagos jelentésmennyisége mintánkban.

Hossz	Átl. jelentés	Hossz	Átl. jelentés	Hossz	Átl. jelentés
1	5,0	7	2,0	14	1,2
2	5,3	8	1,9	15	1,1
3	3,7	9	1,8	16	2,0
4	4,6	10	1,7	17	1,2
5	3,1	11	1,5	18	1,3
6	2,6	12	1,5	19	1,0
		13	1,3	20	1,0

2. sz. táblázat

A feltett kérdésre kapott válasz még plasztikusabbá válik egy grafikonon (l. 1. sz. ábra). E grafikon ábrázolja, hogy adott hosszúságú szóból mennyi van anyagunkban, és ugyanakkor azt is, hogy az ehhez a hosszúsághoz tartozó szavak átlagos jelentésszáma mennyi. Szemmel látható, hogy a Zipf-törvény gyönyörűen „kijön” a középső zónában, vagyis azoknak a szavaknak az esetén, amelyekből sok van; ugyanakkor jelentős ingadozás tapasztalható a két szélén, az egészen rövid és az egészen hosszú szavak esetén. Vajon azért van-e ez, mert ezekből a szavakból természetesen kevés van s itt az esetleges eltéréseknek nagyobb a szerepük, vagy azt kell majd mondanunk, hogy a Zipf-törvény csak a „középső zónában” érvényes, a két szélén más törvényszerűségek uralkodnak? Ilyen kis anyag alapján még nem érdemes megkísérlni a választ erre a nemzetközileg is vitatott kérdésre. Amikor azonban együtt lesz a 60 000 egyedet tartalmazó anyag, erre alapozva olyan biztonsággal válaszolhatunk erre a kérdésre, amilyennel eddig — gépek híján — a Zipf-törvény egyetlen bírálója sem tehetette. (Természetesen maga Zipf sem.)

c) Milyen betűvel végződhet egy magyar szó szótári alakjában? Úgy tetszhet, pontosan a magyar nyelvben ez teljesen „mindegy”, más szóval: nem tudunk olyan végződés szempontjából „terhelt” betűkről, mint amilyen például a latinban az *-a* vagy a *-s* (az *-us*-ból) stb. Anyagunk mást mutatott. A részletes válaszáadás mellőzésével itt csupán arra mutatunk rá, hogy összes szavaink 43,54%-a a következő betűk valamelyikére végződött: *k* (7,47%), *a* (8,73%), *t* (11,07), *s* (16,27% — ebből közel 1%-ot a *cs*, *zs* végűek tesznek ki). Márpedig, ha szavaink közel fele négy betű valamelyikére végződhet, ez azt mutatja, hogy a magyar nyelvben nincs olyan „rendetlenség”, mint az első pillanatban vélhető lenne; érdekes volna megnézni, hogy például éppen a

1. ábra

latinban van-e ténylegesen akár csak ekkora rend is e szempontból. S ehhez az adatunkhoz hozzá kell tennünk még azt, hogy viszonylag pontosnak tekinthető bizonyos okoknál fogva: a jelzett százalékos aránytól való eltérés várhatóan a legkisebbek között lesz az egész anyagban tapasztalt arányhoz képest. Mintavételünk pontatlanságából fog adódni például, hogy feltehetően valamivel több lesz az *-e*-re végződő szavak aránya, de az *-a*-val még akkor sem fog versenyezni ez a szám, vagy ez legalábbis kevésbé valószínű.

d) Milyen betűvel végződhetnek az egyes szófajok? Itt a legérdekesebb (bár, igaz, statisztikailag a legkevésbé megbízható) képet a melléknev mutatja: a vizsgált melléknevek zöme *s*-re (67 db), *i*-re (29 db), *ó*-ra (11) és *n*-re (10) végződik — szemmel láthatóan egyes gyakori képzők miatt. Főneveink legkedveltebb végződése szintén a *s* (179), illetőleg a mellékneveknél kevésbé „kiaknázott” *a* (108), meg — ismét egy képző miatt — a *g* (53). Igéink túlnyomó többsége szótári alakjában *l*-re (75), *k*-ra (66), illetőleg *t*-re végződött (62); e megoszlás függése a képzőktől (illetőleg az *-ik* ragtól) szintén kézenfekvő.

e) De egyáltalán: vajon milyen arányban tartalmazza a szókészletünk az egyes szófajokat? Anyagunkban 275 ige, 861 főnév, 158 mellék-

név, 5 névmás, 23 határozószó, 2 névutó, 3 kötőszó, 5 indulatszó, 5 módosító szó volt. A két-, illetőleg többszófajúak legnépesebb csoportját a főnév-melléknevek, illetőleg a melléknév-főnevek alkották (mint *eszkimó, takarodó, vasutas* stb. — a végső kidolgozásban e két kategória között az ÉrtSz.-nak megfelelően különbséget fogunk tenni), összesen 109 egyeddel, de volt egy ige-melléknevünk (*tartozik*), egy főnév-határozószónk (*vasárnap*), egy indulatszó-főnevünk (*abcúg*) stb. is. Ezekről az arányokról az egész anyagban közepes értékű eltérés várható.

f) S ha így észrevétlenül áttértünk a grammatikára: Mit mondhatunk példának okáért nyelvtani szempontból a legnagyobb számban képviselt főnevekről?

861 főnevünk túlnyomó többsége (667 egyed) az 1. tőtípushoz tartozott, vagyis nem változik a ragozás során (mint: *hajó, ablak, vártömlő* stb.). Nem kis öröme szolgálat ez a tény mind a magyarul tanuló idegen ajkúnak, mind a magyarra fordító gépnek. További 116 esetben a tő a végzések legtöbbje előtt egyszerűen csak megnyúlik (*alma, körte*). Elenyésző ezek után azoknak a főneveknek a száma, ahol egyéb változások történnek. Persze, tekintetbe véve azt a körülményt, hogy minden egyes általunk nyert adatot — nagyon durván szólva — negyvennel kell megszorozni ahhoz, hogy az egész szótárban várható mennyiséget megközelítőleg megkapjuk, valószínű, hogy a „ritkább” tőváltozástípusok egy részét sem lesz érdemes egyszerűen a kivételek listájára tenni, hanem egy-egy nyelvtani szabályt kell alkotni rájuk. Végső soron nyilván a célszerűség fogja eldönteni, hogy mit tekintünk még „grammatikailag kezelhető”-nek, és mit grammatikai „kivétel”-nek (vagyis a szótárba utalandónak).

Am a fő problémát — a tő általunk vallott felfogása mellett, melyre itt nem kívánunk kitérni, de mely az előzőkből kitapintható volt — nem is annyira a tőtípus meghatározása fogja okozni, hanem az, hogy a tőhöz milyen alakban járulnak az egyes ragok. A kérdés nehezebbik fele tehát így hangzik: A legtöbb esetben változatlan tőhöz mikor kell *-t, -at, -et, -ot*, illetőleg *-öt* ragot illeszteni; a többes szám végződése mikor *-k, -ak, -ek, -ok*, illetőleg *-ök*; az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel mikor *-a, -e, -ja*, illetőleg *-je*. Az ÉrtSz. szerkesztőinek tapasztalata szerint e három alak ismeretében a többi 711 (ha elfogadjuk az Antal javasolta 714-et, mint egy magyar főnév összes paradigmatis alakjainak számát) automatikusan képezhető. Ha tehát e kérdésre megadtuk a választ, a szótártól teljesen elszakadva, egy szigorúan vett grammatikai kérdésre válaszoltunk. Mégpedig arra, hogy milyen szabályok adhatók a magyar főnév ragozására vonatkozóan. Maga a gép által nyújtott lista természetesen csak lista lesz; a grammatikus rendszerező kezének és eszének kell abban felfednie a törvényszerűségeket; e törvényszerűségek egy részét (vagy jó részét? egyelőre ezt még nem tudjuk) már ismerjük is, különösen egyes szótárak magyar nyelvtani kompendiumaiból, meg egyes idegen ajkúak számára készült magyar nyelvtanokból. Igen messzire vezetne, ha anyagunk alapján most itt kívánnánk erre a kérdésre válaszolni, ezért csak egyetlen, apró és jelentéktelen példával elégszünk meg. — A magyar főnév automatikus szintézisének algoritmusain dolgozva felvetődött az a kérdés, hogy vajon minden egyes palatális ragozástípusnak megfelel-e egy veláris és megfordítva. Úgy találtuk, hogy van egy palatális séma, amelynek nincs veláris megfelelője, de nincs olyan veláris séma, amelynek palatális megfelelője ne volna. A „pár nélküli” palatális sémára mindössze egyetlen példát sikerült találnunk: *modell* — *-t, -ek, -je* (vagyis *modellt, modellek, modellje*). Furdalt bennünket a lelkiismeret, vajon valóban csak egyetlen és még hozzá ilyen ritka (az ÉrtSz.-ban nem is szereplő) példánk van-e erre, és főleg, hogy vajon valóban nincs-e olyan főnév, amely a *-t, -ak, -ja* komplexumot kapja (ez utóbbi lenne ugyanis a *modell* veláris „párja”: a tárgyeset végződése előtt nincs kötőhangzó, az *-e-k* helyén meg *-a-áll*). Kísérleti mennyiségi anyagunk mindkét vonatkozásban megnyugtatót bennünket. Még két, a *modell*-hez hasonlóan viselkedő főnevet találtunk benne: a *pelerin* és az *eszer*

szavakat, ezek egyike sem szokottabb az általunk talátnál érzésünk szerint. Veláris pár meg nem akadt az anyagban — ha lesz is hát, feltehetően kevés lesz a „teljes” anyagban is belőle¹.

Még egyetlen érdekességet ezzel kapcsolatosan. A ragokból természetesen egyértelműen kiderül, hogy valamely főnév veláris, vagy palatális hangrendű-e. Úgy találtuk, hogy a *veláris* főnevek száma közel kétszerese a palatálisakénak. A teljes anyagban bizonyos okoknál fogva elég jelentős eltérés mutatkozhat majd ehhez képest a palatálisok javára.

g) Vajon hogyan bántak az ÉrtSz. szerkesztői a stílusminősítésekkel? Mint ismeretes, 28 különféle stílusmegjelölést alkalmaztak hatalmas munkájukban. Bizonyos alapelveken túl egységes elbánásmódra nem törekedhettek, ők maguk sem tudhatták gép híján, végül is mely szavak kerültek ebbe vagy abba a stílusrétegbe. Így, remélem, számukra is újdonságként közölhetem, hogy anyagunkban — és ettől a teljes anyagban közepes eltérés várható csupán — a szavak 73,3%-a esetén a „fejben”, vagyis összegező stílusminősítésként semmiféle megjegyzéssel sem éltek. (O. Nagy Gábor volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy ez nem egy esetben egyáltalán nem azért van, mintha a szó valóban teljesen semleges volna. Éppen ellenkezőleg: annyira különböző stílusértéke van egyes jelentéseinek, hogy nem lehetett őket „egy kalap alá hozni”. A továbbiak során erre a körülményre figyelni fogunk, bár véglegesen megoldani nem fogjuk tudni.)

¹ Más szavakkal: Munkánk során a következő két kérdésre kellett választ találnunk: a) Melyek azok a főnevek, amelyek tárgyesetben *-t*, többes számban *-ek*, egy. 3. birtokos alakban *-je* végződést kapnak? b) Vannak-e olyan főnevek, melyek *-t*, *-ak*, *-ja* végzódéseket kapnak? Lyukkártya-rendszerű feldolgozás nélkül nehezebb megfelelni különösen a második kérdésre, mint egy nivós keresztretjtvény kérdéseire, pedig annak megválaszolásától igen sok függött algoritmusaink felépítése során. Mintánk vizsgálata rögtön kimutatta, hogy az egész ÉrtSz.-ban néhány tucat *modell*-típusú főnév rejtőzhet (s azokat mind, vagy nagyrészt a szonánsra — de nem *m*-re — végződő kölesönszavaink között kell keresnünk). — E típus veláris párja pedig vagy üres halmaz, vagy nem tartalmaz tíznél sokkal több egyedet. Ez az eredmény azért volt rögtön kiolvasható a feldolgozásból, mert az egyik táblázatban a főnevek ragjaik alakja szerint vannak felsorolva, a következő kulcs szerint: A „Ragok” rovat első két oszlopa a tárgyeset alakját jellemzi, mégpedig: *-t* = 01, *-at* = 02, *-et* = 03, *-ot* = 04, *-öt* = 05; a második két oszlop tartalma: *-k* = 01, *-ak* = 02, *-ek* = 03, *-ok* = 04, *-ök* = 05; a harmadik két oszlop: *-a* = 01, *-e* = 02, *-ja* = 03, *-je* = 04. Világos, hogy a (*modell*) *-t*, *-ek*, *-je*-féle szavakat a „Ragok” rovat 010304 száma alatt kell keresnünk: ott meg is találtuk a fent idézett két szót (*eszer*, *pelerin*) és csak ezt a kettőt. Világos, hogy ezt megelőző ragszámú szó (10 303) nincs a magánhangzó-illeszkedés miatt (az 10 303 számnak ui. a fentiek értelmében a következő ragok felelnének meg: *t* — ez az 1 — *-ek* — 03 a második helyen — és *-ja* — 03 az utolsó két helyen). Az *eszer*—*pelerin*—*modell* csoportot megelőző szavak tehát 10 302 ragszámúak: ez az *ember* (*-t*, *-ek*, *-e*)-féle főnevek népes csoportja. A *modell*-félék szomszédai a másik oldalról (növekvő ragszámmal) a 10 305-ösök volnának, ilyenek azonban nincsenek, mert a birtokos személyjel összesen csak 4 alakot vehet fel, az utolsó helyen 5-ös tehát nem állhat. Következik elméletileg a 10 400: a végső két 00 mutatja, hogy itt olyan — ritka — szavaknak kellene állniuk, melyeknek nincsen birtokos személyjeles alakjuk. És így tovább egészen a legmagasabb, 50 504 számig (tehát *-öt*, *-ök*, *-je* — pl. *görög*). A legalacsonyabb ragszámmal viszont a plurale tantumok szerepelhetnének, hiszen ott az egyes accusativus helyén 0 (ill. 00) áll.

Példaként arra, hogy mik „kerültek össze” egy-egy közös stílusminősítés alá, felsorolom anyagunk *biz* (*bizalmas*) jellel ellátott szavait. Íme: *bakfis, balek, ellóg, fél-eszű, guberál, gulyáságyú, habarodik, hibbant, lagzi, lábatlankodik, ledoktorál, ledorongol, locspocs, lódítás, lófrál, öregúr, pemzli, pesztonka, pénzmag, szaki, taksa*. „Durva” jellel ellátott szavainkat nem is merem felsorolni (köztük van anyagunkban, összetétel utótagjaként, két ízben is, egy egytagú szavunk, melynek finnugor eredete nemrég nyert teljes bizonyítást.) „Hivatalosak” viszont, példának okáért, a következők: *abbeli, baleset-elhárítás, ellenindítvány, ellenintézkedés, ellenjegyez, ellennyugta, eszközlés, kvóta, lófogatú, négyzetcentiméter, négyzetméter, pénzellátás, szakbizottság, társadalombiztosítás*. — Az ÉrtSz. jó ismerői bizonyára rájöttek e példák némelyikéből arra, hogy ahol két vagy több stílusminősítés is volt egyszerre a fejben, ott csak az elsőt vettük figyelembe; a továbbiakban ezen még fogunk tudni némileg finomítani. Megjegyzendő, egy megbeszélés során elhangzott olyan vélemény, hogy a stílusminősítést egyáltalán ne vegyük figyelembe, annyira szubjektív. Mi ellenkező véleményen vagyunk, s e véleményünket a fentiekkel igyekeztünk alátámasztani.

h) E r e d e t szempontjából a következő megoszlást tapasztaltuk mintánkban.

A nem összetett szavak esetén e szavak 23%-a nem szerepelt Bárczinál, 17,6%-a finnugor eredetű, 18,5%-a önálló (belső magyar fejlődés eredménye), 3,5%-a török, 6,6%-a szláv, 3,5%-a német, 1,9%-a latin-görög, 0,3%-a neolatin, 1,2%-a egyéb, 23,7%-a bizonytalan.

Ha az összetételekben szereplő töveket vizsgáljuk (maguk az összetételek már mind „önállóak”, vagyis belső magyar fejlődés eredményei, egészükben tehát nem érdemes jellemezni őket), ettől némileg eltérő képet kapunk. Nevezetesen: itt jóval kevesebb az olyan elem, amely Bárczinál nem szerepel, főként a finnugor eredetűek, kisebb részt az „önállóak” kategóriája javára.

Meg kell jegyeznünk, hogy elhangzott olyan tekintélyes vélemény is: ne vegyük figyelembe munkánk során a SzófSz. adatait, hanem az etimológiát egyáltalán ne érintsük, vagy a készülő új etimológiai szótár anyagát dolgozzuk fel lyukkártyákra. Nekünk az a véleményünk, hogy az etimológiát kár volna figyelembe nem venni. Érdekesesek ezek az eredmények önmagukban is, különösen, ha például összevetjük őket azokkal a statisztikai adatokkal, amelyeket Vermes Stefánia magának a SzófSz.-nak az egyszerű statisztikai feldolgozásával kapott (vö. NyK. LI, 435). Hiszen míg Vermes adatai lényegében tőszókincsünkre vetnek világot, a mi adataink azt fogják mutatni, hogy e tőszókincs hogyan „kamatozott”, hogyan ágazott szerte a magyar szókincs egészében (ezzel kapcsolatos már például fenti megjegyzésünk az összetételekre vonatkozóan). De meg jó lesz az etimológia különféle kombinációkban is, amikor például egy bizonyos végű és eredetű szavakra vagyunk kíváncsiak. — Ami másrészt a SzófSz. adatainak bizonyos mértékű elavultságát illeti, ez kétségtelen. Viszont ma ez az egyetlen klasszikus standard munka, mely „az asztalon hever”. Mihelyt megjelenik egy jobb nála, gépi vagy emberi munkával könnyűszerrel korszerűsíthetjük majd az anyagot; ezt nem tudnánk ilyen könnyen megtenni, ha nem ragaszkodnánk mereven egyetlen lezárt forráshoz, mint amilyen a SzófSz. Másrészt azt is szeretnénk remélni, hogy munkánk éppen a jelen etimológusainak is fog segíteni abban, hogy az a készülő, korszerű etimológiai szótár könnyebben, gyorsabban, elegánsabban elkészülhessen. Ezért vesszük figyelembe az etimológiát is, és ezért vesszük azt éppen a SzófSz. alapján figyelembe.

3. Munkánknak eredetileg a Szóvégmutató Szótár elnevezést adtuk (Kiss Lajos névadó javaslatát téve a magunkévá). Valóban, e munka ez is lesz: a magyar szavakat jobbról számított ábécé rendben is fogja közölni. Ez igen sok szempontból célszerű, sőt célszerűbb, mint a balról számított ábécérend. A célszerűség taglalásába nem kívánunk

belemenni, egyszerűen közlünk itt két listát „a tergo”, vagyis jobbról számított betűrendben — úgy, ahogy azt a gép kiadta. Íme; a *g* betű egy része:

lagymatag, vastag, vastagság, balság, lágyság, feleség, ellenség, édesség, balog

Részlet a *k* betűből:

rarak, lágység, ellenségeskedik, édesedik, vastagodik, lábatlankodik, elmagyarosodik, rarakodik, edződik, ellik, ellenkezik, lábadozik, eszik, feleszik, felesküzik, ellők.

Úgy gondolom, e két felsorolásból az „a tergo” sorrend néhány előnye szembezők; további előnyökre is fény derül a munka során.

4. Nem lehetünk olyan hálátlanok, hogy e munkát egyik főszereplőjéről, az általunk alkalmazott „okos” gépekről ne szóljunk, ha csak egy-két szót is.¹

Lyukkártya-rendszerű elektromechanikus (tehát nem elektronikus) gépeken dolgozunk. Ezeknek a gépeknek az elve igen egyszerű. Egy-egy tétel (esetünkben egy-egy szó a rá vonatkozó mindenféle szótári információval) egy-egy kartonkártyára kerül lyukasztás útján. A kártya 80 függőleges oszlopot tartalmaz, minden egyes oszlopon (nullával együtt) tíz számjegy következik egymás alatt. Ha megállapodtunk abban, hogy a szófajt — mondjuk — a balról számított 42. oszlopban fogjuk jelölni, továbbá abban, hogy például az ige ebben az oszlopban = 1, a főnév = 2, a melléknév = 3 és így tovább, akkor a következő módon dolgozunk. Egy ilyen módon „kódolt” kézirat alapján (ahol tehát például a szófajok esetén az egyes szavak után a fent jelzett számok állnak) egy gépkezelő „legépeli” a kéziratot; — csak hogy nem papírra, hanem az említett kártyákra, és ezeken a kártyákon nem *betűk* lesznek, hanem a megfelelő oszlopban a megfelelő helyen lyukak. A gépkezelő munkája itt alig különbözik a gépirónótétól: valamivel kényelmesebb neki, mert kevesebb előtte a billentyű, meg a gép maga gondoskodik a kártyák betolásáról (nem a kezelőnek kell „papírt cserélnie”). A kilyukasztott kártyákkal — számos ellenőrző operáció után — a gép dolgozik.

Számos operációt mellőzve, utalok arra, hogy a gépkomplexum egyes tagjai nem rendeznek, hanem „tábláznak”. Még hozzá elég sebesen. Egy legújabb típusú gép, melyből néhány darabot nemrég kapott hazánk, óránként 20—24 000 sort képes kiírni. Más szóval: az egész ÉrtSz.-t egy előzőleg végrehajtott tetszőleges rendezésben nem egészen 3 óra alatt leírja, természetesen mindenféle információval (utalás szófajra, eredetre stb.) együtt.

Így, bár a feldolgozás szerkesztőjeként e sorok írója fog szerepelni, megköszönve számos munkatársa szíves segítségét — szerzőként vajon nem a már nem fiatal, de még mindig életerős, munkabíró, a korral haladó, az elektronikával nem konkuráló, hanem azt szépen kiegészítő lyukkártya-rendszerű gépeket kell-e majd megneveznünk? Én a magam részéről, mint szerkesztő, okvetlenül e kissé szokatlan szerzőség mellett szavaznék, s most ez úton is meg szeretném köszönni az általam szerkesztett szerző rugalmasságát, pontosságát, gyorsaságát, maximális megértőkészségét a szerkesztő iránt.

Papp Ferenc

¹ Munkánk a gépeken csak azért vált lehetségessé, mert az Országos Ügyvitelgép-
pesítési Felügyelet igazgatója, Botka Zoltán igen nagy készséggel felkarolta próbál-
kozásunkat, mindjárt az elejétől kezdve tisztánva látjelentőségét. A kísérleti anyag gépi
feldolgozásának programjait Molnár Miklós, a KSH dolgozója készítette el, nélküle sem
tudtunk volna egyetlen lépést sem tenni e téren. Úgy gondoljuk, mindkettejüknek
méltán lesz hálás a hazai, de a külföldi filológia is, hiszen e munkát sok tekintetben
úttörő jelentőségű (legalábbis Európában — de némileg annak határain túl is).

Szó- és szólásmagyarázatok

Panganét, szurony és gyikleső

Verte tandem a bal combom

Kard . . . azaz hogy panganét.

(Petőfi: Deákpályám ÖM. 1: 89)

Aki Petőfinek e sorait elolvassa, rendszerint elgondolkozik: milyen is lehetett az a kard, melyet Petőfi más szóval *panganét*-nak nevezett. Mert hogy kard volt, az bizonyosnak látszik, hiszen az *azaz hogy* kötőszó világosan utal a *kard* és *panganét* azonos jelentésére. De hát milyen is volt az a panganét?

Az ÉrtSz.-ban a *panganét* szónak két jelentését olvashatjuk: „1. Hosszú, régies formájú, kétélű szurony.” „2. Rövid gyalogsági kard.” „a. Ez a fegyver a hüvelyével együtt.” Az utóbbi jelentés magyarázásul, illusztrálásul meg is találjuk a szótárban a fentebb idézett Petőfi-sorokat. — Úgy látszik, megvan a megoldás: Petőfi panganétja rövid gyalogsági kard volt. S ez azért is látszik valószínűnek, mert köztudomású, hogy Petőfi gyalogos katona, bakancsos volt ifjú korában. Ezt ő maga is igazolja, hiszen 1847-ben így emlékszik vissza katonaidejére:

Izzadtam a dicső borju-

Bőr alatt,

Bájos bakancs ékesíté

Lábamat,

Szájam szörnyű halberdókat

Kiabált,

És söpörtem a kaszárnya

Udvarát.

(Nézek, nézek kifelé ÖM. 2: 299).

De éppen ez a tény, hogy Petőfi gyalogos, bakancsos katona volt, s még hozzá közlegény, ez mond ellene annak az értelmezésnek, mely szerint Petőfi panganétja rövid gyalogsági kard. Az azonosító jelentésének tartott *azaz* kötőszó törbe csalta a szó értelmezőt. Ebben a korban ugyanis — mikor Petőfi katonáskodott (1839. szept. 6-tól 1841. febr. 28-ig volt közlegény a Gollner gyalogezredben. Vö. Dienes András: A fiatal katona. Tanulmányok Petőfiről Bp. 1962. 7–40.) —, a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeinek tanúsága szerint nem volt a gyalogságnak, különösen a közlegényeknek kardjuk (az altisztek és a tisztek természetesen kivételek), hanem csak szuronyuk, illetőleg korabeli szóval bajonettjük.

De mi köze lehet a *panganét*-nak a *bajonett*-hez? A *bajonett* szó a Nagyszótár adatai szerint 1759-ben jelenik meg a magyar nyelvben Fáber K. F. „Hadi embernek

oktatása” című munkájában — vélhetőleg katonai szabályzatban — a 149. lapon: „A’ Puska végibe való késetskének hüvelye, vagy-is a’ mint hijják Kuplitya, állyon erősen a’ kard szíjján, mind övén, hogy alkalmasabban nyulhasson hozzá, midőn *bajónétját* ki-huzza, vagy bé-teszi”.

Ettől kezdve a szó gyakorivá válik s számos alakváltozatban fordul elő. Az alábbiakban csak az alakváltozatok első előfordulásait idézem: *bajonét*: 1779. u.: „A [gyalog-ság] tüzelése oltalmazásra, a *Bajonétte* pedig ellenkezésre szolgálnak” (Geidler: Hadi oktatások 29); *bajonét*: 1789: „a’ Gránátéros a’ puska végére szorított, úgy nevezett Péter kését (*Bajonétját*) egy Török mejjének szegezte” (Görög—Kerekes: Hadi tört. 1: 168); *bajonét*: 1790: „arra való *bajonét*, és edj rövid kard” (Gvadányi: Tör. háb. 102); 1790: „Ezen *Bajonétek*’ első fel-találói a’ Francziák, és mivel azokat Bajonne nevű városban munkáltaták, azért neveztettek *Bajonéteknek*” (i. m. 103.); *bajonéta*: 1793: „Négy katonák késérik fel-rakott *bajonéttakkal*” (Magyar játékszín 3: 131); *bajonetta*: 1795: „puska végére szegezett *bajonettaikkal* mind előbbre nyomúlhattak” (M. Kurir 1: 584); *bajoneta*: 1795: „addig viaskodtak velek, *bajonetéjokkal*, és szabljájkokkal” (i. m. 2: 98); *bagneta*: „vágással és *bagnetákkal* felelünk nékiek” (i. m. 2: 591, id. MNy. 11: 373); *bajonett*: 1795: „eggy granatiros a’ *bajonettel* a’ karját általszúrta” (Mindszenti S.: Hist. diction 1: 380); *bagonét*: 1800: „a’ *Bagonétjával* keresztül-szúrta” (Farkas A.: Pann. öröm. 2: 36); *bajonet*: 1808: „a’ *bajonetokkal* estek mind a’ Katonaságra mind a paraszt házakra” (Kultsár: Hazai Tud. 1: 300); *bajonnett*: 1811: „Az első Brigadája, kifeszített *bajonettekkel* rohant az ellenségre” (Kultsár I.: Hazai Tud. 1: 253); *bayonette*: 1848: „Egy állandó guerilla vadász csapat... fegyvere: egy Stutz, s oldalán egy tokmányos hosszú kés... bal karján pedig egy kerek vas vért... Ezt karjára csatolja a végett, hogy a *bayonette* döfést fel fogja” (Kossuth ÖM. 13: 785).¹

Ezeknek az alakváltozatoknak az egyikéből, leginkább a *bagnét* ~ *bagonét* alakváltozatból — szókezdő $p > b$ hangváltozással és a g utáni nazális hatására $g > ng$ nazalizációval (*bagnét* ~ *bagonét* > *pagnét ~ *pagonét > *panganét* ~ *pangnét > *panganét*) — alakulhatott ki a *panganét* szó, melyet — 1870-ben — már Czuczor—Fogarasi szótára is a *bajonett* szó elferdítésének tart.

A CzF. *szurony* címszavánál ugyanis a következőket olvashatjuk: „Kétélű törforma fegyver, a gyalog katonák puskájára tűzve, mint hathatós támadó és védszer a szembeszálló ütközetben. Régibb katona nyelven a francia *bayonette* után elferdítve *panganét*, másképpen magyarosan *Péter kése*.” A magyar *panganét* forrása azonban a német nyelvjárásokban előforduló nazális alak (*baj.* *bangenet*, kar. *pangänēt*) lehetett (vö. Petz Gedeon: Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. MNy. 23: 148). Ez annál is valószínűbb, mert a magyar *bagnét* ~ *bagonét* és a *panganét* közötti átmeneti alakok sem az irodalomból, sem a népnyelvből nem mutathatók ki, viszont a vezénylési nyelv német volt. Bármi legyen is azonban a szó eredete, Petőfi, aki Sopronban, Grácban és Zágrábban katonáskodott (vö. Dienes András i. m.), 1844-ben, három évvel az „ospit” azaz obsit kézhezvétele után még világosan emlékeztetett a népies, de idegenes hangzású, ugyanakkor költői szóra, s jó érzékkel illesztette versébe.

¹ A Nagyszótár adatai szerint a leggyakoribb alakváltozat *bajonét* ~ *bajonett* ~ *bagnét* volt. A készülő ÚMTsz. adatai szerint a nyelvjárási alakok közül leggyakoribb a hangkieséssel keletkezett *baínét*. — Ezen kívül gyakori a *bagnét* alakváltozat is. Egy-két adattal fordul elő a *bajonét*, *baínét*, *bajnyét*, *bájnét*, *bajnét*, a *baonét* és a *bajonata*. A *panganét* mindössze négy adattal szerepel a szótári gyűjtésben, ezek közül egy *pangonjéti* alakú.

A Petőfi-szövegekben szereplő panganétot vagy szuronyokat azonban nem szabad összetévesztenünk azzal a bajonettel, szuronnyal, más, újabb néven rohamkéssel, melyet az első és a második világháborúból is ismerünk. Ez utóbbiról a népdal így énekel:

Szuronyomnak rózsafa a nyele,
Rá van írva a kisangyalom neve.

Az olyan bajonett, melynek nyele, markolata is volt, melyet puskára felerősítve és kézben — kardként vagy tör-, rohamkésként — egyaránt lehetett használni, a Hadtörténeti Múzeumban kiállított fegyvergyűjtemény tanúsága szerint csak az 1840-es években jelent meg külföldön. Nálunk, a k.(u.)k. hadseregben az 1867-ben rendszeresített Wernld-szurony, majd az 1886-ban megjelenő Mannlicher puskák szuronya volt ilyen markolatos, illetőleg nyeles. A *szuronyt*, eredetibb nevén *bajonettet* eleinte — támadáskor a nyelénél fogva — a puska csővébe illesztették. Csak később, az 1700-as évek körül alakultak ki az olyan két, majd három és — a nálunk Mária Terézia óta használatos — négyélű bajonettek (kivételek voltak a különleges- és vadász-alakulatok, — ezeknek kétélű, kardpengeszerű szuronyuk volt), melyeket a puska csővére lehetett illeszteni úgy, hogy a feltűzött szuronyú elöltöltős puska mint tűzfegyver is használható volt, s a szurony levétele nélkül lehetett megtölteni és tüzelni vele.¹

A szuronyt, bajonettet, panganétot, a „tokmányos hosszú kést” a gyalogos jobb-vállán átvett kardszíjon függő bőr vagy bőrrel bevont tokban — 1759-beli szóval „kuplit”-ban, 1848-as szóval „szuronytok”-ban — hordta, ha nem volt puskájára tűzve. Így bátran verhette Petőfi vagy bármely más bakancsos bal combját. Mérete nem volt éppen kicsi. Mintegy fél méter hosszú, egy- másfél ujjnyi pengéjét a régi ábrázolásokon könnyen rövid gyalogsági kardnak lehet nézni, különösen akkor, ha tokjában van. A panganét tehát nem kard, hanem szurony. Ezt bizonyítja a kortárs-szemtanú Sass István is, aki „Petőfi katonáskodása Sopronban” című cikkében 1884-ben így írja le a katona Petőfivel való találkozását: „A szobába léptemkor ... szerényen meghúzódva, festetlen diákládán üldögélve találtam egy fakó arcú, mohodzó bajszú, vézna kinézésű, egészen igénytelen katonát, ölében lógatva fehér vállszíjáról lecsüngő *szuronyát*. Köszöntésemre katonásan felállt, oldalára húzá fegyverét s érdes tenyerének szorítása ... edzett kezek erejét éreztetve velem. Sárga pitykés zöld hajtókás monturja, nadrágja, csónakszerű bakancsa úgy lotyogott rajta, mintha nem is rá szabták volna, egyedül nyakszorítója állt feszesen, felpeckelve vékony nyakán ülő fejét.” (Idézi Dienes András i. m. 9, vö. még uo. 23.) Az idézett Petőfi-versben szereplő azaz kötőszó pedig nem azonosító, hanem szűkítő, helyesbítő értelmű. A sort tehát így kell értelmeznünk: Verte tandem a bal combom Kard ... azaz dehogyis kard, csak panganét, szurony, hiszen nem voltam tiszt, csak közlegény.

A *bajonett* ~ *panganét* magyar megfelelőjét, a *szurony* szót a NyÚSz. szerint 1833-ban alkotja meg Szontágh Gusztáv: „*szuronnnyal* (bajonettel) ellátott puskák” (Társ. 2: 277, NyÚSz.). A szó elég hamar népszerű lett. 1840-ben már használja Jósika Miklós (Élet és tündérhon 3: 9), 1841-ben a Kelet népében (131. lap) Széchenyi. Származékai is hamar megjelennek. Vajda Péter 1841-ben írja, hogy a „hon őrei a *szurony-erdők*” (Dalhon 3: 94), Császár F. 1844-ben *szuronybástyákról* beszél (Utazás 2: 25). 1847-ben az elnyomás, az erőszak jelképe lesz: „*szuronnnyal* senki sem erőszakolhat ránk idegen nyelvet” (Bajza ÖMunkái 1863. kiad. 5: 33). Igazán közkeletűvé a szabadságharc-

¹ Ezúton mondok köszönetet dr. Csillag Ferenc ezredes elvtársnak, a Hadtörténeti Múzeum parancsnokának értékes és érdekes felvilágosításaiért, melyeket a szurony használatával, formáinak kialakulásával kapcsolatban adott.

ban válik. Ekkor születik a legtöbb származéka: *szuronyos* fegyver (Kossuth ÖM. 13: 869, 921, 36), *szuronyviadal* (i. m. 846), *szuronygyár* (i. m. 825), *szuronytok* (i. m. 473), *szuronyvltan* (Kossuth-empl. 1: 362) stb.

Természetesen Petőfi is ismerte a *szurony* szót. Először 1843-ban — tehát korábban, mint a *panganét* — a Koros hölgy regényfordításban jelenik meg nála: „azon akarat . . . által megsemmisítették, mellyről tudá, hogy az változatlan, mint a császár csillaga, melly a porosz *szuronyok* [des baïonettes prussiennes] sorssugarától halványult el” (ÖM. 6: 55). Újra 1848-ban, majd 1849-ben bukkan fel a 'bajonett' jelentésű *szurony* szó, most már versekben:¹

És ha jó a zsoldos ellen,
Majd bevárjuk mit teszen;
Inkább *szurony* a szivekben
Mint bilincs a kezeken !

(15-dik március, 1848. ÖM. 3: 39)

Komoly felhők közül
Bámul reánk a nap,
Rettentő *szuronyok*
Füstben csillámlanak,

(Csatában. ÖM. 3: 222)

Jójetek, hadd szúrjuk szíveiteket a
Szuronyunk hegyére,
Emlékezzetek a más világon is a
Honvédek nevére !

(A honvéd. ÖM. 3: 236)

A *panganétot*, a *szuronyt* Petőfi még egy versében emlegeti, a már idézett *Nézek, nézek* kifejezés címűben. Itt azonban tréfás szóval *gyíkleső*-nek nevezi. De hogy *panganétra*, *bajonetre* gondol, azt a szövegkörnyezet, különösen a *hatalmas* jelző világosan mutatja:

Sétifikáltam így én is
Valaha,
Merthogy voltam, voltam én is
Katona,
Fekete-sárgára festett
Fák előtt
Villogtattam a hatalmas
Gyíklesőt.

(ÖM. 2: 299)

Ez annál is inkább érthető, mert a *szuronyt* nagyon gyakran nevezi az irodalmi nyelv és a népi nyelv is ezzel a tréfás, egyszersmind gúnyos névvel. Igazolással csak néhány idézetet mutatok be: 1858, 1868: „Csörgő acél kard / S cifra tarsoly helyett / Egy átkozott szijra / *Gyíklesőt* tettenek !” (Tóth K.: Riadó 284); 1887: „minden veterán kardot köt, holott katona-korában csak *gyíkleső* ékeskedett rajta” (Sebő Zs.: Alakok 94); 1893: „Elöl egy bajonettes ember ment, a kinek *gyíklesője* a keresztet helyettesítette”

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a *szurony* nemcsak a *bajonettet* jelenthette, hanem olykor a vívótört, a vékony pengéjű s p á d é t is, valamint a botban elrejtett 'Stilet'-et. Ez utóbbi értelemben Petőfi is használja, mikor naplójában ezeket írja: „Vasvári az én botommal hadonászott, nem tudva, hogy *szurony* van benne; egyszerre kiröpült a *szurony* egyenesen Bécs felé” (ÖM. 5: 81).

(Farkas E.: Bakavilág 33).¹ Ezekből a példák közül azonban már arra is következtethetünk, miért kapta a szurony, a bajonett a *gyíkleső* nevet. Azért, mert a magyar katona és a magyar katonai szemlélet számára az igazi magyar fegyver, a magyar katonai vitézség igazi eszköze mindig a kard volt. (Ld. bizonyítékként még Garay obsitosát, Hány Jánost.)

A *gyíkleső* azonban nemcsak a bajonett gúnyos neve volt, 'kard' jelentésben is használták. De nem minden kardot neveztek gyíklesőnek! Elsősorban a vékony, rövid kardot bélyegezték meg ezzel a névvel. Így például 1787, 1788: „Ma Magyarának akkora kard lóg oldalán, Valamint edgy közönséges főző kalán; Nem egyéb, tsak görbe bitsak, vékony *gyíkleső*” (M. Músa 390, Horváth Á.: Hol-mi 1: 190).²

A *gyíkleső* legjellemzőbb tulajdonsága azonban az volt, hogy vékony. 1836: „vitézül forgatja vékony *gyíklesőjét*” (Bajza J.: Pill. 132); 1879: „Don Alfonso Castiano / Bősz dühében törje ketté / Vékony, kopott *gyíklesőjét*” (Széll F.: Költ. 87). Mint ilyen elsősorban szúráásra alkalmas, nem pedig vágásra, mint a magyar kard. Ezért nevezik gyakran e névvel az idegen mintájú, törszerű vékony kardokat, elsősorban a spádét és a koszperdet. Nemegyszer e két kardforma jelzőjeként jelenik meg a *gyíkleső* szó: 1795/1844: „Ez a madárból lett Fajankó . . . megint kihúzta pálcájából azt a *gyíklesőt*” (Csokonai: Gerson 678, vö.: 1790: „Páltza vólt kezében; de *Spádé* vólt abba” Gvadányi: Fal nót. 54); 1854: „egy spádét (nálunk *gyíkleső*) húz maga után” (Beöthy L.: Puncs 2: 98); 1856: „minden öltözethez külön . . . *gyíkleső* koczperdje vala” (Aszalay J.: Omn. 2: 157); 1879/96: „oldalán a *gyíkleső* koszperddel, a mi harántosan állt” (Jókai 51: 49).

A spádé és a koszperd elég hosszú szerszám, s ezért a *gyíkleső* jelzőjeként a *hosszú* szót is megtaláljuk. Pl.: 1851: Vágni, ütni szeretett [a magyar], azért használt görbe kardot, nem pedig hosszú egyenes *gyíklesőt*” (Falu könyve 28); 1881: „Komoly . . . férfiak Hosszú orczákkal s hosszú *gyíklesővel*” (Vészi J.: Trav. 97). A *gyíklesőnek* mint kardnak a legfontosabb tulajdonsága az volt, hogy nem magyar eredetű szerszám (nem magyar eredetű a szurony sem!), s a nehéz magyar karddal ellentétben a könnyű eszköz talán nem is alkalmas az igazi harcra, a becsületes küzdelemre, csak díszelgésre, pompázásra. Ezért értelmezi a *gyíkleső* szót CzF. szótára a következő szöveggel: „Gúnyneve azon vékony, rövid kardnak, melyet díszöltözethez szoktak volt felkötni. E divat a németektől jött hozzánk, de már el is avult. Nevét kétségkívül gúnyból onnan kapta, mintha nem volna egyébre való, mint gyíkot ölni.” A nagyszótári adatok legnagyobb része is ilyen értelemben való használatot tükröz. Csak néhány példát idézünk: 1820: „Ama kis kardokat, melyeknek e' fitogtatásnál egyéb hasznok nincsen, *gyík lesőknek* csúfolták az igaz Magyarok” (Dugonics. Példabesz. 1: 242); 1869: „[a kicsi marquis] vékony dongájú legény, kinek minden érdeme pofon csapott kalapjában s *gyíklesőjében* áll” (Szász—Moliere: Miz 94.); 1870: „Német fináncz bugyogóban, / *Gyíklesővel* ha betopan: / Vérlázzasztó állapot” (Jankai J.: Kortés 10); 1890/95: „Huszár kezében minden kard huszárkard, Sehi úr kezében minden kard *gyíkleső*” (Jókai 40: 4.). Valószínűleg ezért kapta az ilyen könnyű, idegen származású, vékony, egyenes pengéjű, törszerű kard a megbélyegző *gyíkleső* nevet, amely éppen olyan gúnyos és tréfás szemléleten alapuló szóalkotás, mint ahogy a rossz kést *békanyúzó*-nak, a hosszú puskát (mellyel lőni nem nagyon lehetett) *dióverő*-nek nevezték, mintegy jelezvén, hogy ezek a szerszámok másra bizony alig használhatók.

¹ Az ÚMTsz. cédulái szerint a szurony jelentésű *gyíkleső* a következő alakváltozatokban él: *gyíkleső gyíkleső*, *gyík-lesőő*, *gyékleső*.

² Az alábbi adatokban szereplő *gyíkleső*-t azonban nemcsak rövid, vékony kardnak, hanem szuronynak is értelmezhetjük: 1820: „Kurta, mint a' *gyík leső*” (Dugonics: Példabesz. 1: 226); „egyenruhás ór . . . kurta *gyíklesővel*” (Garay J.: Tollr. 2: 161).

Talán ez a szemléletmód lehetett oka annak is, hogy Petőfi két alkalommal is *gyíkleső*-nek nevezi a kardot. A Romeo és Júlia fordításában a 'szerszám' jelentésű angol *tool* szót fordítja vele: „Gergely: . . . Rátsd ki a *gyíklesődet*; itt jön két Montague féle. . . . Sámson: Kinn a m e z t e l e n k a r d o m! Kapj beléjük, én majd védelmezlek hátulról.” (ÖM. 4: 384. Az angol eredetiben: „Draw thy *tool*; here comes two of the house of the Montagues. Sam. My naked weapon is out: quarrel, I will back thee.” Német fordításában: „Zieh nur gleich vom Leder: da kommen zwei aus dem Hause Montagues. Simon. Hier! mein *Gewehr* ist blank”). Ezért rejtegethetne köpenye alatt *gyíklesőt* a Tigris és hiéna című Petőfi-drámában az udvari bolondtól, Sülülütől leleplezett Borics, aki külföldről, nem éppen becsületes szándékkal érkezett Vak Béla király udvarába: „Sülülü: Hanem kardot emlegettél, tán csak nincsen csuklyád alatt valami *gyíkleső*? mellyel, . . . úgy hirtelenében ama magas palotába küldhetnél, hol szent Péter . . . a kapus, . . . Borics: Kard, édes fiam, oh minek volna nálam Kard?” (ÖM. 4: 177).

Wacha Imre

Horpács. *Stanislav* (SlovJuh. 2: 219) *Horpács* helységneveinket elfogadhatatlan módon a szlávból magyarázza.

Az Árpád-korban négy ilyen nevű helységet találunk. Azonkívül vele egy többől sarjadt még két hasonló helynév. — 1280: *Hurpach*, a XIV. századtól: *Horpach*, ma Sopron*horpács* Sopron megyében (Csánki 3: 611). — 1291: *Hurpach*, a XIV., XV. században *Horpach* (MonStrig. 2: 285 és Csánki 1: 100), 1578: *Horpaacs*; 1673: *Horpács* (Szarka Gyula: Váci Egyhm. Tört. Földr.), ma *Horpács* Nógrád megyében. — 1402: *Horpach* stb., „a megye kitétele nélkül, úgy látszik Somogy megyében. Igal vidékén feküdt” (Csánki 2: 613). Személynevekkel kapcsolatban korábbi adatokat is találunk. 1226 ? : „Warou centurione de *Hurpas* in Simigiensi castro” (PRT. 1: 676), a PRT. szerint: Váro*h*orpácsi százados Somogy megyéből. Én az adatot *Hurpás*-nak olvasom. 1298: „filius Garmani de *Hurpach*” (HazOkm. 8: 380); „Garmanus” somogyi ember az oklevél szerint. 1353: „unacum Kopaz de *Horpach*”, a somogyvári konvent jelentésében. (Anj-Okm. 6: 94). — 1384: *Horpach*, Baranya megyében, Krakó mellett feküdt (Csánki 2: 491). A határjárás leírása 1430-ban: „. . . primo incipissent (!) in una valle iuxta dumos salicis vulgariter fyz vocatis, iuxta terram *Horpach* habitatoribus destitutam” (Zichy Okm. 8: 426). Tehát *Horpács* völgyben feküdt. — 1320, 1331: *Kethurpaag* Doboka megyében. „Hol feküdt, vagy melyik község lappang alatta, nem tudjuk” (Kádár: SzolnDob. 4: 359). Erre a fontos adatra Pais Dezső hívta fel a figyelmemet. — Valószínűleg idevonható *Horpó* olvasással ez a helység is: 1297: „possessionem *Horpo*” (MonStrig. 2: 400).

Ezeknek a legrégebbi előfordulási formájukban *Hurpás*, *Hurpács*, *Hurpágy*, *Horpács*, *Horpó* olvasatú helységneveknek -ás, -ács, -ágy, -ó végződése azt mutatja, hogy m a g y a r k é p z é s ű szavakkal van dolgunk. A *horpad*, *horpaszt*, *horpan* igék tövének melléknévi igenevét látjuk -s ~ -cs ~ -gy kicsinyítő-, illetőleg helynévképzővel ellátva. A mai *horpadás* mellett olyan eredetibb, -d mozzanatos (~ gyakorító) képző nélküli származékok, mint pl. a mai *sérülés* mellett az -l gyakorító (inchoatív is) képző nélküli régi és népryelvi *sérés*. A *Horpó* meg a. m. *horpadó*.

Kimutathatók-e az említett helynevek közszoí használatban is? — Régi szótári adatunk nincs rá, de egyes vidékek nyelvében megőrzött régiségként ma is élnek egy *horpák igének ilyen és hasonló származékai. — *Horpágy* 'kis völgy, mélyút', máskép *kómár* (Nagylózs, Sopron megye, Németh Sándor adata 1948; Pais Dezső révén ismerem); — *horpály* 'széles völgyes hely' Fejér megye (MTsz.); — *horpány*: szőlőkben vannak „*kíhorpányozott*” vízfogók, gátorok, melyek a vizet elvezetik a „lőfölkökhöz” (Csácsbozso-kön hallottam Major Jánostól, 1949. Zala megye); — *horpa* (acc. *horpá-t*), *horpanás*. „*Horpanás* van a rézüstön, bádogvödrön. De ismerik a *horpát* is. „Úgy nízöm, mintha

a falnak egy kis *horpája* vóna. Hát nem látitok, hogy a zasztagnak *horpája* van” (Mohács-Kölked, Nyr. 43: 268). Ballagi TeljSzót.-ban mint bányászati műszó van meg: *horpa* 'ereszke'; az *ereszke* meg: 'lejtős menet a bányában'. Viski Károly ezt közli: „*Horpanás*. Közönséges erdélyi szó, jelentése: horpadás, bemélyedés, föld felületén beroppanás, rogyványás, nem omladásos, lankás, menedékes oldalakkal” (Nyr. 43: 270); — *hojpacs* „A székelyeknél a. m. gyöngye horpadás, kissé behorpadás, behajlás” (CzF.); — *hojpacsos* ~ *horpacsos* 'horpadásos, kissé horpadt' (CzF. és MTsz.). Az *r*- és *j*-s alakok viszonyára vö. a székelyföldi *hojpad* ~ *horpad*, *hojpaszt* ~ *horpaszt* alakpárokat (MTsz.). Azt gondolom, hogy szórványos *r* > *l* (*ly*) > *ly* > *j* fejlődéssel van dolgunk. Már Kemény János erdélyi fejedelem önéletírásában megvan így: *holypaszt* (NySz.). Vö. még ezeket a háromszéki adatokat: *pokróc*, 1635: *poklocziom* / 1637: egj *pokloczia* / 1667: *pokrocza*bol; 1639: Fa *Tangyel* ött / 1713: Fa *tángjér* nrv. 52. (HáromszOkI Szj.); Csík székéből meg: „Hogy nekem is selyemfátyort venne” (*l* > *r*; Gyergyócsomafalva. Bartók—Kodály: Chanson populaires de Transylvanie 77). Ballagi (i. h.) a hajósok nyelvéből közli a *horpacs*-ot: 'ki- v. bedudorulat, mely a hajó oldalán támad'. — *horpasz* ~ *horpac* ~ *horpic* 1. 'behorpadt, beesett, megcsappant vékonyú (szarvasmarha, ló, disznó)', 2. 'horpadás'. Hegy *horpacca*. Háromszék m., 3. 'állat vékonyánál levő horpadás' (MTsz.). Az affrikált forma már PPB.-nél előtűnik: 1767, 1801: „Horpatz, Horpaß, Horpadt. Macer, Mager.” Különben adatok a XVII. századból a) 'csappant, sovány', b) 'éhgödör, bemélyedés a csípőnél' jelentésben. Melléknévi értelemben válhatott ragadványnévvé az OklSz. kérdőjellel idézett adatában: 1408: „Nicolaum *Horpaz*.”

A fől sorolt adatokból nemesak az derül ki, hogy *Horpács* községek a térszíni formát jelölő közsőből vált helységnevek sorába tartoznak, mint *Homoród*, *Szurdok*, *Lapos*, *Völgy*, *Áj* stb. (Hnt. 1944.), hanem közelebb jutunk a *horpad* ige eredetének kérdéséhez is. Ez a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű, első adata a XVI. század első feléből való. A népnyelvi *horpa* (acc. *horpá-t*), valamint a *-gy*, *-ny*, *-ly*, *-cs* kicsinyítő képzős és deverbális *-asz* képzős *horpágy*, *horpány*, *horpály*, *horpacs*, *horpasz* névszók, *horpan*, *horpad* igék és a *Hurpás*, *Hurpács*, *Hurpágy*, *Horpó* helynevek között levő kapcsolat felismerése alapján azonban kikövetkeztethetünk egy *hurp*- igetövet a XIII. század elejére.

Horpácsi Illés

Afrik. Ennek a kárpitosiparban használatos, rostos növényi anyagnak a nevét a múlt század vége óta tudjuk kimutatni magyar szövegekből: 1893: „*Afrik* (franc. *Afrique*). Így nevezik a Középtenger környékén, különösen É.-Afrikában tenyésző törpe pálma (*Chamaerops humilis*) szálakra hasogatott leveleit. Az A.-t éppen úgy, mint a *tengeri füvet* (*Zostera marina*) a kárpitosok használják párnák kitömésére. Olcsó, de nem tartós árucikk” (PallasLex. 1: 127).

A magyar *afrik* végső forrása a francia *crin d'Afrique* 'afrik' (Heyse: Fremdw. 17 212), amely tulajdonképpen 'afrikai lószőr'-t jelent. E francia kifejezés a kereskedelem révén bekerült a németbe; vö. német *Crin d'Afrique* 'afrik' (Brockhaus 16 2: 752). A magyarban e háromtagú német szókapcsolatnak az önállósult utolsó tagja honosodott meg: német *Afrik* (Duden Fremdw. 25) magyar *afrik*. — Kísérleteztek e francia—német kifejezés fordításával is, vö. *afrikai fű* 'afrik' (Frecksay 409), de sikertelenül.

A szerb-horvát *afrik* 'afrik' (B. Klaić: Rječnik stranih riječi. Zagreb, 1962. 24) és a szlovák *afrik* 'ua.' (Slovník slovenského jazyka 1: 11) a németből származik, esetleg magyar közvetítéssel.

Alpak ka. A réz—nikkel—cink ötvözeteknek számos nevük van: *alpakka*, *argentán*, *kinaezüst*, *műezüst*, *pakfon*, *újezüst* stb. Az *alpakká*-ra a múlt század hetvenes éveitől

vannak adataink: 1871: „a többi . . . teríték . . . *alpaka* kanalaival . . . viaszos vászonra van elhelyezve” (Báthly I.: Papa 91: NSz.); 1875: „az élet . . . a nemes ére helyett ad cserébe rezet, . . . talmi fémet, *alpakát*” (Endrődi S.: Fal. álm. 11: NSz.). Átvitt értelmű használatban a *talmi* helyett állhat: 1884: „itt a fővárosban minden *alpakának* tetszik nekem” (Bródy S.: Nyomor 102: NSz.).

A magyar *alpaka* a német *Alpaka*, (márkanévként) *Alpacca* átvétele. E német szó osztrák ipari márkanévként keletkezett (l. PallasLex. 1: 479), de nincs még kellően tisztázva, hogy miből. A következő feltevések merültek fel: 1. Arab eredetű; eleje az arab *al-* névelővel azonos (K. Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der amerikanischen [indianischen] Wörter im Deutschen. Heidelberg, 1926. 26). — E magyarázat nemcsak művelődéstörténeti szempontból valószínűtlen, hanem azért is, mert az arabban nincs *p*. — 2. Talán a dél-amerikai alpakaláma nevével függ össze azon az alapon, hogy e láma-fajtának selymes, fényes gyapja van, melyből kelmét is szőnek (Corominas: DiccCrítEt. 1: 164). — 3. Kapcsolatban van a kínai eredetű *pakfon*-nal (Olivieri: DizEtIt.² 32; a *pakfon* etimológiájára l. Battisti—Alessio: DizEtIt. 4: 2714).

Minthogy a márkanevek megalkotásakor arra szoktak törekedni, hogy az új név hasonlítson ugyan némileg a már korábban is piacon levő, azonos jellegű termék nevére, ugyanakkor azonban újszerű is legyen, könnyen meglehet, hogy az *Alpaka*, *Alpacca* márkanév osztrák kigondolójának egyfelől a *Pakfon* művezetnév, másfelől pedig az exotikus *Alpaka* lámanév (erre l. Kluge: EtWb.¹⁹ 15), illetőleg az alpakaláma gyapjából készült szövet járt az eszében.

A német *Alpaka*, *Alpacca* nemzetközi szóként számos nyelvben meghonosodott; vö.: bolgár *алпакá* 'alpaka', cseh *alpaka* 'ua.', finn *alpaka* 'ua.', lengyel *alpaka* 'ua.', olasz *alpacca* 'ua.', orosz *алпакá* 'ua.', román *alpaca* 'ua.', spanyol *alpaca* 'ua.', svéd *alpaka* 'ua.', szlovák *alpaka* 'ua.', török *alpak*, *alpaka* 'alpakka evőeszköz' stb.

Csajka. Általánosan ismert szó 'katonai evőcsésze' jelentésben. Eredete még nincs kellőképpen tisztázva (vö.: EtSz. 2. *csajka* a., SzófSz., Kniezsa: SzJsz. 1: 810). Az eddigi magyarázatok szerint csupán 1874 óta lehet kimutatni. Az alakváltozatok — *sálka*, *sajka*, *csajka* stb. — egymáshoz való viszonyának, időrendjének megállapításához korábbi, 1874 előtti adatokra van szükség. A szótörténet tüzetesebb felderítésétől azt remélhetjük, hogy közelebb jutunk a szó etimológiájának megfejtéséhez is.

Az akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából kitűnik, hogy a 'csésze, findzsa' jelentésű népnyelvi *sálka* már a XVIII. század vége óta adatolható: 1792: „Virágos . . . -findsa*, -pohár*, -sálka*, -szélke, -tséfze” (SzD.² 274); 1816: „*Sálka*, findzsia, L. scyphus, Ge. Schaale” (Gyarmathi: Voc. 67). Ugyanebben a *sálka* alakban jelentkezik elsőnek a 'katonai evőcsészé'-t jelölő kaszárnyai szó is: 1874: „*sálka*: schale” (Nyr. 3: 185). Hamarosan következnek az alakváltozatok: 1877: „*Csajka*: ess-schale” (Nyr. 6: 88); 1898: *csálka*, *csájka*, *sajka* (Nyr. 27: 324). Az ÚMTSz. cédulaanyagában a 'katonai evőcsészé' jelentésű *sajka* Bihar, Győr, Heves, Szabolcs, Udvarhely és Zala, a *sájka* Bereg, a *sajka* Heves, a *sájka* Nyitra, a *sálka* Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Szabolcs és Zemplén, a *sálka* Bars megyei gyűjtés alapján szerepel. A *sájka* alakot használják az áttelepített bukovinai székelyek is (ÚMTsz.). A SzamSz. 1: 130 *csájka*, a SzegSz. 1: 226 *csajka* alakban tartja nyilván szavunkat.

Az adatok tanúsága szerint a *sálka* Baróti Szabó Dávid „Kisded szó-tár”-ának második kiadásában bukkán fel legelőször. Minthogy a *sálka* alakváltozat főleg a magyar nyelvterület északi részén járatos, valószínűnek látszik, hogy a székely származású Baróti Szabó kassai tanárkodása alatt ismerkedett meg vele. A *sálka*-t ennél fogva SzD.² felvidéki tájszavai közé sorolhatjuk (ezekre l. Gáldi: Szótír. 47). Ezen a nyomon tovább haladva kell a *sálka* etimológiáját is keresnünk. A *sálka* forrásaként a következő szlovák

szó jöhet számításba: *šialka*, *šalka* 'csésze', *spodná šialka* 'csészعالj' (Káral 673), *šalka* 'csésze; csajka' (Hvozdzik 1: 1291), *pol'ná šalka* 'katonai evőcsésze' [tkp. 'tábori csésze'] (Isačenko: SlovRuskýPrekisl. 2: 427). A szlovák *šalka* kicsinyítő képzős alak; alapszava a német *Schale* 'csésze; mérlegserpenyő' átvétele (Machek: EtSlJČSl. 493 *šál* 1. a.; a német *Schale*-ra l. Kluge: EtWb.¹⁷ 633 *Schale*² a.). A német *Schale* számos más szláv nyelvbe is átkerült; vö.: szerb-horvát *šolja* 'csésze; klozettcsésze; csajka', *šoljica* 'kis csésze' (Dayre—Deanović—Maixner: Hrvatskosrpsko—francuski rječnik 759), *šalica* 'kis csésze' (Striedter-Temps: DtLwSkr. 201); szlovén *šala* 'csésze', *šalica* 'kis csésze' (Slovenski pravopis. Ljubljana, 1950. 783; vö. Striedter-Temps: DtLwSln. 215); cseh *šálek* 'csésze, findza; csajka' (Dobossy: Cseh—magyar szótár 2: 483; vö. Příruční slovník jazyka českého 5: 1015); lengyel *szala* 'mérlegserpenyő', *szale* [tbsz.] 'mérleg' (Varsói Szótár 6: 557), *szalka* 'kis serpenyő; pohár, bögre, csésze', *szalki* [tbsz.] 'kis mérleg' (Varsói Szótár 6: 559; vö. Brückner: StEtJezPolsk. 539). Minden bizonnyal lengyel közvetítéssel jutott el a német *Schale* a keleti szláv nyelvekbe; vö. ukrán *уа́лька*, *уа́ля* 'mérlegserpenyő; abrakos tarisznya', *уа́лька*, *уа́ля* [tbsz.] 'mérleg' (Украинско—русский словарь 6: 466), nyj. *уа́лька* 'mérlegserpenyő' (i. m. 6: 464; Richhardt: PolnLwUkr. nem tárgyalja); fehér-orosz *уа́ля* 'mérlegserpenyő' (Белорусско—русский словарь. Москва, 1962. 1020), *уа́ля* [tbsz.] 'serpenyős mérleg' (i. m. 1019). A német *Schale*-hoz kapcsolja Horbatsch (Die Welt der Slaven 2: 74) az orosz *уа́лька* '(főleg mosakodáshoz, fürdéshez használatos) sajtár' szót is (a korábbi magyarázatokra l. Vasmer: RussEtWb. 3: 365 *уа́лька* II. a.).

A szótörténet és a szóföldrajz vallomása tehát amellett szól, hogy a 'csésze, findza' jelentésű *šalka* szlovák jövevényszó. Országos elterjedését az mozdíthatta elő, hogy felvidéki katonák révén bekerült a laktanya nyelvébe annak a kis fémedénynek a népies neveként, amelyet hivatalosan, „kincstári” nyelven *édcésze*-nek, *evőcsésze*-nek szoktak nevezni. Ezt a folyamatot nyilvánvalóan az is segítette, hogy az 'evőcsésze' jelölésére az osztrák hadseregben — a német hadsereg *Kochgeschirr*-jével szemben — az *Eßschale* volt használatban. Az ország legkülönbözőbb részeiből való katonák azonban nem őrizték meg a felvidéki *šalka* hangalakját módosítás nélkül, hanem kisebb-nagyobb mértékben változtattak rajta. A *sajka*, *csajka* stb. alakváltozatok valószínűleg inkább analógiás hatásra, nem pedig hangtani úton — szőeleji *s > cs* affrikálódással (Bárczi: Htört.² 163), illetőleg szóközépi *l > l' > j* fejlődéssel — jöttek létre. A *salká*-t hangalakja és jelentése alapján egyaránt asszociációs kapcsolatba lehet hozni a 'csónak; régi folyami hadihajó' jelentésű *sajka*, *csajka* szóval (Tolnai: Nyr. 27: 324; a *sajka* 'hajó' szóra l. Kniezsa: SzJJs. 1: 810; Hadrovics: Pais-empl. 289). Az 'edény' és 'hajó' jelentésű szavak asszociálásának lehetőségét egyebek között az bizonyítja, hogy számos nyelvben van olyan szó, amelyik egyfelől 'edény'-t, másfelől pedig 'hajó'-t jelent. Például az orosz *цѣдно* kettős, 'edény' és 'hajó' jelentésű szó (l. Vasmer: RussEtWb. 3: 40). Ugyanilyen a francia *vaisseau* 'edény; hajó', mely a latin *vascellum* 'kis edény' folytatása (l. Wartburg: FEW. 14: 190—4). A latin *vascellum* él tovább az olasz *vascello* 'hadihajó' szóban is (l. Battisti—Alessio: DizEtIt. 5: 3393). A német köznyelvben 'hajó'-t jelentő *Schiff* a régiségben és egyes nyelvjárásokban még ma is 'edény' jelentésű (l. Kluge: EtWb.¹⁷ 648). Etimológiailag a német *Schiff*-nek felel meg a szerb-horvát *škíp* 'sajtár; mosóteknő' (l. Vasmer: RussEtWb. 3: 365 *уа́лька* II. a.).

A fentiek természetesen tárgytalanná teszik azokat a korábbi megfigyelési kísérleteket (Melich: Nyr. 24: 394; Szarvas: Nyr. 26: 151; Tolnai: Nyr. 27: 324; Lumtzer—Melich: DOLw. 231), amelyek szerint az '(evő)csésze' jelentésű *csajka*, *šalka* stb. közvetlenül a német *Schale*-ból származik. — Az aradi román katonák nyelvéből feljegyzett *csăjkă* 'katonai evőcsésze' a magyar *csajka* átvétele (Lehr Vilmos: Nyr. 24: 187).

Egyöntetű. Teljesen világos felépítésű összetétel, látszólag magyarázatra sem igen szorul. Az ÉrtSz. 2: 64 — CzF. 2: 59 értelmezésével lényegileg egybehangzóan — konkrét és átvitt jelentésben tartja nyilván: „1. (*ritk, Műsz*) Ugyanabból az öntetből (2) való, készült. ~ cső. 2. (*átv, vál*) Teljesen hasonló, egyező, azonos; egységes. ~ állás-foglalás, helyeslés.” A két jelentés sorrendje megegyezik az ÉrtSz.-nak azzal a szerkesztési elvével, hogy a konkrét jelentésnek meg kell előznie az elvont, átvitt jelentést. A jelentéseknek ez a logikai sorrendje nem nyelvtörténeti, hanem leíró jellegű szótárban vitathatatlanul helyes. Nyelvtörténeti szótárnak inkább a kronológiai elvet kell a jelentések elrendezésében követnie: azt a jelentést kell előre tennie, amelyik a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint korábbi, mint a másik. A történeti sorrend nem azonos szükségképpen a logikai sorrenddel. Példa erre az *egyöntetű*.

Az akadémiai Nagyszótár általam átvizsgált cédulaanyagából az *egyöntetű*, *egyöntésű* stb. csupán elvont értelmű használatban mutatható ki. A szótörténetileg fontosabb adatok a következők: 1838: „mihelyt ... a' színész tudásának önérzete nélkül a' sugótól függ, vége a' szabad s *egy-öntetű* játéknak” (Athenaeum 2: 23: NSz.); 1839: „ennek [a nevelésnek] ... / *egyöntésű* egész legyen eredménye” (Árvízkönyv 3: 4—5: NSz.); 1847: „a gazság *egy öntetben* történt” (Jósika M.: Jós. Istv. 5: 165: NSz.); 1851: „a' külső *egyöntetűség* hiánya” (Kemény: Még egy szó 171: NSz.); 1866: „a csehországiakkal való *egyötvényességük*, vagy ... elütésük ... felderítessék” (Rómer: Műrég. Kalauz 1: 27: NSz.). Pallas Nagy Lexikona az *egyöntetűség*-et esztétikai műszóként tárgyalja: 1893: „*Egyöntetűség* (eszt.), a technikából átvett fogalom, mely a műnek minden részben egy gondolatból való kiindulását, egyenlő érzelmektől áthatott voltát, az előadás egyenlőségét jelzi. Ellentéte a darabos, szaggatott, tarka ...” (PallasLex. 5: 787; vö. RévaiLex. 6: 235 *Egyöntetű* a.). — Az *egyöntetű* konkrét jelentését CzF. óta adathozhatjuk: 1864: „*egyöntetű* ... Azon egy öntetből való, egy öntet eredménye” (CzF. 2: 59); 1868: „*Egy-öntetű* ... ugyanazon alakúra öntött; *e. gyertya*” (Ballagi 1: 244).

Az *egyöntetű* szótörténeti adatai két dolgot bizonyítanak: 1. E szóra kezdettől fogva az elvont értelemben való használat jellemző. Konkrét jelentése utólagos kiemelés eredményének látszik; csupán alkalmilag használatos. 2. Eleinte az *egyöntetű*-nek szóképzési változatai voltak (*egyöntésű* és *egyötvényes*). — Mindkét tényből arra következtethetünk, hogy az *egyöntésű*, *egyöntetű* alighanem valamelyik idegen nyelv hatására, idegen nyelvi kifejezés fordításaként keletkezhetett. Történeti okok miatt elsősorban német mintára gondolhatunk. A németben csakugyan van olyan szókapcsolat, amely a magyar *egyöntetű* mintájaként komolyan számba jöhet: *aus einem Gusse sein* 'egységes, zárt egészlet alkot; (vmi) egyöntetű' (tkp. 'egy öntésből van'). E német kifejezés a XIX. század eleje óta adathozható (Borchardt⁷ 190). Magyarázatát az a régi fémöntési eljárás adja meg, hogy az öntvényeket többnyire nem egy darabban, hanem részenként állították elő, majd a részeket összehegesztették. Az így készült, „többöntetű” gyártmányokkal szemben az *aus einem Gusse sein* kifejezés az olyan, dicséretre méltó műre vonatkozik, amely az összeillesztési nyomok nélküli, egységes egész benyomását kelti.

A magyar *egyöntetű* nem szó szerinti tükörfordítással, hanem szabad fordításban, melléknév formájában adja vissza a német *aus einem Gusse sein* kifejezést. Szerkezetileg és jelentésileg egyaránt tökéletesen megegyeznek az *egyöntetű*-vel a következő szláv nyelvi szavak: cseh *jednotlivý* 'egyöntetű, homogén', szlovák *jednotlivý* 'ua.', lengyel *jednotlivý* 'ua.', ukrán *nyj. одинітний* 'ua.' (vö. Brückner: SłEtJęzPolsk. 301; Sławski: SłEtJęzPolsk. 1: 549). E szláv szavak végső soron ugyancsak a német *aus einem Gusse sein* hatására keletkeztek. Az a szellemes feltevés, amely szerint a lengyel *jednotlivý* a görög *μονόλιθος* 'egy kőből készült' részfordításaként jött létre (J. Puzynina: Poradnik Językowy 1957. 321), nem lehet helyes; ellene szól egyebek között a magyar *egyöntetű* is. A magyar *egyöntetű*-nek ugyanis nyilvánvalóan nincs köze a görög *μονόλιθος*-hoz, de

nem lehet a lengyel *jednolity* stb. tükörfordítása sem, hisz ezek az ugyancsak elvont értelmű szláv szavak mind fiatalabbak nála. A legvalószínűbbnek az a magyarázat látszik, hogy a magyar *egyöntetű* és a lengyel *jednolity* feltűnő szerkezeti és jelentésbeli egyezése közös — német nyelvi — minta hatásának tulajdonítható.

Mint láttuk, a német *aus einem Gusse sein* és a vele kapcsolatos magyar *egyöntetű*, lengyel *jednolity* stb. végelemzésben a fémöntés köréből származik. Ugyancsak innen való az *önt* igének 'lelki tartalmat valamilyen formában kifejez' jelentése az efféle szókapcsolatokban: *formába, szavakba, versbe, zenébe önti mondanivalóját, érzéseit* stb. (vö. Kertész: Szok. 167; ÉrtSz. 5: 483 *önt* 5.). Ez a háttér az *úgy áll rajta (a ruha), mintha ráöntötték volna* szóláshasonlatunknak is, bár ez összefügghet a német *wie angegossen* kifejezéssel (erre l. TrübnersDtWb. 3: 182). Az *egyöntetű*-éhez hasonló a szemléleti alapja a régi magyar „*Egy kohból költék-ki*” [= *Ex eadem officina exierunt*] szólásnak (l.: PP. 1767. *Officina* a.; NySz. *koh* a.).¹ — A fémöntők munkájára emlékeztető képes kifejezések számos más nyelvben is használatosak; különösen érdekes a múlt századi orosz népnyelvre jellemző *и у нас народ не в одно льяло (не в один льяк, не в одну колыбь) вылит* 'nálunk sincs a nép egy öntőformába öntve' (Даль² *луть* a.) és a francia *ouvrage d'un seul jet* 'első elgondolásra, egyfolytában, javítás nélkül megalkotott mű' (vö. francia *statue fondue d'un seul jet* 'egyben, egyszerre öntött, nem részekből összeállított szobor' (l. Eckhardt: FrMSz.² 1076).

Firlefánc. Az ÉrtSz. 2: 824 a következőképpen értelmezi: „Jelentéktelen semmiség, apró, vicik-vacak dolog, holmi”. A bizalmas társalgási nyelv ritkán használt szavai közé tartozik. 1865 óta mutatható ki: 1865: „*firlefan*z, bohóság, gyermekség, csekélység” (Babos 135). Forstinger János szótárában még nem magyar szóként, hanem a magyarországi német köznyelvben előforduló idegen szóként szerepel: 1854: „*Firlefan*z, bohóság; gyermekség; kópéság; csekélység” (Forstinger 422).

A magyar *firlefánc* közvetlen forrása a német *Firlefan*z 'limlom, kacat; bohóság, komédiázás; pojáca'. E német szó az ófrancia *virelai* 'refrénes táncdal' átvétele; alakilag a középfelnémet *tanz* 'tánc' befolyásolta (Kluge: EtWb.¹⁹ 198—9). Az ófrancia *virelai* korábbi *vireli*-ből módosult, mely eredetileg táncdalnak lehetett a refrénje; etimológiai-lag a francia *virel* 'fordul, kanyarodik' igével függhet össze (Gamillscheg: EtWb. 892; Dauzat: DictÉt.⁷ 752).

A cseh *firlefanc*, *firlepan*c 'apróság, vicik-vacak holmi; kacér nő', *firlefantka* 'kacér nő' a német *Firlefan*z-ból származik (Machek: EtSlJČSl. 109). Machek ide vonja a 'cifrálkodó, piperkőc nő' jelentésű szlovák *fírka*-t is; ez azonban talán inkább a lengyel *fírka* 'négy garas értékű pénzérme; apróság, csekélység; csélesap leány; cinke' szóval függ össze (erre l. Brückner: SlEtJezPolsk. 122). A lengyel *firlej*, amely ma csupán a *stroić firleje* 'dévajkodik, tréfálkozik, bolondozik' szókapcsolatban él, a német *Firlefan*z előzményére, a középfelnémet *virlei* 'a tánc egyik fajtája' szóra megy vissza (l. Karłowicz: SWO. 160; Brückner i. m. 122).

Mumus. „A gyermekek ijesztgetésére kitalált (közelebbi meghatározás nélküli) félelmetes, rút alak” (ÉrtSz. 5: 53) köznyelvi megnevezése. *Mumu* alakváltozata is van. A XVIII. század vége óta tudjuk kimutatni: 1786: „Így vallja az ember ... kárát a *Mumu-Mumut* emlegető Dajka” tejével beszopott bal vélekedés mellett való megmaradásban!” (M. Hirmondó 729: NSz.); 1796: „ne ijesszétek ... a' *mumussal* [a gyermeket]” (Sándor Józs.: Zolikoffer. 70: NSz.); 1808: „A' *mumu*, a' *bubu*, a' fekete ember hány oly rivást fojtott meg a' Gyerekbe” (Farkas Fer.: Éj. Diad. el. 3: NSz.). Az ÚMTSz.

¹ Erre a régi szólásunkra O. Nagy Gábor hívta fel a figyelmemet.

cédulaanyagában a *mumu* Nagyküüllő és Szatmár, a *mumus* pedig Nógrád, Somogy és Torontál megyei gyűjtés alapján szerepel. A SzamSz. 2: 142 *mumu*, a SzegSz. 2: 172 *mumus* alakban tartja nyilván. Karcagon a *mumus*-t 'ördög' és 'mókus' (Nyr. 26: 333) jelentésben jegyezték fel. A Hegyalján (l. MTsz. 2: 1491), valamint a Mátyusföldjén (ÚMTsz.) a 'mumus'-t *mumák*-nak mondják.

A *mumus* hangalakja hasonlít a görög mitológiai *Mῆμος* (latinul *Momus*) nevére. Momos a monda szerint irigységében rosszindulatúan bírálta az olümposzi istenek teremtményeit; a régi görögök képzeletében ő volt a gáncsoskodó gúny (*μῆμος*) megszeméltetője. A magyar *mumus* és a görög *Mῆμος*, latin *Momus* klasszikus műveltségű íróink tudatában némileg összefonódott. Erről tanúskodnak a következő példák: 1800/1804: „Madár-ijesztő *mumusok*! E' Magyar kis Társaságtól meszsze enyészszetek” (Sopronyi M. Társ. 132: NSz.); 1841/1885: „a szerző a momusokat (magyarul *mumus*) a halhatatlanság legnagyobb ellenségeit, pozdorjává törí... A deák ezeket *momusnak*; a magyar mondhatná *mumusnak*, minthogy ezektől is csak a gyermekebb fiatal írók rettennek meg” (Vörösmarty Összes Munkái 6: 274).

Etimológiáját illetően a *mumu* ikerítődés gyermeknyelvi szó (vö.: SzófSz. *mumus* a.; Bárczi: Szók.² 37). A *mumus* az eredetibb *mumu*-hoz képest kicsinyítő jellegű *-s* képzővel bővült. A *mumák* 'mumus' szóvégi *-ák*-ja az ÚMTsz. szerint Nyitra megyében is feljegyzett tájnyelvi *mumák* 'buta, szótalan, tökfilkó' (vö.: Kniezsa: SzlJsz. 1: 696; D. Bartha: Szóképz. 129) hatását tükrözheti.

A magyar népnyelvben a 'mumus'-ra számos olyan gyermeknyelvi kifejezés is van, amely a *mumus*-tól jobbra csak abban tér el, hogy az *m* bilabiális orrhang helyett *b* bilabiális szájhangot tartalmaz; vö.: *babós* (SzD.² 15), *babus* (Kreszn. 1: 27); *bubu* (Farkas Fer.: Éj. Diad. el. 3: NSz.); *busus* (SzD.² 15 *Babós* a.), *bumbus* (Nyr. 27: 383; mindezekre l. EtSz. *babós* a.). Hangalakilag már kissé távolabb van a szintén 'mumus' jelentésű gyermeknyelvi *babók* (EtSz. 1: 213), *bákász* (EtSz. 1: 239), *bakós*, *bakos* (EtSz. 1: 245), *banka*, *bankus* (EtSz. 2. *banka* a.), *bóbiska* (EtSz. 1: 424). Hasonló szavak számos más nyelvben is vannak; vö.: szlovák *babíak*, *bobák*, *bobo*, *boboš*, *bubo*, *bubák* 'mumus' (vö. Machek: EtSlJČSl. 49 *bubák* 2. a.); olasz *babau* 'mumus' (vö.: Meyer-Lübke: REW. 999.; Battisti—Alessio: DizEtIt. 1: 389); litván *babažė* 'mumus' (Fraenkel: LitEtWh. 29); stb. E gyermeknyelvi szavak egymástól függetlenül keletkeztek a szlovákban, olaszban stb. Legfontosabb elemük a *b* bilabiális zárhang, mely sajátos ejtésmódja folytán különösen alkalmas a gyerekek tréfás ijesztgetésére. A kisgyerekekkel foglalkozó felnőtt érzelmi telítettségű beszédében a *b* úgy képződhetik, hogy a játékosan felfújta reből tódul ki a levegő az ajakzár felpattintásával.

Kiss Lajos

Elvitték a szilasiak. A címül írt szólást gyakran hallottam gyermekkoromban, s azóta is a Veszprém megyei Szentgálon. Ha valaminek lába kelt, vagy csak nem talál-tuk s keresgél-tük, nagyanyám (pontosabban: *öreganyám*) azt szokta mondani: *elvitték a szilasiak*. Akkoriban nem sokat gondoltam rá, kik lehettek azok a szilasiak, s hogy miért gyanúsítjuk éppen őket. S amikor később eszembe jutott ez a szólás, akkor sem szenteltem neki különösebb figyelmet: arra gondoltam, ez is valami bennszülött nyelvi lelemény lehet, amilyen számtalan akad nálunk is, másutt is; ma ismerik, holnapra már elfelejtik, s a falu határán túl nyilván nem jutott el sohasem.

S íme, most a Kortárs egyik számában (1964. aug.) bukkan elém, Illyés Gyula tündérien kedves írásában. Innen kiderül nemcsak az, hogy melyik község a megrágalmazott Szilas, továbbá hogy mit vétettek a szilasiak, hanem az is, hogy szólásunkat feltehetően két-három (vagy talán négy?) megyében is ismerik, használják, érdemes tehát szakfolyóiratban való megörökítésre is.

„Ozorán az én gyermekkoromban — írja Illyés Gyula — az volt a tréfás szólás, ha valami úgy tűnt el a házból, hogy tán úgy emelkedett el: nem jártak itt a szilasiak? S ha valami e gyanúval végleg oda lett: *Szilásra került*. Ezek a fényes lovakkal, féderes üléses kocsikkal vágató tekintélyes gazdák, ezek a gazdagságukról oly híres »polgárok« — nyilván elfogult vélemény szerint — loptak. Hallomásból mondom. Állatokat vásároltak, vásári továbbadásra a pusztaiaktól és a Siópartról Sütőék mosóteknőjét is elvitték, megálltak, föltették a saroglyába. A dádi csordakút egész — vadonatúj — kávéját ellopták, s vitték Pontuson túli, szkíta kietlenségükbe. A ceceiek is éppígy loptak — az ozoraiak szerint. Idegen-földiek voltak ők is. S mit mentsük: a pusztaiak is loptak. De: a határon innen lopni: más!” (1243).

Ha valaki nem olvasta volna Illyés Gyula írását, annak egy-két szóval magyarázom: Szilas = Szilasbálhás, mai, finomabb néven: Mezőszilas. A Pontuson túli szkíta kietlenség: Veszprém megye, bár csak egy kőhajításnyira feküdt „a közismerten civilizált” tolnai otthontól, az egykori kisgyerek szemében mégis valami más, furcsa, vad világ, de a felnőtteknek is idegen föld volt. Ezért természetes, hogy amit a maguk portáján (Tolnában) rendjén valónak találtak az ozoraiak, azt a Veszprém megyei szilasiak esetében világ csúfjára emlegették.

Gondolom, Illyés Gyula veszprémi önérzete (Tihany ma éppígy Veszprém megye, mint Szentgál, vagy egykor Szilas) az én fenti adatközléssel most tetemesen megnövekszik: az, hogy a szentgáliak a megyéjükbeli Szilasról sem hallgatták el az igazságot, talán mégis jelent valami többletet, bizonyos felsőbbrendűséget a lokálpatrióta Tolnával szemben, amely ugyan „igazolásra nem szorulón mindenkor a Dunántúl legcivilizáltabb területe volt” (Illyés i. m. 1244). Bár — hogy a tárgyilagosságot túlságba vigyem — az is lehet, hogy a szentgáliak nem is tudták pontosan, merre is van Szilas. Hisz valóban irtatlan messzeségben van Szentgáltól, a Balaton tólsó felén, az Isten háta mögött, talán már — Tolnában.

Lőrincze Lajos

Lefogták, mint madarasiak a zsákot. Néha nemcsak személyek, hanem egyes falvak is kapnak gúnynevet. Még gyakoribb azonban, hogy tréfás szólások alakulnak egyes helységek nevével. Az ilyen szólások valami helyi adomához kapcsolódnak, vagy az illető helység nevével keletkezett szójátékok. (A kérdésre vö. O. Nagy Gábor: Falucsfűlő szólások. Lőrincze Lajos szerk.: Édes anyanyelvünk. Bp. 1961. 247—8.)

Bácskából nem közöltek még ilyet, s úgy tetszhet, hogy nincsenek is hasonló szólások. Most a madarasi (Bács-Kiskun m.) mondás publikálásával szeretnénk bizonyítani ennek ellenkezőjét. Végvári Antal (70 éves) volt parádés kocsis, aki ebben a faluban született, mesélte a következőket: „Egy ember a zsákjait akarta *bélyegezni*, a nevét a *matricával* rányomni. Elvitte őket a ház elé, de nagyon fújt a szél és mondta: Szomszéd jójjön, segíljen lefogni ezt a zsákot. Ketten meggyőzték.

Azóta így csúfolják a madarasiakat, mert egyiknek se volt több esze. Nem jutott eszükbe, hogy bevitték volna a szobába, ahol nem fúj a szél. De bicska ki a zsebből, ha ezt mondta az ember. Nagyon mérgesek voltak.”

Kőhegyi Mihály

Szemle

Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. Bp., 1963. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. 384 lap.

A kötet első pillanatban szokatlan, sőt talán kissé rejtélyesnek ható címe azonban világos lesz az olvasó számára, ha eggyel tovább lapoz. A következő lapon ugyanis ez áll: „Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tisztelői, barátai, tanítványai.” Nyilvánvaló tehát, hogy az ünnepelt egyik legjelentősebb és mindenképpen legnépszerűbb, „A magyar nyelv életrajza” című, 1963-ban megjelent munkájára történik itt utalás.

De ha tovább haladunk a kötetben, és a benne foglalt cikkeket kezdjük egymásra olvasni, csakhamar észrevesszük, hogy a cím más szempontból is igen találó. Hiszen a nyelvtudomány legkülönbözőbb területein dolgozó és — természetesen — egymástól eltérő alkatú hatvan szerzőnek a kötetben összegyűjtött rövid tanulmányait más aligha fűzi közös jellemzőként egybe, mint hogy közülük mindegyik közvetlen vagy legalább közvetett adalékot szolgáltat a magyar nyelv élettörténetéhez. Föltétlenül egyetérthetünk tehát a kötet szerkesztőivel abban, hogy ahelyett, hogy a heterogén cikkeket mindenáron szűkebb osztályokba erőltették volna, megelégedtek a legegyszerűbb, de ezúttal kétségtől legcélravezetőbb módszerrel; vagyis a közlésben — Benkő Lorándnak szép s az ünnepeltről igazán reális képet adó bevezetése után — a szerzők nevének ábecérendjét követték.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy bizonyos tárgykörbeli érintkezéseket egyáltalában ne fedezhetnénk fel egyes cikkek között. Például már a tartalomjegyzékbe való betekintés alapján is feltűnik, a kötet alaposabb tanulmányozása során pedig egyre nyilvánvalóbb, hogy a cikkek közül igen sok — pontosabban összességüknek közel egyharmada — szófejtéssel foglalkozik. Ennek oka egyrészt külsőleges: hiszen az eleve adott terjedelmi korlátok leginkább egy-egy szó, esetleg néhány szó etimológiai tárgyalására voltak alkalmasak. Másrészt azonban okvetlenül lehet ennek egy, a mai magyar nyelvtudomány helyzetéből következő, belső oka is. Az utóbbi években ugyanis az etimológiai kutatások igen nagy lendületet vettek a hazai nyelvtudományban. A már régebben folyó és befejezéshez közeledő „A magyar szókincs finnugor elemei” című munkálat, a szerkesztés stádiumában levő új magyar etimológiai szótár, valamint Kniezsa Istvánnak „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című hatalmas monográfiája mind fokozott mértékben irányították kutatóink figyelmét a szófejtés felé. E nagy vállalkozások létrejötte el sem képzelhető a régi etimológiák alapos felülvizsgálata, közülük többnek a megdöntése, számos új magyarázat kialakítása és a mindezzel járó termékeny viták nélkül. Még a külsőleges körülmény figyelmen kívül hagyásával is érthető volna tehát: miért jelentkeztek a kötet szerzői közül ilyen sokan éppen etimológiai fejtegetésekkel. Az pedig még külön is indokolja ezt a jelenséget, hogy az ünnepelt Bárczi Géza maga is a szófejtés legnevesebb művelői közé tartozik. — A kötet idevágó cikkei közül a legtöbb hazai finnugor nyelvészek (Bereczki Gábor, Fokos Dávid, Fabricius-Kovács Ferenc, Lakó György, Rédei Károly, N. Sebestyén Irén), magyar nyelvészek:

(Grétsy László, Hexendorf Edit, valamint az ezúttal magyar tájszókát magyarázó Kálmán Béla) és szlavisták (Hadrovics László, Kiss Lajos, Kniezsa István) tollából került ki. De képviselteti magát a hazai turkológia (N. Kakuk Zsuzsa, Németh Gyula), romanisztika (Tamás Lajos) és germanisztika (Mollay Károly) is. — Valójában ugyanide sorolhatók a nem annyira eredeztetési, mint inkább szótörténeti kérdésekkel foglalkozó cikkek (így Beke Ödöné, Lőrincze Lajosé és Tompa Józsefé) is.

Az itt felsorolt tanulmányok nemcsak egyenként érdekesek a magyar szókinés iránt érdeklődők vagy éppen a vele foglalkozók számára, hanem összességükben is igen biztató képet adnak a hazai etimológiai kutatások magas színvonaláról. A valamennyi nyelvi, történeti (mégpedig társadalom-, művelődés- és tárgytörténeti) adat és adalék feltárására való törekvés, ezeknek körültekintő mérlegelése és a belőlük leszűrt következtetés mellett való határozott állásfoglalás ugyanis szinte közös jellemzőjük.

A nyelvi és történeti vizsgálódások egymásrautaltságát — a szófejtéseken kívül — jól mutatják azok a különben egymástól igen eltérő területeken mozgó cikkek is (Czeglédy Károly, Hajdú Péter, Ligeti Lajos, Moór Elemér, Pais Dezső tollából), amelyek elsősorban művelődéstörténeti eredményeket közölnek, de ezeknek eléréséhez — többek között — éppen bizonyos nyelvi tények feltárása útján jutottak el. (Nem érdektelen például megfigyelnünk ugyanannak a növényföldrajzi módszernek a felhasználását egyfelől egy nyelvtudományi cél, közelebről egy szó eredetének megfejtése érdekében N. Sebestyén Irén-nél, másfelől egy művelődéstörténeti kérdés megoldása, nevezetesen az uráli őshaza helyének a megállapítása céljából Hajdú Péter cikkében.)

A cikkek másik harmada a hangtan, alaktan és mondatlan körébe vág, tehát nyelvtani természetű, vagy legalábbis közel áll a nyelvtan egyik vagy másik problémaköréhez. — A hat hangtani cikk közül kettő (Fónagy Iván—Magdics Klára dallamvizsgálata és Molnár József affrikáta-mérései) leíró, egy (Papp Istváné a sorvadó magánhangzókról) történeti jellegű, a magyar hangrendszer bizonyos kérdéseit érintő vizsgálat; kettő (Imre Samu és Végh Józsefé) a felsőőri, illetőleg az őrségi és hetési nyelvjárás hangrendszerének egy-egy sajátosságát mutatja be. Egy pedig (Gulya Jánosé) a finnugor hangtan körébe tartozó kérdést boncolgat. — Az alaktani cikkek körében is találunk leíró jellegűeket (amilyen például Kelemen Józsefé és Prohászka Jánosé, mindkettő a szóalkotástan köréből; vagy Szépe Györgyé, aki a morfémaival és más újabb kategóriákkal dolgozó grammatikai felfogás szemszögéből vizsgálja az egyeztetés kérdését, amely persze bizonyos vonatkozásokban már a szintaxis területéhez tartozik; itt említhetjük meg Antal László cikkét is, aki — minthogy a nyelv alapvető jelének a morfémat tartja — egy magyar morfématár elkészítését sürgeti) és történeti aspektusút (így a Balázs Jánosét, amely a belviszonyragok eredetét tárgyalja). — Két szerző (Erdődi József és A. Kövesi Magda) finnugor alaktani kérdésekkel foglalkozik. — A mondatlant vagy még inkább a mondataktant Rácz Endrének a *tehát* (*tahát*) kötőszó fejlődését és Sebestyén Árpádnak a *számra* (-*szám*), *módon*, *módra* névutók problematikáját bemutató cikke képviseli. — Sajátos Hutterer Miklós cikke, amely nyelvtani eszközökkel, hangtani, alaktani és szerkezetani vizsgálódások útján jut el a jövevényszó-kutatás bizonyos kérdéseinek a megoldásához.

Közismert tény, hogy a hazai nyelvtudomány művelői közel húsz esztendeje különféle nagy nyelvi szintézisek, nélkülözhetetlen kézikönyvek megalkotásán fáradoznak. Ezek közül — mint tudjuk — kettő (ti. az Értelmező Szótár és a leíró nyelvtan) már jó néhány éve elkészült, több pedig a megvalósulás útjára lépett (l. pl. az új magyar etimológiai szótárról és A magyar szókinés finnugor elemeiről fűtebb mondotakat). Nem véletlen tehát, hogy a kötetnek több olyan cikke is van, amely vagy valamelyik készülő szintézis jelentőségét elemzi, mint például Király Péteré a Magyarországi Szlovák Nyelvjárások Atlaszáét, vagy pedig az illető munkálat mindennapos

műhelymunkájából született; így kapcsolódik Deme László cikke a Magyar Nyelvjárásom Atlaszához, Gáldi Lászlóé, továbbá J. Soltész Kataliné a Petőfi-szótárhoz, B. Lőrinczy Éváé az Új Magyar Tájszótárhoz. — S félig-meddig műhelytanulmányoknak számíthatjuk még Juhász József (A frazeológiai egységek néhány kérdése) és Károly Sándor (Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelveírásban) cikkét is azzal a megjegyzéssel, hogy bár létrejöttükben minden bizonnyal szerepe lehetett a két kézikönyv (ti. a Képes Értelmező Szótár és a Bécsi Kódex nyelvtani adattára) gyakorlati problémáinak, amelyekkel mindennapi munkájukban foglalkoznak, az itt érintett kérdéseket sokkal általánosabb jelleggel és elvontabb módon vetik fel, hogysen e kapcsolat félreérthetetlenül kifejezésre juthatna.

Aránylag kevés a szó szoros vagy még inkább hagyományos értelmében vett nyelvtörténeti tárgyú cikk. Ezeknek a számát még akkor is kevesellhetjük, ha a történeti nyelvtani jellegűeket, amelyeket főntebb már ismertettünk, szintén ide számíttjuk. Különösen meglepő ez azért, mert — mint ismeretes — Bárczi Géza munkásságának éppen ez a tudományszak volt az egyik legfontosabb területe. Nyelvelmélelemzést és történeti adatközlést mindössze egyet-egyet Szabó Dénestől, illetőleg Kovács Istvántól, a történeti nyelvjáráskutatás körébe vágó cikket ugyancsak egyet Bárczi Géza egyik tanítványától, E. Abaffy Erzsébettől találunk a kötetben. (NB. ez utóbbi vizsgálódásának tárgyát és eredményét tekintve egyúttal a történeti alaktan körébe is beleillik.) — Papp László tanulmányának címe (A XI—XII. századi magyar nyelv tanulmányozása) ugyan szintén nyelvtörténeti stúdiumra utal, valójában azonban elvi-módszertani cikkel van itt dolgunk, amely a hagyományos és modern kutatási módszerek szerencsés egybeötvözésének lehetőségeiről szól. — Névtani kérdésekkel szintén csupán két kutató (Kázmér Miklós, Sipos István) foglalkozik. — A történeti stilisztika, illetőleg az irodalmi nyelv kutatása körébe utalhatjuk Szathmári István cikkét, a történeti jelentéstan területére pedig Berrár Jolánét. Az utóbbihoz kapcsolhatjuk még D. Bartha Katalinét is, bár tanulmányának nyelvtani jellegű eredménye a jelentéstanival teljesen azonos súlyú.

Bencédy Józsefnek körültekintő és minden szempontot figyelembe vevő verselemzése Radnóti Miklós „Hetedik eclogá”-járól, Fábrián Pál nyelvművelő cikke, Nagy J. Bélának betűneveinkről szóló tanulmánya, és végül, de nem utolsósorban O. Nagy Gábornak szerény című (Egy közmondás története), de valójában a frazeológiai kutatások számára igen jelentős általános tanulságokat is hozó cikke, mind egy-egy sajátos színnel gazdagítja azt a képet, amelyet a mai magyar nyelvtudomány műhelyéről e kötet alapján alkothatunk. A kép — mondanunk sem kell — csak vázlatos lehet, hiszen a terjedelmi korlátok, amelyekre főntebb már utaltunk, nemcsak a cikkek méreteit, hanem a szerzők számát is sajnálatos módon eleve meghatározták.

A kötet Bárczi Géza tudományos munkáinak jegyzékével zárul, amelyet E. Abaffy Erzsébet állított össze. Tanulságos és szívderítő dolog most már a száraz bibliográfiái adatokon részleteiben is végigkísérni az ünnepezt tudós pályájának alakulását, amelynek szakaszait összefoglaló módon Benkő Loránd bevezetéséből már a kötet elején megismerhetjük. Tisztelettel és csodálattal nézheti csak az ember a publikációk hosszú sorát, amelyeknek körében a rövid cikkektől a könyvméretű tanulmányokig, az aprólékos filológiai vizsgálódásoktól az összefoglaló szintézisiekig a nyelvtudományi munkáknak minden fajtája többszörösen is képviselve van. E hét lapra terjedő bibliográfia olvasván úgy látszik, aligha kívánhatunk többet és jobbat a magyar nyelvtudománynak, mint hogy minél több olyan ragyogó tehetségű, lankadatlan alkotókedvű és szorgalmú tudós művelője lehessen, mint sokunknak szeretett mestere és barátja, Bárczi Géza.

B. Lőrinczy Éva

Szalai Sándor: Gépi kivonatkészítés. Elméleti és kísérleti adalékok a magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez. Budapest, 1963. Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ kiadása. Az „Időszerű dokumentációs kérdések” című sorozat 5. száma. 69 lap [rotaprint sokszorosításban]. Angol kivonat a 67–8. lapon.

1. Ma már senkinek sem — a „leghumánabb” érdeklődésűeknek sem — kell magyaráztatni, hogy mi a *dokumentáció*, miért fontos és hasznos. A legutóbbi időig azonban nem volt világos, hogy mi köze van ehhez a tevékenységhez a filológiának és szorosabban véve a nyelvészetnek. A kibernetika és az automatizálás korszakában bizonyos feladatok megoldása több elméleti és gyakorlati szakma koncentrált erőfeszítését követeli meg; ennek során az egymástól eddig távol álló, egymástól függetlenül dolgozó területek szakembereinek érdeklődése egymás felé közeledik.

Ez a magyarázata annak, hogy az egész gazdasági élet számára olyan fontos dokumentáció egyik fő ágának, a kivonatolásnak a gépesítéséről hogyan írhat jó könyvet egy logikakutató jórészt nyelvészeti anyag és statisztikai módszerek felhasználásával. — Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Szalai Sándor nem csupán logikakutató, hanem egyúttal filozófus, szociológus és „dokumentációkutató” is.

A könyv egy hasonló című előadásból nőtt ki, amelyet Szalai 1962-ben „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” című akadémiai munkaértekezleten tartott. Az egész konferencia anyaga — köztük Szalai előadásához fűződő néhány hozzászólás is — az Általános nyelvészeti tanulmányok 2. köteteként látott napvilágot (Bp., 1964. Akadémiai Kiadó). — Dicséret illeti meg az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ dokumentációkutatóit, hogy felismerték a téma időszerűségét és gyorsan közzétették színvonalas sorozatukban. S hadd jegyezzük meg azt is, hogy ez a jó minőségű sokszorosításban megjelent mű a magyarországi alkalmazott filológiának jelentős eseménye.

A *kivonatolás* szó hallatán a legtöbb humán (és nem csak humán) érdeklődésű embernek a gimnáziumi Waczulik- és Riegler-féle kivonatok jutnak eszébe, amelyeket szorultságában sok diák „puska” gyanánt használt. (Ezeknek a puskáknak használata — mint ismeretes — nem volt nagyon dicséretes haditett.) Ma már azonban a természettudományoknak és a műszaki tudományoknak, a termelésnek a területén olyan óriási a közlemények száma (s egyre nagyobb mértékben növekszik), hogy a „puskák” (vagyis kivonatok) nélkül lehetetlen eligazodni közöttük. A kivonatkészítés kézi formájával könyvtárosok és dokumentalisták tömegei foglalkoznak; a publikációs ár az ő erejüket is legyőzi. Nincs más megoldás, csupán a kivonatkészítésnek (s az egész dokumentációnak) a nagyüzemszerű gépesítése, automatizálása. Hogy úgy mondjuk, „puskagyarakat” kell létesíteni, vagy ha úgy tetszik, mennél nagyobb hatású (dokumentációs) fegyverek gyárát. Természetesen a dokumentáció semmilyen formájában sem kívánja helyettesíteni a tudományos munkát, csupán bizonyos gépies fázisait kívánja megkönnyíteni; ez a „könnyítés” teszi lehetővé korszerű formában magának a tudmánynak és termelésnek a művelését.

A kivonatolás a dokumentációnak csupán egyik ágazata. A fordítás, a mutatókészítés, a bibliográfiakészítés feladatai szintén nem elhanyagolhatók. Szalai nagyon szépen elemzi például a fordítás és a kivonatolás, sőt a másolás sokoldalú kapcsolatát (13–4). Ez a kapcsolat gyakorlatilag csupán a dokumentáció gépesítési munkálatainak megkezdése óta nyilvánvaló. Az egész gépesítési folyamat pedig az ötvenes évek derekán a gépi fordítás kísérletek révén került az érdeklődés előterébe.

2. A könyv hat fejezetre oszlik. A fejezetek sorrendje igen pedagógikus. Nemcsak az alcímekben ígért „adalekokat” kapjuk meg, hanem — a főcím szerint — bevezetést is a gépi kivonatolás kérdéskörébe.

A Bevezetés című fejezet (3—4), valamint „A tudományos produkció méretarányai és a »dokumentációs válság«” című fejezet (5—8) a dokumentálás gépesítésének időszerűségét mutatja be igen meggyőző módon.

„A szövegkivonat fő típusai” című fejezet (9—19) a kivonatolásnak (egyelőre még nem gépi formájának) közli néhány alapvető kategóriáját. A gyakorlat számára elsősorban az ún. *diszkurzív*, vagyis tárgyaló (beszámoló) jellegű szövegek referálói (tartalomról számot adó) célzatú kivonatolása jelent feladatot.

A kivonatokat két fajtája a tematikus közlés, illetőleg a tematikus utalás. Az első, mely „homotopikus” vagy tárgyazonos kivonatnak is nevezhető, a (tudományos) közlemény végső következtetéseit, eredményeit közli tömör tételek formájában. A második, az „indikatív” vagy tárgyra utaló kivonat pedig utalások, említések segítségével ismerteti, hogy a kivonatolandó szövegben miről esik szó. A homotopikus kivonatot a mélyebb és konkrétabb érdeklődésű szakember használhatja fel jobban, az indikatívát pedig az, aki tematika szerint kíván tájékozódni az egyre változatosabb tartalmú szakirodalomban.

Más szempontból „*summa*” (összegezés), illetőleg „*excerptum*” (kivonat) típusúakra oszthatók föl a szöveg dokumentációs célzatú tartalmi rövidítései. Az első, a sommázó (absztraháló) eljárás a szöveg saját szavaival adja vissza annak lényeges mondanivalóját; a második, az excerpáló (extraháló) eljárás pedig a szövegből bizonyos elemeket (szavakat, mondatokat, szövegdarabokat) választ ki — és tegyük hozzá — fogalmaz át ugyanabból a célból. — Mindkétféle felosztás érvényesülhet természetesen kevert formában is.

A kivonat alsó határát jelentik a deskriptorok, vagyis a szöveget jellemző szavak vagy szókombinációk; ezek legtömörebb esetben egyetlen címszóra is szorítkozhatnak. A referálás, dokumentálás eseteinek többségében azonban már mondatokká összekapcsolt szósorozatok lesznek ezek a deskriptorok.

A kivonatolásnak természetesen központi feladata a szelekció: a lényeges (releváns) információ kiválasztása. — A gépesítésnek épp itt található az első nehézsége, hiszen ez a szelekció egyelőre nem gépies emberi tevékenység. Látni fogjuk azonban, hogy különféle módokon formalizálható, modellálható s ezáltal gépesíthető, automatizálható ez a szelekciós tevékenység. A modellálás jelen formájában csupán közelítő; a kivonatolandó szövegek alaposabb logikai és nyelvészeti vizsgálata, valamint az elektronikus számítógépek további fejlődése hozhat fokozatosan mind jobb eredményeket.

„A gépi kivonatolás elméleti és gyakorlati kérdései” című fejezet (20—42) a könyv gerince. — A gépesítés számára először a gépesítendő műveleteknek világos elemzése, leírása szükséges. A modell alapja mindig a valóságban van. — Szalai először ismerteti az olvasó információnyerésének lehetőségeit, amikor az kézbe vesz egy könyvet. (Hiszen kevesen olvasunk el rögtön egyvégtében egy tudományos könyvet.) Ezek után bemutatja a — jórészt az utolsó tíz évben végzett — gépi kivonatolási eljárásokat.

Az úttörő amerikai H. P. Luhn elgondolásának tengelyében az a tétel áll, hogy a diszkurzív szövegek tartalmilag legjellemzőbb szavai leggyakrabban fordulnak elő a szövegben. Kivételt jelentenek a „nem tartalmas” (ún. grammatikai vagy funkció-) szók, melyeknek gyakorisága természetesen többé-kevésbé független az adott szöveg jellegétől.

Ezeknek a „jelentékeny” szavaknak a halmozódása rámutat a „jelentékeny” szöveghelyekre. A szöveg mondataiból — bizonyos értékelés alapján — kiemelhetők a

legjelentékenyebb szöveghelyek; s ezeknek sorozata alkotná a szöveg kivonatát. — Mindhárom művelet gépesíthető: a szöveg szavainak megszámlálása, a mondatok „jelentőségének” értékelése, valamint a „legjelentékenyebb” mondatok kiemelése. — Szinte valamennyi későbbi gépi kivonatolási eljárás a Luhn-hipotézis finomítása, továbbfejlesztése. Szalai is voltaképpen ezt adaptálja a magyar nyelvre; már ez is fontos újítás, eredmény. Ő azonban — több ponton — lényegesen tovább is fejleszti a Luhn-féle eljárást.

Szalai a Luhn-féle eljárás különféle alkalmazásait is bemutatja. A különféle változatok elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy ugyanannak a szövegnek többféle, nem egyenlő értékű — de elég jól használható — gépi kivonata készíthető el. Ezek a kivonatok indikatív szempontból „jobbak” lesznek, mint homotopikus szempontból.

Rámutat arra is, hogy elvileg a sommázó típusú kivonatok is elkészíthetők gépi úton. Ehhez azonban thesaurus-módszerű szótárak (vagy „fogalomkör-gyűjtemények”) szükségesek, hogy a gép képes legyen eltekinteni a szótól, annak mögé nézni, majdnem hogy „gondolkodni”. — Ehhez hadd tegyem hozzá, hogy a modern szemantikai analízis, valamint a heurisztikus programozású analóg számítógépek fejlődése is hozzásegíthet a kérdés megoldásának megközelítéséhez.

A „Kísérletek magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának programjával” című fejezet (43—54) jelenti a könyv gyakorlati értékét. A szerző nem elégedett meg a külföldi szakirodalom kritikai áttekintésével, hanem kísérleteket végzett anyanyelvén a gépi kivonatolás konkrét megoldására. Ezáltal a magyar a világon a harmadik nyelv lett (az angol és az orosz után), amelyre gépi kivonatolás lehetséges. A kísérletek nem géppel történtek; paradox módon azokat a műveleteket, amelyek gépi úton szimulálják majd az emberi tevékenységet, először kézzel szokták kipróbálni. Tehát egyelőre az ember szimulálja a gépet. Sürgős feladat volna a gépi kipróbálás és a gyakorlati alkalmazás megkezdése.

A magyar nyelv más típusú, mint az angol. Az angolban Luhnék egyszerűen kettébonthatták a szótárt „tartalmas” és „nem tartalmas” szavakra. A csekély számú toldalékokra jóformán nem kellett tekintettel lenniük. Az angol „nem tartalmas” szavak a magyarban jórészt toldalékoknak felelnek meg. Szalai Sándor eljárása „ragleválás” (vagyis a toldalékoknak a tözszerű, alapszóról való leválasztása) nélkül is alkalmazható. Ez az eljárásnak akkor is erénye, ha a magyar gépi fordítók a gépi ragleválás feladatát egyre jobban megoldják a legutolsó két év során.

A Szalai-féle gépi kivonatoló eljárás — erősen sematizálva — a következőképpen foglalható össze: A forrásszöveget szavanként kicédulázzuk, a cédulákat megszámláljuk. Ezután kiselejtezzük a három vagy annál kevesebb betűből álló szavakat (ezeknek túlnyomó többsége ugyanis tartalmilag „nem jelentékeny” szó). A megmaradtakat bokrosítjuk az első 5, majd 4 betűjük szerint; az összefűzött szölapocska-füzeteket (bokrokat) cédulatartalmuk szerint megszámláljuk, majd mennyiségük szerint sorba rakjuk. A teljes cédulamennyiség 0,8 százalékánál kevesebb cédulát tartalmazó bokrokat kiselejtezzük. A bokrokat betűrendbe szedjük: ez lesz a releváns („jelentékeny”) szavak listája. Ezután a forrásszövegben aláhúzzuk a releváns szavakat, s kapcsos zárójellel összefoglaljuk a közvetlenül egymás mellett kétszer vagy háromszor előforduló aláhúzott szavakat (figyelman kívül hagyva a névelőket). Majd a mondatok értékelése következik: minden releváns szó 1 pontot, minden releváns szókétfős plusz 1 (szóhármás plusz 2) pontot jelent. A mondat pontjainak összegét elosztjuk a mondat szavainak számával. Az osztási hányados alapján értéksorrendbe állítjuk a mondatokat. A lista élén álló (esetleg meghatározott összterjedelmű) mondatokat kimásoljuk; majd végül a szövegben levő természetes előfordulásuk sorrendjébe állítjuk. (Az eredeti forrásszövegben nem közvetlenül egymás után következő mondatokat valamilyen jellel külön is

elválasztjuk egymástól.) Ez lesz a kivonat. A kivonat alá még hasznos a kivonatolás alapjául szolgáló releváns szavak jegyzékét is közölni. (Ez is Szalai újítása.)

A megszorítások, az ún. kizáró feltételek is beleépíthetők a műveletsorba. Bizonys terjedelem alatt nem lehetséges kivonatolás. Ugyancsak kizáró ok az, ha a releváns szavak száma túl alacsony, például tíznél kevesebb; de az is, ha a szóbokorból (egyező kezdetű releváns szóból) van kevés.

Az elektronikus számológépek programozásának és egyéb lehetőségek mai színvonalán valamennyi műveleti lépés (pozitív és negatív egyaránt) gépesíthető. Ez azt jelenti, hogy (1) gépi úton eldönthető: készíthető-e egyáltalában — ilyen módszerrel — kivonat a forrásszövegből; és (2) ha igen, elfogadható minőségű kivonat állítható-elő teljesen automatizált módon, közbeiktatott emberi munkaerő igénybevétele nélkül.

Szalai maga mutat rá eljárásának még egy újdonságára. Ez a következő: „a szókezdlet-azonosítás olyan nagyarányúan kiterjesztett és módszeres alkalmazása, amely egyfelől feleslegessé teszi a ragozó nyelveknél és bizonyos más nyelveknél különben nélkülözhetetlen, de igen bonyolult technikát feltételező szövégelemzést... a szöveg szógyakoriságainak megállapításánál, másfelől kiküszöböli a gépi kivonatolási eljárásból a nagy terjedelmű triviális (nem jelentékeny) szójegyzékeknek a gépi memóriában való tárolását és azt a nagy mennyiségű műveletet, amelyet a triviális szójegyzékek használata maga után von” (51). S hozzáteszi még: „Egyébként eljárásunk a gépi mutatókészítés céljaira is adaptálható a kimutatandó releváns szöveghelyek megállapításához” (uo.).

A „Kivonatminták bemutatása” című fejezet (55–62) az eljárás próbáját, az elmélet gyakorlati illusztrálását nyújtja. A szerző nagyobb számú, mintegy negyven kísérleti kivonataból négyet mutat be: egy földrajzi, egy elmekörtani, egy gyógyszer-tani-élettani és egy matematikai-nyelvészeti közlemény kivonatát. A matematikai-nyelvészeti kivonat bravúros: Kalmár Lászlónak ugyanazon a konferencián tartott „Matematikai és nyelvi struktúrák” című előadás-sillabuszából készült. Ezt a hallgatóság, tehát Szalai is a konferencia első napján kapta kézhez; Szalai másnapra elkészítette a sillabusz gépi (módszerű, de „kézzel” szimulált) kivonatát. A kivonat kivonata az előadáshoz képest kétszeres nagyságrendű információ-vesztéset jelent; az eredmény mégis annyira jó volt, hogy maga az előadó is ezeket a mondatokat jelölte volna meg sillabuszában és egyben előadásának veleje gyanánt. (Ezt egyébként az ismertetésünk elején említett kötetből bárki ellenőrizheti.) Kár, hogy a könyv függelékéül nem nyomtatták le magát a sillabuszt is.

3. Végül a könyv szűkebben vett nyelvészeti vonatkozásaira szeretnék röviden kitérni. Ugyanakkor hangsúlyozni kívánom, hogy ezek nélkül is méltó minden nyelvésznek és filológusnak a figyelmére. — A közvetlen nyelvészeti vonatkozások két részre oszthatók: a „tartozik” és „követel” rovatára.

Szalai sok mindent köszönhet a nyelvészetnek. Ezeket röviden nyugtázzuk is. A forrásszöveg formai („szintaktikai”) elemzésének kategóriái: betű, szó, szövegződés, mondat; a „tartalmas” és „nem tartalmas” szavak (szófajok); a nyelvtípusok, a szógyakoriság és általában a nyelvstatisztika; távolabbról a „szavak asszociatív rendszere”. (A filológia hagyományos apparátusából való a cédulázás technikája.) Ezek különféle nyelvészeti elméletekben elemi fogalmak; bizonyos fokú realitásuk nyilvánvaló. Ez azért fontos, mert Szalai eljárásának jelen formája nincs kötve egyetlen nyelvészeti elmélethez, irányzathoz sem. Ez teszi lehetővé, hogy — ebben a formájában — mindenféle előzetes vitatkozás nélkül azonnal lehessen alkalmazni.

A továbbfejlesztés azonban sok mindent követel a nyelvészettől (de nemcsak a nyelvészettől, hanem más szakmáktól, például a logikától is). A gépi kivonatolás meg-

oldása további kutatásokat igényel „a tudományos és általában a diszkurzív közlésformák szerkezetére, kifejezési eszközeire, különleges szintaktikus, szemantikus és pragmatikus adottságaira vonatkozólag, amelyekről egyelőre igen keveset tudunk” (40). Ilyen konkrét témák kidolgozását említi Szalai: mondat szerkezet és mondatstatisztikai vizsgálódások a tudományos szövegen belül a kötőszók, az interpunkció, a bevezető fordulatok, a mellérendelés, az „említés”, a legtágabb értelemben vett névmáshasználat, a szigtlák (ábrák, képletek, táblázatok) grammatikája, a stratégiai szöveghelyek (bekezdésekben belül, szövegeken belül „fontosabb” részek), a bekezdések sajátosságainak megállapítása. — A listát még sok mindennel ki lehetne egészíteni. Összefoglalóan — azt hiszem — mindez azt jelenti, hogy a gépi kivonatolás eredményeinek növelése megkívánja a mai magyar (diszkurzív prózára alapuló) írott nyelv teljes kvalitatív és kvantitatív leírását. A formális grammatikán túl ehhez — véleményem szerint — megfelelő korszerű szemantikai leírás is szükséges. Ezenkívül más természetű feltételek is szükségesek. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban a szerzót: „Félreértések elkerülése végett talán nem felesleges rámutatnunk arra, hogy noha itt ilyen sok szó esik gépekről [ezeket ebben az ismeretetésben lehetőleg mellőztük — Sz. Gy.], az egész itt tárgyalt tudományos problémakörnek középpontjában nem a gép, hanem a nyelv és a gondolkodás áll. Az elektronikus logika és számológépek mai fejlettsége mellett lényegében rendelkezésre állnak mindazok a technikai eszközök, amelyek a jelenleg többé-kevésbé konkrétan elgondolható gépi fordítási vagy kivonatolási programok végrehajtásához szükségesek. Problémáink főként abban a tekintetben vannak, hogy távolról sem ismerjük mindazokat a nyelvi és logikai törvényszerűségeket, amelyek a nyelvi közlés formái felett uralkodnak, nyelvi közlemények szintaktikus és szemantikus összefüggéseit, különösen pedig szöveg és fordítás, illetőleg szöveg és kivonat nyelvi és logikai viszonyát meghatározzák. S amit ismerünk e törvényszerűségekből, azt többnyire nem ismerjük olyan szabatosan, hogy kielégítő operatív szabályokat alapozhassunk rá; — szabályokat, amelyeknek következetes betartása hibamentes, vagyis a szóban forgó nyelvi és logikai törvényszerűségeknél megfelelő eljárási eredményt biztosít” (19).

Utoljára pedig néhány közvetett nyelvészeti vonatkozásra, tanulságra szeretnék rámutatni. Ilyen elég sok van, itt azonban csak egyet-kettőt említek.

Szalai összehasonlításként és ellenpélda gyanánt készít egy kis kivonatfélét Arany János „Vojtina ars poétikája” című költeményéből. A releváns szöveghelyek (tehát ahol a releváns szavak halmozva fordulnak elő) a következők: „*Költő hazudj, de rajt ne fogjanak!*” — „*Jer, jer költő! ... hazudva isteni!*” — „*Győzz meg, hogy a mi látszik, az való, akkor neved költő lesz nem csaló.*” — „*Nem a való hát; annak égi mássa Lesz, amitől függ az ének varázsa.*” — Ez is eredmény volna, ha a feladat költői művek kivonatolása volna. Szalai nagyon jól tudja, hogy ez nem feladat. Viszont nyilvánvaló, hogy ezzel — vagy másféle — újfajta vizsgálati módszerrel a költői nyelvtípusnak — sőt bármilyen nyelvtípusnak — esetében kaphatunk új szempontokat, esetleg új eredményeket is.

További tanulsága nyelvművelés, közelebbről a műszaki nyelvművelés területére vonatkozik. Úgy látszik, hogy a diszkurzív szövegek esetében a közlés szabványosításának igen nagy a jelentősége. Az egyszerű, egyértelmű és fegyelmezett stílus alapfeltétele a szövegek automatikus feldolgozásának. Ennek szabályait meg kell keresni, és — ez már a nyelvi nevelésre tartozik — mindenki számára meg kell tanítani, aki olyan szöveget írhat a jövőben, melynek kivonatolása vagy másféle dokumentációs feldolgozása célszerűnek látszik.

S egy általánosabb tanulság. A nyelvészet számára ilyen látszólagos periferikus alkalmazási terület is sok ösztönzés adhat és gyakorlati ellenőrzésül szolgálhat. —

Nem ihletet tehát diszkriminálni az elméleti és alkalmazott, az intern és extern ágazatok között — a fontosság és a tájékozódás szempontjából. A nyelvészet egysége megkívánja az ilyen jellegű művek elolvasását is. Lesznek benne a más témában dolgozók számára közvetlenül nem szükséges részek is, de feltétlenül található benne közvetlenül fontos, gondolatébresztő és új — minden filológiai, illetőleg humán érdeklődésű szakember számára is.

Szépe György

Vladimír Šmilauer: Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných) [Bevezetés a toponomasztikába (a földrajzi tulajdonnevekkel foglalkozó tudományba)]. Praha, 1963. Státní pedagogické nakladatelství. 220 lap.

1. A cseh toponomasztika az utóbbi években több jelentős munkával gazdagodott. Befejeződött Antonín Profous (1878–1953.) alapvető fontosságú művének, a történelmi Csehország történeti helynévtárának közreadása (Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny. I–V. Praha, 1947–1960.). E munka IV. kötetét — Profous halála miatt — Jan Svoboda fejezte be. Az V. kötetben Svoboda és Šmilauer dolgozta fel nyelvészetileg a 15 500 helynevet tartalmazó névtárat. Profous anyagának értékesítésével Šmilauer megrajzolta Csehország településtörténetét (Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha, 1960.). Ugyancsak Šmilauer a szerzője egy általános szláv toponomasztikai kézikönyvnek (Příručka slovanské toponomastiky. Návrh. I. A–L. Praha, 1963.), valamint a most ismertetendő egyetemi tankönyvnek (a továbbiakban: Úvod) is.

2. Az Úvod azokat a toponomasztikai előadásokat foglalja össze, amelyeket Šmilauer a Károly Egyetem bölcsészettudományi karán tartott. Úgy vezeti be az olvasót a földrajzi nevek tudományának elvi és módszertani kérdéseibe, hogy nem csupán a nyelvtudomány sajátos szempontjaira van tekintettel, hanem a toponomasztikában érdekeltek néhány más tudományágára: a történettudományra (főleg a történeti földrajzra) és a földrajztudományra (főleg a térképészetére) is. Érthető módon a cseh névanyagra támaszkodik, de a többi szláv nyelvnek és a nem szláv nyelveknek a földrajzi neveit is gyakran szóba hozza. Hat fejezetre tagozódik.

Az 1. fejezet (5–27) a toponomasztika elméletének és gyakorlatának legfontosabb alapelemeivel ismerteti meg az olvasót. A toponomasztika — Šmilauer megfogalmazása szerint — a földrajzi tulajdonnevekkel (nomina geographica) foglalkozó tudomány. A személyneveket vizsgáló antroponomasztikával, valamint az állat- és csillagnevek kutatásával együtt része az onomasztikának, azaz a tulajdonnevek tudományának. A tulajdonnév fogalmának szabatos meghatározását Šmilauer rendkívül nehéznek tartja azért, mert a tulajdonnevek (nomina propria) és a köznevek (nomina appellativa) csoportja között széles átmeneti övezet fekszik állandó ide-oda hullámzással; gondoljunk a nagy kezdőbetű használatának időnként és nyelvenként változó szabályaira. — A földrajzi neveket Šmilauer a következőképp osztályozza: 1. Világrészek, államok, országok, tartományok, közigazgatási egységek stb. nevei (choronimák, vö. görög *χωρος* 'vidék'). 2. Helységnevek vagy szűkebb értelemben vett helynevek, azaz emberi településeknek és e települések egyes részeinek a nevei (toponimák, vö. görög *τόπος* 'hely'). 3. Térszínnevek, azaz embertől nem lakott helyek nevei: a) víznevek (hidronimák, vö. gör. *ὕδωρ* 'víz'); b) térszíni formák, domborzati alakulatok nevei (oronimák, vö. görög *ὄρος* 'hegy'); c) határrészeknek, dűlőnevek; d) kisebb természetes képződményeknek, így például szikláknak, barlangoknak a nevei; e) egyes tereptárgyaknak, így pl. nevezetes fáknak, kápolnáknak, sírhalmoknak stb. nevei; f) közlekedési nevek, azaz utak, vasútvonalak,

kikötők stb. nevei. — A toponomasztikai munka természetének jellemzésére a szerző L. Steinberger szavait idézi: „A toponomasztikának két lelke van: filológiai lelke és történettudományi lelke”. Ez azt jelenti, hogy a földrajzi neveket nem lehet egyoldalúan, csupán nyelviileg vizsgálni, hanem ki kell terjeszkedni a neveket viselő tárgyakra s a neveket adó és használó emberekre is. A toponomasztikai vizsgálatok nyelvészeti és történettudományi oldala azonban nem mindig érvényesül egyformán. Svédországban, ebben az onomasztikai szempontból legfejlettebb országban a földrajzi neveket sokáig mindenek előtt nyelviileg vizsgálták, és csak később kezdték a történettudomány igényeit is kielégíteni. Németországban fordított volt a helyzet, a földrajzi nevek kutatása ott eleinte a településtörténetnek állott a szolgálatában. A svéd és a német toponomasztika eltérő fejlődésének megvan a maga természetes oka. A germán jellegű svéd helynevek viszonylag későn jelentek meg az írásos emlékekben, de a továbbiakban idegen hatások nélkül, szervesen fejlődtek. A németországi helynévanyag régebről adatolható, nyelvi szempontból viszont nem egységes, hanem vidékenként más és más összetételű. — Az modern toponomasztikának az a feladata, hogy a nyelvi vonatkozások kutatása mellett „értse meg a földrajzi névanyagot mint a nép szellemi erőinek termékét, vizsgálja meg történeti fejlődésében, területi tagozódásában és társadalmi rétegződésében” (A. Bach). A toponomasztikában többféle tudományág eszközeit és szempontjait kell komplex módon felhasználni; szűk érdeklődésű, egyoldalú szakember nem művelheti eredményesen. Találónan nevezi a toponomasztikát K. L. Escherich hídtudománynak, „Brückenwissenschaft”-nak. Minthogy pedig a tudományok mai fejlettségi fokán aligha lehet valaki egy személyben nemcsak jó filológus és történész, hanem földrajztudós és természetbúvár is, célszerű toponomasztikai munkaközösségeket szervezni. — Az 1. fejezetben számot ad még Šmilauer az onomasztikai kongresszusokról és folyóiratokról, az onomasztikai munka szervezeti formáiról, az egyes országokban létesített onomasztikai archívumokról, a fontosabb bibliográfiákról és a cseh toponomasztika történetéről.

A 2. fejezetben (28—54) a toponomasztikai anyag összegyűjtéséhez szükséges tudnivalókról tájékoztat a szerző. Hangsúlyozza, hogy az anyaggyűjtés a toponomasztikai munkának talán legfontosabb mozzanata. Gyakran teljesen elégséges az, hogy az anyagot összegyűjtjük, a magyarázat már magától adódik. Az összegyűjtött anyag akkor is megtartja értékét, ha az anyaghoz fűzött fejtegetések esetleg mind téveseknek bizonyulnak. A fejtegetések csak hipotézisek, az adatok azonban tények. A hipotézisek megdőlhetnek, de a tények mindenkor megmaradnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a földrajzi névanyag magyarázatáról le kell mondani. Az anyaggyűjtés és a magyarázat kölcsönösen feltételezi és támogatja egymást. Az anyaggyűjtés technikáját is tökéletesíthetjük, ha figyelembe vesszük a toponomasztikai értelmezés követelményeit. — A gyűjtőnek lényegében háromféle anyaggal lehet dolga: a) történeti anyaggal; b) földrajzi anyaggal; c) nyelvjárási anyaggal. — A történeti anyagban a régebbi korra vonatkozólag az oklevelek a legfontosabbak. Legtöbb bennük a helységnév, valamint a víz-név, kevesebb a hegy- és erdőnév, és csak elvétve található határrésznév. Az oklevéltiadások használatakor óvatosságra van szükség. Ellenőrizni kell a földrajzi nevek azonosítását. A cseh toponomasztika legfontosabb történeti forrásait Šmilauer a következő csoportosításban ismerteti és értékeli: 1. alapvető fontosságú munkák (történeti helynévtárak stb.); 2. történeti anyag: a) a fehérhegyi csata előtt; b) a fehérhegyi csata után. A történeti források felsorolása után Šmilauer arra figyelmezteti olvasóit, hogy a földrajzi nevek vizsgálata nem korlátozódhat csupán a legrégebbi korra. Fontos és értékes az új és a legújabb fejlődés is, hiszen itt a források bősége jó bepillantást enged a névadás lélektanába és technikájába. Az angliai tapasztalatok szerint gyakran épp a késői források derítenek váratlanul fényt a nevekre. Ilyen értelemben kell venni D. Gerhardt paradoxonszerű kijelentését is: „A jelen gyakran fontosabb történeti forrás, mint a

múlt". — A földrajzi anyag térképekből, atlaszokból, földrajzi munkákból és névtárakból, lexikonokból (helységnévtár, víznévtár stb.) áll. — A nyelvjárások anyagának helyszíni gyűjtésére főleg a térszínnevek esetében van szükség, de hasznos a helységnevek nyelvjárási gyűjtése is. Tapasztalt gyűjtők állapították meg, hogy a népi helységneveket ajánlatosabb a szomszédságban, nem pedig az illető településen feljegyezni; így biztosabban kikapcsolható a hivatalos névhasználat befolyása. Az adatközlők kiválasztását és a gyűjtött anyag értékelését körültekintő módon kell végezni. Akad néha olyan adatközlő is, aki inkább kitalál egy-egy nevet, csak hogy válaszolni tudjon minden kérdésre. A népi nevek közé nem népi eredetűek is kerülhetnek; a hegyi vezetők például jórészt a térképekről ismerik a neveket. Az egyes nevek régiségéről kapott helyszíni tájékoztatás nem szokott megbízható lenni. Nagy a jelentősége a helyszíni gyűjtésnek a határrészek (dülőnevek) vizsgálatában. Az ilyen irányú gyűjtéshez a szerző módszertani útbaigazítást ad.

A 3., legterjedelmesebb fejezetben (55—121) a szerző a földrajzi nevek nyelvi oldalával foglalkozik. Egyetért E. Dickenmann nézetével: „Az onomasztika gerince a filológiai értelmezés”. A földrajzi nevek nyelvi alakulatok, szóképzési elemek, tehát mindenekelőtt nyelvészetiileg kell őket vizsgálni. A filológiai elemzésnek fel kell ölelnie a nevek teljes történeti fejlődését, akár ismeretes az etimológiájuk, akár nem. Minden egyes alakváltozatot meg kell magyarázni, nem pedig csupán a jelenkorban használatosakat, hiszen mindegyiknek megvan a maga oka. Össze kell gyűjteni az alakváltozatok első előfordulásait, ügyelve arra, hogy a legrégebb feljegyzések nem mindig a legmegbízhatóbbak; a későbbi adatok néha beszédesebbek. Ha valamely földrajzi névről csak egyetlen egy adat áll rendelkezésre, többnyire tartózkodni kell a magyarázattól. Az adatok időrendje nem feltétlenül azonos az alakváltozatok fejlődésének rendjével. Az alakváltozatok egymással párhuzamosan, egyidejűleg is élhettek, és az emlékekbe hol az egyik, hol a másik kerülhetett be. Olykor az újabb emlékekben korai, de fenn nem maradt oklevelekből átvett alakokra lehet bukkanni. A földrajzi név népi (nyelvjárási) alakjának nagy a fontossága, mert a kancelláriai, irodalmi alaknál hívebben megőrizheti a név eredeti hangtestét, és megkönnyítheti a helyes etimológiai magyarázatot. Az írásbeliségben rögzített alakok és a népi alakok egymáshoz való viszonya változatosan sokféle lehet: a) a kettő között olyan természetű különbség van, mint a közszavak irodalmi és nyelvjárási alakjai közt; b) a népi alak behatolt az írásos gyakorlatba is; c) az irodalmi nyelvben helytelen alak honosodott meg, esetleg tudákos etimologizálás hatására; d) egyes, csúfolkodásra okot szolgáltató alakokat a hivatalos használatban tudatosan kiigazítottak; e) egy-egy régi alak használatának felújításakor pontatlanságok történtek. — Részletesen foglalkozik Šmilauer az idegen eredetű földrajzi nevek problematikájával, kitérve az átvételkor végbemenő hang-, alak- és jelentéstani változásokra, a párhuzamos névadásra stb. Annak szemléltetésére, hogy a köznevek átvételét el kell különíteni a földrajzi nevek átvételétől, Šmilauer többek között a magyar *Pest* városnévre hivatkozik. Melich nézetével összhangban úgy véli, hogy *Pest* magyar névadás eredménye a magyar *pest* 'kemence' < bolgár *pešt* 'ua.' köznévfelhasználásával. Moór (*Studia Slavica* 8: 286—90) és Kniezsa (*Studia Slavica* 9: 28—32) újabb kutatásai szerint azonban ez a nézet nem helyes; *Pest* nem magyar, hanem bolgár névadással keletkezett a bolgár *pešt* 'barlang' alapján. — Részletesen tárgyalja Šmilauer a földrajzi nevek helyesírási, hangtani, szóképzéstani, alaktani és szókinestani kérdéseit. Rámutat arra, hogy a keltezett és lokalizált toponomasztikai forrásanyag segítségével biztosabban meg lehet határozni a hangváltozások kronológiáját és területi elterjedését, mint az egyéb emlékek alapján. Nyomatékosan emlékeztet a filológiai pontosság követelményeire. Annak a pusztá találgatása, mit jelenthetett eredetileg ez vagy az a név és honnan származhat, csak a nehézségeket növeli; halmozódnak az elméletek és

nem világosságot, hanem homályt terjesztenek. Az etimológiai magyarázat csak akkor hasznavehető, ha birtokában van az alábbi kritériumoknak: a) összhangban van az adatokkal kronológiai és hangtani vonatkozásban; b) összhangban van a topográfiával; c) összhangban van a névadás lélektanával. Az onomasztika természetesen nem merülhet ki a nevek eredetének megfigyeltében, hanem nyomon kell követnie a nevek egész fejlődését. Az etimologizálásban középuton kell haladni a szenvedélyes maximalizmus és a túlzottan szkeptikus minimalizmus között, szem előtt tartva J. Grimm szavait: „Mindent meg akarok ugyan magyarázni, amit tudok, de nem tudok mindent megmagyarázni, amit akarok.”

A 4. fejezetben (122—152) Šmilauer a földrajzi nevek tárgyi vonatkozásait veszi sorra. Elsőnek a reális, természeti tényezők szerepét vizsgálja. A svéd J. Sahlgrennek abból a megállapításából indul ki, hogy a földrajzi név tulajdonképpen a legrövidebb formában adott leírás. A leírt dolog ismerete a név megértésének nélkülözhetetlen feltétele. A „Wörter und Sachen” elvét a toponomasztikában a „név és táj” elve cseréli fel. A kutatónak lehetőleg a helyszínen kell meggyőződnie arról, milyen sajátossága alapján kapta a nevét ez vagy az a földrajzi objektum. A térkép sok mindenről (pl. a talaj színéről, a patakmeder fenekéről) nem nyújt felvilágosítást, és amellett túlságosan objektív. Nem szabad megfeleledkezni arról a tényről, hogy a földrajzi nevekben az egyszerű emberek rendkívül konkrét szemlélete tükröződik, nem pedig földrajzi és geológiai szakembereké. V. A. Nikonov megfogalmazása szerint: „A földrajzi nevek nem a természeti és földrajzi környezet fényképei; a földrajzi nevek mindenkor szociálisak”. A nevek keletkezésének természeti hátterét vizsgálva főleg a földrajz, geológia, növény- és állattan segítségét kell igénybe venni. — A földrajzi nevek történeti és művelődési vonatkozásainak kutatására azért van szükség, mert a nevek túlnyomó többsége a múltban keletkezett, és a múlt társadalmi, művelődési és lélektani viszonyainak ismerete nélkül nem is érthető meg. A régészet, őstörténet, helytörténet (genealógia stb.), településtörténet, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténet eredményeit fel kell használni a toponomasztikában.

Az 5. fejezetben (153—179) a szerző a földrajzi nevek életével foglalkozik, kapcsolódva a 3. fejezet anyagához. A következőképpen hozza szóba: 1. A nevek száma; a nevek hosszúsága; 2. Ki adja a nevet?; 3. A névadás lélektana; 4. A névadás tervszerűsége; 5. A névadás eszközei; 6. A nevek jelentésének változásai; 7. A nevek változékonysága; 8. Települések pusztulása. Fejtegetéseinek alátámasztására Šmilauer bőségesen sorol fel példákat. A földrajzi nevek irradációjának, tehát annak a jelenségnek a szemléltetésére, hogy a nevek eltérő jellegű földrajzi objektumokra vonódhatnak át, egyebek között megemlíti a Magas-Tátrában gyakori láncolatos névátvitelt is. Poprád város mellett fekszik *Vel'ká* (magyarul *Felka*) község. Átfolyik rajta és nem messze tőle ömlik a Poprád folyóba az a patak, amely róla kapta *Velický potok* (= *Felkai patak*) nevét. A patak mentén fölfelé haladva a *Velická dolina*-ba (= *Felkai völgy*) érünk. A völgy felső részén található a *Velické pleso* (= *Felkai tó*). Följebb, a Gerlachfalvi csúcsról (2663 m) északra emelkedik a *Velický štít* (= *Felkai csúcs*; 2320 m); alatta van a *Velické sedlo* (= *Felkai nyereg*). A Felkai csúcs Felka községtől 16,5 km távolságra van légvonalban, de a község nevét — mint láthatjuk — szervesen összefüggő közvetítő lánc vitte fel a csúcsra. — A névváltoztatásokkal kapcsolatosan Šmilauer kitér az utcanévek viszontagságos sorsára is. Némelyik utcának különösen gyakran cserélgették a nevét. A prágai Královské Vinohrady kerületben levő *Makarenkova ulice* (= *Makarenko utca*) például a következő előzmények után jutott mostani nevéhez: 1875—1884: *Wimmerova*; 1884—1926: *Čelakovského*; 1926—1940: *Polská*; 1940—1945: *Poznaňská*; 1945—1946: *Polská*; 1946—1952: *Jana Masaryka*; 1952 óta: *Makarenkova*. Az efféle gyakori névváltoztatások természetesen sok zavart okoznak. Állást foglalt ellenük az 1949-ben

Brüsszelben megtartott III. onomasztikai kongresszus is. E. Schwarz szerint a nevek is történelmi emlékek, és a műemlékekhez hasonlóan a törvény védelmében kellene őket részesíteni.

A VI. fejezetben (180–194) a földrajzi nevek kutatásában rejlő veszélyeket és a toponomasztika jelentőségét vázolja fel a szerző. A veszélyek egy része magának a toponomasztikai anyagnak a természetéből következik. Állandóan számolni kell az alábbi nehézségek valamelyikével: 1. A földrajzi nevek olykor a véletlen folytán, valamilyen apró-cseprő esemény alapján keletkeztek, tehát egyáltalán nem jellemzők az illető földrajzi objektumokra. 2. A névadási indítékok többnyire szerfölött egyszerűek, szokványosak, egyhangúak. Kevés bennük a romantika. 3. A földrajzi névanyagban gyakori a népetimológias úton átalakított idegen eredetű név. 4. A földrajzi neveket gyakran érik analógiás hatások, alaki módosulások; átkerülhet egy-egy név olyan vidékre is, ahol eredetileg ismeretlen volt. 5. A földrajzi nevek között sok a homonima. 6. A földrajzi neveket sokszor csak későn és hibásan jegyezték fel; a források adatai pontatlanok lehetnek. 7. A földrajzi nevek eltorzulhatnak a forrásokat kiadó szakemberek hibájából. 8. A toponomasztikai irodalomból sok téves értelmezést kell kiszűrni. Igaza van A. Bachnak: A névtudományi kutató rendkívül terjedelmes, nehezen hozzáférhető, makacs és rosszul előkészített anyaggal dolgozik. Mindezek folytán a toponomasztikai fejtegetések — különösen a legrégibb korra vonatkozólag — jobbára csak hipotézisek. A. Mawer szerint a földrajzi nevek magyarázatait inkább kísérleteknek és próbálkozásoknak, mintsem dogmáknak és megfellebbezhetetlen ítéleteknek kell tekinteni. Nem szabad e hipotéziseket nihilista módon elvetni és az etimológiai „ignorabimus” álláspontjára helyezkedni, de tényekként sem szabad őket kezelni. A biztos etimológiák száma eltörpül az etimológiai ötletek száma mellett. Sok nevet különféleképpen, több nyelvből is meg lehet magyarázni. Az effajta zűrzavarra kell gondolnunk V. Flajshans szavainak olvasásakor: „A helyneveket több fátyol is takarja”. — A toponomasztikai anyagban lappangó veszélyeket a kutatók személyében rejlő veszélyek is tetézhetik. A kellő történettudományi és nyelvészeti képzettség hiánya, a megfontoltság és óvatosság elégtelensége, a tudományos rögeszme és a nemzeti elfogultság állandóan kísértő veszedelme a toponomasztikának. A nemzeti részrehajlásról Šmilauer így nyilatkozik: „A tudomány kétségtől menteset szolgálja, de azáltal, hogy megállapítja számára a tényeket és a valóságot, hogy megmondja neki az igazat. Ha illúzióinak és hiúságának hízeleg, akkor nem tisztességes szolgálóleány, hanem ringyó”. A toponomasztikai dilettantizmusnak és tévtanoknak minden országban hosszú a története. — A toponomasztika a nyelvészeti, történettudományi, földrajzi, néprajzi, régészeti, geobotanikai stb. kutatások szintéziseként tevődik össze; mindezeket a tudományágakat bőségesen gazdagítja. Feltárja a társadalom fejlődését a földdel való kapcsolatának teljes sokrétűségében, és kimutatja a különféle népek szerepét a vizsgált földrajzi névanyag kialakításában. Hazaszeretetre és más népek megbecsülésére nevel. — A fejezet végén Šmilauer a földrajzi nevek fiatal kutatóihoz fordul, és módszertani tanácsokkal látja el őket. Sokoldalú tájékozottságot, alaposságot, pontosságot, óvatosságot, becsületességet és sok munkát kíván tőlük.

A kötetet rövidítésjegyzék (195–199) és mutató (200–216) zárja le.

3. Šmilauer könyve kitűnően megfelel céljának: világosan, tömören, módszeresen és sok példával szemléltetve tárja fel a toponomasztika világát. Megtalálható benne mindaz, ami a kezdő kutató első önálló szárnypróbálgatásait biztonságosabbá teheti. Megállapításai, észrevételei megbízhatók; egy kutató- és oktatómunkában töltött élet bőséges tapasztalatain alapulnak. Széles körű szaktudás, higgadt józanság, tudományos igényesség és nemes tárgyilagosság jellemzi az egész kötetet. Nemcsak egyetemi tankönyvként, hanem a névtudomány ismertetőjeként és népszerűsítőjeként is jó szolgálatot tehet. Haszonnal forgathatják a földrajzi nevek magyar kutatói is.

Kiss Lajos

A Nyelvőr postája

Olimpikon — **olimpiás**. Feleki László kipellengérezte a semlegesnemű *olimpikon* szót az Élet és Irodalom című folyóiratnak október 10-i és 24-i számában (a 2., illetőleg a 11. lapon); azt is írta, hogy A magyar nyelv értelmező szótára „elfeledkezett a nyelvtani igazságról, s az *olimpikon* szót szerepelteti” 5. kötetében. A szótár szerkesztői, munkatársai tudtak arról a „nyelvtani igazság”-ról, hogy ez az *olimpikon* szavunk voltaképpen a görög *Olümpikosz* melléknévnek semlegesnemű alakja, s ezt jelenti: ‘az olimpiai játékokra vonatkozó (dolog)’. De azt is tudomásul kellett venniük, hogy az *olimpikon* szó, bármennyire hibás eredetű, meggyökeresedett nyelvünkben az utóbbi évtizedek alatt ‘olimpiai versenyző’ és ‘olimpiai bajnok’ értelemben. Idézett szótárunk „mintegy hatvanezer szócikkben a magyar irodalmi és köznyelv szókincsének a törzsállományát öleli fel” (I. köt. VII. lap), s a szerkesztőség oda tartozónak ítélte az *olimpikon*-t. Nem tagadhatott ki egyetlen ilyen élő szót sem, legföljebb megcsillagozta, helytelenítése jeléül. Az *olimpikon*-nal ezt sem tette meg, mert már hiábavalónak látta, hogy küzdjön ellene. Hisz egy Karinthy Frigyes-idezetet is odaiktathatott a szó igazolására.

Feleki László a Mező Ferenc alkotta *olimpiás* szót ajánlja a szerinte mellőzendő *olimpikon* helyett. Az *olimpiás* nincsen meg az Értelmező Szótár címszavai között, mert néhány éve még nem látszott szókincsünk törzsállományához tartozónak. De azt hiszem, ha ma kellene döntenie róla, már befogadnók abba a törzsállományba. Mostanában ugyanis — még a tokiói olimpia előkészületei közben — nagyon elterjedt ez a szó, napjainkban pedig még jobban, annyira, hogy kihívta maga ellen Tabi László csüfolódó kedvét.

Tabi László ugyanennek a hetilapnak október 17-i számában (a 11. lapon) védelmébe veszi Feleki László ellenében az *olimpikon*-t. Ez nem is baj. Ma már csakugyan nem érdemes törődnünk azzal, hogy „törvényes” vagy „nem törvényes” származék-e; fél évszázada él, megszerezte a polgárjogot, hadd éljen tovább. De az már baj, hogy az *olimpikon*-t védve nekitámad Tabi László az *olimpiás*-nak. Pedig kifogástalan alkotása ez Mező Ferencnek, s aligha mondhatjuk róla, hogy „nem tudott gyökeret verni és F. L. sem tudja forgalomba hozni”. Azt hiszem, mostanában eleget hallhattuk, olvashattuk. Nemcsak gyökeret eresztett, hanem meg is lombosodott, épp lombhullás idején. S úgy vettem észre, hogy már nem csupán ‘olimpiai versenyző’ jelentésben használják, hanem az *olimpikon* második jelentésében is: ‘olimpiai bajnok’.

Hamiskásak Tabi László érvei, mikor Feleki Lászlónak (igazában Mező Ferencnek) analógiás bizonyítékait, a *vásáros*, *búcsús*, *iskolás* szót őellene akarja fordítani: „Vásáros az, aki a vásárokat, búcsús az, aki a búcsúkat, iskolás az, aki az iskolát hivatásszerűen járja.” Tabi szerint legföljebb azok az újságírók, orvosok, masszőrök stb. lehetnének *olimpiások*, akik „az olimpiai játékokon hivatásukból eredően vesznek részt”. Nem egészen helyes a *vásáros*, *búcsús*, *iskolás* szónak Tabi László-féle értelmezése, hiszen

például a *búcsús* nemcsak a búcsúban „hivatásszerűen” sátort verő kereskedő lehet, hanem zarándoklatban részt vevő személy is; ő a zarándoklásban vesz részt, az olimpiás pedig az olimpián. Hogy Tabi László érvelő módszerét alkalmazzam, megkérdezem tőle: A *szerelmes* név talán csak az olyan személyt illeti meg, aki „hivatásszerűen” foglódik a szerelemben? Nagyon sokféle szerepe, jelentése van ám ennek az -s névszóképzőnek! Nem akarok „iskoláskodni”, azért csak egy példát említek még, olyant, amely jól vág az *olimpiás*-hoz; azokat a személyeket, akik lakodalomban vesznek részt, *lakodalmások*-nak hívják. Tehát nem azokat nevezzük *lakodalmások*-nak, akik „hivatásszerűen” járják a lakodalmakat, nem a muzsikus cigányokat (ha csak nem saját hozzátartozójuk lakodalmában húzzák).

Még egy dolog nem tetszik nekem Tabi László cikkében. Azzal is el akarja venni kedvünket Tabi az *olimpiás* szó használatától, hogy „piás” végződését emlegeti. Nem lehet senkinek, legkevesbé egy írónak a képzeletét, azt a bizonyos szárnyas lovat hámba fogni és kitaposott ösvényeken jártni. Mégse tartom szerencsésnek, ha a fantázia ily módon félrevesz, s az író sajátos nyelvi mazochizmussal gyötri magát, szegényíti, bepaccázza nyelvi eszközeit. Főként kár, hogyha az ilyen „ötletet” nyilvánosan terjeszti, megfertőzi mások képzeletét is. Hát akkor ne használjuk az *olimpia* szót se? Hisz abban is benne van a „pia”!

Jó néhány példát említhetnék a hasonlóképpen ferde képzettársításra, mégis meg kell említenem legalább egyet, hogy világosabban lássuk, mit értek ezen a szerencsétlen nyelvi fantáziáficamon. Egy másik írónk fejtegette, hogy ő bizony nem használja ezt a kifejezést: *szemére hányja*. Őszerinte mást jelent a *hány*! Ő csak így mondja: *szemére veti*. Akkor nem jutott eszembe, hát most kérdezem meg tőle: — A *szemrehányás* helyett is *szemrevetés*-t mond és ír?

Nem becsülni való hajlandóság ez a nyelvi mazochizmus. Szokjunk le róla! Én is beleestem ugyan most, de csak a „körleírás” okán. Felejtsük el ezt is, amazt is, „piás” *olimpiás*-rontó gondolatainkat is!

Éljenek az olimpiások, olimpiásaink!

Éljen az *olimpiás*!

Ferenczy Géza

Kapzsi. Varga Ernőné általános iskolai tanárnak üzenjük: Természetesen igaza van abban, hogy helytelen a *kapzsi* szóalaknak ez az írásmódja: „kabzsi”. Hogy ez a helytelen írásforma benne maradt előző számunk 263. lapján, az nemcsak a szerző hibája, hanem a szorkesztség is. (A szerk.)

A kötőjel bárhová jó? Mostanában gyakran előfordul, hogy folyóiratokban, napilapokban sok olyan szóval találkozunk, amit kötőjellel írnak a szerzők, holott a kötőjel használatára a magyar nyelvben szabály van, tehát nem lehet és nem szabad úton-útfélen használni. Egyik-másik újságikkben szinte nevetséges „szóalkotások” vannak. Csupán a Tiszatájnak egy-két „újítását” említem meg. Észre lehet venni, hogy valami különset, nemigen ismert dolgot akarnak az írók kifejezni. Egynek gondolnak két-három szót is, de egybeírva még nem látták (nem is igen lehet), különírni meg nem merik (!?). Ha lehet, megpróbálom leírni helyesen, ha nem, elrettentő példaként úgy hagyom, ahogy volt. A következő kifejezések mindegyike a Tiszatáj 18. évfolyamának 6. számából való. Egy példányban elég sok, viszont így látszik, hogy milyen esetekben követik el a hibát. Németh Ferenc írja: „... a tömeggázlós többnyire nem ezt, hanem a szírupot” kívánja, s ez a *naiv-romantikus-érzelmi-leegyszerűsítő* szemlélet ma ataviz-

mus...” Amennyiben kötőjellel írjuk, akkor összetett szó. Ha már egyáltalán szó, akkor benne kell lennie az Értelmező Szótárban. Benne van-e vajon? Vagy nyelvújítás? Vagy csak azt akarja a szerző mondani, hogy a szemlélet naiv, romantikus, érzelmi és leegyszerűsítő? Ugyanott: „...Bizonyára *élménybeli-társadalmi* okai vannak... Azaz: élménybeli, társadalmi okai.

„A tanulók fel tudják ismerni a nem-művészt...” (helyesírás: *nem nemes, nem magyar* stb.).

Székelyhidi Ágoston cikkében is előfordul néhány ilyen eset: „*Kalász arculatában-szellemében* sajátos világot épít.” Arculat és szellem szó van a magyarban, arculat-szellem kevesbé. Talán *arculatában és szellemében* lehetne. — „...*érzelmi-hangulati* átélés...” — „*racionalis-logikai* eleve megtervezettség...” — „Kalász kétségtelenül sok fájdalmat, kiábrándulást, bizonytalanságot tartalmazó lírája magában hordja *okulását-eredetét* is.” Elég furcsa új „szó”.

Vajda Lászlónál: „*Durvább-ügyesebb* szemfényvesztéssel kelthették ezt a látszatot...” — „...*összehangolódás-ének és erő-ének*...” Az utolsó előtti szóban esetleg jó, de *erő-ének* a helyes.

Fülöp László írásában: „... így a *költői-művészi* önkifejezésnek...” — „... *csupán érzékeli-észleli* az öntudat bizonyos szintjén ezt az idegenséget...”

Talán az *üti-veri* mintájára?

„Nem valami *homályos-metafizikus* sóvárgása, *abszolút-keresése* nyilatkozik a *Mindenség-óhajításában* a léleknek...”

„... *újra-átélő* folyamatban egyaránt.”

Láthatjuk, hogy elég furcsa dolgokat kapunk egy-egy kötőjel segítségével. Nem magyaros, nehéz megérteni az ilyen kifejezéseket. És ami bizonyos: a magyar helyesírás szabályaival ellenkezik ez az írásmód, amely a nyomtatás befolyásoló hatása miatt megzavarhatja azokat is, akik addig többé-kevésbé tudták az idevonatkozó szabályokat.

Szándékosan nem közöltem költők és írók ilyenfajta szavait. Ők talán a költői szabadságra hivatkoznának, bár már ott se lehet mindent „elkövetni”, főleg a nyelv rovására.

Kovács József

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládája

A *hát* használati köre. Ligeti Andor kifogásolja mondat elején „a fület sértő” *hát* szócskát. Hiába keresett erről a kérdésről bővebb tájékoztatást, Balassa József nagy (1929-i) helyesírási szótárában csak ennyi van róla: *hát*, ksz. tehát.

Ez nem helyesírási, hanem szóhasználati kérdés, azért nem helyesírási, hanem értelmező szótártól kell választ kérni. Balassa Józsefnek is van ilyen műve: A magyar nyelv szótára (Bp., 1940.), abban is találunk egy kis cikket arról a szócskáról. De még jobban tesszük, ha a legújabb, megbízhatóbb efféle műben, A magyar nyelv értelmező szótárában nézzük meg; egy hosszú, héthasábos cikk foglalkozik vele, tömérdek írói és költői idézettel támogatva az elemzést. Annyi hasznos anyag van összegyűjtve a szó-cikkben, hogy vizsgálódásunkban mi sem mellőzhetjük. H á t lássuk csak!

Először is megtudhatjuk, ha még nem tudnánk, hogy nemcsak kötőszó ez a *hát*, hanem még gyakrabban határozószó, s előfordul úgynevezett mondatzóként, azaz mondatértékű szóként is. Egyébként már századok óta hasznos tagja szókincsünknek. Állhat a mondatnak élén, belsejében, végén s egymagában is. Önnek „az utóbbi hónapokban” mondatkezdő szóként tűnt föl, kelleténél gyakrabban. Bizonyára azért, mert valahogy fölfigyelt rá, s amire külön figyelünk, főleg nemtetszéssel, azt túlságosan is gyakorinak látjuk. Természetesen lehetséges, hogy valakinek ez a *hát* töltelékszavává

lesz, olyanná, mint az *izé*; ilyen szerepben nekünk sem tetszik. De vigyázzunk, hogy a vele szemben érzett elfogultságból igaztalanok ne legyünk iránta, meg ne bélyegezzük olyankor is, amikor helyénvaló. Leggyakoribb az előbeszédben meg a hozzá közel álló stílusban, a szépirodalom nyelvében stb., ritkább persze az értekező prózában vagy a hivatalok nyelvhasználatában, a jogszabályokban.

Sokszor kezdődik vele kérdés, mint Petőfinek István öccséhez írt költői leveléből az első mondat (ez a *hát* még közvetlenebbé teszi a kérdést): „*Hát* hogymint vagytok otthon, Pistikám?” Beljebb is kerülhet a mondat belsejébe: „Végső rendelkezést tennék; de *hát* minek?” (Arany János). A mondat végén: „Hm, mit hallhattak *hát*?” (ti. a cselédek; Jókai). Szívesen összetársul hasonló fajta szóval: *de hát* (ezt sokan egybe szokták írni, szükségtelenül), *hát bizony*, *hát igen*, *hát nem?*, *hát aztán?*, *hát csak!*

Feleletben nyomatékosító szónak használjuk, de csak a bizalmasabb, nem választékos beszédben: [*Tudod?*] — *Tudom hát.* [*Megtanultad?*] — *Meg hát.* Olykor a magától értődest fejezi ki a válaszbán: „Ki az a Bencsik Józsi? — kérdezte Ferkó. — *Hát* a bakter a dombon” (Móricz Zsigmond).

Felszólításban is gyakori, biztatásként: *Igyunk hát!* Belenyugvás kifejezésére: *Hát jó, menj csak!* Az állítás nyomósítására: „Főlnézett az égre, *hát* bizony [a nap] ... már magasan járt” (Mikszáth). Érzelmi hangsúly van rajta ilyen figyelemfölkeltő mondatban: „Nézi a fazék vizét, *hát* máknyi kis zsírcseppek úszkálnak rajta” (Gárdonyi).

Az eddigi példákban határozószó volt a *hát*, a következőkben kötőszó. Leggyakoribb következtető mondatok kapcsolására (ilyenkor egyértékese a *tehát*-nak): „Őn azt mondja: a költőnek ismerni kell a nyelvet: így *hát* a nyelvten esztétikába való” (Arany János).

A most következő példákban mondatszó a *hát*: „Látom, hogy itt vagy ... Hál'istennek ... *hát* ... (nyel) vót-e ott esső?” (Gárdonyi). A népi nyelvben 'igen' értelemben is használják: „Érti kend, Jóska bácsi? — *Hát* — hagyja helyben félelemmel Jóska bácsi” (Tömörkény István).

Mindez csak egy kis szemelvény volt a *hát* szócska szabályszerű használatának bőségéből. De ennyiből is láthatjuk, hogy nagy szükség van rá: igen sokféle szerep jutott neki osztályrészül. Olyan különleges ízű, hangulatú szócska nyelvünkben a *hát*, hogy nem is lehet mindig tökéletesen kifejezni más nyelven. Szükségünk van rá határozószóként, kötőszóként, mondatszóként. És jól szolgál mindenféle szórendi helyzetben, mondat elején is. *H á t* nem igaz?

F. G.

Dalol — énekel. Rácz Jánosnak az a véleménye, hogy a *dalt dalolni*, az *éneket* pedig *énekelni* kell, s hogy helytelen, ha így mondjuk: egy *dalt énekel* vagy egy *éneket dalol*.

Ez a nézet látszólag igen tetszetős, mert a nyelvhasználat helyességét igen szoros korlátokkal szabja meg. A nyelv azonban nem ilyen könnyen szabályozható, s a kérdés kissé bonyolultabb.

A *dal* főnévből a *dalol*, az *ének* főnévből pedig az *énekel* igét képezzük, de ez nem jelenti azt, hogy mindegyik csak a maga párjával állhat. Ha így volna, akkor például a *beszédet* csak *elbeszélni* lehetne, pedig azt *elmondani* szoktuk. A *szónoklatot* sem *elszónokolják*, hanem *elmondják*, *elharsogják*, *eldörgik* stb. *Elmondhatja* valaki a *mondókáját*, de *elő* is *adhatja*. A *tréfát* sem *eltréfolni*, hanem *elmondani*, *előadni* szokás. És végül: a *nótát elnótázás* helyett *eléneklik*, *eldalolják*, *elfűjják*.

A nyelv sok-sok ezer szava tehát nem olyan viszonyban van egymással, hogy mindegyik csak egyetlen másikkal kapcsolódhat, ahhoz, amelyik éppen alaki rokonság-

ban van vele. A szavakat a használatban inkább a rokon, hasonló értelem fűzi össze. Hogy egy-egy fogalomra több szavunk is van, az igen öröndetes a kifejezés szempontjából, mert azt választhatjuk ki közülük, amelyik mondanivalónknak jelentésárnyalatban, hangulatban, stílusban legjobban megfelel.

A szóban forgó két ige közül például a *dalol* választékos, irodalmibb, az *énekel* pedig köznyelvi. A *dalol* jelentését az Értelmező Szótár így határozza meg: *dalt énekel*. Az *énekel* igénél pedig ilyen példamondatokat találunk: *Népdalokat énekel. A madarak reggeli dalukat énekelték*.

Írók, költők s általában az, aki gondosan, szépen igyekszik beszélni, választékosan fogalmazni, kerüli is a szóhasználatban az egyhangúságot, az ismétlést. Néhány idézettel mutatjuk ezt be: Radnóti Miklós ugyan ezt írta: „A költő . . . minden énekében utolsót énekel”, de József Attila így szól Juhász Gyulához: „Bátyám, ki bortól mámoros éneket zengész”. Vörösmarty pedig Liszt Ferenchez: „Zengj nekünk *dalt*, hangok nagy tanárja”. S hogy végül földijét, Adyt idézzem érvül és bizonyítékul, nála ilyen szókapcsolatokat találunk: „Egy *nóta* csal. Rég *dalolhatta* Szent Ázsiában szép, vad, barna lány.” „Mári szolgálónk, a néma, Hirtelen, hars *nótákat dalolt*.” „*Fűjjátok* el a *nótámat*: Meghalok én nemsokára.”

Örülünk tehát nyelvünk gazdagságának, a kifejezés változatos lehetőségeinek, és éljünk is velük.

K. M.

Megad — meghagy. Baráth Józsefné levelére a következőkben válaszolunk:

Ma már azt mondhatjuk, hogy mind a két szójárás egyformán helyes: *Meg kell adni, (hogy) derék ember. Meg kell hagyni, (hogy) csinos teremtés. A megad, meghagy* persze még sok mást jelenthet: *megadja az árát, a kölcsönt, az engedélyt, a tiszteletet* stb.; *meghagyja állásában, meghagyja bajuszát, meghagyja a maradékot vacsorára; meghagyta, hogy úgy járjanak el; meghagyta halálos ágyán, hogy . . .* A szóban forgó kifejezésben a *megad* és a *meghagy* egyaránt efféle jelent: 'elismer, megenged'. Őn csak a *meg kell adni* szókapcsolatot tartja helyesnek. A magyar nyelv értelmező szótára a *megad* e jelentését így írja le: „*Meg kell adni, hogy . . .* el kell ismerni; kétségtelen; az már igaz, hogy . . .” Utána ezt az idézetet olvassuk Mikszáthtól: „*Meg kell adni, hogy gyönyörűen beszél ez a Poltáry.*” A *meghagy* harmadik jelentését ekképpen értelmezi a szótár: „*Elismerve megállapít.* *Meg kell hagyni, hogy ügyesen csinálta. Dolgos asszony, meg kell hagyni. Szép munka, meg kell hagyni.*” Majd ezt idézi Jókaitól: „*Még annyit sem hagyott meg rajta, hogy szép férfi.*” Ez az idézet szinte magyarázza, hogyan is juthatott hozzá a *meghagy* e szókapcsolatbeli jelentéséhez; ha valakiről, valamiről elismerünk valamit, akkor nem vesszük el tőle, róla ezt az értéket, hanem ott hagyjuk, meghagyjuk.

A teljes igazság kedvéért „*meg kell adni*”, hogy alkalmasint a német *das muß man ihm lassen* is hatással volt a *meg kell hagyni* elterjedésében. Nyelvűvelő irodalmunkban máig tart ennek a *meg kell hagyni*-nak a helytelenítése. Már Simonyi Zsigmond is „okvetlen kerülendő hibá”-nak mondja a következőt: „*azt meg kell neki hagyni*”, s erre javítja: „*azt meg kell neki adni*” (Helyes magyarság. 3. kiad. 1914.). Ugyanígy Kelemen Béla (Jó magyarság. 1. kiad. 1906.); úgy látszik, később már elállott ettől a felfogástól, vagy nem tartotta fontosnak a helytelenítést (könyve 3., 4. kiadásában nem említi). A Pesti Hírlap nyelvörében (Kosztolányi Dezső szerkesztette) Balassa József is rosszallja a *meghagy*-ot ebben a kifejezésben: *azt meg kell hagyni*, s ezt ajánlja helyette: *el kell ismerni*. Dengl János szintén elítéli a *meg kell hagyni*-t; így javítja: *el kell ismerni* (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 298. lap). Még az 1954-ben megjelent Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára is „mindenképpen kerülendő”-nek tartja a *meghagy*

címszó alatt: *azt meg kell hagyni*, s ennek használatát javasolja: *el kell ismerni*. De ugyanazon a 28. lapon kilenc sorral följebb, a *meg* címszó alatt „nem kifogásoljuk” jelzéssel így írja: *meg kell adni, hagyni*; az utána olvasható *el kell ismerni*; *annyi szent, hogy* kifejezést „a stílus élénkítésére” adja, mert a *meg kell adni, hagyni*-t „igen gyakran használjuk, és ez egyhangúvá teheti mondanivalónkat”. Ebből már kitetszik a bizonytalankodás. (Vagy csak tévedésnek minősítsük?)

Hogy is vagyunk a némettel? A *das muß man ihm lassen*-t így fordítja magyarra Kelemen—Thienemann Német—magyar nagyszótára: *ezt el kell ismerni*. Van még a németben egy ilyen értelmű ige: *zugeben*; ez alatt a címszó alatt ezek a példák vannak: *ich will gern zugeben*; ennek így adja magyarját a szótár: *szívesen elismerem v. megengedem*; *zugeben*, daß . . . : *megengedem v. elismerem, hogy . . .* A szótár magyar—német részében ez van: *meg kell adni, hogy . . . : man muß zugeben, daß . . . ; meg kell neki adni: das muß man ihm lassen*. A *meghagy* címszó alatt nem találjuk meg a szóban levő kifejezést. Simonyi Zsigmond Német és magyar szólások című munkájának (1896.) *zugeben* szócikkében ezt olvassuk; „*Das muss man zugeben, od. das muss man ihm nachsagen, dass er immer gerecht ist*: Azt meg kell neki adni, hogy ő mindig igazságos. — *Wir wollen gern zugeben*: Készséggel megengedjük.” (Meg kell jegyeznünk, hogy a *nachsagen*-t ebben az értelemben rosszállóan és tagadó mondatban szokták használni. Itt bizony szokatlan.)

Mit mondjunk ezek után? Nagyon valószínű, hogy a *meg kell neki hagyni a das muß man ihm lassen* fordítása. Ha így beszélünk: *meg kell neki hagyni, hogy jól csinálta*, akkor bizony érezzük a német ízt; ha ott marad a *neki* részeshatározó, akkor inkább az *adni* illik oda. De a részeshatározó nélkül nem hat németesen. Hogy lehet ez? Lássuk a következő jó magyar szólást: *Egy krajcár ára vagy egy krajcárt érő becsületet sem hagyott rajta*, azaz 'jól összeszidta'. Vagy itt a másik: *Leszedte róla a keresztvizet*: ugyanaz a jelentése. Milyen szemléletmódot tükröz ez a két szólásunk? Azt, hogy *ra j t a* van valakin valami tulajdonság, s *leszedjük r ó l a*. Ha már így látjuk, mondhatnánk ezt is: *Hagyjuk (meg) rajta! Ne hagyjuk (meg) rajta!* Ahogy a Jókai-idézetben van: „Még annyit sem hagyott meg rajta, hogy szép férfi.” Ha tehát így szólunk: *meg kell hagyni, hogy . . .*, akkor nemigen távolodunk el ettől az eredeti magyar szemlélettől. Ráadásul a *meg kell adni* és a *meg kell hagyni* ejtésének (különösen tájias *anni: hanni, annyi: hannyi* ejtésének) hasonlósága is hozzájárulhatott a *meg kell hagyni* elterjedéséhez.

A tájiasságról szólva megemlíthetjük, hogy a tájszótárak nem tudnak a *meg kell hagyni*-ről. A Szamosháti Szótár a *megad* címszó alatt a 'megenged' jelentésre egy másik példa után ezt közli (átírjuk köznyelvre): „Azt meg kell adni, hogy a búza gyönyörű volt.” S ott látjuk a *megad* igének 'megállapít' jelentését is, ezzel a példamondattal: „*Hidd be már bátyádat, adja meg az ízét a kolbásznak*.” Ugyanebben a szótárban a *meghagy* címszónak is van ilyen jelentése: 'megállapít, megad', ezzel a példával: „*Meghagyja az ízét* (pl. a szakács az ételnek).” Ez nem egyedülálló találkozása a *megad* és a *meghagy* igének; az Ormánysági Szótár szerint is van a *meghagy* igének 'kijelöl, megállapít' értelme, s a Szegedi Szótárban ezt találjuk a *meghagy* harmadik jelentéséül: „megállapít” (pl. étel ízét)”. Ez a szótár a *megad* alatt ezt közli szólásként: „*Mög kö anni, hogy* (= el kell ismerni, hogy . . .)”. A *megad* és a *meghagy* igének ez az olykori rokonulása is előmozdíthatta a *meg kell hagyni* kifejezésnek honossá gyökeresedését.

Végül is el kell ismernünk az Ön nyelvérzékének jó ösztönét: valóban a *meg kell adni* az eredetibb, a hagyományosabb, de — amint talán sikerült bizonyítanunk — most már nem szabad hibáztatnunk a *meg kell hagyni*-t sem.

F. G.

Gödöllőt végzett. Az Agrártudományi Egyetem talajtani tanszékének dolgozói megróják e kifejezést. Ítéletükkel lényegében mi is egyetértünk, érvelésüket azonban nem tartjuk teljesen helytállónak. Abban tökéletesen igazuk van, hogy ez elnevezés pontatlan, megtévesztő, hiszen — mint írják — „a Gödöllőről kikerült mezőgazdasági szakemberek végezhettek egyéves mezőgazdasági akadémiát, tsz-elnökképzőt és Agrártudományi Egyetemet is”. Az az érv azonban, hogy a *Gödöllőt végző* kifejezés nyelvtanilag helytelen, önmagában nem elegendő az ítékezéshez, mivel ez a nyelvtani vétség korántsem olyan súlyos, mint Önök gondolják. *Községet végezni* persze nem lehet, ebben igazuk van. Csakhogy a *Gödöllő* név annak a szándéka szerint, aki használta vagy leírta a szóban forgó kifejezést, nem is a helységet jelenti, hanem egy bizonyos iskolát, amely ezen a helyen van. Az ilyenfajta metaforikus használat nem is olyan ritka s nem is olyan elítélendő nyelvünkben, mint hiszik. Ha valakiről azt olvasom, hogy *megjárta Auschwitzot*, akkor nem arra gondolok, hogy turistaként vagy hivatalos ügyben kereste fel ezt a helyet, hanem azt értem belőle, hogy deportáltként végigélte az auschwitzi haláltábor borzalmait. Ha ezt hallom: *olimpia*, nem a görög község jut eszembe, hanem az a négyévenként megrendezett sportverseny, amely az említett görög község mellett szintén négyévenként rendezett egykori vallási ünnepségeket idézi fel. Ha ezt olvasom: „*Washington ellenzi a leszerelési javaslatot*”, nem magára a városra gondolok, hanem annak az államnak a kormányára, vezető politikusaira, amelynek a székhelye, központja Washington. Ha ezt a hirdetést látom: *Szívünk havannát!*, nem Kuba fővárosa jut eszembe, hanem egy kubai dohányból készült, kitűnő szivar. És még tovább sorolhatnám a példákat, de talán fölösleges. Már ebből is látható, hogy helynévnek sem okvetlenül csak egy jelentése lehet, hanem akár állandó (*havanna, olimpia*), akár alkalmi (*Auschwitz, Washington*) jelleggel egyéb jelentése is. A *Gödöllőt végzett* kifejezés esetében a *Gödöllő* szónak a 'valamilyen mezőgazdasági iskola' jelentése persze nagyon is alkalmi, szokatlan, erőltetett, s éppen ezért használata nem ajánlható, magát ezt a metaforikus szerkesztésmódot azonban általánosságban nem ítéltethetjük el.

G. L.

A tövestül mondatrészi értéke. Kóródy Gézáne tanár (Nyékládháza) levelében elmondja, hogy az 1959-ben kiadott Magyar nyelvtan az általános iskolák VII. osztálya számára című tankönyv társhatározónak minősíti a *tövestül mondatrészt* a következő mondatban: *Az óriás tövestül tépte ki a fát* (28. lap). Ön szerint a *tövestül* nem társhatározó, hanem módhatározó.

A *-stul, -stül* ragot társhatározói (sociativusi) ragnak szokás tekinteni, mert azt fejezi ki, hogy az alanyhoz vagy a tárgyhoz, néha más mondatrészhez társul valaki, valami, mégpedig szorosan hozzá tartozóan, nem úgy, mint a *-val, -vel* ragos határozó esetében, csak véletlenül, kevésbé szoros egységben. Az *anya gyermekével (együtt)* fázott: ebben a mondatban a *gyermekével (együtt)* nem jelent annyira megszokott és szoros kapcsolatot, mint a következőben a *gyermekestül* határozó: *Az anya gyermekestül fázott*. Itt tehát arról van szó, hogy 'az anyának társa volt gyermeke a fázásban'. Az Ön idézte mondat: *Az óriás tövestül tépte ki a fát* — nem azt jelenti, hogy a fa töve együtt végzi az óriással, az alannal a fa kitépését (ebben igaza van Önnek), hanem azt, hogy a kitépett fával együtt van a töve, vagyis a kitépett fának 'társa' a töve. Eszerint itt a határozóban kifejezett személy nem az alannal, hanem a tárggyal együtt vesz részt a történésben. Ezért sorolja a tankönyv a társhatározók közé a *tövestül* mondatrészt.

Mindamellet nem hallgathatjuk el, hogy a *-stul, -stül* ragos határozó nemegyszer többé-kevésbé más határozófajtákkal is rokonságot tart; az Ön példamondata is ilyen. A *tövestül* határozó (s ez itt éppen nagyon hangsúlyos, azért van állítmányának igekötője

kirekesztő szórendben: tépte ki) affélét is mond, hogy honnan, milyen helyről ered ez a történet, cselekvés; azaz valamelyest az eredet- és helyhatározókhoz is húz (vö. a Tompa József szerkesztette akadémiai leíró nyelvtannak, A mai magyar nyelv rendszerének egy idevágó példamondatával: 2. köt. 242. lap), sőt (így részben Önnek is igazat adhatunk) némiképp a módhatározókhoz.

Ennyire kaméleontermészetű a határozó; ugyanaz a ragos határozó egyik mondatban ilyennek, másokban olyannak mutatkozik, sőt ugyanabban is többfelé tekingethet.

F. G.

Chorallelőjáték. Virányi Ottónak válaszoljuk:

Teljesen igaza van, mikor elítéli ezt a címet: „J. S. Bach: f moll chorallelőjáték”; majd fölszólalására erre javították: „f moll chorálelőjáték”.

A *chorallelőjáték* valóban furcsa szó. A hiba elkövetőjének nyilván az egészen más jelentésű *korall* szó motoszkált az eszében, azért írta a *chorál* vagy (ma már inkább így írjuk, magyarosan) *korál* szó helyett: *chorall*. A *korál* (*chorál*) a görög-latin *choralis*-ből származik; a németből vettük át, azért van megcsontítva; alapszava a görög-latin *chorus* (görögül: *chorosz*); mai jelentése: a) katolikus gregorián ének, b) protestáns egyházi népének. A korálra zenei szempontból főként az jellemző, hogy dallamának hangjai kis lépésekben, hangközökben (jobbára szekundokban) következnek egymás után. Ez a jellegzetesség meglehetősen általános volt a középkori zenében.

A *korall* (*koráll*) annak a bizonyos mézsvázaz tengeri állatnak a neve; piros vázából dísz tárgyak, ékszerek készülnek. Régi alakváltozatai: *kaláris*, *koláris*, *kláris*, hangátvetéssel keletkeztek a magyarországi latin *corallus*-ból; a klasszikus latinban *corallium* (*corallium*), ez a görög *korallion*-ból. Hogy a *kaláris*, *kláris* alakot a *korall* visszaszorította a népi nyelvbe, annak bizonyára a német *Koralle* az oka; egyébként sok más nyelvben hasonlóan hangzik ez a nemzetközi vándorszó. Köznyelvünkben már csak a *korall* él.

Elég az hozzá, Bach koráljainak semmi közük a korallokhoz. Helyesen így kell írni az említett mű címét: *Bach J. S.: f-moll korálelőjáték*. Az *f* és a *moll* közé kötőjelet kell tenni. A *moll* hangnemben szerzett zeneművek címében nemzetközi szokás szerint kisbetűvel írjuk a hang nevét, még mondat, cím elején is: *f*, azért *f-moll*. A *dúr* hangneműt pedig nagybetűvel: *F-dúr* (mondat belsejében is).

Igen, az előjáték helyett latinosan a *prelúdium* szót is használják.

F. G.

Kötőjel az összegnek betűs írásában. Tóth Jánosné tanító (Babót) levelében elmondja, hogy a postán nem fogadták el az olyan postautalványt, amelyen az összeg betűs írásában a kötőjeles tagolást alkalmazta, így: 2500, azaz *kettőezer-öttszáz* forint, ahogy a helyesírási szabályzat kívánja. A postai alkalmazott szerint „a postán mindent egybeírnak”.

A magyar helyesírás szabályainak (10. kiad.) 191. pontjában ezt olvassuk: „Két- ezren felül, ha az ezres után még más számnév is következik, az összetett számnevet a hátulról számított szokásos hármas számcsoporthoz szerint tagoljuk, s a csoportok közé kötőjelet teszünk: *tizenkétezer-háromszáznegyvenöt* = 12 345 / *ötmillió-hatvanötezer-négyszáztizenkettő* = 5 065 412 stb.” Ezt mondja ki röviden a 395. pont is. Ennek megfelelően A gépirás szabályai című kiadvány (MSZ 3495–56 R) 16. pontjában is szó szerint ezt találjuk. Ennek a szabványnak a megtárgyalásában részt vett annak idején egy postaiügyi szakember is; semmi kifogása sem volt ez ellen a szövegezés ellen.

Hogy végére járjunk a dolognak, megkérdeztük telefonon a postaigazgatóság illetékes szervét. Azt a felvilágosítást kaptuk, hogy a postai üzemszabályzatban nincs semmi olyan rendelkezés, amely ellenkezne a helyesírási szabállyal. A postautalványon számmal is, betűvel is föl kell tüntetni az összeget, de ennek írásmódját nem szorítják meg azzal, hogy nem szabad kötőjelet használni; ez már azért sem lehetséges, mert ha egy hosszabb nevű számösszeg betűs írása nem fér el egyvégtében, az első sor végén el kell választani, kötőjellel. Aki nem fogadta el a helyesírás szabályai szerint kötőjellel tagolt írásmódot, az túlzottan óvatos volt — mondták. Valóban sok mindenre kell vigyázni az utalvány kitöltésekor, hogy alkalom ne legyen a hamisításra (*Kétezer* helyett így kell írni: *Kettőezer*, hogy a *két* számnevet *hét*-re ne hamisíthassák, nagybetűvel kezdjük az összeg betűs írását, hogy ne lehessen betoldani eléje valamit stb.), de a kötőjel használata nem tilalmas. Tessék tehát bátran alkalmazkodni a helyesírási szabályzathoz, a szerint is tanítani. Ha a postai alkalmazott visszautasítja az így kitöltött utalványt, tessék neki megmutatni levelünket.

F. G.

Bóka László

1910—1964

A húszas évek végén, még a Múzeum körüti bölcsészkar magyar nyelvészeti szemináriumában találkoztam először Bóka kolléga úrral, aki az intézet önkéntes könyvtáros-szeniora s Gombocz Zoltán tiszteletbeli tanársegéde és testőre volt. E bonyolult összetételű félhivatalos rangját teljes hivatali tekintéllyel viselte, és kivételes, bár nem törvényes helyzetét daltás ifjúságának fölényével élvezte a megilletődött filozopterek irigykedő csodálatában. Az egyéniség zárkózott előkelősége vont kört alakja köré, de tehetségét látatlanban is elismertük, hiszen az e tekintetben nagyon is igényes Gombocz professzor nem fogadta volna maga mellé. (Keszi Imre róluk mintázta „Törvényen kívül” című drámájának hőseit: ez is jelzi, mennyire fölkelte a kortársak érdeklődő figyelmét.)

Utolsó emlékként pedig a Kruzsok asztalánál látom őt, betegsége fölötti legutóbbi győzelméből visszatérten, megtöppedt terebélyességében ülve egykori tanárai: mostani professzortársai oldalán, megfáradtan, de föl-fölcsillanó szellemmel, kedélyes tekintélytartással, egyszerre élvezve (igaz, megnyugtatóan: orvosa kíséretében) az asztal szabados örömeit és a csapongó viták pengevillanásait, a csipkelődő vagy adomázó társalgás savát-borsát.

E két emlékem fogja közre Bóka László változatos pályáját és sokrétű életművét. Már indulása is rendhagyó és meglepő volt: a Gombocz-szeminárium tekintélye és reménye irodalomból, Csáth Gézáról készít doktori disszertációt. Útján nem ritkák ezután sem az ilyen fordulatok, ám váratlanságuk csak látszólagos, s főként a kívülállókak lepte meg, akik nem ismerték őt. Kezdetől fogva egy sokoldalú tehetség nyugtalankodott benne (ebben bizonyára Gombocz példájának és hatásának is része volt), s kereste útját a nyelvészet szűkebb, zártabb köréből valami tágabb világ, egyetemesebb megnyilatkozási lehetőség és saját önkifejezési forma felé. Ezért érdekelt az irodalom, s vonzották a közélet és a politika kérdései. Ifjúkori nyelvészeti közleményei mellett egyre több verse, cikke, kritikája, irodalmi tanulmánya jelent meg, amelyek azt mutatták, hogy a tudós értelemmel az írói látás és megformálás képessége és a költői érzékenység társul benne.

Ha a nyelvészeti folyóiratokban elapadtak is írásai, a filológus-iskolának köszönheti a rendszerező logika mellett a gondolat és az írás fegyelmét, a tiszta, világos kifejezés tiszteletét és a nyelvi forma iránti érzéket. Azon néhány író-kritikus-irodalomtörténész közé tartozik, akik a nyelvtudományból indultak el, s — mint Szabó Dezső és Laczkó Géza példája is mutatja — megőrizték és hasznosították nyelvész iskolázottságuk termékenyítő hatását és gazdagon gyümölcsöző tanulságait. Bóka László tanulmányaiban, kritikáiban és irodalomtörténeti munkáiban, majd az utóbbi éveknek a betegség orvítamadásaival vívott szenvedélyes és hőies küzdelméből született regényeiben az éles szem, bíráló fölény, játékos szellem és a szatirikus hajlam mellett mindenütt kitűnik, mennyire ismeri írójuk a nyelv múltját és gazdagságát, s milyen éles érzéke

van különleges ízei és finom árnyalatai iránt. Ez a tájékozottsága és képessége táplálja nyelvteremtő és nyelvformáló ösztönét s bátorságát is. Írásait olvasva megragad bennünket a művészi megformálás tehetsége; tanulmányai az újabb magyar esszéirodalom remekei, írójuk — bátran kijelenthetjük: egyik legkiválóbb stilisztánk.

Ha Bóka László elpártolt is ifjúkora szerelmétől, soha meg nem tagadta, sőt büszkén őrizte e kapcsolat emlékét és tanulságait, azt, amivel gazdagodott tőle. Tanulmányköteteiben és monográfiáiban (Tegnaptól máig, Arcképvázlatok és tanulmányok, Vajda János, Ady Endre pályakezdése) helyet kapnak nyelvi és nyelvészeti kérdések is, bár többnyire irodalmi vetületükben vizsgálja őket. Finom művészi-esztétikai beleéléssel és stílusérzéssel elemzi a nyelvi-formai kérdéseket, megszívlelendő példát adva kritikusainknak és irodalomtörténészeinknek az újabb sokat, de inkább csak kíváncsisággal emlegetett komplex elemzésre (l. főként Ady, József Attila, Arany, Jókai, Vörösmarty írói arcképeit). E munkái és műelemzése, amelyekből néhányat kötetbe is foglalt (Szép magyar vers), azt reméltették, hogy az ő hivatott tollából megszületik majd a magyar irodalom stílustörténete vagy más alapvető stilisztikai mű. Fájdalom, csak Bóka írásainak példamutató hatása és ösztönző ereje maradt ránk, s talán a biztató remény, hogy tanítványaiiba beléoltotta az irodalmi alkotások művészi átélésének és elemző megértésének módszeres készségét, amely az ő sokoldalú egyéniségének egyik legvonzóbb képessége.

Bóka László a XX. század irodalmának egyetemi tanára volt, de a nyelvészek is a magukénak vallhatták őt, s ezt a kétfalakíságot soha meg nem tagadta, sőt szívesen vállalta is. Nemcsak munkái tanúskodnak erről, hanem hivatalos feladatvállalásai és kiállításai is: készséggel lektorált nyelvészeti munkákat, tíz éven át tagja volt a Magyar Nyelvőr szerkesztő bizottságának, részt vett az országos nyelvtudományi tanácskozáson és a Magyar Nyelvtudományi Társaság életében. Amikor pedig csak mód vagy szükség volt rá, az Akadémián, az egyetemen és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban mindig kiállt a nyelvtudománynak sokszor mellőzött fontossága vagy elhanyagolt érdekei mellett. És még egy tanúbizonyság: Pais Dezső mellett ő volt leghűségesebb törzstagja a Kruszoknak, ahová a régi érdeklődés és az új tájékozódás ösztöne, évtizedes barátságok meghittsége és alkalmi találkozások változatossága vitte el őt hétről hétre. Csak a betegség tudta távoltartani, s most már a mindennél erősebb kényszerűség: nemléte. Félig volt csak a miénk, de talán éppen ezért kétszeresen fáj az elvesztése.

Kovalovszky Miklós

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság szeptember 17-i üléséről

Az ülésen nyolcan vettek részt: Bencédy József, Fábián Pál, Ferenczy Géza, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Szende Aladár és Tompa József.

Az ülés első napirendi pontjaként az év elején meghirdetett ifjúsági nyelvi pályázattal kapcsolatos kérdésekről tárgyalt a bizottság: a titkár előterjesztése alapján értékelte a pályázat számszerű eredményét, kijelölte a bíráló bizottságot, tanácskozott a díjazás módjáról, az eredményhirdetés időpontjáról. Addig is, amíg az eredmény részletes értékelésére és a bíráló bizottság jelentésének közlésére következő számunkban sor kerülhet, az alábbi előzetes közleményben adjuk közre a pályázat résztvevői és olvasóink számára a bizottság hivatalos tájékoztatóját.

A megbeszélésen néhány egyéb kérdéstről is szó esett. A résztvevők megvitatták a bizottság jövő évi tervét, tanácskoztak egy 1965-ben rendezendő kiejtési konferenciáról, megtárgyalták a tervezett havi nyelvművelő folyóirat megjelentetésének újabb lehetőségeit (a korábbi lehetőségekből, sajnos, nem lett valóság) stb., majd a bizottság elnöke, **Lőrincze Lajos** bezárta az ülést.

Grétsy László

Híradás az ifjúsági nyelvi pályázatról

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottsága által a Magyar Nyelvőrben meghirdetett „Hogyan beszél a mai ifjúság?” című pályázat a kiírásnak megfelelően szeptember elsején lezárult. Sikerét és a közönség érdeklődését bizonyítja, hogy összesen 43 pályamunka érkezett be, többségükben alapos és értékes dolgozatok. A bíráló bizottság a pályázatokat értékelte. Az ünnepélyes eredményhirdetés 1964. december 14-én délelőtt 11 órakor lesz a Magyar Tudományos Akadémia képes termében (Budapest V., Roosvelt tér 9. I. emelet). Erre a pályázat résztvevőit ez úton is meghívjuk. A díjazott vagy dícséretben részesített pályaművek szerzőinek külön értesítést is küldünk.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvművelő Munkabizottsága*

Vendégeink. **Lotz János**, a New York-i Columbia Egyetem professzora 1964 júniusában hazánkban járt. „Néhány kérdés a magyar strukturális nyelvtan köréből” címmel előadást is tartott a Magyar Tudományos Akadémián.

Guillermo Caprario, az ENSZ keretében működő Office of Conference Service vezetője magyarországi tartózkodása alatt rövid látogatást tett az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

A Nyelvtudományi Intézet közleményei. Ez év júliusában megjelent A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményei című kiadványsorozatnak az első száma. A most induló új folyam az 1950—56 között megjelent sorozat folytatása. A megjelent szám a magyarországi nyelvtudomány bibliográfiáját tartalmazza, felöleli az 1961-ben megjelent magyarországi nyelvtudományi és a magyar nyelvtudománnyal valamilyen módon kapcsolatos publikációknak, továbbá a hazai nyelvészeti munkák 1961. évi külföldi ismertetéseinek könyvészeti adatait.

Sz. L.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat beérkezett: 1964. VIII. 24. — Példányszám: 7500 — Terjedelem: 13,75 (A/5 ív)

64.59379 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Lőrincze Lajos</i> : Elvitték a szilasiak	476
<i>Kőhegyi Mihály</i> ; Lefogták, mint madarasiak a zsákot	477

Szemle:

Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	478
Szalai Sándor: Gépi kivonatkészítés (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)	481
Vladimir Šmilauer: Úvod do toponomastiky (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	486

A Nyelvőr postája:

<i>Ferenczy Géza</i> : Olimpikon — olimpiás	491
Kapzsi	492
<i>Kovács József</i> : A kötőjel bárhová jó?	493

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából:

<i>F. G.</i> : A hát használati köre — <i>K. M.</i> : Dalol — énekel — <i>F. G.</i> : Megad — meghagy — <i>G. L.</i> : Gödöllőt végzett — <i>F. G.</i> : A tövestül mondatrészi érték — <i>F. G.</i> : Chorallelőjáték — <i>F. G.</i> : Kötőjel az összegnek betűs írásában	493
---	-----

A Nyelvőr hírei:

<i>K. M.</i> : BÓKA LÁSZLÓ	500
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság szeptember 17-i üléséről	501
Híradás az ifjúsági nyelvi pályázatról	502
<i>Sz. L.</i> : Vendégeink — A Nyelvtudományi Intézet Közleményei	502

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTURA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóin figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 4 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
<i>A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere</i> (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
<i>Helyesírásunk időszerű kérdései</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
<i>Magyar nyelvjárás bibliográfiája (1817—1949)</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
<i>Nyelvünk a reformkorban</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
<i>Pasi- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)</i>	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi frásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Anyanyelvi műveltségünk</i>	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikáta szemlélet	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Édes anyanyelvünk</i> , 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Űva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz ..	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus ele zése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok ..	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya	
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Lágeri Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.</i> : Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A Szóhasadás	65 „